

ՅԻՇԱՏԱԿ

ՀՐԱՆՏԻ ՄԻՆԱՍԵՄԸ

Ի ԾԱՂԿԻ ՏԻՈՑՆ ՅԱՓՇՏԱԿԵԼՈՑ

Ի ԳՈՐԾԱԴԱՏԱՐԱՆԻ ԳՐԿԱՅԻՆ

ԾՆՈՂՔԸ ԵՒ ԱՒԲԵԼԵԱՆ

396(47.925)(09)
Հ-43

ՄՏՈՒԳՎԱԾ Է 1931 Թ.

ՀԱՅՈՒՀԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՈՒՋԵՒ

ԳՐԵՑ

Հ. ՎԱՐԴԱՆ Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ.

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ

1936

«Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, որ գրգեալք եւ գըգռեալք էին յիւրաքանչիւր բաստեռունս եւ ի գահաւորակս, մոռացան զկանացի սկարուճիսն, եւ եղեն արուք առաքինիք ի հոգեւոր պատերազմին»։ – Եղիշէ։

A III 731

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Չիւն հայ կեանք այս կենդանագիրը կ'ընծայեմ նոր հայոհէտին, որպէս զի գիտնայ՝ թէ որո՞յ զաւրի ոչ յաջորդի է իւր, և զո՞վ կը նեղկայացնէ՝ իբր առուսին, մայր և անդամ հայրախօսիկ ընկերուհեան՝ մեր ազգին ոչ բաղաքակիրթ մարդկուհեան առչեր։

Ընտանիքը կը կազմուի առն ու կնոջ գործակցուհեամբ։ Ազգն ալ՝ որ մեծ ընտանիք մ'է, կը կարօտի նոյնպէս կնոջ նպաստին, որ իբր լրացուցիչ ոչ յաւելուածացուցիչ մասն է։ Հետեւաբար չկայ ձշդիւթիւն քաղաքակրթուհիւն այն ժողովրդոց մէջ, ուր արուարչացործուհենէն առն «օգնական» նշանակուած կինն չի բաներ իւր արժանաւոր դիրքը, չի բերեր իւր փափուկ ձեռաց օժանդակուհիւն առնական կոպտի բազկին, և չի պրոշիներ իւր կրթիչ, ամոքիչ և ազնուացուցիչ ազդեցուհիւնը թէ առանձին և թէ ընկերական կենցաղին վրայ։ Եւ ոչ ալ մեր՝ առանց քաչ տեղեկանալուս հայ կնոջ ոչնչացած դերին ազգիս անցեալոյն մէջ, կարող ենք ձանչնալ և ցոյց տալ օտարաց՝ չափը մեր հինաւուրց քաղաքակրթուհեան՝ որով կը պարծիլեր։

Չարկ էր ոչնչին ու մեր պարտականութիւնը կը մնար՝ հարցնել պատմուհեան. հայոհին, անդամ ասիացի և ասիաբնակ գեղի մը, ապրած նախ հնդաևրոպ՝ ապա քրիստոնեայ կրկնակ քաղաքակրթուհենէ ազդեցուհեան ներքեւ՝ նախ քան մտնելն ասպարիսն տիրապետուհենէ աշխատող չծին տակ, ինչ զարգացուցած, ինչ ճկաբազիր ոչ ձիրքեր, ինչ դիրք կամ գործօնեուհիւն ունեցաւ իւր չարկին և ընկերուհեան մէջ։ Ի՞նչ տարբերուհիւն կար ընդ մէջ իւր և միւս ասիացի սեռակցաց, որոնք ընդհանրապէս ոչ գործակից կամ ընկեր, այլ տորոն կամ առագուհի համարուած էին այր մարդուն ձեռքը. և կը ցեցնէին հզօրաց կանանոցներն պատնէրուհոյ պէս, առանց կարևոր, առանց ինքնուհեան, առանց աշխատելու իրենց անուն պատուհեան։ Ո՞չ մարդիկ, այլ անիծեալ առուներ՝ որ նկան ոչ գնացին, և ոչ որ ձանչցաւ կամ յիշեց գիրենք։

Երբ ուզենք չափել հին հայ կինը մերչին գաւառացի հայոհետին վրայ, — նայելու չենք ներկայ յեղաշրջուած շրջանին, — որոյ բարոյ մէջ խառնած է օտար բազմադարեան բանուհեան պարտադրած անձնուկ և նկուն կեանքը,

գրեթէ իբրեւ աղախին մ'ասմոշանոյն, և անչատ ընկերութենէն, մերթ և ընտանեկան անդամէն, և կամ եւրոպացւոյ հայ կնոջ վրայ, որ ընդօրինակեց արեւմտեան բարքը, և այն՝ իբր ընծրուած ձեռով ոչ չարիով, մեծապես պիտի սխալէիք մեր տեսութենց մէջ։ Հարկ է խոկալու հայոցէին որոնել պատուոքեան մէջ, և հոն վրայն։

Մեր հին մատենագիրք, որ այնչափ խօսեցան ոչ գրեցին մեր Ներսեսներու, Վարդանանց և Աշոտներու մասին, ոչ բնաւ կամ հազիւ երբեք նշխարեցին զանունը՝ որ կերտեցին այդ մեծերուն մասին ոչ հոգին՝ իրենց մայրենի չռիկ, համբերատար ոչ ծանր պարտականութեան մէջ։ Ընդ նա և եւ նոր հարցասէրք, որ մօտեցան անոնց. բայց իրենց ակնարկն Եղիշէի «փարիկատուն տիկիններին» աշխի չատաչ չգնաց, առանց զանոնք անգամ կատարելապէս ըմբռնելու Այրեն Աշարագրի երգչին էջերը չափազանց ևեղ էին՝ ամփոփելու համար հին և իբր իսկ հայոցէին ամբողջապէս, որով գրեթէ անծանօթ մնաց նաեւ Ինձ՝ որ չանձն առած եմ հայկական վաղեմի քաղաքակրթութեան չուսումնասիրութիւնը, ինձ վիճակեցաւ ընդունել և այս անհրաժեշտ բերին, վերջին հայ և օտար մատենագրութենց անտեղեակ խորչերուն մէջ, կորզելով անտի հին հայոցէական նկարագիրը, և ազգայնացաս ձեռքը տալով պատմագրութեան մը, որ բոլանդակութեամբ բոլորովին կը հետանայ ամենուն ծանօթ պատմագրերեն. և յորում կը մտնեմ նաև և պատմութեան մէջ ծանօթ անձինք, բայց տարբեր հանգամանօք։

Աշխատութենս մէջ դեռ չբեղմնոխած, կրնամ բաց ձանկատով յայտարարել՝ թէ իսկապես ոչնագրաւ ոչ պատկառելի է հին հայ կնոջ պատկերը, շատ աշխի բան զոր կարելի է երեւակայել մեր ցարդ ոչնցած անկատար ծանօթութենէն, կամ մանաւանդ բնաւ երեւակայուած չէ։ Մեծ եղաւ անոր մասնակցութիւնն եթէ ընտանեկան յարկին և եթէ ընկերային, առաքինական, բարեգործական և բաղաքական բոլոր ատպարէզաց մէջ. և իբր հետայքը տարաւ մինչեւ հայրենի սահմանակներէն դուրս եղաւ Անոր այդ բարձրութեան եթէ մասամբ կը պարտինք մեր տոհմային հնագոյն բաղաքակրթութեան, առաւելագոյն չափով արդիւնքն եղաւ – փառաւորը պիտի խօսին յետոյ – Աշտարակի չուռոյն, որ մանուկ յետ իբր հայացուած՝ և դարուն իսկ մարդեց հերքանուոթեան աղտոտին ոչ մոլորութեան հայ արդուհիքը, հայ իշխանուց ոչ ժողովրդեան յարկերը, մեր ազգային ընդհանուր կեցցաղը, և մանգամայն ազնուացոյց բարձրացոյց զհայոցէին Մանաւանդ ալ ձանկատեցաւ հերքանուոթեան դէմ. բայց այդ կրօնից հետեւող արարոչին, պաշտօնէին, մոգոչին ոչ բրդոչին չունեցան իրենց պատուոյ եղը պատմութեան մէջ, իրենց ազգասէր և աշխարհասէր գործօնեութիւնը, որով բրիստոնեայ հայոցէին կրնայ անոնց նախանձը շարժել, և ընդհանուր ոգեւորութեան անոնց՝ որ կ'ուրանան Աշտարակին փրկարար գերը մեր անցեալին

վէջ. և որոյ արդիւնք են իրենք՝ ժխտողներդ իսկ, յետոյ աղաչաղոչած՝ ի դժբախտութիւն իրենց։

Մեր այս ևկսպրագրութեան վէջ վեժ է անշուշտ ազնուական դասին բաժինը քան առակին, շնորհիւ իր առաւելագոյն զարգացման, պատուոյն, հպարտութեան ոչ գոյծօնէութեան, յորս չէր կարող մրցիլ առակոչին ազատ սեռակցին հետ։ Այսպես եղեր է բոլոր ազգերու վէջ։ Մեր պիտի ջանանք ցերեկան դնել երկոյ դասակարգն ալ՝ ըստ իւրաքանչիւր պայմանի և չափոյ։ Իսկ հայ կնոջ վեժութեան բոլն շրջանն եղաւ Դ–ԺԴ դարուց վիշեր. յետոյ որոյ հայ ազնուականութիւնը կամ կոտորուելով և կամ փախչելով յօտարութիւն բարբարոսաց բռնութենէն, վեր ազգը զրկուած մնաց այդ բարգաւած, շինարար և առաչնորդող դասակարգէն, և ազգին հետ նուազեցաւ հայ կնոջ փայլն ալ։

Եւ արդի հայոչին, որ պիտի կարդայ իւր նախնեաց այս ևկսպիրը, պիտի տեսնէ իւր ցեղին ոչ սեռին բարձրութիւնը, և պիտի հպարտանայ անով, վասնզի այլ պարտաւոր պիտի չինի հետևանալոչ և փարելոչ նախանձով իւր տոհմային առաքինութեանց, որ իւր դասուն պարծանքը կը կազմեն. և որոցմով վեր ազգը, վայրագատին իւր սեր ձակատագրին երեսեն, և կանգնած խառնիճ խորշակաց հանդէպ, որ կը սպառնան իւր գոյութեան, պիտի կարենայ պահպանել իւր բարեմորթութիւն ոչ սեպհական ևկսպրագիրը, և աչանդել զայն հետագայ սերնդոց։

Բարդ է վեր քննութեան նիւթը, նկսպես եղաւ հայոչհոյն կեանքն նմին։ Չեռնարկեր ես առիթոչած եղ բաժնելոչ զայն ալ և ալ խնդրոց ոչ գլխոց, որով և գրուելոչ անոնց վէջ պատմական անձանց կենսագրական տեղեկութիւնքը. որովհետև նպատակս է ևկսպրագրել՝ ոչ ծանօթ հայոչհոց անհատական վարքերը, այլ հայ կնոջ ամբողջ կենցաղն նմին։ Մնանք որ կը փարթաքին վերակազմել մեկ կամ միւս յայտնի հայոչհոյն պատկերը, կը բաւէ որ դիտենք մասնիկս յատուկ անուանց ցուցակին, և ամփոփեն նոյն անձին սեռական ծանօթութիւնքը։ Մնոր պետք է դիտել նաև և տեղեկութենէ լրացնել կամ չուսումնասիրութենէ հանդերձ։ Իսկ այն կանացի անուանք, գրուած չիշատակարանաց և արձանագրութենէ վէջ, որոց մասին կենսագրական կարեւոր տեղեկութիւնք կը պակսին, որով և չեն կարող իրր օրինակ կոչուիլ, – և առնենք անհատներ են բոլով, – դուրս մնացին աշխատութենիս, որ յատուկ անուանց բառարան մը չէ, այլ պատմութեան և ևկսպրագրութեան։

Այսչափ բող բաւական հանդերձ իրր յառաչաբան։

Հայ տիկինն ու դարուն, քաոս մատենագրական տեղեկութեանց (տես՝ 139). *գծագրիչ՝ Բ. Ալթան. Վանդելլի։*

Библиотека
Ленинградского
Университета

ԳԼՈՒԽ Ա

ՄՆՈՒՆԴ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Պատեհանաբ նկատել հայ դարբիկը, մինչ դեռ նոր ոտք դրած է կեանքի սեմին վրայ, և սկսած ընդունիլ նախ նիւթական անունդը, որուն պիտի յաջորդէ բարոյականն ալ։ Քաղաքակրթութեան առաջին պահանջն ու լաւ ապրելու արուեստն է դաստիարակութիւնը, որ պաշտօն ունի փոխանցել սերնդէ սերունդ ընկերական ու տոհմային գեղեցիկ աւանդութիւնները, բարոյականը, զարգացումը, ուսումը, որոցմով անհատները ճոխացած՝ պիտի չարունակեն պահել ցեղն իր բարձրութեան վրայ։ Երկու սեռերն ալ կը կարօտին այդ պատրաստութեան. սակայն պատենին, կոչուած բառնալու իր ուսերուն վրայ ընտանեկան ու մանաւանդ հանրային կեանց ծանրութեան մեծագոյն բաժինը, առաւելագոյն խնամով մ'ալ պատրաստուելր է միշտ բոլոր ազգաց ու մեր մէջ եւս Զատհատոր մը նուիրած եմ հայ պատանւոյն դաստիարակութեան պատմութեանը[1]։ Իսկ հօս մեր գործն հայ աղջկան հետ է միայն։

1. – Ըսինք՝ թէ նիւթական անունդը կը կանխէր, ինչպէս բնական է, քան զբարոյականը։ Մեր տիկնայք առլորութիւն չունէին անձամբ դիեցնելու իրենց զաւակները, այլ զանոնք կը յանձնէին տնտուաց։ Նորածին հայ դարիկն ուրեմն եթէ լոյս տեսած էր տոհմիկ յարկի մը ներքեւ, առաջին անգամ կը փարէր լանջի մը՝ որ իր մօրը չէր, այլ օտար կնոջ մը՝ ամիկ դաէն։ Այս մասին աւելի ընդարձակօրէն պիտի խօսինք յետոյ[2]։ Իսկ դայեկին փոխանորդաբար կատարած այդ մայրական պաշտօնը բնական սիրտ կապ մը կը ձգէր անոր ու տանին միջեւ, որ անխզելի կը մնար օրիորդին ամբողջ կեանցը մէջ։

Զանազան են տուր օրինակները։ Ոչտունեաց Հաւնազատպուհի տիկինը Դ դարուն, քոյր Մամիկոնեան Համազասպայ, իր «դայեակն» ունէր «կին մի[3]», որ անոր եղերական մահուան ժամանակ պիտի մօտենայ տանին ու գթութեան գործ մը կատարէ[4]։ Եղիշէ կ'ակնարկէ իր նկարագրած տիկնանց «բնականունդ դայեկաց», որոնք անոնց լուսթեան ժամանակ զանոնք շրջապատած, և կարօտութեան շրջանին թողեր

1. Պատմ. հին Հայոց գով. 430 էջով։ — 2. Ատ՝ Դ, 6։ — 3. Փաւս. 242, 178։ — 4. Ատ՝ ԺԶ, 5։

հեռացեր էին[1]։ Դայեկի այս դրութիւնը կը ծնայ միշտ. և ԺԴ դարու առաջին քառորդին կին մը՝ Ախլնքայ անուն, որ կը միտրանի Դաեղի եկեղեցին, չի մոռնար պարծելու՝ թէ էր «դայեակ Խորիշահի՝ դստեր Մարծպանայ[2]», որ էր մականուամբ «Համազասպեանց՝ յազգէ Մամիկոնեանց[3]»։ Բայց ոամիկ աղջիկը չունէր դայեակ և նոյնպիսի կապեր. անոր մայրն ամէն ինչ էր իրեն համար։

Դիւցման կը յաջորդէր հաստատուն անդեան չրջանը։ Ազնուազգի օրիորդաց անունդը ւի էր կերակրոց ներքութեամբ, որ զանոնք յետոյ Վարդանանց պատմչին որակել կու տար «փափկասուն» բառով[4]։ Իրենց ուսեասին գլխաւոր նիւթը կը կազմէին ընտանի անասնոց ուղեղները, և համեղօրէն պատրաստուած խորովիկները վայրի կենդանեաց, զոր իրենց հայրերն ու եղբարք իսկ կ'որսային և կը բերէին առատօրէն։ «Ի մանկութենէ իւրեանց, կ'ըսէ Եղիշէ իւր սիկնանց համար, անեալ էին ուղղով զուարթակաց և ամճով երէոց[5]»։ Ասոնց համեմատ էին միւս ուսեասներն ալ, որոց մասին խօսած եմ այլուր ընդարձակօրէն[6]։

2. – Կարեւորագոյն էր անչուշտ բարոյական ու մտաւոր անունդը՝ որ կը յաջորդէր մարմնականին։ Հայ պատանւոյն կրթութիւնն ինչպէս ուրիչ ազգերու, նա և մեր քով կատարուեր է՝ երբ հնարաւոր էր՝ պետական ժանդակութեամբ բացուած հասարակաց դպրոցներու մէջ, որոցմէ ունեցանք Լուսաւորչի, Ներսեսի ու Սահակայ օրերուն[7]։ Սակայն հայ աղջիկը մուտք չունէր այդ ուսումնարանաց մէջ. խորութիւն մը՝ որուն կը հանդիպինք իմաստից մայր Եւտոգիայ մէջ անգամ։ Մեծն Սիթնք զուրկ էր իգական վարժարաններէ. և բացառութիւն կը կազմէին Տէոսի նման քաղաքներ՝ որ երկսեռ դպրոցներ ունենային։ Մայրերու յանձնուած էր տալ դասերայ՝ կենաց համար կարեւոր դասերը[8]։

Այս դրութեամբ՝ ոամիկ հայ աղջիկը կը ստանար իւր անչուք կեանցային պահանջած չափաւոր զարգացումը միայն։ Իսկ ազնուական օրիորդը մեծագոյն խնամք մը կը վայելէր, իւր եղբօր պէս դաստիարակուելով հայրենի տան մէջ։ Գիտենք՝ որ մօրմէն գոտ կարեւոր բաժին մ'ունէր անոր կրթութեան մէջ՝ դաստիարակի մը հոգածու գործակցութիւնն ալ։ Վատ է այս տեղեկութիւնը մեզ տուողը, պատմելով՝ որ 450ին երբ Պարսից մոգերն եկան ի Հայաստան, մեր տիկնայք «զօրիս իւրեանց և զդստերս պատուիրէին տալ դաստիարակացն՝ չանցուցանել երբեք առ նոքօք ժամ[9]»։ Եթէ որդւոց դաստիրակներն այրեր էին, շատ հաւանական է՝ որ դստերացն իրենց սեռակիցներ լինէին, ինչ որ բնա-

1. Եղ. 156։ — 2. Ջալ. ա, 117։ — 3. Այր. 168։ — 4. Եղ. 156։ — 5. Անդ։ — 6. Ճալ. 112, 178–85։ — 7. Գաղտ. 85–99։ — 8. Դրմբ. ե, 477։ — 9. Փարպ. 174։

կան հետեւանքն է աղջկանց արական սեռէն անջատ կենցաղին[1]. և ոչ ազնուական, այլ լաւ կրթուած քաղաքացիներ էին։

Պարագայն կը փոխուէր արքայազն օրիորդաց համար։ Երբ բախտին բերմամբ արքայադուստրը զրկուէր ծնողաց պաշտպանութենէն, յառաջ կ'անցնէր պետութեան բարձր աւագանիէն մին, և ինք կը ստանձնէր անոր հովանաւորութիւնը, որպէս զի փրկէր գահուն ճնացորդները։ Այսպէս երբ Խոսրով արքայ դաւով սպանուեցաւ, և Հայաստան յանկարծ ընկաւ Պարսից ներքեւ, այդ տագնապին մէջ սպանելոյն որդին Տրդատ յարեւմուտք փախցուեցաւ[2]. իսկ աւոր քոյրը Խոսրովիդուխտ յանձնուեցաւ Ս.մաւունի Օտայ նախարարին հոգաբարձութեան, որոյ համար խոբենացին զայն կը կոչէ «անուցող Խոսրովիդխտոյ», և զօրիորդն՝ անոր աւանւ. և թէ յետոյ Տրդատ յաղթական դառնալով ի Հայս, «գտանէ զՕտայ անուցեալ զքոյր իւր», և պահած արքունի գանձը։ Պատմահօր ուշադրութենէն չի վրիպիր Ս.մաւունի իշխանիդ նկարագիրն ալ, «արդար և համբեր, ժուժկալ և առաւել իմաստուն[3]», որ մեր աշխարհին լուսաւորութեան գործակիցներէն մին եւս եղաւ[4]։ Խոսրովայ դուստրը լաւ ձեռքերու մէջ ընկած էր։

Նման դիպուածի մը կը հանդիպինք նա և միւին դարուն։ Ռուբինեան առաջին պատկառը Լեւոն երբ վախճանեցաւ 1219ին, իր գահուն ժառանգը Զապել դեռ չորս տարեկան մանուկ մ'էր. և արքայն գանազան կարգադրութեանց հետ «դնէր և դաստիարակս տղային իւրոյ՝» Պաղրատ մեծ իշխանը սիր Ս.տան, որ Հայոց սենեկապետն էր, – Հերակլէ կոչուած «Ադամ գաստոնացի[5]», և «հոռոմ գաւանութեամբ[6]», – և անոր հետ իր քեռւոյն որդին Կոստանդին պապեռոնացին, գունդստապլ ու պայլ թագաւորութեան[7], մինչեւ որ 1222ին Զապել հարսնացաւ Փիլիպի[8], և ելաւ դաստիարակաց հոգաբարձութենէն։

3· – Դաստիարակութեան առաջին բարիքը սրտի կրթութիւնն է անկասկած։ Ազնուատոհմ պատանին իր ժամանակին մէկ մեծ բաժինը նուիրած մարզական ու զինուորական հրահանգաց[9], որոշ չափով մը պիտի կարենար ներքանալ իր զգացմանց մէջ, – յարգելով միշտ բացառութիւնքը։ – Ընդ հակառակն իր քոյրը, մարմինն ու սիրտը պնդացնող այդ թարթափուճներէն զերծ, իր սեռին բնաւոր փափկութեան հետ կը զուգէր հոգեկան ներքագոյն կրթութիւն մ'ալ։ Եւ այն ատեմանը, զոր պատմիչք կու տան՝ ԺԱ. դարուն գիտութեամբ ու բարեպաշտութեամբ

1. Աստ՝ բ, 2։ — 2. Ադթ. 42։ — 3. Խոր. գ, հէ, ձբ։ — 4. Ադթ. 167։ — 5. Հրկւ. 347։ — 6. կիր. 94։ — 7. Նոյն՝ 97. Հէք. յտ. 1222. Պամ Ուռ. 209։ — 8. Տրգ. կիւ. 312, 317։ — 9. Գաստ. 305–415։

նշանաւոր Պահլաւունի Գրիգոր մագիստրոսի դատեր՝ Մարիամոյ, «անեալ արբութեամբ և աստուածպաշտութեամբ և երկիւղիւ Տեառն[1]», կամ յաջորդ դարուն՝ Զօրտուանելեան կատա օրիորդին, «ըստ հայրենի ազնուականութեանն և ըստ մայրենի աստուածպաշտութեանն՝ որով անեալն էր[2]», պէտք է տարածենք բոլոր դարերու և մեր ազնուական տոհմերու մեծագոյն մասին վրայ։ Այդ կրթութեան պտուղն եղան հայ իգական դասուն պարկեշտութեան, հոգեսիրութեան, բարեգործութեան, մարդասիրութեան և ամէն տեսակ առաքինութեանց չքնաղ օրինակները, որ կը զարդարեն մեր պատմութեան և ներկայ աշխատութեանս էջերը, և որոնք տեղչալի ընծայեցին զանոնք մինչեւ օտար բազմաթիւ արքունեաց։ Այդ բոլորին մէջ մեծ է բաժինն անոնց գորովագութ մայրերու սիրալիր թելադրութեանց ու գեղեցիկ կենցաղավարութեան, «մայրենի աստուածպաշտութեանն», որով լուսոյն դաստիարակներն հանդիսացան իրենց նազելի դստերաց, ինչպէս պիտի տեսանենք։

4· – Առաքինութեանց գլխաւոր ազբիւր և ներշնչող պիտի լինէր Աստուածոյ վարդապետութիւնը, զոր մեր օրիորդները կ'ուսանէին դաստիարակներէն, մայրերէն, և աստուածային չափով մը կղերական դասէն։ Ե դարուն՝ յետ ննջեցման պարսկական լծին՝ մեր քահանայից յատուկ էր, կ'ըսէ Եղիշէ, «ի տուն իւրեանց ուսուցանել զժողովուրդս», և մանաւանդ երկսեռ մատաղ հասակը։ Մոռնալու չենք՝ որ այդ շրջանին մեր քահանայք ստիպուած էին նախ իրենք ուսանիլ ու պատրաստուիլ իրենց կոչման, ինչպէս կը վկայեն սահակեան կանոնները[3]. զի քահանայական անուանումնութիւնը տակաւին ընտանի չէր մեր ազգին։ Անոր համար երբ Պարթեւներն ուզեցին պարտադրել Հայոց մազդեզական կրօնքը, հրամայեցին՝ որ «ուսուիրք և դաստիրք ազատաց և շինականաց կրթեսցին ի հրապարակս (որ է ժողով) նոցուն մոգաց՝» փոխանակ քահանայից[4]։

Յետոյ օրիորդք հետ գհետէ կը զարգացնէին իրենց ուսումն ընթերցմամբ գրոց, մանաւանդ Աստուածաշնչին, որոյ էջերը բացատ իրենց առջեւ Հայեկացոյն պարզելի դիտաը, հայկական այրուբենը, որ խոր հրապոյր մ'ազգեց ժամանակի պատմեկութեան վրայ, և գրագէտ դարձուց անոնց առատար մէկ մասը. առատապէս ազնուական դասէն։ Ասոնք մեզ անոնց հաճելի գրուածքը բոլոր յաջորդ դարերու մէջ հասան[5]։ Դաստիարակութեան և ուսման արդիւնքն էր հայուհւոյն տարած և ամբողջ կենսագրի մէջ պահած ընթերցասիրութիւնն ալ, զոր պիտի տեսանենք առանձին գլխով[6]։

1. Ագաթ. 348։ — 2. Ագաթ. 394։ — 3. Կանոն. ե, 88։ — 4. Եղիշ. 60։ — 5. Գաստ. 152-61։ — 6. Աստ՝ ԺԲ։

5· – Մտաւոր կամ հոգեւոր իննամքէն զատ՝ դաստիարակութիւնը կը պահանջէր տոհմիկ ծնողներէն՝ հոգ տանիլ նաև դասերուց արտաքին վայելչութեան, որպէս զի ապագային կարենային բարձր բոնել ընկերութեան առջեւ իրենց տեղին և աստիճանին պատիւը: Այսպէս Ոսկեբերանի թարգմանիչը տեղ մը հետանալով բնագրէն, կ'իմացնէ՝ թէ հայ ազնուականք իրենց դասերուց կը զգեցնէին «չապիկս բարակս ճամկաւորս՝ ուռովք գնդովք պճնեալք[1]»· այս ինքն գունագեղ պարեգօտներ, որոց ստորոտէն կը կախուէին ուռած կամ գնդաձեւ զարդեր, ժամանակի հայկական սովորութեան համեմատ:

Ղազար կը յարէ՝ թէ հարք և մարք «յանուն» իրենց դասերուց կը շինէին նաև և «մեծաւ աշխատութեամբ՝ ձիտակս (վզի զարդ, մանեակ) և կամ զտակս ինչ (քայս) մարգարտով կարի մեծագնով», և անոցմով կը զարդարէին զանոնք[2]: Այս ամէնը, կը կրկնեմ, սահմանուած էին զարգացնելու անոնց վայելչագիտական ճաշակը, որոյ նկարագրութեան նուիրած եմ նոյնպէս զատ գլուխ մը[3]: Դարերն ու արտաքին զարդարանաց ձեւերը կը փոփոխուին. սակայն դասերուց պճնումը կը մնայ միշտ իւր նրբութեանը մէջ, ինչպէս կը նկատենք նաև Ր Լեւոնի ու Կեռանի դասակաց վրայ՝ իրենց ընտանեկան խմբանկարին մէջ, և պիտի տեսնէինք ամէն ազնուական յարկերու ներքեւ:

6· – Վարդանանց պատմիչն ակնարկեց նոյնպէս «չինականաց դըսոերաց» հետեւմանը կրօնական դասերուն: Աղաբեւ անոնց քով ալ կը գտնենք՝ գէթ այդ մասին մէջ՝ չափաւոր զարգացում մը, որ կը գերազանցէ քան իրենց ամուսնացը, որոնք գրաւուած էին կենցաղական զբաղանօք քան մտաւոր կամ հոգեկան հարցերով: Փաւստոս մեզ կու տայ նկարագիրը գեղջուկ երիտասարդի մը, որ զինուած զարդարուած՝ կը հանդիպի ճանապարհին վրայ տարօնացի Յոհան անուն ազուաշ եպիսկոպոսին: Վերջինս ցանկանալով անոր գեղեցիկ երիվարին, կը սոխակ կ'իջեցնէ երիտասարդը, գայն բռնի երէց կը ձեռնադրէ, աղաբողոն կը զգեցնէ, ձին կ'առնու և զինքն ի տուն կ'ուղարկէ:

Հապա հասած՝ կ'լսէ կնոջն և ընտանեաց· Ելէք աղօթենք, զի երէց եմ. «իսկ նոքա զարմացեալ, մերթ չիկնէին, մերթ ծիծաղէին»: Վերջապէս կինը կ'լսէ· «Ո՞չ դու երախայ էիր և չէիր մկրտեալ»: Այդ գեղջկուհին ուսած էր ու գիտէր՝ թէ ձեռնադրութիւնն անզօր է առանց մկրտութեան, և զոր այրը խորհած անգամ չէր ձեռնադրուելու պահուն: Կնոջ այդ ազդարարութեան վրայ՝ այրը կը դառնայ կ'իմացնէ եպիսկոպոսին, որ դայլ մը չուր կ'առնու, կը թափէ գլխին ու կ'արձակէ,

1. Ոսկ. Պօղ. ա, 814· — 2. Փրպ. 363–64· — 3. Աս՝ զ·

ըսելով՝ թէ մկրտեցի զքեզ. բայց առանց վերատին ձեռք դնելու։ Պատմիչը չի ըսեր՝ թէ կինն երկրորդ անգամ ծրչափ չիկնեցաւ ու ծիծաղեցաւ[1]։

Կար ու մնաց՝ և աւելի քան գայդ՝ զարդացման ատիճան մը նա և քաղաքացի դասուն դատերաց մէջ, մանաւանդ ի Կիլիկիա, Ռուբինեանց ժամանակ ու շնորհիւ, որոց օրինակները պիտի տեսանենք իրենց կարգին[2]։ Բայց բազմակերպ են հայուհւոյն վրայ դատախարակութեան արգասիքը, զոր կ'անցնինք թուարկել ու նկարագրել մի քան միօջէ հետագայ գլխոց մէջ, որ կ'ամփոփեն անոր կենաց զանազան դրուագները՝ մի քան զմի ուշագրաւ իրենց կարեւորութեամբ։

ԳԼՈՒԽ Բ

ԱՌՏՆԻՆ ԿԵՆԱՑ ՄԷՋ

Հայ աղջիկը, անցուցած իր մանկութեան ու դատախարակութեան շրջանը, հիմայ մտած խառնուած է ընտանեկան կենցաղին մէջ՝ իբրեւ օրիորդ կամ տիկին, և դարձած տան գործոն անդամներէն մին։ Հասարակաց յարկն իրենն ալ է այժմ՝ հաւասար այլոց։ Ինքնին կը խնամէ իր անձը. կը կենակցի և կ'օժանդակէ անոնց՝ որոց հետ մէկ ընտանիք կը կազմէ։ Հայրենի տոհմուածոց մէջ իր բաժինն ունի։ Հետաքրքրւին են հօդ իր բնակարանը, ապրելու եղանակը, ուտեստը, զբաղումները, իրաւունքը, որոց կ'անցնինք ակնարկ մը տալ՝ ըստ կարի մանրամասնօրէն՝ պատմութեան նեղուած չափով։

1. — Որով հետեւ գործ ունինք հօս նախ ու գլխաւորապէս ազնուական դասուն հետ, պատմիչներէն սահմանուած «տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին[3]», կամ «կանայք փափուկք՝ դասերք նախարարացն և կանայք աւագաց[4]», թողունք անշուք գիւղերը, և մտնենք մեր հին պարսպապատ քաղաքներուն մէջ, ուր հաստատուած են «ապարանք նոցա». զոր օրինակ բուն իսկ Եղիշէի տիկնանցը։ Այդ պատմանց հետ անոնք ունին նա և իրենց զբեաղները, կառուցուած զժուարամատոյց բարձրութեանց վրայ, որոնք ոտի եղանակին հոլոց էին անոնց դիւ-

1. Փաւս. 266–68. — 2. Առ՝ ծր, 2. ծդ, 6. — 3. Եղշ. 156. — 4. Փրպ. 331.

բազգած մարմիններուն, և օտար յարձակմանց ժամանակ՝ «ամուրք ապաստանի նոցա»։ Վարդանանց պատմիչը կ'ըսէ՝ թէ 451ի ձախորդ պատերազմին երեսէն՝ այդ կրկնակ շինուածներէն առաջինք «անկան կործանեցան», և վերջինք «տապալեալ աւերեցան» թշնամեաց ձեռամբ[1]։

Կը քանդուին բարբարոսներէն, մերթ նա և մեր աշխարհին դղրդիչ երկրաշարժներէն, բայց վերատին կը շինուին։ Այդ կրկնակ աւերիչ յաղթութեանց դէմ կանգնած է միշտ հայկական շինիչ յամառութիւնը։ Եւ անոնց չքեղութիւնն ու զայն ստեղծող ներքացած ճաշակն անփոփոխ կը ծնան դարուց ի դարս, վկայելով՝ թէ վայրենի բազուկն անբաւական էր նուաճելու հայկազնեան քաղաքակրթութիւնը, և բնութեան անդիմադրելի ոյժը՝ լքուցանելու զայն։ Եւ անոր գեղազարդ կառուցուածները կ'երեւին տակաւին թ դարուն, ուր Ա.թծրունեաց պատմիչը կ'ակնարկէ իրենց Դերենիկ իշխանին ու Սոփի տիկնոջ «հրաշակերտ ապարանիցն[2]»։ Շատ մանրամասն նկարագրուած են իրենց որդւոյն Գագիկ արքայի շինութիւնք եւս. նախ Աշտունեաց Ատան աւանի մէջ, լճին ափանց վրայ, յորում կերտեց «տաճարս և սենեակս և փողոցս (ներքանցք) հրաշալիս պատկերակերպս և ազգի ազգի յօրինուածս, զոր ոչ բաւեմ պատմել», կ'ըսէ գրիչը։ Նոյնպէս հօն «ընդդէմ ծովուն՝ տաճար մի ճեմարանաց ոսկեզարդ և պէսպէս պաճուճեալ դեղովք, արեգակնահրաշ ճառագայթաձեւս՝ ի խտղտանս աչաց և յուրախութիւն սրտի»։ Զբօսանաց վառահիզ տաճար մ'ալ կառոյց Ա.ղթամարայ կղզւոյն մէջ, լերան կողին վրայ, որոյ մասին մեծապոյն հիացմամբ կը խօսի պատմիչը[3]։

Ժ.Ա. դարուն Ա.բիատակէս կ'աւաղէր՝ որ Բագրատունեաց գահուն կործանմամբ՝ հայ ազատանին ցրուեր էր, և անոնց «տունք ցանկալիք բարձրաձեղունք և մեծամեծք՝» անմարդացած[4]։ Յաջորդ դարուն Սարգիս մեկնիչ հաւատարմապէս կը տեսնէր անպակաս ի Հայս «տունս պայծառս տախտակամածս». և մինչեւ իսկ «ոսկեզօծ տունք[5]»։ Եւ Մովսէս եզընկացին 1258 թուին դեռ կրնար տրտնջել «զյարկաց և զապարանից և զբարձրագունից տանց, զոսկիազօծ ձեղուանց և զյախճապակեալ (խճանկար) յօրինուածոց, և զկճէիւք (մարմարով) և զպանազան պատկերօվք լցեալովք[6]», որ կանգնած էին անոր ժուժկալ և աննեղոյզ աչքերուն հանդէպ։

Անոնց ճարտարապետական յօրինուածն ու ներքուստ հաւասար չէին անշուշտ ամենուն մէջ կամ ամէն ժամանակ։ Զոր օրինակ՝ Դ դարուն Աշակունեաց ապարանքը բաժնուած էր լայն սենեկաց կամ սրա-

1. Եղ. 156. — 2. Ա.թծ. 300. — 3. Անդ՝ 328, 331–32. — 4. Լաս. 35. — 5. Սրգ. 825, 657. — 6. Խոր. ժմգ. 404.

հից, զոր կը զատէր իրարմէ փող կոչուած անցք մ՝ «ընդ երկար», իւր լոյն ընդունելով տանեաց վրայ բացուած «լուսանցոյց երդերէ[1]»։ Հաւանօրէն նոյնպէս էին սենեկաց լուսանցոյցներն ալ։ Նոյն ոճով բաժնուած տեսանք ներքուստ նա և Գագկէն Ոստանի մէջ շինուածը։ Ընդ հակառակն Դերենկան պալատն ունէր «լուսանցոյց պատուհանս» պատերուն վրայ, և սենեկաց դռներուն վերեւ ազուցուած էին «ոսկեհուսն կամարաձեւ երանգոյն տարազք[2]», որ էին ոսկեհիւս պատատուէ շինուած դրասանգներ։ Բոլոր բնակելի սենեակները վայելուչ և հանգստաւէտ էին, բայց չէին կարող մրցիլ ընդարձակութեան ու փառաց հետ տաճարին կամ գահլճին, որ տան ամենէն յարգի մասն էր։

Այդ չքեղութեանց մէջ ուրեմն կը բնակէին մեր տիկնայք. և սենեակները բաժնուած էին տանտիրոջ, տիկնոջ և ընտանեաց միւս անդամներուն միջեւ. իսկ տաճարը վերապահուած էր ազնուական դասուն յաճախակի ընդունելութեանց։

2. – Անոնց սենեկաց դռները զարնելէ յառաջ գիտնալու ենք՝ որ հաւատար դիւրութեամբ չեն բացուիր մեր առջեւ, և անոնց բնակչաց սովորոյթները շատ տարբեր են իրարմէ։ Բայց ժամանակի կարգով երթանք. Դ–ե դարերու մէջ ենք հօս։ Մինչ տէրն ու տիկինը մտնելու՝ ելնելու և բարեկամներ ընդունելու ազատութիւնը կը վայելեն[3], նոյն տան պատկանող «օրիորդք» ու «մանկամարդ առնականաց» ընդ հակառակն սահմանուած են ապրելու «ի սրահս դռնափակեալս[4]», ուր այր հիւրերու հետաքրքիր աչքերը չեն կարող թափանցել։ Նոյնը կը հաստատէ Ոսկեբերանի հայ թարգմանիչն ալ, Հերովդի դատեր նկարագրութեան մէջ դնելով յաւելուածս. «Կոյսն՝ որում ի սենեկէ չէր պարտ արտաքս ելանել», քաղմականաց առջեւ եկած՝ կը պարէր լրբաբար[5]։ Այս խաւութեան մէջ զգալի է մեծ յարգը՝ զոր հայ ընկերութիւնը կ'ընծայէր օրիորդին և առ հասարակ անոր սեռին պարկեշտութեան ու պատուոյն։ Նոյնպէս անջատ կ'ապրէր ժամանակակից յոյն օրիորդն ալ[6]։

Մինչ Ղազար մանկամարդ կանանց և օրիորդաց կը վերագրէ սրահներ, որոնք անոնց ընտանեկան ներքին կեանց մէջ աւելի ազատութիւն ու շարժում կ'ապահովեն, Եղիշէ իւր հարանները կը բնակեցնէ «ի սենեակս առագաստաց[7]», որ ընտանեաց անդամներէն ալ կը զատեն զանոնք չափով մը. և աւելի եւս ազգականներէն՝ որ չեն կարող դիւրաւ մերձենալ անոնց։ Արշակունի Գնելի հօրեղբօրորդին Տիրիթ լսելով զրկէն անոր նորապսակ կնոջ փառաւոր գեղեցկութեան համբաւը, «անկա-

1. Փաւս. 204։ — 2. Աթ. 300։ — 3. Աստ՝ ե, 1–3։ — 4. Փրպ. 162։ — 5. Ոսկ. Մաթ. բ, 686։ — 6. Ոսկ. Պօղ. ա, 814։ — 7. Եղշ. 156։

*նէր ի գաղտագողօնս», որով միայն յաջողեցաւ տեսնել զայն[1]. տեսու-
թիւն՝ որ ազիտարեր եղաւ երկուքին համար եւս։ Եւ Աբիտաւակէս վեց
դար յետոյ դեռ պահուած կը ցուցնէ նոյն փակարանը, յիշելով «գհար-
սանցն ի սեւեակի» անցուցած կեանքը[2]։*

*3. – Պէտք է խնդրենք ուրեմն մեր այդ տիկիններէն ու մանկամար-
դերէն՝ որ ի սէր և ի շահ ազգային հնախօսութեան և իրենց ինքնին՝
բանան պահիկ մը մեր առջեւ իրենց խաւսփակ դռները։ Եւ այն ժա-
մանակ պիտի նկատենք՝ որ բնակարանաց չքեղութեան հետ կը մրցի
նա և անոնց ներքին յօրինուածքն։ Հօն կը տիրէ ճախարակեալ պաղ-
պաջուն կտրատեաց ու ապառներու ճոխութիւն և փափկութիւն։ Մամի-
կոնեան երկոց Վարդանայ կինն Երախանի ամրոցին մէջ կը յիշուի
նստած «ի գահոյս իւրում[3]», որ էր գեանէն բարձր ու չքեղ նստարան
մը։ Այդ էր ու կը մնայ միշտ տիկնանց սովորական բազմոցը. որով
Սիւնեաց պատմիչն ալ մեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ ի դարու – և
միանգամայն իւր ժամանակի – տիկնանց «փետրալի հեշտոցաց և ոս-
կեթել գահոյից» վրայ[4]։ Նա և ճաշարանի մէջ անոնց նստարաններն են
«բարձրագահք», մինչ սեղանը կը զարդարեն թանկագին ապառներ՝ որոց
յետոյ ականատես պիտի լինինք։*

*Նուազ չէ անոնց ննջասենեկաց պերճութիւնն ալ, ուր ձգուած կան
«բազմադիւի անկողինք[5]» կամ «ևկարեալ պատշգամբք[6]». այն է զանա-
զան ձեւերով ու գոյներով յօրինուած, և իրենց առաւելագոյն ճոխու-
թեան պարագային գահոյք ալ կոչուած[7]։ Այս կարասին կը կազմուի
երկու մասերէ. վահիձք կամ վարձակ[8], որ է ներքին քառասանի ու
բարձր մասը, և ծանօթ բրդիզէն անկողինն՝ որ անոր վրայ կը տարա-
ծուի։ Այս զանազանութիւնս զգալի է սազմոսէն, «ելից յանկողինս վահիձաց
իմոց[9]». և Կորեան բացատրութեանս մէջ, «գետնատարած անկողնոց[10]»,
ուր յայտնի է վերջնոյս չարժականութիւնը. և որ յոյն ազնուական
օրիորդաց ներքեւ շատ փափուկ կը նկարագրուի. «ի կակուղ անկողինս
գայէին[11]» կամ կը պատկէին։ Սոր վրայ հատանական էր, ինչպէս
այլոց՝ և մեր քով, պատառաձակալ[12] կամ սաւանը. իսկ սովորական՝
բարձը[13] կամ ւնաւրը[14] գլխին ներքեւ. և մարմնոյն վրայ՝ վերարկուք կամ
վերմակը, որ շատ սատիճանի անձին կրնայ և շատ հարուստ լինել,
օրինակ՝ «ոսկեհուռս», և գոհոյքն ալ «ականակապք և համակ ոսկեղէնք»,*

1. Փաւս. 110։ — 2. Լաս. 39։ — 3. Փաւս. 128։ — 4. Օրբ. 140։ — 5. Փրպ. 332։ — 6. Եղշ. 97։ — 7. Նոյն՝ 134. Ոսկ. Պօղ. ա, 816։ — 8. Անդ։ — 9. Սղմ. ճԼԱ, 3. *կամ «լուացի զամենայն գիշեր գետնիմս իմ, և արտասուօք իմովք զանկողինս իմ լնայ»*. Ջ, 7։ — 10. Կոր. 7։ — 11. Ոսկ. Պօղ. ա, 816։ — 12. Հյհ. բա։ — 13. Մրկ. Ժ, 38. Եղշ. 156։ — 14. Եղշ. 156։

ինչպէս արքունեաց մէջ[1]։ Ըստ ակնարկութեան Եղիշէի՝ տիկնանց գահոյից վրայէն ցերեկը կը վերցնէին անկողինը, զանոնք գործածել կաբենալու համար, և երեկոյին դարձեալ «անկողնարկ լինէին[2]»։ Ուստի կը հետեւի՝ որ նստելու և ննջելու սենեակները միշտ տարբեր չէին իրարմէ, մանաւանդ երբ տունը շատ ընդարձակ չէր։

Նորեկ հարսներու սենեկաց մէջ ատոնց հետ կը տեսնուին «սրահակք և սրսկապանք» կոչուած վարագոյրներ ալ[3]. սրահակը՝ կախուած դրան ետեւ[4], ի մեծագոյն զգուշութիւն՝ դրան բացուելու և փակուելու պահուն. և սրսկապանը՝ խորանաձեւ ծածկելով անոնց մահիճը։ Հայոց բանակին մէջ անգամ կը տեսնէր պատմիչն «զհովանոցս և զսրահակս և զգահոյս և զանկողինս[5]»։

4. — Տիկնանց անձնասիրութեան և մեծ ուշադրութեան նիւթ էր մարմնոյն արտաքին խնամքն ու զարդարանքն ալ։ Ասոր առաջին մասն էր լուացումը. և նախ ամբողջականը, առ որ յատուկ վայր մ'անպակաս էր ազնուականաց տներու մէջ, այդ գործին առէպ կրկնութեան համար. և որոյ մէջ յոյն կամ հռոմէական բաղանեաց կատարելութիւնքը տեսնելու կամ հերքելու բաւական փաստեր չունինք տակաւին։ Գ. դարէն մեր քով կը յիշուին լուացման երկու եղանակներ. մին՝ վերոյիշեալ Մաթիկեան վարդանին, որ «էր հարեալ գխորանն ի ձոր՝ յունջ բերդին», որ նշան է թէ ամառն էր, և լուացումը պաղ. և իշխանն անոր մէջ «մերկանգամ կայր խոնարհեալ, դի (սպասաւորքն) արկցեն ջուր ի վերայ նորա», գլխէն մարմնոյն անցունելով[6]։ Իսկ միւսն էր հաստատուն տեղոյ մէջ, յատուկ լոգարանով ու տաք ջրով, յորում Դրաստամատի համար կը պատմէ Բուզանդ՝ թէ «լուաց զգլուխ» բանտարկեալ Արշակայ «և լոգացոյց զանձն նորա[7]», ինչպէս կը թելադրէր ըսել մեր սովորութիւնն իսկ։ Այս վերջինը կը թուի տիկնանց մկրտութեան յատուկ վայրն ու կերպն ալ, սպասաւորութիւնն ընդունելով նաժշտներէն։ Հայաստան ունէր ու կը յիշուին և պանպան ջերմուկներ, զորս գիտէր օգտագործել. զոր օրինակ Կապանկատուացւոյն յաւելուածը (Ե. դարէն) ցոյց կու տայ Գեղամայ վայրունիք գիւղը, «ուր և բաղանիքն են արքունականք», կ'ըսէ[8]. և որոյմէ կամ նմաններէն անկասկած կ'օգտուէր մօտաւոր ժողովուրդն ևս։

Ամբողջական լոգանքէն զատ կար ձեռաց սովորական լուացումն ալ՝ ճաշի և ուրիշ առիթներով, որոյ համար ապախինը կը բերէր ներոյն ու տաշտագոտեանը. առաջինը՝ ծակոտկէն խփով տաշտ մը, և միւսն՝ յա-

1. Եղիշ. 134։ — 2. Նոյն՝ 156։ — 3. Անդ։ — 4. Չմտա. նար, խզ, 36, լէ, 18. լթ, 38. խ, 26, 31։ — 5. Փաւս. 135։ — 6. Նոյն՝ 128։ — 7. Նոյն՝ 207։ — 8. կպ. 273։

տուկ սափոր[1]. և ջուրը կը թափէր տիկնոջ ձեռաց վրայ. իսկ ընտանեաց մէջ հասակաւ կրտսերը դասուառակ կը մատուցանէր աւագաց՝ սրբուելու համար։ Եւ այդ կրկնակ լուացմանց կը գործածէին օշնան[2], որ օճառ կը նշանակէր։ Գանձակեցի պատմչին եւս ծանօթ են գեղեցիկ Անուշ բնակչաց «փափուկ մարմինքն՝» որ միշտ «ածառովք լուացեալք» էին[3]։

Այն մաքրութեան կը յաջորդէր վարսից յարդարումը սանդրով, տալով անոնց իրենց հաճելի այլազան ձեւեր, որ կ'երեւին հին քանդակաց մէջ[4]։ Ցետոյ կ'օծուէին անուշահոտ իւղերով[5], որ կը մզուէին Հայաստանի ծաղկներէն ու բոյսերէն։ Այս ամբողջական կամ մասնական մկրտութիւնք և օծմունք յաճախ կը կատարուէին տիկնանց կողմանէ. իսկ օրէնք էին իրենց ընդունելութեանց առթիւ՝ «ի զուարթութիւն խրախութեան[6]»։ Եւ հուսկ կը հագնէին իրենց ազնիւ զգեստները, որ ըստ առթին կը լինէին նաև «կերպասեայ ոսկեհուռ[7]»։ Եթէ ոչ առնց նիւթը, բայց ձեւը միշտ անհատասար եղած է մայրերու և դստերաց վրայ, մեծագոյն ու տիկնավայել ճոխութիւն մը տալով մայրերու հագածին։ Իսկ դստերաց վրայ կը նկարագրուին՝ «հանդերձս փափուկս և առատել կակուղ քան զմարմինն. շապիկս բարակս ճամկաւորս, ուռոյզք գնդովք պճնեալք[8]», որոց վերջինը տեսանք ու մեկնեցինք կանխաւ[9]։ Երկու հասակաց համ լաւ եւս վիճակաց զգեստի այդ զանազանութիւնն եղած է միշտ. և կ'երեւի կեռաւ թագուհւոյն ու զաւակաց վրայ եւս՝ իրենց ընտանեկան պատկերին մէջ։ Իսկ փոշիէն ու ցեխէն պահելու համար՝ կը փակէին զանոնք յատուկ ապարտից կամ արկեղաց մէջ, և ատեպ կը հանէին ու «թօթափէին[10]»։

5. — Մեծ էր փափկութիւնը նա և անոնց անկողնեան։ Եղիշէի տիկնանց պալատանց մէջ կային յատուկ «հացարարք՝ որոշեալ ի պէտս սպասու՝ ըստ ազատաց կարգի[11]», որոց գործն էր պատրաստել նուշիհ[12] կամ ցորենի նրբագոյն ալիւրէ չինուած հացեր։ Ուրիշ մանագիտաց ձեռամբ կը յօրինուէին «համեմ խահամոքք անուշարար առանձին», որոնք կը խառնուէին ու կարեւորագոյն տարրը կը կազմէին խորտկաց կամ մսեղէն կերակրոց, որոց ակնարկեցինք կանխաւ[13]։ Իսկ իրենց ըմպելին էր՝ իրենց այգիներուն բերած գուտ կամ «պարզ գինին[14]»։

Մեր ցարդ թուած բոլոր նրբաճաշակ հայթայթանաց մէջ կը կայանար ազնուագոյն հայուհւոյն «փափկութիւն մայրենի ազատութեան»,

1. Հմմտ. ճաշ. 83–85։ — 2. եղ. 156։ — 3. կեր. 139։ — 4. փրպ. 332. պտմ. տրգ։ — 5. եղ. 156. փրպ. 332։ — 6. եղ. 156։ — 7. փրպ. 331։ — 8. Ոսկ. պօղ. ա, 814։ — 9. Աստ՝ 13։ — 10. պտմ. տրգ. 139, 238։ — 11. եղ. 156։ — 12. փրպ. 331։ — 13. Աստ՝ 10։ — 14. փրպ. 331։

որ անոնց «սովորական փափկութիւնն» էր[1], խառնուած իրենց հանապազօրեայ կենցաղին մէջ, ինչպէս կը չեշտեն մեր պատմիչները։

6. – Կերակրոյ անուններէն կը պահանջէր մարդկեղէն էակէն նա և աղեաց պարբերական թեթևեացումը, և այս գործն՝ յատուկ և ըստ պատշաճի նա և փակ տեղ մը, որ քաղաքակիրթ ազգերն՝ ինչպէս Յոյնք և Հռովմայեցիք՝ պատրաստած էին արուեստով և առողջապահիկ կանոններով, եթէ առանձինն՝ տներու մէջ, և եթէ հասարակաց վայրեր, քարեղէն ծակ նստարանով հանդերձ։ Հայ ազնուականին յարկն ալ զուրկ չէր այդ դիւրութենէն. Վարազդատ արքայ իւր մէկ կոչնոց պահուն ելաւ սեղանէն՝ «իբրեւ ի ձեռին երթալոյ պատճառաւ[2]», ուր գալի է յատուկ կոչումն ու տեղը պոլսատան ներքը, ապարահեղ ալ ըսուած[3]. և գործը՝ «յապարահէ զանց առնել[4]»։ Անչափ ապահով է մեր քով ճեմչին այդ յօրինուածը, որ Դատաւորաց Թարգմանիչը բնագրին այս մթին բացատրութիւնը, «մի թէ թափիցէ՞ զոտս իւր ի սենեկի ամարայնոյ», կը պարզէ ու կը հայցնէ այսպէս. «գուցէ յատուկ նստիցի ի պէտս ի սենեկին[5]»։

Իսկ փոքր կարեաց համար սովորական էր միզաւուռ կոչուած ամանը, յիշուած Ոսկեբերանի Թարգմանչէն. և որ կ'ենթադրէ ապաան ալ մեր քով՝ ինչպէս Յունաց, որոց մեծատուն կանայք մինչեւ իսկ արծաթեայ կը գործածէին, իրենց վրայ հրաւիրելով Անտիոքայ մեծ բեմբասացին չանթերը[6]։ Հայ տան նկարագրին ամրողջութեան պէտքն էր՝ որ մինչեւ հօս բերաւ զմեզ. այժմ գառնանք ուրիշ խնդրոց։

7. – Ազնուականութեան վիճակը չէր ներեր՝ որ տիկնայք ենթարկուէին տան այնպիսի ծառայութեանց՝ որ չէին համաձայնիր անոնց փափկակեցութեան։ Անոր համար եղիչէի տիկնայքն «ունէին զիւրաքանչիւր ձեռնասուն ապառաւորս» կամ նաժիշտս. ձեռնասուն, ըստ որում մատաղ հասակէն իրենց ձեռաց ներքեւ անած ու վարժած էին։ Եւ անոնք «հարկանէին ապառաւորութիւն[7]» նոյն ազնուհեաց և օրիորդաց, և կը կատարէին բոլոր ծառայական գործերը. ինչպէս անկողինները ձգել կամ վերցնել, տիկնոջ ձեռքերուն վրայ ջուր թափել[8], «առնել աձել[9]» տան, լուանալ արիւն, խոհակերել[10] և այլն։ Դարձի գանձակեցին ժէ դարուն կը վկայէր տակաւին՝ թէ խոհարարութիւնն ազախնաց ձեռքն էր՝ տիկնոջ հսկողութեան ներքեւ[11]։

Ձեռնասուներէն դատ կը հանդիպինք մեր տոհմիկ տներու մէջ՝ նա և

1. Եղ. 155, 156։ — 2. Փառս. 237։ — 3. Ոսկ. Պօղ. ա, 572։ — 4. Փառս. 237։ — 5. Դատ. գ, 24։ — 6. Ոսկ. Պօղ. ա, 603։ — 7. Ոսկ. Պօղ. ա, 814։ — 8. Եղ. 156։ — 9. Պ.Կ. ժե, 8։ — 10. Փառս. 123։ — 11. Ամս. գ։

քրիստոնէական շրջանին՝ արծաթագին կամ գերի ծառայից եւս, որ հեթանոսութենէն մնացած էր։ Ս. Ներսէս կ'ազատէր անոցմէ շատեր, համոզելով և կամ «գնով փրկանօք[1]»։ Զ դարու կիսուն Ներսէս աշտարակեցւոյն կանոնք կը հրամայեն քահանայից՝ «մի արծաթագին ազախնայս առանալ[2]», ինչպէս ունէին աշխարհականք՝ որոց չի համաձակիր արգելուլ։ Եւ գեռ ԺԲ դարուն Մխիթար Գոշ կը վաւերացնէր արծաթագին ծառայից և ազախնայց գրութիւնը, համաձայն մովսիսական օրինաց. և վաճառելու իրաւունք կու տար՝ եթէ այլազգի լինէին[3]։

Կիլիկեան շրջանին, կամ աւելի ճիշդ՝ Ս. Հեթմոյ երկար թագաւորութեան օրով, կը գտնենք ներքինիներ պահելու սովորոյթն ալ, հաւանօրէն Թաթարաց օրինակու, որոյմէ առնուած կը թուի նա և նոյն արքային հարճակալութիւնը[4]։ Ժամանակակից մը, Բրակարդ՝ գերման դոմինիկեան ուղեւոր ի Պաղեստին, որ ամսոյ մը չափ հոյ արքունեաց մէջ բնակեցաւ, կը պատմէ՝ թէ մեր «ազնուական տներու մէջ կը սպասաւորեն բազմաթիւ ներքինիք». թէ նա և «Հայոստանի թագուհին (որ Զաքեղն էր՝) իւր քով ունի շատ ներքինի՝ վաթսնի չափ», որոնք ներքինացուած էին պատժոյ համար, և ծառայութեան կարգուած[5]։ Նախ քան զայդ՝ նոյնպիսի պաշտօնէից չենք հանդիպիր մեր պատմութեան քրիստոնէական շրջանին մէջ։

8. — Բարի և երկիւղած տիկնայք գիտէին շատ քաղցրութեամբ վարուիլ ու չծանրաբեռնել ազախնայց ու ծառայից լուծը։ Եղիշէ իւր հինգ հարիւր ծանօթից համար կը վկայէ՝ թէ «ոչ ոք երեւէր ի նոցանէ՝ թէ որ տիկինն իցէ և կամ որ նաժիշտն[6]»։ Եթէ այդ հաւասարութեան մէջ իրենց ընդարձակ ազնուութիւնն ունի իւր բաժինը, անշուշտ կար վեհասահ կարօտութեան բերած հարկն ալ, որ այն փափուկ անձինքը մղած էր առանին ծառայութեանց, և կեանքը մասամբ նոյնացուցած ազախնանց հետ։

Բայց հարկաւ բոլոր տիկնայք նոյն խառնուածն ու նրբութիւնը չունէին. այլ կային և խստաբարոյ անձինք՝ որ չարաչար կը վարուէին սպասաւորաց հետ։ Այս մասամբ շատ կարեւոր է Ոսկեբերանի մէկ տեղին, ուր արքայն պերճախօսը կը նկարագրէ յոյն դաժան տիկնանց կերպն ու լեզուն ազախնաց հետ, «Թեսալացի[7], փախստական, բոզ զնա կոչեա՝» ըսելով։ Հայ Թարգմանիչը, զոր եւս մեծ Կողբացին կը համարիմ, կը փոխէ հօգ հելլենուհւոյն դէմքը, և կը նկարագրէ իւր ազգին տիկնանց ամանց վարմունքն ու բարքառը՝ հետեւեալ կենդանի պատկերաց-

1. Փաւս. 77։ — 2. Կան. լգ։ — 3. Պոս. Ի, ԻԱ, ԻԲ, Լ (գրչ.)։ — 4. Աստ՝ գ, 9, բ։ — 5. Բրկ. ը, բ, 9։ — 6. Եղշ. 155։ — 7. Որ է կախարդ։

մամբ. «Զանգտին և զամտի[1] անուն կոչեա, զբոզն և զպոռնիկն, զոզղեալն և զբազմահոմեանն, զգայթակղականն և զանաշխարհիկն, զվարատականն և զամային[2]»։ Ակներեւ է՝ որ բարկացոտ հայ տիկնոջ լեզուն աւելի երկայն էր՝ իր այրուբենին պէս՝ քան հելլենացւոյնն։

Թարգմանիչը կը շարունակէ. «Եւ յետ այնչափ սանգատականաց (նախատինք) և թշնամանաց անցեալ նատիցի իբրեւ զվիշապ և զխարամանի[3]»։ Թարգմանչիդ ընտանի էին «խարամանեացն արհաւիրք[4]»։ Զգօն չար քրիստոնեայներէն զոմանս կը կոչէ «օձք հարամանիք[5]». և Եփրեմ՝ «օձ դարանակալ ի վերայ ճանապարհի», կամ «օձ խարամանի՝ որ հարկանէ զգարշապարս երիվարաց[6]»։ Այդ օձին ու վիշապին կերպը կը տեսնէր ուրեմն թարգմանիչն հայ ցասկոտ տիկնոջ վրայ, շարունակելով պատմել Ոսկեբերանի հետ ազախնոյն ընդունած ձեծն ու լուտանքը։ Պէտք է նկատենք՝ որ հայուհին հօդ տակաւին կը գոնուի ազգեցութեան ներքեւ Դ դարու հեթանոսախառն բարուց, որոնք յետոյ պիտի ուղղուին և ազնուանան Մաշթոցի և աշակերտաց կենդանատու շնչով։

9. — Իշխանական պալատներէն աւելի ընդարձակ էր արքունիքը, ընդարձակ նա և անոր ներքին կեանքը. այնպէս որ իրարմէ զատուած էին արքային ու թագուհւոյն յարկաբաժինք, թագաւորն ունենալով իր յատուկ կցորդութիւնը պետական անձանց և ասպանդեայն հետ։ Դէմքին այդ անջատ կենցաղն զգալի է մեծապէս Ա.բշակայ արքունեաց մէջ, ուր միանգամայն կը բնակին անոր երկու կանայքը Փառանձեմ և Ողոնկիւ։ Վերջինս կասկածոտ մրցակցէն, ուշադրութիւնը կը գրաւէ պատմչին, որ կը նկարագրէ անոր զատ բնակութիւնն արքունեաց մէջ, յատուկ սպասաւորները, խոհանոցն ու կենցաղը. որով և «իւրոց նաժշտաց» պատրաստած կերակուրն ու գինին կը ճաշակէր[7]. այնպէս որ երկու տիկնայքդ ոչ միայն բնակակից, այլ սեղանակից անգամ չէին իրարու, որով և ոչ արքայ ամուսնոյն։ Նոյն Ա.բշակայ հանը կար, կին Խոսրովու, որ անպարկեշտ ընթացք մ'ունէր, և թագաւորը սեղեակ չէր անոր[8]։ Թագուհւոյն ինքնավարութիւնն այնչափ է, որ Փառանձեմ կրնար իր մօտ կոչել ու բանտել արքունի գրան երէցը Մրջիւնիկ, և Ա.բշակ չէր տեսաներ և անծանօթ կը ձեար, ինչպէս նա և բանտարկութեանդ հետեւանաց[9]։ Նոյն բաժանումը կար նա և Վիւիկիոյ արքունեաց մէջ, ինչպէս կը տեսնենք առաջիկ։ Եթէ ոչ պալատան, բայց բնակութեան որոշ

1. Թերեւս սամեռ բառէն, իբր արժանի անուանոց լծոյն. — 2. Ոսկ. Պօղ. ա, 833. վերջին բառն հմմտ. «իբրեւ զդերբ և զամային». անդ՝ 129. — 3. Յն. «Եւ յետ այսր ամենայնի իբրեւ զբռնաւոր մի նատիցի». — 4. Ոսկ. Մտթ. ա, 633. յն. չունի. — 5. Զգօճ՝ 370. — 6. Եփր. ա, 128, 333. — 7. Փաւս. 123. — 8. Նոյն՝ 8. — 9. Ա.ռաք. թ, 2.

բաժանում մը զգալի է իշխանական մեծ պալատանց մէջ ալ, ինչ որ կը պահանջէր տիկնոջ և մանաւանդ օրիորդաց ազատ և երթեւեկաց տեսութենէն զերծ ճնալու հարկն ինքնին[1]։ Զայս կը ցուցնէ նաև Շուշանիկան վկայագրին բացատրութիւնս. «երէց դրան տիկնոջ[2]»։

Յիշեցինք դրան երեցները։ Արդարեւ թէ արքունի և թէ իշխանական պալատանց մէջ կային այդպիսի քահանայք՝ ներքին բնակչաց հոգեւոր պիտոյից հասնելու պաշտօնով։ Իսկ մեր տիկիններէն ու բոլոր իշխաններէն բարեպաշտագոյնք՝ իրենց ամուսնաց պահածէն զատ, բնակութեան բաժանման պատճառաւ իսկ ունէին իրենց սեպհականն ալ, որմէ կարող էին հոգեւոր մեծագոյն մխիթարութիւն վայելել։ Շուշանիկան յիշեալ երէցն անոր տառապանաց մէջ ափոփիչ ու քաջալերիչ մ'եղաւ[3]։ 1272ի յիշատակագրէ մ'ալ կը յիշուի «արի երջանիկ քահանայ Գրիգոր, որդի Կոստանդեայ իշխանի, որ էր ի տան դշխոյին» կեռանի, – որ ուրեմն նոյնպէս անձնատ էր արքային տնէն, – «իշխեցող ի վերայ մեծի և փոքու, որպէս հայր տածող և խնամող ամենեցուն[4]»։ Ա՛ն՝ նոյն տիկնոջ հօրեղբօր՝ Օշնի Թոռն էր, և բնականապէս ազգակցութիւնն էր՝ որ անոր այդչափ լայն ասպարէզ տուած էր թագուհւոյն տան մէջ։

10. – Ո՞րքան իշխանութիւն և գործօնէութիւն ունէր հայ տիկինն իր յարկին ներքեւ։ Հեթանոսական շրջանէն որոշ տեղեկութիւն չէ հասած մեզ։ Սակայն Դ դարը դեռ կը պահէր հին մարդպետը, որ դիցապաշտ Արշակունեաց կանանոցին վարիչն էր, այդ պատճառաւ լինելով ու կոչուած նա և ներքինի[5], կամ «որում հայրն կոչէին ներքինեաց[6]». և որոյ իշխանութեան ներքեւ կանայք փոքր ի շատէ ստրկաց կեանքը կը վարէին մեր քով, ինչպէս ուրիշ ամէն տեղ։ Աւետարանը տապալեց կանանոցը, թեւաթափ ըրաւ ու դուրս վտարեց արքունեաց միջէն մարդպետը, և իշխանական պալատներէն՝ մարդպետիկները, առաջինը կապելով գաւառի մը վարչութեան հետ, ու վերածելով արքունի քաղաքական պաշտօնատարի մը[7]. իսկ հայ տիկինը դարձաւ իր տան տիրուհին։ Եղիշէի բացատրութիւնն՝ «տպարանք ևոցա» և կամ «ամուրք ապատանի ևոցա», այն է տիկնանց[8], որոնք սակայն անոնց սեպհականութիւն չէին, այլ նա և իրենց ամուսնաց ու զաւակաց, կը զգացնեն տիկնանց ընդարձակ իշխանութիւնը, կամ մանաւանդ գերիշխանութիւնն ընտանեկան սեմէն ներս, մինչ դեռ այրերը թաղուած էին արտաքին ու քաղաքական գրաղանաց մէջ, վարչութեան, գինուորութեան, որսորդութեան։

Տիկնանց հսկողութեան ներքեւ կը գտնուէին առանին կենցաղին հետ

1. Հմմտ. առա՛ 16։ — 2. Ասփ. թ, 15։ — 3. Անդ՝ 15, 16, 17, 29, 37։ — 4. Հբ. յտ։ — 5. Փաւս. 114, 115։ — 6. Նոյն՝ 206։ — 7. Փաւս. 114, 206։ — 8. Առա՛ 14–15։

կապուած – և բոլոր ազնուականութեան քով անպակաս – ներքին կամ արտաքին վայրերն ալ, և նոյնպէս իր իրենցը կը յիշուին։ Ագաթէ Վարդանանց պատմչին աչքը կը հրապուրէին «որթք գինեբեր այգեաց նոցա», ուստի կը բղխէին իրենց անուշակ ըմպելիները. «բուրաստանք ծաղկոցաց նոցա», որ կը պճնէին անոնց արուհներն ու սեղանները գոյներով ու բոյրերով. «տաճարք նոցա» կամ ճաշասրահները, ուր կը կատարուէին իրենց ընդունելութիւնք ազնուական դասուն[1]։ Եւ նիւթականէն աւելի բարձր ու ազնիւ պաշտօն մը, իրենք կը հսկէին նա և զաւակաց դաստիարակութեան[2]։ Վերջապէս հայուհին բացարձակ ու միահեծան տէրն էր իր տան, այժմեան եւրոպական իմաստով, և մասամբ աւելի եւս. և իր այդ իրաւունքը կը շեշտուի արդէն և դարէն, ինչ որ շատ նշանաւոր ու պատուաբեր է մեր ազգին համար։

11. – Երբ տան ծառայութիւնք կը կատարուէին ապառաժոց ձեռամբ, բնական է՝ որ տիկնայք և օրիորդներ իրենց առօրեայ կենցաղին մէջ ունենային պարապ շատ ժամեր, զորս գաղարկութեամբ անցնելն ոչ բարոյական և ոչ հաճելի էր իրենց։ Եւ գիտէին այդ ժամանակը նուիրել պատշաճ զբաղման մը, մանաւանդ այլ և այլ բարեգործութեանց՝ զոր պիտի նկատենք յաւուրն գլխով։ Իրենց մեծապէս հաճելի էր ձեռագործն ալ, այն է ասղնագործութիւն կամ նուրբ ասպյնանկութիւն, որ օգտակար կը լինէր իրենց անձանց, ընտանեաց ու բարիք գործելու. իսկ նեղ օրերուն ալ, որ անժամանակ չէր հայ աշխարհին մէջ, կ'օգնէր իրենց ապրուստին։ Անոնց այդ հարտարութեան կ'ակնարկէ Եղիշէ, երբ իր կարօտեալ տիկնանց համար կ'ըսէ՝ թէ «մատամբք իւրեանց վաստակեցին և կերակրեցան[3]»։

Պատանդ այդ վաստակն աւելի որոշ նկարագրուած է վերին Խաչենոյ կամ Հաթերքոյ տիկնոջ Այգուհւ խարուձի գործին մէջ։ Գոյր և ամուսին իշխանաց, և իր փառաց ու լուծեանը մէջ, գաղթից հետ, կ'ըսէ Գանձակեցին, գեղեցիկ վարպետներ կը շինէր ու կը նուիրէր եկեղեցեաց[4]։ Իրենց այդ աշխատութեանց պիտի անդրադառնանք յետոյ[5]։ Նոյն պատմիչը՝ Երքին Խաչենոյ տիկին ու Վաթիանկոյ ամուսին Խոխիշաի մասին եւս կը վկայէ՝ թէ Երուսաղեմի մէջ, ուր 1216ին առանձնացած էր, «ինքն ձեռագործով իւրով կերակրէր» մինչեւ մահը[6], Թոգոյ գաւակներն իրենց իշխանական ճոխութեան մէջ, և ինք կամաւորապէս աղքատացած[7]։

Մեր տիկնանց առաքին ու հաճելի զբաղանաց մին ալ էր պիտանի

1. Եղ. 156. — 2. Ագաթ. գ, 7. — 3. Եղ. 157. — 4. Կիր. 111. — 5. Ագաթ. ժդ, 3. — 6. Կիր. 145. — 7. Ագաթ. ը, 3.

գրոց ընթերցումը, որոյ մասին առանձինն[1]։ Եւ ինչ գործով ալ զբաղէին, անոնց սենեկաց մօտեցողը պիտի լսէր անոնց բերանէն մեղմաձայն գեղգեղանքը նուագի մը. և բարեպաշտից չրթունքէն՝ Իսրայելի թագաւորակերդչին հոգեշունչ և հոգեպարար գանգիւնները. «Սաղմոսք էին մշտընջենաւորք մրմունջք ի բերանս» Վարդանանց ամուսնաց[2]։

12. – Որքան և մեր տիկնանց պալատները չքեղ ու լի հանգստեամբ, սակայն տեղափոխութեան պէտքն իրենք ալ կը զգային. մանաւանդ թէ կը զգացնէր Հայաստանի բնութիւնն իւր կրկին խիստ եղանակաց՝ ամրան ու ձմրան մէջ։ Այս պատճառաւ արքունի և ազնուական տոհմերն ու բարձրաստիճան եկեղեցականք սովորութիւն ունէին՝ ջերմ եղանակին «ի հովոց» երթալու հիւսիսային կամ բարձր վայրերու մէջ[3], և ցրտին՝ «ի ձմերոց» իջնելու աշխարհին նուազ կծու կողմերը[4]։ Մեր տիկնանց և օրիորդաց աւելի հաճելի էր անկաւածծ հովոցը, ուր օդերու զեղեցկութիւնը, թռչնոց դայլայլիկը, և բնութեան չռայլած բարիքները կը զգուէին անոնց քիմքն ու զգայութիւնը։

Տարօնոյ Տաճատ իշխանի որդւոյն ու յաջորդին՝ Գուրտուանելի կտակը կայ ձեռ դարու սկիզբը, որ կը յիշէ իրենց Բերդակ ամարանոցը, յաբելով՝ թէ «տեղիք էին զուարճանալոյ՝ բուսօք ծառոց և մրգօք անուշիւք՝ նախնեաց իմոց իշխանաց Մամիկոնէից»։ Հօն կը փոխադրուէին անոնք ամառն ընտանեօք. և իշխանիդ համար յիշատակելի պարագայ մը, «մայրն իմ Զարմանդուխտ, կ'ըսէ, ի նոյն գեղի էր երկնել զիս յաշխարհս, և էր տեղիք ծննդեան իմոյ[5]», որով աւելի մօտ իւր արտին։ Կը յիշուի նա և Անդուլ անապատը, զոր Հեթում Ա. ու Զաքէլ թագուհին 1238ին «անուանեցին զսա իւրեանց հովանոց», կը պատմէ յիշատակարար մը[6]։

13. – Մինչեւ հօս ակնատես եղանք ազնուագարմ հայուհեաց ներքին կենցաղին։ Անցնինք վայրկեան մը նկատել նա և չինական կնոջ պարզուկ տնակը, ընկած քաղաքներէն դուրս։ Մեծ է տարբերութիւնն՝ որ կայ երկու դասակարգերու առանին կենցաղավարութեանց մէջ։ Նախ՝ ոչ մէկ համեմատութիւն իշխանական հին պալատանց ճեպագրաց, և հայ գիւղացւոյն աւանդութեամբ պահած կէս գետնաթաղ բնակարանաց միջեւ, զորս Քաենոփոն ինքնին կը տեսնէր 401 թուականին՝ (Ն. Ք.) երբ կ'անցնէր Հայաստանէն[7]։

Անոնց անշքութեան հետ կը զուգընթանայ իրենց մէջ ապրուած կեանքն ալ։ Եգիշէ հայ գիւղացի կանայքը կը սահմանէ, «մարդք՝ որ

1. Առա՛ ձբ։ — 2. Եղշ. 157։ — 3. Ագթ. 38. Խոր. բ, գ. Փրպ. 102, 174։ — 4. Ագթ. 37. Փրպ. 197։ — 5. Հյպ. 397։ — 6. Սխա. 230։ — 7. Քաեն. Նհլ. դ, ե։

վշտամբերք լեալ իցեն անդատին ի չինական սովորութեանցն, տանջելով վարեալ զկեանս աշխարհիս[1]»։ Տանջանքդ կը կայանար՝ նախ ընտանեկան բոլոր աշխատութեանց մէջ, զոր անձամբ կը կատարէին, զուրկ լինելով ազախիններէ։ Կը լուացուէին լոկ ջրով՝ առանց օճառի, և անոյշ իւղերն իրենց համար գոյութիւն չունէին։ Անոնց հացն հասարակաց պատրաստուածէն էր. իսկ կերակուրը շատ պարզ էր, զոր կ'ուտէին խեցեղէն պնակէ։ Մահիճ չունէին, այլ «գետնախշիք» էին. այս ինքն գետինը կը պառկէին՝ խոտերէն փսիրայից վրայ, որ «գետնանկողինք» ալ կը կոչուէին[2] կամ «գետնատարած խշտիք[3]», և իրենց անարին ունէին թուխ բարձ մը[4]։ Ընդհանրապէս բոլոր ընտանիքը կը բնակէին ու կը ննջէին մէկ տեղւոյ մէջ. անոր համար սեռեկաց զանազանութիւնն ազնուականաց միայն վերապրեցին պատմիչք[5]. և ամիկ աներու մէջ նորապսակաց անկողինը կը բաժնէր միւսերէն՝ «առագաստ» կոչուած վարագոյր մը, ինչպէս ցուցած եմ այլուր[6]։

Իսկապէս նեղ ապրող չինականաց կեանքն էր այդ, որ չի ժխտեր՝ թէ գոնուէին նա և ընչաւէտ ու բարեկեցիկ պիւզացի ընտանիքներ, վարժ ամոքելու իրենց կենցաղը, ինչպէս եղեր է միշտ և ամէն տեղ։ Դիւրութիւնք աւելի զգալի էին անշուշտ քաղաքաբնակ ամիկին մէջ, որ ազնուական դասուն օրինակն ունէր իւր դիմաց, և աւելի վայելուչ բնակարաններ ու հեշտ կենցաղ՝ ըստ իւրաքանչիւր կարողութեան։ Միանգամայն համեմատական էին Հայաստանի քաղաքական կացութեան, անոր անդորր կամ վրդովեալ պայմանաց հետ։ Քաննոփոն, որոյ անցքը պատահեցաւ ձմեռը, հոյ չինական աներու մէջ իսկ տեսաւ առատութիւն մ'ընտանի անասնոց, ցորենի, դարուոյ, արմտեաց, գարիջրի. և ինքն ու զօրքը մեծարուեցան ճոխ ու պարարտ սեղաններով[7]։ Ամիկ կը շեշտէ՝ թէ մեծին Աշոոյ և որդւոյն Ամբատայ թագաւորութեան ժամանակ՝ «քահանայք և ժողովուրդք, մեծամեծք և փոքունք բամբասեցան ի լութիւն հացի և ի յղփութիւն գինւոյ[8]»։ Այսպէս գիւրութեան շրջանները պարբերաբար կը կրկնուէին, հոյ ամիկուհւոյն ալ ընծայելով աւելի հանգիստ ու վայելք. անոնցմէ հետո նա և աւելի փափկութիւն հանդերձից[9]. փոխանակ գետնախշութեան՝ պարզ մահիճ կամ «մարճակ» մը՝ ննջեւ[10], և այլեւ Փաւստոսի նկարագրած չինական երիտասարդը, զոր տեսանք[11], ունէր առնդրած և օծուած վարսեր, հիւրակաց ու պզեստի վայելչութիւն, որոնք չեն ներեր՝ որ անոր կինը, բնութեամբ աւելի

1. Եղշ. 155։ — 2. Նոյն 156, 97։ — 3. Ասկ. Պօղ. ա, 815։ — 4. Եղշ. 156։ — 5. Աստ 16։ — 6. Թ. Տրցյց. 1912։ — 7. Քաննո. Նչխ. Դ, և։ — 8. Աղ. 162։ — 9. Պատմ. տրգ. 143–46 եւն։ — 10. Աստ 17. Պատմ. Աղ. 6։ — 11. Աստ 13։

պճնասէր, համարինք քան զայն անխնամ վիճակի մէջ, և քաղաքացի հայուհին՝ քան զատոնք ատրեաւ։

14։ – Ամէն մարմին, փափուկ թէ վշտամբեր, ենթակայ է տկարանալու և կարօտելու բժշկական խնամոց։ Ի՞նչ գարման ունէր հայուհին իւր կամ սիրելեաց հիւանդութեանց դէմ։ Նախ՝ արուեստին առօրեական միջոցները, որ մեր քով ծանօթ են հին գարեւէն։ Կու գար բժիշկն ու կը սկսէր քննել ախտացեալը։ Ատանց մերկացնելու զայն, – անշուշտ պարկեշտութեան համար, – այլ «ձեռն ի ներքս տարեալ» հանդերձին կամ վերմակին, «զննէ, կ'ըսէ Եղիշէ, զամենայն մարմինն՝ եթէ ջերմ իցէ բնութիւնն. և եթէ սիրտն ի տեղւոջն հանդարտ կայցէ. և կամ լեարդն կակուղ իցէ. և կամ շարժք երակացն յարմար իցեն»։ և ըստ այնմ կը մատուցանէր գարմանը[1]։

Ա.ռ այս՝ իւր քով անպակաս էին «երագահաս ախտահալած ապեղանիք՝» վերքերու համար։ «և կամ արբմամբ» գործածելի դեղեր, զոր ինք կամ իրեն պէս «ճարտարապէտ ատուգահմուտ բժիշկք» կը պատրաստէին մեր աշխարհի և մանաւանդ Ասորեստի բուսոց բազմատեսակ արմատներէն[2]։ Ի հարկին աւելի խիստ հնարներ ալ ի գործ կը դնէին. ինչպէս «խարել, կտրել և արիւն թափել և գարմանս ըստ ցաւոցն մատուցանել[3]». և կամ «զոմանս խարելով և զոմանս կտրելով, և զայլս ոմանս կակղագոյն ապեղանեօք բժշկելով[4]»։ Միջին գարուն մեր մէջ երեւեցան ծանօթ յատուկ բժշկարաններն ալ՝ Մխիթար Հերացւոյ և այլոց գրչէն, և գանազան թարգմանութիւնք, որ գիւրացուցին հայ բժշկաց պաշտօնը։

Իւր սեռին ծածուկ տկարութիւններն հայուհին կը բացատրէր քողարկեալ լեզուով մը՝ պարկեշտութեան համար։ Զոր օրինակ ծանօթ ախտով մը վարակեալը տեռատես կը կոչէր[5], և ախտը՝ տեռատեսութիւն[c], որ կը նշանակէր յատուկ խնամք իւր սեռին կամ հանդերձին վրայ, որ այդ առթիւ աւելի մաքրութեան կը կարօտի. ուր յոյն բնագիրն հոստռնի կ'ըսէ։ Ինչպէս Հրեայք ալ գաշտանի առօրեական վիճակը կ'անուանէին «օրէնք (առօրութիւն) կանանց[7]». և մեր միջին գարն անպատեհացեալ մակդիրը կու տար նոյնպիսի կանանց[8], ուր հիները դաշտանիկ կ'ըսէին[9]։ Գարձեալ կինը զաւակումն հանդերձ՝ կը կոչուէր յղի, որ կազմուած է հին յողդ (այժմ յոյլ՝ ծոյլ) բառէն, և կը նշանակէր գանդաղաշարժ։ Երեք պարագային եւս արդեամբ բացատրուած է պատճառը։

15։ – Սակայն որովհետեւ «է ցաւ՝ որում (բժիշկք) գտանեն հնարս

1. Եղշ. 134։ — 2. Փրպ. 24։ — 3. Մխդ. 191։ — 4. Գբ. Տգ. 11։ — 5. Ղևտ. ԺԵ, 33։ — 6. Մրկ. Ե, 25։ — 7. Ծն. ԼԱ, 35։ — 8. Աա՛ Է, 4։ — 9. Փաւս. 76։

առողջութեան, և է՝ որ ապատամբ է ի հնարից նոցա[1]», հայուհին գիտէր դիմել նա և ուրիշ միջոցներու, և նախ հոգեւորաց. ինչպէս խաչին, կամ իւր քով պահած ու մեծարած սրբոյ մը նշխարին[2], քահանայական աղօթից և սուրբ իւղով օծման[3], որ սովորական էր յառաջագոյն և ի Հայս մինչեւ ծ. դար և աւելի յետոյ ալ[4]։

Սակայն շատ անապաշաններ փոխանակ սրբութեանցդ՝ կ'ապաւինէին դիւթութեանց, յուսոյքներու, պահարանաց, գրապանակաց և այլ նոյնպիսի անոտեաց, որոց դէմ կ'ոգորէր Ց. Մանդակունի հայրապետը[5], և որոց մասին ընդարձակօրէն գրած եմ այլուր[6], և հօս չեմ կրկներ։ Կ'ուզեմ միայն կոչել Դաւիթ գանձակեցւոյ հետաքրքրական մէկ տեղեկութիւնն ծէ դարէն և յառուկ կանանց, որ է հետեւեալը։ «Զեռնաձութիւն առնեն, կ'ըսէ, մանկանց տղայոց իւրեանց», ըսելով՝ թէ այդ կերպով անոնց մարմինը ցաւէ զերծ կը մնայ։ Թ-քով կը թրջեն իրենց ձեռքը, և «մարձեն» կամ կը շփեն գանոնք, որպէս թէ «յաչագլուխ հիւանդացեալ է, և մի առցէ դարձեալ յաչագլուխն»։ Պառաւներ «յօրանջին և ձկտումն առնեն» հիւանդ մանկան շուրջ։ Կրակի կայծեր կը ձգեն ջրի մէջ և ըմպել կու տան մանկանց և ուրիշ հիւանդաց, ուսոի կ'օգտուի նա որ «ակնառած է, կամ (ակն) ոչ առնու»։ Կապար կը հալեն՝ ջուրը կը ձգեն, և մանկան կրծէց վրայ կը դնեն՝ իբրեւ դեղ «սրտաթափի և առումնացաւի»։ Դրէն բուռոց արմատներ կը կարեն և «լից կապեն» անենկին քով գտնուած տանձենւոյ կամ ուրիշ թփի մը վրայ, ըսելով՝ թէ «դեղ է ջերմուտի[7]»։ Ամիրտովլաթի բժշկարանին մէջ ալ կը հանդիպինք ինչ ինչ անոտի դարմաններու[8], որոց ընդհանրացումն յայտնի չէ, և աւելորդ կը համարիմ յիշել։

Նոյն Դաւիթ վարդապետ կ'աւանդէ նա և գանազան անապաշտական նախապահեստ միջոցներ՝ որ կը կիրարկուէին. ինչպէս գաւակաց ծնընդեան, հարսանեաց և յուղարկաւորութեան առթիւ, ճանապարհի վրայ, պեսա կտրելու և հագնելու պահուն, իւղ չինելու և ամանէն հանելու ժամանակ, նորոգանորկութեան և առաջնանկութեան առթիւ։ Կը յարէ՝ թէ երբ մէկը գիշերը ջուր խնդրէր, երեք բեւեռով գանակ մը մխէին մէջն ու յետոյ կու տային։ Երեկոյին կը գուշանային մաղ կամ կրակ տալ խնդրողաց, և որ և է բան՝ Աբելեաց հինգ օրերուն։ Երեկոյին աքաղաղի խօսքին հաճելի չէր. և եթէ հաւ մ'աքաղաղի ձայն հանէր, գլուխը կը կտրէին։ Ընտանեաց կը խառնէին դարձեալ տարեկան ածներու, եկեղեցւոյ նուէրներու, ժամուհարի ձայնին, անէն երթալու և

1. Եզէ. 134։ — 2. Առա՛ ը, 2։ — 3. Մնդ. 193։ — 4. Կար. խգ. 344, 525։ — 5. Մնդ. 190–206։ — 6. Երդ. 196–271։ — 7. Ամա. դջ։ — 8. Աբգ. 39, 40 եւն։

մանելու, հանդերձը կամ գլուխը լուանալու մէջ և այլն[1]։ Հաւանօրէն այս ամէնը կը գտնուէին աւելի ոամխկ դասուն՝ քան զարգացած ազնուականաց քով։

16. – Ընտանեկան կենաց յատուկ վերջին հարց մը կը ներկայանայ մեզ հօս։ Հայ դուստրն իրաւունք ունէր ժառանգութեան հայրենի ստացուածոց մէջ, և ինչ չափով, որմէ կախուած էր իւր ընկերական կարեւորութիւնն ալ։ Այս խնդրոյս լաւագոյն պատասխանն որոնելի է անշուշտ հարսանեկան օժտին մէջ, որ էր դասեր ժառանգութեան բաժինն իսկ. և որոյ մասին տիրող սովորոյթներն հաւասար եղած չեն միշտ, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ գլխոյն մէջ։ Իսկ հօս գիտնալու ենք՝ որ Հայաստան ամուսնական պարագայէն անկախաբար կը ճանաչէր ի հնուց դասեր իրաւունքը, առ որ ունինք օրինակներ։

Ա.յսպէս Խորենացին կ'աւանդէ՝ թէ Բ Տիգրանայ որդին Ա.րտաւազդ յաջորդելով հօրը, «ժառանգեցուցանէ զեղբարս իւր և զքոյս» Ա.զիովտի և Ա.րբերանոյ դաւառաց մէջ[2]։ Ա.յս տեղեկութիւնս եթէ պատմականօրէն վաւահելի չլինի իսկ, գէթ վկայութիւն մ'է և դարուն տիրող սովորութեան, զոր կը հաստատէ նա և օրինակը Կամսարական Ապանդարատի, որ իրեն ամուսին ունենալով Ա.րշակունի մը, կը բնակի «ի նորին ժառանգութեան՝» Տարօնոյ և Հաշտենից կողմերը[3], զոր ստացած էր կինն ամուսնութենէն յառաջ։ Ա.նցնելով ի միջին դար, կը գտնենք աւելի դրական փաստեր։

Ժ.Ա. դարու սկիզբը ծանօթ են երկու քոյրեր՝ Ա.խանի և Կաւխպայ՝ ազնիւ տոհմէ, – թէպէտ իրենք անազնիւ, – որ «ի հայրենի ժառանգութենէ ունէին գեօղս երկուս», կ'ըսէ Ա.րիստակէս[4]։ 1234ին «տարաժամ» վախճանեցաւ Ա.նիերդոյ Քուրդ իշխանի դստրիկը Մահս խաթուն. և ձնողքը «զարդիւնք նորա», այս ինքն հայրենի բաժինն՝ որ իրեն պիտի վիճակէր, գործածեցին չինելու ոակի խաչ, ոակեռուի աւետարան, նափորտ, վառ ու արիւազան զարդեր, և ընծայեցին եկեղեցւոյ՝ ի յիշատակ վաղակոյս օրիորդին[5]։ Ա.յդ պարգեւները բաւական գրամի նիւթ են, և կը հաստատեն՝ որ դասերայց բաժինը կարեւոր գումար մ'էր, եթէ ոչ հաւասար եղբարց ժառանգածին, որոնք հայրենի տունը պահելու և շարունակելու պաշտօնն ունէին։

Մխիթար Գոշ ճշդեց դասեր ժառանգութեան բաժինն ալ։ Եթէ քոյրերը շատ են, «երկու դուստր, կ'ըսէ, միոյ ուստեր առցէ բաժին». իսկ «եթէ չիցէ որդի, դուստրն ժառանգէ» ամբողջութեամբ։ Իւր բաժնով ամուսնութեան գնացած դուստրն յետ մահուան հօրը կ'առնու եր-

1. Ագաթ. ղզ. — 2. Խոր. բ, իբ. — 3. Նոյն՝ գ, լա. — 4. Լաս. 101. — 5. Ար. 163.

կրօրդ բաժին մ'ալ, որով կը հաւասարի եղբօր առաջին։ Եթէ երկուք են ամուսնացեալք, անոնց առածն եղբօր ընդունածին կը հաւասարի, իսկ տունը մնացած միակ քոյրն «հաւասար եղբարցն ժառանգէ զհօրն»։ Ամուսնացած այր մարդուն ժառանգ՝ կինն է, և մեռնողին մայրն ու քոյր իրաւունք չունին. բայց կը ժառանգեն երբ կին չլինի։ Դատեր զաւակը ժառանգ չէ հաւուն, ի բաց առեալ՝ երբ իրեն ի նպաստ կտակ թողուած է։ Մօրը ժառանգն ալ որդին ու դուստրն են՝ նոյն համեմատութեամբ[1]։

Ամբաստ՝ որ Գոչի աշխատութենէն պատրաստեց Կիլիկիոյ օրինագիրքը, կրկնեց դատերաց ժառանգութեան նոյն սահմանը, յարելով՝ որ եթէ արու զաւակէ զուրկ տան փեսայ մ'եկած լինի, սա իւր կնոջ հետ որդւոյ տեղ կը բռնէ, և կ'առնուն երկու քրոջ բաժնին հաւասար[2]։ *Եւ այսպէս սովորութեան հաստատած իրաւունքը կանոնական հանգամանք ստացաւ օրինագրոց մէջ։*

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ցեսանք զհայուհին տիկին ու վարիչ իւր տան։ Այժմ կը մտեննանք աւելի փափուկ ու կարեւոր խնդրոյ մը. այն է՝ թէ ինչ մասն ունէր նա ամուսնոյ ընտրութեան մէջ, և ինչ հոգեկան կապ կենակցին հետ. ինչ իրաւակցութիւն և ազդեցութիւն անոր վրայ՝ չնորհիւ իւր ստացած դաստիարակութեան ու ներքութեան. արդեօք ամուսնութիւնն եղե՞ր է միշտ իրեն երջանկութեան աղբիւր. և իւր այդ միութիւնն ուրիշ ոներու հետ՝ ինչ դեր կատարեր է ընկերական կամ քաղաքական յարկչութեանց մէջ։ Այս բոլորը պիտի զննենք ու տեսնենք ներկայ գլխոյս մէջ, որ հարուստ է նիւթերով։

1. — Հայ աղջկան ամուսնութեան մէջ սովորաբար ո և է բաժին չունէր սէրը պահէն յառաջ։ Անոր միութեան արգիւնքն էր սէրը, ոչ թէ պատճառը։ Իւր կենաց առաջին տարիներն արդէն անջատուած ընկերութենէն[3]*, և յաճախ ամուսնութեան տարուած բոլորովին խակ հասակին*

1. Դատ. ձԲ, ձԳ, ձԴ, ձԶ։ — 2. Ամ. Օր. ՂԴ, ՂԵ։ — 3. Աստ՝ 16.

ՄԷՋ, չէր կարող նոյն իսկ սիրոյ ծանօթութիւնն ունենալ կանխաւ։ Յուսիկ, որպէս և յաջորդ Վրթանէս հայրապետին, տասներկու տարեկան էր՝ երբ «բռնադատեցաւ» արքայորդի Տիրանէն փեսայանալ իրեն[1]։ Գրիգոր Դերէն Գ., որպէս Աչոտ Աւրծրունւոյ, 857 թուին կը յաջորդէ հօրն՝ «ամաց իբրեւ տասանց». իսկ յետոյ այրի մնացած առաջին կնոջէն, – որոյ հետ ամուսնութեան տարին չէ յիշուած, – 862ին երկրորդ անգամ կը պսակուի Բագրատունի Սոփեայ հետ՝ հնգետասանամեայ հասակին[2], քանզոր կանուխ էր ուրեմն առաջին պսակը։ Եթէ պատանիները կ'ամուսնացնէին այդչափ շուտ, և մերթ բոնի եւս, դիւրին է գուշակել՝ թէ ինչպէս կը վարուէին աղջկանց հետ։ Մեծն Լեւոնի դուստրը Զաքել կին տրուեցաւ Փիլիպէ՝ եօթ տարեկան հասակին՝ քաղաքական պատճառներով. և ապա բռնադատուեցաւ ընդունելու Հեթմոյ փեսայութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք։

Եկեղեցւոյ հարք չանացին խափանել միշտ այդ անտեղութիւնը, թէպէտ առանց մեծ յաջողութեան։ Սահակեան կանոնք կը սահմանէին՝ որ «տղայոց կանայս մի՛ խօսեցին» և պսակ չօրհնեն «մինչեւ ի կատարումն հասակի». և թէ պսակեալք նախ տեսանեն զիրար ու հաճութիւն ցուցնեն ամուսնութեան. առանց որոյ, կ'ըսեն, «մինչեւ ցայսօր յայդպիսի անկարգութենէ բազում վնասք գնացին յաշխարհի՝ հոգեւոր և մարմնաւոր[3]»։ Նոյնը կը պահանջէր նա և Դունի ժողովն 719ին, սահմանելով՝ որ «միջնորդք և խօսնակք» կանխեն խօսեցեալներն «հաւանեցուցանել յիրերաց յօժարութիւն[4]»։ Շնորհալին Ներսէս կանոնից՝ որ քահանայք «ի բռնութենէն բռնաւորաց՝ առանց կամաց առնն և կնոջ» պսակ չդնեն, ինչ որ կը պատահէր ուրեմն, և պատանին տասնուհինգէն և աղջիկը տասներկուքէն պակաս չլինին[5]։ Սոյ 1246ի ժողովը նշանակեց տասնուչորս փեսային ու տասներկու հարսին[6]։ Զագայ վիճակային ժողովն 1270ին պահանջեց տասնուհինգ ու տասնուչորս. և «թէ հարկ լինի, հարան քան զժբ տարին, և խիստ՝ ժ[7]»։ Եւ Գր. Տաթեւացին կը վկայէ Սոյ յիշեալ ժողովոյն սահմանին դեռ պահպանութեան իւր օրերուն[8]։ Այս օրէնքները, իրենք իսկ արդէն թոյլատու իսկ ամուսնութեանց, և այդպէս յաճախակի կրկնուած, կը հաստատեն՝ թէ շատ սակաւ կը յարգուէին իրենց սահմանները։ Եւ այդ պանցաւութեանց մէջ, կը գրէ Դաւիթ գանձակեցին (ԺԲ դարուն), մեծ բաժին ունէին ամօթը, երկիւղը, կաշառքը, անափառութիւնը։ Ինք տասնամեայէն վար պսակող քահանայից համար նզով ու կարգալուծութիւն կը պահանջէր[9]. իսկ Զագայ ժողովն «ընդ անիծօք» կը դնէր պսակողն ու պսակել տուողները։

1. Փաւս. 12։ — 2. Արծ. 226, 228, 233։ — 3. Սոփ. բ, 95։ — 4. Օձն. 27։ — 5. Շն. նմկ. 164։ — 6. կիր. 170։ — 7. Կան. գ։ — 8. Քրզ. ժմ. 90։ — 9. Աւս. ղգ։

Միով բանիւ՝ թէ օրիորդին և թէ ամիկ աղջկան ամուսնութեանց առաջնորդն էին ընկերական պատշաճութիւնք ու շահեր։ Այս է պատճառ՝ որ մեր պատմութեան մէջ չենք հանդիպիր նախամուսնական մըտերմութեանց կամ յուզումնալից պատահարաց երկու սեռի անձանց միջեւ։ Եկեղեցական կանոնք՝ սկսեալ Շահապիվանու ժողովէն (447ին) մինչեւ Գէորգեան և Մխիթար Գոշ՝ կ'ակնարկեն առեւանգութեանց, զոր կը դատապարտեն, կը տուգանեն առեւանգողները, անոնց կատարել տուած պսակն անվաւեր կը հռչակեն, և կը պահանջեն աղջիկը ծնողաց դարձնել. ապացոյց՝ թէ այդ հափշտմանց մէջ աղջկանց կամքը չկար միշտ։ Եւ այդ պատահարներն որոնելու ենք՝ ոչ ազնուական դասուն մէջ, ուր գրեթէ անկարելի էր այդ[1], այլ ամիկին, որոց զաւակներն իրարու աւելի մօտ ապրելով, կրնային դիւրաւ սրտի կապեր հաստատել մէկ կողմէն կամ երկուստեք, և այդ զեղծման տեղի տալ։

Անշուշտ հասակաց յարմար և յօժարակամ ամուսնութիւնք ալ շատ կային, թերեւս աւելի քան միւսները։ Եւ երբ մեր ժողովրդեան դասերք կանխաւ ուզէին գիտնալ՝ թէ որպիսի կենակից պիտի վիճակէին, անապաշտ գուշակութեանց կը դիմէին։ Զոր օրինակ նոր տարւոյն օրը, կ'ըսէ վերոյիշեալ Գանձակեցին, կժին մէջ երկաթ կը ձգէին ու «քարչեն ձիր զերդրնակովը» (այսպէս)[2]. և առաւօտուն կ'երթային բաց տեղեր, քարեր կը շրջէին ու կը նայէին տակը։ Եթէ ճերմակ մազ գտնէին, նշան էր՝ թէ իրենց բախտն էր ալեւոր մարդու երթալ. և եթէ սեւ գտնէին, երիտասարդի[3]։ Ո՛րքան համակերպութիւն իրենց բախտին, և հրաժեշտ սեպհական կամեցողութենէ։

2. – Ծնեամութեանց մէջ մեծապէս նկատողութեան կ'առնուէր դասակարգի հաւասարութիւնը։ Մեր ազատաց ամուսինք իրենց աստիճանակից աներէն եղեր են միշտ, շատերուն տոհմերն ալ արդէն ծանօթ պատմութեան մէջ. և այս սովորութեան զարտուղութեանց չենք հանդիպիր բնաւ քրիստոնէական շրջանին՝ երբ ամուսնութեան մէջ մտաւ միակնութեան օրէնքը։ Նպատակն էր՝ ցեղային ազնիւ արիւնն անխառն պահել. կենակից ունենալ և իրենց տան կառավարութիւնն յանձնել ազգաւ ու դաստիարակութեամբ բարձր ձեռքերու. և հետեւ ապահովել անհատական ու քաղաքական բարիքներ՝ զոր պիտի տեսանենք։ Նոյնպէս իշխանացն օրիորդներ էին՝ որ պսակուեցան արշակունի, բագրատունի, ռուբինեան և այլ արքայական հայ թագերով։ Այս հինաւուրց սովորութիւնը մեաւ մինչեն դարուն խմբագրուած օրինագրաց մէջ ալ. և Կիլիկեան օրէնքը, շարադրութիւն Սմբատ սպարապետի, յատկապէս ար-

1. Շմմհ. առա՛ 16։ — 2. Բնակարանի ե՛րգը (լուսամուտ)։ — 3. Ագաթ. 12։

քայտղն օրիորդաց մասին այսպէս կ'ըսէ. «Զդատերքն իրաւունք է՝ որ (արքայք) ի նահապետութեան տուն կարգեն, որ է թագաւոր կամ բրինձ կամ մարգիզ կամ այսպիսիք[1]»։

Այս սովորութիւնը կամ օրէնքը, ինչպէս նա և տոհմային իրաւունքներն իրենց ցեղին մէջ պահելու փափաքը՝[2] պատճառ եղան՝ որ մեր ազատանին յաճախ ամուսնութիւն կնքէին արեւնակցաց մէջ, անտեսելով եկեղեցական արգելիչ օրէնքը։ Այսպէս Դ դարուն ս. Յուսկան որդիքն իրենց պապուն քոյրերն առին. և Արշակ Բ՝ իւր եղբօրորդւոյն կինը[3]։ Աշխիշատու ժողովը մեծն Ներսեսի օրով՝ կը վկայէ գոյութեան ու կը դատապարտէ միութիւնները «նուռց» հետ, «և որ գամ մի այսմ նման լեալ ինչ էր[4]»։ Շահապիվանու ժողովէն (447ին) կ'իմանանք՝ այդ «այսմ նման» կապերը. զոր օրինակ եթէ «ոք զկին հօր իւրոյ ունիցի», որ է մօրուն. կամ թէ «հայր զորդւոյ կինն ունիցի (որ է նաև իակ) կամ եղբայր զեղբօրն», որոց հետ կ'արգելուր առնուլ նա և «զքոյր (թերեւս խորթը) կամ զքեռորդի կամ զեղբօրորդի կամ զհօրաքոյր[5]», որոնք ուրեմն կային նոյնպէս փոքր ի շատէ։ Ն դարուն Հարքայ իշխան մ' «ունէր զկին եղբօր իւրոյ», զոր հայր Թոթիկ խրատեց և ուղղեց[6]։ Պարտաւայ ժողովն 771ին տակաւին կը բողոքէր «ազատաց» դէմ, որ «անխտիր խառնին յիւրեանց մերձաւորան անկարգ ամուսնութեամբ[7]»։ Սմբատ Բ Բագրատունի իւր քրոջ դուստրն առաւ ի մեծ գայթակղութիւն[8]։ Կիրակոս կը պատմէ՝ թէ ԺԳ դարուն արեւելեան Հայաստանի մէջ դեռ «հեթանոսքէն արիւն ընդ արեան խառնէին՝ զազգականս առնելով[9]»։ Ժե դարուն Թոռամա մեծափեցի օրինականներով կը վկայէր ազգախառն ամուսնութեանց գոյութեան և Արճիշի մէջ[10]։ Իսկ բազմաթիւ են օրինականներն ազնուականաց մէջ՝ երկու եղբարց կամ քոյրերու զաւակաց և այլ նոյնպիսի միութեանց, որոնք առանձին բողոքներ չեն յարուցած իրենց դէմ, թէ և չատ հաճելի չլինէին եկեղեցական իշխանութեանց։ Այսպէս Շնորհալւոյն եղբայրը Վասիլ իւր աներորդւոյն՝ լամբրոնացի Բ Օշնի կենակցութեան տուաւ իւր Զօրավար եղբօր դուստրը Շահանդուխտ՝ հայրապետին ծածուկ, «վասն խղճին որ կայր վասն խնամութեանն[11]»։

3. – Մեծ չքով կը կատարուէր հայկական հին հարսանիքը, կանոնաւոր բանակցութեամբ միջնորդաց կամ խօսնակաց, և յարակից արարողութեամբ, զոր նկարագրած եմ այլուր[12], և պիտի համառօտեմ գլխոյս վերջը։ Հայուհին մտնելով իւր նոր տունը, կը ստանար և նոր ազգա-

1. Ամ. Օր. ա։ — 2. Խոր. գ, ի։ — 3. Ասա՝ գ, 8։ — 4. Փաւս. 76։ — 5. Կան. ժբ, ժգ։ — 6. Մամ. 29։ — 7. Կան. ժգ։ — 8. Ասղ. 246։ — 9. Կիր. 162։ — 10. Մծփ. 112-17։ — 11. Հյպ. 414։ — 12. Թ. Տրցյց. 1912։

կաններ՝ տարբեր կոչումներով քան հայրենի ու մայրենի տոհմակցացը։ Ցանձին կենակցին մօրն ունէր իւր սկեսուրը[1]. հօրն՝ սկեսրայրը[2] կամ սկեսրնայն[3]. եղբօրը՝ տայդրը[4]. քրոջը՝ տալը[5]. տայգեր կնոջ՝ ևերը կամ ևէր[6], որուն նոյնպէս էր և ինք, և բոլոր մխւսերուն՝ ևոռ[7] կամ հարսն[8]։ Իսկ իւր ամուսինն յանձին իւր մօր ունէր զոքանչը[9]. հօրն՝ սևերը[10]. քրոջը՝ քեվին[11]. եղբօրը՝ նոյնպէս սևերը[12], և անոր ընտանեաց հաւա-քարար՝ սևերքը[13]. իսկ ինքն անոր ծնողաց փեսայ[14] էր, և հօրը՝ նա և հոր[15], և եղբարց՝ քեռայր[16]։ Եթէ այրը նախորդ ամուսնութենէ մը զա-ւակներ ունէր, նոր կինն անոնց մօրու կը լինէր, և անոնք իրեն ոդրջուբ. եթէ կինն ունէր զաւակներ, նոր ամուսինն անոնց կը լինէր յօրայ, և անոնք իրեն խորթք[17]։ Երկու կողմի զաւակներն իրարու էին եղբայր ի մօրէ, քոյր ի հօրէ և այլն[18]։ Իսկ երկու կողմերու տոհմակիցք իրարու խնամիք կը դառնային[19]։

Դարձեալ նոյն օրէն նոր հարսը կը թողուր հայրենի ազգանունը, և կը կոչուէր ամուսնոյն տան կամ իշխած գաւառին անուամբ՝ հաւա-սար կենակցին. այսպէս՝ «տիկինն Ոչտուենաց» Համազասպուհի[20] (Դ դար). «Շուշանիկ աշխարհատիկինն Աղուանից[21]» (Ե դար). «տիկինն վասպուրական Հռիփսիմէ[22]» (Թ դար). «ինձ Շուշանայ Սիւնեաց տիկնոջ[23]» (Ժ դար) և այլն։ Ուշագրաւ է Փաւստոսէ մէկ տեղին, ուր Ա-շակայ կնոջ համար կ'ըսէ՝ «Փառանձեմայ Սիւնւոյ[24]», գուցէ ծագումը չեշտելու նպատակաւ, ինչպէս ըրած է ուրիշ մ'ալ, «Մարեմ Բագրա-տունի՝ Սիւնեաց տիկին» կամ «Մարեմ Սիւնեաց տիկին[25]» (Թ դար)։ Եւ եթէ հօս խօսողները պատմիչներ են, տարբեր և աւելի որոշ է պարա-գան Կամսարական Ա.րտաւազդայ կնոջ, Ե դարու վերջերէն, որ ամու-նոյն տապանագրին մէջ կը կոչուի լոկ հայրենի մականուամբ՝ «Շուշանայ Մամիկոնենի[26]». և կամ Օրբելեան Պաժաժի կենակցին, որոյ տա-պանագրին մէջ կը գրուի նոյնպէս. «Ա.յս է հանգիստ Դուքայ տիկնոջ յազգէ Մամիկոնենաց[27]». ուր գուցէ երկուքն ալ ուզեցին յաւերժացնել իրենց վրայ այդ փառաւոր անունը։ Սակայն բացառութիւն էին ատոնք, և մականուն փոխելը սովորական էր։ Ա.յսպէս Տրդատ կնութեան առնելով Ա.շխադարայ գաւառն Ա.շխէն, «հրամայէ գրել զնա Արշակունի[28]», իսկ

1. Հաբ. ա, 14։ — 2. Ծննդ. լը, 13։ — 3. Ա. Թագ. դ, 22։ — 4. Խոր. դ, լբ։ — 5. Յհ. եզ. ֆևբ։ — 6. Եփր. ա, 356. Հաբ. ա, 15։ — 7. Ծննդ. ա, 31։ — 8. Տոբ. ժա, 19։ — 9. Մրկ. ա, 30։ — 10. Տոբ. ժդ, 15։ — 11. Փրպ. 148։ — 12. Փաւս. 143։ — 13. Ղևյն 12։ — 14. Ծննդ. ժթ, 12։ — 15. Փիլ. ճռ. 187։ — 16. Խոր. բ, խգ։ — 17. Ալբր. 42։ — 18. Ծննդ. ի, 12. Գ.ործ. ժը, 9։ — 19. Խոր. բ, ժխ։ — 20. Փաւս. 178։ — 21. կգն. 46։ — 22. Ա.րծ. 234։ — 23. Օրբ. 173։ — 24. Փաւս. 155։ — 25. Հյպ. 267։ — 26. Շիր. 174։ — 27. Եղեզ. 40։ — 28. Խոր. բ, ժգ։

բնական հետեւանք ամուսնութեան. և Պապայ կենակիցը Զարմանդուխտ տեղ մը կը կոչուի սոսկ «Արշակունի տիկինն[1]»։ Այսպէս ուրեմն հայուհին ամուսնութեամբ կը դառնար անդամ փեսային տան. և եթէ նա տէր էր բերդին կամ պալատան ու գաւառին, ինքն ալ տիկին էր՝ հասարակ կոչմամբ ու պատուով։

Բոլորովին բացառիկ է պարագայն Զաքարեան մեծանուն Սարգսի դստեր Գոհի, որ իւր անձնական անունն իսկ տուաւ իւր սերնդոց։ Սխալ յիշատակարան մ'անոր ամուսնին նշանակած էր զԳրիգոր[2], որուն հետեւեցաւ և Հ. Ամիշան[3]։ Բայց Գրիգոր որդին էր. և 1244ի յիշատակագիր մը, յետոյ յայտնուած, զայն կենակից կը դնէ Հասանայ[4], որ էր՝ ըստ իս՝ իրեն ժամանակակիցն ու նոյն անուամբ հրկրորդ՝ տէր Վերին Խաչենոյ և զանազան բերդերու, որոց մէջ և «Հանդաբերդոյ[5]», որ սեպհական էր նա և յիշեալ Գրիգորի[6]. ապացոյց՝ թէ սա որդի և ժառանգ էր նոյն անձին. «Գրիգոր որդի Հասանայ և Գոհին[7]»։ Հասան վաղամեռիկ եղաւ պատերազմի մէջ՝ ըստ վկայութեան իւր մօր[8], որով Գոհ ճնաց վարիչ իշխանութեան՝ մինչեւ որդւոյն հասնիլը. այնպէս որ ասոր աւետարանին գրիչը կը կոչէ «զԳրիգոր որդի Գոհին[9]» փոխանակ Հասանայ։ Արդեօք այս պատճառաւ, թէ իւր հօր կամ եղբարց՝ Զաքարէի և Իւանէի բարձր իշխանութենէն ու համբաւէն, իւր անունը նա և մանկանուն դարձաւ նոյն տոհմին։ Նախ իւր որդւոյն ականատես մը կը յիշէ հանգստարանը «մեծ իշխանացն ազգին Գոհեանց[10]». յետոյ իւր թոռն 1301ին կը գրէ. «մեք տէր Յովհաննէս Գոհեան[11]». ապա 1333ին կը յիշուի տապանագրին մէջ՝ խաչ՝ «դուստր Գոհենց պարոն Վահրամին[12]». 1384ին՝ վերջնոյս թոռն «Գօրեաց Հասան[13]»։ Եւ իրենց տոհմին ուղիղ գծով ու բացառաբար կը հանի մինչեւ ծէ դար. այնքան օրհնուած էր այդ տիկնոջ անունը։

4. – Ամուսնութեան մէջ մեծ կարեւորութիւն ունէր օժիտն ալ, որ զանազան ձեւեր ու կոչումներ ունէր։ Օժիտք՝ էր հարսին կողմանէ առ փեսայն տարած նուէր[14]։ «Թախանձս և կտիրս[15]», մին յունակերպ, որ է խնդրուած պարգեւ, և միւսը՝ կտրուած կամ սահմանուած տուրք, ըսուած նոյնպէս հարսին կողմանէ բերուածին։ Պաշտաւտական[16], որ էր կալուած կամ ուրիշ թանկագին բան՝ զոր հայրը կու տար դստեր։ Գար-

1. փառս. 255։ — 2. Արց. 206։ — 3. Շիր. 175։ — 4. Խոր. 20։ — 5. Արց. 196։ — 6. Անգ՝ 290։ — 7. Խոր. 20։ — 8. Արց. 204։ — 9. Անգ՝ 290։ — 10. Անգ՝ 290։ — 11. Անգ՝ 408։ — 12. Ասկ. 148։ — 13. Ձեռ. յյտ։ — 14. Զգօն, 374։ — 15. Ոսկ. Պօղ. Ա, 665. յն. լոկ պրիկա = թախանձ։ — 16. Յես. ԺԶ, 10. յն. փեռնէ = բերիալ նուէր. Գ Թագ. Թ, 16. յն. ապոստոլէ = առաքիալ նուէր։

ձեալ վարձանիք[1] կամ «զվարձանս և զօժիտս[2]», որ էր փեսայէն տրուած հարսին ծնողաց՝ իբր վարձք ու նուէր՝ ընդունած կնոջ փոխարէն։ Մեր քով իշխողն ի սկզբան այս վերջինս էր. որով կ'ըսուի՝ թէ Աբռաշէս «լայքա շատ և ոսկի բազում տուեալ ի վարձանս՝» կ'առնու զԱսթիճիկ[3]. և այս իմաստով՝ «տուրեւառիկ փոխանորդութիւն» կ'անուանէ Մամբրէ ամուսնութիւնը[4]։ Աղջկան այս տեսակ մը վաճառուելն հօր կոդմանէ, որ դեռ կը տեւէր Զ. դարուն, զժպհի կ'երեւէր Յունաց. այնպէս որ Յուստինիանոս Ա. կայսրն 536ի հրովարտակովը փորձեց խափանել հայ կանանց այդ «գնումը խօսնայրերէն», պատուիրելով որ աղջիկն օժիտ տանի իւր հետ։

Բայց փեսային տուածին հետ հարսին բերածն ալ կը յիշուի մեր քով և դարէն. այսպէս Շահապիվանի 447ի ժողովը կը կանոնէ՝ թէ երբ այր մ'ամլութեան պատճառաւ արձակէ կինը, «որ ինչ կնոջն կարասի բերեալ է ի տունն՝» անոր յանձնէ[5]։ Հետ գհետէ աւելի կ'ընդարձակուի հարսին պաշտաւոնականը։ Թորոս Ռ Ռուբինեան իւր Ռիթա դուստրը Լամբրոնի իշխանորդւոյն Հեթմոյ հետ պատկերու ժամանակ՝ «քսան հազար դեկան» պոյգ կու տայ, և կը հաշուեն զայն փեսային հօր Օշնի պարտուց փոխարէն[6]։ Մեծն Լեւոն իւր համանուն զաւակին Ռիթայի՝ Երուսաղեմի թագուհւոյն՝ օժիտ կու տայ քսան հազար բիւզանդ տակին ոսկի[7]. և նոքօր դաներն Ալիժի հարանութեան՝ Մախ քաղաքը դաւառովն հանդերձ[8]։ Հեթում Ա. իւր Ֆիւրի դստեր՝ Սիդոնի տիկնոջ՝ տուաւ քսանուհինգ հազար սառակինեան բիզանդ ոսկի. կէսը դրամով, կէսն ալ թանկագին գարդերով, բոլորը դաներ սեպհական ձեալու պայմանով[9]։ Ազագ տիկին ամի 1207ին կը յիշէ ձիթահանք մը, «որ յիմ ծնողացն, կ'ըսէ, ի պատկի ներքեւ ինձ բաժինք էր հասել[10]», իրենց ընտանեկան վիճակին համեմատ։ Խնթենիկ Ա.ծթրուհի, ԺԳ դարուն, իւր դստեր՝ Անֆեդին ազնուականի կնոջ՝ կու տայ «վարձք և բաժինք զկէսն Աղթամարայ[11]»։

Մխիթար Գոշ լաւագոյն կը ճշդէ այս խնդիրը։ «Այրն, կ'ըսէ, ոչ տայ պին անձին կնոջն, բայց սակաւ իրս, զոր երեսաց տեսոյ անուն կոչեն» կամ «երեսանեակք». և որ կնոջ սեպհական կը մնայ՝ իրրեւ «պին անձին նորա»։ Բաց սատի՝ «կինն իւր բաժնիւն գայ ի տուն առնն», որ կը լինէր գրամ կամ անասուն, և որուն մատակարար կը լինէր այրը[12]։ Հօս կը խօսուի սամիկ գաւառ մասին. գի ազնուատոհմ տիկնայք տէր ու

1. Սոփ. ւ, 68։ — 2. Ումեղ. ԼԴ, 12. Յն. լոկ փեսանեւ։ — 3. Խոր. բ, ծ։ — 4. Մբր. 42։ — 5. Շհպ. ե։ — 6. Մխ. Տրգ. 96։ — 7. Մսկ. 511։ — 8. Տրգ. կիւ. 275։ — 9. Ձխ. բ, 471։ — 10. Բաւ. հր. 173։ — 11. Ալծ. 262։ — 12. Գոս. 289–90, 292։

*տնտես կը Ճոպին իրենց օժտին, որով կարողացան բազմաթիւ ու կա-
բեւոր բարիքներ գործել ինքնիշխանաբար, ինչպէս պիտի տեսնենք. և
Սիւնին Քռւպղիդռւխտ կալուած մը գնէ իր ամուսնէն իսկ*[1] (867ին)։
*Օժտի մասն էին և ճոխ զարդեր ու գոհարեղէնք ազնուականաց, ինչպէս
Ֆիմիճ ունէր. և տոհմիկն Խաւռոպ 1262ին իր կնոջ Խաթռճի «զբա-
ժինքն՝ ակն ու մարգարիտ» կը յատկացնէ բարեգործութեան*[2]։

5. – Տիտղոսներ, օժիտ և սուր սեպհականութիւնը կը վկայեն ան-
գամ մ՚ալ՝ որ հայ տիկինն իրրեւ ազատին մը չէր մտած ու չէր ապրեր
ամուսնոյն յարկին ներքեւ. այլ իրրեւ «զկենաց կցորդ և. զբաւից ըն-
կեր», – ինչպէս կը կոչէ Աւետիս գրիչ զՀեռան Ք՝ կեռաւնի համար*[3], –
աւետարանական հաւասարութեամբ, և լինելով միանգամայն տիրուհի
տան, ինչպէս տեսանք նախորդ գլխոյն մէջ։

Ուշագրաւ են կոչումները՝ զոր անոնք կու տան իրենց և ամուս-
նոց։ Շատեր կը գործածեն այր և կին կամ աւուռնի պարզագոյն բա-
ռերը. «ես Սոփիա տիկին՝ կին Սմբատայ*[4]» (936). «ես Կատրանիդէ
Հայոց թագուհի... աւուռնի Գագկայ» (1008), և «հրամանաւ առն իմոյ
Գագկայ*[5]» (1010). «ես Շահանդուխտ՝ աւուռնի Գրիգոր թագաւորին*[6]»
(1086). «ես Նանա... կին Աբասայ թագաւորի*[7]» (ղր. ԺԲ). «ես Մամա
թագուհի՝ աւուռնի Հասանայ... ես և այր իմ*[8]» (1182)։ Ոմանք կը
կիրարկեն զուգակիցը, որ հաւասարութեան գաղափարը կու տայ. «ես
Շուշան տիկնաց տիկին՝ զուգակից Գրիգորայ իշխանի*[9]» (994). «ես Սե-
դա... զուգակից Վահրամայ*[10]». կամ «ես Խաւանդզէս՝ զուգակից աթա-
բակ Շահնշահի*[11]» (1320)։ Կան տիկնայք՝ որ ունին աւելի խոնարհական՝
կամ լաւ եւս՝ յարգական ձեւեր. «Հրահատայ իմ տեառնի», կ՚ըսէ
Քռւպղիդուխտ[12] (867). «երանելի տեառն իմոյ Աշոտի՝» կը գրէ Շուշան
Սիւնեաց տիկին[13] (910). «քրիստոսասպաս գլխոյ իմոյ մեծափառ իշ-
խանին Գրիգորի՝» Ասիայ[14]. «արքային իմոյ Գագկայ՝» Մլքէ[15] (902).
«իմ թագաւորին Սմբատայ՝» Շահանդուխտ[16] (998)։ Իսկ այրերը կու տան
անոնց հետեւեալ կոչումները. Գր. Եղուարդ՝ «Մարիամ իմ կին[17]»
(636). Ներսեհ Կամսարական՝ «Շուշանայ աւուռնոյ իմոյ[18]» (ղր. Է), որ
ընդհանուր է. Վահրամ՝ «զուգակից իմ Թամիկ[19]» (1216). Լիպարիտ՝
«կենակցին իմոյ Սոփիայի[20]» (1222), ատեպ գործածուած. Հեթում Ա՝
«կողակիցս Ջապել թագուհի[21]» (1253)։

1. Օրք. 160։ — 2. Շիր. 116։ — 3. Ազ. հճդ. 1910, բ, 24։ — 4. Օրք. 190։ —
5. Շիր. 133, 67։ — 6. Սակ. 296։ — 7. Ջալ. ա, 38։ — 8. Արց. 204։ — 9. Շիր.
52։ — 10. Անդ՝ 113։ — 11. Անդ՝ 62։ — 12. Օրք. 160։ — 13. Նոյն՝ 173։ — 14. Արց.
194։ — 15. Բզմ. 1911, 128։ — 16. Օրք. 213։ — 17. Շհխ. 591։ — 18. Նոյն՝ 379։ —
19. Նոյն՝ 405։ — 20. Ջալ. բ, 174։ — 21. Հէթ. յկտ։

6. – Ինչ նպատակաւ ու ձեւով ալ մտնէր հայուհին ամուսնական յարկէն ներս, գիտակցարար կամ ոչ, իւր կամ ծնողացը կամօք, գիտէր համակերպիլ իւր նոր վիճակին, և բոլոր սրտով նուիրուիլ կենակցին։ Իւր մեծագոյն օժիտը կամ պարգեւը՝ զոր կը տանէր անոր, զգաստու-թիւնն էր՝ զոր այնքան խնամով պահեր ու մշակեր էր հայրենի տան մէջ[1]։ Եւ ամէն դարերու հայ կանանց համար կարելի էր կրկնել՝ ինչ որ Աբիատակէս առթիւ մը կ'ըսէր իւր ժամանակակցաց մասին. «Կա-նայք պարկեշտք և ողջախոհք, որ զօրինաւոր ամուսնութիւնն յարանց իւրեանց մեծ թախանձանօք ընդունէին[2]»։ Այս իսկ գրաւականն էր անոնց անպայման հաւատարմութեան ու սիրոյն առ կենակիցս։

Գողտրիկ է նկարագիրն Եղիշէի այն տիկնանց՝ որոց ամուսինք, բազ-մութիւն մ'ազնուականաց Աշտարակի նահատակաց վինակիցներէն, դա-տապարտուած անցուցին տասներկու տարի Ախար աշխարհի տօթին, մթին ու չղթայից մէջ[3], քաւելու համար սուրբ ապստամբութեան մեղքը։ Անոնց կանայք մարմնով հեռի, բայց սրտով ու մտօք անոցմէ անբաժան կ'ապրէին։ «Բազում ձմերաց հալեցան սառնամանիք», – կ'երգէ քաղ-ցրախօս պատմիչը, – իսկ Պարսից քարացած սրտերը չկակղացան։ «Եհաս գարուն և եկին նորեկ ծիծեռունք». գարունն յիշեցնելով նոյն տիկնանց ամուսնութեան զուարթաժպիտ տարիները, և ծիծառներն անոնց քի-ւերուն ներքեւ նկարելով ընտանեկան սիրոյ ջերմութիւնը՝ զոր տպրած էին։ «Տեսին և խնդացին կենցաղասէր մարդիկ», իսկ տիկնայքդ «ոչ երբեք կարացին տեսանել զանձկալիսն իւրեանց»։ Կ'երազէին այն օրերը, երբ արագոտն բարակները սրարշաւ կը հասնէին, աւետելով իրենց սի-րելեաց դարձն որէն, բեռնաւորուած երեներով ու թռչուններով։ Կը նայէին ճաշարանի մէջ անոնց թափուր թողած տեղերուն, և իրենց ճա-շիկն արտասուօք կը չաղուէին։ Իրենց փափուկ ձեռքերը կը մխէին աշ-խատութեան, ամոքելու համար հեռաւոր սիրելեաց աքսորանաց խոտու-թիւնը։ Իրեւ «բազում արձանք կանգնեալ էին յանուն նոցա», իրենց ճակատին կրելով անոնց անունները, որոց միայն կը պատկանէին և որոց համար կ'ապրէին[4]։

Այս մասին ուշագրաւ էջ մը կը բանայ մեզ և Ղազար։ Մամիկո-նեան վահանայ կոխունքէն միոյն մէջ ընկան անոր հարազատը Վասակ ու Բագրատունին Սահակ ասպետ։ Որ մ'ալ ննջեցեալ մարդիկ լուր բե-րին՝ թէ անոնք ողջ էին ու ծածկուած վանքերու մէջ. թէ իրենք տեսեր էին զանոնք, և կը խնդրէին՝ որ զան ազատեն զիրենք։ Նպատակնին էր բաժնել վահանայ զօրութիւնը։ Միամիտներ հաւատացին, մանաւանդ

1. Աստ՝ 16։ — 2. Լաս. 76։ — 3. Եղշ. 150։ — 4. Նոյն՝ 157–58։

Արտաւանի դիցուհի և տօթմոսկան՝ բոլոր Լեհաստան-Հա-
ւատարի, ոսկի վզանոցի վրայ՝ գտնուած ի Թոխրոսկրալէ՝
Վառնայ մօտ, և այժմ Բեռլինի թանգարանին մէջ։

երկու անկելոց կանայքը, որ այնու հետեւ հանգիստ չունեցան ու չտուին ոչ ցերեկ՝ ոչ գիշեր, «ըստ սովթաք և անհաստատ բնութեան կանանց», կ'ըսէ Ղազար՝ իւր վանականի խիստ տեսութեամբ. և կը գրգռէին իրենց ազգականքն ու սպասաւորները՝ փութալ բերել զանոնք: Ի զուր ջանաց սպարապետը բանալ խաբէութեան դէմ անոնց աչքերը՝ զոր սէրը կուրացուցած էր: Եւ տեսնելով «զանգուածիւն կանանց և զճեպս և զանժուժկալութիւն, որ նման բոցոյ տաչորէին ի խորհուրդս նոցա, և ոչ ոք կարէր ցածուցանել», հարկադրեցաւ զիջանիլ, և իւր տոհմակից Մուշեղ սեպուհն ընտիր գնդով մը յղեց խաբեբայից հետ, որոնք երկար թափառմամբ անցուցել տուին ձմեռը, մինչեւ որ դաւին հեղինակն Հապաբաւուխտ յանկարծ յարձակեցաւ՝ կէս գնդով Ծաղած Վահանայ վրայ, և ատիպեց զայն ի փախուստ: Հօն կիսամահ վիրաւորուեցաւ նա և Յոհան Մանդակունի հայրապետը: Նոյն օրն իսկ դարձաւ Մուշեղ՝ ակնատես լինելու հայ զինուց ձախողուածին[1], որոյ պատճառ եղած էր հայուհւոյն ջերմ ամուսնասիրութիւնն ու պահանջելու համարձակութիւնը, որ յաղթեցին զօրավարին ամուր կամքին, զոր Պարսից ամբողջ զօրութիւնն անկարող եղաւ նուաճելու:

Սակայն մոռնալու չենք՝ որ քրիստոնեայ հայուհւոյն համար մաքուր և ազնուական էր ամուսնական սէրը, երբ միացեալ էր աստուածային ազնուականագոյն սիրոյն հետ: Այն օրէն՝ ուր վերջինը չիջանէր փեսային մէջ, բարեպաշտ հայուհւոյն համար մեռած էին սէր և ամուսին: Աստքինին Շուշանիկ իւր ուրացող կենակիցէն Վազգենէ այնպէս գանեցաւ ու հեռացաւ՝ որ կ'ըսէր. «Ընդ ուրացողին ոչ միաւորեցայց և պղծեցայց»: Եւ երբ իրենց եպիսկոպոսը կը յորդորէր զինքն ի հաշտութիւն, «խաստոյն բանիւք» պատասխանեց. «Եւ զո՞ւ զայդ հրամայես, միաբանել ընդ առն ամբարշտի և ուրացողի զԱստուած[2]»: Նա և իւր հօր սպարապետութեան օրով տեսնուեցան կանայք, որ պատրաստուեցան սրով ու վահանով ընդունելու իրենց ուրացող ամուսինները, որ Պարսկաստանէն կը դառնային[3]: Բարեբախտաբար անոնց ուրացութիւնը կեղծ էր, և Վազգէն՝ ոչ հայ. իսկ բուն հայ ուրացողաց կանանց մասին պատմութիւնն համր է, թէպէտ գուշակելը դիւրին:

7. – Հայուհւոյն նուիրման ու սիրոյն գիտէր լաւ փոխարինել իւր ամուսինն ալ, և երջանկացնել զայն: Շատ հին ու նշանաւոր է արդարեւ հայուն ընտանեսիրութիւնը: Քսենոփոն չնորհաց Թուականէն չորս դար վեր կը հանէ զմեզ, և կը տանի Պարսից Կիւրոս Բ արքային առջեւ, ուր ձերբակալ կը գտնուէր ընտանեօք Հայոց արքայն Աբրաննոս, այսպէս

1. Փրպ. 430–42. — 2. Ագթ. թ, 20, 22. — 3. Ագա՝ ժե, 2

կոչուած անձին կամ ազգին անուամբ։ Անոր կը հարցնէ Կիւրոս. «Քու կինդ փրկանաւորելու համար ո՞րչափ կու տաս ինձ»։ – «Բոլոր ունեցածս», կը պատասխանէ Արմենուհ։ – «Լաւ, իսկ զաւակիցդ համար»։ – «Դարձեալ ինչ որ ունիմ»։ Ապա կը դառնայ արքայորդւոյն. «Եւ դու, Տիգրան, ինչ պիտի տայիր փրկանաւորելու համար կինդ»։ Երիտասարդը, որ դեռ նոր ամուսնացած էր, կը պատասխանէ. «Ես, Կիւրոս, պիտի վաճառէի կեանքս՝ գնելու համար կինս ստրկութենէ»։ – «Ո՛ր զայն ուրեմն, քուկդ է այն», կ'ըսէ մեծանձնութեամբ Պարսից արքայն. նոյնպէս և հօրը։ Դառնալով ի տուն, երբ կը խօսէին Կիւրոսի չքեղութեան մասին, Տիգրան կը հարցնէ կնոջը. «Կիւրոս գեղեցիկ չ'ուսեցաւ քեզ»։ – «Բայց, Արամազդաւ, ես անոր չնայեցայ բնաւ»։ – «Ո՞ւն կը նայէիր ուրեմն»։ – «Անոր որ կ'ըսէր՝ թէ պիտի վաճառէր կեանքը՝ դիս գերի չառնելու համար[1]»։ Ահա հնութեամբ պատկառելի փաստ մ'ալ հայուհւոյն նուիրմանը։

Այս տեղեկութիւնը, աւանդական թէ պատմական, մեր առջեւ կը դնէ սա ճշմարտութիւնը՝ թէ հայուն ընտանեսիրութեան համբաւը մեծ եղեր է ի հնուց նոյն ինքն չրջակայ ազգերու մէջ եւս. և անոր այդ առաքինութիւնը կը չարունակէր անխախտ մնալ միշտ, ինչպէս ցոյց կու տայ նա և հետագայ պարագայն, յորում կը խօսուի ազգիս մասին խակ։

Արշակ Բ հայկական բանակով օգնութեան գնաց Պարսից՝ Յունաց դէմ, և ճակատեցաւ Մծբնայ հանդէպ։ Շապուհ կ'ուշանար։ «Պատասպել սկսաւ զօրքն Հայոց», կ'ըսէ պատմիչը, և կը խնդրէին արքայէն չապաւել Պարսից, ու զարնել վերջացնել պատերազմը. «զի լաւ հաշուէին զմեռանիլն առաւել՝ քան զյաւիտն յօտար աշխարհին», հետի իրենց աներէն և ընտանիքէն։ Հաւանեցաւ Արշակ, և Հայք յարձակեցան խորտակեցին յոյն բանակը։ Հասաւ տեսաւ Շապուհ յաղթանակը կանգնուած. հիացաւ ու հրաւիրեց զՀայս յԱտրպատան՝ մեծարելու զերիվք, և զԱրշակ վերադարձնելու իրեն։ Իսկ արքայն ու բոլոր զօրքը «տագտապեին երթալ զհետ ճանապարհն», կը կրկնէ պատմիչը, յարելով այս աւելի ազգու դիտողութիւնը. «Չի ամենայն ոք յանձնիւր տուեալ՝ կիւրա-քանչիւր տեղի՝ զօրեն բարւոյ հայրատուաւ մարդկաւն՝ անձկացեալ էին»։ Ատոր հետ Արշակայ աներն Անդովկ Սիւնի խորհելով՝ որ Շապհոյ դառնալ պիտի անշքանար իրենը, կաշառեց հայ ատենեն, պարսիկ աստվկայ մը բռնեցին, պղտորեցին Հայոց արքային միտքը նկատմամբ Շապհոյ, և դիշերային ձգեցին մեկնեցան, Պարսից բարեկամութիւնն երկար թշնամութեան մը փոխելով[2]։

1. Քանն. կիւր. Գ, ա. — 2. Փաւս. 130–35.

Աւելին կայ։ Քաջին Վահանայ ապստամբութեան ժամանակ իւր հաւատարիմ և առաքինի զինակցաց՝ Կամսարական Ներսեհի ու Հրահատայ կանայքը գերի բռնուեցան Պարսից, և բանտարկուեցան Բասենոյ Բողբերդ ամրոցին մէջ։ Անոնք խորհուրդ կու տային Պարսից՝ որ եթէ մեր այրերը նուաճել կ'ուզէք, զայս միայն ըսել տուէք անոնց՝ թէ «մեք խաղաղութեամբ եմք. ապա թէ զոր ինչ հրամայէք նոցա, լսեն և կատարեն»։ Եւ կը յարէին, ի պատիւ հայ ամուսնական յարկին սրբութեան, թէ բոլոր Հայք գիտեն ու կրնան վկայել՝ «զի քան զմեզ զայլ կին նոքա ոչ գիտեն». և եթէ մեր մասին անպատիւ բան մը լսեն, «ի նախատանաց իսկ և յամօթոյ, թող ի մեզաց և ի գարշութենէ՝ ըստ մերոց օրինացն, առաւել դնեն զանձինս ի մահ՝ կորնչին[1]»։ *Ընտանեկան պատիւ ու քրիստոնէական բարոյական. ահա երկու մեծ հիմունքն հայ ամուսնութեան, որոց համար պատրաստ է մեռնիլ այր ամուսինը, նոյն իսկ ազնուականն ալ, որ իւր հարստութեան և ազատութեան մէջ անգամ կը մեծարէր այդ առաքինութիւնքը։ Իսկ «ամենայն Հայոց» տեղեկութիւնը Կամսարականաց զգաստութեան՝ ապացոյց մ'է՝ թէ ինչպէս հասարակաց աչքը կը հետեւէր, կը տեսնէր ու կը մեծարէր պարկեշտութիւնն ամենուն վրայ, և մանաւանդ բարձր դասուն։*

Ժ. դարու կիսուն Սասնոյ բիրտ լեռներուն վրայ կը ծաղկէր փափկազոյն զգացումներով ճոխացած իշխանական տուն մը, տեարք նոյն գաւառին. և իշխանն էր Վիգէն, որդի Ս. Զօրաւորաւանելի և թոռն Մամիկոնեան քաջին Թոռնկայ, նոյն տեղւոյն նախկին տիրոջ, զոր կը պանծացնէ Մտ. Ուռհայեցին. ամուսնացած Պահլաւունւոյ մը հետ, որոյ համար «փեսայ» կը կոչէ Դր. Վկայասիրի[2]։ *Իսկ Վիգէն կենակից ուներ զՄէհէքսի՝ «յազգէ Արծրունի», անոնց արքայական շինած տնէն, ուսոի և «Թագաւորազն», միասին կազմելով աքանչելի ամուսնական յարկ մը. և որոց «ըստ ազնուականութեան հայրենի պատուոյն և ըստ աստուածային օրինացն գեղեցիկ քաղաքավարութեանն առ միմեանս» կը վկայէ Արիստակէս՝ գրիչ նոյն տիկնոջ աւետարանին. յարելով՝ թէ «սիրով և պարկեշտ ամուսնութեամբ կացեալ առ միմեանս որպէս զմի մարմին», տէր եղան զաւակաց*[3]։

Առնց որդին էր Զօրաւանել Բ, «ամենագովելին», գեղեցիկ, բարեպաշտ և ողորմած, որ հաւուն պէս փեսայացաւ Պահլաւունեաց, առնլով Ն. Շնորհալւոյն եղբօր՝ Վասլի (կամ Վասակայ) դուստրը Վանիճէ. «որոց եկեալ առ միմեանս... սիրուն և սիրեցեալք, և ըստ աստուածային օրինացն կեցեալք», ծնան երեք զաւակներ։ Դժբախտաբար

1. Փրպ. 448։ — 2. Ուռ. 130, 206–9։ — 3. Հյպ. 391–93։

կարճատեւ եղաւ իրենց երջանկութիւնը, մահը խլելով առաջ երիտասարդը սիրելեաց գրկէն[1]:

Նոյն Զորտուանելի քոյրը կառա ամուսնացաւ Դեղեաց գաւառի իշխանին Շահինշահի հետ: Գագիկ Բագրատունւոյ ձեռքէն 1046ին նեղութեամբ խլուած Անւոյ առաջին յոյն իշխանն եղաւ Կամեն կամ Կամենաս[2], որոյ հետ ժամանակակից՝ որով և նոյն կը թուի մեր յիշատակարանին «Կամեն մեծն», որոյ որդին Կատակալոս խնամեցաւ Հայոց, ծնաւ զԳրիգոր, և սա՝ մեր փեսայն Շահինշահ, որ «ցանկալի» կենակից մ'եղաւ Վիգենի դստեր: «Համակեալ էին ի սէր իրերաց և բերկրէին ի միմեանց տեսլենէ»: Սակայն նախորդաց պէս «կարճակեաց եղեւ սէր նոցա», անգութ մահն այս անգամ մթագնելով Կատայի արեւը[3]:

Ամուսնական գոյովոյ օրինակ մ'է վարմունքը Դաւիեան ի Գրիգորի, «տէր և պարոն փոքր Սիւնեաց» և ուրիշ գաւառաց, քրիստոնեայ և ազնիւ նկարագրի տէր մարդ, որոյ առաքինի զուգակիցն Ապիայ երբ 1311ին վախճանեցաւ «կարճակեաց կենօք», և թաղուեցաւ Խաչարի վանքը, իրենց ընտանեկան դամբարանին մէջ, իշխանը «նուիրէ զերեզմանի նորա ընծայս յոլով», գիւղեր, այգիներ, անդաստաններ. կը զարդարէ մենաստանը «զանազան սպասուք և հանգերձիւք», անոնց հետ պարգեւելով «զերեզմանի նորա» ոսկենկար կազմով աւետարան մ'ալ[4]: Սէր և ապացոյցք արժանի իշխանական սրտի մեծութեան, որոնք կ'ապրին նա և անդր քան զչիրիմ, վկայելով ամուսներուց սիրոյն մշտնջենաւորութեան:

Նոյն գութն ու մեծարանքը կը տեսանենք նա և միջին դարուն Տաշրաց կոզմերն իշխող Մամիկոնեաններէն Համազասպեանց Ալանրեգի կոզմանէ առ իւր կենակիցը: Գտեղի Ս. Գրիգորի մէջ 1245ին կը գրէ նա՝ թէ «չինեցի զերկու մատուռս. զմէկն յանուն Աթոռանայ ամուսնոյն իմոյ, և զմիւնն յանուն իմ»: Նախ կնոջ և ապա իրեն. ինչ նուրբ զգացում: Անոնց կը սահմանէ նա և տարեկան յիսուն դահեկան եկամուտ, նուիրելով և մի «մեծամեծ աւետարան՝ ոսկով և մարգարտով և ակամբք պատուականաւ զարդարած[5]», յայտարար իւր ոսկի և գոհար սրտին:

Հուսկ հայուն ամուսնական գութը պատրաստ է գոհելու կեանքը սիրելոյն համար՝ եթէ պէտք է: Տեսանք վերեւ Կամսարական եղբարց կանանց յայտարարութիւնն այս մասին, և որոյ գործնական օրինակն ալ պահած է մեզ պատմութիւնը: Երկու քոյրեր, Գէորգ Ակեցի և Խոսրով Գաբայեանի, 891 թուին Վասպուրականի Աշոտ իշխանին և անոր

1. Հյպ. 393–94. — 2. Լսմ. 43, 58. — 3. Հյպ. 494–95. — 4. Արց. 290. — 5. Ջամ. ա, 108.

տոհմակցաց հետ նենգութեամբ ձերբակալուեցան Բուզայէ, բանտարկուեցան ու ճարտարութեամբ խոյս տուին։ Եւ երբ տեսան՝ որ միւսերը կապուած՝ ի Պարսկաստան կը տարուէին, և անոնց մէջ նկատեցին նա և «զկանայս և զմանկունս իւրեանց», դարանի նստան կրճերու մէջ. և յանկարծակի սուր ի ձեռին յարձակեցան թշնամեաց վրայ, շատերը կոտորեցին, գերեաց մէկ մասն իրենց ընտանեաց հետ ազատեցին ու փախդրեցին ամուր կողմեր։ Ա.րաբացիք դնացին պաշարեցին զանոնք, բռնեցին երկու կորովիններն ու բերին Բուզայի առջեւ, որ ստիպեց զանոնք փրկել իրենց կեանքն ուրացութեամբ։ Եւ հօն իսկ Հայաստան երկու մարտիրոսներ պարգեւեց երկինից[1]։

8. — *Մինչեւ ցարդ նկատեցինք ամուսանութեան մէջ հայուհւոյն համար նպաստաւոր մասունքը։ Սակայն դրամին հակառակ երեսն ալ կայ, զոր կարեւոր է տեսնել՝ որպէս զի անոր կատարեալ ծանօթութիւնն ստանանք։ Ամէն ժամանակ և ամէն ազգերու մէջ եղեր են և դժբախտ լծակցութիւնք, հետեւանք կենցաղական յատուկ պարագայից՝ ոմանց քով, և բարոյականի թուլութեան՝ այլոց մէջ. և որոց վրդովիչ օրինակներ ասանդած է մեզ մեր պատմութիւնն ալ. օրինակներ՝ որոց մէջ հայ կինը կրաւորական ու տառապողի բաժինն ունի սովորաբար։ Տեսնենք անոցմէ մի քանի ցայտունները։*

Դ դարն է, հեթանոսութենէ ի քրիստոնէութիւն անցման շրջանը, ուր հին կրօնքը տակաւին մեծ մասամբ կը պահէ իր տիրապետութիւնն հայ բարուց մէջ։ Ա.յդ դարէն կը սկսին ուրեմն, բայց հօդ չեն վերջանար, տարաբախտ ամուսանութեանց ծանօթ օրինակները։ Ա.կնարկեցինք Ցուսկան բռնադատ միութեան՝ արքայորդի Տիրանայ դստեր հետ[2]*, որոյ անունն անյայտ կը մնայ։ Պատանւոյն խորշուն ամուսանութենէ՝ իսկոյն խզել տուաւ իր կապն հարսին հետ, անոր չահեցնելով արքունեաց թշնամութիւնը։ Ցուսիկ ինք զինքը ճգնութեան տուաւ. իսկ լքեալ ու դժբախտ մանկամարդը չուտով ի գերեզման վտիտ վշտէն, իր ձախորդ միութեան պտուղ թողլով Պապ և Ա.թանագինէս երկուորեակները*[3]*, և իրեն հետ թաղելով իր տան հակառակութիւնն ալ Ցուսկան դէմ, զոր Տիրան, յետ գրաւելու հայրենի գահը, պիտի բազմեցնէր Լուսաւորչի աթոռին վրայ, և ապա սպաններ*[4]։

Տիրանայ յիշեալ զոյգ թոռները փորձանք մը գարձան անոր տան։ Նախ քան զայդ ակամայ սարկաւագ ձեռնադրուեցան՝ յետոյ Լուսաւորչի աթոռը բռնելու նպատակաւ։ Բայց «ատահակք և անխրատք», նախամեծար ընտրեցին գինուորական ասպարէզը. և իրենց կեանքը կա-

1. Ագթ. 156–57։ — 2. Ասո՝ 31։ — 3. Փաւս. 11–12։ — 4. Նոյն՝ 29, 32։

պեցին՝ – եթէ չի սխալիր պատմիչն՝ – իրենց պապուն երկու քոյրերուն՝ վարազդխտոյ և Բամբշան հետ. կապ մը անապարժութեան, ոչ սիրոյ: Այս պատճառաւ իրենց ուխտը ծիրանազարդ ամուսնաց հետ մոռցան շուտով, և «ի բազում անառակութեան և ի գինւոյ գնային»: Որ մ'ալ երբ նոյնպէս «բազում հատեալ յարբշռութիւն», կը զուարճանային իրենց համաբարոյ կանանց, վարձակաց, զուսանաց ու կատակներու հետ՝ նոյն ինքն Աշխիշատու հայրապետանոցին մէջ, կայծակ մ'ընկաւ սրբավայրին վրայ, զոր պատմիչը պատուհասող հրեշտակ մը կը համարի, և զգեստնեց հօն երկու անառակները, սարսափի և խուճապի մատնելով խրախճանակիցները: Ամիաներով ձնացին հօն դիակները, զի ոչ ոք կը համարձակէր մօտենալ նոյն տան: Լռութիւն է երկու տիկնանց մասին, ընկղմած՝ ինչպէս կ'երեւի՝ իրենց սրտի դառնութեան խորը: Պատահ պինէա Բամբշան վշտին սիրելի թոռց մանուկ մը, որ Հայաստանի նոր բոգիչն ու փառքը պիտի լինէր[1]:

Մեծապէս ոգեւորական եղաւ ամուսնական կեանքը Սիւնեաց Աղոթիկ իշխանի դստեր Փառանձեմի, «գեղեցկութեամբ և պարկեշտութեամբ» նշանաւոր[2], որ Արշակայ եղբօրորդւոյն Գնելի հետ շնորհալի զոյգ մը կազմած էր: Բարեմոյն երիտասարդ մ'էր փեսայն ալ, և իրրեւ Արշակունի սեպուհ՝ առանձին կը բնակէր իր «գրամբն[3]» կամ պաշտօնեայներով: Ցոյժ սիրելի էր նախարարաց ու քաջալարժ գինուորութեան մէջ. այնպէս որ ազատանին իրեն յանձնած էին իրենց զաւակները՝ կրթելու «զարդու և գինու[4]»: Շատ մօտ էր նա և մեծին Ներսեհի սրտին: Այսպիսի ամուսին մ'ունէր ուրեմն Սիւնեաց օրիորդը: Սակայն շատ կարճ տեւեց իրենց երջանկութիւնը: Երիտասարդին հօրեղբօրորդին Տիրիթ հրապուրուած հարսին անառակ գեղէն, ուզեց ամէն գնով չորթել զայն: Աւա վկայից խումբ մը վարձեց, և խակ ու կատաղած Արշակայ ականջին փչել տուաւ՝ թէ Գնել կը խորհի սպաննել զինքն ու յափշտակել գահը, և թէ բոլոր ազատանին զուարթրին հետ է: Արքայն կատաղութեամբ համզուած, նախ սկսաւ հալածել երիտասարդը, և ապա ծուղակ մը պատրաստեց:

Երիտասարդի մ'ամբիծ գայն կինոջն հետ ի Բագրեւանդ հրաւիրեց՝ մասնակցելու ազգային մեծագոյն ուրախութեան, և տոմ ցուցնելու իր վառահութիւնն անոր վրայ: Հաւատաց Գնել. և հազիւ հասած, արքունի պահակներ չրջապատեցին գայն, տապալեցին երիվարէն, կապեցին ու սպաննելու տարին: Թոռց Փառանձեմ, և վազեց «յնկեղեցախորանն» ուր Ներսէս կը մասնակցէր առաւօտեան ժամերգութեանց: Այս-

1. Փաւս. 43, 47–8. — 2. Նոյն 116. — 3. Նոյն 177. — 4. Խոր. գ, իբ.

դակեց գոյժ տուաւ հայրապետին՝ ըսելով. Շո՛ւտ հասիր, անմեղ ամուսինս կը խողխողեն։ Շփոթեցան ամէնքը, լռեցին երգերը, և տուրքն հեւ ի հեւ ընթացաւ արքունի վրանը։ Ա.րշակ երբ լսեց, սամոյրը գլխին քաշեց ու մտաւ կեղծ քնոյ մէջ։ Ներսէս բռնեց ցնցեց զայն. բոլոր պերճախօսութիւնը թափեց՝ փոխելու անոր միտքը, բայց ի զուր, նա չէր շարժեր։ Եւ ահա հասաւ երազման դահճապետը, աւետեց արքային՝ թէ գնել մեռած էր։ Հօդ մեծ պարթեւը փոխեց լեզուն, և Ա.րշակունեայն գլխին տեղաց անէծք մը սոսկալի, որ գինք յետոյ Անյուշ բերդը պիտի տանէր. ու դառնացած սրտով գնաց հեռացաւ չարագործէն յաւերժաբար։ Դաւն յայտնուեցաւ յետոյ. Տիրիթ պատժուեցաւ մահուամբ, և Փառանձեմ հարկադրեցաւ փեսային թագապահակ դահճին հետ կապել կեանքը[1], որոյ դրուագները պիտի տեսանենք իրենց կարգին։

Սիւնեաց տէրը Վասակ, որ ապա հայրենեաց մատնչի սեւ անունը պիտի ժառանգէր, իր դուստրն ամուսնացուցած էր Վարազվաղան տոհմակցին։ «Ըստ համբաւոյ ոմանց», կ'ըսէ Ղազար, երկու ամուսինքդ «առելութեամբ մեծաւ» կը բնակէին իրարու հետ. այնչափ որ իշխանը «ծանր քինու» կը նայէր փեսային, և կը խորհէր նոյն իսկ ապանմամբ խնդրել զաւակին վրէժը։ Սեպուհը չհանդուրժելով «սաստիկ բռնութեան աներոյն», զոր ի գործ կը դնէր մարզպանական իշխանութեամբ, թողուց փախաւ ի Պարսկաստան, ուրացաւ հաւատքը, և առաջին թելադրիչն եղաւ Պարսից՝ դՀայս մագդեզականութեան կոչելու գաղափարին։ Յետոյ դիւահարեցաւ, կ'ըսէ, և այնպէս տանջուեցաւ տարիներով[2]։ Եթէ ատոյգ է տեղեկութիւնդ, 451ի ազգային մեծ ոդերգութիւնը կը պարտինք Սիւնեաց իշխանին դառեր ձախորդ ամուսնութեան։

Բագրատունի Աշոտ իշխանապետին (ապա արքայի) դուստրը Սոփի[3] 862ին Վասպուրականի տիկնութեան կոչուեցաւ, գրաւելով Գ Աշոտի որդւոյն՝ Գ Դերենիկի հանգուցեալ կնոջ տեղը[4]։ Տիկինը, տահմանուած «համեստ և զեղեցիկ» բառերով[5], զաւակն էր մեծ, ժուժկալ ու բարեգործ հօր մը[6]. իսկ Դերէն՝ որդի նոյնպէս աշխարհաշէն ու քաջարի, բայց միանգամայն զեղծարարոյ և մահուան անկողնին վրայ միայն ապաշխարող ծնողի մը[7], որ Պարսկաստանի գերութեան մէջ ուրացողի անունն ալ առանձնած էր՝ իւր հօր օրինակաւ։ Երկու ծառերուդ պտուղներն համեմատ էին իրենց, և Ա.րծրունին – կը գրէ կեղծ Շապուհ – «կնկանաձէր» էր. այնչափ որ ի վիշտ իւր պարկեշտ ամուսնոյն, որ իրեն երեք

1. Փաւս. 116–22։ — 2. Փրպ. 107–15։ — 3. Կեղծ Շապուհ (64) զայդ կը չփոթէ Հրանոյշ քրոջը հետ։ — 4. Ա.րծ. 233. Շպհ. 64։ — 5. Շպհ. 66։ — 6. Յհ. կթ. 175։ — 7. Հմմտ. Ա.րծ. 118, 121–23, 177, 243–44. Շպհ. 50, 57–63։

սիրուն զաւակներ ալ պարգեւած էր, գնաց յարեցաւ Հերայ կողմերն իշխող և իրեն մտերիմ արաբ Ապումաարայ գեղանի դստեր Կուդիճարի։ Կ'երթար ատէպ, երկար օրեր կ'անցուներ անոր քով ու կը դառնար. միանգամայն «զկին իւր ի բաց թողեալ», այլ եւս «ոչ սիրէր զնա»։ Ի՞նչ հարուած Սոփեայ ներքազգած սրտին։

Զիմացաւ Աշոտ իւր զաւակին այդ գրկանքը, կամ թէ խազազասէր լինելուն՝ չուզեց վրդովում յառաջ բերել, կը լսէ պատմութիւնը։ Անոր յաջորդեց որդին Սմբատ, «այր գոռոզ և պատերազմող և առաստամիտ», – միշտ ըստ կեղծ Եապհոյ, – որուն զգացուց քոյրն ամուսնոյն անարժան ընթացքը, թէ բոլոր տարին կ'երթայ կը ձնայ տարփածուին քով, հօն կրելով Վասպուրականի հարստութիւնն ալ, և անտեսելով զինքն ու որդիքը։ Կ'աղաչէր հարազատին՝ «մի տալ զիս արհամարհել, զի քոյր քո եմ և ոչ զոք ունիմ այլ տէր»։ Աստիկ տխրեցաւ արքայն, և խիստ յանդիմանութիւն մը գրեց Աւթրունւոյն, յարելով՝ թէ «զամենայն կանայք ազատաց քոց ապականել ես», և յիշեցնելով Աստուծոյ երկիւղը։ Դեբենիկ, «այր խիստ և բարկացող», յանդգնարար պատասխանեց. «Դու ինչ ես՝ որ զայդ ընդ իս ասես. իմ տանս տէր եմ ու իմ կամացս. զոր սիրեմ՝ զայն առնեմ. թէ չես հաճիլ դու, ուղարկէ ու առ զքոյրն քո. եթէ ոչ՝ ես ուղարկեմ առ քեզ»։

Սմբատ անկարող նուաճելու այդ խելարը, փորձեց գէթ բաժնել անորմէ արաբ ընտանիքը, անոցմէ խատիւ պահանջելով՝ որ չընդունին քեռայրը. և եթէ չհաւանի՝ սպաննեն։ Ապումրուան Աւթրունի, որ Դեբենիկեան որդւոյն Աշոտի աներն էր, զգաց վտանգը, և խրատ տուաւ խնամւոյն՝ զգուշանալ Կուլինարի անէն, «զի շան բնութիւն են», կ'ըսէր։ Դեբենիկ արհամարհեց անոր խոհեմ ձայնն ալ. լուր յղեց Ապումաարենց՝ թէ պիտի երթար ձմերել անոնց քով, և բռնեց բանտեց իւր յիշեալ բարի խորհրդատուն, որ ներողամիտ հոգւով վերատին յորդոր յղեց անոր չերթալ ի Հեր՝ «ի բոյն խժից, զի բազում արիւն են անդ հեղել». այլ գնալ վայելել՝ եթէ կ'ուզէր՝ բանտարկելոյն տան բարութիւնքը։ Դարձեալ խուլ ճնաց Վասպուրականի տէրը, և գնդով մը գնաց հասաւ Հերայ դաշտը։ Իւր հոմանուն եղբարքն Ալի և Մահմէտ պատրաստած էին դաւը, և մեծագոյն գնդով մ'ընդ առաջ եկան իշխանին։ Անոնց բազմութենէն կասկածեցան ուղեկից ազատանին, և խնդրեցին Դեբենիկէն յառաջ չերթալ։ Նա կուրացած այլազգի կնոջ սիրով, ձայն առաւ, մղեց երիվարը, միայնակ կտրեց անցաւ երեք վտակներ, մինչ զօրքը կասեցաւ ձնաց հակառակ կողմը։ Ալի մօտեցաւ իշխանին, ձախ բազկովը փարեցաւ անոր վզին ու տուաւ յուդայական համբոյրը, մինչ նոյն վայրկենին Մահմետի նիզակը կը խրէր անոր կուշտը։ Յօլ Աւթրունին խոց՝ փորձեց

խոյս տալ, և օգնութեան կոչեց իւր գունդը, որ քան զինք կանխեց աճապարեց ի փախուստ։ Դերենիկ պաշարուեցաւ, ընկաւ գիտապատ ու տարուեցաւ ի Չեր։ Չօն իւր վրայ միակ գթացող ունեցաւ գկուլինար, որ գնեց անոր մարմինն ու յղեց Հայոց աշխարհը[1]. և կենակցին ազնուական հոգին փոխանակ հրճուելու, ողբաց խոտորելոյն մահը[2]։ Այս ամէնը կը պատմէ կեղծ Շապուհը. նոյնպէս և Յհ. կաթողիկոս, Ս.Բ-ծրուն և իւր չարունակողը[3], բայց աւանք քողարկելով իշխանին անպարկեշտ վարքը։ Իսկ Թովմա այդ աղետին ժամանակ դեռ կենդանի կը դնէ զԱշոտ արքայն[4]. կէտ մը՝ որ ստուգութեան կը կարօտի։

Եղան ուրիշ գեղծանողներ ալ, որոնք այդքան ազմուկ չյարուցին իրենց շուրջ, այլ իրենց գատախազ ունեցան պատմութիւնը, և ոմանք իրենց ուխտազանցութեան կենդանի յիշատակներ ալ թողուցին։ Այսպէս յիշեալ Դերենկան հայրն Աշոտ, որուն ակնարկեցինք վերեւ, և իւր գործակից միւս իշխանք՝ կ'ամբաստանուին Թովմայէ՝ թէ կ'ապրէին «անառակութեամբ և արբեցութեամբ, խաղն անկողնօք և պղծութեամբք[5]». անհաւատարիմ բոլորն ալ։ Ազուանից իշխեցող Բագրատունիներէն Աբաս, որդի Գ. Կիւրիկէի, տասնուեօթ տարեկան ամուսնացաւ Զաքարեան Ներսեհի հետ, և յետ երկու տարուոյ մեռաւ, թողլով «մանուկ մի ստնդեայ» (Ազատրթան) օտար կնոջէ[6]. և որուն ներած կը թուի – քան թէ անտեղեակ ճնացած – մեծանձն թագուհին, դաստլով իւր գորովալից արձանագրէն՝ զոր պիտի տեսանենք[7]։ Նոյն տիկնոջ եղբօր՝ Իւանէի որդին ու յաջորդն Աբաղ, իրեն ամուսին ունենալով զԳուրգա, որ յետ իւր մահուան դեռ կ'ապրէր, թողուց «մի դուստր երախայ, և ի պոռնկութենէ որդի մի երախայ[8]» (Սահիլ Դիվան)։ Մեծն Լեւոնի հօրեղբայրը Մլեհ նոյնպէս թողուց Գորգ անուն ապօրինի զաւակ մը, որ հօրը պէս գոռոզ ու պատերազմիկ, շատերու սիրտը գրաւած էր։ Լեւոն՝ որ անորդի էր, կասկածելով՝ թէ նա կրնար յափշտակել գահը, խաւարեցուց անոր աչքերը՝[9] դարուն բիւզանդական դժնդակ սովորութեամբ։

Եթէ մեծ մասամբ արք եղեր են հաւատարմութեան դրժողներ, ցանցառաբար – կը չեղագրեմ բառս ի պատիւ հայուհւոյն – կը գտնուին և կանայք, նոյն իսկ շատ բարձր դասէ, որոց գէմ սովորաբար ծառացեր են իրենց պատուախնդիր ամուսինք։ Մեծին Տրդատայ որդին խոսրով՝ թագաւորութիւնն սկսաւ պատերազմներով. և երբ խաղաղութիւնը դարձաւ, անձնատուր եղաւ որսասիրութեան, որ ժամանակի գինուորական

1. Շպհ. 64–71։ — 2. Ասա՛ ժէ, 1։ — 3. Յհ. կթ. 178. Արծ. 255–57, 295–97։ — 4. Արծ. 257։ — 5. Նոյն՛ 243։ — 6. կիր. 72։ — 7. Ասա՛ ժԱ, 7։ — 8. կիր. 181։ — 9. Տրգ. կխ. 302–3։

ու գովելի գրաղումներէն մին էր Պարսից ու Հայոց քով[1]։ Ընդարձակ որսանոցներ չինեց, և անոնց քով ապարանք մ'ալ, ուր «կայր ի հանգըստի՝» հայ աւազանուոյն հետ[2]։ Եւ մինչ ինք երէց որսով կը գրաղէր, իւր կինը, որոյ անունն ու տոհմը ծածկեր է պատմիչը, գուցէ առ ամօթոյ, Աբտաչատ ոստանին մէջ արբակեաց Աչխենի գահուն վրայ նստած՝ հոմանիներ կ'որսար[3]։ Կ'երեւի թէ խոսրով անտեղեակ էր, և անունը չկայ խնդրոյն մէջ. մանաւանդ որ կինը «գաղտնի» կը գործէր։ Թէ մինչեւ ո՞ւր հասուց յանդգնութիւնը, պիտի տեսնենք յետոյ[4]։

Նոյն ցաւով վարակուեցաւ մեծին Լեւոնի ամուսինը Զապլուեն ալ, հայացած օտարուհի մը, Անտիոքոյ Բոհեմոնդ Գ. իշխանին աներորդուոյն դուստրը, որոյ վարուց մասին Յովհաննէս կաթողիկոսը չար լուր առնելով, գնաց արքային ականջը դրաւ։ – Դէպքս կը պատահէր 1205ին։ – Լեւոն՝ որ «յոյժ սրտային» էր խառնուածով, հրամայեց իսկոյն կնոջ մերձաւորներէն չատերը «կորսանել» իրրեւ մեղսակից. և զթագուհին ստիպեց գանակոծեց ու «կամէր առժամայն սպանանել»։ Իւր քեռւոյն որդին Կոստանդին միջամտեց, կիսամահ սպատեց զայն արքային ձեռքէն, և տարուեցաւ բանտուեցաւ Վահկոյի բերդին մէջ, ուր և վախճանեցաւ[5], այդպէս չարաչար քաւելով իւր յանցանքը, և գահը թողուով (1210ին) ուրիշ առաքինի տիկնոջ մը, Սիպիլի[6] (կամ Զապելի[7]), որ դուստր էր Կիպրոսի Ամօրիկ թագաւորին, և կեանք տուաւ մեծ դչխոյին Զապելի։

Մեր թագուհեաց մէջ երրորդ գայթագղութիւնն եղաւ Դ. Լեւոնի կինն Ալիժ, որ հայ էր ազգաւ, և թոռն Հեթում պատմչիւ Հաւանօրէն ազգուած հօրն (Օշնի) եղերական վախճանէն՝ որուն ներթարկեց զայն Լեւոն[8], զայրացաւ ամուսնոյն դէմ, և ուզեց վրէժը լուծել անհաւատարմութեամբ. ու «խառնակ վարուց» տէր մանկամարդի մը համբաւն ակաւ հանել իւր շուրջ։ Լեւոն լսեց Կոռիկոսի սեւանուն իշխանին դստեր այդ անվայել ընթացքը. զայրացաւ տոհմային բարկութեամբ։ Եւ այն տուրը, որ պատժած էր անոր հայրը, խաղաց նա և չարաբաստիկ Ալիժի վրայ։ Յետոյ 1331ին Լեւոն այդ հայուհւոյն պատկը դրաւ Կիպրոսի Հենրիկոս Բ արքայի այրւոյն Կոստանդիայի դէմին, որ դուստր էր Սիկիլիոյ Փրեդերիկ արքային, «կին հանեաս և իմաստուն[9]»։ Եւ ինք վախճանեցաւ քսան և մի տարեկան, իւր կրկին ամուսնութենէն ժառանգ մ'իսկ չթողուլ[10]։

Եթէ արդար ու կարեւոր է ամուսնական պատուոյ նախանձը, – ոչ

1. Վահան Մամիկոնեան՝ Պարսից չնիոց վասն Հայերը Նիւսորի առջեւ կ'օրակէր «ւքհալք յոյսոյ» (Փրպ. 511)։ — 2. Փաւս. 18, 20։ — 3. Նոյն՝ 8։ — 4. Աստ՝ թ, 2։ — 5. Տրգ. Կիլ. 298։ — 6. Անդ՝ 304։ — 7. Մ. Տրգ. 117։ — 8. Աստ՝ հմ. 15։ — 9. Մ. Տրգ. 132։ — 10. Դրգ. 27–31. Աստ. 158։

անշուշտ իւր ծայրայեղ և խուժդուժ արտայայտութեանց մէջ, – նոյնը նա և բարոյական հիւանդութեան մ'երեւութին ներքեւ ամէն ժամանակ և ամէն տեղ մտեր է յաճախ ընտանեկան յարկէն ներս՝ առանց իրաւացի պատճառի, և դառնացուցեր ամուսնական կենցաղը։ Այդ հիւանդութիւնը մեր ազգին մէջ ալ պիտի լինէր անշուշտ ու կար։ «Ոմանք ի պակասամտաց և յաներկիւղածաց Աստուծոյ», կը գրէ Մանդակունի հայրապետը, թէպէտ հաւատարմութեան դէմ չէին մեղանչեր, բայց իրենց համարձակ վարմամբ և տուած կասկածներով՝ «չարաչար նախանձու և չուարթոյ զօշոտութեամբ» կը մաշեցնէին իրենց կենակիցը. ուստի անպակաս էին մեզք և խռովութիւնք, քէն և աղաղակ. և որոց երկուքին ալ վայ կը կարդայ իմաստուն բեմբասացը[1]։

9. – *Վէրք մը, և ոչ թեթեւ, որ եղեր է հայուհւոյն ամուսնական կենաց մէջ, բազմակնութիւնն էր՝ որ ամէն ազգերու մէջ նախանձու, աւելութեան ու վշտի աղբիւր մ'եղած է նոյն յարկին տակ բնակող կանանց համար։ Մեր քով ալ գանուեցաւ այդ սովորութիւնն՝ սկսելով հեթանոսական շրջանէն, թէպէտ ի հնուց իսկ շատ ամփոփ սահմանի մէջ, և մեծամեծաց յատուկ։ Քաենոփոն (401ին ն. Ք) միակին ներկայացուց իւր յիշած հայ թագաւորն ու արքայորդին*[2], *ինչ որ սակայն չի հերքեր գէթ հարճակալութիւնն աւտր հետ։ Բայց աւելի վերջ կը յիշուի և բուն բազմակնութիւնն արքունեաց մէջ։ Այսպէս Խորենացւոյն ծանօթ են – և հաւանական է – Արտաշիսի «կանայք և հարճք*[3]»։ *Նոյնպէս մեծն Տիգրան ունէր իւր կանայքը, որոցմէ երկուքն անուամբ ալ յայտնի են, Կղեոպատրա և Զոսիմէ*[4]։ *Կը յիշուի և Բակուր նախարարի հարճը Նազիվիկ*[5] *և այլն։ Այս սովորութիւնը չյաջողեցաւ բոլորովին ջնջել բարձր դասէն քրիստոնէութիւնը, որ հիմնեց միակնութիւնը. և որոյ հակառակ ե դարուն Պարսկաստան կը պահանջէր Հայերէն՝ որ «փոխանակ ընդ կնոջ միոյ (որ սովորականն էր՝) բազում կանայս արասցեն*[6]»։ *Ի հեճուկս այդ աւետարանական օրինաց ու սովորութեան՝ պակաս չեն մեր քով հարճակալութեան և մերթ բազմակնութեան դեպքեր եւս ամէն դարերու մէջ, բնականապէս զգայապաշտ մարդոց կողմանէ։*

ա. *Նախ մեր եկեղեցական օրէնքն իսկ թոյլ էր այս նիւթիս մէջ։ Շահապիվանու ժողովը 447ին կը խօսի՝ ոչ պատկով, այլ վարձու բերուած ամուսնաց մասին, որոնք կրնային նա և վաճառուիլ, կամ կենակցութենէն ազատութեան անցնիլ։ «Եթէ կին ոք յառնէ եւ անիցէ, կ'ըսէ, կալցին և անդրէն յայր իւր տացեն. և մանուանդ զոր վարձաւոք*

1. Մծբ. 161։ — 2. Ագա՛ 40, և ե, 1։ — 3. Խոր. բ, կ։ — 4. Պլ. գ, 558. դ, 303. — 5. Խոր. բ, կգ։ — 6. Եզր. 40։

իցէ վարձեալ՝ և ոչ բոզաբար». այս ինքն գնուած է. որով և կը յարէ. «թէպէտ և վաձառեսցէ, թէպէտ և յաղախնուբեան կալցի՝ եթէ կամք իցեն (գնողին), հոգեւոր և բարի խրատու և սիրով կալցի[1]»: Ա.յդ անկարգութեան մէջ «հոգեւոր խրատն» ալ կը մտնէ դիւրութեամբ. ինչ մըտայնութիւն: Միայն դիտելի է՝ որ բազմակնութիւն չկայ հօդ, – գոնէ չէ յիշուած. – այլ փոխանակ պատկառոր ամուսնոյ՝ վարձուած հարճ մը կը պահու: Ա.րձագանգը կը թուի տիրող սովորութեան մը, – զոր կը թուլատրէր հռոմէական օրէնքը, և ցարդ ճնացած է Պարսից քով. – զոր ժողովը չկարենալով կամ չհամարձակելով ջնջել, կը ջանայ մեղմել անոր անիրաւ մասերն յօգուտ կնոջ:

Անբարոյութիւնը կը չարունակուի և կ'ընդլայնի ապա, որով կը յաճախեն օրենքներն ալ ատոր դէմ: Ա.յսպէս Մխիթար Գոշ կ'արգելուր քրիստոնեայ արքայից՝ «զօրէն հեթանոս թագաւորի հարճօք վարիլ[2]»: Վարդան և Յովհան ու Մովսէս եղնկացի վարդապետք կը դատապարտէին զանոնք՝ որ երկու կին ունէին, կամ օրինաւոր կնոջ հետ ուրիշ մ'ալ կը պահէին[3] իբրեւ հարճ: Վերջապէս Սոյ 1342ի ժողովն ի պատասխանի արեւմտեայց ամբաստանութեան կ'ըսէր՝ թէ բազմակնութիւն չկար Հայոց մէջ. «այլ զկին և զպոռնիկ բազում անգամ պատահէ ունել մխանգամայն՝ արտաքոյ օրինաց[4]»:

Ը. Ինչ ձեւով ալ լինէր, բազմակնութիւնը կար մեր քով, և ունինք անոր գործնական օրինակներն ալ: Մեր ազատանին դեռ նոր ընդունած Յիսուսի կրօնքը՝ Տրդատայ ու Գրիգորի բռնութեան ներքեւ, չեն ուզեր թողուլ իրենց հարճերը. և ատոր համար կ'ընդդիմանան արքային կամաց, «զհետ երթալով կամաց կանանց և հարճից». որուն հետեւանք կը լինի մեծ Ա.րշակունեաց հրաժարումը գահէն և թունաւորումը[5]: Յաջորդ սերնդոց մէջ նուազեցաւ հարճակալութիւնը, բայց չանհետացաւ: Ա. Յուսկան որդին Պապ իր կնոջ հետ ունէր և «հարճ մի» Տարօնէն, որմէ Վրիկ անուն զաւակ մը թողուց[6]: Ա.նցնելով ի միջին դար, Ռուբինեան Ա. Թորոսի որդին Լեւոն՝ իր երկու զաւակաց հետ ունէր «ի հարճէ գոճն Ռուբէն անուն», որ հօրն հետ գերի կ'երթայ Յունաց[7]:

Աւելի ուշագրաւ է պարագայն Հեթումի Ա. Թագաւորին, որ ըստ Կիւիկեան Տարեգրոց հարճերու խմբակ մը կը պահէր: Եւ երբ վախճանեցաւ 1272ին, մին «ի հարճից արքային Հեթմոյ Մարիա անուն՝ յիսմայելացւոց սեռէ», – որ անունէն դատելով՝ քրիստոնեայ եղած էր՝ անշուշտ արքային աչքը մտնելու համար, – միաբանելով իւր ազգայնոց

1. կան. չ. — 2. Պտս. 305. — 3. վրդ. Շեր. ՅՀ. եզ. խր. չ. Մ. եզ. խր. — 4. Մնա. Խե, 1265. — 5. խոր. բ, ղբ. — 6. Փաւս. 48–9. — 7. Պտմ. Ուռ. 215.

ոմանց հետ, խորհեցաւ թունաւորել անոր որդին ու յաջորդը, առաքինին Լեւոն Բ, որ կ'երեւի՝ թէ հօր հարճերէն երես դարձուց, և կը սպասէին քինախնդրութեան յարմար ժամուն։ Բարեբախտաբար մետասանամեայ մանկան մը ձեռամբ յայտնուեցաւ դաւը, և ազատեցաւ արքայն՝ առանց փոխարէն վրէժ խնդրելու անոցմէ[1]։ Եւ մոռնալու չենք՝ որ Հեթում ոչ միայն իւր դաւեր Ֆիւնեայ աւետարանի գրչէն կը գովուի՝ թէ «գերազանց գտաւ բարեպաշտութեամբ ամենայն թագաւորաց[2]», այլ ատոր գործնական փաստեր ալ տուաւ։ Զոր օրինակ՝ իւր որդւոց սուգն անցուց մենաստանի մը հոգեւոր խոկման մէջ[3]։ Եւ երբ Լեւոն որդին դարձաւ գերութենէ, գահն անոր թողուց և ինք կը թափառէր վանքերու մէջ ազօթիւք ու պահօք. իսկ մեռնելէն յառաջ կրօնաւոր եղաւ Մակար անուամբ[4], և նոյն իսկ «դասեցաւ ի սուրբս» կ'ըսուի[5], դուցէ պատարագի մէջ անոր յիշատակութիւնը[6] շփոթելով ծննդեան հետ։

Պէտք է հետեւցնել՝ որ այդ հզօր արքայն պարզապէս տկար մ'էր հանդէպ տկար սեռին, գէթ երիտասարդ տարիներուն մէջ։ Իսկ ինչ կ'ընէր իւր պարկեշտ ու ծիրանածին կենակիցը Զապել։ Լռութեան քող մը կը նշմարեմ ձգուած տիկնոջդ կեանց վրայ, հակառակ ուրիշ ժամանակակից աղնուհեաց ու դշխոյից պերճախօսութեան, որմէ չէ հրաժարած Հեթում ինքնին։ Ոչ մէկ մագաղաթի կամ քարի հետ կապած է Լեւոնի գաւակդ իւր անունը. և կառուցած հիւանդանոցին կարճ վերնագիրն անգամ ուրիշէ մ'է[7], շատ հաւանօրէն յետ իւր մահուան։ Դասնութեամբ մտած Հեթմոյ սեմէն ներս[8], կարծես այլ եւս չինդաց, և աշխարհէ խորշումը պահեց միշտ սրտին մէջ, լիովին կատարելով հանդերձ դշխոյի, ամուսնոյ և մօր պարտականութիւնքը։ Անտես ձնալ ուզեց ընկերութենէն, իւր ցաւոց թևթեւացումն որոնելով թշուառաց ցաւերուն ամոքման և իւր հոգւոյն հաւատարիմ փեսային հետ անդուլ խօսակցութեան[9] մէջ։ Կը խորհիմ՝ թէ հաւանօրէն Հեթմոյ հարճերն եղան՝ որ այդ ազնուական հոգին թաղեցին իւր տխրագգած լռութեան մէջ. և ուշ պատահած լինելու է ամուսինը, քան զոր քանի տարի յառաջ թողած էր Զապել հեծութենանց աշխարհն՝ 37 տարեկան առոյգ հասակին մէջ։

Գ. Հարճակալութենէդ զատ՝ իսկական բազմակնութեան՝ կամ աւելի ճիշդ՝ երկակնութեան օրինակներ ալ պակաս չեն մեր քով, թէպէտ և ցանցառ։ Վերապահանք նշանաւոր Դ դարը, ուր թողուցինք զփառաւոր ձեւ այրի առաջին ամուսնէն, և կենակից դարձած Աբշակայ[10]։ Որպիսի

1. Տրգ. կիւ. 365, — 2. Հոդ. յտ. 1263, — 3. Հ յպ. 474, — 4. Մագ. 48. Պտմ. Ոռ. 222, — 5. Դրգ. 16, — 6. Աստ՝ է, 4, — 7. Աստ՝ ժա, 4, — 8. Աստ՝ 60, — 9. Աստ՝ ը, 1, — 10. Աստ՝ 45։

դժնդակ հարկ տարաբախտ մանկամարդին համար՝ բռնել իւր սիրական և անմոռանալի Գնելի արեամբ շաղախուած այդ ձեռքը։ Բայց թագաւորն էր հրամայողը, և իւր հօր չահատէտ կամքը, և պէտք էր հնազանդիլ։ Սակայն արշակունի ականակուռ պսակը չկրցաւ ամոքել անոր դառնացած հոգին, որով առեց զԱրշակ, ոչ միայն ներքսապէս՝ այլ և արտաքուստ, առանց ակնածելու անոր թագէն։ Չայուհւոյն տիկնութիւնն աչդչափ համարձակութիւն կու տար իրեն՝ կենակցին դէմ։

Բայց և Արշակ գիտցաւ լուծել իւր անարգութեան վրէժը՝ կնոջ մը համար ամենէն սարսուցիչ եղանակաւ։ Բիւզանդիոնէն բերաւ նահեցուց անոր քով երկրորդ ամուսին մը, Ողոմպի. ըստ Փաւստոսի՝ «ի կայսերական տոհմէն», և ըստ Ամմիանոսի՝ կայսերական անձնապահպետ Արտաւսի դուստրը, որ վաղեմւոյ Կոստաս կայսեր խօսեցեալն եղած էր[1]։ Եւ Արշակ, կը յարէ մեր պատմիչը, «ուժգին սիրով սիրեաց զնա, և նախանձուկս արկանէր նովաւ առաջին կնոջն», որ խժռուեցաւ վոխարկեցաւ նորեկ մրցակցին դէմ։ Հելլենուհին զգաց՝ որ լաւ տեղ չէր ընկած, և բոլորովին զգոյշ կ'ապրէր Փառանձեմէ։ Բայց խորամանկ Սիւնին գտաւ հնարքն ապատելու հակառակորդէն, — թէ ինչպէս՝ յետոյ[2], — և վերստանալու իւր միահեծանութիւնը։ Հաւանօրէն չխմացաւ Արշակունին անոր կատարած դերն այդ գործին մէջ. և Ողոմպեայ կորստեան վիշտը մեղմացաւ՝ գոլտեամբ իւր գահաժառանգին Պապայ, զոր Փառանձեմ պարգեւեց անոր[3], ասելի եւս ամրանալով իւր գահուն վրայ։

Բաւական վրդովեցաւ նա և Սիւնեաց պատմչին հօր՝ Օրբելեան Տարսայիճի ամուսնական կեանքը։ Իշխան ընդարձակ երկրի մը, և քաջ պատերազմիկ, իրեն կենակից ունէր Սիւնեաց կողմերն իշխեցող «խամսայեցի» Սպղունի դուստրն Արուզ խարոեն, որ քրիստոնեայ դարձած էր, «երեւելի հաւատով և երկիւղած յԱստուծոյ», և կեանք տուած նոյն պատմիչ եպիսկոպոսին և ուրիշ երկու որդւոց[4]։ Հաւանօրէն քաղաքական շահու պատճառաւ՝ Տարսայիճ օր մ'իրեն հետ առած Վրաց Գաւիթ (Ն) թագաւորը, գնաց Ներքին Խաչենոյ Աթաբակ իշխանին[5], համոզեց և անոր քոյրը Մինա խարոեն կնութեան առաւ՝ «առ կենօք առաջին ամուսնոյն»։ Զեմ գիտեր՝ բարեպաշտութեամբ երեւելի Հասան Ջալալի գաւակներդ ինչպէս գիջան այդ անկարգութեան, որոյ դէմ Տարսայիճի որդին իսկ կը բողոքէ՝ թէ «ընդ որ ոչ հաճեցան օրէնք և վարդապետք եկեղեցւոյ[6]»։ Խիստ էր հարուածն Արուզի համար, զոր յայտնի չէ՝ թողուց իշխանը, թէ միսին պահեց. գի մինչեւ տապանա-

1. Ամմ. ի, 11. — 2. Առ՝ թ, 2. — 3. Փաւս. 122–23. — 4. Օրբ. 305. — 5. Աղց. 175. — 6. Օրբ. 310.

գրին մէջ «ամուսին Տարսայիճ իշխանի» է։ Բայց մահը փութացուց գրկելոյն վշտին դարմանը. և Մինա ելաւ անկանոն վիճակէն, և մայր եղաւ որդւոյ մ'ու երկու դստերաց։

Քաղաքական պարագայք ալ երբեմն բազմակին կ'ընէին զՀայը։ Աւագ Զաքարեան, որդի և յաջորդ Իւանէ սպասալարի, 1240 թուին Թաթարաց զանին գնաց՝ յայտնելու իւր հպատակութիւնը. և հաճելի եղաւ անոր, որ ըստ երենց սովորութեան «տայր նմա կին ի թաթար ազգէ[1]», անշուշտ տարբեր իւր Գոնցա կենակցէն՝ որ ծանօթ է մեզ[2]։ Նմանապէս երեւելին Ամբատ գունդատոպլ՝ ամուսին ունենալով զԹեֆանւօ, մայր երեք զաւակաց՝ որ կը յիշուին 1269ի յիշատակարանի մը մէջ[3], երբ 1248ին Թաթարաց Մանգու զանին դեսպան գնաց, նա պատուելու համար զայն՝ պարգեւեց թաթարուհի մը, զոր ընդունեցաւ և որմէ ծնաւ զԹաթար Վասիլ, որ բաւական դեր ունեցաւ Կիլիկիոյ մէջ ու կարճակեաց եղաւ[4]։ Լեւոն Բ արքայի որդին Ամբատ, կանխաւ ամուսնացած Զապելի հետ[5], 1296ին յաւիշտակեց զան Հեթում եղբօրէն, ինք զինքը ճանաչել տուաւ Թաթարաց զանին, և անոր ազգականուհին իրեն երկրորդ կին ընդունեցաւ[6]։ Այսպէս այդ երկակին ազատաց համար քաղաքական հաշիւներն աւելի կը գօրէին քան աւետարանի օրէնքը։ Իսկ թէ ինչ կերպարանք ստացաւ իրենց օրինաւոր ամուսնաց ներքին կեանքը, Փառանձեմի օրինակը փոքր ի շատէ գուշակել կու տայ մեզ անոնցն ալ։

10. — Ուրիշ խոց մ'եղաւ հայ կնոջ օրտին՝ ապահարզանի գոյութիւնը նա և յետ քրիստոնէութեան, որոյ պղծիւր՝ հեթանոսութիւնը ցոյց կու տայ մեր պատմութիւնը, որ որջացած կը մնար՝ ըսինք՝ Դ դարուն Հայաստանի մէջ, և զեղծարարոյ Արշակունեաց պաշտպանութիւնը կը վայելէր։ Ա. այս կը բաւէ յիշել հետեւեալ յատակ վկայութիւնը։ Ցետ մեծին Ներսեսի մահուան, կը գրէ Փաւստոս, «այնու հետեւ ամենայն մարդ աւին հրամանն և համարձակութիւն ի թագաւորէն (Պապայ՝) Թողուլ զկանայս զամուսինս իւրեանց. էր զի մի այլ տուան կին փոխէր[7]»։ Նոյն արքային հօր կառուցած Արշակաւանի համար ալ կ'ըսէ՝ թէ «բազում կանայք զարս Թողուն և անդր անկանէին. բազում արք զիւրեանց կանայս Թողուն, և զայլոց կանայս առեալ՝ անդր անկանէին[8]»։

Ցայտնի է՝ որ այդ կնաթողութեանց կամ այրաթողութեանց մէջ որ և է օրինաց նշմարանք չկայ, բաց ի հեթանոսական անկարգութենէն։ Իսկ այդ շրջանի եկեղեցական օրէնքը բացէ ի բաց և անխտիր հակառակ էր ապահարզանի։ Ներսեսի յԱշտիշատ գումարած ժողովը սահ-

1. Կիր. 142։ — 2. Աստ՝ 47։ — 3. Հոդ. յղ։ — 4. Մխ. 72։ — 5. Անդ՝ 371։ — 6. Զմշ. գ, 296։ — 7. Փաւս. 229։ — 8. Նոյն՝ 107։

մանեց, կ'ըսէ նոյն պատմիչը, «զի լինիցին յամուսնութիւն օրինաւորք, մի ատել և մի դաւ բերել (բաժանմամբ) իւրեանց ամուսնութիւնընկալ կողմանց». այնպէս որ նոյն հզօր հայրապետին օրով «ոչ ոք, կը յարէ, իշխէր ի նմանէ հանել կամ թողուլ զկին իւր զամուսին՝ յամենայն երկիրն Հայոց... և ոչ այլ առնել միւս անգամ իշխէր ոք[1]»: Ականերեւ է ուրեմն՝ որ Դ դարուն հայ եկեղեցին ապահարզանը դեռ չէր ճանաչեր. և առաջին անգամ 447ին Շահապիվանի ժողովին մէջ հաստատուեցաւ այն՝ երկու պարագայի մէջ, – եթէ կանոնները չեն խանգարուած. – մին՝ ներելով «չնաբարոյ» առն արձակել իւր կինը, վերջնոյս թոյլ տալով իսկոյն նոր ամուսնութիւն կնքել. և արձակողին՝ յետ տարւոյ մը. ուրեմն ի քաջալերութիւն չնաբարութեան. և միւսը՝ կնոջ ամլութեան պարագային, հրաման տալով հանել զայն և կրկին ամուսնանալ յետ տարւոյ մը[2]:

Այնու հետեւ մեր եկեղեցւոյ վարդապետք երկու խմբի կը բաժնուին. մին հակառակ այդ նորութեան, և միւսն համաձայն: Հակառակորդք աւելի բազմաթիւ ու հեղինակաւոր էին. մեծն Ներսէս և Աշտիշատու ժողովն՝ ինչպէս տեսանք. Եղնիկ կողբացի՝ որ անպայման կը մերժէ զայն[3]. Յոհան Մանդակունի՝ որ ամլութեան համար արձակումն ալ չի ներեր[4]. Յոհան եզնկացի[5], Զաքարիա ծործորեցի[6] և Յակոբ զրիմեցի[7], որ կը թուլատրեն բաժանումը կնոջ անհաւատարմութեան առթիւ, բայց ոչ կրկին ամուսնութիւնը, յենլով աւետարանի ու Պօղոսի վարդապետութեան վրայ. Կիրակոս եզնկացի, որ կը մերժէ արձակումն առանց պայմանի[8]. Գրիգոր տաթեւացի՝ որ բաժանման պատճառներ կը նշանակէ ամուսնութեան նախընթաց արգելները միայն[9]. և Ներսէս Շնորհալին[10], Ներսէս լամբրոնացին[11] ու Սոյ 1246ի ժողովը[12], որ ներեցին արձակումն անհաւատարմութեան համար, բայց առանց յաւելու՝ թէ կրնան վերստին ամուսնանալ: Իսկ արձակման ու կրկնամուսնութեան հաւան էին Շահապիվանու ժողովն՝ ինչպէս վերեւ. Դաւիթ գանձակեցին՝ նուին ընդ ակեսրայրին մեղանչելու պարագային միայն[13]. և Մխիթար Գոչ՝ ներելով ամուլ կնոջ քով ուրիշ մ'առնուլ՝ առանց կենակցելու ամլոյն հետ[14]: Ասոնք աւետարանի սահմանին չեն դիմեր իբր կռուան՝ նախորդաց պէս. ապացոյց՝ թէ զայն իրենց նպատակաւոր չէին համարեր:

Ակայն գործնականին մէջ զօրացաւ առնոց կողմը, և աւելի քան

1. Փաւս. 76, 229։ — 2. կան. Դ, Զ։ — 3. կդք. 81։ — 4. Մնդ. 138։ — 5. Յհ. հզ. Մտ. 121։ — 6. Ծրծ. թղթ։ — 7. Ղրմ. Պա։ — 8. Կ. հզ. Խր. 22։ — 9. Քրգ. ամ. 195. Հրց. 610։ — 10. Շն. Նժկ. 214։ — 11. Տես. Ա. ե։ — 12. կիր. 171։ — 13. կան. ԽԱ։ — 14. Գտս. 106։

որչափ թոյլ կու տային, ըստ որում համաձայն զգայութեանց. մանաւանդ մինչին դարուն և արեւելեան Հայաստանի մէջ։ Կիրակոս կը պատմէ՝ թէ հօն թաթարական իշխանութեան ներքեւ զեղծան «հեթանոսօրէն», և «զորս կամէին՝ թողուին, և զորս կամէին՝ առնուին». և ատոնց պատճառաւ դրուեցաւ Սսոյ վերոյիշեալ սահմանը[1]։ Վինկենտ բելլովակեցի, ուղեւոր ի Հայս նոյն շրջանին, տեսեր էր հօն՝ որ կնոջ մեզաց պատճառաւ «անդէն և անդ եպիսկոպոսն տայ նմա (առն) հրաման զայլ առնել, և առնէ[2]»։ Յոհաննէս քռնեցի 1330ի թղթին մէջ կ'ըսէ՝ թէ ժամանակի Հայք «բաժանեն զայր ի կնոջէ իւրմէ (նա և) առանց հարկաւոր պատճառի՝ վասն արծաթոյ[3]»։ Սսոյ 1342ի ժողովը կը վկայէ՝ թէ «ի մեծն Հայաստան տակաւին բազում անգամ այնպէս լինի». բայց ի Կիլիկիա, կ'ըսէ, «զայս այժմիկ ոչ առնեմք». և եթէ զեղծանող եպիսկոպոս գըտնուէր, պաշտօնանկ կ'ընէին ու ստացուածքն յարքունիս կը գրաւէին[4]։ Եւ պատմական օրինակ մ'ալ, Կոռիկոսի տէրը Վահրամ լոկ քաղաքական շահերու համար արձակեց կինն և ուրիշ մ'առաւ[5]։

Այդ բոլորէն կ'իմանանք՝ թէ ապահարզանը, հեթանոսութեան այդ պարգեւը մեր ազգին, որքան հայուհիներ իրենց զաւակներովն անիրաւ զրկանաց ու թշուառութեան մատնեց մեր անցեալին մէջ։

11. – Հայ օրիորդին ամուսնութիւնը շատ անգամ միջոց մ'եղած է հօրը ձեռքը՝ ստանալու կամ ապահովելու ընկերական ու քաղաքական շահեր, կապելով իր տոհմն ուրիշ հայ կամ օտար տներու հետ։ Եւ այդ միութիւնք մերթ երջանկաբեր ու մերթ ցաւոց աղբիւր դարձեր են օրիորդին։ Օտարաց գնացողները պիտի տեսնենք գործիս վերջին գլխոյն մէջ. իսկ հօս՝ հայկական խնամութիւնքը, զորս կը բաժնենք ըստ այլ և այլ նպատակաց, և կը նկատենք տուած արդիւնքները։

Կան ամուսնութիւնք՝ որոց վախճանն էր կապակցիլ բարձրաստիճան տան մը հետ, և ատով փառաւորուիլ ու պանծալ։ Դ. դարուն Հայաստանի երկու պատուաւորագոյն տոհմերն էին՝ ազգին երկու պետերուն, Արշակունեացն ու Գրիգորեանցը, որոց մէջ կատարուած կրկնակ ամուսնութիւնքը տեսանք[6]։ Նախ և յառաջ արքունեաց կողմանէ կը տեսնուի փոյթ մը՝ ձգելու այդ կամուրջը. և այդ դիտաւորութեամբ ս. Վրթանեսի որդիքը Գրիգորիս և Յուսիկ կանխաւ «անան զառաջեաւ թագաւորին Հայոց» և ուսան։ Առաջինը թառաւ անոր ձեռքէն՝ եպիսկոպոսութեամբ Աղուանից. իսկ արքայորդին Տիրան վախելով չկորուսանել միւսն ալ, փութաց ու բռնի «եառ զդուստր իւր» անոր[7]։ Դերերը փոխուեցան Յուս-

1. Կիր. 162։ — 2. Գլն. ա, 372։ — 3. Նոյն՝ 516։ — 4. Մխ. Իե, 1265։ — 5. Ասա՝ ծը, ժգ. 1։ — 6. Ասա՝ 43–44։ — 7. Փաւս. 10–11։

կան որդւոց մէջ, որ իրենք իսկ «ընտրեցին զերկրաւոր կեանս, և առին եւս իւրեանց կանայս զքոյս թագաւորին[1]», այն է իրենց հաւուն և իրենց հօր սպանչին, լոկ պարծելու և հպարտանալու համար արքայական փեսայութեամբ, ըստ որում շատ յարգ կու տային ազգականութեան[2]. և որ թանգ արժեց երկու հարաններուն։

Մանուէլ Մամիկոնեան յետ տարիներով պատերազմելու և պահպանելու հայրենիքն ու Պապ արքայի երկու որդիքն Արշակ ու Վաղարշակ իրենց մօր հետ, իրաւունք ստացաւ իր դուստրը Վարդանոյշտ հարսնացնելու անոնց երիցուն, կրտսերոյն տալով Բագրատունի ասպետին դուստրը։ Եւ յետոյ իր փեսային ու զաւակը պահեց արշակունի թագերով ու մեծ հանդիսաւորութեամբ[3]։ Այգին բարւոյն համար իր թափած քրտունքն և արիւնը վարձատրուեցան առով։ Մամիկոնեան թագուհին պիտի ստիպուի ապա բախտակից ամուսնոյն նա և հայրենի աշխարհէն տխրութեամբ հեռանալու հարկին մէջ[4]։

Մեր միջին դարուն շատ ծանօթ է Զաքարեանց տոհմը, տեարք Շիրակայ և ուրիշ կողմերու, որոնք արքայական իշխանութեամբ ու զօրութեամբ մը բռնած էին իրենց գահն ու աւերը։ Անոնց մէջ նշանաւոր են Սարգիս, և որդիքը Զաքարէ և Իւանէ սպասալարք, մեզմէ յիշուած կանխաւ։ Սարգիս իր տունը կապեց երեք լաւագոյն տոհմերու հետ, դստերէն գնաւոր տալով Կիւրիկեան արքունեաց[5], և միւս երկուքը՝ Փոքր Սիւնեաց կամ Արցախու մէջ տիրող երկու զօրաւոր իշխանութեանց. զԳոռի՝ Վերին Խաչենոյ գահաժառանգին Ի Հասանայ[6], և զԽորիշահ՝ Ներքին Խաչենոյ տիրոջ որդւոյն՝ Տանկիկ Վախթանկի[7]։ Զաքարեանք չկարօտացան ու չտատանեցան այդ փեսայից օգնութիւնը. իրենց նպատակն էր խնամիանալ ընտիր տներու հետ։

Նոյն դիտաւորութեամբ նա և հայացած Օրբելեանց տնէն Տարսայիճ[8], զօրաւոր և ընդարձակ իշխանութեան տէր մարդ Սիւնեաց մէջ, ինքն ալ կապուեցաւ նոյն արցախացւոց հետ, նախ իրեն կենակից առնելով Ներքին Խաչենոյ տնէն զՄինա խաթուն[9], և ապա աւարմէ առնեցած դստերաց երէցն Ասխայ հարսնացնելով Վերին Խաչենոյ յիշեալ Հասանայ որդւոյն Գրիգորի[10], որոց հանդիպեցանք կանխաւ[11]. իսկ յետ իր մահուան՝ կրտսերը Մամքան առաւ Վրաց արքայական տոհմէն[12]։

12. — Բարեկամութիւնը կամ զինակցութիւնն է՝ զոր կը շահիցնէ երբեմն հայ օրիորդը։ Գ. դարուն սպարապետական տոհմ՝ Մամիկոնեանց

1. Փաւս. 43. — 2. Նոյն՝ 35. — 3. Նոյն՝ 256. — 4. Առա՛ Դ, 8. — 5. Առա՛ 47. — 6. Առա՛ 35. — 7. Կիր. 145. — 8. Առա՛ ԺԸ, Է, 2. — 9. Առա՛ 52. — 10. Օրբ. 311. — 11. Առա՛ 42. — 12. Առա՛ ԺԸ, Ե, 2.

«փեսայք» էին Աբշաւիր Կամսարական, իշխան Շիրակայ և Աբշարունեաց, և Անդովկ Սիւնի, կ'երեւի՝ առնելով վաչէի քոյրերը։ Սա ընկաւ մարտի մէջ, թողով «փոքրիկ մանգիկ մի՝» իւր Աբտաւազդ հօր անուամբ, զոր խոսրով արքայ և վրթանէս հայրապետն յանձնեցին նոյն փեսայից՝ անուցանելու, բնականապէս օգնութեամբ իրենց կենակցաց, և ժառանգեցնելու հայրենի գահը, ինչպէս և ըրին[1]։ Եւ այս բարիքն արդիւնք եղաւ երկու Մամիկոնուհեաց կամ մանկան հօրաքերց ամուսնութեան։

Նոյն խնամեկան կապն ունէր կրտսերն Աբշաւիր Կամսարական եւս մեծին վարդանայ հետ, փեսայացած անոր մէկ դստեր[2], որուն վարդանուշ անունը կու տայ Զամչեան[3], չեմ գիտեր ուստի. և որ մեծ պատերազմին ժամանակ աներոջ ամենէն մտերիմն ու աջ բազուկն էր, և խիզախ դաստիարը Սիւնի մատնչին ու վարդանայ ջատագովն Յազկերտի առջեւ[4]։ Անոր որդիքը Ներսեհ ու Հրահատ՝ նոյն ազգակցութեամբ կապուած վարդանայ եղբօրորդւոյն՝ քաջին վահանայ հետ, անոր անբաժան ու հաւատարմագոյն նիզակակիցներն հանդիսացան՝ անոր զժուարին կռիւներուն ու յաղթանակաց մէջ Պարսից դէմ[5]։ Եւ իրենց այդ կապն աւելի ամրացուցին ապա, Հրահատայ որդւոյն Աբտաւազդայ կենակից առնելով զՇուշան Մամիկոնեան, որ կը յիշուի ամուսնոյն տապանագրին մէջ[6]. և յայտնի չէ՝ որմէ դուստր էր նոյն տոհմէն։

Բագրատունի Աշոտ Ողորմածի որդին Գուրգէն, որ և Կիւրիկէ Ա, 980ին հիմնեց Աղուանից հայկական գահը, որ տեւեց ժամանակ մը. իւր թոռը Կիւրիկէ Բ «զամենայն ժամանակս իւր կացեալ ընդդէմ վրաց, ի հաստատութեան պահէր զհայրենիս իւր»։ Իսկ ատոր մահուամբ վիրք յաջողեցան ամփոփել անոր տահմանները, և տակաւ մաս մը թողուցին անոր զաւակաց՝ Գաւթի և Աբասայ[7]։ Գաւթի որդին Կիւրիկէ Գ ի գործուածին նոր վնասներէ՝ չահեցաւ երեք նշանաւոր տոհմերու բարեկամութիւնը, Օրբելեան Խանէի տալով Զուռզաան դուստրը[8]. վերին Խաչենոյ իշխանորդւոյն Ա. Հասանայ՝ զՄարիա[9]. զարձեալ Խաչենոյ տէն Աբանի՝ երրորդ զաւակը վանիք. և իւր Աբաս որդւոյն հարս բերելով Զաքարեան Սարգսի դուստրը Նանա, զոր տեսանք վերեւ։ Նկատմամբ վանէի գիտելի է՝ որ 1172ի յիշատակագիր մը՝ «ի գաւառէն Խաչենոյ... ազատ յազատաց» կը կոչէ Հայրապետ արքեպիսկոպոսը Բարսեղ[10], զոր յիշեալ Աբանի որդին Գաւիթ իրեն «հօրեղբայր» կ'անուանէ, ակնարկելով նա և «իմ մօրն վանէի՝ դստեր Կիւրիկէի թագաւորին[11]»։ Աբդ

1. Փաւս. 28, 47։ — 2. Փրպ. 190։ — 3. Զամչ. ա, 518։ — 4. Փրպ. 190, 192, 245 եւն։ — 5. Նոյն՝ 371, 377, 380 եւն։ — 6. Ասո՝ 34։ — 7. Կիր. 72. Վրդ. 119։ — 8. Շիր. 100. Երզ. 21։ — 9. Աւց. 203, 204։ — 10. Հյպ. 382։ — 11. Երզ. 25։

այս քառեակ խնամութեանց մէջ կիւրիկէդ անցուց անդորը և ապահով կեանք մը, ապա «բարիոք փոխեալ յաշխարհէս[1]»։

13. – Հայուհին իր ամուսնութեամբ կը ծառայէ երբեմն ամրացնելու իշխանական և արքայական խախտած տներ ու գահեր, աւելի կամ պակաս տեւողութեամբ ըստ բախտի։ Աղձնեաց բդեշխը Բակուր (Դ գաբրուն) ապստամբեցաւ Խոսրով արքային, և Պարսից օգնութեամբ ճակատեցաւ Հայոց բանակին դէմ։ Յաղթուեցաւ սակայն, և սրոյ բերանը մատնուեցաւ եղբարցն ու որդւոց հետ։ Իր արիւնոտ գլուխն ու նորածին դստրիկ մը բերին դրին միասին թագաւորին առջեւ. սոսկալի զուգադրութիւն։ Կսկծեցաւ Խոսրովու սիրտը. և դաւաճանին այդ միակ կենդանի նշխարն առաւ անոյց, և ապա կնութեան տուաւ իր սիրելւոյն Վաղինակ Սիւնւոյ՝ Աղձնեաց տերութեան հետ, և «արար զնա բդեաշխ և պայազատ տան» դաւադրին, մինչեւ որ անոր ուրիշ մանուկ մը խնչա, զաղտնապէս ապաստանած Մամիկոնեան Վաչէի քով, ելաւ ժառանգեց օր մը հայրենի գահը[2]. և Աղձնեաց բդեշխուհին դարձաւ Սիւնեաց տիկին։

Տիրան արքայ դրդմամբ անօրէն Հայր մարզպետի կը սպաննէր մեր անմեղ իշխանները, և կ'ուզէր բոլորովին անճիտել երկու կարեւոր տոհմերը Ռշտունեաց և Արծրունեաց։ Առնց կոտորածէն ազատեցան երկու տղեակ մանուկ, Ռշտունի Մեհենդակայ որդին Տաճատ, և Վաչէ Արծրունւոյ Շաւասպը, որ կը գտնուէին դայեկաց քով։ Անոնք ալ յայտնուեցան ու բերուեցան Տիրանի առջեւ, որ հրամայեց փողոտել և դանոնք։ Հօն էին Հայոց սպարապետներն Արտաւազդ ու Վասակ Մամիկոնեանք, որ չհանդուրժեցին այդ խժդժութեան. յարձակեցան, յափշտակեցին մանկիկները, առին իրենց անթին ներքեւ, և սուրերը բացած դուրս ելան, ոչ մէկ ընդդիմութիւն չդանելով իրենց աններող զինուց առջեւ։ Գնացին Տայոց աշխարհը. ճնացին ու անուցին հօն երկու տղայքը. և ապա լրացնելու համար իրենց պաշտպանութեան գործը, պահեցին զանոնք իրենց դաստրաց հետ, «ուստի դարձեալ միւսանգամ ազգն այն սերեցան» այդ կրկնակ ամուսնութեամբ[3]։

Վասպուրականի վերջին թագաւորը Սենեքերիմ Արծրունի՝ զգալով իր անկարողութիւնը Պարսից յարձակմանց դէմ, իր աշխարհը կայսեր յանձնեց, և ինք ստացաւ զԱբեաստիա։ Մեռաւ հօն, և նոր գահը թողաց Դաւիթ որդւոյն, որ անժառանգ էր մէկ դստրոյ։ Անոյ Բագրատունեաց վերջին գահակալը Գագիկ, որ Յունաց նենգութեամբ կորուսած էր տերութիւնը, և ճնացած անոնց քով անոթուս, կայսեր հաւանութեամբ ամուսնացաւ Դաւիթ դստեր հետ, և յետ անոր մահուան «տիրէ

1. կբ. 72։ — 2. փաւս. 21։ — 3. նոյն՝ 46–47։

նորին բաժնին[1]», չնորհիւ Ա.րծրունի կենակցին չահելով կորուսած գահուն փոխարէնը, զոր սակայն յետ իւր եղերական վախճանին նոյնպէս անժառանգ թողուց։

Սիւնեաց թագաւորութեան վերջին պայազատն եղաւ Գրիգոր Բ, որոյ միակ զաւակն էր կատայ։ Դառն ժամանակ մ'էր ազգին համար, ուր պարսիկ յուղկահարներ կը ջարդէին ժողովուրդը, վանքեր կը քանդէին, իշխանութիւններ կը տապալէին։ Գրիգոր խորհեցաւ ամրապնդել իւր աթոռը. Խաչենոյ իշխանական տներէն բերել տուաւ «մանուկ մի Հասան անուն» գեռաքարեցի, պսակեց իւր դստեր հետ, և «կացոյց ժառանգ թագաւորութեան իւրոյ»։ Ինքն ու Ամբատ եղբայրը մեռան 1166ին. յետ չորս տարւոյ պաշարուեցաւ իրենց Բաղաբերդ ամրոցն ի կապան։ Պատանի արքայն տեսաւ՝ որ ուժէն վեր էր պահել Սիւնեաց գահը. դղեկին պաշտպանութիւնը բերդապահից յանձնեց, և ինք գիշերային կինն և ընտանիքն առած՝ ելաւ փախաւ իւր հայրենի տունը։ Այդ օրէն կատայի թագը կը մթագնէր, և Սիւնեաց տոհմին արեւը մայրը կը մտնէր[2]։

Մեծն Լեւոն ճնացած իւր Զապելով, Հունգարիոյ Անդրէաս Ա. թագաւորին հետ, որ 1219ին այցելեց ի Կիլիկիա, դաշնագրեցաւ՝ որ անոր համանուն որդին ժամանակին փեսայ ու ժառանգ գար իւր տերութեան[3]։ Յետ իւր մահուան փեսացուն չուզեց գալ[4]. որով Հայք խնդրեցին Ա. տիոքայ Բոհեմոնդ (Պեմունդ) Դ իշխանի որդւոյն Փիլիպէ (կամ Ֆիլիպէ) թեկնածութիւնը, խորհելով՝ «զի ի մօտս է և լաւ կարէ օգնել մեզ ի մեր ամէն կարիք»։ Միանգամայն պայման դրին՝ «որ հայենակ (հայ ծիսով) կեանայր, և զեկեղեցին և զսեղանն (պատարագը) հայենակ տանէր, և զամէն մարդ յիւր իրաւունքն պահէր»։ Եւ 1222ին պսակեցին Զապելի հետ՝ իբրեւ թագաւոր Հայոց[5], և օծեցին Տարսոնի մէջ[6]։ Փիլիպ երբ թեւակոխեց իւր քսան տարին, հօրը դրդմամբ սկսաւ գոռոզանալ, արհամարհել հայ իշխանները, անոնց պաշտօններն անտիոքացւոց տալ, և Ռուբինեանց ժողոված հարստութիւնը մսան առ մսան իւր հայրենի տունը փոխադրել։ Հայրը զայն խարեց, կը գրէ Գանձակեցին, «և այո ի նմանէ զթագն Լեւոնի արքային, և զպաղատան (վրան) արքունական՝ զոր յերեւելի աւուրս կանգնէին, և այլ գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ[7]»։ Եւ եթէ կարելի է հաւատալ Ռուբինեանց պատմութեան, հայրը, անտիոքացիք ու Տաճարական ասպետները կ'ուզէին՝ «զի զեկեղեցիան Հայոց և զիշխանան զամենեսին ջնջեացեն[8]», ինչ որ ուրիշներ չեն յիշեր։ Հայ աւագանին չհանդուրժեց, բռնեց բերդարգել ըրաւ զայն, ուր և մեռաւ

1. Լաա. 42. — 2. Օրբ. 245, 247. — 3. Տրգ. կիլ. 310-11. — 4. Անդ՝ 317. — 5. Ա.մ. Տրգ. 121. — 6. Պտմ. Ոռ. 210. — 7. կիր. 94. — 8. Պտմ. Ոռ. 210.

յետ երկու տարւոյ[1]. և զոր արեւմտեայք մեր իշխաններէն ապանուած կը նչանակեն[2]։

Ա.ին ժամանակ Զապելի նոր ամուսին տուին՝ իւր հօր քեռւոյն Թոռն ու Կոստանդին պապեռոնացւոյ – իւր դաստիարակին[3] – որդին Հեթում, մեծահանդէս պսակելով զայն Տարսոնի մէջ արքայական թագով (1226ին)։ Մեսսանամեայ թագուհին, – նոյնչափ էր նոր զուգակիցն ալ, – որ այդ հասակին լուացող կը հասկնար սրտի քան քաղաքականութեան լեզուն, չկրցաւ մարսել տխուր վախճանը Փիլիպի՝ զոր սիրած էր, և չուզեց Հեթմոյ կենակցութիւնը։ Իւր տագրը Սմբատ սպարապետ, որ սրտին սահմանները սրին ծայրովը կը չափէր, «չարժեցաւ, կը գրէ, դիւական բարկութիւն ի թագուհին Զապել». և տեսութեան պատրուակով գնաց ի Սելեւկիա՝ իւր մօր Միսիւի քով, որ կը բնակէր Հիւանդանոցի ասպետաց ամրոցին մէջ։ Հօն հասնելուն՝ «խռովեցաւ ընդ թագուհւոյն և ընդ ամէն Հայք», և այլ եւս չուզեց դառնալ։ Կոստանդին արքայահայրը «ժողովեց հնձեալ, ու գնաց իջաւ առաջի Սելեւկեայ», պահանջելով զթագուհին։ Ասպետներն որ կը վախէին Ա.յայեոտին տալ-տանէն, չժտելու համար նա և Հայոց հետ, բերդն ու թագուհին միասին անոնց յանձնեցին։ Եւ Զապել համակերպած վիճակին՝ ուսոի խուսափում չկար, դարձաւ և նուիրուեցաւ աշխարհին ու Հեթմոյ, որուն յետ տասը տարւոյ ընծայեց Լեւոն գահաժառանգը[4]։ Ա.ուբինեանց փառապանծ գահը փրկուած էր Զապելի զոհով։

14։ – Կան իշխանապետ հայրեր՝ որ խնամեկան կապերով կը ջանան իրենց լծին ներքեւ պահել ըմբոստ իշխաններ կամ տոհմեր, և առով ամուր բռնել իրենց սիրապետութիւնը։

Ա.յս մասին մէջ նշանաւոր է Ա.ջոտ Ա., հիմնադիր Բագրատունեաց թագաւորութեան, որ խորագիտութեամբ իւր ցանցին մէջ ամփոփեց Հայաստանի երկու մեծագոյն նահանգաց՝ – յետ Ա.րտաշի՝ – Վասպուրականի և Սիւնեաց ազատանին։ Ա.ոնց առաջինք թուով, զօրութեամբ և անկախութեան ձկտումներով կը գերազանցէին բոլոր միւս տոհմերը։ Ա.ջոտ նախ ձերբակալեց անոնց իշխանապետը Գրիգոր Դերենիկ Գ՝ իբրեւ անհնազանդ։ Յետոյ ապատեց՝ միջնորդութեամբ անոր հօրեղբօր Գուրգենի, որ այդ առթիւ ըմբոստին կնութեան խնդրեց անոր դուստրը Սոփի, «զի եղիցի, ըսելով, ի մէջ քո և Դերենիկի անկասկած միաւորութիւն»։ Ա.ջոտի բուն ուզածն էր, և իսկոյն կատարուեցաւ հարսանիքը[5], որ Բագրատունի օրիորդին քաւարանը պատրաստեց[6]։ Միւս և հաւանօրէն

1. Տրգ. Կիլ. 317. Մ. Տրգ. 121։ — 2. Չրկ. 348. Տոնմդ, 445, 447։ — 3. Ա.ստ' 11։ — 4. Մ. Տրգ. 121, 122։ — 5. Ա.ռժ. 233։ — 6. Ա.ստ' 45–7.

երիցագոյն դուստրը Հրաւուշ՝ պսակեց Դերենկի տոհմակից Վահանայ հետ[1], որոյ որդին Գագիկ Աղուամրուան՝ կը կոչուի «որդի քեռ տիկնոջն Սոփեայ[2]»։ Կարեւոր անձ մ'է Վահանդ Վասպուրականի պատերազմաց ու քաղաքական պատահարաց մէջ[3]։ Իսկ երրորդ դուստրը Մարիամ՝ Բագրատունին տուաւ Սիւնեաց իշխան Վասակ Գաբուռէ, զոր ազգատոհմին գերագոյն գլուխ անուանեց[4]։ Բայց նա չուտով այրէ թողուց կենակիցը, և իրեն յաջորդ՝ զԳրիգոր Սուփան անդրանիկը[5]։

Աշոտի որդին Տապուհ կապ մ'ալ ինք ձգեց իր տան և Աբծրունեաց մէջ, իր դուստրն (անանուն) հարսնացնելով Հրանուշ քրոջը վերոյիշեալ զաւակին, և պաշտպան կանգնելով անոր[6], ուստի զեղծաւ նա և ողբալի վերջ մ'ունեցաւ[7]։ Իսկ երկրորդ զաւակը (նոյնպէս անանուն) տուաւ Տարօնոյ իշխանին՝ Բագրատունի Դաւիթ կիւրապաղատի Աշոտ որդւոյն[8]։ Տապհոյ եղբայրը Սմբատ Ա. փորձեց յետոյ ազատել զՏարօն և ապահովել իրենց փեսային իշխանութիւնը, բայց չյաջողեցաւ[9]։ Սոփեայ որդւոց երկրորդը Գագիկ գիտցաւ ապա եղծանել իր հանգուցեալ մեծ հաւուն ծրագիրը, և իրականացնել Վասպուրականի անկախութիւնը, թագաւոր պսակուելով. թէպէտ այսու հանդերձ երկու գահերու մէջ խնամութիւնը կը նորոգուի երբեմն, և Գագկայ յաջորդներէն Անեքերիմ կենակից ունէր, և 981ին կը յիշուի, զխոշոշ խաթուն, դուստր Ա. Գագկայ[10]։

Ոտբինեանք ու Լամբրոնի Հեթմեանք «ի վաղուց հետէ մախային ընդ միմեանս», վերջնոց մտերմութեան համար Յունաց հետ, որ Ոտբինեանց թշնամիներն էին[11]։ Ոտբինեանք նախ քան զՀեթում հայկական տերութիւն մը չէին ներկայացներ, այլ պարզ իշխանական տուն մը, եկած մտած կայսերական սահմանաց մէջ. և Յունաց հետ կ'ընդհարէին՝ ի վրէժխնդրութիւն Բագրատունեաց կրած անիրաւութեան, և կ'ընդարձակէին իրենց գրաւած երկիրը։ Նոյնպիսի իշխանութիւն մ'էր նա և Հեթմեանցը, նոյնպէս յոյն սահմանաց մէջ, բայց կայսերական հաճութեամբ և իշխանութեան ներքեւ, և Բիւզանդիոնէն մեծարուած սեբաստական պատուով[12], ճեալով հանդերձ ճշմարիտ Հայեր, ինչպէս Գրիգոր Մագիստրոս ու տուն էր նոյն պայմանաց մէջ։ Այս հանգամանօք էր՝ որ Տարսոնի առաջնորդին հայրն Օշին Բ կայսերական բանակին հետ մեռցած, բախեցաւ Ոտբինեան Բ Թորոսի հետ. կայսերականք խորտակուեցան, Լամբրոնի իշխանին եղբայրը Սմբատ ընկաւ մարտի մէջ, և

1. Արծ. 155–56. — 2. Նոյն՝ 155, 302. — 3. Նոյն՝ 121, 124, 148, 238, 239, 242. — 4. Յհ. կթ. 171. Օրբ. 132. — 5. Յհ. կթ. 173. Օրբ. 126. — 6. Արծ. 265. — 7. Ասո՝ 63. — 8. Յհ. կթ. 219. — 9. Ասո՝ ժ, 10. — 10. Ն. Սրգ. 257. — 11. Տրգ. կխ. 258. — 12. Հյպ. 414.

Օշին գերի բռնուեցաւ. ազատելու համար յանձն առաւ փրկանք տալ քառասուն հազար ոսկի. կէսն հատուց, և միւս կիսուն համար պատանդ տուաւ իր անդրանիկն Հեթում։

Թորոս արձակելէ յառաջ ուզեց խնամութեամբ կապել իրեն հետ պատանդ երիտասարդն ու տոհմը։ Բանակցեցաւ անոր հօր հետ, փեսայացուց իր դստեր Ռիթայի[1], և «յոյժ սիրեաց զնա, զի էր տեսակաւ գեղեցիկ և զգօն և հանդարտ». բայց առանց փոխարէն սիրուելու ոչ ինք, ոչ զաւակը՝ զոր լոկ «ի վերին երեսս» ընդունած էր Հեթում[2]. և «իրք չիշխէր առնել» աներոջը կենդանութեան[3], որ իւր հակառակորդաց հետ կատակ չէր ըներ[4]։ Երբ նա վախճանեցաւ, արձակեց կինն՝ որ իրեն արդէն պարգեւած էր երկու զաւակ՝ Օշին ու Կոստանդին[5]. և անոր այդ գործն «եղեւ պատճառ կրկին խռովութեան նոցա»։ Թորոսի եղբայրը Մլեհ զայրացած, գնաց պաշարեց զԼամբրոն (1170ին), և «բազում նեղութիւն հասոյց» անոր բնակչաց՝ սրով ու սովով, խնդրելով իւր եղբօրորդւոյն վրէժը[6]։ Յայտնի չէ՝ ինչպէս վերջացաւ ամուսնական հերձուածդ, որուն զոհ գնաց Ռիթա։ Հեթմեանց յիշատակարան մը 1198 թուականէն՝ մի առ մի կը յիշէ զՀեթում՝ դեռ կենդանի, եղբայրներն ու որդիքը[7], և Թորոսի դստեր մասին – ողջ կամ մեռած – կը լռէ, ինչ որ նշան է անհաշտութեան։ Հեթում խնդիր ունեցաւ նա և Մլեհի եղբօրորդւոյն Ռուբենի հետ, որ պաշարեց ու նեղեց անոր ամրոցն երեք տարի[8]։

Չօրաւոր ընտանիք մ'էին՝ չնորհիւ իրենց լերանց և արձնական կապերուն՝ Սաանոյ Զորտուանելեանք[9], որոցմէ երկու եղբարք՝ Հեթում (կամ Վասիլ ըստ յիշատակագրի մը[10]) և Շահնշահ, որդիք Ք. Զորտուանելի, և քեռորդիք Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին, զորս մանուկ տեսանք[11], – և որոցմէ պատճառ մը չունինք զանոնք զատելու Հ. Ա.լիշանի հետ[12], – 1188ին երբ կը գտնուէին մեծն Լեւոնի քով, սա անոնց առաջինը պատկեց իւր եղբօր Ռուբենի երէց դստեր Ա.իժի հետ[13], քաղաք մ'ալ փեսային եղբօր նուիրելով։ Ա.մուսնութենէն հինգ տարի յետոյ և տարօրինակ զուգադիպութեամբ մը՝ հայրապետին մեռած ամսոյն մէջ ուղեկից եղան անոր դէպ ի լաւագոյն կեանն՝ իւր երկու քեռորդիքն ալ։ Ինչո՞ւ այդպէս վաղ ու միասին։ «Ախ, կը գրէ Տարեգիրը, թէ Լեւոն եղեւ պատճառ մահուան նոցա. այլ ճշմարիտն Աստուծոյ գիտելի է[14]»։ Բայց գիտէր զայն անշուշտ – ինչպէս ալ լինէր – և սրտին մէջ խեղդեց մանկահասակ

1. Պոմ. նիւ. 207. — 2. Տրգ. կիւ. 229, 258. — 3. Ա.ր. Տրգ. 101. — 4. Հմտա. աստ՝ 41. ծԶ, 4. — 5. Հ.ք. յտ. 1198. — 6. Տրգ. կիւ. 258. — 7. Հ.ք. յտ. — 8. Ա.ր. Տրգ. 103. — 9. Ա.ստ՝ 41. — 10. Հյգ. 394. — 11. Ա.ստ՝ 41. — 12. Հյգ. 393. — 13. Ա.ստ՝ 36. — 14. Տրգ. կիւ. 275–76, 282.

տարաբախտն Ալիծ, որ յետ տարւոյ մ'իւր սեւ քողը պիտի սպիտակացնէր Անտիոքայ իշխանական պալատան մէջ։

15. – Հուսկ կան խնամութիւնք ալ, որոց նպատակը կամ հետեւանքն էր՝ կորզել փեսայից ձեռքէն կամ եղեսէն՝ չունեցած իրաւունքներ, յենլով իրենց ազգականութեան։

Արծրունի Գ. Դերենկան եղեբայրական վախճանն[1] որը և անտէր թողուց անոր մատաղ որդիքն իրենց մօր հետ։ Այն ժամանակ իրենց քեռին Ջաւպուհ գնաց, անոնց պաշտպան և աշխարհին «ատիկան» կարգեց իւր միւս քեռորդին Գագիկ Ապուսրուանն[2], տէր Ճահուկ բերդին, զոր տեսանք վերեւ, և Վասպուրականի իշխանութիւնն յանձնեց մանկանց անդրանկին՝ իննամեայ Աշոտի։ Ատիկանն՝ որ իշխանասէր և անոնց հօր հակառակորդ մ'եղած էր[3], զգաց՝ որ ժամանակն էր նահանգին իշխանապետութիւնը ձեռք անցունելու[4]. և առոր լաւագոյն միջոցն համարեցաւ իւր դուստրը Սեդայ կապել Աշոտի հետ, զոր և կատարեց, և զայն բռնեց «ահիւ ընդ ձեռամբ[5]»։ Վրայ հասաւ ուրիշ նպաստաւոր պարագայ մ'ալ. փեսային անհնազանդութիւն մը գործեց իրենց քեռւոյն՝ Ամբատ արքայի դէմ, որ յաջորդած էր հօրը. և նա զայրացած՝ Վասպուրականի իշխանութիւնը բաժնեց Ապուսրուանի և Գուրգէն Անձեւացւոյ մէջ[6], որոնք բռնեցին ու բերդարգել ըրին երեք օրինաւոր ժառանգները[7]։ Յետոյ Ամբատ ամբողջ իշխանութիւնն յանձնեց Ապուսրուանի[8], որոյ երկայնկութիւնը սահման չունէր։ Իսկ ինչ գգաց և ինչ օրեր անցուց արդեօք Սեդայ այդ պատրուաքեանց ու երկու սրերու մէջ։

Բայց Արծրունիք ինքն իսկ պատրաստեց իւր կորուստը ծանր սխալով մը. այն է բանտէն հանելով և իւր քով պահելով երեք հարապատաց միջինն ու խորամանկը Գագիկ, որ օգուտ քաղեց այդ ազատութենէն, և դաւ մը պատրաստեց անիրաւ մօրաքեռորդւոյն դէմ։ Երբ նա օր մը նժոյգն հեծած, սովորական արշաւը կը կատարէր Վանայ ապարիզին մէջ, իւր չորս հետեւորդները, Ամատունիք Ջապուհ, Վահան ու Սարոյ եղբարք և Ապուսակր Վահունի, որ Գագկայ դաւակիցներ էին, յարձակեցան անոր վրայ, սրերը խրեցին մարմնոյն մէջ. գետին տապալեցին, գլուխը կտրեցին ու յղեցին բերդին բանտարկելոց։ Բռնութիւնը վերջացած էր։ Սեդայի ամուսնութիւնն այս սեւ վախճանը չահեցուց փառախնդիր ծնողին. և իրեն ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց որդիական գթով և արտօսրաթոր աչքերով տանիլ յանձնել անոր աղմկայոյզ մարմինը Զորոյ վանից սրբանուէր լուսթեան[9]։

1. Առ՝ 46. — 2. Արծ. 257. — 3. Արծ. 253–54, 295. Շպհ. 69. — 4. Նոյն՝ 261, 303. — 5. Նոյն՝ 271, 303. Շպհ. 64, 69. — 6. Արծ. 262. — 7. Նոյն՝ 264, 303. Շպհ. 71. — 8. Արծ. 265. — 9. Նոյն՝ 267–68.

Աբծրուենեաց պատմիչը կը պանծացնէ նոյն տոհմէն Գրիգոր Ապուհամզայ իշխանը, տէր Աբճուճք ամրոցին, որ իւր պատմագրութեան մեկենասն եղած էր, իմաստութեամբ «հոյակապ և անուանի ի մէջ հայկականացս[1]»։ Իւր «ցանկալի» անունը, զոր՝ թաւալ Մլքէի գիշը, կամ թէ Վասպուրականի տեարց փառքն եղաւ պատճառ, յայտնի չէ, Գրիգոր փեսայացուց իրեն յիշեալ երեք հարազատաց մինչեւ Գագիկ[2], որ ապա յաջորդեց վաղամեռիկ եղբօրն հայրենի գահուն վրայ։ Անոր գտաւ յարմար ժամն՝ անկախութեան դրօշ պարզելու իւր սեպհական ժառանգութեան մէջ, վատահելով փեսային ու զօրեր բարեացակամութեան։ Բայց Գագիկ չհանգուրժեց. գունդ մ'ուղարկեց, բռնեց զայն որդւոց հետ և իւր առջեւ բերել տուաւ։ Ջեռնակապ, ամօթահար և անմռունչ կանգնած էր պատկառելին Ապուհամզայ փեսային առջեւ, մինչ գաւակները «գաղգաղակ բարձեալ», արտասուօք ու հառաչանօք կ'աղերսէին չզրկել զիրենք հայրենի ժառանգութենէն։ Որպիսի՛ ալեծուփ սրտով պալատին մէկ անկիւնէն կը հետեւէր արդեօք Վասպուրականի տիկինն ու ապագայ թագուհին՝ իւր հօր ու եղբարց այդ ազիողորմ տեսարանին. ինչ ըրաւ, ինչ խօսեցաւ, յայտնի չէ։ Սակայն իւր սէրն ապարդիւն չմնաց ամուսնոյն սրտին մէջ, որ «զթացեալ խնայեաց ի նոսա», և չնորհեց անոնց կեանքն ու գաւառը, «ի հիմանց տապալեալ» անոնց ամրոցը մխայն[3], որպէս զի ապագայ խլրտուքներ չթելադրէր իրենց։

Կիւրիկեան Բագրատուններէն Աբասայ որդին Աղսարթան[4] յաջորդեց հօրը։ Դաւիթ, իշխան Նոր բերդին, զոր Գանձակեցին «յազգէն Բագրատունեաց» կը կոչէ[5], և որ Աբասայ եղբայրն իսկ էր, – ըստ վկայութեան իւր Վասակ որդւոյն՝ որ ինք զինքը «թոռն Կիւրիկէի արքայի» կ'անուանէ[6], որոյ որդին էր և Աբաս[7], – ուզեց դաւ գործել եղբօրորդւոյն դէմ, որ տակաւին տհաս էր։ Ջայն նախ ամուսնացուց իւր դստեր հետ, և այդ պատրուակաւ տիրացաւ անոր Մածնաբերդ դղեկին, որ Կիւրիկեան տոհմին արքունիքն էր Աղուանից մէջ. «և ապա եհան զդուստրն ի նմանէ», գահէն ու կնոջէն միանգամայն զրկելով զայն։ Սակայն պատանի փեսայն աւելի արթուն գտնուեցաւ, և աներոջը տուաւ արժանի դասը։ Հրապուրեց բերդապահից սրտերը. և անոնք յանկարծակի յարձակեցան, յափշտակիչն ընտանեօք հանդերձ դուրս վտարեցին, և ամրոցն Աղսարթանի դարձուցին։ Նա բարեպաշտ մարդ, մեծանձնութեամբ ներեց աներոջ, այդչափ խրատը բաւական համարելով[8]։

Տեսանք Աւբիւնեանց ու Լամբրոնացւոց աւանդական հակառակու-

1. Աբծ. 248. — 2. նոյն՝ 313. — 3. նոյն՝ 311–13. — 4. Աստ՝ 47. — 5. կիր. 72. — 6. ն. Սրգ. 153. — 7. Աստ՝ 57. — 8. կիր. 73.

թիւնն իրարու հետ[1]։ Մեծն Լեւոն յաջորդած իւր Ռուբէն եղբօր, թագով պսակուած և ինքնակալ Կիլիկիոյ, խոժոռ կը նայէր Լամբրոնի ազատ ամրոցին, «այն որ երեւելի ճոխութեամբ նստի ի գլուխ Տարսոնի՝ յաւուրս գահաւանդակի ահաւոր լերինն Տորոսի», ինչպէս կը գրէր Ս. Գոյն երիցանց[2]։ Աւծուին թեւերը կը հասնէին հօն, բայց ոչ և Աւիւծին ճիրանները, որուն չէին կրցած առնանել Ռուբինեանց ուժեղ զինքերը։ Կը նայէր վեր ու կը մխար։ Խորհեցաւ, խորհեցաւ ու գտաւ հնարքն «իմաստութեամբ փետտել զթեւս» անոր տեարց, և «ցածուցանել զբարձրայօն հպարտութիւն նոցա»։ 1201 թուին բանակցեցաւ և ի Տարսոն հրաւիրեց զՀեթում, բերդին տէրն և իւր հօրեղբօր փեսայն, որ յաջորդած էր իւր հօր Օշնի, իւր եղբօր դուստրը Ֆիլիպ անոր Օշին որդւոյն հարթնացնելու առաջարկութեամբ։ Պապայ խնամին ընտանեօք և իշխանավայել պատրաստութեամբ մեկնեցաւ ամրոցէն դէպ ի Տարսոն՝ հարսանեաց վայրը։ Նոյն պահուն արքունի զօրքերն անոնց եռեւէն դիմեցին բերդն ի վեր, որ անպաշտպան թողուած էր, և գրաւեցին զայն։ Բանակցութիւն ու պսակ՝ ամէն ինչ կեղծ էր, որ սակայն հաւասարապէս ծառայեց նպատակին։ Աւիւծը չէր որ կը գործէր հոդ, այլ աղուեսը, որ այդպէս Հեթմեան ընտանիքը բռնեց ուղղանին մէջ, զրկեց Լամբրոնի անպահականութենէն, ու ժամանակ մը բանտեց զՀեթում։ Նա զգուած՝ ներքուստ[3] և արտաքուստ՝ խռովայոյզ աշխարհէն, աթոռն անդրանկին թողուց, և ինքն հօն բանտին մէջ զգեցաւ վանականի տարազն ու խոնարհութիւնը, անունն Հեղի փոխելով։ Հաշտուեցաւ արքային հետ. իրարմէ թողութիւն խնդրեցին, համբուրուեցան ու լացին. և Տորոսի ժայռին խրոխտ իշխանը մտաւ Թրազարկի անշուք ու արբանեակը որմերուն մէջ, ուր և փակեց երկնապիշ աչքերը[4]։

Տարսոնի Ախրա տեսաւ արդեօք գինք լքող ամուսնոյն կենաց այդ տխրագոյնիկ վերջաբանը, թէ վիշտը վաղուց կրծած ու գերեզման տարած էր գինքը, քաղաքական հաշուոց ու պայքարներու այդ զոհը։ Կոստանդին արքայահայրն յետոյ վերատին շնորհեց զԼամբրոն Հեթմոյ որդւոյն Կոստանդնի, որոյ մէջ զգալի է նոյն Կոստանդնի քրոջ և իւր կենակցին Աւիժի ազդեցութիւնը, միանգամայն թագաւոր կարգելով անոնք բոլորին իւր որդւոյն՝ Հեթում արքայի։ Կոստանդին թռած վեր իւր հարց պարեխին վրայ, վերատին բարձրացուց յօնքերն «ըստ հայրենի սովորութեան իւրեանց». հարուածեց ու հարուածեցաւ, կորուսանելով բոլոր դիւզերը, և ամփոփուելով իւր անմատոյց բունին մէջ[5], ուստի հարկա-

1. Ասո՝ 61։ — 2. Հէք. յիշ. 1290։ — 3. Ասո՝ 62։ — 4. Տրգ. կխ։ 294–96։ — 5. կիր. 157–58։

դրեցաւ խնդրել Գրիգոր Թ պապին միջնորդութիւնը. և նա յորդոր գրեց (19 յուն. 1237) անոր քեռայրին ու քեռորդւոյն՝ չնեղել Լամբրոնի տէրը[1]։ Կ'երեւի՝ թէ Աւիթ այդ ժամանակ արդէն մեկնած էր աշխարհէս, և գահը թողած յաջորդին[2], իր եղբօր վշտաց ականատես ու մասնակից չլիներու համար։ Մինչեւ ե՞րբ ճնացին Հեթմեանքդ իրենց ամրոցին մէջ, յայտնի չէ։ Նոյն կոստանդնի կրտսեր որդին Օշին, և ասոր որդին Հեթում կը բնակին ուրիշ բերդերու մէջ. և 1285ին Լամբրոնի տէր նշանակուած է Հեթում Բ արքայ[3]։ «Աւազ փառացս անցաւորի», կրնար կրկնել Ս. Օշնի այդ վեհ դաստակերտը, որ չեմ կարծեր՝ թէ նոր ձեռքերու մէջ, դարձած երկրորդական բերդ մը, տեսաւ երբեք նորոգութիւն իր նախկին մեծութեան։

Ռուբինեան գահուն վրայ բազմող Օշին արքայն երբ մեռաւ, Կոռիկոսի համանուն տէրը, որդի ծանօթ Հեթում պատմչին և ազգական վախճանելոյն, իրեն կնութեան առաւ անոր վերջին այրին Ցոհաննա թագուհին, Տարենտոնի իշխանադուստրը, որուն հարանածու եղած էր, և փեսային յառաջ տեսեր ու հրապուրուեր էր անոր գեղէն։ Իրենց միութենէն ծնաւ Մարիւն, որ ապա Կոստանդին Գ. արքայի ամուսին պիտի լինէր։ Կոռիկոսի տէրդ, խառնախրտ մարդ մը, բոլորովին աննման գըբագէտ ու բարեպաշտ ծնողին, և կարգուած Օշնի ութամեայ որդւոյն Լեւոնի չորս խնամակալաց մէջ, որով կամ տարապրութեամբ ջնջից զանոնք՝ որ հակառակ կեցած էին իր ամուսնութեան այրի դշխոյին հետ։ Աւագմէ մին էր Ցոհաննայի տալը Ջապուռն, նախկին տիկին Սիդոնի, որոյ տան մէջ օր մը յանկարծական երեւեցան անձանօթ մարդիկ, զանազան յարձակեցան՝ բռնեցին ու խեղդեցին զայն։ Ջերբակալեցին ու տարին բանտեցին անոր որդիքն՝ ալ, խզելով հօն երկուքին՝ Հիւգոնի և Հենրիկի կեանքը։ Իսկ միւսերն արձակեց բռնաւորը, զիջանելով իշխանաց ամանց ազաչանաց. և գնացին ապաւինեցան Հոռոսի սպիտաց։

Օշին աւելի զօրանալու համար՝ իր դուստրն Ալիժ, ծնած առաջին կնոջէն, ամուսնացուց պատանի Լեւոն արքային հետ։ Սա երբ գահը ձեռք առաւ, իր աներջ հակառակորդք սկսան գրգռել զինքն անոր դէմ, ամբաստանելով իրեն պատճառ հօրը մահուան, որպէս զի առնուր իր մօրմէն։ Անոր միւս ոճիրներն օգնեցին Լեւոնի հաւատալու և ասոր. և անոնք ու անոր Կոստանդին եղբայրը սրոյ բերանը տուաւ[4]։ Ալսպէս աւարտեցաւ խռովայոյզ կեանքն ու խրոխտանքը Կոռիկոսի պարոնին, զոր ապանչին հետ առհմակցութեան ու կրկնակ խնամութեան կապերը չկրցան փրկել, և որուն հաւատարեցաւ իր գտեր վախճանն ալ[5]։

1. Սխ. 554։ — 2. Աստ՝ 69։ — 3. Սխ. 85։ — 4. Դրդ. 27–29. Պամբ. Ոփ. 157, 158։ — 5. Աստ՝ 48։

16. — Բազմաթիւ են մեր անցելոյն մէջ իրարու հետ ազգախառնութեամբ կցորդուած տոհմերը՝ մէկ կամ միւս նպատակաւ։ Բայց կան ոմանք՝ որոց ընդարձակման, զօրացման ու տեւողութեան մեծագոյն չափով նպաստեր է հայուհին իւր ամուսնութեամբ։ Թէ իրենց հոչակով և թէ մեր ներկայ աշխատութեան մէջ մեծագոյն կարեւորութիւնն ունին առաջմէ՝ Պահլաւունիք, Ռուբինեանք և երկու Հեթմեան անները, որոնք չորան ալ կը սկսին երեւիլ ու փայլիլ ԺԱ. դարէն։ Պահլաւունեաց, որ իշխեցին նախ Բջնոյ, և ապա Տարօնոյ և Միջագետաց կողմերը, ընդունած հարսներէն բոլորը ծանօթ չեն. ծանօթներէն ոմանց ազգատոհմն անյայտ է, և ոմանք ալ իրենց անէն են։ Իսկ ուրիշ հայ տոհմերու տրուած և ընդունուած յայտնիներէն պիտիննք՝ անուանի Գր. Մագիստրոսի դուստրն ու Գր. Վկայասէր կաթողիկոսի քոյրը Մարիամ, որ պսակուեցաւ Աղթամարայ և Սիւնեաց տիրոջ՝ Աբղամար Աբծրունւոյ հետ։ Միւս քոյրը՝ Տիկնաց տիկին՝ կենակից գնաց երեւելի Վեստ Սարգիս իշխանին, շինող եկեղեցեաց ու վանքերու[1], և տէր գանազան բերդերու, որ նախ աշարձակ և ապա մատնիչ եղաւ Բագրատունեաց գահուն[2]։ Նոյն Մագիստրոսի թոռան՝ Ապիրատի որդին Վասակ կամ Վասիլ, եղբայր Շնորհալւոյն, իմակից ունեցաւ Լամբրոնի տիրոջ՝ Ս. Հեթմոյ դուստրը Մարեմիկ, որ էր հօրաքոյր Տարսոնի մեծ արքեպիսկոպոսին Ներսէսի։ Իսկ նոյն Մարեմիկան եղբայրն Օշին՝ փեսայացաւ նոյն տիկնոջ տոգեր՝ Զօրավարի գաւակ Շահանշահի[3]։ Հասակ՝ յիշեալ Վասակայ դուստրը Վանիկ ամուսին գնաց՝ — յետ նախորդ մէկ ազգականուհւոյն՝ — Սասնոյ տիրոջ, Զորաւանելեան Վիգենի որդւոյն Զորաւանելի[4]։ Ս.յս բոլոր խնամութիւնք ուրիմն հայ կարեւոր տոհմերու հետ էին, և թերեւս այս ալ նպաստեց Պահլաւունեաց երկք ամբողջ դարեր տպրելուն։

Միւս երկք երեւելի անները փայլեցան հոյացած Կիլիկիոյ մէջ, որոց խնամութիւնք տարածուեցան նա և արեւմտեայց մէջ՝ իրենց մերձաւորութեան պատճառաւ։ Անոնց մէջ յանդգնութեամբ, զօրութեամբ ու տիրապետութեամբ կը գերազանցէին Ռուբինեանք, որով նա և առաւել յարգանք կամ երկիւղ ազդեցին ուրիշ ազգատոհմից, և լաւագոյն խնամութիւններ կնքեցին Հայոց և աւելի օտարաց հետ։ Ծանօթներէն պիտիննք, թագաւորութենէն յառաջ, իրենց նահապետի որդին Կոստանդին Ս., որ իւր դուստրն (անանուն) տուաւ Եդեսիոյ կոմսին Ք. Յոսլենի։ Իւր որդին Թորոս Ս.՝ Աբռա գաւակն հարսնացուց նոյն քաղաքի յաջորդ իշխանին և Երուսաղեմի ապագայ թագաւորին Ս. Բալդուինի։ Նոյն Թորոսի եղբայրը Լեւոն Ս. կենակից ունեցաւ Յունաց Անքս կայսեր եղբօր՝

1. Կիր. 51։ — 2. Լաս. 37–38։ — 3. Ասա՝ 33։ — 4. Ասա՝ 41։

Սահակ Կամիեննի դուստրը Մարիամ[1]։ Իսկ իր զաւակն (անանուն) տուաւ Քեանոյ մեծազօր իշխանին՝ Գոզ Վասլի որդեգիր և յաջորդ՝ քաջարի Տղայ Վասլի[2], որոյ երկիրն յետոյ Լեւոնի յիշեալ եղբայրը Թորոս նեն-գուքեամբ յանձնեց Եղեսիոյ յիշեալ Բալդուին կոմսին, և երիտասարդը զօրքովն անցաւ կայսեր կողմը[3]։ Նոյն Թորոսն ամուսնացաւ նախայիշեալ Յոսլենի և իւր քրոջ (անանուն) դաւեր հետ[4]։ Լեւոնի որդին Թորոս Բ իւր Ռիթային փեսայացուց զՀեթում յամբրոնացի՝ ձախորդ ամուսնութեամբ մը՝ զոր տեսանք[5]։ Իւր եղբայրն Ստեփանէ առաւ Պապերոնի տիրոջ՝ Հեթմեան Սմբատայ դուստրը Ռիթա։ Ասոնց որդին Ռուբէն Բ կապեց իւր կեանքը Զապելի հետ, դուստր Տորոնի տիրոջ Համիրէի[6], որ Երուսաղեմի թագաւորութեան իշխաններէն էր։ Իսկ իւր զաւակներն հարանացան, Ալիծ՝ Սասնոյ տիրոջ Զորաւարեանի Հեթմոյ[7], Յիլիպ՝ Նիկիոյ կայսեր Լաչքարի, և հաւանօրէն Գոլետ՝ Բիբլիոնի կոմսին Հիւգոնէ։ Հուսկ Ռուբինի կրտսեր եղբայրը Լեւոն մեծն ու վերջին պայազատ գահուն, ամուսին ունեցաւ նախ Անտիոքայ Բոհեմոնդ Գ իշխանի աներորդւոյն դուստրը Զապրուճ, և ապա Կիպրոսի Ամօրիկ թագաւորի դուստրը Միսիլ. և իւր զաւակներէն զՌիթա հարանացուց Երուսաղեմի արքային՝ Յոհաննէս բրիէնացւոյ, և զՋապել խոստացաւ Հունգարիոյ արքայորդւոյն, որ ապա ամուսնացաւ նախ Անտիոքայ իշխանորդւոյն Փիլիպէ, և ապա Հեթում պապեռնացւոյ հետ. և Ռուբինեանց վաւաւար ցեղը մարեցաւ։

Հեթմեանց նախահայր կը յիշուի Օշին Ա., եկած Ալբայռա նահանգէն (ԺԱ դարուն), և հաստատուած ի Կիլիկիա՝ կայսերական իշխան Ալպերխարիոյ Ալծրունեաց հետ, որ իրեն կը շնորհէ լքուած և ամայի Լամբրոն գղեակը, և ինք կը նորոգէ ի բնակութիւն իրեն[8], որոյ շքեղութիւնը տեսանք[9]։ Իւր ընտանիքն երթալով բազմացաւ. այնպէս որ թոռը Սմբատ զաւուեցաւ Օշին Բ հարազատէն, և առացաւ Լամբրոնի հանդիսակաց ու կանխաւ Ալպերխարիոյ տեսչական պապեռն ամրոցն՝ իւր և զօրմից համար, որոնք եւս հետ գՀեթէ բաժնուելոյն ու մէր եղան ձանձի, Կոռիկոս, Նղիր, Սարուանդիքար և այլ բերդեր։ Ալդ բոլոր տոհմակից ճիւղերն հարթներ տուին և տուին ամենէն բարձր տեղերէ, և յաճախ իրարմէ եւս, ինչ որ լաւագոյն կը զօրէր զիրենք իրարու հետ։

Լամբրոնացիք՝ շնորհիւ յոյն կայսերութենէն ընդունած պատիւներուն և տոհմային նուրբ դաստիարակութեան՝ շատ բազմալի խնամիներ

1. Սխ. 50։ — 2. Ռ.ա. 324, 337։ — 3. Նոյն 337։ — 4. Մխ. Ա.ա. 423։ — 5. Ա.ա. 62։ — 6. Տ.ժ. 453, 445։ — 7. Ա.ա. 62։ — 8. Հյ. 413. Սխ. 77։ — 9. Ա.ա. 65։

եղան։ Անոնց յիշեալ նախահայրն Օշին իրեն փեսայացուց Ալխարիպի աւագանիէն զԱահակ, որ յաջորդեց Աբթրաւեոյն՝ Տարսոնի ու Մաժեսիոյ վարչութեան մէջ[1]։ Իր թոռն Օշին Բ. ամուսնացաւ Շնորհալի հայրապետին եղբօր՝ Պահլաւունի Ռահանիդիտի հետ. իսկ թոռնուհին Մարեմիկ՝ նոյն Շահանի հարազատին վասլի հետ։ Նոյն Օշնի որդին Հեթում Բ. կապուեցաւ (ակամայ) Ռաբինեան Բ. Թորոսի դաւակին Ռիթայի հետ[2]. իսկ դուստրը թագիր կամ Մարեմ՝ մայր է Ներսեսի և Մարիամայ, բայց կենակիցն անյայտ։ Նոյն Հեթմոյ դաւակն Աչիժ հարս գնաց Պապեռոնի տիրոջ և իր թոռնակցին՝ Կոստանդին պայլի։ Սոյն տիկնոջ եղբօրորդւոյն Հեթմոյ դուստրը Կեռան պատկակից եղաւ Կիլիկիոյ Լեւոն Բ. արքային. դշխոյիս քոյրն Աչիժ ամուսին գնաց Ռեբուէի տիրոջ Բալիանի. իսկ երրորդ քրոջ Մարիէնի կենակից ու որդիք չեն յիշուած։ Տիկնանցս երկու հօրաքոյրերը Կեռան ու Շահանիդուխտ ծանօթ են իրենց դաւակներով միայն. առաջնոյն՝ Կոստանդին «Թագադիր Հայոց», Օշին ու Սմբատ. և երկրորդին՝ Լեւոն «Հարբն իւրով»։ Այս տիկնանց եղբօր՝ Գ. Օշնի միակ դաւեր Թեհրանոյի այր էր Հեթմեան «քաջասիրտն Ճոճերի», տէր Սարվանդոյ, որ 1274ին կը նշանակուի իբր հանգուցեալ փեսայ նոյն Օշնի[3]։ Պատմութիւնն անյայտ թողած է նոյն տիկին Կեռանի մօր Սոնխաւենցի, եղբօրն՝ Օշնի կնոջ Աիացի, և Կեռան թագուհւոյն մօր Թեհրանուհի հայրենի տոհմերն ալ։ Այս անձինք ընդհանրապէս նշանակուած կան նոյն 1274ի յիշատակարանին մէջ։ Լամբրոնի օրիորդներէն Մարեմիկ մայր եղաւ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին. Աչիժ՝ Հեթում Ա. արքային. և կրտսերն Կեռան՝ դշխոյ և մայր հինգ թագաւորաց։ Ի՞նչ չքեղ ներկայացուցիչք այդ գերդման։

Աւելի բազմաթիւ էին պապեռոնցիք իրենց ճիւղերով, և իրենց խնամութիւնքն ալ համեմատական։ Աքրացին առաջին տիրոջ Սմբատայ դաւակը Ռիթա կին տեսանք Ռաբինեան Սոնխանէի, և որ կեանք առաւ անոնց արքայական գահուն հիմնադրին՝ Լեւոնի. նոյն Սմբատայ թոռան՝ Կոստանդին պայլի կենակից եղան՝ նախ Աչիժ լամբրոնացի, ապա Պիաղրիժ՝ անծանօթ տոհմէ. և իր երկց որդին Հեթում՝ ամուսին ու թագակից ընտրեցաւ յիշեալ Լեւոնի դաւեր Զապելի, որց գահուն վրայ նաեւ իրենց գերդման 175 տարի՝ մինչեւ ցԿոստանդին Գ.։ Նոյն պայլի որդւոյն՝ Սմբատ գունդստապլի կնոջ Թեհրանոյի՝ տոհմն անծանօթ է. նոյնպէս մեւս որդւոյն՝ սէր Լիկոսի կենակից Ակացին ալ. իսկ անոր (պայլին) դուստրն Սոնխաւնի կամ Թեհրանց՝ Թագուհի գնաց Կիպրոսի՝ Ա. Հենրիկի հետ. մեւս դուստրը կպարուռի կամ Մարիամ՝ կին եղաւ

1. Հյպ. 413։ — 2. Աստ՝ 62։ — 3. Հեդ. ամս. ԺԲ, 245։ — 4. Աստ՝ 53։

անուանի Յոհան իբլինացւոյ. եղբօրորդին Ճոֆրի՝ տէր Սարուանդիքարի՝ առաւ զթեհիսւս լամբրոնացի[1], և սոսնց որդւոյն Օշնի դուստրը Զապել հարանացաւ Բերութի իշխանորդւոյն Թորոսի։ Յիշեալ պայլի թոռը Պաղտին մարաջախտ պսակուեցաւ իւր հաւուն թոռնորդւոյն և Սմբատ գունդստապլի թոռան[2] Մարիուէնի հետ, որոց որդին էր Կոստանդին Գ. Թագաւորը. և իրենց մէկ դուստրը Ֆիլիպ կենակից գնաց Լեւոն Բահեմոնդի՝ Կոտիկոսի ամրոցին մէջ։

Ռուբինեանց գահուն ժառանգ Հերուեանք ալ տուին և առին թագուհիներ և իշխանուհիներ։ Հեթում Ա. իր զաւակներէն զՍոփի լծակցեց Անտիոքայ Բոհեմոնդ Ը իշխանին. զՖիլիպ՝ Սիսոնի տիրոջ Յուլիանի. զՈիտա՝ յիշեալ Ճոֆրի իշխանին անդրանկան՝ Կոստանդնի. զՄարիամ՝ Գուիդոն իբլինացւոյ. և զԼեւոն գահաժառանգը՝ լամբրոնացի կնառնի, ինչպէս վերեւ։ Ա.յս վերջին ամուսից զաւակներէն Ոիտա՝ կենակից գնաց Անդրոնիկոսի և կայսերուհի Կոստանդնուպոլսի. Զապրոնի՝ իր բախտը կապեց Կիպրոսի Հենրիկ Բ արքայի եղբօր Ամօրիան հետ, Գ. Լեւոնի յաջորդ տալով Հայոց գահուն վրայ՝ իր որդին Կոստանդին Բ, և Գ. Կոստանդնի յաջորդ՝ թոռը Լեւոն Ե։ Զապռունի եղբայրներէն Թորոս փեսացաւ յիշեալ Հենրիկ Բ թագաւորին քրոջ Մարկրիտի. Սմբատ՝ Գուիդոն իբլինացւոյ զաւակին Զապելի. և Օշին՝ նախ վերոյիշեալ Կոստանդին պայլի թոռան՝ Հեթում պատմչի Զապել դստեր, և ապա Տարենտայի իշխանազաւեր Յոհանիւայի հետ, որ էր եղբօրորդի Սիկիլիոյ Ռոբերտ արքային[3]։ Նոյն Օշնի որդին Լեւոն Գ. պսակուեցաւ նախ նոյն պատմիչ իշխանին թոռան՝ զԺրանխա Ամիժի, և յետոյ Կիպրոսի այրի թագուհւոյն Կոստանդիայի հետ[4]։ Իսկ Օշնի եղբօր Թորոսի որդին Լեւոն Գ՝ յիշեալ Ամօրիան և իւր հօրաքրոջ դստեր Ագնեսի հետ։

Ա.յսչափը բաւական կը համարիմ ցուցնելու համար՝ թէ յատկապէս հայ օրիորդին ամուսնութիւնն արքան մեծ դեր կատարեր է՝ ազնուական հայ կամ օտար տոհմերու ընտանեկան ու քաղաքական յարաբերութեանց մէջ։ Հայոց հարս գնացողներու կենսագրական տեղեկութիւնքը փոքր ի շատէ տեսանք կանխու և դեռ պիտի տեսնենք յաջորդաբար. իսկ օտարացը՝ մեր վերջին դիտոյն մէջ, ինչպէս ըսինք։

Նախքան դառնս դեռ չփակած՝ նկատենք՝ ըստ խոստմանս՝ հայ հարսանեաց ամփոփ նկարագրութիւնն ալ, իբր ապացոյց յաւերժած մեր նիթին, և հայուհւոյն կենաց կարեւոր դրուագներէն մին։ Դարերու ընթացքին փոխուեցան իր սովորութիւնները, գոնս ես խոսն պիտի յիշեմ, պրիւրնեներէն տեղեկանալ տալով անոնց գոյութեան ժամանակը։

1. Ակտ՝ 69։ — 2. Մխ. 149։ — 3. Մ. Տրգ. 129։ — 4. Ակտ՝ 48։

Դ Տիգրանի քոյրն Երատոյ թագուհի՝ բան պրաւից (տես՝ 123, 272). մին Պարթեւ Ազգ. Մատենադարանին մէջ, և միւսը՝ Վիեննայի Մխիթարեանց Հանգստարանին։

ՀԱՐՍԱՆԻՔ

Ըստ սրբատին՝ հարսանիքը[1] կը նշանակէր հարս բերելու հանդէսը, եւ կը սկսէր հարսնախօսութեամբ, յորում միջնորդք կամ առիթք[2] կամ խօսնակք[3], այրեր երիտասարդին կողմանէ, և կանայք՝ կուսին[4], կ'երթային՝ առաջինք ազգկան, և վերջինք՝ երիտասարդին տունը, կը քննէին իրենց ընտրելոյն դաւանութիւնն ու տոհմային սահմանը, որ իրարու հաւասար պիտի լինէին[5], և կը տանային երկուստեք իրարու հաւատնութիւնը, իւրաքանչիւրն իւր թիկնաժուին գովեստն ընելով՝ ըստ անձին և ընկերական վիճակին[6]: Ա.րքայազանց ամուսնութեան մէջ անհրաժեշտ էր թագաւորին կամքն ալ, և Տիրիթ հրաման խնդրից Ա.րշակէն առնուլ զփառաւորեալ[7]: Յետ համաձայնութեան երիտասարդը կ'երթար կուսին տունը, գիրար կը տեսանէին, կը հաճէին իրարու՝ ըստ օրինաց եկեղեցւոյ[8], և ապա կը կատարուէր դաշն ամուսնութեան[9] կամ խօսումն[10] կամ նշանադրութիւնը[11], որուն միջին գարուն կ'ընկերէր եկեղեցական արարողութիւն մ'ալ՝ ներկայութեամբ քահանային, «խաչփոխ առնելով[12]» կամ իրարու յանձնելով խաչն իրր վկայ որուած խոստման: Յետոյ մըտաւ կուսին ձեռքն երիտասարդին ձեռքին մէջ դնելու սովորութիւնը[13], և աւելի ուշ՝ կամ գուցէ ատոր հետ՝ կու տային հարսնացուին իրր նշան՝ «մատանի կամ ապարանջան կամ գինդ[14]»: Ատոր յաջորդեց՝ ըստ 1342ի ժողովոյն ու Տաթեւացւոյն՝ արեւմտեան փոխանակութիւնը կամ «աւանդումն մատանւոյ» խօսեցելոց[15], զոր կը դնէին «երկու տանուտէր և մին քահանայ» ըստ Գ. Եղնկացւոյն[16], կամ ըստ Տաթեւացւոյն՝ խօսեցեալք իսկ իրարու մատին կ'անցնէին[17]. և այնու հետեւ կը գոռնային իրարու՝ երիտասարդն ընկալուչ[18] կամ խօսնայր[19], և կոյսը՝ խօսեալ կամ խօսեալ ընկալուչ[20]: Յօս հարսնացուին ձեռքէ «և կամ ի համանմանս նոցին» կը տրուէր «թաս մի գինի՝» ժողովրդական սովորութեամբ. իսկ ամէն ծաներուն մինչեւ ցպատակ՝ խօսեցելոյն տունը կ'երթային «ընծայիւք և կերակրովք[21]». ընծայն փեսացուին և կերակուրն հարսնացուին կողմանէ:

Պատկման օրը կ'որոշուէր խօսեցելոց «ծնողաց» կողմանէ[22]. և ըստ եկեղեցական օրինաց հանդիսակատ չէր պահոց, կիւրակէի, յինանց և

1. Ագաթ. խթ, 22 եւն. — 2. Եփր. բ, 311. — 3. Օձն. 27. — 4. Բրգ. առ. 199. — 5. Աձն. 233. — 6. Լ՚որբ. պտ. 122. — 7. Փաւս 122. — 8. Ասա՝ 31. — 9. Զքր. 107. — 10. Եփր. բ, 307, 309. — 11. Յհ. կզ. խր. ե. Հրց. 609. — 12. Մխ. ժդ. դարս. — 13. Մխ. 1216բ. — 14. Աձն. 233. — 15. Մնա. խե, 1264. Բրգ. առ. 199–200. — 16. Գնե. կզ. պա. — 17. Բրգ. առ. 199. — 18. Ոսկ. Մտթ. ա, 53. — 19. Շն. Մտթ. 29. — 20. Ոսկ. Մտթ. ա, 47, 53. — 21. Աձն. 233. — 22. Զքր. 107.

ուրիշ տօնական օրերուն. այնչափ որ Դաւնի 719ի ժողովը մինչեւ իսկ անվաւեր հռչակեց այդ օրերուն կատարուածը[1]։ Աբդէն Զագայ ժողովոյն համեմատ (1270ին՝) ամուսնացեալք ալ այդ օրերուն իրարմէ հեռի պէտք էին մնալ[2], ինչպէս կը կանոնեն կամ կը խրատեն Նա և Դաւիթ գանձակեցի[3], Յոհան[4] ու Մովսէս[5] եղնկացիք, և Յակոբ պրիմեցի[6] վարդապետներն՝ երկու պարագայից համար։ Պատկէն յառաջ հրաւէր կ'երթար բոլոր ազգականաց ու բարեկամաց. և եթէ թագաւոր էր փեսացուն, ամբողջ հայ աշխարհին, ինչպէս կ'ուսանիմք[7]. և Գ. Արշակայ և անոր վաղարշակ եղբօր հարսանեաց ներկայ էր ամբողջ նախարարութիւնը[8]։ Մինչ այն՝ կուսին (հարկաւ և երիտասարդին) հօր զրաղումն էր «զուգն դնել և անուանեալս առնել» հարսանեաց[9], որ է պատրաստութիւն տեսանել։ Խոկ եկեղեցին կը պահանջէր՝ նախորդ երեկոյէն պարկեշտութեամբ անցնել, որպէս զի խօսեցեալք արժանի լինէին «պսակին օրհնութեան և աստուածային հաղորդութեան[10]»։ Կը հետեւի՝ որ պսակը կը կատարուէր «յառաւօտ առաւն մինչեւ ցժամ ճաշոյն[11]»։

Առաւօտուն խօսեցեալք կ'ընդունէին իրենց ծնողաց օրհնութիւնը, ինչպէս ըրաւ Կատանդին պայլի որդին Լեւոն՝ երբ ի Կիպրոս պսակուելու կ'երթար[12]։ Խոկ յեկեղեցի չդնացած՝ փեսային ու հարսն՝ — ինչպէս այժմ կը կոչուին[13], — կը զարդարուէին. առաջինը «պսակեալ պճնի ի զարդս և ի զգեստս փեսային», և «գինուք[14]», որ է «թագ ի մէջքն կապեալ[15]». և մէջին գարուն սովոր էին անոր նա և «խաչգօտի կապել՝ կարմիր յետոյ և առաջի[16]», կամ «խաչիկ ընդ ուսովն» երկուքին ալ[17]։ Խոկ հարսը «զարդարեն պայծառ և հրաշալի պատմուճանօք, մաքրափայլ ապանելիօք և հո(յս)կապ տեսլեամբ պսակելոյ, յոսկեհուռն զարդակերպեալ[18]». քառամանեակ պարանոցին, գնդեր ականջաց, ապարանջանք ձեռքերուն[19]. կամ բան ծԳ զարու զրչի մը՝ պճնած «յոսկւոյ և ի մարգարտոյ և ի քարանց պատուականաց[20]». և թանկագին քող մ'ալ երեսին[21]։ Անոնց հանդերձից վրայ նախամեծար կը համարուէր սպիտակ գոյնը[22]։ Հարսանեաց զգեստը մանր նկարագրած եմ այլուր[23]։ Խոկ եթէ հարսնեւորները կարողութեան տէր չէին, անէ տուն փոխ կը խնդրէին «հանդերձս պայծառս[24]», որպէս զի ապահովաւէր միշտ հանդիսին փայլը։

1. Օձն. 24, 25։ — 2. Կանն. գ։ — 3. Ալաւ. խԸ։ — 4. ՅՀ. հգ. խր. ե։ — 5. Մ. հգ. խր։ — 6. Պ.քոմ. Պա։ — 7. Ակթ. 114։ — 8. Փաւս. 253։ — 9. Ոսկ. Պօդ. ա, 670. յն. չուռնի. խոկ պրա. ոչ՝ հանդերձանք է։ — 10. Օձն. 25։ — 11. Շն. Ներս. 167։ — 12. Տրգ. կիլ. 238։ — 13. Մոր. իե, 1 հւն։ — 14. Չ.քր. 107։ — 15. Գհւ. հգ. 251։ — 16. Անծ. 233։ — 17. Գհւ. հգ. 252։ — 18. Չ.քր. 107։ — 19. Օձն. 1. Ասք. ժե, 43։ — 20. Ներկ. 532։ — 21. Փաւս. 229 հւն։ — 22. Արզ. 93. Անծ. 233։ — 23. Պատմ. տրգ. 296–300։ — 24. Մշկ. 66։

Յետ այսպէս պատրաստուելու՝ փեսային հեծած «զարդափայլեալ երիւարն» վրայ[1], և շրջապատուած «փեսաւորներէն[2]», բոլորը նոյնպէս պճնած «գեղանման զարդօք», գինուած ու նստած «գեղապաճոյճ երիւարաց» վրայ[3], կ'երթային հարսին «գուռն» երգելով[4], ուր կանխաւ հրաւիրեալներ կը հաւաքէին խմացնելու փեսային գալուստը. և զոր գեղջկներն «ազուռա» կը կոչէին՝ գաղտնի գալուն համար[5]: Հարսը վար կ'իջնէր, ու կը կազմուէր մեծ թաթարը: Փեսային առջևէն իր խմբով, և միշտ ի ձի. հարսն եռուէն՝ նոյնպէս հեծած, ինչպէս կ'ըսէ Ագաթանգեղոսն ընդհանուր կերպով՝ «երիվարօք», և գեղ նոյնպէս կը տեսնէր Տաւնեփորա ի Հայս 1701ին[6]: Հայ կանանց հեծելութեան պիտի հանդիպինք նաև յետոյ: Բայց արքայական հարսանեաց մէջ արքունիքէն իսկ կը տանէին հարսին համար «ոսկիապատ գահաւորակս՝ ապտաւորօք[7]»: Իսկ հարսին կ'ընկերէին «հարսնեղբարք[8]» կամ «հարսնածու[9]», որոց մէջ կային և օրիորդք և կուսանք՝ զարդարուած նոյնպէս ըստ իրենց վիճակին, և արքայական հարսանեաց մէջ՝ «ոսկիակուռ չքեղաշուք երիվարին զարդուք[10]». այս հետեւորդք՝ ոմանք նոյնպէս ի ձի և ոմանք հետիոտն էին[11]: Արքայական հարսանեաց մէջ հարսնածու էին «նախարարքն և մեծամեծք աւագանեացն», որ կ'երթային իրրեւ «չքադիրք՝ պատիւ առնել» հարսին, և բոլորն հեծեալ[12]: Հօն ձիաւոր պատանեաց խումբ մը «բարգաւաճեալք յանապական բաժակացն», և «փոփոխեալ զրօշներ» բռնած՝ կը սկսէին արշաւել ու կայթել առջևէն և հետևէն. ուրիշ զրօշակիրք ու տիգաւորներ կ'երթային փեսային ու հարսին քովէն[13]: Եւ ի միասին գուռանք՝ երգով ու նուագարանով, կամ «բազում երգօք և նուագարանօք, ծնծղայիւք և քնարիւք[14]», որոց հետ մտեր ալ կը տեսնէր Տաւնեփորա՝ վերջին սովորութեամբ:

Հասնելով եկեղեցւոյն գրան առջեւ, կ'իջնէին ձիերէն փեսային ու հարսն իրենց խմբերով կը մտնէին գաւիթը[15], ուր քահանայն պատարագի հանդերձով կ'ընդունէր զանոնք[16], հրապարակաւ կը հարցնէր խօսեցեալց հաճութիւնն ամուսնանալու, և անոնց կու տար կենաց կարեւոր խրատները[17]: Գիտելի է՝ որ հարսանեաց հանդերձի օրհնութիւն չկար յառաջագոյն, և չենք տեսներ Ս. Գագարու 16 մաշտոցաց մէջ՝ բոլոր գարերէն, սկսեալ ԺԱէն մինչեւ 1647ի օրինակը. և կ'երեւի նախ 1674ին և 1682ին գրուածներուն մէջ: Իսկ կիլիկեան 1345ի օրինակն արեւմտեան

1. Ձեռ. 107: — 2. Ոսկ. Պօղ. ա, 896. Եփր. բ, 307: — 3. Ձեռ. 107: — 4. Գեղ. եզ. 251: — 5. Ագաթ. 233: — 6. Տաւն. գ, 281: — 7. Ագաթ. 131: — 8. Ոսկ. Պօղ. ա, 896: — 9. Ձեռ. 108: — 10. Խոր. 311: — 11. Տաւն. 281: — 12. Ագաթ. 136, 139: — 13. Ձեռ. 107: — 14. Շն. Նեմ. 162, 167. Ագաթ. 233: — 15. Մշտ. 1216ի, 1345ի: — 16. Մշտ. 1345ի: — 17. Մշտ. 1216ի, 1345ի. Ղեմ. Պտ:

սովորութեամբ հօս կը դնէ մատանեաց օրհնութիւնն ու տուչութիւնը. և զոր ուրիշ մը (1401էն կանուխ՝) կը նշանակէ յետ պսակադրութեան՝ բաժակին հետ։ Իսկ ըստ բնիկ սովորութեան՝ հօս կը կատարուէր խօսեցեալց ձեռաց խառնումն իրարու[1]։ Ապա կը բացուէին տաճարին դռնները, և ներս կը մտնէին բոլորը՝[2] շարականի երգելով[3]։ Մտնելու ժամանակ փեսային իւր աջակողմն ունէր հարսը, բռնելով աջովն անոր ձախը[4]. և քահանային առաջնորդութեամբ կ'երթային կը կանգնէին բեմին առջեւ[5]։

Ըստ Յոհան ու Մովսէս եղնկացւոց և Յակոբ ղրիմեցւոյն՝ պսակումը կը կանխէր քան զպատարագը։ Սոյ 1345ի մաշտոցն ընդ հակառակն արեւմտեան սովորութեամբ զանոնք իրարու կը խառնէ՝ քահանայական ձեռնադրութեան պէս, պսակման գլխաւոր արարողութիւնը դնելով յետ վերարերութեան ընծայից, և ճաշակման պահուն ալ հաղորդել տալով նորապսակները։ Իսկ ըստ սովորական արարողութեան՝ բուն պսակման մէջ աղօթքներէ և շարականներէ զատ շատ քիչ բան կար։ Նախ՝ քահանային փեսային ու հարսին գլուխները կը դնէր «ի վերայ բեմին՝ իբրեւ ի վերայ սալի՝» իրարու մօտ[6]. և անոնց վրայ խաչ մը գծագրելով՝ կ'աղօթէր[7]։ Յհ. եղնկացին՝ և ինք միւսն՝ խաչին հետ կը յիշէ աւետարանի դրութիւնն ալ, իբր նշան անոնց անբաժանելի միութեան։

Կը յաջորդէր պսակումը, սկսեալ Դ դարէն՝ ծանօթ մեր ամբողջ անցեալին մէջ։ Գլխոյն այդ զարդը, զոյգ անոնց թուով, կոչուեր է սովորաբար պսակ[8], և երբեմն ալ թագ[9], կամ թագ պսակի[10]. և իւր նպատակն էր «թագաւորեցուցանել» ամուսնացեալքը[11]։ Հին ժամանակէն կը շինուէր զարմ ծաղիկներէ ամենուն համար, ինչպէս կ'ակնարկէ Եղիշէ, խօսելով առհմիկ գոտու մասին իսկ[12], և որ յաճախ յայտնապէս ալ յիշուած է. ուր միջին դարուն ապնուականաց վրայ փոխուած՝ «ոսկեայ կուռա» եղած էր[13]։ Քահանան դանոնք կը գետեղէր նախ բեմին եղերքը, կ'օրհնէր[14], և ապա կը դնէր պսակելոց գլխին[15]։ Միջին դարուն կայ նաթօտ կամ առատանն ալ՝ կարմիր ու ճերմակ գոնով[16], զոր ըստ Անծանօթին՝ կ'ոլորէին երեք բամբակ թելերով՝ փեսայորդը քահանային հետ, և հարսին քոյրը նոյնպէս քահանային հետ, և անով խաչը կը կապէին փեսայի պարանոցին[17]։ Գիւտ. Եղնկացին հօս կը նշանակէ՝ պսակին

1. Մշտ. 1216բ, 1493 եան. Ղրմ. պա։ — 2. Մշտ. 1216բ, 1345բ, 1499բ. Ղրմ. պա։ — 3. Մշտ. 1345բ։ — 4. Քրգ. ամ. 197, 202. Գիւտ. եզ. 251, 255։ — 5. Մշտ. 1338բ, 1345բ, 1436բ, 1499բ։ — 6. Յհ. եզ. խր. ե։ — 7. Մշտ. 1338բ, 1436բ, 1499բ։ — 8. Փաւս. 229. Շնորհ. գ. Օձն. 10 եան. — 9. Օձն. 11. Մշկ. 69. Քրգ. ամ. 197. Գիւտ. եզ. 254։ — 10. Քրգ. ամ. 202։ — 11. Օձն. 11. Քրգ. ամ. 203։ — 12. Եղէ. 157։ — 13. Ասծ. 191։ — 14. Մշտ. 1499բ։ — 15. Շնորհ. գ. Մշտ. ժե. դարու և 1499բ։ — 16. Քրգ. ամ. 203. Մշտ. 1507բ։ — 17. Ասծ. 233։

հետ՝ Թուրը փեսայի մեջքին կապելու սովորութիւնը՝ զոր տեսանք վերեւ իւր վկայութեան մէջ[1]. և կերեւի՝ թէ զայն կանխաւ կրելը դադրած էր այդ դարուն: Այս զարդերով կը լրանային անոր թագաւորական նշանները, և այժմ «փեսային թագաւոր կոչի». կամ ըստ 1507ի մաշտոցին՝ «փեսայ անուանեմք և թագաւոր»: Յետ որոյ բաժակ մը գինի կ'օրհնէր քահանայն և ըմպել կու տար երկու պսակելոց միայն[2], ի խորհուրդ Կանայի հարսանեաց[3], ուր Սոյ 1345ի մաշտոցը բաժակին մէջ նշխար մ'ալ ձգել ու ճաշակել կու տայ յետ պատարագին:

Երկրորդ ամուսնութիւնն ու պսակ յարգի չէին եկեղեցւոյ առջեւ, որ անոր մէջ կը տեսնէր առաջին սիրոյն եղծումը: Այս պատճառաւ նա և նուազ շքով կը կատարուէր: Դաւնի 719ի ժողովը «տխուր և անկատարելագործ» կ'անուանէ զայդ[4]: Սրբազան բեմէն հեռի՝ «ի մէջ եկեղեցւոյն» կ'օրհնուէր[5]. իսկ ըստ բարեպաշտ անհարազատ կանոնաց՝ նոյն իսկ «ի դրան եկեղեցւոյն» կը կատարուէր ամբողջ պաշտօնը[6]: Եւ փոխանակ կուսանաց օրհնեալ ծաղկեպսակին՝ լոկ խաչակնքուած «ուռով» կը պսակէին, ինչպէս սահմանած էր Շահապիվանու ժողովը. նոյնպէս և այն ամուրիներն՝ որ պարկեշտ չէին ապրած. և եթէ մին կոյս էր և միւսն այրի, առաջինը ծաղկով և երկրորդն ուռով[7]: Գանձակեցին[8], Մաշկուացին[9] ու Տաթեւացին[10] կը յիշեն չկուսանաց պսակին զանցառութիւնը, բայց ոչ և ուռը, որ կայ բարեպաշտ յիշեալ կանոնաց մէջ եւս[11]:

Յետ արարողութեան կ'երթային տաճարէն, պսակելոց աջ ու ձախ կողմերէն արեր բռնելով[12]. իսկ փեսայն այդ պահուն իւր ձախակողմը կ'առնէր հարսը, ձախ ձեռքովը բռնելով անոր աջը[13]: Հօս նորապսակները «նահին յաստիճան եկեղեցւոյն», և բոլորը զանոնք շրջապատելով կ'երկրպագեն, թագաւոր կոչելով զփեսայն[14]. իսկ 1507ի մաշտոցը կ'ըսէ՝ թէ «համբուրելէ երկրպագելով» պսակելոց: Եւ նոյն հանդիսաւոր ցընծութեամբ կը դառնային փեսային հօր տունը[15], ճանապարհին չարաչար երգելով[16]: Սրբազան հին հարսանեաց առթիւ երբ թագրը կը հանէր արքունի տաճարին դրան առջեւ, թագաւոր փեսայն դրամներ կը սփռէր փեսաւորաց, և հարսը մարգարիտ՝ առագաստին մէջ՝ օրհնուածոյ[17]: Մինչեւ դարուն՝ պսակելոց տան մէջ իրենց համար պատրաստ կը գտնէին բարձր մոռճխուռ[18] կամ հռածկէք կամ թախտ[19] մը, և կը բազմէին անոր վրայ, հարսը փեսային աջակողմը[20], որպէս զի «ակնարկեսցէ առնելոյն առաւելիցի[21]»:

1. Աստ՝ 72. — 2. Գիւտ. եզ. 251. — 3. Քրզ. առ. 197. — 4. Օձն. 11. — 5. Քրզ. առ. 197, 203. — 6. Կանն. մլէ. — 7. Կանն. գ. — 8. Ամաս. տուն. — 9. Մշկ. 69. — 10. Քրզ. առ. 197. — 11. Կանն. մլբ. — 12. Անձ. 233. — 13. Գիւտ. եզ. 252. — 14. Անձ. 233. — 15. Նոյն՝ 233. — 16. Մշտ. 1345թ, 1499թ. — 17. Խոր. բ, ծ. — 18. Գիւտ. եզ. 253. — 19. Քրզ. առ. 202. — 20. Գիւտ. եզ. 255. — 21. Անձ. 233.

Կարգն եկած էր նաւիրատուութեանց։ Օժտի զանազան մասերէն զատ՝ զոր սեռանք[1], կային նա և «բաժինք, օժիտք և պարգեւք». բաժինքն հարսին հօրէն՝ «վասն պիտոյից պսակին». օժիտքը՝ փեսային կը տրուէին նոր կենակցին. իսկ պարգեւք՝ «ի բարեկամաց[2]», որ ծանօթ է և Մխիթար Գոշի. «միմեանց ազգականաց ընծայք[3]»։ Ա.րշակունեաց օրով ազգն ինքնին «օժտաբեր ընծայատար» կը լինէր արքայական հարսանեաց՝ «բան օրինացն թագաւորաց[4]». և արքայ փեսային եւս իր կողմանէ կու տար «առատապէս պարգեւս ամենեցուն նախարարացն[5]»։ Կար յատկապէս «կարգեալ բաժին» մ'ալ պսակիչ քահանային համար՝ «ընծայիւք» հանդերձ[6]։ Ա.յդ օրը նորապսակները չէին ուտեր և ըմպեր մինչեւ երեկոյ, ուր իրենց ընտանեաց առջեւ թեթեւ բան մը միայն կը ճաշակէին[7]։

Հարսանեաց տեւողութիւնն անհաւասար էր՝ ըստ ժամանակին, տեղւոյն և կարողութեան. Գեւորգ եղնկացին և Անծանօթն «եօթն օր» կը դնեն, և Գր. Տաթեւացին «երեք օր[8]»։ Ա.յդ ուրախութեանց, կը գրէ Ց. Սարկաւագ ԺԲ դարուն, տաճարապետ մը նշանակուած էր փեսային՝ իբր անոր երկրորդը, որպէս զի «որ ինչ վայելուչն և արժանաւոր է սահմանել», առաւօրէն մատակարարէր հարանեւորաց՝ «յուրախութիւն հոգւոց[9]»։ Հանդիսից մէջ՝ ըստ յիշեալ Գեւորգայ կը կրէին ոռներ, որոց վրայ 1507ի մաշտոցը կոպէլ կու տայ դատապակներ ալ. և զոր գուցէ հարանեւորք կը բռնէին մանաւանդ յեկեղեցին երթալու և դառնալու ժամանակ, երբայեցւոց Յիսուսի չուրջ երածին պէս։ Եւ կը ճաշակէին, կ'ըսէ, յատկապէս նռներ, կարմիր ու սպիտակ անուշահոտ խնձոր և կարմիր ձու[10]։ Իսկ արբեցութիւնք ու զեղխութիւնք սովորական բաներ էին ամէն դարերու մէջ[11]։

Անպակաս էին պարերն ալ, որոց կը մասնակցէին՝ գէթ մինչեւ դարն՝ «կուսանք» կամ ապչկունք, բայց ոչ և «առնականաց[12]». և սոնց հետ կը չարունակէին նա և «նուագարանք[13]» կամ փողեր ու արինգներ՝ «յորդորել պարն[14]»։ Ամանապէս երգեր, որոց նիւթն էր՝ արքայական ամուսնութեան առթիւ՝ փեսայի աշխարհին ու տոհմին գովեստը[15], իսկ ժողովրդականաց մէջ երգուածներըն՝ մեր խաղատրոյ տեղեկատուներին կը սահմանուին «դիւտական երգք[16]», կամ «հնձանոցական» և «դիւտական խաղք[17]»։ Ելնելով ի ն դար, հօն՝ ուր Ա.ակերբերան

1. Ա.սա՛ 35–37։ — 2. Բրգ. ամ. 203։ — 3. Պատ. 98։ — 4. Ագթ. 114։ — 5. Խոր. գ, իբ։ — 6. Կիր. 172։ — 7. Անտ. 234։ — 8. Պհ. եզ. 252. Անտ. 234. Բրգ. ամ. 204։ — 9. Սոփ. գ, 52–53։ — 10. Պհ. եզ. 252–53։ — 11. Օձն. 24. Շն. ն. ժկ. 169։ — 12. Մշկ. 65։ — 13. Շն. ն. ժկ. 162։ — 14. Խոր. 310։ — 15. Խոր. 307։ — 16. Շն. ն. ժկ. 167։ — 17. Ա.ստ. ԽԳ։

կը մեղադրէր յոյն հարսանեաց մէջ մուտքն անպարկեշտ կանանց, հայ թարգմանիչը կը յաւելու «և վարձակաց՝» ըստ մեր սովորութեան. և ուր նա կը յիշէ «զարս խզացեալս», հայը կը յարէ՝ «և զկանայս հըտ-պըտեալս[1]»: Ակներեւ է ուրեմն գուսանաց ու վարձակաց մասնակցութիւնն ալ հայ հարսանեաց: Եւ այդ համարձակ գուարճութիւնք կը տեւեն մինչեւ ցծիծ գար, ուր Շնորհալին կը տեսնէր «անառակ արանց կամ կանանց» ներկայութիւնն հարսանեաց, և «լսել և խօսել զանուզդայս[2]»: Եւ ժդ դարուն դեռ Բարսեղ մաշկուացի կը գրէ. «Անդ տեսցես խօսս և ծաղրս ամօթալից, զգեստս և ճեմս լցեալ խայտառակութեամբ. և բնաւ այլ ինչ անդ ոչ իցէ՝ քան թէ ծաղր և կատականս... Ոմանք իրրեւ զձիս խխնջեն, և այլք իրրեւ զէշս աքացեն, և ըստ կամացն սատանայի կան ամենեքեան. անդ գուսանք և փողք և երգք պոռնկականք և շնութեամբ լցեալք[3]»: Եկեղեցւոյ խստակրօն հարց պահանջած լուրջ և բարոյալից հարսանիքը գուցէ երբեք գոյութիւն չէ ունեցած մեր քով:

Հարսանեաց երրորդ օրը կը վերցնէին հարսին քողը[4]. իսկ ութերորդ օրն ալ կ'առնուին պսակները[5], զոր 1466ի մաշտոցն «յաւուրն երրորդի» կը դնէ, Տաթեւացւոյն վերեւ նշանակած տեւողութեան համեմատ: Այս վերջին մասին համար ալ բոլոր հին մաշտոցաց մէջ, սկսեալ ԺԱ դարու օրինակէն, առանձին համառօտ կանոն մը կայ: Պսակեալք վերատին յեկեղեցի կ'երթային[6], կամ քահանայն կը տանէր զանոնք եկեղեցւոյն դուռը[7], և կամ աւելի ինք կ'երթար անոնց տունը[8]. և նշանակուած աղօթքը կատարելով՝ կը հանէր պսակները, հրաման տալով ամուսնութեան, զոր մինչեւ այդ օր չունէին[9]: Գուցէ այս իմաստով կ'ըսէ ՃՀ. Եղնկացին ալ՝ թէ այդ «ութ օր հարան և փեսային զմիմեանս մի տեսցեն[10]»: Երէցն այդ ատենն կ'աւանդէր նորապսակաց՝ ամուսնական կենաց կարեւոր խրատներն և եկեղեցական օրենքները[11]: Ս. Ղազարու թ. 711 բոլորգիր հին մաշտոցը դիւրութեան համար եկեղեցւոյն գաւթի խրատին տեղը դրած է գլխ. Եղնկացւոյն խրատ վասն պսակի՝ այս վերնագրով. «Բարոյ վասն պսակի ի դուռն եկեղեցւոյն, զոր պարտ է քահանային պատմել փեսային և հարսին»:

Հարսանեկան սեղանին կամ առագաստին հանգամանքները տեսանք կանխաւ[12], կոչուած նա և «հարսնարան[13]»: Երբ կը հասնէր հարսին հօն առաջնորդելու ժամը, հարսնածու աղջկունք «թմբկօք և պարուք»

1. Ոսկ. պօղ. ա, 664. — 2. Շն. նժկ. 167, 169. — 3. Մշկ. 215. — 4. Գլխ. հզ. 256. — 5. Ժող. Ձագայ. Դ. Գլխ. հզ. 257. Քրզ. ամ. 203. — 6. Քրզ. ամ. 204. — 7. Մշտ. 1499ի. — 8. Ժող. Ձագայ, Դ. Վրդ. Քրզ. 308. Յհ. հզ. խր. ե. — 9. Ժող. Ձագայ, Դ. Վրդ. Քրզ. 309. Գլխ. հզ. 257. Քրզ. ամ. 203. Ղրմ. Պա. — 10. Յհ. հզ. խր. ե. — 11. Վրդ. Քրզ. 309. Յհ. հզ. խր. ե. — 12. Աստ՝ 16, 18, 26. — 13. Լստ. 40.

կ'առաջնորդէին անոր[1]։ Խորենացւոյն ալ ծանօթ էին «առագաստի երգք՝» զոր կ'երգէին իւր օրով[2]։ Նկատեցինք նա և հարսներու փակուած կեանքը[3], որ կը տեւէր ցորչափ անոնք իսկապէս «հարսունք՝» կամ աւելի ճիշդ՝ «նորեկ հարսունք» էին[4]։ Նոյնը կը հաստատէ նա և առագաստի համար եկեղեցւոյ վարագոյրը փոխ առնելու սովորոյթը, զոր կ'արգելուին սահակեան կանոնները[5]. և փոխն երկար չէր կարող տեւել։ Այդչափ էր ուրեմն հարսնութեան վիճակի կամ փակման տեւողութիւնը։

Ի լրումն մեր տեղեկութեանց՝ հետաքննելի է ամուսնութեան պատգայն 9–6 դարերու այն Հայոց, որոնք ժամանակին թոյլտուութեամբ ուշ կը մկրտուէին, մինչ դեռ կը կանխէին կերտել իրենց ամուսնական բոյնը։ 451ին աւարայրեան ճակատամարտին նախընթաց գիշերն հայ բանակին մէջ կային անձինք, – «եթէ գոյր ոք երախայ», – որոնք հօն իսկ մկրտուեցան «գիշերն ամենայն[6]». ապացոյց՝ թէ թուով շատ փոքր չէին։ Եւ մի թէ առանք ամէնն ամուրինե՞ր էին, երբ ամուսնութիւնն այնչափ կը կանխէր[7]։ Մեք տեսանք նա և Փաւստոսի չինական մէկ երիտասարդը, որ անկնիք և յայտնապէս ամուսնացած էր[8]։ Այդ դժուարին է ըմբռնել՝ որ եկեղեցին իսկ պատկած լինի այդպիսիները, որ քրիստոնէական դրոշմը դեռ չէին ընդունած իրենց ճակատին. և որոյ համար անվաւեր կը համարուէր ձեռնադրութիւնն ալ[9]։ Միւս կողմանէ ապահով է եկեղեցական ամուսնութեան գոյութիւնը մեր քով այդ շրջանէն, վերկայուած մեր չորրորդդարեան պատմչէն՝ թէ կը կատարուէր «քողով կամ պսակաւ հարսանեացն օրհնութեամբ[10]»։

Պէտք է նա և գիտնանք՝ որ հայ անցելոյն մէջ կային և գաղտնի ամուսնութիւնք, որոց հակառակ էին մեր եկեղեցական օրէնքները, զեղծման վտանգներ տեսնելով անոնց մէջ։ Այսպէս Լուսաւորչի երկբայական կանոնները կ'արգելուին «գաղտ պսակը», պատուիրելով այդպիսեաց պսակադիրը կարգընկէց ընել[11], նոյն արգելքը կրկնեց և Շնորհալին[12]։ Օձնեցւոյն օրով (Ը դարուն) կար ուրիշ անկարգութիւն մ'ալ, որով քահանայքմէ ոմանք պարտաւելի ծանութեամբ մը զանց կ'ընէին պսակման արարողութիւնն եկեղեցւոյ մէջ և իրենց ձեռամբ, թողլով զայն «առանց ժամու և ազօթից, և առանց օրհնելոյ և հաղորդութեան». և հարսնեաց գնացողի մը կը յանձնէին պսակը՝ տանելու «ուր կամք իցեն», այդպէս «զթագաւորեցուցանելն առանց հաստատելով ձեռաց», և իրենց հաւանութիւնը բառական համարելով. առանց չմոռնալով երթալ յետոյ

1. Խոր. 311։ — 2. Նոյն՝ գ, կբ։ — 3. Աստ՝ 16–17։ — 4. Եղշ. 156։ — 5. Սոփ. ը, 93։ — 6. Եղշ. 88։ — 7. Աստ՝ 31։ — 8. Աստ՝ 13։ — 9. Անդ։ — 10. Փաւս. 229։ — 11. Կան. ը։ — 12. Շն. Նժկ. 162։

և հարսանեկան սեղանին չուրջ տարածել իրենց բազկները։ Դուռի ժողովը ծանր թշնամանք մը համարեցաւ զայդ խորհրդոյն ու պսակելոց, և զատապարտեց[1]։ Դիտելի է սակայն՝ որ անվաւեր չհռչակեց այդպիսի պսակները։ Արդեօք կարելի՞ է հին համարել այս ոճը, և աստ մէջ նըշմարել երախայից պսակման եղանակն ալ։

ԳԼՈՒԽ Դ

ՄԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հայուհին ամուսնութեան մէջ նկատեր է միշտ անոր արարչագիր գերագոյն նպատակը՝ մայրութիւնը, և անոր քաղցրութեան հետամուտ է եղեր։ Սիրեր է ոչ միայն շրջապատուիլ զաւակներէ, այլ ըստ կարի շատ ունենալ, որչափ նախախնամութիւնը տահմաներ է իւրաքանչիւրին։ Նա չէ բաւականացած նիւթական կեանքը տալով, այլ նուիրեր է աւելի բարձր պարտականութեան մ'ալ, ծննդոց դաստիարակութեան գործին, բաղձալով տեսնել անոնց մէջ իր տան և անուան արժանի ժառանգներ և ընտիր քաղաքացիներ։ Եւ բուն հօդ է՝ որ կը փայլի հայ մօր գիտակցութիւնը, անոր սրտին ու մտաց ազնուութիւնը։ Բազմաթիւ են օրինակներն որ կը խօսին մեզ այս մասին, և աւելի տոհմիկ դասակարգին մէջ, ուր հայուհին կարող էր մեծագոյն դիւրութեամբ ու յաջողութեամբ ի գլուխ տանիլ պաշտօնին բոլոր պահանջները։

1. — Ամենէն յառաջ մեր ուշադրութիւնը կը գառնայ բազմորդութեան վրայ քանի մ'ազնուազգի մայրերու՝ որոց յիշատակը պահած է պատմութիւնը, և որոյ չպահածներուն մէջ բազում հազարներ կարելի էր թուել։ Այդ տիկնայք գիտէին հաշտեցնել մայրական պաշտամանն անսպառ նեղութիւնները իրենց սովորական փափկութեանց հետ։ Մահիմ Պահլաւունի, ամուսին Ապլմահէ Ապծրունւոյ[2], մայր եղաւ եօթն արու և հինգ էգ զաւակաց[3]։ Վասակ Պահլաւունւոյ զուգակիցը Մահիկ[4] իր գրկաց վրայ կրեց բազմութիւն մը ծննդոց, որոցմէ տասնեւրեքը կը յիշուին, եօթն եղբարք ու վեց քոյրեր[5]։ Լամբրոնի տիրոջ՝

1. Օձն. 10–11։ — 2. Առա՛ 67։ — 3. Արծ. 351։ — 4. Առա՛ 67։ — 5. Հէդ. յտ. 1174. Հյպ. 394։

Ի Օշնի կինը Շահանդուխտ[1] ամուսնոյն ընծայեց հինգ ուսար ու երեք դուսար[2]։ Պապեռոնի իշխանին՝ Կոստանդին արքայահօր տունը զարդարեցին իննը որդիք և չորս դստերք. ութն Աւիժե և հինգ Պիտրիժե՝[3] ըստ Հ. Ալիշանի[4]։ Մեծն Լեւոնի ժառանգը Զապել գահին հոգերուն հետ չանտեսեց մայրական պարտականութիւնն ալ, ծնող գառնալով երեք ուստերաց ու հինգ դստերաց[5]։ Աւետիս քահանայ յիշատակագիր 1272ին կը գովէ զԹագուհիս, որ «ի վերայ ամենայն բարեացն զոր գործեաց, յաւել և զայս, կ'ըսէ, զի եւս Հայաստան աշխարհիս ժառանգ, զի ոչ շրջեցաք անտերունչս և կամ վարատեալս[6]»։

Բայց քան զամէնը բազմածին կը յիշուի Լեւոն Ի արքայի կենակիցը Կեռաւի, որ քան և մի տարւոյ մէջ մայր եղաւ տասնուհինգ զաւակաց, ութն արու և եօթն էգ. և որոցմէ վեցը խեղճի ծնան երկու երկու, ինչպէս կ'աւանդէ իրենցմէ մին իսկ, որ Օշին արքայի ժամագրին մէջ ընդարձակած է Հեթմոյ ժամանակագրութիւնը, խառնելով հոն իրենց ծննդագրութիւնը։ Անհաւասիկ անոնց ծննդեան կարգն ու տարիները, որ հետաքրքրական են՝ հայ մօր գործօնէութեան կռմանէ։ Զապուհի՝ 1262ին, Հեթում՝ 1265ին, Ցիմի՝ 1266ին, Սպիլ՝ 1269ին, Թորոս՝ 1270ին, Ռուբէն՝ 1272ին, Զապուհի՝ 1273ին, Սմբատ ու Սպիլ՝ 1276ին, Կոստանդին՝ 1277ին, Ռիթայ ու Թիֆանիա՝ 1278ին, Ներսէս՝ 1279ին, Օշին և Ամենամ՝ 1283ին. երկու անուններ կրկնուած են՝ նախորդաց մահուամբ[7]։ Այս ցուցակին որ նոր է, կը սրբագրէ մասամբ Հ. Ալիշանի կազմածը[8]։

Այդ ժամանակ դանօթ սովորութիւն էր՝ զաւակաց ծննդեան թուականները նշանակել ընտանեաց յատուկ որ և է մասեանի մէջ։ Ըստ այսմ նա և Նղիր բերդին տէրը Պաղտին մարաջախտ Հայոց և ամուսինը Մարիուձ՝[9] իրենց ճաշոցին մէջ հետ գՀետէ արձանագրեր են իրենց զաւակաց գալուստը, որով անմոռաց պահէին իրենց ուրախութեանց յիշատակը։ Այսպէս. «Ծնաւ դուստրն իմ անդրանիկ Աւիժ՝ Պաղտին մարաջախտիս, ի Թիֆլիս Հայոց Զձկան, փետր. Ի օրն». — «Թիֆլիս Զձկան, յամենայն ապրիլի Ժէ օրն ծնաւ որդին իմ Կոստանդին», և այլն[10]։

2. — Զաւակաց այդ պատկերէն դիւրաւ կը տեսնուի՝ թէ որքան մեծ վիշտ էր հայուհւոյն համար անզաւակութիւնը։ Ը դարուն յայտնի են Աահակ Աբծրունի և ամուսինը Սիրատուհի, զոյգ Աչառ Բագրատունւոյ, որոնք զուրկ էին ծնողական մխիթարութենէ։ Օր մ'ալ տիկինը

1. Ասո՛ 33։ — 2. Պատմ. Ուռ. 226, 234. Հէտ. յշտ. 1195, և այլ ևս գարուս։ — 3. Ասո՛ 69։ — 4. Սիս. 75–76։ — 5. Պատմ. Ուռ. 261. Հէտ. յիշ. 1263։ — 6. Ազ. տեղ. 1910, բ, 25։ — 7. Ժամ. Օշ. 99–100։ — 8. Սիս. 45։ — 9. Ասո՛ 70։ — 10. Հէտ. յշտ. 1319։

*խնդրեց ամուսնէն ուխտի երթալ Աշտոյ վանքը, և ապաւինիլ սրբա-
կրօն Գրիգոր վանահօր ապօթից, «զի ապաչեսցէ զտէրր վկայքն, զի
տացէ մեզ Աստուած զաւակ, և մեք տամք զնա փոխ տեառն Աստու-
ծոյ»։ Հաւանեցաւ իշխանն ու գնացին, նուէր տանելով ապխտակ եղներ
ու ապխտակ գառներ, որոց գոյնն ուշագրաւ է։ Յայտնեցին վանահօր
իրենց բաղձանքն արտ ուղեկից մը, և խնդրեցին գիշերային հանգուստ մը
բոլոր եղբայրութենէն Ամբաստուհի հատու նպատակին. ունեցաւ զԳրի-
գոր Նարէկն, զոր անուցին ու ժամանակին կատարեցին իրենց ուխտը[1]։*

*Իսկ նաներահաւատ կռնակք զաւակ ունենալու համար՝ կախարդական
միջոցներու կը դիմէին. և տարբ արդիւնք էին՝ ըստ Առնդակունի հայրա-
պետին՝ «անզաւակութիւնք ի ծննդոց և կապուճն երկանց անլուծանելի[2]»։*

*3. — Միշտ և ամէն տեղ եղեր են մայրեր՝ որ կեանք տուեր են զա-
ւակաց՝ իրենց կենաց գնով. պարտականութեան զոհեր. և որոցմէ օրի-
նակներ պահած է պատմութիւնն և մեր քով։ Դեղեաց տիկինը Զար-
տուանդեան կատա[3] ծնաւ նախ «մանուկ մի գեղեցկատեսիլ» Շահմելէք
անուն, որ տան ցնծութիւնն եղաւ։ Եւ մինչ կը յուսար մանկամարդն
երկար ժամանակ վայելել այս աշխարհը, կ'ըսէ յիշատակագիրը, և «ծնա-
նել ուտելս և զտեսս», երկրորդ մայրութիւնն արդէն քանդեց իր
յոյսը։ Երկուտիւնակ գոյզ մ'ևկաւ խաւարեցուց իր արեւը. և բարեպաշ-
տութեամբ և «ուրախութեամբ» ատենէց հոգին, «գերծեալ ի
պատրանաց աշխարհիս և ի գրազմանց սորա»։ Շամախումբն մը
վերին կամաց՝ որ յաւուրկ է բարձր հոգիներու։*

*Իր սրտախոց մայրը Մխիթարի սիրուն զաւակին յիշատակին ուխ-
տատեղ մը գրել տուաւ՝ երթալ «ի տեղի նորա կացուցեալ» գայն, և
ընծայից անոր չերմին։ Իսկ մտածին վերջին էջին վրայ՝ փոխակ և
գրագետ խորհրդով մը նկարել տուաւ հէք մանկամարդը, անչարժ և ան-
շունչ տարածուած իր պատանեաց մէջ, և քովն անոր նոթել զոյգ արբերը,
վկայելով անբարբառ՝ թէ մեր սիրուն մայրիկը մեզ կեանք տալու հա-
մար՝ կորսուց իրենը։ Իսկ նկարին ներքեւ գրուած էր. «Ողբագրութիւն
պատկերիս այս է յանուն Կատոյին՝ զոր Վէրգինայ, որ ի ծնունդն
վախճանեցաւ ի սէր մանկութեան, և եթող սուգ անմխիթար մօր իւ-
րում, որում պարգեւեցի Տէր յիւրում գոլոտեանն. ամէն[4]»։ Տեառքան
ու բառեր՝ որոց մէջ բնութիւնն ու սէրը ի միասին կը խառնեն իրենց
հեծութիւնը։ Ա՞ր գնաց արդեօք այդ սրտաճմլիկ պատկերը։*

*Նոյն վախճանն ունեցաւ նաև և Օշին արքայի կենսակիցը Զապել թա-
գուհին, որ 1310ին ընծայից ամուսնոյն Լեւոն գահաժառանգը. «և ինքն*

1. Շգ. 37–38. — 2. Մխ. 204. — 3. Աստ՝ 42. — 4. Հյգ. 294–96.

հանգեաւ ի Քրիստոս» քանի մ'օր վերջ[1], թափուր թողլով իւր գահը, զոր վեց տարիէն պիտի գար գրաւել Տարենատի իշխանապետաւորը[2]։ Այդքան ժամանակ պէտք եղաւ՝ ամբոխու համար Օշնի վիշտն իւր զուգակիցին կորաւեանն։

Երկանց տագնապն ու վտանգաւոր հետեւանքները ցնորներով կը լեցնէին նաներաշաւատ անձանց երեւակայութիւնը։ Հայոց աներու անկիւններն և անասնոց ախոռներու մէջ՝ – ուրեմն գործ ունինք սամիկ գասուն հետ՝ – կը բնակէին այլ ըստուած դեւեր, ծանօթ մէջին գարուն, և այգպէս կոչուած իրենց գազարած ներքին կամ խոր տեղերէն։ Անոնց վարանքն օձերու կը նմանէին, յօնքերը պղնձեղէն, արտեւանունքն երկաթեայ, ժանիքը վարազի նման։ Անոնց մին օր մ'ըսեր է՝ թէ «նաիմ ի վերայ ծննդականաց և յոլի կանանց. զսկանջան խորխեցնեմ, զխառապն (սիրտ, լեարդ, թոք) քաշեմ, և խեղդեմ զմայրն և զմանուկն». և թէ իրենց կերակուր են սոդմերը[3]։ Այս տեղեկութիւնը կը գտնենք Կիպրիանոս կոչուած մատենին մէջ՝ 1484 թուականէն, որոյ մասին ընդարձակօրէն գրած եմ այլուր[4]։ Միմեան եպս. Ազձնեաց՝ մէջին գարէն՝ կը գրէ նոյնպէս՝ թէ դեւերը կու գան «մատնեն յոլի կանայն, և սպանանեն զմանգունան պանատակ կանանց՝» որ գուսանութիւն կ'ընէին[5]։ Կիպրիանոսի յատուկ գիր մ'ունի՝ դնելու կնոջ ձեռքին մէջ «յորժամ պժար ծնանի», և որով «հիշա ազատի Աստուծով»։ Յետ որոյ կը պատուիրէ կրակը ձգել գոյն։ Բամբասութիւնն է հրեշատակաց անուններ, և ազաչանք անոնց՝ փութացնելու կնոջ ծնունդը[6]։ Աւերտելէ պահպանողական երգումներ ալ տեսնուած է՝ կարգալի քահանային ծննդականին վրայ։ Հաւատքէն այդ գազափարն էր՝ որ Մաշտոցին գուսն ալ բացու ծննդականի կանոնին առջեւ, որ չի տեսնուիր Ս. Ղազարու հնագոյն օրինակաց մէջ, մին ԺԱ գարէն և միւսն 1216ին։ Թողուինք ամփուհին իւր գրին, ալին և անոր պարզամիտ հալածչին հետ, և մեք գառնանք գարգացած գասին քով։

4. – Յետ ծննդեան պէտք էր անուն մը տալ նորածնին, կապելով գոյն տեսմային մանանուան հետ՝ եթէ ազնուական էր. գի անոնք միայն ունէին հայրենի անուն, և սամիկն ոչ[7]։ Մեք որովհետեւ կը խօսինք հայուհեաց մասին, պիտի նկատենք անոնց անուանակոչութիւնը միայն, որ քրիստոնէական հին սովորութեամբ կապուած էր մկրտութեան հետ. որով և Գր. Նարեկացին կ'ըսէ՝ թէ «յաւազանէ կոչեցայ Աբթուն[8]» (մեկնելով իւր անունը)։ Ընտանեկան մեծ ուրախութեամբ կը կատա-

1. Մ. Տրգ. 128. — 2. Աստ' 70. — 3. Երգ. 229–32. — 4. Ազգ' 215–21. — 5. Ագձ. 111. — 6. Երգ. 234. — 7. Աստ' 34. — 8. Ներկ. 186.

բուէր այդ գործը, ինչպէս կը վկայէ Յաձախապատուելն և գարու երկրորդ կիսէն. «Բարեկամօք և մերձաւորօք, կ'ըսէ, տօն կատարի ծննդեան և անուանակոչութեանն[1]»:

Հայոց անուններըը մեծապէս փոփոխուեր են՝ արանց ու կանանց վրայ՝ ըստ ժամանակին, և մանաւանդ զանազան արտաքին ազդեցութեանց՝ որոց յաջորդաբար ենթարկուեր է մեր ազգը: Կրնանք երեք գլխաւոր շրջաններու բաժնել. դասական, սկսեալ Դ դարէն մինչեւ Ը. արար–թաթարական, և կիլիկեան. ձեռնարկելով կանոցի և ընդհանրապէս աշխատութեանց յիշուած անուանց մէջ մխայն, որոցմէ դուրս դեռ շատեր կան, բայց կրողներըը գուրկ սուրց կարեւորութենէն:

Առաջնոյն կը պատկանին՝ Աշխեն, Փառանձեմ, Հռիփսիմէ, Սանդուխտ, Շուշան, Հեղինէ, Մարիամ եւն: Նոյն շրջանն ունի անուններ՝ որ կազմուած են հայրականէն, ինչպէս կար Հռոմայեցւոց քով եւս. Յուլիոս՝ Յուլիա, Հռոմաւեւս՝ Հռոմաւեւա եւն: Ըստ այսմ Խոսրովու դուստրը կոչուեցաւ Խոսրովիդուխտ. ս. Սահակին՝ Սահականոյշ. մեծին Վարդանայ՝ Վարդենի. Մամիկոնեան Համազասպայ քոյրը՝ Համազասպուհի (Թերեւս յանուն հաւուն). և Խորենացին հին Սմբատ Բագրատունեայ դստերքը կ'անուանէ Սմբատուհի ու Սմբատանոյշ, և Տիգրանայ քոյրը՝ Տիգրանոյհի (որ յարմարական կը թուի): Նոյն բարդ ձեւերը կան գրածագուած և այլոց վրայ սովորութեամբ, և ոչ հօր անուններն, թէպէտ ամանց ծնողներն անծանօթ են. այսպէս Զաբուլեանդուխտ, Վարդանոյշ, կամ կարգի փոփոխութեամբ՝ Անուշխառամ, Դ–ե գարերէն. և աւելի ուշ՝ Գոհարեդուխտ, Սահակդուխտ, Շահանդուխտ՝ թագուհիք ու Շահան պահլաւունեայ դուստրը. Խոսրովանոյշ, Համազասպուհի դուստր Բարգենի, Սմբատուհի դուստր Աշոտոյ[2], և այլն:

Կան անուններ բնութենէն առնուած. Զոհիկ, Բիբլոն (ե, է դ.), Երկնիկ, Եղնիկ[3] (1204), Այծեաւել, Այուազակ, Աղբերաց, Գոհար, Ոսկի, Զմրուխտ, Շաքար (սաքարնք): Կամ հասարակ կոչումներէ. Բարձիճն, Գառիկ (Դ, ե դ.), Թագուհի, Տիկնաց, Տղայ. և ածականներէ. Երանելիակ, Զաբուլեանուհի (ե, ԺԴ դ.):

Բաւական յաճախեալ են իկ յանգով փաղաքշական ձեւեր. Սարիճիկ, Նազիճիկ, Գառիկ, Զոհիկ, Երկնիկ, Շուշանիկ (ե դ.), Շուշիկ, Մարեմիկ, Եղնիկ, Սիրուճիկ[4] (1481), Նուշիկ[5] (1493):

Ազատ–թաթար շրջանէն ունինք անբաւութիւն մ'անուանց, որոց տարածման թիւն պզտիկ է մատենից ցուցակին մէջ եւս. մանաւանդ թաթարականէն: Չոր օրինակ՝ Մլիկ, Մելիքսի, Ալիքայ, Արզու խարուճ,

1. Յհ. 126. — 2. Ասա՛ 80. — 3. Թոր. ապր. ե, 279. — 4. Արց. 307. — 5. Անդր. 124.

Արուզ խաթրուձի, Ազիզ, Թամամ, Խորէշահ, Խուբրոյ խաթրուձի, Միւնա խաթրուձի, Պաւարքաւ, Նուռսրի, Փաշայ եւն։ Իսկ Կիլիկիոյ մէջ ընդհանրացան եւրոպական անուններ՝ հայացած ձեւերով, այս ինքն կրճատուած կամ ծռած. Ալիքս, Զապել, Ալիժ, Ֆիլիպ, Թէոֆանես, Պիտրիժ և նմանները։ Ցետոյ յաջորդեցին պարսկախօսերք կոչումներ՝ անոնց իշխանութեան ներքեւ։

Մինչեւ դարուն մեր ազնուական տոհմերու մէջ յատուկ անուններըկը տեսնենք գործածուած որոշ նախամեծարութեամբ մը։ Այսպէս Անոյ Բագրատունեաց ընտանեաց են Սմբատուհի, Հրանուշ, Պարիսատ, Սոփի, Հռիփսիմէ, Աբուսահակ, Կատայ, Խոշրոշ։ Ազատանից մէջ իրենց տոհմակից կամ Կիւրիկեանք՝ ունին Պատմա, Ծուռուջան, Վանիկ, Պարիսատ, Թամար, Բաբիկեայ, որոնք ընդհանրապէս վրացական են։ Արծրունիք ի Վասպուրական՝ Սկեռա, Մլքէ, Պարիսատ, Սոփիա։ Սիւնիք՝ Կատրանիկէ, Ջուանպիտուխտ, Հասանպրուհի, Կատայ։ Պահլաւունիք՝[1] Շահանդուխտ, Պարիսատ, Վանիկիկ, Սկեռա, Տիկնայ տիկին, Թագիկ։ Ռաբինեանք՝[2] Արտա, Ծիրա, Տաճիրա, Ալիժ, Ֆիլիպ, Զապել, Դոլիա։ Անոնց յաջորդ Զապելի և Հեթմոյ դարմէ՝ Ծիրա, Պարիսատ, Զապել, Ֆիլէ, Թէոֆանես, Սպիր, Զապուհան։ Կամբրոնի Հեթմեանք՝[3] Պարեմիկ, Պարիս, Ալիժ, Կիռան, Ալիժ, Պարիսուհի, Թէոֆանես, Թագիր, Շուշան, Տաճիրա, Շահանդուխտ։ Պապերոնի Հեթմեանք՝[4] Ծիրա, Պարգարիտ, Սոնիփանի, Պարիսատ, Հռիփսիմէ, Ֆիլիպ։ Զաքարեանք՝ տեսրք Ելիզակոյ, Խորիշահ, Գոհ, Նրշիս, Նանա, Թամրա։ Օրբելեանք ի Սիւնիս՝ Ապիրաք, Պարսիկ, Գոհիցայ։ Տեսրք նեղբին Խաչենոյ՝ Աբգարեայ մէջ, Պարիսի, Պատմա խաթրուձի, Միւնա խաթրուձի, Ծուռուջան։ Տեսրք վերին Խաչենոյ կամ Հասթերքոյ՝ Պատմա, Փուշրուձան։ Վաչուտեանք՝ իշխանք Կայենոյ ի Գուգարս, Սահակիդուխտ, Այգուձ խաթրուձի, Պատմա խաթրուձի, Պարքաւ։ Այս անուններէն շատն ընդհանրացան ապա ազգիս մէջ՝ առանց խորութեան ցեղի և վիճակի։

Եղած են նաև երկանուն անձինք, կամ նոյն անունը կրկին ձեւով գրուած. օրինակ՝ Վարդենի և Շուշանիկ (գ. Վարդանայ), Կատայ և Կատրանիկէ (թգ. Բագրատունեաց), Խոսրովանոյշ և Շուշան[5] (թգ. Բագր.). Մլքէ, և ծննդեան անուամբ Թամար (զոր կոնդակին Ագթամարայ[6]). Շուշան կամ Շուշիկ (տիկին Պահլաւունեաց), Պատմա և Պարիսատ (տիկին Հռիփսիմէ), Զապել կամ Զապուհան, Զապէլ կամ Սպիր (գ.ք. Հեթմոյ թգ.), Թէոֆանես կամ Սոնիփանի, Պարիսատ կամ Կատա Պատի (պապեռնացիք). Պարեմ և Թագիր (կամբրոնացի). Խորիշահ ու Տաճիրխաթուն (գ. Պամիկ. Պարծպանի). Պատմա խաթրուձի և Թագուհի (գ. Հասան Ջալալի)։

1. Ակտ՝ 67. — 2. Ակտ՝ 67. — 3. Ակտ՝ 68. — 4. Ակտ՝ 69. — 5. Սկ. 518. — 6. Բզմ. 1897, 412.

Տան մէջ սիրելի մեռելոց անուններըը կ'աւանդէին անոնց յաջորդաց։ Աւյսպէս Գր. Մագիստրոսի հայրը Վասակ՝ կտրճակեաց Սկեռա քրոջն անունը տուաւ իր դստեր. և Լեւոն Ե Թագաւորն ու Կեռան՝ իրենց վաղամեռիկ Զապուհն ու Սոխի դստերաց անուններըը նորոգեցին անոնց հետագայ քոյրերուն վրայ[1]։ Աւյսպէս և ուրիշ շատեր։

5. — Կեանք տալ զաւակաց փափաքանօք և ուրախութեամբ, և մերթ վտանգով իր կենաց, և տոհմային սիրելի անուն մը կապել անոնց հետ, այդ ամէնն հայ մօր սրտին մէջ կը տնկէին անհուն ակր մը, որ կը զգէր զայն իր ծննդոց հետ։ Աւսոր հետ հետաքրքրական է անոր հոգեբանական վիճակն ամէն անգամ՝ որ իր սիրոյն ծոցկնները կը փթթէին կամ կը խամրէին, ցնծութիւն և վիշտ իրարու հետ խառնելով անոնց հոգւոյն մէջ։ Մանանք ամենէն բազմորդի մօր՝ Կեռաև դշխոյին յօրկը[2], և տեսանենք հօն մայրենի որդեսիրութեան այդ զեղեցիկ հանդէսը, որուն կը մասնակցի հայրենի գորովալից և ազնիւ սիրտ մ'ալ, որ Ե Լեւոնին է։

Աւետիս կը գրէ 1272 թուին, երբ տիկինը մայր է դեռ հինգ զաւակաց վիայն։ Վախճանած են անոնց անդրանիկը Զապուհ, և չորրորդը Սոխ՝ մինչ դեռ տանդեայ էր. ողջ են Հեթում, Ֆիլիպ ու Թորոս։ Ֆիլիպ Հեռացած վիակ զաւտարն է, վեց տարեկան, որոյ վրայ կը գոգան ծնողքը. և անոնց զգացման թարգման կը կանգնի գրիչը, խնդրելով «յատաւտիր պարգեւատուէն՝ զի զկենդանի քոր ոցին պահեցէ անվրդով. նա և երկար ժամանակօք տայ զաս հօր և մօրն», և այնու «լնուլ և փարատել զաւգ տրտմութեան՝ զոր ի ծննդոց իւրեանց ընկալան»։ Հեթում հօրնամեայ՝ ապահով կը նկատուի, ուր «զեռտրոյան» Թորոս տակաւին երկու զարան վիայն տեսած, և տրտում «պարգեւք աստուածոյին՝» ի «վախճարութիւն տրտին» ծնողաց, գրչէն կ'ընդունի երկար և արդիւնաւոր կենաց ուղերձներ[3]։ Նոյն 1272ին կը ծնանի իրենց վեցերորդը Ռուբէն, և յետ երկու տարւոյ կը մեռնի և նա, «տաւգ մեծ» թողլով ծնողաց, զի «յոյժ զեզազարդեալ էր տեսակով» կամ գիմօք։ Երկրորդ յիշատակարը կը խնդրէ՝ որ «տրիւրամ զաս» ազօթեն՝ Ռուբենի խաւնարել «ընդ անմեղ մանկունան», և հօրն ու մօրն՝ «ի խոր տրտմութենէն ազատել»։ Յետ որոյ «վախճարութեան տրդեակ» ծնաւ Սմբատ, որոյ համար կը մտքէ՝ «երկար ժամանակաւ վայելել ի տես նորա, խնդալ ի տուրս տատուածոյին»։ Կը յիշատակէ և «զզեռտրոյս քոր տոցին Զապել», 1273ին անդրանկին տեղը բռնած, զոր «պահեցէ, կ'ըսէ, Աստուած անվրդով՝ երկար ժամանակաւ ձեռ նմա, զի յոյժ սիրելի եղեւ յաչս հօրն և մօր»։ Նոյնպէս և «միւս այլ քոր տոցին» (Սպի՞ւ), և

1. Աստ՝ 80։ — 2. Անդ։ — 3. Ա. տզդ. 1910, բ, 24–25.

*զանդիա տղայքն արքայուհւոյն, զկոստանդին, զՆերսէս, զՕշին և զԸ-
ռոբէն (կամ Աւինախ), ճեալ անսասանելի յամենայն պատահմանց[1]»։
Այսպէս մեր յիշատակագիրք ուշի ուշով կը հետեւին այդ երկու ազնուա-
կան հոգիներու ծնողական ցնծութեանց ու վշտերուն, հաղորդ կը լինին
ու կ'ընեն անոնց իրենց ընթերցողներն ալ։*

*Եթէ Կեռան ողբաց ժամանակին իր զաւակաց մէկ մասը, անոնց
բազմութիւնն իրենց հօր հետ ողբացին 1285ին իրենց սիրական մայրը,
որ որբ թողուց զանոնք ու մեծ մասամբ փոքր, վերջինն հազիւ երկա-
մեայ. և որոց մին, լրացուցիչն Հեթում պատմչի ժամանակագրութեան[2],
կը գտացնէ սիրոյ պնդութիւնն իրենց և մօրը մէջ, գրելով այսպէս.
«ԶԼԴ. փոխեցաւ ի Քրիստոս՝ ամենազովելին հոգւով և գեղեցիկն տե-
սամ՝ առաքինի մայրն իմ Կեռան թագուհին Հայոց՝[3]» մատոյ հատակին
մէջ, մաչելով իւր մայրական պարտականութեան և մանաւանդ քաղա-
քական գաղնութեանց ծանրութեան ներքեւ։*

*Բարի, երջանիկ, բայց ծննդոց ագերով վշտահար ընտանիք մ'էին
Սահակ տէրոք, Վիգէն Զօրտուանելեան ու Մկիքոսի Վրծրաւնի[4], որ
ծնան «ուսերս լուսածաղիկս և դասերս գեղեցկատեսիլս», և որոնք մեծ
մասամբ կը կանխեն թողուլ այս աշխարհը, «իրրեւ զպտուղ ինչ նոր
յառաջին արմտեաց ընծայ տեառն մատուցեալ». և «սուղ ինչ զվախճան
նոցա արտասուեալ», մխիթարութեան ճեացեալ երկու զաւակներով, Զօր-
տուանէլ ու Կատա, որոնք իրենց փառքն ու ցնծութիւնն էին մինչեւ ցե-
րեսատրութիւն. և ուր մայրը մատաւ իրենց արեւն ալ[5] նախորդաց պէս։*

*Բոլոր զաւակներն եթէ սիրելի էին ծնողաց, և մանաւանդ մօր՝ որ
անոնց իւրաքանչիւրին համար տառապած էր, բայց կը լինէին և ծնունդ-
ներ՝ որ իրենց առաւելագոյն ձիրքերով մեծագոյն տեղ մը կը գրաւէին
ծնողաց սրտին մէջ։ Աւագմէ էր յիշեալ Կատան, ճշգրիտ հետեւող մը
մայրենի բարուց, «կատարեալ հաւատոյ և գեղեցկութեամբ», որոյ հա-
մար և էր «յոյժ սիրեցեալ յաչս մօրն՝ առաւել քան զամենայն մանկունս
իւր», կ'ըսէ պատմիչը[6]։*

*Ա՛ս իւր կարգին ամուսին Եահինշահի և մայր «գեղեցկատեսիլ» մանու-
կան մը, Եահմէլիքի, միսաին «զուարճանային ընդ տեսիլ զաւակի իւ-
րեանց», զոր ողբացեալ մանկամարդը չկրցաւ ընդ երկար վայելել[7]։ Իւր
եղբայրը Զօրտուանէլ ու կենակիցը Վանիկի Պահլաւունի նոյնպէս ծնան
երեք զաւակներ՝ «գեղեցիկս և հրեշտակատեսիլս», Վասիլ, Եահինշահ
ու Թոռնիկ[8]. «և կային բարեկարգութեամբ, զուարճացեալք լուսածաղիկ*

1. Ան. էջ. 26–27. — 2. Աստ. 80. — 3. Ժմ. Օլբ. 100. — 4. Աստ. 41. — 5. Հյպ. 293–94. — 6. Անդ. 394. — 7. Անդ. 934–35. տստ. 81. — 8. Աստ. 62.

զաւակօքն[1]»։ Ծնողական գորովոյ ուրիշ օրինակներ եւս դեռ պիտի տեսնենք աչխատութեանս մէջ։

Երանի անոնց՝ որ վայելեցին իրենց հարազատ հօր և մօր գութն ու խնամքը։ Իսկ անոնք որ հանդիպեցան խորթ հօր կամ մօր, գուցէ չատ քիչ անգամ ճաշակեցին ընտանեկան կենաց քաղցրութիւնը։ Եւ ամէն ժամանակի և ազգի կը պատշաճի Աբեբրիանոսի այս վկայութիւնը. «Եւս չար ազմուկ այն է՝ որ ի մէջ յօրային և խորթիցն կայցէ[2]»։ Ասանց այսպիսի պատճառի մը չէր անշուշտ՝ որ Լեւոն երկրորդ ամուսնութեամբ՝ իր առաջին կնոջ զաւակը Ռիթա հեռացուց արքունիքէն և յանձնեց իր մօր (կամ աղջկան հանին) խնամոց[3]։

Փակենք օրդեսիրութեան այս հատուածը, և անցնինք խօսիլ կարգաւ ծնողական պարտականութեանց մասին, որ կը սկսին զաւակաց աննզեամբ։

6. — Իրենց մանկիկները դիւցնելու պաշտօնէն միշտ հրաժարած տեսանք ազնուական հայ մայրերը, անոնց կենաց այդ ամենէն նեղացուցիչ շրջանը չկարենալով հաշտեցնել իրենց փափկակեցութեան հետ, և անոնց հոգն օտարաց յանձնելով[4]։ Եւ ոչ միայն մայրենի գրկէն, այլ և տնէն հեռի կը ճար տալն, դայեկաց քով, որ ոչ ազնուական, բայց ծնողաց վստահութիւնը վայելող բարեկեցիկ ընտանիք մը կը լինէր։ Պաշտօնական դայեակն էր նոյն ընտանեաց հայրը, որ զանը դիւցնել կուտար իր կամ ուրիշ կնոջ մը։ Հայրենի յարկէն այդ հեռացման չնորհիւ էր՝ որ Ոշտաննաց և Աթթուննաց երկու նչխարներն ազատեցան Տիրանի կոտորածէն[5]։ Վարդանանց ապստամբութեան շրջանին՝ երբ ապարապետը պահ մը հեռացաւ Հայաստանէն, մանչին վստակ՝ Մամիկոնեանց, կամ սարականաց և միւս հաւատարիմ իշխանաց մանուկներն հաւաքեց «յիւրաքանչիւր դայեկաց», և տարաւ փակեց Սիւնեաց բերդերուն մէջ[6]։ Այսպէս նա և Մամիկոնեան Համայեկայ երեք զաւակները՝ Վահան, Վստակ և Արտաշէս, «որք էին յոյժ տղայք», առած էր «ի դայեկաց» ու տարած Պարսից դուռը, որպէս զի մեռանէին իրրեւ որդիք մահապարտաց. մինչ չորրորդը Վարդ՝ «էր ճեպեալ տղայ ի դայեակս իւր ի Տայս[7]»։ Ոշտաննաց Համազասպուհոյ դայեակ եղած էր ասկական կին մը[8]. և Կամսարական Ներսեհի դայեկորդին կը յիշուի «ի գեղջէն Շերմաց[9]». այս ինքն չինական մը։

1. Հյպ. 394։ — 2. Աբր. 42. *բառերուդ սահմանը տես ասա՝* 34։ — 3. Աստ՝ 96։ — 4. Աստ՝ 9։ — 5. Աստ՝ 58։ — 6. Փրպ. 195։ — 7. Նոյն՝ 323-24, 335։ — 8. Աստ՝ 9։ — 9. Փրպ. 454։

Մեր սիկնոյք մինչ դեռ կը զգուշանան իրենց զաւակները դիւցնելէ, Աբշակունեաց օրով յաժարութեամբ կ'ընդունէին իրենց յանջաց վրայ թագաւորաց զաւակները, որ իրենց աներեան և արքունեաց միջեւ այդ կաթով սերտ ու շատ յարգի կապ մը կը ձգէին։ Եղիշէ յիշելով Յոգկերտի անագորոյն վարմունքը մեր ազատանալն հետ, կը շեշտէ՝ թէ «որ մեծն քան զամենայն է ըստ մարմնաւոր կարգի», նախարարաց մէջ կային ոմանք՝ «որոց զեղբարս նորա անուցեալ էր մայրենի կաթամբ իւրեանց[1]». այս ինքն անուցիչ եղեր էին իրենց մայրերն իսկ, զաւանեան յանջաց վրայ կերակրելով զայլոյս կրթիւններ։ Շատ են մեր իշխանաց դայեկութեան կապերը նա և հայ Աբշակունեաց հետ, որոց մասին ընդարձակօրէն խօսած եմ այլուր[2]։

Երբ մեր աշխարհին մէջ քաղաքական ապահովութիւնը խախտեցաւ բարբարոս սիրապետութեանց ներքեւ, հայ սիկնոյք ստիպուեցան փոխել իրենց նախկին ոճը, և կաթնատուն իրենց քով բերել, պահելով միշտ օտարէ դիեցման սովորութիւնը։ Ա.յսպէս է դարուն Ա.րծրունի Վարդ պատրիկի կինը Մարիամ՝ իր Սահիտանոս մանուկը դեռ «յիսանան» և անոր «դայեակն» ի միասին իր մօտ կը պահէր[3]։ 913 թուին Ամրամ Աբեղայ ամուսինը Սոփիա իր հետ առնէր «սանդեայ» մանուկը նախ Երնջակայ ամրոցին և ապա գերութեան մէջ[4]։ Եւ ժբ դարուն Դաւիթ դանձակեցին տակաւին կը վկայէր՝ թէ «մեծատուն կանայք զարդի ծնանել մանկունս տան ցառնաս (միջս իրենց քով), ինքեանք ոչ տալով զբաւինս[5]»։ Բացառութիւնք ալ կային անշուշտ. զոր օրինակ Սիղոնի հայ սիկինն զրկեալն Ջիմի անձամբ կը դիեցնէ իր զաւակները. այնպէս որ անոր Վեան եղբայրը կը գրէ՝ թէ կրտսերը ճոտան, ծնած քաղաքական ծանր պարագայից մէջ, «անուս առանց կաթին մօր իւրոյ[6]», որով ուրեմն մեռա գրկիր անած էին։

Հայ սիկնոյք կաթնատու եղեր էին հեթանոս Յոգկերտի եղբարց։ Ա.սկայն միջին դարու մեր կղերկն անտարակոյս չէին ներքեւ՝ որ հատատացեալ կանոնք անուցիչ լինէին չքրիստոնեայ մանկանց։ Միշտ Գանձակեցին կը գրէ այսպէս. «Քրիստոնեայ կնոջ չէ պարտ քուրդ տղոյ ի տանէն իւրաց կերակրել». որով հետեւ իր կարծիքն, կ'ըսէ, արդեամբ ստացանէն, անպատեհ էր տալ անուերը հեթանոսի։ Վասն՝ որ անգիտութեամբ մեղանչեն այս առմամբ մարդ, տարի մ'ապաշխարանք կը առնեն. իսկ գիտութեամբ գանցառուն «նզովեալ լինի և արգելցի, կ'ըսէ, յամենայն եկեղեցւոյն[7]»։ Հետեւակաբար է՝ որ այս արգելման հպատակներ ալ եղան, բնականապէս ամէն մէջ։

1. Եղ. 18։ — 2. Գաւառ. 12–14, 25–29։ — 3. Մաշ. 9, 11։ — 4. Յհ. կթ. 302-3. Օրբ. 135, 140։ — 5. Ա.ստ. ուբ։ — 6. Հ.ռ. յտ. 1249։ — 7. Ա.ստ. իը։

7· – Երբ պեհցման չրջանը կ'անցնէր, մայրենի գիրկը կը բացուէր մանկան առջեւ, ուր նա կը գտնէր գորով, պզտանք և մաց ու սրտի անուշ խր մօր չրթներէն և առաջնորդութեննէն։ Արիստակէս գէմ մայրը մանուկներով իր գրկաց մէջ կը նմանեցնէր ապառնոյ, որ կը թոթռայ միշտ նորոմեսաւոր ձագերուն չուրջ[1]։ Անոր առաջին մտածութիւնն էր ծննդոց կենաց պահպանութիւնը, առ որ բժշկական կամ անապաշտական դարմաններէն զատ, որ կը կիրարկուէին ակարութեանց պարագային[2], ունէին նա և պահպանողական միջոցներ, որոցմէ ամենք նոյնպէս անապաշտական էին։ Զոր օրինակ մազոտութի վրայ օտարոխորթ անուններ կը խառնէին արբոց անուանց հետ, հանդերձ պէտս անոտի և աւետարանին ալ քաղուած խօսքերով. կը դնէին «պրծի» կամ փոքրիկ տիւի մէջ, խաչանիշ կը կնքէին, և կը կապէին իրենց մանկանց բազկներուն ու պարանոցին՝ իբրեւ «պահապան[3]»։ Իսկ բարեպաշտ «բազում կանայք» փոխանակ առանց՝ ոզդակի աւետարանէն կտոր մը կ'օրինակէին, ինչ որ «աւետարանակ» կը կոչուէր, և քրիստոնէական հին սովորութի մ'էր[4], և «կախեն զպարանոցաց մանկանցն», կ'ըսէ Ց. Եղնիկացին[5]։

Կայեն և մայրեր՝ որ իրենց կտպածէն զատ կը բաղձային ու կը պատրէին զաւակաց՝ աւետարանի ամբողջ բաժին մը կրել իրենց վրայ նա և յետ մանկութեան ու միշտ։ Այսպէս Բախտեար պատրիկ 1073 թուին մանր երկաթագրով օրինակել կու տայ Յովհաննու աւետարանը, զոր «քաջալան յաժարութեամբ մաց» իր մայրը «պատուէր առեալ էր՝ զի հանապազ պահեցէ» սիրելին «ի գրապանս զգեսուն». և այս՝ «առ ի հանգստութիւն արտի նորա և ի պահպանութիւն կարեւոր կենաց նորին, զի անսայթաք ճեռացէ ի խորից բանսարկուին»։ Իր մօր այդ փափաքն խակ էր՝ զոր կատարից ազնուականք, ծնողին հետ «մեծաւ ըղձիւք յուսակնեալ ի գծրութիւն աւետարանին[6]»։

Նոյն բարեպաշտները կարեւորութիւն կու տային և կը ջանային առնել նա և օրհնութիւն իրենց զաւակաց։ Այսպէս երբ անձնէին «զաստիճին սրա և զիմաստուն վարդապետս», իրենց մանուկներն անոնց կը տանէին օրհնելու, որոնք կը կատարէին անոնց խնդիրն այս բանաձեւով. «Աղօթեացի քեզ Աստուած, որդեակ, և օրհնեցէ զքեզ[7]», ինչ որ համեմատ է Ասկերպանի հին և անբնագիր հաստատուածի մը պահածին[8]։

8· – Գատով նիւթական պետոյից ու կրթական մասին, հօս հոյ սիկնոջ քով անպակաս է պաշտօնէից օժանդակութիւնն ալ։ Անոնց առաջին են դայեակները, որոնք յետ հասունցանելոյ կամ մեկնելոյ ի տանէն[9], կամ

1. Լսա. 38–9։ — 2. Աստ 27–29։ — 3. Աւետ. գ, 2։ — 4. Ներս. 221։ — 5. Յհ. հզ. Մտ. 484։ — 6. Հայր. յյտ։ — 7. Մխ. 66, 70։ — 8. Ասկ. Պօղ. ա, 178։ — 9. Ծ՚ճճդ. իա, 8. Ագա. ա, 8։

քեցելոյ ի տեսանց [1], կամ անչատելոյ ի կաթանէ [2], կը չարունակէին իրենց հոգը տղայոց վրայ. այս պատճառաւ անոնք ե դարուն ներկայ և հաստատուած էին իշխանական պալատանց մէջ՝ իրենց սաներուն քով [3]։ Աւրթրունեաց պատմիչը կ՚իմացնէ՝ թէ Մուիի տիկնոջ սպոյն հանգամանքները լաւ է անոցմէ՝ որոնք «ի գիրկս զմանկունքն կրէին [4]», որ են անոր հինգ փոքր զաւակները. Աշոտ, Գագիկ, Գուրգէն, Մուիխա և ուրիշ դուստր մ՚անանուն [5], որոնք դիեցման չրջանէն հեռացած էին արդէն։

Կ՚անցնի գրկաց մէջ կրելու չրջանն ալ, և կը հասնի լաւ ելու և ուսանելու ժամանակը. այս ինքն է դաստիարակութեան։ Տիկնոջ կը պատկանէր այս յոյժ կարեւոր գործն ալ, որ շատ բարդ էր իւր մտաւոր ու մարզական մասերով, և յորում տիկինն իրեն օժանդակ ունէր մանաւանդ դաստիարակներ, արական սեռէ՝ ուսուերաց, և իգականէն՝ դաստերաց համար [6], որոնք կ՚աշխատէին անոնց զարգացման՝ իրենց մօր ուղղակի հսկողութեան և առաջնորդութեան ներքեւ, մինչ հայրերը թաղուած էին արտաքին գրաղանաց մէջ [7]։ Շատ կանուխ կը սկսէին սոոնք իրենց պաշտօնը, երբ սաները դեռ «տղայք» էին, ինչպէս կը նշանակէ Վարդանանց պատմութեան մէջ [8]։ Նոյն պաշտօնեայք կը չրջապատէին նա և յոյն տոհմիկ մանուկը, «ուր ի վերայ կայ հայր և մայր և դաստիարակ և դայեակ և վարդապետ», կ՚ըսէ Ոսկեբերան. և որոց գործերն ալ կը ճշդէ Թարգմանիչն հայ ազնուական սան մէջ, նոյն վկայութիւնն ընդլայնելով այսպէս. «ուր հայրն ի վերայ կայցէ», մեր քով շատ հեռուէն. «և մայրն չուրջ փարիցէ», մօտէն հսկելով դաստիկին. «և դաստիարակն օժանդակ կայցէ» ծնողաց, յարատեւ ճնալով մանկան հետ. «և դայեակն միտ դնիցէ» անոր աննդեան, առողջութեան և այլ արտաքին խնամոց. «և վարդապետն ի հրահանգս վարժիցէ՝» մտաւոր ու մարդկան գիտութեանց մէջ [9]։ Աւագմէ կարեւորագոյն էր դերը դաստիարակին՝ իբր ծնողաց փոխանորդի, և աւելի բարոյական, ինչպէս կ՚իմացնէ և դարու գրիչ մը։ «Ջտղայն, կ՚ըսէ, դաստիարակն հրահանգէ՝ ի բաց կալ ի վնասակարաց, և յօգտակարան կալ ճնալ, և յանօգուտն ոչ գրաղնուլ անժուժկալութեամբ [10]»։ Կ՚ընկերէր անոր սան մէջ ու դուրսը, շարժելով միշտ բան ակնարկութեան մօրը, որ ցոյց կու տար անոր մինչեւ խակ՝ ուր պէտք էր սանին դասակը, և ուր վայրերէն զգուշանալ [11]։

Այդ մայրենի իշխանութիւնը կը չափաւորուէր արքայորդւոց՝ մանաւանդ գահաժառանգաց՝ դաստիարակութեան մէջ, ուր այդ պաշտօնը

1. Ոսկ. Մատթ. ա, 668։ — 2. Եա. ւը, 9։ — 3. Փրպ. 160։ — 4. Աւթ. 300։ — 5. Նոյն՝ 245. Օրբ. 191։ — 6. Աստ՝ 10։ — 7. Աստ՝ 23։ — 8. Փրպ. 160։ — 9. Ոսկ. Պօղ. ա, 315։ — 10. Յհխ. 79։ — 11. Աստ՝ 10։

*կը յանձնուէր ազնուականաց՝ գործելու մեծագոյն ազատութեամբ մ'ալ։ Ա.յսպէս Տիրանայ որդւոյն Ա.րշակայ դաստիարակ եղան Ա.րտաւազդ ու վաստակ Մամիկոնեանք[1]. և Ա.րծրունի Սենեքերիմ արքայի պայազատին Պաւթի «մանկակալ և սնուցիչ» էր Շապուհ, «այր քաջ և պատերազմող հզօր[2]»։ Ա.ւելի եւս ստիպողական էր այդ արքային կամ իշխանի մը մահուան ժամանակ, յորում դաստիարակը ժիանգամայն վարիչ կը դառնար երկրին՝ մինչեւ սանին հասնիլը։ Ա.յսպէս վարուեցաւ Մանուէլ Մամիկոնեան՝ պապայ մանկանց Ա.րշակայ ու Վաղարշակայ հետ, զորս «իբրեւ զսան սնուցանէր[3]», մինչեւ թագաւորեցուց զանոնք[4]։ Թորոս Ռ Ոսբինեան 1168ին օրհասի պահուն «դնէր դաստիարակ տղային իւրոյ Ոսբենի՝ զիշխանն Թումաս, որ կալաւ զաշխարհ Թորոսի զամ մի», մինչեւ հանգուցելոյն եղբայրը Մլեհ բռնակալեց[5]։ Տեսանք նոյն կարգադրութիւնը նա և մեծին Լեւոնի զսեր ու յաջորդին վրայ[6]։

Ա.յս պայմանի մէջ կ'ապրէր Ա.րշակայ ժառանգը Պապ, որ իբր այդպիսի՝ առանձին ալ կը բնակէր արքունեաց մէջ։ Իւր մայրը փառաւոր կը հեռեւի անոր հետեւէն։ Անոր վարուց նկատմամբ շատ յոռի տեղեկութիւններ կը տառնայ. կ'երթայ կը մտնէ անոր սենեակը. կը խրատէ, կը յանդիմանէ, կու լայ։ Բայց իւր ձայնն անլսելի կը մնայ[7]. և չէ կարող որդւոյն մասին վճռական կարգադրութիւններ ընել. այլ կը թողու կ'երթայ։ Չեն յիշուած անոր բուն դաստիարակները, որոնք կ'երեւի թէ փոխանակ չինելու՝ քանդած էին անոր մէջ մարդը։

Բացառիկ դիպուածներ էին սոյնք՝ արքունեաց յատուկ. իսկ սովորական պայմանաց մէջ հայ տիկինը գիտէր բռնել տանձը թէ զաւակաց և թէ դաստիարակաց, որոնք պարզ ու կիրթ քաղաքացիներ էին[8]. Ա.լեքսանդրի բառին պէս՝ թէ «զդոյզն ոք և զվայրապար հաճիմք դաստիարակ կացուցանել, թէպէտ և քան զայն արուեստ մեծ չկայցէ[9]»։ Ամանք այդ պաշտօնին կը կոչէին եկեղեցական դասէն, և տահակեան կանոնք կ'արգելուին ժողովրդական քահանայից՝ «յազատաց տունս» կամ «յիշխանի տուն գայեկութիւն... առնել[10]» ի խանգարումն իրենց սեպհական պաշտաւորութեան։

Գեղեցիկ են արդիւնքներն այդ մայրենի դաստիարակութեան, զորս պատմութիւնն աւանդեր է մեզ։ Յիշեցինք Պապայ որդիքն Ա.րշակ ու Վաղարշակ մայր ունեցան զՋաւրմաւնդուխտ, «որ էր ի կայսերական քաղաքէն[11]». անուանէն դատելով՝ հայազգի մը Բիւզանդիոնի բնակիչներէն,

1. Փաւս. 47։ — 2. Ոս. 48։ — 3. Փաւս. 244։ — 4. Ա.սա՝ 56։ — 5. Տրգ. կիւ. 250։ — 6. Ա.սա՝ 11։ — 7. Փաւս. 155–56։ — 8. Ա.սա՝ 11։ — 9. Ոսկ. Մտթ. ը, 26։ — 10. Ոսփ. ը, 93։ — 11. Խոր. Դ, իբ։

ճոխացած յուճախան կրթութեամբ, ներքութեամբ ու հաստատուն նկատագրով. որով և աւելի բախտաւոր ու բարեյաջող բարձր քան իր ակնառուբը: Արցաւ նոյնպէս բարձրացնել իր զաւակներն ալ, որոյմէ անբաժան կ'ապրէր[1], կը հակէր, և անոնց սրտերը մաքուր պահել իրենց ամրակուշտ հօր վառթար օրինակին ազդեցութենէն: Ձեռ անոր ապանման՝ Աբշակ (Գ.) դրաւ հայրենի թագը[2]. բայց իր քրիստոնեայ փափուկ խիղճը չհանդուրժեց «անաստուած» Պարթից ծառայութեան մէջ ապրիլ. մանաւանդ որ մեր պարսկամոլ իշխանախումբն ալ իրեն հակառակ էին, թերևս հելլենասիրութեան պատճառաւ: Եւ թողով իր պաշտելի Աբրատան անոնց ընտրած Խոսրով Գ. արքային[3], վշտացեալ սրտով դարձը փոխադրեց Հայաստանի յունական բոժնին մէջ, «յերկիրն հաւատացեալ», քան թէ մնալով հարց ժառանգութեան մէջ, «առանձին հանապազ պայպանութեամբ հաւատոց, զիշնամանս սուրբ եկեղեցւոյ» և անոր պաշտօնէից[4]: Ազնուական ներշնչմունք մայրենի կրթութեան՝ զոր ընդունած էր, և կը կառավարէին զինքը:

Հայրենեաց պարծանք «կոթմիրն Վարդան», որ ի փրկութիւն հաւատոց և աշխարհին՝ իր արեամբ ներկեց Ասորեստի դաշտը, հարազատաբար Հմայեակ՝ որ ընկաւ նոյն դաշտին համար, և Համազասպեան՝ նախ մարզպետ և ապա կարնեցւոց ի Պարսկաստան մի և նոյն սուրբ նպատակին համար, դառնութեանց պատճառներն եղան ոչ այնչափ իրենց հօր Համազասպայ, որ իր կարողութեան ու գործնեութեան չիշատակ մը չթողուց[5], որքան ս. Աահակայ արեամբ ու շնչով կազմուած Աահականուչի, որ թէ ի կենդանութեան վարդևոխ ամուսնոյն և թէ յետոյ՝ մայրենի պարտականութեան մէջ իրեն թելադրանք ունէր մեծամեծաց և շնորհափայլ հայրը, որ մինչև իր հայրենի առաքեալքը, յետին օրհնութիւնն ու կտակը՝ «պահել զվարդապետութիւն պատուիրանի արբոյն Գրիգորի», թողուց իր նոյն թոռներուն[6]:

Վարդանանց ամուսինք կամ զոհ ուսած իրենց զիւցազն կենակիցները պատերազմին, և կամ մատնուած եղերութեան, «թէպէտ և ի նեղութեան էին», սակայն և այնպէս չէին ուզեր նմանիլ «անեծեալ և անպիտան կանանց». այլ «իրրեւ զքաջայրս՝ զառաջիկայ զօգուտըն չքեզուբար հրամանաց մանկանցն հոգացեալ լինեին[7]», կը գրէ պատմիչը, կատարելով իրենց սովորական պարտականութիւնը: Եւ այդ «օգուտըն չքեզուբար հրամանաց» մէջ՝ կը տեսնենք բարեյաջանին հետ մարզպանն ու զինուորականն ալ, որոց մեծ կարեւորութիւն կու տար մեր պատմանին[8]:

1. Փաւս. 244: — 2. Նոյ՝ 56: — 3. Փաւս. 261: — 4. Փրպ. 20-22, 28-30: — 5. Համա. խոր. գ, ծա: — 6. Փրպ. 103-4: — 7. Նոյն՝ 334: — 8. Պատմ. 298-320 եւն:

Շուշանիկ, դուստր Աւարայրի մեծ նահատակին, և ձուլուած անոր ու Գառիկան տատուածատէր հոգիներուն կաղապարով, – որոյ համար կրնար պարծիլ՝ թէ «որոց ես եմ զարմ, որք սիրեցին զքեզ ճշմարիտ Աստուած», – աղօթքը մէջ կը վկայէր զաւակացը մասին՝ թէ էին նոյնպէս «անեալ յարդարութիւն՝ ի վերայ բազկաց իմոց[1]», ուր աւելի մօտ և ազդու կը հնչէր մայրենի սրտին ձայնն անանց ականջին. թէպէտ՝ աւանդ՝ իւր ամուսնոյն ամբարիշտ բռնութիւնը պիտի կորզէր յետոյ այն գառներն իւր գրկէն։

Նշանաւոր է իւր հօրեղբօր Համազասպ կինը Զոհիկ եւս, «ի հոյակապ և յականաւոր տոհմէն Արծրունեաց», ու բարեպաշտ ծնողաց զաւակ, որոյ եղբայրն Վահան աշխարհէ իսկ հրաժարած՝ անապատի մէջ կը ճգնէր[2]։ Այդ տիկինը, կ'ըսէ պատմաւեպը, «եղեւ կին անուանի և առաւելեալ ամենայն լաւ և մեծաւոր մտաւմբք՝ յամենայն կանայս ի Հայաստան աշխարհիս»։ Այրի և անտէր մնացած ազգիս ընդհանուր դժբախտութեան մէջ, անցաւ Վրաց Աշուշայ բդեշխին տունը, որ իւր քեռայրն էր, Գուրշվռամ քրոջն ամուսինը, և հօն «անոյշ և խրատեաց զորդիան իւր», անձնանուէր գործակցութեամբ ազնուասիրտ հարազատին, ինչպէս կը վկայէ Ղազար՝ գրելով առ Վահան. «Անուցանէ մայր ձեր օրհնեալ և Գուրշվռամ՝ ըստ իւրեանց հոգեսիրութեանն՝ և զմեզ ընդ ձեզ որպէս զձեզ[3]»։ Պատմչիս մասին պիտի խօսինք յետոյ[4]։ Այդ՝ «անուցեալ անդ մանկունքն և ուսեալ՝» չնորհիւ այդ մայրենի խնամոց, և ընդունելով «զհրահանգ հոգեպէս և մարմնապէս», որոց վերջինը մարզականն էր, «յառաջադէմք էին յամենայնի և հռչակաւորք». և պատանեկան հասակէն իսկ «ամենայն սեռանող մտաց երեւէին աչառակք և զարմանալիք[5]»։ Անոնց անդրանիկը Վահան, «այր մտացի, առողջախորհուրդ և բարեսէր», ինչպէս պատրաստած էր մայրը, և ճարտար ամէն գործի մէջ[6], անմահացուց իւր անունը, ի սէր հայրենեաց չորս տարի կռուելով Պարսից դէմ, և չահելով Հայաստանի անդորրութիւնն ու մարզպանութիւնը։ Երկրորդը Վասակ՝ զինակցեալ եղբօրն ու նահատակեալ աշխարհին համար։ Երրորդին՝ Արտաշեսի կեանքը չենք գիտեր։ Իսկ չորրորդը Վարդ՝ նախ կայսերաւոր ի Տիսփոն, ապա փախստական, հասակ յաչորդից եղբօրը մարզպանութեան մէջ։

Հանդիպեցանք կանխաւ Բախտեսր պատրկին[7], որ մեր պատմագրաց քով անյիշատակ է մնացեր հօրն հետ։ Յիշատակարբի մը կը պարտինք իւր մասին մեր ունեցած ծանօթութիւնը, «մեծաշնորհ և մաքուր ազատնոյ

1. Սոփ. թ, 25, 14։ — 2. Փրպ. 15, 572։ — 3. Նոյն՝ 572։ — 4. Աստ՝ ժ, 6։ — 5. Փրպ. 334–35, 588։ — 6. Նոյն՝ 338։ — 7. Աստ՝ 89։

Քրիստոսի՝ պատուական» մօրն հետ, որ իւր դաստիարակն ու բարեպաշտութեան դարբինն եղաւ, ինչպէս ակներեւ է մեր կանխաւ տուած տեղեկութեան մէջ ալ. և զոր կը լրացնէ յիշատակագիրը, սահմանելով նոյն պատրիկը «լուսապարդ զաւակ» իւր մօր, «պայծառ և պանծալի և բարեպաշտ» անձ մը[1]: Գուցէ իւր զարմին էին Հռոմոսի երեք խաչքարերն ալ՝ այս արձանագրով. «Ա՛յս խաչերս Բախտեարեանց է[2]»:

Սանոյ տեարք Վիգէն ու Մէլէքսի[3] նոյնպէս լաւ դաստիարակութիւն մը տուին իրենց զաւակաց, «անուցեալ խրատու և ուսմամբ, կրթելով զնոսա յերկիւղ տեառն և ի հրահանգս բարեպաշտութեան»: Ա՛րիստակէս գրիչ կը գովէ անոցմէ երկուքը, որոց ժամանակ մը խնայեց մահը. Զուրտուանէլ, զոր կը նկարագրէ այսպէս. «զքրիստասէրն, զարբասէրն, զքահանայասէրն, զխոնարհամիտն, զհեզն, զերկայնամիտն, զխրատուն, զխրեցեալն, զողորմածն աւ ամենեսեան[4]». և անոր «գեղեցիկ աստուածասէր» քոյրը կատա[5], որ «ըստ հայրենի ազնուականութեանն և ըստ մայրենի աստուածպաշտութեանն որով անեալն էր[6]», խառնուեցաւ մեր առաքինի տիկնանց փայլուն կարգին մէջ[7]:

Մեծ է դաստիարակութիւնը նա և Լամբրոնի Հեթմեանց տան մէջ[8]: Յիշատակագիր մը կը գրուատէ Հեթում Ա. սերբատոսի զաւակներն՝ Օշին անդրանկին հետ, և կը խնդրէ յիշել նոյն «զմեծանուն արքայապատիւ սեւսատոսն Օշին, հանդերձ կենակցաւն իւրով արքասիրի, և բարեպարդ զաւակօքն և քրիստոսասէր հարազատօքն[9]»: Անոր կենակիցն էր Շահանդուխտ, զոր ընծայից Պահլաւունեաց տոհմին իբր թանկագին պարգեւ մը[10], և զոր լամբրոնեան կրթութեան հիմնաքարը կրնանք համարել: «Իբրեւ պայգի վայելուչ, կ'ըսէ գրիչը, գնորատունկ զաւակաց ծաղկեցուցանէր շուրջ զհայրենի սեղանոյն, և մեծին յօրհնութեանն Աստուծոյ»: Անոնց մին էր Տարսոնի ապագայ անզուգական առաջնորդը, որ բարոյական մեծութիւնը կը պարտէր մօրն իսկ, լինելով «ի քաջահաւատ մօրէ իւմէ զաստիարակեալ յամենայն երկիւղ[11]». և զոր կրնանք կրկնել նա և միւս որդւոց մասին: Կը բաւէ նկատել՝ որ անոնց անդրանիկին Հեթում Բ. յետ գրաւելու հայրենի գահը, աստուածային կնոջ մը մէջ[12]. և գինք Շահանդուխտ գաստիրացը՝ Շուշանի ու Տաւիթայի հետ պիտի տեսնենք յետոյ հաստատուն Թուխ տարագին մէջ: Ա՛ւելի հոգւոյ ընտանիքէն երեքն ի հոգ և հինգն ի վանս փոխադրուած: Այս է տիկնոջ տուած դաստիարակութեան բարեպաշտական բաժինը:

1. Հայ. յիշ. 1073. — 2. Շիր. 173. — 3. Աստ՝ 41. — 4. Հյպ. 393. — 5. Անդ՝ 395. աստ՝ 42. — 6. Հյպ. 394. — 7. Աստ՝ ը, 1. — 8. Աստ՝ 68. — 9. Հայ. յիշ. — 10. Աստ՝ 67. — 11. Պատ. Լմբ. 224. — 12. Աստ՝ 65.

Գալով ուսումնականին, պատմիչը կը չեշտէ՝ թէ Ներսէս նախ վարժեցաւ հայրենի տան մէջ «յուսումն դպրութեան՝ ըստ յօժարութեան ծնողացն՝ ընդ այլ եղբարսն». ժնողացն՝ որոց մէջ մեծագոյն էր մօր բաժինը. այնպէս որ «զհելլենացի գիրն» ալ ուսաւ «ջանիւք մօր իւրոյ». և Շահանդուխտ եղաւ զարձեալ՝ որ զայն Շնորհալւոյն տարաւ, քահանայ ձեռնադրել տուաւ, և թողուց «առ ոտս նորին ի վարժուսն[1]»: Իւր խնամքը վայելեցին միւս զաւակներն ալ, ըսաւ պատմիչը. որոցմէ Հեթում կը գովուի իրրեւ «այր զգօն և մեծիմաստ և գրագէտ յոյժ[2]», որով Ներսէս Դոքտոպատրիոսի գաւազանագիրն ու հռոմէական կայսերաց շարադրութիւն մ'եւս հայացուց լատիներենէ[3], որուն տեղեակ էր ու թարգմանիչ եղաւ իւր եղբայրն ալ: Ա.յսքան ընդարձակ էը Լամբրոնի տիկնոջ իւր զաւակաց տուած զարգացումը:

Շահանդուխտ, մայրենի դաստիարակութեան առաջին ու փայլուն օրինակն Հեթմեան տան մէջ, ունեցաւ իրեն նախանձաւոր ուրիշներ եւս նոյն պարագայ մէջ: 1274ի յիշատակագիր մը կը գովէ նա և անոր թոռին՝ Ա. Կոստանդնի «զպարկեշտուհի» կենակիցն Մոնփանիա, և անոր կրթած զաւակներէն «խոհեմն ի խորհուրդս և ջերմն ի բարեպաշտութեան» Օշին Գ. մարաջախտ, որ «վասն սիրոյն որ ի տէր՝» գրել ու ճոխաբար կազմել կու տայ աւետարան մը: Կ'ակնարկէ նա և անոր եղբօր «քաղցրաբարոյին Հեթմոյ՝ արեամբ նահատակելոյ ի վերայ հօտից Քրիստոսի[4]», որոյ ընտիր կենակիցը Թեւանուռ պատրաստեց նոյնպէս աքանչելի կնոջան թագուհին ու քոյրերը, հետեւելով ապա Շահանդխտի շաւղին:

Փոխենք վայրն և անցնինք Հեթմեանց միւս ամրոցն ի Պապերոն, ուր Ռիթա, ծաղիկ մը նոյն տոհմին, նուիրուած Ռուբինեան Սոփհանէի[5], և այրեցաւ արկածախնդիր ամուսնէն՝[6] Ռուբէն ու Լեւոն զաւակներովը, որոց կեանքն ի վտանգի կը տեսնէր գազանամիտ բռնակալ տագեր Մլեհի երեսէն, զնաց ապաւինեցաւ հայրենի պարսպաց՝ Բակուրան հարազատին քով, որ էր «այր բարի և առատ, և բարեբարոյ առ ամենայն ոք». և նոյնպէս եղաւ իւր քրոջ ու քեռորդեաց հանդէպ ալ: «Անդ նստեալ՝ անուցանէր զնոսա» Ռիթա, որ էր «բարեպաշտ և իմաստուն կինն այն և երկիւղած ի տեառնէ[7]». երիցուն մէջ պատրաստելով Մլեհի յաջորդը, և կրտսերոյն՝ Հայոց արքունի կոթնանեալ գահուն վերականգնողը. «բարի բնութեամբ, ոլորմած առ ազքատս և կարօտեալս, սիրող եկեղեցեաց և պաշտօնէից Աստուծոյ», եկեղեցաշէն և աշխարհաշէն մարդ մը[8]: Դժբախտ տիկինն եղբօր քով ալ հանդարտ չմնաց. և

1. Պատմ. Լմբ. 227, 228: — 2. Անս. 81: — 3. Հյպ. ս, 114: — 4. Հճդ. տաս. ԺԲ, 245: — 5. Ատա՛ 68: — 6. Ատա՛ ԺԷ, 1: — 7. Տրգ. կիլ. 253–54: — 8. կբր. 76:

բարեխնամ սրտով ականատես եղաւ իր տոգեր վարդերային ժանիքներուն երկարատեւ կարկառումանն ամբողին և իր զաւակաց դէմ, մինչեւ բռնաւորը զգուելի դարձած իր զօրաց իսկ, ընկաւ անոնց սրերուն ներքեւ, և տերութիւնն անցաւ Ովթայի քով և իմաստուն արդուց ձեռքը[1]*, որոնք իրարու յաջորդելով՝ ընդարձակեցին աշխարհը։*

Երկրորդ անգամ մայրական պաշտօն վարեց նոյն տիկինն իր անուանակից Ովիրա թոռան վրայ, ծնած մեծին Լեւոնի առաջին կնոջէն՝ Զապելէ։ Որուն երբ յաջորդեց Միսիլ, մօրուքին քով այլ եւս տեղ չկար Ովթայի՝ որ «տղայ» էր տակաւին։ Գթաց անոր բարի հանին, իր քով առաւ Լամբրոնի մէջ[2]*, և «անուցանէր (զնա) մայր թագաւորին տիկնաց տիկինն, որոյ յիշատակ նորա օրհնութեամբ», կը գրէ Սմբատ*[3]*, պատրաստելով անոր մէջ Երուսաղեմի ապագայ թագուհին։ Նոյն տիկնոջ մեռա թոռը, Ռաբինի կրտսեր դուստրը Ֆիլիպ, որուցած և նա իր մօրէն Զապելէ*[4]*, նոյնպէս «կայր առ մայրն Լեւոնի*[5]*». և ինք եւս պիտի պատկառէր Նիկիոյ թագով։ Սմբատայ գաղթ առած կրթութիւնը թագեր կը շահեցնէր միշտ (Լեւոնի, Ովթայի, Ֆիլիպի)։ Զինք գիտեր՝ ո՛ւր և որմէ՛ կրթուեցան Ֆիլիպի քոյրերն Ալիժ ու Պոլիտ, նոյնպէս պատուաւոր անելու հարենացած*[6]*։*

9. – Եթէ մեր յիշած օրինակներն յայտնապէս կը շեշտեն մայրերու գործօնէութիւնը զաւակաց դաստիարակութեան մէջ, կան ուրիշ բազմաթիւ տոհմեր՝ որոց մէջ կը ցոլանան այդ կրթութեան արդիւնքներն իսկ, և որոց ներքեւ ծածկուած՝ բայց զգալի է միշտ մայրենի բաժինը։ Ահա մի քանին այդ երջանիկ անուներէն։

Ժամանակի և արդիանց կարգաւ առանց առաջինն էին Բագրատունիք, որոնք եթէ յաջողեցան վերականգնել Հայաստանի արքայութիւնը, իրենց առաքինական և իմաստուն դաստիարակութեան զօրութեամբ էր՝ որ հասան այդ փառաց։ Առանց երկար պէտք է հին գարերը, ուր անոնց տոհմէն չքնաղ օրինակներ շատ կան, կը բաւէ դիտել՝ որ անոնց գահուն հիմնադրին հայրը Սմբատ՝ հաւատոց համար տանջուելու ու մեռնելու քաջութեամբ[7]*։ Որդին Աշոտ կը նկարագրուի «մեծիմաստ և քաղցրաբան» և մեծկակ կիրակրոց մէջ. մինչդեռ «միշտ ի հրամանաց բարոյ կրթութեան գինքն վարժէր, և բարի ազդեաւ իւրոյ հոգւոյն տայր ընդ ամենեսեան»։ Խաղաղասէր, առատաձեռն ու սիրաշահող*[8]*, և «հանդոյ Աստուծոյ յամենայն վարս անբիծ»։ Յայտնի*

1. Տրգ. կիլ. 260 եւն. — 2. Ակա՛ ած, 1. — 3. Մ. Տրգ. 116. — 4. Ակա՛ 68. — 5. Մ. Տրգ. 105. — 6. Ակա՛ 68. — 7. Յհ. կթ. 164. — 8. Նոյն՛ 175, 168. — 9. Ակգ. 158.

չէ իւր մայրը, և ոչ ամուսինը՝ որ գործակցեցաւ իրեն պատրաստելու պատուական զաւակաց խմբակ մը, որոցմէ իւր յաջորդը Ամբատ մարտիրոս եղաւ Ցխուսի հաւատոց. Մարիամ և Սոփի առաքինի և մեծ տիկնայք հանդիսացան. իսկ Հրանուշի[1] մասին բաւական տեղեկութիւն չունինք: Նոյն Ամբատայ որդի և բարեպաշտութեամբ երեւելի մօր մը[2] զաւակն էր Աբաս թագաւոր, որ Անանիա կաթողիկոսէն կը նկարագրուի՝ «հեզահամբոյր և քաղցրաբարբառն, հզօրն, ըստ արժանի իմաստութեանն» և այլն[3]:

Մարիամ կամ Մարեմ, գարձած Սիւնեաց տիկին, շատ կանուխ կորոյս ամուսինը[4], և միայնակ կրթեց զաւակները, որոց անդրանիկը Սուփան նմանող մ'եղաւ մօրը բարեպաշտութեան մէջ, և «առաւել յեկեղեցեաց Քրիստոսի ի չինութիւն և ի նորոգութիւն զինքն վերաբերէր», կ'ըսէ պատմիչը[5]: Նմանապէս Սոփի, վիճակած խառնակեաց ու վաղամեռ կենակից մը[6], ինք ատանձնեց իւր որդւոց կրթութիւնը, որոց մին յետոյ վասպուրականի թագաւոր տեսանք[7]. իսկ դուստրը Սոփիա, ապա տիկին Սիւնեաց, առաքինի և բարեգործ կնոջ մը համբաւը թողուց իւր ետեւ[8]: Յիշեալ մարտիրոս Ամբատայ թոռն Աշոտ Ողորմած զարմանալի եղաւ բարեպաշտութեամբ ու գթասիրութեամբ[9]. իսկ ասոր դուստրը Հռիփսիմէ կուսութեամբ ապրեցաւ[10]:

Կը շարունակուի և շատ զգալի է նոյն տոհմին գաստիարակութեան արդիւնքը նա և անոնց Կիւրիկեան տան մէջ[11], որոցմէ Կիւրիկէ Գ. արքային կը նկարագրուի «այր բարեբարոյ և կատարեալ ի գործս առաքինութեան քան զհարս իւր[12]»: Իւր կենակիցն էր Թամար՝ անյայտ տոհմէ, որ գործակցեցաւ իրեն հետ՝ կրթելու աքանչելի զաւակաց խմբակ մը: Անոցմէ երեքը, Մարիամ, Ռուսուդան ու Մարիա՝ կը գերազանցեն բարեգործութեան ու հոգեսիրութեան մէջ[13], իրենց եռանդուն կեանքն աւարտելով կուսաստանի մէջ, ուրիշ երկու փափկասուն տոհմակցաց հետ՝ որոց ծնողքն անծանօթ են[14]: Նոյն արքայի թոռն Վզասարթան, «այր աստուածապաշտ և քահանայասէր», զոր կանխաւ ալ ճանչցանք[15], տապալեցաւ աչխարհէ, իւր իշխանութիւնն յանձնեց Կիւրիկէ որդւոյն և ինք կրօնաւորեցաւ[16]: Իսկ միւս որդին Յովհաննէս՝ նախ վանական, ապա եպիսկոպոս եղաւ Հաղբատայ[17]:

Այդ մեծ ցեղին մրցակից եղաւ և ըստ մասին գերազանցեց Պահլա-

1. Աստ՝ 61։ — 2. Աստ՝ ը, 4։ — 3. Արք. 1897, 132։ — 4. Աստ՝ 61։ — 5. Յհ. կթ. 174։ — 6. Աստ՝ 45։ — 7. Աստ՝ 61։ — 8. Աստ՝ ը, 1. ժա, 1 եւն։ — 9. Ասպ. 180։ — 10. Աստ՝ ը, 4։ — 11. Աստ՝ 57։ — 12. կիր. 72։ — 13. Աստ՝ ժա, 1։ — 14. Աստ՝ ը, 4։ — 15. Աստ՝ 64։ — 16. կիր. 72, 73։ — 17. Նոյն՝ 56։

ուննեաց տոհմը, որ կրօնական ու մտաւոր դաստիարակութեան ջերմաջոյն վառարանն հանդիսացաւ, և տուաւ ազգիս հայրապետաց ու եպիսկոպոսաց չքեղ շարք մը։ Դժբախտաբար պատմութիւնն անյայտ է թողեր այդ գարմին քանի մը կարեւոր մայրերու անունները։ Այսպէս չէ յիշուած Գրիգոր Մագիստրոսի կենակիցը, որ մասնակցեցաւ պատրաստելու ութ ընտիր զաւակաց խումբ մը, ոմանք անծանօթ մնացած յանուանէ[1]։ Անոնց մէջէն ելաւ Վահրամ, յաջորդ հօրն իշխանութեան, որ «անեալ և վարժեալ ի մանկական տիոց ուսմամբ աստուածային գրոց, և զարդարեալ ամենայն բարութեամբ», նախ ամուսնացաւ. և ապա հրաժարեցաւ գահէն ու աշխարհէ, և հուսկ նստաւ Լուսաւորչի աթոռին վրայ՝ Գրիգոր Վկայասէր անուամբ։ Իր չորս քոյրերէն մին՝ անանուն՝ և ամուսին Պահլաւունի Համազասպ[2] Ապիրատի որդւոյն Վասակայ, տուաւ ազգիս պճարանդ[3], յառաջ արքեպիսկոպոս Անւոյ և ապա կաթողիկոս Ուրիէ մը, նոյնպէս անանուն և կինակից անանուն ու կարծեցեալ Պահլաւունեայ մը[4], դաստիարակեց չորս զաւակներ, որոց մին՝ Գրիգորիս՝ կաթողիկոս կարգուեցաւ Եգիպտոսի մէջ, իբրեւ տեղապահ քեռւոյն[5]. Վահրամ՝ վզուրկ Եգիպտոսի և յետոյ կրօնաւոր. Վասակ՝ իշխան նոյն տերութեան՝ Թերայիդի մէջ[6]. և չորրորդն Ապիրատ[7]։

Վերջնոյդ ու վաճառ զուգակցին, — որոյ անունը ցարդ անյայտ, գըլխաւոր բախտն ունեցայ[8], և որոյ հաւատարը կ'երեւի նոյն չրջանին նախ Կիւրիկեանց մէջ[9], — սիրոյն ու բարեպաշտութեան պտուղներն եղան Գրիգորիս և Ներսէս հայրապետք, որոնք հաւատար, հանճարով՝ կրտսերն ու յաջորդը գերազանց։ Կային նա և ասոնց քոյրը Մարիամ, «յայրիութեան և ի սրբութեան վախճանեալ[10]». և երկու եղբարքը, Վասակ կամ Վասիլ և Զօրավար, որոց առաջնոյն ու «բարեհոգի» Մարեմիկ կենակցին — լամբրոնացի Ք. Հիթմոյ դստեր[11] — պարծանքը կազմեց Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսը. միւնչ նոյն դուքին միւս զաւակներէն տասն հոգի, որոց մին Սարգիս քահանայ և չորս «բարեհոգի» դստերք կուսանք, տարաժամ մեկնեցան աշխարհէ[12]. իսկ իրենց քոյր[13] Գրիգոր Քարամէժ, — անանուն դստերէ ու Պահլաւունի հօրէ[14], — յաջորդեց քեռւոյն՝ Գր. Տղայի։ Վասակայ եղբայրը Զօրավար՝ ինքն ալ Լուսաւորչի աթոռին պարգեւեց իր զաւակաց մին, Գրիգոր Ապիրատը, որոյ եղբայրներն ալ կը յիշուին մեծ գովեստով[15]. իսկ ասոնց քոյրը Շահանդ-

1. Շն. պրգ. 21. — 2. Անգ. 13. — 3. Վրդ. 104. — 4. Շն. պրգ. 26. — 5. Ոսկ. ծն. 28. — 6. Ակա. 47–49. — 7 Ոսկ. ծն. 30. — 8. Թոր. ագբ. ա, 117. — 9. Ասա' 57. — 10. Թոր. ագբ. 117. — 11. Անգ. և Հյգ. 414. — 12. Թոր. ագբ. 118. — 13. Կիր. 69. — 14. Շն. պրգ. 13. — 15. Հ. ժ. յտ. 1201.

դուխտ, երեւելի դաստիարակ, և եկեղեցւոյ ու գրականութեան ընծայեց բարձր հանճար մը, Ներսէս լամբրոնացին, ինչպէս տեսանք[1]։

Բայց Պահլաւունեաց ազգացուցական աւելի երկարաձիգ է քան Հ. Ալիշանի և Մ. Լըրոյի կազմածները[2]. տեւեց ժ–ԺԳ դարերու մէջ, և տուաւ ուրիշ նշանաւոր եկեղեցականներ։ Ասյսպէս՝ Գր. Տղայի եղբօր Ասպիրատի որդին Գրիգոր՝ առաջնորդ եղաւ Անւոյ։ Նոյն կաթողիկոսին միւս եղբօր Վահրամայ թոռը Գրիգոր, որդի Ասպուղամրէ, և «շառաւիղ սրբոյն Գրիգորի» կամ Պահլաւունի, նոյնպէս հովուեց Շիրակայ ոստանը[3]։ Մի և նոյն ժամանակ վերջնոյս եղբօր՝ Ամիր Երկաթի որդին Բարսեղ՝ արքեպ. և առաջնորդ էր Հռոմոսի ուխտին[4], և ապա յաջորդեց հօրեղբօրն Անւոյ մէջ։ Ընտանիք մը, որ տուաւ ուրեմն հօթը կաթողիկոս, չորս արքեպիսկոպոս ու մէկ վաղամեռիկ քահանայ, և քանի մը ճգնաւոր բարեպաշտներ։ Կատարեալ ցեւտական տուն մը, որոյ մէջ կ'իշխէ աւանդական կրօնասիրութիւնը, զուգուած բարձր դաստիարակութեան մը հետ։ Եւ այդ հովիւներն իրենց առաքինութեամբ, առաջնորդութեամբ, հանճարով ու գրչով մեր անցելոյն ամենէն փայլուններէն եղան, և որոց վրայ մեծ էր անկասկած անոնց մայրերուն արդիւնքն ալ։

Վասպուրականի արքայական գահուն 1066 թուին ի Սերաստիա գաղթելէն յետոյ՝ Ագթամարայ մէջ կ'իշխէր Աբծրունեաց մէկ ճիւղը։ Աոտմէ էր Աբդլմանէհ աւագ կիւրապաղատ, որդի «սուրբ մարտիրոսին Թոռնկայ». և ինքն իսկ «հեզ, խոնարհ, առատ, ողորմած, ազօթասէր, սրբասէր, այրեաց ակնածու, որբոց խնամածու... և հանապազ խոկայր յօրէնս տեառն»։ Իրեն կենակից ունեցաւ Գր. Մագիստրոսի դաւակներէն զՄարիամ, նմանապէս «անեալ սրբութեամբ և աստուածպաշտութեամբ» հայրենի տան մէջ, որ իրեն պէս դաստիարակեց իր ծնունդներն ալ[5]. և որոց մին՝ Ստ. Ասլուզ, «այր աստուածասէր և բարեպաշտ, հնազանդ ծնողաց իւրոց», յետոյ նաեւ հայրենի գահուն վրայ։ Հոգեսէր տիկինը միւս զաւակներն ալ «ետես ի փառս և ի պատիւս[6]»։ Անոնց մին Դաւիթ բարձրացաւ կղզւոյն հովուութեան, որոյ սրտին մէջ մեռաւ ապա փառասիրութեան գեւը, որ մինչեւ գարուն լայն ասպարէզ գտաւ մեր ազգին մէջ, և պատակեց արքայական ու հայրապետական աթոռները. և 1113ին հիմնել տուաւ անոր Ագթամարայ կաթողիկոսութիւնը։ Ծնողքը տեսան գայդ. գուցէ և չհաճեցան, մանաւանդ մայրը, որոյ առհմակցաց հակառակ էր այդ. բայց չկարողացան խափանել։

Կուբանի Գարբանդ քաղաքին մէջ ԺԱ–ԺԲ դարուն կը նստէր հայկական

1. Աստ՝ 94–95։ — 2. Շճ. պրգ. 13. Գր. Մագ. — 3. Շիր. 119, 150, 165։ — 4. Անդ՝ 20, 165։ — 5. Արծ. 347–48։ — 6. Նոյն՝ 354, 355։

թագաւորութիւն մը, ուր յաջորդին որդի ի հօրէ՝ Վաչագան, Գոշակատակ, Փիլիպէ, Աեւադա, Աննեքերիմ ու Գրիգոր. և որոնք ամէնը, կ'ըսէ պատմիչը, «էին անարատաք և սրբակրօնք», և պատարագի մէջ կը յիշատակուէին սուրբ թագաւորաց հետ[1]*։ Ահաւասիկ է հօդ ալ դասախարակութեան հրաշքը։*

Բարեպաշտ կրթութեան մեծ պտուղներ կը տեսնուին նա և ապամագոս ու տիրապետող Զաքարեանց տան մէջ, ուր դէպ ի վերջերն ԺԲ դարու՝ Աարգիս իշխանի տան գարդն է՝ կայենի տէր Վաչուտի կամ Վաչէի դուստրը Սահակդուխտ[2]*, որոյ գրկէն Զաքարէ և Իւանէ առիւծներուն հետ դուրս թռան չորս գառնուկներ եւս, Ղաւնա, Խորիշահ, Երչիս ու Գոհ, որոց առաջին երեքն յետ պայծառացնելու իրենց վիճակած անները*[3]*, ճգնութեան նուիրեցին իրենց վերջին օրերը*[4]*, մինչ չորրորդը կը յաւերժացնէր անունն իւր մտած տան մէջ*[5]*։*

Հոգեւոր ու մտաւոր մեծ մշակոյթ մ'ալ կը տեսնենք Պապեռոնի տիրոջ՝ Հեթմեան Կոստանդնի նահապետական յարկին մէջ, ուր նախ իշխեց լամբրոնացին Աւժի, և ապա Պիտրիժ[6]*, որոյ անունն անծանօթ այլ հայտնեց վրայ, կասկածելի կ'ընէ իւր հայութիւնը. և Գաղիոյ գրական պատուբեան հրատարակիչը՝ Կոստանդնի որդին Հեթումն հօրաքեւորդի կամ մօրաքեւորդի (cousin) կ'անուանէ Յոհան Իբլինացւոյ*[7]*, որ փեսայ էր նոյն իշխանին*[8]*։ Աւժի զաւակներէն էին, նոյն Հեթում՝ որ նաեւ մեծն Լեւոն գահուն վրայ՝ իմաստուն և հզօր իշխանութեամբ մը, և բարեպաշտութեամբ ալ անուանի*[9]*. Ամբաո՝ որ ապարանքութեան յիշատակ որոյն հետ բոնեց գրիչն ալ, տալով մեզ Տարեգիրքն ու կիլիկեան Օրինագիրքը. Օշին՝ որ պայ եղաւ թագաւորութեան. Լեւոն՝ իշխանաց իշխան ու մարաջախտ. Բարսեղ՝ «արքեպիսկոպոս թագաւորութեան». և Մարգարիտ, Սոնիաձի ու Մարիամ, որոց երկուքն օտար արքունեաց գարդեր կազմեցին*[10]*։ Իսկ Պիտրիժի մայրութիւնը վայելեցին Յովհաննէս արքեպիսկոպոս՝ որ յաջորդեց եղբօրը. Չռիխոխէ՝ որ հաւատաւոր եղաւ. Վասակ՝ տէր ձանձոյ բերդին, ազօթասէր և ազօթական նկարուած զաւակներով իւր աւետարանին մէջ*[11]*։*

Այդ բարի զաւակներն իրենց առած դաստիարակութիւնն աւանդեցին նա և իրենց սերնդոց։ Օշնի ծնողաց մին՝ Հեթում, տէր Կոռիկոսի, հենակ եղաւ Թոքաթոյց պատմութեան և ուրիշ գրաւոր աշխատութեանց, և կեանքն աւարտեց մենաստանի մը մէջ[12]*։ Միւսն անուանակից հօրը,*

1. Ա՛ռ. 231։ — 2. Ա՛ստ՝ 107։ — 3. Ա՛ստ՝ 56։ — 4. Ա՛ստ՝ ը, 4։ — 5. Ա՛ստ՝ 35։ — 6. Ա՛ստ՝ 69։ — 7. Պատմ. գրկ. էն, 449։ — 8. Ա՛ստ՝ 69–70։ — 9. Ա՛ստ՝ 51։ — 10. Ա՛ստ՝ 69։ — 11. Պատմ. տրգ. 255։ — 12. Ա՛խս. 337, 339։

1284ին գաղափարել կու տայ «ի վայելուչն» անձին՝ Շնորհալւոյն գրուածները, նկարագրուելով իբրեւ «հեռաքրքիր աստուածային օրինացս», և «հոգեկիր և ուսումնասէր և աստուածասէր և բարեպաշտ». և թէ «յոյժ սիրէր զընթերցուածն գրոց[1]»: Ապանց եղբօրորդին սիր Լեւոն, «աստուածասէր և բարի» պատանին, 1256ին «եռափափագ սիրով» ընդօրինակել կու տայ աւետարան մ՚իրեն համար, յիշելով հօն «զհայրն իւր զսիր Լիկոս, և զմայր իւր՝ զբարեպաշտ տիկինն Ապկացն և զդաստեր իւր զերեսեան[2]»: Մօր բարեպաշտութիւնն է՝ որ կը ցոլանայ որդւոյդ մէջ:

Տեսանք Ռուբինեանց փառաւոր տոհմն ալ[3], որ առանց լաւ դաստիարակութեան մը չհասաւ իր բարձրութեան: Ապանց նախահայրն ու Կիլիկիոյ առաջին տիրապետողը Ռուբէն՝ կը պատմուի «բարեպաշտութեամբ կենօք կացեալ[4]»: Իւր որդին Կոստանդին կը գովուի որպէս «այր քաջ և արդարագործ[5]»: Ապոր զաւակը Թորոս Ա. իւր սրտին վկայ թողուց եկեղեցեաց, վանքերու և հիւրանոցաց բազմութիւն մը[6]: Վերջնոյս եղբօրորդին Թորոս Բ՝ իւր արուեստին հետ «էր այր բարեպաշտ և ողորմած, մեծախորհուրդ և առատամիտ, վարժեալ հին և նոր օրինօքն Աստուծոյ». և թերին հետ հաշտեցուց գրիչն ալ, «բազում գժուարալոյծ բանս մեկնեալ, զոր գտանի այժմ առ մեզ», կ՚ըսէ պատմիչը[7], և որոնք գժբախտաբար չհասան մեզ: Իսկ կեանքն ու մեծութիւնը կնքեց կրօնաւորական սքեմին մէջ[8]: Նոյնպէս աւարտեց ասոր եղբօրորդին Ռուբէն ալ[9], որոյ Լեւոնի հետ առացած մայրենի զեղեցիկ կրթութիւնը տեսանք[10]:

Իւր առաքինութեան և ատիճանին համեմատ դաստիարակեց նոյն Լեւոնի զուստրը Զապել իւր զաւակներն ալ, անոնց մէջ գրոշմելով իւր «հեզանազն բարեբարոյ[11]» հոգին: Ապայմէ Ռուբէն վախճանեցաւ մանկահասակ: Թորոս «ողջախոհութեամբ զարդարեալ», և «լցեալ ամենայն բարեձեւութեամբ», ինչպէս կը վկայեն եղբայրը Լեւոն ու հօրեղբայրն Յովհաննէս[12], ընկաւ մարտի մէջ՝ Մառոյ կապանին առջեւ: Նոյն Լեւոն, «առատամիտ, ողորմած, ունկնդիր զգուշելոց, ապաւէն վտանգելոց, ողջախոհ և մաքուր, երկայնամիտ և ժուժկալ», յաջորդեց հօրն Հայոց գահուն վրայ, կոչուելով «սուրբ արքայ Հայոց[13]»: Այդ երկու եղբարք «ողջախոհութեան» առաքինութիւնն ուսան աւելի քան իրենց հօրէն[14], Զապելէ խակ, որոյ գովեստը պիտի տեսնենք ապա: Վեհգոի դշխոյս կերտեց նա և «զծիրանածին գաստեր նորին (իւր) զբարեպաշտութեամբ

1. Հէթ. յշտ. — 2. Անդ. — 3. Առա՛ 67. — 4. Պտմ. Ոռ. 214. — 5. Անդ. — 6. Պտմ. Ոռ. 214. — 7. Անդ՛ 218. — 8. Սխա. 56. — 9. Պտմ. Ոռ. 219. — 10. Առա՛ 95. — 11. Ազ. հնդ. 1910, բ, 25. — 12. Հէթ. յշտ. 1263, 1266. — 13. Պտմ. Ոռ. 222. — 14. Շմտա. առա՛ 50.

զարդարեալն և գեղրոզս օրինացն Աստուծոյ[1]», որոնք էին. Զապլուճն կամ Զապել, որ դեռ կոյս՝ խամբեցաւ. Ըռիթա կամ Ռիթա՝ կենակից Սարվանդիքարի իշխանորդւոյն Կոստանդնի, պսակեալք 1261ին Սսոյ մէջ[2]. Ցիւի, Զապիլ կամ Սպիլ, և Մարիամ կամ Մարիա[3], որոց առջեւ բացուեցան եւրոպական պալատանց դռները[4]:

Հանապազ կրթարան մ'եղաւ նա և յիշեալ Ռ. Լեւոնի մեզ քաջածանօթ տունը[5], ուր անոր հետ կը ճառագայթէր մամրոնացի բարեպաշտուհին կեանք, որ կը նկարագրուի «իբրեւ գնորատունկ ձիթենի՝ ծաղկեալ լուսաւոր գործովք և բարեբոյս ծննդովք[6]»: Իր այդ «աստուածաշնորհ զաւակաց» որուած ընդհանուր գովեստէն զատ՝ կը պանծացուի յատկապէս «անհամեմատ ի բնուս» անդրանիկն Հեթում, որ մանկական հասակէն վարժած ընթերցմամբ աստուածային օրինաց, «սիրեաց զիմաստութիւն և սիրեցաւ ի նմանէ[7]». «բարեմիտ և չնորհալի և ամենիմաստ, գուարթագէմ և գուարթաբարոյ[8]». և որ յաջորդերով հօրը, թագաւորութեան հետ միացուց կրօնաւորութիւնը: Իր եղբօր Թորոսի համար ալ կը կարդանք՝ թէ «հաւատարի ի մանկական տիս ողջախոհութեանն Յովսեփոյ»: Իսկ ուրիշ մը, Ներսէս, ընդունեցաւ քահանայական օծումը[9]: Իրենց եղբօր Սմբատայ գահակիցութիւնն եղաւ՝ որ ապա վրդովուածներ յարոյց անոնց մէջ[10]: Իսկ Կեսարի չնորհազարդած դասերը հրաւիրուեցան տանելու իրենց գեղն ու երջանկութիւնն օտար իշխեցողաց[11]: Անոնց տոհմային բարեպաշտութեան պատկերացումն է իրենց աւետարանին խմբանկարը: Անոնց միջին՝ Օշնի որդին ու յաջորդը Լեւոն Դ. կը գովաբանուէր իբր «յոյժ երկիւղած և աստուածասէր» իմանալութենէ[12]:

Պատին մարգարեներ ու Մարիամ, երկուքն ալ Հեթմեան զարմէ[13], առաքինի ու բարեպաշտ անձինք, և տիկինն որակուած «հեզահոգի և ամենապարկեշտ» բառերով[14], այնչափ ընտիր գաղափարականութիւն մը կու տան իրենց զաւակաց, որ մանկութեան մէջ իսկ կը ցուցնեն անոր հրապոյրը: Այիժ 1319ին դեռ հազիւ եօթնամեայ, Կոստանդին գրիչը դայն կը սահմանէ մօրը պէս՝ «զհեզահոգի և զհամեստ տամուժէն». և անոր Կոստանդին եղբայրը՝ «զեռաբողբոջ և զիմաստուն մանուկն զհանճարեղ պատանին», երբ դեռ վեցամեայ էր միայն[15], և որ 1344ին դրաւ Հայոց Թագը՝ խոհական ու քաջ առաջնորդութեամբ մը[16]. Թէպէտ և Վարդէս, սիրող Հիւսիսեանց, գովեստով չի խօսիր իր մասին[17]: Իսկ իրենց քոյրը Ցիւիկ պիտի տեսանենք տիկին Կոռիկոսի[18]:

1. Հ. ժ. տ. 1263. — 2. Տրգ. կիլ. 336. — 3. Հ. ժ. տ. 1263. Պատ. Ող. 211. — 4. Աստ՝ 70. — 5. Աստ՝ 85. — 6. Պատ. Ող. 242. — 7. Հյգ. 490, 516. — 8. Պատ. Ող. 242. — 9. Անդ՝ 242–43. — 10. Զմշ. գ, 296–97. — 11. Աստ՝ 70. — 12. Հյգ. 535. — 13. Աստ՝ 70, 80. — 14. Հ. ժ. տ. 1319. — 15. Անդ. — 16. Զմշ. գ, 349–51 եւն. — 17. Պրգ. 44, 52, 53 եւն. — 18. Աստ՝ ԺԸ, ժ, 2.

Բարեպաշտութեամբ երեւելի է նա եւ տոհմը Ներքին Խաչենոյ տիրոջ՝ «բարեաէր եւ ատուածասիրոյ» Տօնկիկ Վախթանկի եւ Զաքարեան Խոռրիշահի[1], որոյ զարմանալի կենաց ականատես պիտի լինինք[2]: Ասոնք իրենց հարազատ հոգւով կրթեցին իրենց զաւակները ալ, իբրեւ «ժառանգ մարմնաւոր եւ յիշատակ հոգեւոր՝» իրենց իսկ վկայութեամբ[3]. եւ որոց մէջ գերազանցեց անդրանիկն ու հօր յաջորդը՝ Հասան Ջալալ Դօլայ, «այր բարեպաշտ եւ ատուածասէր, հեզ եւ հանդարտ, ողորմած եւ աղքատասէր, ճգնող յաղօթս՝» անոպատականաց պէս, «պարկեշտ ի կեցուածս եւ յըմպելիս[4]», եւ եկեղեցասէն[5]. եւ որ հուսկ հաւատոց համար մարտիրոսական պսակն ընդունեցաւ Խզուինի մէջ[6]: Իրեն կենակից ունեցաւ զՄաւքան, «Թոռն Բաղուց Թագաւորին[7]», որ ըստ ժամանակի յարմարութեան՝ կը լինի ծանօթ Հասանը[8]: Տիկինը նոյնպէս մեծ առաքինի մը[9], իրենց նման պատրաստեցին իրենց ծնունդները ալ. այնպէս որ անդրանիկն ու ժառանգն Աթաբակ կը նկարագրուի «այր արքասնունդ եւ պարկեշտ եւ խոնարհամիտ եւ աղօթական՝» հօրը պէս. «զի, կը շեշտէ պատմիչը, ծնողք նորա այնպէս անուցին զնա[10]»: Միւս զաւակը Մահա խաթուն՝ 1280ին կը հռչակէ զինքը դուստր նոյն «ինքնակալ իշխանաց իշխանին» և «բարեպաշտ մօր իմոյ Մամքանին, և ամուսին մեծ պարոնին Ալաղկին[11]», որ էր որդի մանճկերտացի ճար անուն ազնուականին. և ըստ Ստ. Եզնկացւոյն՝ «ատուածասէր և բարեհոգի» անձ մը[12]. իսկ տիկինը նոյնպէս մին մեր առաքինիներէն, որ գիտցաւ իր ընդունած պատիւները փոխանցել նա և իր որդւոց՝ Բարխմատինի ու Վախթանկայ, որոց առաջինը նոյն վարդապետէն կը գովուի իբրեւ «մեծապատիւ և խոհեմամիտ և մեծ իշխան» մը. և կրտսերը՝ «գեղարքամիտ պատանի... որդի մօր բարեպաշտի, որ էր Բրխատոսի օրինօքն զարդարեալ յոգի[13]»:

Իմ այս թուարկութիւնը կարող էի ընդ երկար չարունակել տակաւին, ցուցնելու համար՝ թէ որքան ընդարձակ էր պատխարակութիւնը մեր ազնուական տոհմերու մէջ: Բայց ընտանեկան կրթութիւնն ազնուական պատուն մենաշնորհը չէր անշուշտ մեր աշխարհին մէջ[14]. և մեք անոր փայլուն արդիւնքները կը տեսնենք երբեմն պարզ քաղաքացի յարկերէն ներս եւս: Ասոցմէ էր նարեկացի բանաստեղծին ծնողաց տունը, որոյ շինողն եղաւ նոյն ուխտին անուանի վանահօր Անանիայի եղբօր դուստրը. և որոյ բարեպաշտութիւնը բոլոր ընտանիքը մղեց հոգեւոր կենաց, ակսեալ

1. Ատ՝ 56։ — 2. Ատ՝ ը, 4։ — 3. Հէք. յիշ. 1216։ — 4. Կիր. 229։ — 5. Ատ՝ ժա, 1։ — 6. Կիր. 229. Վրդ. 152։ — 7. Շհխ. բ, 377։ — 8. Ատ՝ 59։ — 9. Ատ՝ ը, 1։ — 10. Կիր. 230։ — 11. Շհխ. բ, 373։ — 12. Հյդ. 512։ — 13. Անդ։ — 14. Ատ՝ 91։

ամուսնէն խոսրովէ, որ նախ վանական եղաւ, ապա եպիսկոպոս Անձեւացեաց. և զոր իւր ձեռնադրիչն Անանիա մոկացին կը կոչէ «այր համեստ և գիտնաւոր», և ձեռնադրութեան ժամանակ սրդէն «ալեօք ծերութեամբ զարդարեալ[1]»։ Կան իւր գործերն ալ, մեկնութիւնք պատարագի և ժամերգութեան։ Երկու որդիքը Գրիգոր և Յովհաննէս, վանականք Նարեկի, միասին մնչեցին զմայրելի աղօթամատոյցը[2], հաւանօրէն իրենց վիճակակից ունենալով նա և Սահակ հղբայրնին, որ հօրը պատարագամեկնիչը կ'ընդօրինակէ[3]։

Կայ բարձրբերդացի Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի տունն ալ, որ ընծայեց եկեղեցւոյ նոյն հայրապետը, եպիսկոպոս մ'ու երկու քահանայ, բոլորն ալ գովուած անձինք։ Կոստանդնի ծնողքն էին Վահրամ և Շուշիկ, որոնք անկասկած նախ իրենք լաւ դաստիարակուած, կրթեցին ու պատրաստեցին յիշեալ սրբատէր ու անուանի կաթողիկոսը, և անոր հարազատները՝ Գորգ քահանայ, Գրիգոր, և «պարկեշտութիւնքն» Շուշանիկ ու Վանենի։ Գորգի և կնոջն Ազիզի բարեպաշտութեան պտուղն եղան՝ Թորոս քահանայ, Ստեփանոս եպիսկոպոս, և Գրիգոր «գինուոր և տարաժամ վախճանեալ»։ Նոյն Թորոսն ու Տալիթայ կենակիցը տուին իրենց տոհմին՝ զՄոլի, Շուշան, և Ստեփանոս՝ ամուսին Ակացի, «որ այժմ գինուորեալ իշխանական պատուով ի դրունս թագաւորական», կ'ըսէ յիշատակագիրն 1256 թուականին[4]։ Ա.յդ հայուհեաց մասին առանձին տեղեկութիւններ չունինք. ինչպէս կը պակսին մեզ անուններն անգամ ուրիշ հազարաւոր մայրերու, որոնք մեծագոյն բաժինն ունեցան իրենց ծննդոց դաստիարակութեան, և անով իրենց ընտանեկան առաքինութիւնքն ու գեղեցիկ աւանդները դարուց ի դարս պահպանելու մէջ։ Ա.տոր չքնաղ արդիւնքները պիտի տեսանենք նա և մեր հետագայ գլխոց մէջ։

10. — Կան առաւելաւէր մայրեր, ազնուական թէ սոսկական, որ մեծ փափաք ու մխիթարութիւնն ունեցած են՝ իրենց զաւակը կամ որդւոց մին նուիրելու վանական կեանց, և մանաւանդ աստուածային ազդանոյն սպասաւորութեան, առ այս ձեռք բերելով լծակցաց հաւանութիւնն ալ։ Եւ այս այն ժամանակ՝ երբ զաւակը տակաւին անկարող էր կամակցելու մօրը բաղձանաց։ Ա.հա քանի մ'օրինակներ։

Ա.նդութեամբ կը պատմուէր՝ և Յովհաննէս լսեր էր՝ Եսայի կաթողիկոսի մասին, թէ զաւակն էր աղքատ ու մուրացիկ այրւոյ մը, որ գայն առնելեայ գրկած՝ կը նստէր հայրապետանոցի եկեղեցւոյն դրան առջեւ, արհամարհելով ցուրտն ու տօթ։ Եւ երբ քահանայք կը հարցնէին՝

1. Ա.րք. 1897, 276։ — 2. Նրկ. 268։ — 3. Խոր. պա. 67։ — 4. Յոկ. Հլպ. բ, 140. Թոր. ագբ. ա, 187։

թէ ինչո՞ւ այդպէս բացօթեայ կ'անցնէր, կը պատասխանէր. «Ոչ գիտէք՝ զի սակս կաթողիկոսութեան զօրդեակս իմ առա անուցանեմ»: Ա.րշարեւ նոյն հայրապետանոցին մէջ ալ անաւ ապա և ուսաւ մանուկը. և յետոյ նախ եպիսկոպոս Գողթան, ապա Լուսաւորչի աթոռն ելաւ[1]:

Յիշեցինք Ա.րծրունի Սիւրատուհոյ ուխտական զաւակը Դերէն (Ա.)[2], որոյ նուիրումն այսպէս կատարուեցաւ: Մինչ դեռ մանուկ էր, ծնողքը զայն առին տարին Աշատոյ վանքը, իրենց հետ բազմաթիւ պարգեւներով, և բոլոր կրօնաւորաց զգեստներ ու հոգաթափներ: Մայրը տղայն առաւ գրկաց մէջ, մատոյց վանահօր և ըսաւ. «Տէր, ընկալ զմանուկս զայս ի գրկաց իմոց՝ որպէս զՍամուէլ ի հին ժամանակին. տամ զդա փոխ տեառն զամենայն աւուրս կենաց իւրոց»: Դերէն մեծցաւ, երեսնամեայ եղաւ, և գայթագղական գործով մը հասկցուց՝ որ մայրենի ուխտին յարմար նուէր մը չէր. և հօրը դարձուեցաւ[3]:

Ներսէս լամբրոնացին, երկրորդ իր եղբարց մէջ, «ուխտեալ էր յոբոլոյնէ՝» Աստուծոյ ընծայուելու: Երբ ծնաւ, ակաւ ածիլ, և ծնողքը տեսան զայն «կայտառ՝ փայլմամբ ապագայից չնորհացն», մարդկային մասը զօրացաւ անոնց մէջ, և խորհեցան իրենց իշխանութեան ժառանգն ընել: Փութով մանկան վրայ եկաւ ծանր հիւանդութիւն մը, որ կը սպառնար խլել զայն իրենց ձեռքէն: Ցնցուեցան. և Շահանդուխտ զայն առաւ գրկացը մէջ, թռաւ ամրոցէն վար՝ Սկեւռայի սուրբ տաճարը, ձգեց զաւակն Աստուածածնի առջեւ՝ կատարելով իր ուխտը. և «առժամայն չնչաբերեալ կենդանացաւ տղայն», և այլ եւս չելաւ վանքէն[4]:

Բարեպաշտ մայրն այդ չափով չվերջացուց իր պաշտօնը. այլ հեռեցաւ միշտ անոր: Երբ Ներսէս տասնուվեց տարեկան եղաւ, բռնեց անոր ձեռքէն, տարաւ կեցուց իր հօրեղբօր Շնորհալւոյն առջեւ, որ «ըստ հաւատով հայցուածոց զտեր եղբօրն իւրոյ՝» քահանայական կարգը տուաւ անոր, և կրթութեան չարունակութիւնն յանձնեց անոր «հոգեւոր զաստիարակին՝» Յովհաննէս վարդապետին, ինչպէս պատշաճ էր անոր ազնուականութեան՝ յատուկ զաստիարակ մ'ունենալ[5]: Յետոյ Շահանդուխտ անհուն մխիթարութիւնը վայելեց՝ տեսնելու զորդին նըստած Տարսոնի արքեպիսկոպոսական աթոռին վրայ՝ քառներեք տարեկան հասակին, ձեռամբ իր հօրեղբօրորդւոյն՝ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին: Բայց նա՝ որ աթոռէն աւելի կը սիրէր վանքն և ուսումը, փախաւ ի Կիպրոս՝ հմտանալու համար յոյն հռետորական արուեստին, ինք որ պերճախօսութեան հանճար մ'էր ծնած: Մայրն ու եղբարքը «բռնութեամբ»

1. Յհ. կթ. 137. Ասպ. 105. — 2. Ասա՝ 80-81. — 3. Շպհ. 38–39. — 4. Պատ. Լմբ. 226. Հյպ. 419. — 5. Ասա՝ 90.

զարձուցին զայն, չհանդուրժելով անոր կարօտին, մինչեւ որ ձեռնադրութենէն վեց տարի վերջ իւր ձեռնադրիչն «ողջանօք և ուխտիւք» գամեց աթոռին վրայ[1]. և որմէ տասնուեօթ տարի արձակեց իւր ակնախտիղ ճառագայթները բանիւ ու գրով. և քառասնուվեց տարեկանին գնաց գրաւել Յիսուսի խոստացած գահը:

Գիտնական Յովհաննէս Վանական վարդապետի մասին կը կարդանք՝ թէ անոր ծնողքը նոյնպէս «նուիրեցին զնա Աստուծոյ» Գետիկոյ մենաստանին մէջ[2]: Թողուց մատենագրական գործեր, որոց մէկ մասը կորսուած է: Գրիչ մը կը յիշէ Լեւոն Բ արքայի որդւոց մին, «զնուիրեալն Աստուծոյ զՆերսէս». ընծայ՝ որուն մանուկից և գուցէ նախաձեռնարկ եղած էր կեսրաւ ինքնին, որ կը վախճանի այդ յիշատակուքեան տարւոյն մէջ իսկ[3]: Նոյնպէս և Ապիայ, կին Գրիգորի Դոփեանց[4], որ ամուսնոյն տուաւ «ուստեր և դստեր», անոնց մին՝ Սարգիս անուն՝ «նուիրէ Քրիստոսի ի ստնդեայ հաստակին». և աստիճանաբար կը բարձրանայ Թաչենոյ եպիսկոպոսութեան[5]:

Յուզիչ է պարագայն կարնեցի Հրահատ քահանայի կենսակցին, Լիտիկիի անուն, ծդ դարու երկրորդ քառորդին, յորում քաղաքը գրաւեցաւ Թաթարներէն. և իւր զաւակը՝ «բարեզարդ մանուկ մի՝» գերի տարուեցաւ ի Թաւրէժ: Մայրը «ծնողական գթոյն ազէքարչեալ, գկանացի տկարութիւնն ի բաց եդեալ», գնաց որոնեց ու գտաւ որդին. ինչ տառապանք որ ունէր՝ վաճառեց, գնեց զաւակը, և հօն իսկ զայն «Աստուծոյ նուիրեալ», որ վերատին չնորհեց իրեն որդեակը, բերաւ Գառնի գիւղաքաղաքը, ուսման տուաւ Սարգիս Մոզոնց քահանային քով. և նա յետոյ երիցութեան կարգն առացաւ՝ Ստեփանոս անուամբ[6]:

11. – Մայրեր՝ որ այդչափ անձնաուր կը լինին իրենց զաւակաց, անոնց կեանք տալով, սնուցանելով, կրթելով ու բարձրացնելով, իրաւունք ունէին նա և վայելելու անոնց ամբողջ երախտագիտութիւնը, որ կը յայտնուի երբեմն որդիական գորովոյ ցոյցերով: Ս. Հռիփսիմեայ եղբայրն Յովհաննէս՝ արդէն արքեպիսկոպոսական աստիճանի ծանրութեան մէջ, մանկութեանը գորովալիր փափաքչութեամբ բերանը կ'առնու տեղ մը մօրն անունը. «Մարիկն իմ Պիտղրիժ յիշեցի ի Քրիստոս[7]»: Իւր եղբօրորդին Լեւոն Ա՝ կը յանձնարարէ յիշել իւր հայրն Հռիփսիմ «որդւովք իւրովք». բայց կը յարէ յատուկ խանդավառութեամբ մը. «և առաւել յիշեցէք ի Քս. զարժանին յիշատակի զրարեպաշտ և զաստուածասէր Թագուհին Ջաքել՝[8]» իւր մայրը: Նոյն արքային որդւոց մին ալ մինչ

1. Պատ. Լմբ. 227, 228, 229. — 2. Հյդ. 462. — 3. Պատ. Լմբ. 243, 242. — 4. Ստմ՝ 42. — 5. Ստց. 290-91. — 6. Հ.բ. յտ. 1359. — 7. Անդ՝ 1266. — 8. Անդ՝ 1263.

հօրը մասին կը գրէ՝ թէ «փոխեցաւ ի Քս. բարեպաշտ թագաւորն Հայոց Լեւոն», ընդ հակառակն հիացումն ու սրտին զեղումը կը յայտնէ՝ իւր մօր կեռանի ննջումն յիշելու ժամանակ[1]։

Խակ չափ չունին մեծայուն յիշատակները, որոցմով շնորհապարտ զաւակները կը յաւերժացնեն իրենց մայրերուն քաղցր անունը, և որոնք կը կայանան բարեգործութեանց մէջ։ Ես պիտի չառանամ յիշել անոցմէ մի քանին, գաղափար մը տալու համար մերոց մայրապորով զգացմանց. և միանգամայն այն խոր տիրապետութեան՝ զոր հայ մայրերն ունեցան զաւակաց սրտերուն վրայ, յաճախ իրենք միայն երեւելով անոնց յիշատակաց մէջ ալ, և հարց անունը ծածկուած պահելով։

Առաջմէ է խոշրոտ խաթուն, զուտար վրացի Օրբէլեան Իւանէի և Բագրատունի Ռոզոզանայ, որ ինք զինքն աւելի մօր զաւակը կը զգայ քան հօրը։ Հառմախ մէջ եկեղեցիներ կը շինէ, և պատարագներ կը սահմանէ մօրն ու Ներսի քրոջն համար, և կը մշանջենաւորէ մօր անունն արձանագրով։ «Տէր Աստուած, ողորմեա Ռոզոքանա ի միւսանգամ գալստեանդ. ամէն». խակ հօրն անունը չկայ[2]։

Հառիճոյ մենաստանին մէջ հեծուպ Վահրամ ժամատուն մը կը կանգնէ և ուրիշ բարի գործեր՝ ի յիշատակ իւր, կնոջն ու զաւակաց։ Աստղ մին՝ խաթուն յիւոյ յաստղ կ'անցնի, նոյն ուխտին հետ կը բանակցի, և կը սահմանէ՝ որ յաւուրկ օր մը բոլոր խորանաց վրայ պատարագներ մատուցուին «յանուն Թադարիճ» իւր մօր միայն[3]։

Մամա խաթուն, զուտար Աղպուսերէի և ամուսին Կայենի տիրոջ՝ Վաչուտան կրտաներն Վաչէի[4], իւր ի Տզեր կառուցած եկեղեցեաց միոյն մէջ կը կտակէ՝ որ բոլոր խորաններէն Տիրամօր ծնեան նաւակատեաց օրը պատարագեն յոկ «Վախախիճ՝ մօր Մամա խաթունին[5]»։

Զաքարէ ատենապետ իւր «ծնողաց» նպաստներ կարգելով հանդերձ[6], ինքն ու հարազատն Իւանէ՝ յԱնի, Աղկարերդի ազօթանոցին մէջ մատուցած բոլոր ատենաժային զոհերը կը յատկացնեն իրենց մօր, որ հօրաքոյրն էր յիշեալ Վաչէի[7], գրելով այսպէս. «Սուրբ և մեզաբաւիչ պատարագն որ ի սմա կատարի, Սահակիխտոյ է, ծնօղի Զաքարեայ և Իւանէի Թագատրաց Հայոց[8]»։ Ի՞նչ հզօր իշխանութիւն այդ տիկնոջ՝ իւր որդւոց պահպանած սրտերուն վրայ։

Խապրակեան Պռաշ, տէր Վայոց ձորոյ, 1244ին կոչիկ անապատի մէջ կը կտակէ վճռ պատարագ ս. Խաչի ծնեան, «որչափ կենդանի եմ՝ իմ մօրն, յետ երթից իմոց՝ ինձ[9]»։ Նոյն իշխանն Ջոհաննավանուց մէջ

1. Աստ՝ 86։ — 2. Ն. Մրգ. 159, 160։ — 3. Շիր. 162։ — 4. Ն. Մրգ. 162։ — 5. Վ. խ. տրգ. 143։ — 6. Շիր. 22, 161։ — 7. Կիր. 108։ — 8. Բամ. ՚ճ. 144։ — 9. Մրգ. 169։

եւս կը սահմանէ տարեկան տասը պատարագ միշտ «յանուն մօր իմոյ Մարաքիւ[1]». իսկ հօրը՝ վասակայ համար ոչ ինչ։

Հասան Սմբատեան Անյրի վանուց մէջ կը սահմանէ նոյնպէս պատարագներ, «և ինձ, զ իմ մօրն Նանուայիւ, ը Ռուզուքանայ» իւր կնոջ[2]. իսկ հօրը Վախտանկի մասին լուռ թիւն է։ Համլիկ Համազասպեանց՝ իշխեցող Տաշրաց, և ամուսինը Մարքան՝ Դրախ գիւղի եկեղեցւոյն կալուած կը նուիրեն, իրենց մայրերուն՝ Աղուտի և Նրձնի ի նպաստ երկու երկու պատարագ մատուցանելու համար[3], և հայրերը չեն յիշեր։

Գեղեցիկ է արձանագիրը Պահլաւունի Ասպուրամ Դ իշխանին, որ 1262ին իւր հայրենի մէկ կալուածը կ'ընծայէ Բագնայրի Աստուածածնին, որպէս զի «մատ ի Քս. զփոխարէնն ի յիմ մայրն վճարէ ի Մարքան[4]», որ որդւոյն փոխանորդ կանգնած էր Տիրամօր քով երկնից մէջ։ Ցիւի այսացի՝ փրկիչ լամբրոնացւոց աւետարանին, կը խնդրէ նոյնպէս. «զՑիմիա և զմայրն իմ զՀռոփսիմէ յիշեալք ի մաքրափայլ ազօթս ձեր[5]»։

Բազմաթիւ են զաւակներն ալ՝ որ իրենց երախտագիտութեան ապացոյցերը կու տան թէ մօր և թէ հօր նկատմամբ. և զորս աւելորդ կը համարիմ թուել հոս։ Բայց ուշագրաւ է պարագային Աբծրուն Սենեքերիմ արքայի դստեր Մարիամայ՝ Ափխազաց թագուհւոյն, որ Մարմաշինու վանաց կ'ընծայէ Տարուս գիւղն ի նպաստ իւր մօրը Ծնողաց. «վասն Գագկայ իմ պապոյն մեղաց թողութեան և կատայիւ իմ հանկանն», որ էին Գագիկ Ա. Բագրատունի և Կատրանիդէ թագուհին. և դարձեալ խորութեամբ մը կը սահմանէ՝ որ նոյն ուխտին խորաններէն մին ամբողջ տարին պատարագէ նոյն տիկնոջ համար՝[6] որ Անի ատանին պարգեւեց հրաշալի կաթողիկէն։

12. – Մեք այս ամբողջ գլխոյն մէջ թափառեցանք ազնուական յարկերէն ներս, և տիկնանց մայրութիւնը միայն զննեցինք, հապա երբեք մտածելով ոամկուհւոյն։ Իսկ սա ինչ կերպով կը կատարէր իւր պաշտօնը։ Ծանօթ իշխանուհւոց հետ հաւասար՝ գուցէ և աւելի թիւ զաւակ։ բայց ոչ դայեակ, ոչ դաստիարակ իրենց քով։ Ց՝. Գառնեցի (ԺԳ դ.) ազօթք մ'ունի առ մայրն Ցիսուսի, յորում կը նկարագրէ հայ ռամիկ մայրն իսկ, խնդրելով յիշեցնել որդւոյն՝ «զմանկութիւն իւր». այս ինքն է՝ «զկաթամբ անանիլն որպէս մանուկ» մայրենի լանջաց վրայ. «զուսով բառնիլն», ինչպէս սովորական է դեռ արեւելեան մայրերու. «զգրկօք զգուիլն, զչրթամբք համբուրիլն, զողջագուրիլն որպէս ոտայ[7]», որ բոլոր մայրերու յատուկ խանդաղատանքն է։ Տեսանք եւս՝ թէ ինչ միջոցներու

1. Խոր. 98։ — 2. Սոր. Ա. վ. 7։ — 3. Ջալ. ա, 110–11։ — 4. Բաս. ւ. 179։ — 5. Բ. Սրգ. ա, 559։ — 6. Բաս. ւ. 213։ — 7. Գան. Աղ. 32։

կը դիմէին իրենց երկանց մէջ, և ապա մանկանց կեանքն ապահովելու համար[1]*։ Աստոնց վրայ կը յաւելուր յետոյ բարի մայրն իւր խրատն ու յորդորներն ալ որչափ կարող էր, զաւակաց չափաւոր զարգացումը թողլով հանրային կրթիչներուն*[2]*, և հասարակաց կամ առանձնական դպրոցաց, որոնք ընդհանրապէս անպակաս են եղեր մեր աշխարհին մէջ՝ յօգուտ ժողովրդեան, ինչպէս մանրամասն ցուցած եմ այլուր*[3]*։*

Գառնեցի աղօթագիրը միանգամայն կը զգացնէ՝ թէ մայրական պաշտաման յատուկ այդ գործերը, յիշատակներն ու սէրն որպիսի հզօր զէնքեր էին հայ մօր ձեռաց մէջ՝ լսեցնելու համար իւր ձայնը զաւակաց։ Այսպէս նա կը խնդրէ Տիրամօրէն՝ իւր աղերսը մատուցանել որդւոյն՝ «կանգուն» կեցած անոր առջեւ, և «ցուցմամբ սուրբ սեանցդ[4]*», որ է ձեռքերն ուղղած լանջաց կողմը, ինչ որ մեր ժողովրդական բարուց յատուկ սովորոյթ մը կը թուի. շարժում մը՝ որ մայրական պաշտօնին փափկագոյն մասը կը յիշեցնէր զաւակաց։*

Դիեցման ընկերական կարեւորութիւնն ու յարգը նկատեցինք արդէն բարձր դասուն մէջ եւս[5]*. և զոր մեր հին շարականք ալ ատեպ կը յեղյեղեն՝ խօսելով առ Աստուածամայրը։ Նոյն գաղափարը կար և ուրիշ ազգերու մէջ. հրէուհի մը հրապարակաւ ու բարձրաձայն երանի կարդաց օր մը Յիսուսի մօր՝ որ զայն երկնած ու դիեցուցած էր*[6]*. և Մակաբայեցի նահատակաց մայրը Շաւուհեի՝ ի մահ խրախուսելու համար իւր վերջին որդեակը, յիշեցուց անոր իւր վարած մայրական նոյն պաշտօնն ու դիեցումը «զերիս ամս ի գիրկս*[7]*». ուր ուշագրաւ է դիեցման տեւողութիւնը, որմէ կարելի է դուշակել և մերը։*

Հուսկ՝ մեր օրինակները ցոյց տուին, որ հայ ցեղին բարձր դաստիարակութիւնն իւր գեղեցիկ պտուղներով՝ գերիշխող եղեր է միշտ ազնուական դասակարգին մէջ, որ աւելի ժամանակ ու դիւրութիւն ունէր ապահովելու զայն իւր զաւակաց, քան ռամկին մէջ՝ որոյ անշուք կենցաղն ու հանապազօրեայ ծանր աշխատութիւնը չէին կրնար հայթայթել կամ հաշտուիլ նուրբ կրթութեան մը հետ։ Ըստ այսմ նա և մեր դաստիարակուած բարձր դասն եղաւ՝ որ Հայաստանի այժը, քաղաքակրթութիւնն ու բարգաւաճանքն ստեղծեց և պահպանեց դարերու մէջէն։ Այս իրողութիւնն երբեք մոռնալու չենք։

1. Աստ՝ 82, 89։ — 2. Աստ՝ 12, 13։ — 3. Գաստ. 85–132։ — 4. Գտն. Աղ. 32։ — 5. Աստ՝ 88։ — 6. Ղուկ. ԺԱ, 27։ — 7. Բ Մակ. է, 27։

ԳԼՈՒԽ Ե

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Կու գանք բանալու հայուհւոյն պատուոյ էջը։ Ա.յսպէս կը կոչեմ, որով հետեւ կնոջ մասնակցութիւնն ընկերական կեանց՝ կը կազմէ անոր զարգացման, վայելած ազատութեան ու յարգանաց, և պահանած ազգին քաղաքակրթութեան իսկական չափանիշը. և որմէ կը բղխեն կնոջ միւս իրաւունքներն ալ։ Հին հայուհին կրնայ պարծիլ՝ որ ոչ միայն աւետարանի լուսոյն մէջ, որոյ կանոնն եղաւ՝ «իրրեւ տկար անօթոյ առնել պատիւ կանանց[1]», այլ և հեթանոսական շրջանին գիտցաւ լայն և արժանաւոր տեղ մը գրաւել հասարակաց կենցաղին մէջ, և իւր անունը դրոշմել պատմութեան մէջ՝ զօրաւոր սեռին քով. պատիւ մը՝ զոր կանխեցինք չեշտել՝ թէ չունեցան ամէն ասիացի կանայք[2]։

1. — Բազմաստուածեան աշխարհին հետ Հայաստանն ալ գիտցաւ իւր դից մէջ խառնել և դիցուհիներ, մանաւանդ քան զդիս ալ բարձր բռնել, և ցոյց տալ կնոջ կարեւորութիւնն ու ընկերութենէն մեծարուելու հաւասար իրաւունքը։ Առանց ելնելու մինչեւ ուրարտեան շրջանը, որ քննութեան կը կարօտի, կը բաւէ կենալ շնորհաց Թուականին դրան առջեւ, ուր հայ ազգը վայլուն վիճակ մը կու տայ կնոջ՝ յանձին իւր Անահտայ, որուն պարսկական ծագում մը կը վերագրէր Ստրաբոն[3]։ Դիցապաշտ Տրդատայ շրթանց վրայ կը դնէ հայ պատմիչը՝ գաղափարը «մեծի Անահտայ տիկնոջ, որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ... մայր ամենայն գգաստութեանց և բարերար ամենայն մարդկան բնութեան». և «որով կեայ և գկենդանութիւն կրէ երկիրս Հայոց[4]». անով՝ և ոչ ուրիշ աստուածներով։ Անոր արբանեակ տուին Հայք՝ քանի մ'արական դէց հետ՝ նա և դնանէ և Ատղիկ դիցուհիները[5]։ Ա.յդչափ գիտցաւ ուրեմն մեր ազգն յարգել ու պաշտել կանացի սեռին այդ երեւակայեալ ներկայացուցիչները, մանաւանդ գԱնահիտ, անոր տալով Հայոց դչխոյին տիկին տիտղոսն ալ, և ատով ցուցնել կանանց սեռին պատիւն իսկ հայ ընկերութեան առջեւ։ Անմահներէն անցնինք այժմ մահկանացուաց։

Կապադովկացի աշխարհագրէն չորս դար վեր կ'ելլենք, ուր Պարսից

1. Ա Պետ. գ, 7։ — 2. Առա՛ 5։ — 3. Ստ. Աշխ. ժե, ժդ, 16։ — 4. Ագթ. 51–52, 61։ — 5. Նոյն՝ 591, 607։

Արշակունի անձանօթ թագուհի, քանդակուած Պարիսի Ազգ. Մատենադարանին պահած կարեկեհանի մը վրայ (աստ՝ 123)։

Կիւրոս Բ արքայն կ'անցնէր Հայաստանէն իւր բանակով։ Երբ կը հանդիպէր բնակուած տեղեր, «ոչ մէկ Հայ իւր տունը չէր ձնար, կ'ըսէ ժամանակակից յոյն պատմագիրը, ոչ այր՝ ոչ կին. այլ բոլորը կ'ընթանային ընդ առաջ, ուրախ այն հաշտութեան համար՝» զոր արքայն գոյացուցեր էր իւր և Հայոց մէջ։ Ցետ ժողովրդեան կու գար Հայոց թագաւորին «կինն՝ իւր դստերաց ու կրտսերագոյն որդւոյն հետ», բերելով զանազան պարգեւներ և ոսկի, զոր Կիւրոս մեծանձնութեամբ մերժեց, յորդորելով տիկինը «չդողալ՝» որ այնու հետեւ ամուսինն հետանար իւրմէ, ինչպէս ըրած էր յառաջագոյն։ Եւ նոյն երկաեռ ամբոխը ցնծութեամբ ու գովելով կ'ընկերեն պարակին մինչեւ իրենց սահմանագլուխը[1]։ Նոյն թագուհին և նուն տեսանք մեք առանձինն ալ նոյն արքային առջեւ[2]։ Եւ հօդ արդէն ակներեւ է հայ կանանց համարձակութիւնը մտնելու բազմամբոխ ընկերութեան մէջ, ներկայանալու և խօսելու օտարաց հետ իսկ, ինչ աստիճանի և պատկանէին։

Քաենոփոն՝ որ Կիւրոսի օգնելու եկած էր անոր Արտաշէս եղբօր դէմ, ի զարձին նոյնպէս Հայաստանէն կ'անցնէր իւր հեղլէն գնդով։ Ցառաջապահ ջոկատ մ'երեկոյին գիւղ մը կը հասնի, ուր կը հանդիպի «գիւղին կանանց և աղջկանց՝ որ ջուր կը տանէին» մօտակայ աղբիւրէն։ Անոնք ինքնաբերաբար կը կանխեն կը մերձենան այդ օտարականաց ու «կը հարցնեն Ցունաց՝ թէ ով են»։ Անոնց թարգմանը կ'ըսէ պարակերէն, որ իրենց հասկանալի էր ուրեմն, թէ Կիւրոսէն իրենց Տրիբազ իշխանին առաքուած գնդեր են։ «Անոնք կը պատասխանեն՝ թէ իշխանն հօն չէր, այլ իրը փարախ մը հետի»։ Եւ կ'առաջնորդեն անոնց գիւղի շահապին քով, ուր կը հասնի յետոյ Քաենոփոն եւս, և կը հիւրընկալուին անոր յարկին տակ առատ սեղանով[3], որուն կը սպասաւորէին «հայ պատանիք՝ բարբարոս զգեստներով[4]»։ Աղջկանց ազատութիւնը մինչեւ այր հիւրոց սեղանը չէր հասներ, և չպիտի հասնի բնաւ[5]։

Միհրդատայ կանանց մին՝ յոնիացին Մոնիմէ կը գանգատէր՝ որ յանձին Պոնտոսի արքային փոխանակ ամուսնոյ՝ ստացած էր տէր մը, և «փոխանակ արիապանին ու պալատան՝ բարբարոսաց փակարանը», ուր բռնամահ պիտի խաւարէր իւր արեւն անգամ՝ միւս վիճակակիցին, սկեսրին և երկու տալերուն հետ, հրամանաւ անագորոյն «տիրոջը», երբ նա Լուկուլլոսէ պարտուած՝ ի փախուստ պիտի խուճապէր։ Իւր մօր կամ մօրեղբն այդ տրտունջը կամ վախճանը չէր կրնար ունենալ նոյն պոնտացի իշխեցոյին դուստրը Կղէոպատրա, կին մերս Տիգրանայ[6], որուն

1. Քանն. Կիւր. Դ, գ՝ — 2. Աստ՝ 40։ — 3. Աստ՝ 26։ — 4. Քանն. Նհյ. Դ, ա։ — 5. Հմմտ. աստ՝ 118։ — 6. Աստ՝ 49։

կ'երթայ ապաւինիլ աթենացի հռետորն Ամփիկրատ՝ աքսորական ի հայրենեաց. և զոր Հայոց թագուհին պիտի հիւրընկալէր ու պաշտպաներ Տիգրանայ «հելլենասէր» և հելլենաբարոյ արքունեաց մէջ, եթէ չարգելուին գինքը, կ'ըսէ պատմիչը, չթշնամանալու համար Յունաց հետ։ Բայց գիտցաւ տալ ապա անոր մարմնոյն չքեղ թաղում մը[1]։

Ասյաչափ ապաստութիւն կը վայելէ ուրեմն հայ կամ հայացած կինը տակաւին հեթանոսական չրջանին անգամ, և մինչեւ Տիգրանի յարկին տակ, ուր կայ բազմակնութիւնը[2]*, բայց ոչ հարիւրաւոր հարճերու ընդունարան ու բանտակերպ արեւելեան կանանոցը. և ուր ներքինիք*[3] *կը հսկեն ու կը սպասաւորեն, բայց չեն կապտեր հայուհւոյն ազատութիւնն հաղորդակցելու ընկերութեան հետ։*

2. – *Աւելի կ'ընդարձակուի, կամ թէ մեք մեծագոյն ծանօթութիւն ունինք հայ կնոջ ձերբազատութեան՝ յետ քրիստոնէութեան, որ անկասկած առաւել ազնուացուց իգական սեռը, և բարձրացուց անոր գլուխը, ուսուցանելով պատուել զայն, ինչպէս տեսանք վերեւ, և ընկերութիւնը կազմող երկու տարրերը նկատել իրարու իրրեւ «եղբայր» ու «քոյր*[4]*»։*

Տեսանք կանխաւ – մանաւանդ ազնուական դասուն մէջ – հայուհւոյն անջատուած ընկերութենէն՝ աղջկութեան և անոր յաջորդող «մանկամարդ առնականութեան» չրջանաց մէջ[5]*, – վերջինն հետեւանք վաղափոյթ ամուսնութեանց*[6]*, – ինչ որ սակայն յաւուկ էր առանին կենաց և այլ հիւրերու ընդունելութեան առիթներուն։ Բայց այդ չէր նշանակեր փակուած մնալ հօն ընդ միշտ, ի բաց առեալ հարսնութեան կարճատեւ ժամանակը*[7]*. մանաւանդ օրիորդք, որ ազատութիւն ունէին նա և երեւելու չրջելու անկն դուրս՝ նախ դաստիարակաց հետ և անոնց հսկողութեան ներքեւ, ինչպէս կը վկայէ Վատար*[8]*, և յետոյ բնականապէս իրենց մայրերուն հետ։ Եւ երեւելը կ'ենթադրէ նա և ընկերաբար հանդիպումն ու խօսակցութիւն բարեկամաց և ծանօթից հետ, որոյ համար Վարդանանց օրով մեր տիկնայք կը պատուիրէին դաստիարակաց՝ իրենց որդիքն ու դաւերքը չմօտեցնել պարսիկ մոգերուն*[9]*։ Տրդատայ քոյրը խոսրովիդուխտ տեսիլ մը տեսաւ նկատմամբ վերապրնակ Գրիգորի, զոր «եկեալ խօսէր ընդ մարդկին և պատմէր» համարձակութեամբ։ Անոնք չուզեցին հաւատալ. և տեսիլը կրկնուեցաւ ու ստիպեց օրիորդը դառնալ վերատին հարցնել աւազանեայն*[10]*։ Իսկ հասարակաց ուրախութեան անսովոր առիթներ հարսնեաց դռներն ալ կը*

1. Պլ. գ, 547-48, 558։ — 2. Ամմ՝ 49։ — 3. Ամմ՝ 23։ — 4. Ա. կոր. է, 15. Յակ. ե, 15։ — 5. Ամմ՝ 16–17։ — 6. Ամմ՝ 31։ — 7. Ամմ՝ 78։ — 8. Ամմ՝ 10։ — 9. Անդ։ — 10. Ագթ. 165–67։

բանային. ինչպէս եղաւ մեծին Վահանայ մարզպան կարգուելու ժամանակ, ուր ազատ ու ամխիկ «արանց և կանանց» ամբոխին հետ «հարաւունք անգամ յառագաստաց մոտացեալ առ վայր մի առ խնդին զամօթ հարանութեան», յեկեղեցին դիմեցին՝ շնորհակալութիւն մատուցանելու[1]։ Իսկ ամկուհւոյն մուտքն ընկերութեան մէջ՝ անկասկած աւելի յաճախեալ էր՝ անոր աւելի մօտաւորութեան պատճառաւ։

Կը հանի օրն՝ ուր ազնուական օրիորդն եւս անցուցած իր աղջկութեան մատաղ տարիքն ու նոր հարսնութիւնը, կը մտնէ տիկնութեան հասակին ու վիճակին մէջ. և մայր է գեռաբոյս զաւակաց՝ զոր կրնայ ցուցնել իր հիւրոց և ընկերութեան։ Նա այժմ այն համարձակութեամբ՝ որով կը շրջի տան մէջ, դուրս ալ կ'ելնէ առանց ակնածութեան ու հակոտութեան, և հրապարակն անոր ընտանի վայրն է, ուր ամկուհին միասին կը տանի իր պարզութիւնն ու համեստութիւնը. իսկ տիկինն՝ իր շքեղութիւնն ու պատկառանքը, զոր մեր եզեսացի պատմիչը կը զգացնէ երկու բառով, խօսելով Անուոյ ազնուհւոց մասին. «Կանայք գնդիցիկք և ահարկուք ի փառաւոր տանէ[2]»։ Պատմութիւնը կը յիշատակէ զանազան առիթներ անոնց երեւման ընկերութեան մէջ։ Այսպէս Փարպեցին կը պատմէ՝ թէ 450ին երբ նախարարաց (կեղծ) ուրացութեան գոյժն հասաւ ի Հայաստան, «ոչ առեալ կոծէին կանայք աւուր ազատացն և այրիք՝ ի հրապարակս», մինչ օրիորդք ու մանկամարդք նոյնը կ'ընէին իրենց ամենեկաց մէջ[3]։ Այս տեսուր պատահարէն դուրս՝ ունինք աւելի ուշագրաւներն ու սովորականքն ալ։

Երբ Լուսաւորիչը Կեսարիայէն կը դառնար հայրապետական պատուով, Տրդատ «առեալ զզօրս իւր և զԱշխեն տիկին և զքոյրն իւր Խոսրովիդուխտ», ընդ առաջ գնաց սրբոյն մինչեւ ի Բագուան[4]։ Ձեռագ Գրիգոր «մկրտէր զամենեսեան առ հասարակ» Եփրատի մէջ. և նախ «զթագաւորն և զկին նորա Աշխէն և զմեծ օրիորդն Խոսրովիդուխտ՝» ազնուական դասուն հետ. և ապա ժողովուրդը՝ չորս հարիւր բիւրէն աւելի, «ընդ այր և ընդ կին և ընդ մանուկ[5]». մկրտութիւն մը՝ որ կը թուի խառն ձեւով, այր և կին միասին գետը թափելով։ Ջենոբ ուրիշ առթիւ կանանց մկրտութիւնն այրերէն զատել կուտայ Լուսաւորչին[6]. բայց անագան վկայիս տեղեկութիւնը կը գործէ ի գարուն համար միայն։

Աբշամունեաց օրով ազգային մեծագոյն հանդէսն էր նաւասարդեան կամ տարեմտի տօնը, որ կը կատարուէր աշխարհախումբ բազմութեամբ Բագուանի մէջ։ Տարի մ'Աբշամ արքայ հօն հրաւիրեց իւր հօրեղբօ-

1. Փրպ. 547. — 2. Ոսկ. 149. — 3. Փրպ. 162. — 4. Ագթ. 611-13. — 5. Նոյն՝ 620, 623. — 6. Ջեն. 35.

բորգին Գնելն ալ՝ «հանգերձ իւրով կենաւ և գրամբն», և նա գնաց, և «կին նորա եկեալ էր ընդ նմա[1]»։ Հրաւէրն ու տիկնանց ալ մասնակցութիւնը սովորական էր. բայց այդ անգամ նենգաւոր նպատակաւ, ինչպէս տեսանք[2]։ Փառանձեմ ոչ միայն գնաց ծննախմբութեան, այլ հոգեւոր պաշտամանց վրանն ալ վազեց, ազազակից ու բողոքից ամուսնոյն գաւազրութեան դէմ, ցոյց տալով մեզ՝ թէ մինչեւ ուր կրնար հասնիլ հայ տիկնոջ համարձակութիւնը նոյն ժամանակի բարուց մէջ։

Հայաստանի պահապանը Մանուէլ Մամիկոնեան[3] հիւանդ պառկած էր օրհասի մահճին վրայ. և անոր շուրջ հաւաքուած էին երախտապիտութեան ու վշտի զգացումներով՝ «թագաւորն Արշակ և վարդանդուխտ կին թագաւորին», որ դուստր էր ապարտպետին. «և անդ ամենայն աւագք և մեծամեծք և նախարարք Հայոց՝ այր և կին առ հասարակ՝» առանց խտրութեան, – ինչպէս այսօր կը լինի Եւրոպայի մէջ նման առթիւ, – ափսոսելու համար զայն ու լսելու վերջին պատուէրները։ Եւ նա բացած «առաջի ամենեցուն», ուստի և տիկնանց, կը ցուցնէր իւր վերաց անհամար սպիները՝ զոր ընդունած էր ամբողջ մարմնոյն վրայ պատերազմաց մէջ՝ հայրենեաց համար[4]։

Ընկերական կենաց սովորական գործերէն մին էր նա և յաճախել յեկեղեցի ու մասնակցել աստուածային պաշտամանց։ Եղիշէ որոշակի կ'ըսէ իւր տիկնանց մասին՝ թէ «հանապազ երթային ի տուն աղօթից[5]»։ Նոյնպէս և կեռան թագուհին «հանապազօր կանխէր յերկրպագութիւն տեառն, կ'ըսէ Ագեսիլա, ի վերկս մօր մերոյ սիոնի սրբոյ», ուր ուշադրութեամբ «ունկն դնէր գրոց սրբոց[6]»։ Ուրեմն հինգերորդէն ցծգ դար նոյն սովորութիւնն է՝ որ կը տեւէ։ Աղկունք ալ կ'երթային սրբավայրը, մինչ նորեկ հարսունք եկեղեցիէն անգամ բացակայ կը մնային, ինչ որ զգացուց վերեւ Ղազար իւր դարուն համար[7]։ Նոյնպէս էր յարեւմտեան ալ, ուր Արելատի կեսար եպիսկոպոսին (6–7 դարու) նախագահութեամբ խմբուած ժողովական կանոնները կը հրամայէին նոր հարսներուն՝ մինչեւ ամիս մը բացակայ մնալ աղօթից տեղէն։

Հայուհիք սովոր էին խաժել նաև թէատրոնները, – մեր քով շատ սովորական, ինչպէս պիտի տեսնենք իրենց կարգին, – որոյ դէմ կը բողոքէր Մանդակունին և գրէին «Թևթեւամիտ և չուտաբարոյ ազգն անհամեստից կանանց», որ պատրաստ են, կ'ըսէ, դիւրաւ լսելու, հաւանելու և խաբուելու, «յափրանօք պակչոտեալք՝ միշտ ի թատերան վտիտ աներկիւղ՝ ի տեսիլ անօրէնն խաղուցն և առատանայական հրա-

1. Փաւս. 117–18։ — 2. Աստ՝ 44–45։ — 3. Աստ՝ 56։ — 4. Փաւս. 257։ — 5. Եղ. 156։ — 6. Ագ. հց. 1910, ր, 23։ — 7. Աստ՝ 113։

պարակին». և մահացուցիչ նետեր առացած՝ կը դառնան կը մեռնին բարոյապէս[1]*։ Հուսկ մեք տեսանք հայ կանանց մասնակցութիւնն հարսանեկան հանդիսից ալ, և աղջկանց պարելն հօն բազմութեան առջեւ, – թէպէտ Տուռնեփորտի օրով կանայք այրերէն անջատ կը դասարճանային*[2]*, – առանց հաշուելու վարձակաց ներկայութիւնն եւս*[3]*։*

Մինչեւ հօս հայուհւոյն վայելած ազատութիւնը ներհակն էր ժամանակակից հելլենուհւոյն սեռմ կենաց, զոր կը յիշեցնէ մեզ Ոսկեբերան, խօսելով առ անտիոքացիս այսպէս. «Դու, եթէ յեկեղեցի առէպ կինն գայցէ, դառն դառապատ լինիս»։ Եւ դարձեալ՝ թէ «արտաքս անգամ չհամարիս իշխանութիւն ելանելոյ». կամ ըստ բնագրին՝ «գհարկաւոր ելան անգամ նմա արգելուս[4]*»։ Բայց յոյն կինն ալ հանդիսաւոս կը լինէր թատերաց*[5]*։*

3. – Ի՞նչ կերպով դուրս կ'ելնէին մեր տիկնայք, երթալու համար յեկեղեցի, այցելութեան կամ հեռաւոր վայր մը։ Սովորական չէր անոնց հետիոտն երթալ, ինչ որ չէր պատշաճեր անոնց վաւկակեցութեան. այլ ունէին տեղափոխութեան երեք միջոցներ։ Եաւ մօտաւոր տեղերու համար կը գործածէին «գահուստրակս՝ սպասաւորօք հանդերձ», որ էին փակ դեսպականներ՝ ծառայից ուսերով կրելիք. և որոյ օրինակը տեսանք կանխաւ[6]*։ Աւտոմէ արքայականք «ոսկեսպատ» էին, ըստ որում արքունեաց մէջ ամէն ինչ ոսկեզէն էր։*

Ոչ հեռաւոր վայրերու համար ունէին կառքեր, նման յոյն տիկնանց՝ որոնք հազիւ երբեք դուրս կ'ելնէին առանց կառքի, կը գրէ Ոսկեբերան[7]*։ Ուրիշ տեղ մ'ալ երբ կ'ըսէ՝ թէ հելլենուհին «ջորւօք շրջելի և ոսկեման հանդերձիւք», հայ թարգմանիչը գեղեցիկ շեղում մը կ'ընէ, նկարագրելու համար հայ տիկինն իսկ. «գահուստրակաւ և լիտեաւ և ջորւօք կրի, կ'ըսէ, և գոսկեհուռ նուռարտանսն գրատեռաւրիւն տարածանէ*[8]*»։ Գահուստրակը տեսանք։ Իսկ լիտին*[9] *կը թարգմանէ այլուր յունարէն գեաղոսը*[10]*, որ է լուծք ու երկձի կառք, և մեր պարագային՝ նոյնը ջորիներէ լծուած։ Վերջին վրայ գետեղուած էր բազտեղն կամ շքեղ ու կակուղ բազմոցը, – որոյ անուամբ կը կոչուէր մերթ կառքն ինքնին, – և զոր կը շրջապատէին նուռարտանք կամ վեղկերու բաժնուած ճոխ վարագոյրը, որպէս զի ծածկէին տիկինն հետաքրքիր կամ անկիրթ աչքերէ։ Նոյնը կը վկայէ նաեւ իր իշխանուհեաց մասին, որ «գրգեալք և գգուեալք էին յիւրաքանչիւր բազտեղունս (որ է կառքն իսկ) և ի գա-*

1. Մեզ. 132–33։ — 2. Տուռ. 283։ — 3. Աստ՝ 76–77։ — 4. Ոսկ. Մատթ. ա, 110–11։ — 5. Նոյն՝ 569–70։ — 6. Աստ՝ 73։ — 7. Ոսկ. Մատթ. ա, 107։ — 8. Ոսկ. Պօղ. ե, 552։ — 9. Լտ. բառ. lectus։ — 10. Ոսկ. Պօղ. ա, 893։

հաւորակս՝» ըստ պարագային, յիկեղեցի անգամ անոցմով երթալով՝։ Սիւնեաց տիկինը Բիւրեղ՝ 629ին տէրունական խաչին նշխարը, զոր առաջաւ Հերակղէ, կը տանի «յոսկիապատ կառսն», զոր կը քարշէր չորի մը[2], և որ կրնայ տիկնոջդ կիրարկածն իսկ լինել. կամ թէ իշխանացը, որ անվարագոյր կառք կամ դեւպակ մ'էր[3]։

Բայց թէ արք և թէ կանայք կ'ելլնէին նա և լոկ ձիով։ Այս կերպս արարողական էր հարսանեաց առթիւ[4], և սովորական՝ հեռաւոր վայրերու համար։ Տիկնայք երիվարի նիւթին վրայ փոխանակ թամբի՝ կը դնէին պարակահայ ժանուարը[5], որ էր փոքրիկ գահ՝ պատուանդանով, և գլխին հովանոցակ մը, որոյ ներքեւ տիկինը կը նստէր մեկուսի[6]։ Այսպէս ի Բագուան երթալու ժամանակ՝[7] Գնել հեծած էր ի ձի, և փառաձեմ անոր կ'ընկերէր «ժանուաւ[8]»։ Եւ Մուշեղ գերի բռնելով Շապհոյ կանայքը, զանոնք դարձուց «ժանուարօք», կամ «ժանուարս տայր նոցա կազմել ամենեցուն[9]»։

Ռամիկ կնոջ համար գոյութիւն չունէին գահաւորակ, լկտի կամ ժանուար, որոց տեղը կը բռնէին իւր ոտքերն իսկ. կամ թէ շատ՝ սայլ մը կամ պարզ ձի մը՝ հեռաւոր վայրերու համար։ Այսպէս Վարդանանց կանայք չքաւորութեան երբ մատնուեցան, ռամկին պէս, կ'ըսէ պատմիչը, «լոկ և հետի երթային ի տունս աղօթից[10]», ուստի և ուրիշ տեղեր։ Խոհուրիւնն իրենց համար արդիւնք էր կարօտութեան, իսկ ռամիկ գաւառն՝ սովորական, դէթ ամառը[11], ինչպէս էր և Յունաց քով։

Թուած երբեակ միջոցներէն որով և դուրս ելնէին հայ տիկնայք, իրենց դեմքերը կը ծածկէին «զարդք երեսաց իւրեանց[12]». այն է ազնիւ քողը, որ ձգուած «զանձամբ և զլխոցն» միանգամայն[13], և հաստատուած գլխին՝ թանկագին «տեռակալօք» կամ գնդասեղներով[14], առանջակողմէն կ'իջնէր մինչեւ աչքերը, թոյլ տալով «առէպ ընդ քօղով այսր անդր հայեցողութեան զաչս ածելոյ՝» ըստ Ղազարայ[15]. կամ ինչպէս Ագաթեղեայի թարգմանիչը կ'ըսէ, «քողընկէց բացախիկ խաղայէ[16]». հեռաքրքրութեան տկարութիւնը, «որում, կը յարէ հայ պատմիչը, անհնար է յաղթել կանանց[17]»։ Քողը կը ծնայ միշտ, որով Աբգարեանց պատմիչը կը յիշէ Սոփի տիկնոջ «պատուական քողն մարգարտահիւս զարդուն[18]». և Յովհաննէս նկարագրելով իւր օրերուն պատահած սաստիկ սովը, «կանայք պատուականք», կ'ըսէ, կարօտութենէն «զքօղուսն

1. Եղշ. 156։ — 2. Հյպ. 222։ — 3. Պատմ. 397–99։ — 4. Ագաթ 73։ — 5. Պրս. զանգարի։ — 6. Հմմ. Պատմ. 396։ — 7. Ագաթ 44։ — 8. Փաւս. 118. ուղղիլ է ժանուարաւ։ — 9. Ծոյն՝ 236, 189։ — 10. Եղշ. 156։ — 11. Հմմտ. ագաթ 26։ — 12. Եղշ. 156։ — 13. Սոփ. թ, 35։ — 14. Պատմ. տրգ. 129։ — 15. Փրպ. 332։ — 16. Ագաթ. Պօղ. ա, 895։ — 17. Փրպ. 332։ — 18. Աբթ. 300։

ի գլխոց մերկացեալք», կը մուրանային հրապարակաւ առանց ամօթոյ[1]։ Իսկ ռամկուհին ապնիւ քողին փոխարէն պարզ վարշամակ մը կը կապէր. այսպէս Յայտնաւորն 1321ին կը յիշէ, «պվարշամակ գլխոյն» կարնեցի կնոջ մը[2]։

Գլխին զարդը չէր բաւեր։ Մարդկային անձնասիրութիւնը, որ կնոջ մէջ միացած է պճնասիրութեան հետ, կը պահանջէր՝ որ հայուհին, ինչ վիճակէ և լինէր, իւր առտիճանին համեմատ վայելչութեամբ ներկայանար ընկերութեան առջեւ, որով և աւելի հաճելի ու յարգելի լինէր։ Եւ ամէն դարերու հայ կանանց կրնար կրկնել Բարսեղ մաշկուացին՝ ինչ որ 1325ին կ'ըսէր Կիլիկիոյ հայուհեաց. «Դուք յորժամ ի հրապարակս կամիք ելանել, յայնժամ աւելի զարդարիք» քան տան մէջ։ Ոսկին բարի է, կը յարէ, տուրք տալու համար, «և ոչ զոտս և զձեռս նոսիաւ կապել»։ Եւ դարձեալ՝ թէ «դու ի գլուխդ և յերեսդ և յականջդ և ի վիզդ և ի կուրծքդ և ի մէջքդ զարդուք կապեցեր»։ Ասոնք, կը յաւելու, «յաւուրս հարսնութեան վայելեն, բայց յետոյ տապակալիք թուին տեսողացն[3]». գուցէ վանականիզ. զի իրականութեան մէջ փորձն ատոր հակառակը կը վկայէ։ Այդ պճնութեան համար ձեռք կ'առնուին հայելին, որ ծանօթ էր քաղաքակիրթ աշխարհին ու մեր քով[4]. իսկ սիկնայք ատոր հետ կ'ընդունէին նաժշտաց օգնութիւնն ալ։

4. – Յոյժ կարեւոր պարագայ մ'է՝ ընկերական յարաբերութեանց կողմանէ՝ հայ սիկնանց խնճոյքներ տալու սովորութիւնն իրենց տաճարաց մէջ[5]։ Ոչ հին պարսիկ սիկնայք[6], և ոչ հին հելլենուհին՝ արանց հետ կոչնոց մասնակցելու իրաւունք չունէին, մինչ հռոմայեցիք ներկայ կը լինէին[7]։ Իսկ հայ սիկնայք մեծագոյն ազատութեամբ մ'իրենք իսկ ընթրատու կը լինէին ազնուական դասու արանց, և սեղանին գլուխը կը բռնէին կոչնականաց քով իբր տանտիկին։ Ատոր օրինակներն ունինք արդէն Դ դարէն։ Աւրացերք ամրոցին մէջ, ուր Աբշամայ կենակիցն ապաստանած էր ազատաց բռնութեամբ, «առաջի տիկնոջն փառանձեռնայ, կ'ըսէ պատմիչը, ուտէին և ըմպէին և ուրախ լինէին՝ որք էին ի տաճարին[8]». այս ինքն որչափ դահլճին ընդարձակութիւնը կրնար տանիլ սեղանակցելու համար դշխոյին։ Եղիշէ իւր բոլոր սիկնանց մասին կը վկայէ՝ թէ իրենց պայծառ օրերուն ունէին իրենց «երախանքը». և թէ «պատուականք յարանց՝» այս ինքն ազնուականք՝ կը յաճախէին «ի տաճարս նոցա». և զանոնք կը հրաւիրէր «նուիրակ» մը, որ սիկնոջ դրան առջեւ անոր հրամանին կը սպասէր անպակաս[9]։ Անոնց կոչնոց կը

1. Յհ. կթ. 328։ — 2. Հյպ. 532։ — 3. Մշկ. 64։ — 4. Ագթ. 504։ — 5. Ասա՝ 16, 24։ — 6. Հմտա. Եսթ. ա, 3–9։ — 7. Դրմթ. ա, 1272, 1273, 1278։ — 8. Փաւս. 171։ — 9. Եղշ. 156։

մանակցէին լոկ այրերը, և անոնք միայն յիշուած են փաստօսէ և Եղիշէէ, իսկ տիկնայք ոչ, որոց ներկայութիւնը կրնար անպատշաճութեանց տեղի տալ՝ երբ գինւոյն չափն անցնէր, ինչպէս պատահած կը պատմուի Բակուրի մէկ ընթրեաց մէջ[1]։

Երբ ընթրասուն իշխանն էր, անոր կրնար հաղորդակցիլ իւր կինն ալ։ Զոր օրինակ Բակուրի ճաշին ներկայ կը նշանակուի իւր հարճը Նազինիկ, որ «և երգէր ձեռամբ», այս ինքն կը նուագէր ի պատիւ հիւրոց[2]։ Տիրան արքայ՝ Պարսից Վարազ դեսպանը մեծարել ուզեց «որովք և բազմականօք (ճաշերով) և ամենայն պէսպէս վայելչութեամբք». և այս նպատակաւ գնաց Աղահունեաց արքունի որսանոցներէն մին, իրեն հետ տանելով ինչ որ կարեւոր էր, «տիկնաւն հանդերձ և արքայորդին մանուկն Արշակ[3]»։ Ընդունելութիւն մ'էր՝ որ արդի եւրոպականներէն չէր տարբերեր։ Այսպէս նա և Վազգենի մէկ ընթրեաց, ուր կային և օտարներ, կը հրաւիրուի ու կ'երթայ կինը Շուշանիկ ալ[4]։

Սակայն երկու սեռերը կը սեղանակցէին համարձակ ազգայներու կամ հոգեւոր ճաշերու մէջ, ուստի հետի էին չուայտութիւնք։ Դուինայ 654ի ժողովը կ'իմացնէ՝ թէ «ազատք բարեպաշտք և տիկնայք աստուածասէրք» մենաստաններէն կը հրաւիրուէին յաճախ՝ «լինել հաղորդ պաշտամանն և ազօթից և օրհնութեանց պատրաստելոց (որ է կերակրոց) ի տան Աստուծոյ» կամ վանքին մէջ[5]։ Նոյն դարուն Արծրունեաց տիկինը Մարիամ[6] Գեղակայ ուխտին մէջ, ուր էր օր մը, իւր ազատուորաց հրամայեց «ճաշ առնել» վանականաց. և երբ կերան, տիկինն անոնց յայտնեց իւր ուրախութիւնը[7]. ապացոյց՝ թէ ինքն ալ ճաշակից էր անոնց։ Արդէն սովորական խնճոյքն ալ երթալով բարեկարգուեցաւ, և թուլատրեց արանց ու կանանց սեղանակցութիւնը։ Մարտիրոս տաղասացը, որ ԺԱ–ԺԲ դարու գրիչ կը թուի, ունի «տաղ վասն ուրախութեան սեղանոյ», որուն մասնակից կը ցուցնէ «Ժողովս ամէն որ կոչած է, – Իմ քահանայքս որ բազմած է, – Խաթուն կանայքս որ նստած է[8]»։

Նկատի պէտք է հաւատալ Բրոկարդի, որ ակնարկես մ'է պատմածներուն[9], զգալի փոփոխութիւն մը մտած է մեր ազնուականաց բարուց մէջ ԺԳ դարուն։ Զապել Թագուհւոյն համար կ'ըսէ՝ թէ «ոչ մէկ այր անոր քով կը մտնէ՝ առանց յատուկ հրամանի Թագուորին, որ ինք յաճախ կը նշանակէ գներքինին ալ՝ որպէս զի մտնողը ներս բերէ ուսանի»։ Այս նոր սեղմաւոր հայուհւոյն ազատութեան՝ Հեթմոյ գիւտը չի թուիր. վասն զի ուզեւորը կը յարէ՝ թէ «նոյն սովորութիւնը կայ նա և

1. Խոր. ո, կգ։ — 2. Անդ։ — 3. Փաւս. 51–52։ — 4. Ասք. թ, 26-27։ — 5. Կան. ֆբ։ — 6. Աստ՝ 88։ — 7. Մատ. 11։ — 8. Տրճ. 1648թ՝ ի Ս. Վազգ։ — 9. Աստ՝ 21։

ազնուատոհմ կանանց քով՝ արամբեաց և այրիներու[1]»։ Բաւական հեռի ենք հօդ մեր հին թագուհեաց և իրենց յատուկ նուիրակով հիւրընկալ հին տիկնանց օրինակէն[2]։ Անկարելի է՝ որ հեթանոսաց դրացութիւնն սկսած է յեղաշրջել հօդ մեր տոհմային բարքերը։

5. — Զարգացած հայ հասարակութիւնը, որ կը մօտենար հայ տիկնոջ՝ խօսելու անոր հետ կամ անոր մասին, գիտէր յայտնել իւր մեծարանքն անոր հանդէպ՝ չքագիր տիտղոսներով, — փոխանակ ամկուհւոյն տուած կին և աղջիկ կամ կոյս հասարակ յորջորջմանց, — որոնք դարուց ի դարս նա և փոփոխուեր են. և զորս կրնանք բաժնել երեք շրջաններու. դասական, միջնադարեան ու կիլիկեան։

ա. Սկսելով մեծագոյն անձէն, որ էր «արքայակինն[3]», «արքայուհին[4]» կամ «կին թագաւորի[5]», ասկեդարը մինչ դեռ անոր ամուսինը կը կոչէր թագաւոր կամ արքայ, և թարգմանութեանց մէջ կնոջը կու տար թագուհի, դշխոյ կամ բարձիշն կոչումները, ընդ հակառակն ազգը տիկին կ'ըսէր անոր, որ կը նշանակէր մեծ կին[6]։ Ա.յսպէս՝ «տիկինն Հայոց[7]», «տիկին աշխարհին Հայոց[8]», «մեծ տիկինն Հայոց[9]», «Ա.րշակունի տիկինն[10]», կամ լոկ «տիկինն[11]», «տիկնաւն[12]»։ Նոյնն յատուկ անուանց հետ ալ կը գործածուի, մերթ նախադաս և յաճախ յետադաս. «տիկինն Փառանձեմ[13]», «տիկինն Զարմանդուխտ[14]», դիմորոշ յօդով. և «Փառանձեմ տիկին[15]», «Զարմանդուխտ տիկին[16]», «Անահիտ տիկին[17]», «Աշխէն տիկին[18]» առանց յօդին։ Իսկ պաշտօնը կը կոչուի «Հայոց տիկնուրիւն[19]»։ Նոյն տիկին բառով թարգմանուեր է ատեպ յոյն բնագրաց «Թագուհին» ալ[20]. և կոչական ձեւով՝ «Եւթեր տիկին» կամ «տիկին Եսթեր[21]»։ Կայ նա և «աշխարհատիկինն Աղուանից[22]»։

Իսկ մեր իշխանաց, նախարարաց, նահապետաց, տանուտէրաց կամ տեարց ամուսինք կը կոչուէին նոյնպէս թագուհւոյն տիտղոսով. «տիկնոջն Համազասպուհեայ[23]». «զտիկինն Ոչտունեաց[24]». «տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին[25]». «որ տիկինն իցէ և կամ որ նաժիշտն[26]», և այլն։ Ինչպէս այրերն ալ անուան հետ տէրը կը կրէին. «տէր Ներսեհ

1. Բրկ. ե, բ, 9։ — 2. Ա.սա՝ 22, 117։ — 3. Ոսկ. Պօղ. ա, 639։ - 4. Պատմ. Աղ. 113։ — 5. Փաւս. 128։ — 6. *տիկին, ինչպէս տիրայր = տէր, տիհզերք։* — 7. Փաւս. 173, 245։ — 8. Նոյն՝ 169, 170։ — 9. Նոյն՝ 8։ — 10. Ա.սա՝ 35։ — 11. Փաւս. 170, 171, 244, 246, 253, 255։ — 12. Նոյն՝ 52։ — 13. Նոյն՝ 171, 173, 174։ — 14. Նոյն՝ 245, 246, 248։ — 15. Նոյն՝ 171։ — 16. Նոյն՝ 244, 245։ — 17. Ագթ. 51, 54, 106։ — 18. Նոյն՝ 574, 575, 594 եւն։ — 19. Նոյն՝ 137։ — 20. Գ Թագ. ժ, 1, 10. Երմ. ԽԳ, 17, 18 եւն. Ոսկ. Մատթ. ա, 629, 630։ — 21. Եսթ. է, 2. ը, 6։ — 22. Կղն. 46։ — 23. Փաւս. 178։ — 24. Նոյն՝ 178։ — 25. Եղէ. 156։ — 26. Նոյն՝ 155։

և Հրահատ Կամսարական». «զտէր Վարդ[1]». և կոչական ձեւով՝ «տէր Համազասպեան[2]» կամ «Սիւնեաց տէր[3]»։

Ոսկեզարն արքայազն ազգկանց կու տար օրիորդ կոչումը, դասելով անուան սկիզբը. «օրիորդ Խոսրովիդուխտ» կամ «մեծ օրիորդն Խոսրովիդուխտ[4]». ինչպէս որդիքն ալ սեպուհ էին. «զԳնել մեծ սեպուհն Ա.Րշակունի[5]»։ Նոյն տիտղոսները կը տրուէին նա և իշխանաց զաւակաց՝ առանց «մեծ» մակդրին. «օրիորդք Ի սրահս[6]», «օրիորդն Այանաց[7]», և ատեպ ս. Գրոց մէջ. և «սեպուհն Մամիկոնէից Վասակ», «սեպուհն Աղձեւացոցն Յոհան[8]» և այլն։

Բ. Մինչեւ դարն Հայոց դչխոյից յատկացուց թագուհի միակ կոչումը, չհաշուելով մատենագրաց ոմանց կիրարկած միւս տիտղոսները, որ փոխառութիւն էին հներէն, և ոչ գործածական։ Նոյն ինքն տիկնայք կը գրեն հօդ. «ես Մեք Հայոց թագուհի[9]» (902). «ես Խոսրեւանիւշ Հայոց թագուհի[10]» (970). «ես Կատրանիդէ Հայոց թագուհի[11]» (1008). «ես Մարիամ... թագուհի[12]» (1033). «թագուհւոյս Շահանդխտոյ[13]» (1085) եւն։

Իշխանուհիք ընդ հակառակն կը պահեն տակաւին հին տիտղոսը. «զտիկինն Հայոց մեծաց» Հեղինէ[14] (Ի դար), – ընդհանուր իմաստով, զի այրը Գրիգոր իշխանապետ էր. – «տիկինն Շուշան[15]» (Աբշարուհեաց, դ. Է). «զտիկինն Հրանուշ[16]» (Աբծրունեաց, դ. Թ). «մեծ տիկինջն Հռիփսիմեայ[17]» (Աբծր. դ. Թ). «տիկինն Վասպուրական (այսպէս անհոլով) Սեդայ[18]» (դ. Թ). «Մարիամ Սիւնեաց տիկին[19]» (903). «ինձ Շուշանայ Սիւնեաց տիկնոջ[20]» (910) և այլն։ Դեռ կայ հին օրիորդն ալ. «օրիորդիս Կատայիս[21]» (քոյր Աննէքերիմ արքայի, 1085)։

Պարսից թագուհւոյն մեր գրիչք տուին տիկնանց տիկին տիտղոսը[22], որ միջին դարուն կինդանացաւ մեր մէջ եւս. և առին այն իշխանուհիք՝ որոց ամուսինք կը կոչուէին «իշխանաց իշխան»։ Նախ կու տայ այս կոչումն իր Սմբատ կինակցին՝ Սոփիա Սիւնի[23]. թերեւս նահանգին ընդարձակութենէն. և իր մահն ալ կ'արձանագրէ՝ «ես Սոփէ տիկնաց տիկին[24]»։ Ցետոյ իւրացուցին զայն պահլաւունիք, հաւանօրէն իրենց կարծեցեալ պարթեւական ծագման համար. այսպէս Գր. Մագիստրոսի հանը կը գրէ՝ «ես Շուշան տիկնաց տիկին». կամ «Շուշիկ՝ Հայոց տիկնաց տիկին[25]»։ Նոյն իշխանին քոյրը, ծննդեամբ և ամուսնութեամբ պահ-

1. Փրպ. 571, 595։ — 2. Փաւս. 143։ — 3. Փրպ. 227։ — 4. Ագթ. 600, 614, 620։ — 5. Փաւս. 120։ — 6. Փրպ. 162։ — 7. Խոր. բ, ծ։ — 8. Փրպ. 371, 389։ — 9. Բ. Ուրպ. ա, 385։ — 10. Ն. Ուրպ. 205։ — 11. Ագաթ՝ 37։ — 12. Բաժ. հ. 213։ — 13. Օրբ. 237։ — 14. Կղն. 187։ — 15. Ղ.Ինջ. 47։ — 16. Աբծ. 156։ — 17. Նոյն՝ 160։ — 18. Նոյն՝ 271. տես և աստ՝ 34։ — 19. Օրբ. 132։ — 20. Ագաթ՝ 34։ — 21. Օրբ. 237։ — 22. Փաւս. 55, 189։ — 23. Օրբ. 191։ — 24. Ասկ. 105։ — 25. Բաժ. հ. 4, 212։

լաւուն է, կ՚արձանագրէ. «ես Սեդա տիկնաց տիկին... զուգակից Վահրամայ իշխանաց իշխանի[1]»։ Նոյն Գրիգորի զաւեր Մարիամու համար, որ կին էր Աբգարեան Աբծրունւոյ, «տիկնաց տիկին էր ազգաւ», կ՚ըսէ պատմիչն[2] իմանալով Պահլաւունի։ Աւար քոյրը, կին Վեստ Սարգսի, Տիկնաց տիկին կը կոչուի[3], հաւանօրէն հայրենի մակդիրն յետոյ անուան տեղը բռնած. և Զօրավարի դուստրը զայն միասին տարաւ Հեթմեանց տունը. «տիկնաց տիկին Շահանդուխտ[4]»։

Գ. Կիլիկիոյ հայութիւնն ընկերական սերտ կցորդութեան մէջ է եւրոպացւոց հետ, որոցմէ կը լսէ և կ՚ընդօրինակէ նոր տիտղոսներ, խառնելով հնոց հետ, և որոնք կը փոխանցուին նաև ի Հայաստան։ Աւյսպէս Ռուբինեանց գահուն վրայ նստող տիկնայք կը պահեն զթագուհին. «թագուհին Զապել[5]». «թագուհին Կեռան[6]». «թագուհին Հայոց երկրորդ Զապէլն[7]», և այլն։

Պիտակաբար նոյն կոչումն առին նաև ուրիշ տիկնայք ոմանք՝ արքայական ծնեալ շառաւիղ լինելուն պատճառաւ։ Աւյսպէս՝ Օրբելեան իւանէի կինը. «թագուհւոյն Ռուսուքանայ՝ որ էր յազգէ Բագրատունեացն[8]» (1172)։ «Ես Մամա թագուհի[9]», կը գրէ Հաթերքոյ տիկինը, դուստր Գ. Կիւրիկէի (1182)։ Սանոյ տիկնոջ մասին կ՚ըսուի՝ «թագուհւոյ Մէլէքսթոյ՝ որ է յազգէ Աբծրունի» և «Թագաւորազն». նոյնպէս իր դուստրը՝ «թագուհին Կատա՝» տիկին Սազուկ բերդին[10] (գ. ԺԲ)։ «Ես Մամքան թագուհի[11]», կը յիշատակագրէ Խաչենոյ տիկինը, որ Թոռն էր Սիւնեաց արքային (1251). և իր զաւեր համար գրուած է. «Թագաւորիս արքայուհին Մինա խաթունն[12]», կին Օրբելեան Տարսայիճի։ Զաքարեան եղբարք իրենց ընդարձակ ու հզօր իշխանութեան պատճառաւ՝ «Թագաւոր» կոչուած են երբեմն[13], նման ուրիշ իշխանաց ոմանց. որով անոնց մէկն՝ Իւանէի կինն ալ կը գրէ՝ «Խոշակ՝ Վրաց և Հայոց թագուհի[14]» (1228)։ Եւ չոգոմելու համար՝ գրիչ մը Ն. Լամբրոնացւոյ քոյրերն եւս կ՚անուանէ՝ «Ճուչան թագուհի» և «Մարեմ թագուհի[15]». և երկրորդ մը՝ սէր Պատին սպարապետին կենակիցը՝ «Ճուչան թագուհի[16]» (1121)։

Տիկնաց տիկինն ալ ընդունուեցաւ ի Կիլիկիա՝ արքայազանց կոչմանէ. ինչպէս կոչուեր է մեծն Լեւոնի մայրը Ռիթա[17], Գ. Կոստանդնի մայրը Մարիուզի[18], (որուն թագուհի տիտղոսը տուող ալ կայ[19]), Ա. Հեթումոյ

1. Շիր. 113։ — 2. Աբծ. 348։ — 3. Աստ՝ 67։ — 4. Հէք. յշտ. անթուական։ — 5. Պտմ. Ոք. 241։ — 6. Անդ՝ 242. Աբց. 39։ — 7. Պտմ. տրգ. 248։ — 8. Հյպ. 382։ — 9. Աստ՝ 37։ — 10. Հյպ. 393, 395, 394։ — 11. Աբց. 184։ — 12. Սակ. 192։ — 13. Աստ՝ 107։ — 14. Շիր. 10։ — 15. Հէք. յշտ. 1195։ — 16. Անդ։ — 17. կիր. 157. Սմ. Տրգ. 116։ — 18. ԺամգԹ. 521 Ս. Գ,զբ։ — 19. Ազ. հճդ. 1913, ս, 81։

դուստրը Ռիթա՝ տիկին Սարվանդիքարի[1]. և կեռաս թագուհւոյն մայրը Թեռաւնոյ, որոյ ամուսինն Հեթում ալ կը կոչուէր «իշխանաց իշխան[2]», երբ իրենց փեսայն ու զաւակն արդէն թագաւոր էին։

Լամբրոնացիք Յոյներէն ունէին «սեբաստոս» (յն. սեբաստոս) տիտղոսն ալ[3], որուն համար Տարսոնի առաջնորդին մայրը կոչուեր է նա և սեբաստոնհի[4]։ Եւ որով հետեւ Գ. Կոստանդնի հայրը «մարաջախտ» էր, մայրը Մարիոն ստացեր է վարդապետ կոչումն ալ՝[5] որպէսզի թագաւորեցէն յառաջ, յետ որոյ բարձրացաւ տիտղոսը։ Այսպէս նա և Կիպրոսի «սենեշալ» Բալիանի կնոջ՝ հայազգի Ագիժին՝ տրուեր է սենեշդաւհս տիտղոսը[6]։

Յանգաւ կը գործածուի հօս տիկինը, ինչպէս «տիկնոջն Ասիայի[7]». և հազիւ կը նշմարուի անընտանի իշխանուհիին ալ մեր ամբողջ անցելոյն մէջ, տրուած Օրբելեան Ելիկումի կնոջ Թաւերայի[8]։ Ընդ հակառակն ժամանակի բոլոր հայ աղնուական տներու մէջ՝ արանց ու կանանց վրայ՝ կ'իշխեր արեւմտեան պարոնը[9], գրչաց կամ հնչման չիմաթութեամբ գըրուած նա և պատրոն։ Յիշենք անոյշ զոմանս. «զքրիստոսասէր պարոնն զՎանենի», կին Սեւասեան կուկի[10] (1232). «պարոն Խօշաքին», Իւանէ սպարապետի թոռան՝ Սահիպ Դիւանի կենակցին[11]. «եա պարոն Թամարա՝» նոյն սպարապետի եղբօր թոռան Աղբուղայի զուգակիցը[12]. «զպարոն Ասիայն՝» ամուսին Դոմենեան Գրիգորի[13] (1312). «պարոն Խոշահի՝» Շիրակայ հեջուպ Զաքարիայի կնոջ[14] (1313). «պարոն Վախախին՝» Եղիվարդի իշխեցող Ագիզբեկի լծակցին[15] (1318). «պարոն Զապլունին՝» Լիւսինեան Ամօրկան կնոջ[16] (1321). «պարոն Ուլու խաթուն[17]» (1497), և այլ շատեր։

Իսկ հին տիկնոջ փոխան և անոր հետ կը հանդիպինք երբեմն անոր գաղիական ձայնին ալ. «տամ Աւիժ՝» Պապեռոնի տիկինը[18], ամուսինն և ինք զուտ հայեր. «տամ Ֆիմի[19]», ինք հայ և տիկին Սիդոնի։ Նոյնպէս և «տիկին Աւիժ՝» նոյն պապեռոնացին[20]. «տիկինն Ակաց՝[21]» զուգակից սիր Լիկոսի՝ նոյն ամրոցէն[22]. «տիկնոջն Ասիայի՝» վերոյիշեալը[23], եւն։ Նմանապէս հին օրիորդն ալ գաղիացած է երբեմն. «զհամեստ տաւնոժիին Աւիժ՝» զուտ հայերու[24]. կամ «տաւնոժիի Անաւթն՝» զաւակ յիշեալ հայ Զապլունի և Լիւսինեան Ամօրկան[25]։

1. Հայք. յհ. 1263։ — 2. Անգ՝ 1274, 1283։ — 3. Աստ՝ 94։ — 4. Հայք. յհ. գ. ծբ։ — 5. Անգ՝ 1319. marachal, marachallesse։ — 6. Անգ՝ 1310. senechal, senechalesse։ — 7. Արց. 290։ — 8. Ազ. հնդ. 1916, 59։ — 9. Baron, barone։ — 10. Հայք. յհ։ — 11. Շհխ. բ, 183։ — 12. Բամ. հ. 66։ — 13. Արց. 290։ — 14. Հայք. յհ։ — 15. Անգ։ — 16. Անգ։ — 17. Մխռն, 1934, 114։ — 18. Տաշ. Ցցկ. 834. dame։ — 19. Հայք. յհ. 1263։ — 20. Տաշ. 834։ — 21. Հայք. յհ. 1256։ — 22. Աստ՝ 69։ — 23. Արց. 290։ — 24. Աստ՝ 102. damoisele։ — 25. Հյպ. 545։

6. – Մեր վերեւ նկարագրած անձնական հաղորդակցութենէն զատ՝ հայուհին ունէր նա եւ՝ այսպէս ըսենք՝ համր կցորդութիւններ ընկերութեան հետ՝ գրաւոր կամ արուեստական միջոցներով, զոր գիտէր յարգել ու պահել հայ հասարակութիւնն ալ։ Այսպէս Հայաստանի սրբավայրից մէջ թիւ չունին արձանագրութիւնք, որոցմով հայ կիներ հասարակաց առջեւ դրեր է՝ կապելով իւր անուան հետ՝ բարեպաշտական եւ ազգօգուտ բազմակերպ ու մնայուն գործեր, չինուածներ, նուէրներ կալուածոց ու նպաստներ, որոց գլխաւորները պիտի տեսնենք առանձինն, եւ իւր մահկանացու նշխարները ծածկող քարեր։

Չէ ակնածեր նա, ոչ ալ ամուսինն ընդդիմացեր նախանձով, իւր կենդանագիրն իսկ ցուցադրել հանրութեան առջեւ՝ զանազան կերպերով, մինչ ուրիշ արեւելեայք ընդհանրապէս անթափանց քողերով կը ծածկէին իրենց կանանց երեսները։ Այսպէս Երատոյ թագուհին իւր ամուսնոյն Դ Տիգրանի հետ քանդակուեր է՝ շատ յատակութեամբ՝ դրամներու վրայ։ Հնութիւնը պահած է մեզ Արշակունի դչխոյի մը նրբաքանդակ գեղեցիկ դէմքը, – թէ մեզ ոչ՝ բայց ժամանակակցաց ծանօթ, – փոքրիկ կարկեհանի մը վրայ, յունակերպ մերկապարանոց ու մերկաբազուկ տարազով, որ հայ ազնուականութեան եւս ընտանի լինելու է։

Մեր իշխանազունք եկեղեցիներ կը կառուցանեն, և իրենցմէ ամանք անոնց ճակատին կը քանդակեն իրենց և ամուսնաց կենդանագրերն ի տեսիլ հաւատացելոց։ Այսպէս Մրենոյ եկեղեցւոյն վերեւ՝ 636-638 թուականէն՝ կան Դաւիթ Սահառունի և կինն (անանուն) իշխանական հանդերձով, երկուքն ալ դլխաբաց, և տիկինը ցուցնելով անաքող վարսերուն վայելուչ պսակը։ Դարձեալ Արտաեսի տաճարին վրայ կ'երեւին Վասակ Հաղրատեան և ամուսինը Մահա ,ԺԴ դարու սկզբներէն, կանգնած ազօթական ձեւով Տիրամօր երկու կողմը։

Կան բազմաթիւ գրչագիր մատեաններ եւս, ընդհանրապէս ընծայուած եկեղեցեաց, որոց մէջ նկարուած և ընթերցողաց տեսութեան ու յիշողութեան կը յանձնուին նուիրատուք՝ իրենց կանանց հետ, կամ կանայք մխայն՝ երբ իրենք են պարգեւող։ Զոր օրինակ՝ ունինք կենդանագիրը Կարսի Գագիկ արքային, Գորանդուխտ թագուհւոյն ու Մարեմ գաւեր հետ (դ. ԺԱ), նստած կարգաւ տախտի վրայ, տիկինը կեդրոնը, և թագաւորն և օրիորդն երկու կողմը։ Ի Լեւոնին՝ դեռ գահաժառանգ (1261ին), որ կանգուն և աւետարան մ'է բռնած, և կինը կեռաս իւր քով վառած մոմ մ'ունի ի ձեռին։ Ուրիշ մը նոյն անձանց՝ արդէն գահակալք՝ իրենց զաւակներով (1272ին), և ծնրադիր Յիսուսի հանդէպ։ Գ. Կոստանդնի մօր Մարիուանիի՝ կրկին ձեւով. մին ի ծունր խաչելութեան առջեւ, և միւսը լուանալով նորածին Յիսուս մանուկը (1346ին)։ Պատրոն Բռնա-

ւորի և Տղայ տիկնոջ (1236էն), հպատակներ պարոն Գրիգորի[1], ազօթականք աւետարանի մ'առջեւ։ Գրիգորիսին ու Մարևա խաթունին, բազեկիկ քաղաքացիներ, և նկարիչ Պիծակ Սարգսի եղբայրն ու նուն, նոյնպէս ազօթաւորք Աստուածամօր առջեւ։

Ցիշեալ դրամներըը, քանդակներն ու նկարներ հրատարակուած են Հայ տարազի պատմութեանս մէջ, որուն կրնան դիմել հետաքրքիրք, և որոց մէկ մասն յառաջ կը բերեմ ներկայ աշխատութեանս մէջ եւս։

7. — Տեսանք հայուհւոյն մասնակցութիւնն ընկերութեան հետ պատան ձեւերով. բայց փափաքելի է գիտնալ այդ հաղորդակցութեան հանգամանքները կամ արդիւնքն այն։ Ա. այս պատմութիւնը կու տայ մեզ տեղեկութիւններ, որոնք կը ցուցնեն հայ տիկնոջ մեծ ազդեցութիւնը, գործօնէութիւնն ու յաջողութիւնը, որ երբեմն կը գայ քան այր մարդոցը։ Առիթ ունեցանք ակնատես լինելու այն տխրման՝ զոր Վասակայ ու Սահակայ կանայքն ի գործ դրին քաջին Վահանայ կամաց վրայ՝ յանօգուտս որոնել տալու իրենց ամուսիններըը, անով հասարակաց ծանր վնաս անգամ պատճառելով[2]։

Կը փոխադրուինք դէպ ի կէս Ե դարու, Ներսէս Շինողի հայրապետութեան ու Մամիկոնեան Գրիգորի իշխանապետութեան օրերը, յորում Լուսաւորչի նշխարները Թորգանէն փոխադրեցան ի Վաղարշապատ, նոյն կաթողիկոսին նորակառոյց եկեղեցւոյն մէջ։ Այդ հանդիսին ներկայ էր Աղուանից Վարազ Տրդատ իշխանի պատուիրակն Խոսրէ եպիսկոպոս, որ նշխարներէն մաս մը խնդրեց ընծրհել իւր աշխարհին Հայրապետն և իշխանն ընդդիմացան, ըսելով՝ թէ Հայոց առաքելոյն նշխարները դեռ ոչ մէկ կողմ բաշխուած չէին, որով կարելի չէր պակասեցնել անոցմէ։ Եպիսկոպոսն յուսահատ ամօթու զանունք, դիմեց աւելի կակուղ սրտի մը, Գրիգորի կենակցին Հեղինէի[3], որ Աղուանից նահանգէն էր։ Նա եւս գնաց հայրապետին, զոր աւելի դժուարին էր համոզել, և «զօրավարն Հայոց» առանձնից Գրիգորի կամքը նուաճելու գործը։ Խոսրէ արդարեւ հասաւ իւր նպատակին՝ շնորհիւ շնորհափայլ Հեղինէի տարած մեծագոյն յաղթանակին. որով արդյն ծնօտէն մաս մ'առնելով՝ մեկնեցաւ ուրախութեամբ[4]։

Եղեր են կանայք՝ որ յաջողեր են երբեմն վրդովել հասարակութիւնն ոչընչով մը։ Ամբոս Բ Բագրատունին երբ մեռաւ, անեցի կին մ'երազ տեսաւ ու պատմեց ամենուն՝ թէ Թագաւորն ոզջ էր գերեզմանին մէջ, և իրեն երեցած էր։ «Ես համբաւն, ի'լսէ պատմիչը, զզրկեր զքաղաքն ամենայն». այնչափ որ մեռելոյն եղբայրը Վասիլ հարկադրեցաւ հանել

1. Շիր. 128–29. — 2. Առ՝ 38–39. — 3. Առ՝ 120. — 4. Կդ. 187–88.

տալ արքային մարմինը, ցուցնել վկայից, և համոզել քաղաքն ու զօրքը՝ թէ իսկապէս մեռած էր[1]:

Բայց հայուհւոյն կապերն ընկերութեան հետ չափ չունին. և պիտի տեսնենք զայն բարեգործութեանց, քաղաքական կենաց, քաջութեանց և յուղարկաւորութեանց մէջ, որոնք բոլորն ընկերային գործեր են, կատարուած ընտանեկան յարկէն դուրս: Եւ ուր և գտնուէր նա ընկերութեան մէջ, իւրմէ կը պահանջուէր, և նա պիտէր համապատասխանել, զգաստութիւն, չափաւորութիւն և լրջութիւն՝ հակառակ սեռի անձանց հետ տեսակցութեանց մէջ, մանաւանդ երբ երկուքն ալ երիտասարդ լինէին, ինչպէս կը զգացնէ Բարսեղ Մաշկուացին 1325ին՝ գրելով այսպէս. «Յորժամ կին ոք տայ հասակաւ՝ ընդ երիտասարդ այր խօսի և զրուցէ,... թէպէտ և ոչ ինչ գործէ չար, սակայն տեսօղքն զայթակղին[2]»: Այսպէսով՝ թէ ծրչափ զգուշաւորութիւն ի գործ կը դրուէր հանդիպմանց ժամանակ, փոքրոգի դատողութեանց տեղի չտալու համար:

8. – Հայ կնոջ մերձաւորութեան և ընտանութեան հետ համեմատական էր ընկերութեան վարմունքն ալ անոր հանդէպ: Կը հետաքրքրուէր անով, կը մեծարէր զայն՝ քաղաքակիրթ ազգէ մը պահանջուած եղանակաւ. գիտէր գովել ու հռչակել անոր մարմնական և մանաւանդ մտաւոր ու հոգեկան ձիրքերը, գեղը, առաքինութիւնը, կատարած վայելուն ու պատուաբեր գործերը, գեղծումներն անգամ, և յանձնել զանոնք ի պահպանութիւն յիշատակարանաց ու պատմութեան, որպէս զի ապագայ սերնդները ճանաչէին ու յիշէին զանոնք, և ես կարենայի կազմել ներկայ աշխատութիւնս: Հայ ազգն իւր երգչաց ու քերթողաց քնարին ալ յանձնեց զայն, սկսեալ Գողթան դուսաններէն մինչեւ ԺԵ–ԺԶ դարու տաղերգակները, որոց մէկ մասին լարերը թրթռացնող եղաւ զգայապաշտ սէրը, և ոմանցն՝ ինչպէս Կոմիտասին ու Նարեկացւոյն՝ աննիւթ սէրը, որ կը սաւառնի հոգեթով բարձրութեանց վրայ և հօն կը տանի կը հանէ իւր երգին առարկայն ալ:

Ուշադրութեան արժանի է վարմունքը Պռոշեան Աշիր Հասանի կնոջ Թաձերի Նարեկին գրչին՝ Յովհաննու (1286ին), որ նոյն ընտանեաց հատմախուռմ յիշատակութեան մէջ տիկնոջ անունը մեծարանօք կը նախադասէ քան զամուսնոյն, տոգերն ու զուսակին, խնդրելով յիշել «զամենայնս զհնեալ պարոնայքն՝ զԹաճերն և զՀասան և զՊապաքն և զՆշաչի». և յատկապէս ալ կը գովէ «սատուածատէր և բարեպաշտ և արքայուհի պարծանաց» տիկինը[3]: Նախադասութեան նոյն փափկանկատութիւնը նշմարեցինք նա և Համազասպեան Աղանթեգի կողմանէ՝ հանդէպ իւր

1. Աղ. 255. — 2. Մշ. 44. — 3. Խոր. 147.

կնոջ[1]. *որպէս զի համոզուինք՝ թէ քաղաքակրթական ներքութիւնը մինչեւ ուր է հասեր մեր ազգին գէթ մէկ մասին մէջ։*

Հայ ընկերութեան մեծարանքն հանդէպ իւր տկար կիսուն՝ զայն նախանձայոյզ ու վրեժխնդիր ալ հանդիսացուց՝ ոչ միայն անհատին կամ կենակցին[2], *այլ ամբողջ սեռին պատուոյն, ազգայնոց և օտարաց միանգամայն, ինչ որ մեր ցեղին պարծանքներէն մին է։ Պատմութիւնը ցոյց կու տայ մեզ ատոր գեղեցիկ օրինակներն ալ։*

Պարսից արքայն Շապուհ խարէութեամբ գերի բռնած զԱրշակ, տեսած և ատեցած էր մեր աշխարհը։ Կորովին Մուշեղ յունական բանակով մ'ի Հայս բերաւ անոր պանդուխտ որդին ու ժառանգը Պապ, վերակազմեց հայ բանակն ալ, զարկաւ ջաղջախեց Պարսից զօրութիւնը, և Շապուհ մազապուր խոյս տուաւ, Հայոց գերի թողլով իւր տիկնանց տիկինը մեւս կանանց հետ, զոր Թուլամորթ պարսիկը միասին կը շղթայեցնէր։ Հօդ մամիկոնեան ասպետական հոգին պաշտպան կանգնեցաւ օտարին ու թշնամւոյն կանանց, ոչ մեկուն թոյլ չտալով «անարգել ինչ գնոսա». և «խնամոտ գթով» արձակեց վիրապին, որ ապշած Հայուն վեհութեան վրայ, զայն իւր ապետակ ձիով նկարել տուաւ գինւոյ տաշտին կողին. և ամէն ըմպելուն կը յիշէր ու կ'ըսէր. «Ձերմակաձին գինի արբցէ[3]*»։ Մեծն Աղեքսանդր ալ պատուով պահեց պարտեալ Դարեհի կանանին, բայց չարձակեց. Մամիկոնեան ասպետութեան մեծանձնութիւնը քրիստոնէութեան բոյրն ունէր։*

Անցնինք 572 թուականը, ուր Պարսից կողմանէ Հայաստանի մարզպան նշանակուած է Սուրէն կամ ձիհոմր Վշնասպ. պատիժ մը մեր նախարարաց գլխին, որ ազատ կանանց հանէին ընկած էր, «ոչ առնելով զայրն տէր կնոջ իւրոյ»։ Հայ պատուախնդրութիւնն ընդվզեցաւ այդ անզգամութեան դէմ. և ահա օր մ'ուրիշ Մամիկոնեան մը, Վարդան Գ., որդին մեզ ծանօթ Վասակ նահատակին[4]*, ախոյեան կանգնեցաւ, յանձն առնելով ամէն ճնաս. սպասեց «դիպող ժամանակի», որ երբ հասաւ՝ երեւ ծառացաւ շանը դէմ, մեռց սուրն անոր կուրծքը, և զայն «յերկիր կործանէր»։ Այդ հարուածը կայծն եղաւ նոր ապստամբութեան մը մեր իշխանաց կողմանէ, նորանոր պատերազմաց և աւերմանց, որոնք ի վերջոյ ստիպեցին զՎարդան ընտանեօք փախչիլ ապաստանիլ կայսերական քաղաքը*[5]*։*

Ցետ Պարսից՝ հայ կանանց պատուհաս զարձան Ադրբացիք, որ և զարկն սկսան արշաւել ի Հայս։ 680ին յարձակեցան Վասպուրականի,

1. Ագաթ. 42. — 2. Ագաթ. 41, 48. — 3. Փաւս. 185–90, 236. Ասող. 116. — 4. Ագաթ. 38. — 5. Ագղ. 84–85. Ուխտ. 48–50.

Տարօնոյ և Կոգովիտի վրայ. ամրոցներ գրաւեցին, և անհոգութեամբ նստած՝ սկսան գաւել հայուհւոյն պարկեշտութեան։ Այս անգամ վրէժխընդիր կանգնեցաւ Ոչտունին Թէոդորա զօրավար. վեց հարիւր զօրականով խոյացաւ՝ կոտորեց երեք հազար Արաբ, Ճեացածները փախուց, արձակեց անոնց կապած Հայերը, և դարձաւ ցնծութեամբ[1]։

Նման ազնիւ հոգի մ'էր Աշոտ պատրիկ Բագրատունի, որ երբ 688*ին լսեց՝ թէ արաբացի գունդ մը հասած Հայաստանի սահմաններըը, այրերը կը խոչտանգէին հարկահանութեամբ, և կանայքը «խորհէին խայտառակել ըստ անօրինութեան իւրեանց», յարձակեցաւ իր գնդով, ջարդեց ու ցրուեց զանոնք. ինքն ալ վիրաւորուեցաւ, և առած խոցէն վախճանեցաւ յետոյ, այդպէս զոհ երթալով իր հոգւոյն մեծութեան*[2]։

Այս վեհերուն առջեւ կը նսեմանան՝ — և ես ակամայ կ'արձանագրեմ՝ — Մերուժան ուրացող մը, որ ճակատած Մամիկոնեան Մանուելի դէմ, հաշիւ կ'ընէր՝ թէ վաղիւ նոյն ժամուն զայն ձերբակալած, և «յանդիման նմին զկին նորա վարդանուշ խոյտառակեալ իցէ[3]». *մինչ նոյն ժամուն իր խելագար գլուխը պիտի անցնէր Մանուելի նիզակաց ծայրը։ Կամ Գերենկան պէս անառակ մը, որ փորձանք էր իր ազատանւոյն կենակցաց*[4]։ *Եւ կամ Գագիկ Բ մը, որ գահազուրկ Ցունաց քով, երբ օր մը մայրաքաղաքէն կը դառնար՝ փախչելու նպատակաւ, ամէն ուր իջեւանելուն՝ կը հրամայէր իր զօրաց «խայտառակել զիառաւոր կանայս Հոռոմոց, և այնու նախատեաց զնոսա*[5]». *բայց անոցմէ աւելի ինք զինքն ու հայ անունը։ Եւ ինք՝ որ կը պարծէր Ցունաց առջեւ՝ թէ «ամենայն կտակարանացն Աստուծոյ՝ հնոյ և նորոյս հմուտ եմ*[6]», *առաքինի հարցը*[7] *գահուն վրայ գտնուած ժամանակ եւս այդ հմտութեան ապացոյցը չտուաւ, ինչպէս կը տեսնենք Գր. Մագիստրոսի անոր հասցէին նետած սլաքներէն*[8]. *և իրեն հետ տապալեցաւ Բագրատունեաց պանծալի գահը, ինչպէս Արտաշիսի անզգուշութիւնն ալ կործանած էր Արշակունեացը*[9]։ *Մեծ խրատներ անոնց համար՝ որ չեն գիտեր քրիստոնէական բարոյականի կարեւորութիւնը։*

9. — Հուսկ նկատենք հայուհւոյն ընկերական յարաբերութիւնը կղերական դասուն հետ, որ կը ներկայանայ կրկին ձեւով. մին բնականկութեամբ՝ անոնց սատարելու նպատակաւ, և միւսը՝ տեսակ մը հոգեւոր կապակցութեամբ։

ա. Գ դարէն յոյն և մանաւանդ ասորի եպիսկոպոսաց, երիցանց ու սարկաւագաց տներու մէջ կային բուն իսկ հաւատաւորներ իբր հոգա-

1. Գէո. 11։ — 2. Անդ՝ 38։ — 3. Փաւս. 251։ — 4. Աստ՝ 46։ — 5. Ուռ. 180։ — 6. Նոյն՝ 162։ — 7. Աստ՝ 96։ — 8. Մգ. Թղթ. 15, 59, 63։ — 9. Աստ՝ թ, 3։

բարձու՝ տանուտիկնայք անուամբ, որուն սակայն չհաճեցան ու փորձեցին խափանել Նիկիոյ ժողովն[1] և հետագայ հարք[2]։ Մեր քով դեռ անծանօթ էր այդ և դարուն. այնպէս որ երբ Երբիշոյ կաթողիկոսն եկաւ «բոո սովորութեան իւրեանց աշխարհին տանուտիկնօք», Հայք գայթագղեցան և ապա մերժեցին զինքը[3]։ Բայց ոմանք ախորժած ու հետեւած լինելու են այդ օրինակին, որով Շահապիվանի ժողովը 447ին տեխուեցաւ արգելու զայն[4]։ Աւոր մէկ տեսակն էր արծաթապին ազախնութիւնը, զոր Ն. Աշտարակեցին թոյլ չտուաւ քահանայից[5]։ Դաւիթ գանձակեցին ժԲ դարուն՝ այրի քահանայից յորդոր կու տար վանք մտնել, որպէս զի չհարկադրէին մեռելոյն փոխան «տանտիկնայս» պահել[6]։ Եւ Աւաքել եպս. Սիւնեաց (ժԵ դարուն) կ'ուզէր՝ որ ձեռնադրիչ եպիսկոպոսը պատուիրէ նորընծայ քահանային՝ զգուշանալ «սպասաւոր պահել ի կանանց[7]»։

Տներէն զատ՝ մեր մենաստանաց զգուշաւոր դռներն ալ բացուեր են յաճախ կանանց առջեւ, զոր Աշտարակեցին ուզեց նոյնպէս խափանել, գրելով այսպէս. «Մի ամենեւին, որպէս լուաք, հացարար և կովկիթ և խնոցեհար ի վանս տանել կին մարդ[8]». և որոց գոյութիւնն իբր «կովկիթս և սպասաւորս» դեռ կը տեսնէր ու կը տրտնջէր Մխ. Գոշ[9]։ Անոնք մայրապետ կը կոչուէին, ինչպէս կ'ըսէ Երեսէս կրակեցին 1335ին՝ հեղնական ձեւով մը, Երուսաղեմի Հրեշտակապետաց ուխտին մէջ աշխատելու ժամանակ, թէ «ի ճառից գրելն ոչ մայրապետ ունիմ և ոչ քոյրապետ, ու չատն ցամաք հացով[10]»։ Դրուած արգելները կարծես թէ կ'ընդարձակէին անոր յաճախութիւնը, դառնալով Գր. Տաթեւացւոյն վերկայութենէն՝ որ կ'ըսէ. «Ջի այժմ այսպէս զամենայն կարգ շինթեալ տեսանեմք, քահանայք (վանականք) ի քաղաքի շրջելոք, և կանայք ի վանորայս բնակեալ, սեղանակից միմեանց և տնակից եղեալ». և խառնակը քննադատէ զանոնք[11]։ Աւաքել դատիճեցին ալ կը պատմէ՝ թէ ժԵ դարու առաջին քառորդին արեւելեան Հայոց վանականք մենաստաններըը «լեալ էին կանամբք և տանտիկնօք և իւրեանց տզպայնօք», զորս աշխատեցան բարեկարգել ժամանակի ազդեցիկ Մովսէս ու Պօղոս վարդապետները[12]։ Կը կարծեմ՝ թէ հայ վանքերու անյաւտուկ բնակչաց այդ յաճախութիւնն եղաւ՝ որ զանոնք հետ զհետէ դատարկեց յատուկ բնակիչներէն եւս։

Բ. Կար՝ ըսինք՝ հոգեւոր հաղորդակցութեան ձեւ մ'ալ հայ կանանց

1. Կան. գ։ — 2. Ոսկ. Մտթ. ա, 269. Ջգօճ, 119։ — 3. Փրպ. 72–74։ — 4. Կան. ծԳ։ — 5. Աւտ՝ 21։ — 6. Աւտ. չԳ։ — 7. Սնմ. դաս. 27։ — 8. Կան. լԳ։ — 9. Բզմ. 1833, 451։ — 10. Գրչ. թ. 239 Ս. Ղզր։ — 11. Լ՛. Յոբ. 16։ — 12. Գաւթ. 220, 222։

և կղերականաց միջեւ, որով բարեպաշտուհի մը բարեգործութեան նպատակով կ'որդեգրէր ու խնամածու կը լինէր եկեղեցականի մը, դառնալով անոր մայրապիրը, և իր զաւակը՝ քոյրապիր։ Այսպէս Վասակ Սիւնեաց դուստր և Հրահատ տոհմակցին կենակիցը Քուշպիդոխտ անզաւակ մնացած, 867ին կ'արձանագրէ՝ թէ Սիւնեաց եպիսկոպոսը Սոդոմն «ինձ հոգեաց զաւակ սոցայ, և յոյս և ապաւէն մեզուցեալ հոգւոյ իմոյ», միանգամայն կալուածներ նուիրելով աթոռին՝ ի վայելս անոր և յաջորդաց[1]։ Աբասայ կինը Նանա թագուհի[2] կը գրէ՝ թէ «նորակերտ վարդապետս» Մարգարէ իր աշակերտութեան սկիզբն «որդեացաւ ինձ, և առաւել եղեւ քան զծնունդ որովայնի՝» որմէ նոյնպէս գուրկ էր. «և հոգայր, կ'ըսէ, զօգուտն հոգւոյ իմոյ»։ Տիկինդ անոր խնդրով կը շինէ Յովհաննավանից պարիսպը, զոր դեռ չաւարտած կը վախճանի Մարգարէ. «և մեզ սուգ անմխիթար եղեւ, կ'ըսէ, փոխումն նորա. և ես Նանայս ապէխարշեալ ի գթոյ նորա», իբր իրեն սփոփանք՝ կը կանգնէ անոր գերեզմանին վրայ խաչ մը՝ «յիշատակ անվախճան առ ի սէր որդիութեան նորա[3]»։

Յովհաննէս վարդապետ ոմն՝ առաջող Եսայեայ մեկնութեան 1302ին, կը խնդրէ յիշել «զաստուածահաճոյ և զբարեմիտ զծերունի զհոգեւոր մայրն մեր զՏիկնոյ», որ գրել կու տայ նոյն մատեանն ու կ'ընծայէ իրեն. և տիկինդ էր այրի ու մայր զաւակաց[4]։ Վայոց ձորոյ Գլաձոր անապատին մէջ 1317ին կայ Սարգիս արեղայ ու գրիչ, որ ընթերցողաց յիշատութեան կը յանձնէ «զհոգեւոր ծնողսն մեր՝ զՄեծամիկին և զՄարթա, զՆասէի, զՀովսեփն[5]»։ Ներսէս գրիչ, որ վերոյիշեալ Կրակեցին կը թուի, կ'օրինակէ Երուսաղեմի 1346 թուակիր աւետարանը, և կը նուիրէ Գ. Կոստանդնի մօր Մարիոնի, որ «զմեր անարժանութիւնս եղբայր կոչեաց իւր, կ'ըսէ. և ինձ այսպէս թուի՝ եթէ ի կամացն Աստուծոյ տեառն և ի շնորհաց սուրբ Հոգւոյն յայտնեցաւ մեզ հոգեւոր քոյր և կատարեալ բարեկամ»։ Եւ աստուածային օրհնութիւնը կը հայցէ անոր վրայ, «որ է մեր հոգեւոր մայր». և անոր Ջիւի գաւեր՝ որ «է մեր հոգեւոր քոյր և բարեկամ[6]»։ Նոյն Կրակեցին գրչեալ 1335ի գրչութեան մէջ կ'ակնարկէ «հոգեւոր մօրս Փրիստոնէ հաւատարմին Կապնցից և իր ընկերոջն Թագուհէ, որ շատ աշխատեցան, կ'ըսէ, ի հիւանդութեանն և ի հացի եփելն[7]»։

Ցետս քահանայ փիլիպոսեայ արեւելցի, գրիչ 1348ին, ուրիշ թուականի յիշատակարանի մը մէջ Կոստանդին Գ. արքայի ամուսինը Մա-

1. Օրբ. 159–60. — 2. Աստ՝ 47. — 3. Ձք. սրկ. գ, 23. — 4. Հոգ. յշտ. — 5. Հյպ. 812. — 6. Ակ. հճգ. 1913, ա, 81. — 7. Գրչ. թ. 239, էջ 756 Ս. Գ.

րիւն կ'անուանէ «զերախտաւոր և ըստ հոգւոյ մայրն իմ[1]»։ Ուրիշ մը, Մելքիսեդեկ քհ. գրիչ՝ 1376ին ընթերցողաց աղօթից կը յանձնէ «զհոգեւոր մայրն իմ Մինա խաթուն[2]»։ Մկրտիչ Նազաշ եւս 1449ին կը յիշէ «զբարեպաշտ մայրն Շուշան», որ կորուսած չորս որդիքն ամուսնոյն՝ տանուտէր Հեթմոյ հետ, «արար իւրն յորդեգիր զճգնազգեաց կրօնաւորն Յովսէփ». և անոր հետ գնաց բնակեցաւ Մերտնոյ Ս. Յովհաննէս մենաստանին մէջ, «որպէս զտաստրակ անապատի որոշեալ ի զբաղմանէ աշխարհիս, մեռանելով ի մարմնի, միայն Աստուծոյ կենդանի». և իւր բոլոր ստացուածքը գործածեց յօգուտ վանքին, ինքն իսկ աշխատելով «ի սպասաւորութիւն սուրբ ուխտին[3]»։

Այս հոգեւոր կցորդութիւնն ալ, թէպէտ նպատակը բարի և անձինքը լուրջ, բախեցաւ խստակրօն առաջնորդաց ու վանականաց ընդդիմութեան, որպիսիք էին Դաւիթ գանձակեցին[4], Մխ. Գոշ[5], Յհ. Գառնեցին[6], Առաքել Սիւնեաց[7] և Սիմէոն այրիվանեցին[8], բոլորն ալ (բաց ի Գոշէն) արգելով վանականաց նա և կնքահայր լինել և կնքամայր կամ սաւառնայր ունենալ։ «Չի, կը յարէ Առաքել, այս ամենայն խարէութիւնք են և ճանապարհ սատանայի»։ Իսկ Զագայ Ժողովը (1270ին) սահմանեց՝ որ «ոչ սանամայր, ոչ մայրագիր, ոչ քորագիր բնաւ, և ոչ մայր և քոյր ումեք և ոչ ազգական ի վանքն» բնակին[9]։ Բայց ինչպէս արգելոցաց բազմութենէն ու չարունակութենէն կը տեսնուի վերն ու հօս, իրենց խրատներն ու պատուէրք մեռեալ տառ մնացեր են սովորութեան առջեւ, որ անփոփոխ պահեր է իւր ընթացքը դարերով։

Կը կրկնեմ՝ որ հայուհւոյն մասնակցութիւնն ընկերական կենաց՝ պիտի տեսնուի մեծագոյն չափով ու չքեղագոյն եղանակաւ մեր հետագայ գլխոց մէջ՝ քան որչափ ցոյց տուաւ մեզ ներկայս։ Չի մեք հօս փաստեցինք և ի տես դրինք այդ հաղորդակցութեան սկզբունքն ու հիմնական կետերը միայն, որոցմէ կը բղխին՝ իբր հետեւանք՝ ուրիշ բազմաթիւ պարագայներ եւս, որքան բարդ են ընկերային կենցաղին պահանջներն ինքնին։

1. Հոբ. յտ։ — 2. Անդ։ — 3. Գրչ. թ. 283, էջ 776 Ս. Պդր։ — 4. Ամս. նդ։ — 5. Բզմ. 1933, 451։ — 6. Գառն. խր. 145։ — 7. Ածմ. դատ. 27։ — 8. Հյպ. 570։ — 9. Կաան. գ, ա։

ԳԼՈՒԽ Զ

ՎԱՃԵԼԶԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Մարդը, ծր ազգի, դարու, վիճակի և սեռին ալ պատկաներ, սիրեր է միշտ վայելչութիւնը թէ իւր անձին և թէ այլոց վրայ։ Եւ այս ոչ այնչափ իւր յարկին առանձնութեան մէջ, որքան ընկերութեան առջեւ երեւելու ժամանակ։ Այս պատճառաւ իսկ յետ մեր նախորդ գլխոյն յառաջ կը քաշենք հօս այս խնդիրը։ Ընկերութեան առջեւ՝ ըսինք. և արդարեւ տեսանք՝ թէ Փաւստոսի չինական երիտասարդը, որ «թերեւս յաւազակութենէ» կը դառնար և ճանապարհի վրայ էր, այդ պայմանի մէջ իսկ ինչպէս զարդարուած էր[1]. և բուն պատմչին բառերով՝ «լուաջ ցեալ զհերս իւր, օծեալ, մերձեալ (այս ինքն մարձեալ), վարսակալ եդեալ ի գլուխ իւր, և օդիկ (կամ լօդիկ) արկեալ զուսովք իւր»։ Նոյն խնամքը մատնանշեց մեզ Բ. Մաչկուացին նա և հայ կնոջ վրայ՝ երբ դուրս ելնէր[2]։

Կրկին մատն ունէր վայելչութիւնը. բնատուրը, որ է մարմնական գեղը, և արուեստականը կամ մարմնոյն պճնումը. երկուքն ալ կարեւորք և իրարու լրացուցիչ։ Ատոնց հետ քաղաքակրթութիւնը կ'որոնէր հոգեկանն ալ, որ կը յայտնուէր լեզուին, շարժմանց, բարուց, բնակարանին, կարասեաց ու սպասներուն վրայ անգամ։ Վայելչագիտութեան պահանջն եթէ ընդհանուր էր, բայց անոր արտայայտութիւնը կը փոփոխուէր՝ ժողովրդոց զարգացման աստիճանին համեմատ։ Քաղաքակիրթ ազգերու մէջ տարբ ու ներքացած էր. իսկ յետամնացներու՝ պարզ ու կոշտ։ Սակայն բարգաւաճ ցեղերու մէջ ալ վայելչին գաղափարն անհաւասար եղեր է՝ անհատից զարգացման ու դաստիարակութեան չափուն համեմատ։ Եւ եթէ այս պատճառաւ չէ կարելի գեղեցկին բացարձակ սահման մը տալ, բայց անոր ընդհանուր ծանօթութեան շուրջ իւրաքանչիւր զարգացած ընկերութիւն միաբաններ է միշտ։

Քաղաքակրթութիւնն այդ յառաջադէմ ժողովրդոց մէջ գաւած էր մեր ազգն ալ, որ գիտցաւ այս մասին մէջ եւս ցոյց տալ իւր կրթութիւնն ու ներքութիւնն արժանաւոր կերպով։

1. – Վայելչագիտութեան առաջին մասը բնատուր գեղեցկութեան մէջ դրինք, զոր հասարակութիւնն որոներ է երկու սեռներուն վրայ եւս,

1. Աստ՝ 26։ — 2. Աստ՝ 117։

*սկսեալ անոնց մատուցագոյն տարիներէն։ Մեք առիթ ունեցանք տես-
նելու մանկական գեղեցկութեան պանծացումը մեր հին մատենագրաց կող-
մանէ, և անոր պատճառած հաճոյքը նոյն ինքն ծնողաց սրտերուն[1]։
Ծաղկին կոկոնն է այդ, որ պիտի բացուի մեծագոյն փայլով մ'արբուն
հասակին մէջ, յորում կ'ընդարձակուի նա և անոր գերն ու կը սկսի ըն-
կերական կարեւորութիւնը։ Հայ կնոջ – որով պիտի զբաղինք նախ –
հաղորդակցութիւնն ընկերութեան հետ՝ նպաստեց հայ հասարակութեան՝
ճանաչելու անոր այդ բնաւորը պարզեւը, հետաքրքրուելու, մեծարելու,
խօսելու և գրելու անոր մասին։ Ա.գաթանգեղոս՝ որ մեր հնագոյն գրիչ-
ներէն մին է, իւր ուրուագիծ ոճով մեր առջեւ կը դնէ հայ ազգին հոգե-
բանութեան պատկերը քան իրականութիւն մը, երբ մեր դեռ դիցապաշտ
ազատանին ու խառնաճաղանճ ամբոխ մը կը խոնէ դրան Նորեկ Հռիփսիմէի
շուրջ՝ «ի տեսիլ գեղոյ նորա՝» ըստ «հնթանոսաբար սովորութեանց[2]»,
առով աւելի ցայտեցնելու համար արբունքին «աքանչելատեսիլն տեսիլ»
համ «զգեղապանձ վայելչութիւնն[3]», զոր ինքն իսկ շեշտել կ'ուզէ։

Սիւնեաց Անդովկ իշխանին դուստրը փառաւոր, խառնուրդ սիւնի
ու մամիկոնեան ազնուականագոյն արեանց[4], տակաւին հայրենի տանն
ու դռնափակ սենեկին մէջ նստած[5], արդէն «կարի անուանեալ էր գե-
ղեցկութեամբ և պարկեշտութեամբ», կ'ըսէ պատմիչը. երկու յատկու-
թիւնք՝ որոց վերջինն աւելի կը բարձրացնէր առաջնոյն յարգը։ Օրիորդ
Ա.րշակունեաց հարս երթալով, աւելի մօտեցաւ բարձր ընկերութեան,
և առաւել խօսակցութեան նիւթ դարձաւ. այնպէս՝ որ «համբաւ գեղեց-
կութեան աղճկանն, կը յարէ Փաւստոս, ընդ վայրսն տարածեցաւ, և
յաճախեալ բազմանայր և հնչէր[6]», առանց ակնածելու անոր ատիճա-
նէն. համբաւ՝ զոր կ'երեւի՝ թէ անձնասիրութիւնն հաճելի կ'ընծայէր են-
թակային և անոր ընտանեաց ալ, և ատոր համար կ'ընթանար համարձակ։

Նոյն կամ նման գովեստներ կը տրուին նա և ուրիշներու։ Գար-
գին Ուշտունեաց կինն Չամազասպուհի, Փառանձեմի մօր տոհմէն[7], կը
նկարագրուի «պայծառ տեսանելովն», և պայծառագոյն հոգւովն[8], ինչ-
պէս պիտի տեսնենք։ Դր. Մագխաստրա իւր համանուն հաւն ու հանին
Շուշան կը սահմանէ «գեղով չքնաղ», բարեպաշտութեամբ ու բարե-
գործութեամբ երեւելիք[9]։ Ա.րծրունեաց պատմիչը կ'ակնարկէ Բագրա-
տունեաց չառաւիղ ու Վասպուրականի առաքինի իշխանուհւոյն[10], լու-
սանման կամ «արփիագեղ տիկնոջն մեծին Մոփևայ[11]»։ Ա.րիստակէս գրիչ*

1. Ագաթ. 85-86. — 2. Ագթ. 130. — 3. Նոյն 114. — 4. Ագաթ 57. — 5. Ագաթ 16. — 6. Փաւս. 116. — 7. Նոյն 178. — 8. Անդ. — 9. Մգ. թղթ. 43. — 10. Ագաթ 45. — 11. Ար. 293.

կը դրուատէ Զորտուանելեան Վիգենի գաւակները[1]. և անոնց մէջ «չքնաղագեղն» կատա, «կոյս գեղեցիկ յոյժ, զարդարեալ ամենայն բարեձեւութեամբ... կատարեալ հասակաւ և գեղեցկութեամբ[2]»։ Եւ կեռան Թագուհոյն որդւոց մին չվարանեցաւ ընթերցողաց ուշադրութեան յանձնել իւր «գեղեցիկն տեսով առաքինի մայրն[3]»։

Հայուհւոյն շնորհաց համբաւը տարածուած էր նա և օտարաց քով, ուստի աւանդութիւն մ'ալ չինուեր է, զոր իբր պատմութիւն կոչած է Անտոնինոս, և Կղ. Գալանոս կրկնեց։ Թաթարաց Կասանոս զանը, որ յետոյ քրիստոնեայ կը լինի, երբ կը նստի իւր գահը, պատուիրակներ կը յղէ և ամէն կողմ որոնել կու տայ գեղեցկագոյն կինն՝ ամուսնութեան առնելու համար։ «Ապա գտնուեցաւ և լուր տրուեցաւ՝ թէ Հայոց թագաւորին դուստրը գեղեցկագոյն էր քան զամէնը. որոյ համար Կասանոս խնդրեց և հայրն հաւանեցաւ, եթէ հաճէր դուստրը». և նա կ'ընդունի առաջարկը՝ քրիստոնեայ ծնելու պայմանաւ[4]։ Մերս Հեթում՝ որ կը յիշէ նոյն թաթար զանը, անտեղեակ է այդ ամուսնութեան. և մեզ ծանօթ հայ արքայատեաց մէջ Թաթարաց գնացող չկայ։

2. — Ցորձամ կը կայացնէր հայ ըմբռնողութիւնն այդ կանացի վայելչութիւնը։ Ակնելով և դարձն, հետաքրքրական է Ոսկեբերանի մէկ տեղին, ուր նա չղթայակապ Պօղոսը կը համեմատէ չքնաղ օրիորդի մը հետ, և աւելի յանկուցիչ կը գտնէ կալանաւոր առաքեալը։ Հօդ հայ թարգմանիչը կ'ընդլայնէ կուսանին նկարագիրը, և անոր մէջ կը գծէ հայ մանկամարդին կենդանագիրն իսկ այսպէս. «Աչս ծաւիս, յօնս վիսակիցս, բիբս խաբտեաչս, մեղմս, քաղցրահայեացս, ցածուն, հանդարտագոյնս... արտեւանունս թոյրաթուխս, ներքոյ և արտաքոյ անուռեախիտ մազառաձեւ զբօքն պատկեալ... ճակատն պատպատչուն. այտքն ի ներքոյ վիսահարթք, երկայնուժնիօսք, յղկեալք մարմարտաձեւք. կրաւիլ[5] բողոտակ, ոռնչքն պարզք (հարթ), շրթունքն հատուրակ (հաւասար), առատուռնքն սպիտակք, աւեւնեւրին գեղեցիկ, բնաւրին վայելուչ[6]», ուր բոլոր շեղագրածներս թարգմանչին են՝ մանրամասնած ըստ հայ ճաշակին։ Մեք հօս պատկերալից նկարագրութեան հետ ունինք ոսկեզարեան հայերենի սքանչելի գեղեցկութիւնն ալ, որ գայն աւելի կը պճնէ, և ինքն իսկ արուեստ մ'է. ինչպէս այլուր աչաց այս ամփոփ ու վառվռուն նկարագիրն եւս. «բոլորակք և լիք և ծաւիք և ընդոստք՝» համաձայն բնագրին[7]։

Խոբենացին կը յիշէ հայ Տիրան արքայ մը, – որդի Բ Ալրտաշիսի[8], – և անոր «չքնաղագեղ» Երանեակ դստեր «գղեզման հեբան՝» սակաւա-

1. Ասա՝ 86, — 2. Հյպ. 393, 394, — 3. Ասա՝ 86, — 4. Գն. ա, 430, — 5. Գունչ, — 6. Ոսկ. Պօղ. ա, 660, — 7. Անդ՝ 39, — 8. Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ հայր Բ Տիգրանայ։

գիւտ մեր ցեղին մէջ, և «զվարսիցն գիտպոպիս[1]»։ Մեր քով մեծապէս յարգի էր նա և մորթի սպիտակութիւնը։ Վերոյիշեալ Հաւնազատպուհին իւր մարտիրոսութեան պահուն կը ներկայանար «սպիտակ մարմնով», այնպէս՝ որ «փողփողէր մարմինն ի բարձուէն, կ'ըսէ պատմիչը, զոր օրինակ ձիւն սպիտակութեամբն[2]»։ Նոյն խնամքն ունէին իրենց վրայ Եղիշէի տիկնայք ալ, որոց նեղութեան օրերուն «սեւացեալ ներկան մորթք մարմնոց նոցա», կ'աւելէ պատմիչը, ցերեկն արեւակէզ ու գիշերը գետնախշտի լինելով[3]։

Ոսկեբերանի թարգմանիչն յաւելուածով մը կը զգացնէ նա և հայուհեաց իրենք գիրենք «զսպեալ պնդակազմ» ցուցնելու հնարները[4], զորս պիտի տեսանենք ատորեւ. և որոնք խորհել կու տան՝ թէ անոնց հաճելի չէր գիրութիւնը, որ կը խանգարէր մարմնոյն բնական չափակցութիւնը, և ատոր համար իսկ չէր կարող հաշտուիլ վայելչագէտ կիրթ ճաշակին հետ։ Նոյնպէս կը գտար ու կը վկայէ հելլէն արուեստն ալ իւր չքնաղ մարմարներուն վրայ. և կը կրկնէ Անտիոքի քարոզիչը ժամանակի յոյն կուսանաց մասին, ըսելով՝ թէ այնպէս կը հագուին, «զի մի կարի յոյր (գէր) թուիցի, և մի կարի նուրբ, այլ կշիռ հաստարակ[5]», որ է միջակ պայմանով մը։

Մենք հօս կը գտնուինք հայ անցելոյն դասական շրջանին մէջ, ուստի կը փոխադրէ զմեզ նարեկացի բանաստեղծն ի ծ. դար. և ուր Ծննդեան տաղին մէջ, «երգ զարմանալի, երգ չարժվարժենի», կը նկարագրէ Նազարեթի Կոյսը։ Ա. այս՝ գրչի այդ նկարիչը վրձնի նկարչի մը պէս իւր դիմաց կը դնէ՝ իբր օրինակ՝ հայ շնորհագեղ մանկամարդ մը, որ կը կաքաւէ ու կ'երգէ բազմութեան առջեւ, հանդիսանալով «զարդ՝ երամից զարդ». և ուղղակի զայն կը գծագրէ ճարտարօրէն ու հաճութեամբ՝ իբր արուեստագէտ՝ հակառակ այլոց աննկրոզութեան կաքաւաց հանդէպ[6]։ Յառաջ կը բերեմ իւր նկարագրէն կարեւորը՝ քաղելով։

«Յունից նրբենից ի մի կից կամար. – Աչքն ծով ի ծով ծիծաղախիտ, – Երկու փայլակնաձեւ արեգական նման։ – Յայտէն՝ նռնենի ատրպետունկ – Գեղաշիտակ ծայրից ծաղկանց։ – Բերանն երկթերթի, վարդն ի շրթանց կաթէր։ – Լեզուին չարժուին քաղցրերգանայր տաւիղն։ – Վարսից երամից զարդ՝ երամից զարդ – Որպս են առեալ, եռահիւսակն բոլորեալ այտիւք։ – Ի ծամին խեզեփին հագրէ[7]. զի նոյն սէր – Հոգիապզեստեալ գեղն ի գինւոյն գոյն։ – Ծոցն լուսափայլ կարմիր վարդով լցեալ։ – Ծղիքն[8] ծիրանի՝ մանուշակի հոյլք։ – Գեղեցիկ պատ-

1. Խոր. բ, կգ։ — 2. Փաւս. 178։ — 3. Եղշ. 156–57։ — 4. Ոսկ. Պօղ. բ, 554։ — 5. Անդ՝ ա, 68։ — 6. Աստ՝ 76–77։ — 7. Հատանուն վարդը։ — 8. Բազկներըւ

*մուճանաւն զարդարեալ էր, – ի կապուտոյ, ի ծիրանոյ, ի բեհեզոյ, ի յորգանէ, ոսկեշողէր գոյնն։ – Գօտին արծաթափայլ ոսկետտուն – կամարակապ յականց, յականց շափիւղայ – Մանրամասին յօրինուածով պճնեալ։ – Անձինն ի շարժել մարգարտափայլ գեղով, – Ոտիցն ի գնալ՝ շողն ի կաթել առնոյր[1]»։ Նկարագիր՝ յորում կը գտնես ծ գալու հայեւհին՝ որչափ կ'ուզես, բայց ոչ Նազարեթի ծածկաւէր պարկեշտուհին։ Ատեւմ մ'ալ մինչեւ ծէ գար, և հօն կը հանդիպինք աստուպատոյ Գօզալի նկարագրին. «կին գեղեցիկ, լայնաճակատ, յունակից, բազմահեր[2]», որ հին նկարագրութեանց ամփոփումն է։

3. – Հայ կնոջ վայելչութիւնը նկարողներդ այրեր են, որոնք անոր հետ երգեր են առնական գեղեցկութիւնն ալ, զոր և հայուհին կը ճանաչէր ու կ'որոնէր, և զեր մ'ունէր անոր կենաց մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք։ Լսենք ուրեմն մեր մատենագրաց տեսութիւնը նա և ասոր մասին։

Հին վէպը մեր ազգին ասանդական նահապետն Հայկ կը սահմանէ՝ «գեղապաճոյճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ». և զՏիգրան Ա՝ «խարտեաշ... երեսօք գունեան և մեղուակն. անձնեայ և թիկնաւէտ, առոյգաբարձ և գեղեցկատես[3]»։ Ո՛չ պատմութիւնը, այլ հայ ժողովրդեան երեւակայութիւնն էր՝ որ այդպէս կը տեսնէր այդ անձինքը։ Ընդ հակառակն հեռի չէր ու ծանօթ էր պատմողին՝ Յուսիկ, յետոյ հայրապետ, իբր «բարձր հասակաւ, գեղով երեսաց աքանչելի և չքնաղ[4]»։ Նոյնպէս ասոր թոռը Ներսէս, «մեծ և բարձր ցանկալի հասակաւ և վայելուչ գեղով», և «չքնաղատես հերօք վարսից իւրոց». զոր երբ ձեռնադրութեան պահուն կը վիրայեին, «բազումք յարտասուս հարան՝» անոր գեղոյն ազատազման համար[5]։

Աշոտ Ա. Բագրատունի արքայն «քաջահասակ էր, նա և անձնեայ և թիկնաւէտ և զուարթերես և մրայօն» ու գեղեցիկ մօրուօք[6]։ Աբեւլ մանրամասն նկարագրուած է իբր թոռն ու Վասպուրականի թագաւորը Գագիկ, որ ունէր «պատկեր լուսազարդ և հասակ փառաց անհամեմատ». երեսներն «հարթ և ուղիղ, վայելուչ և պայծառ». մազերը «թխակերպ գանգուրագեղ» և «խուռնախիտ թանձրութեամբ» բաժնուած սպիտակ ճակատին վրայ. յօնքերը «մրազարդ կամարաձեւ կցուածք» իբարու, և բիբերն ու արտեւանունք «հրաշազարդ յօրինմամբ». ունչերն երկայն ու վայելուչ, շրթունքերը կարմիր, ատամունքերը խիտ ու մաքուր, և մօրուքը մանիշակի պէս ծազկած գունագեղ այտերուն վրայ[7]։

Աբգարեան Աբթրունի, Գր. Մագիստրոսի փեսայն[8], էր «անձամբ

1. Նրկ. 464–65. — 2. Չք. սրկ. ա, 33. — 3. Խոր. ա, ժ, իդ. — 4. Փաւս. 30. — 5. Նոյն՝ 68, 70. — 6. Յհ. կթ. 174–75. — 7. Արծ. 340–41. — 8. Ասո՝ 99.

վայելուչ, մեծաշուք և բարձրահասակ, գանգրահեր և գեղեցկատեսիլ»· և ատոր հետ «քաղցրախօս և անուշաբարբառ իբրեւ զտատրակ[1]»: Ասանեցի Վիգենի որդին Զորտուանէլ՝ յիշատակագիրը կը սահմանէ «զգեղեցիկն, զբարեսեսիլն, զգանգրահերն, զխարտիշագեղն, զլայնաթիկունքն, զհաստատաբազուկն, զչափահասակն[2]»: Եւ Թորոս Ռոսլինեան՝ «տեսլեամբ թխամորթ, երկայնուսնչ, գիմօք գեղեցիկ և ահարկու, գանգրահեր և լի շնորհիւ[3]»: Հօս ալ՝ ինչպէս հայ տիկնոջ վրայ՝[4] գեղեցկութիւնն «ահարկու» կամ «ահագին[5]» է տեսողաց, այս ինքն պատկառելի: Եւ այդ բոլոր նկարագրութեանց մէջ կը նկատենք գաղափարի ընդհանուր միութիւն ու չարունակութիւն մը մեր պատմչաց քով, ինչ որ ազգին անփոփոխ գաղափարն իսկ էր:

4. – Կարեւոր բաժին մ'ունէր այդ արտաքին շնորհքն ամուսնութեան մէջ եւս՝ երկու կողմերուն համար, և գանոնք իրարու մօտեցնող տարրերէն մին եղեր է: Երբ Ա. Խոսրովու սպանմամբ՝ Արտաւան տիրեց Հայաստանի, կոտորել տուաւ Մանդակունեաց տոհմը, որմէ Արտաւազդ ազատեր էր սպանելոյն որդին Գաթիդ քոյրերուն մէջ կար «կոյս մի գեղեցկատիտակ», զոր Տաճատ Աշոցան գողցաւ կոտրածէն, ի Կեսարիա փախուց և ամուսնացուց իրեն՝ «վասն չքնաղագեղ կերպարանին[6]»: Գնելի հետ ամուսնութեան մէջ չենք կարող անտես նկատել փառանձեմի գեղոյն համբաւը: Ատոր հրապոյրն էր՝ որ նախ զՏիրիթ ալ եղեռնագործութեան մղեց[7], և ապա բացաւ անոր առջեւ Արշակայ արքունեաց դռները[8]: Արծրունին Դերէն Բ դուստր մ'ունէր, զոր հարանացուց Բագրատունի Գրիգոր պատրկին. «և էր նա կին գեղեցիկ, և սիրէր զնա այրն իւր», կ'ըսէ պատմիչը[9], նոյն յատկութեան համար:

Փոխադարձաբար հոյուհին ալ իր կենակցին վրայ որոներ է՝ ըսինք՝ առնական վայելչութիւնը, մանաւանդ ազնուական դասուն մէջ, որ էին «մարդիկ փափուկ՝ ընդարձակասուն բնակիչք ձիւնեղէն լերանց[10]»: Եղիշէ խօսելով Արարի մէջ կապուած մեր ազատաց տիկնանց մասին, կը շեշտէ այդ բնաւորը պարգեւին կարեւորութիւնն անոնց սրտերուն մէջ, ըսելով այսպէս. «Աչք իւրեանց կարօտացան տեսանել զցանկալի գեղ երեսաց նոցա[11]», որմէ տարիներով գրկուած կ'ապրէին[12]:

Սակայն բնութիւնն ամէն այրերու – ինչպէս և կանանց – հանդէպ առատաձեռ չէ պտնուեր միշտ. և հոյուհին հարկադրուած էր համակերպիլ նա և բախտին իրեն նշանակած ազնիւներու կենակցութեան:

1. Ագթ. 348։ — 2. Հյպ. 393։ — 3. Տրգ. կիլ. 221։ — 4. Ասա՛ 113։ — 5. Փաւս. 68։ — 6. Խոր. ե, հգ։ — 7. Ասա՛ 44։ — 8. Փաւս. 121։ — 9. Շպհ. 49, — 10. Կղէ. 150։ — 11. Նոյն՛ 157։ — 12. Ասա՛ 38։

Եղեր են սակայն անոնց մէջ հոգիներ ալ՝ որ ըմբոստացեր են բախտին դէմ, մանաւանդ անոնք՝ որ ունէին բնութեան պարգեւը, և աւելի նախանձայոյզ էին նոյնը տեսնելու նա և իրենց ամուսնաց վրայ, որով անոնք արժանի լինէին իրենց։ Վերոյիշեալ Երասնկի այրը Տրդատ բագրատունի՝ էր «կարճ հասակաւ և գծուծ տեսլեամբ», որոյ համար կինը կ'ատէր զայն ու «պչրանօք և պատեհեաւ» կը կենար միշտ անոր հանդէպ, աւազելով ինք զինքն՝ որ չքնաղագեղ մը կը բնակէր վատակերպին հետ։ Օր մ'ալ Տրդատ զայրացած անոր արհամարհութենէն, սաստիկ ձեծեց զայն, գեղեցիկ գանգուրները կտրեց՝ ի պատիժ անոր մեծամտութեան, և փախաւ գնաց[1]։

Տեսանք փառանձեմի ատելութիւնն ալ Ա.րշակայ դէմ՝ իրենց ծանր հետեւանօք, զոր վերագրեցինք բարոյական ներքին պատճառի[2]*, և ատոյգ է. ապացոյց իր վրեժխնդրութիւնքը՝ որոց պիտի հանդիպինք յետոյ։ Բայց եթէ լսենք Փաւստոսի, կը սեղմէ ատոր չարժառիթը, գրելով այսպէս. «Որչափ սիրէր արքայն Ա.րշակ զկինն, այնչափ ատեաց կինն զարքայն», ըսելով՝ թէ մազոտ կամ «թաւ է մարմնով և թուխ է գունով*[3]*»։ Կը հաւատանք՝ թէ այս պատճառն ալ ունեցաւ իր բաժինն՝ արքունեաց մէջ գժտիք մը բացուելուն։*

5. – Գնենք սկիզբը դիտեցինք՝ որ քաղաքակիրթ վայելչագիտութիւնը կը տարածուէր նա և անձին արտաքին պճնութեան, և տան ու կարասեաց վրայ։ Տեսանք արդէն անձին զարդարուճն ընկերութեան մէջ մտնելու ժամանակ[4]*, ինչպէս նա և նարեկացի քերթողին նկարագրածին վրայ*[5]*. և որուն օրհորդը փոյթ կը տանէր՝ սկսեալ ի մատղ տիոց*[6]*։ Նա տիկին է արդէն, և ծանրաբեռնած ամուսնութեան ու մայրութեան հոգերով. սակայն և այնպէս ատոնց և իր առաքինութեան հետ եւս գիտէ հաշտեցնել անձին արտաքին պերճանքը, զոր իր աստիճանն իսկ կը պահանջէ իրմէ, և ինք գիջանելով կը հետեւի ընկերական պատշաճութեանց։ Այսպէս Սամոյ տիկնոջ Մելիքսթոյ մասին պատմիչը կը գրէ՝ թէ էր «զարդարեալ՝ ոչ միայն ի հիւս ասկեմանս ընդելուզեալ մարգարտով և ակամբք պատուականօք, կամ ի հանդերձս ոսկեհուռս հպարտացուցանողս զմիտս կանանց թագաւորազանց», ինչպէս ինքն էր*[7]*, այլ ատոնց հետ ատացած էր առաքինութեանց չարք մ'ալ*[8]*։*

Կանխեցինք տեսանք նա և մեր տիկնանց պալատներուն արտաքին ու ներքին և կահուց անպակաս չքեղութիւնը[9]*։ Այժմ լրացնելու համար մեր տեղեկութիւնքը հայ տիկնոջ վայելչագիտութեան մասին, մեզ կը*

1. Խոր. բ, կգ։ — 2. Ատ՝ 52։ — 3. Փաւս. 122։ — 4. Ատ՝ 19, 117։ — 5. Ատ՝ 135։ — 6. Ատ՝ 13։ — 7. Ատ՝ 121։ — 8. Հյգ. 393։ — 9. Ատ՝ 14–16, 17–18։

Ձեայ նկատել զայն ընկերական կարեւոր պարագայի մը մէջ. այն է իւր ընդունելութեան պահուն։ – Հօս մեր գործը Դ–ե դարերու տիկնոջ հետ է, աւելի ազատ և ուշագրաւ իւր հնութեամբ և ինքնատպութեամբ քան իւր ապագայ կիւիկեցի քոյրը[1]։ – Իւր տան և անձին անբաժան պերճութիւնն ազնուական դասուն առջեւ ամբողջապէս ցուցադրելու ժամն է այդ, իւր փառաց ժամը։ Դառնանք ուրեմն անոր տաձարը, անոր կոչնոց հանդիսարանը, որոյ լոկ գռնէն նայեցանք անգամ մը[2], բայց ներս չմտանք գննելու, և ուր շատ կարեւոր բաներ կան տեսնելու։

Նախ և յառաջ կը հրապուրէ զմեզ այդ գահլճին տեսարանը, որ պալատան ընդարձակագոյն ու գեղեցկագոյն վայրն է[3]։ Բայց ո՞վ պիտի յարուցանէ իրենց փխրած աւերակներէն Եղիշէի տիկնանց պանծացեալ տաճարներն[4] ու բանայ մեր աչաց առջեւ։ Մենք ստիպուած ենք շատ նեղու պատմութեան թողած քանի մը յետնագոյն օրինակներով։ Ա.յդպիսի է Գագիկ Ա.րծրունւոյ կառուցածն Աղթամարի մէջ. քառանկիւն շէնք մը, երկայնութիւնը, լայնութիւնն ու բարձրութիւնը քառանասնական կանգուն։ Ներքուստ անսիւն, գմբեթաւոր, և շուրջանակի կամարակից խորաններ կամ խորշեր, որոց վրայ կը նստէին մի մի ակեզարդ լուսաճաճանչ գմբեթներ։ Որմերը ծածկուած էին խրախճանական և ըմբշական տեսարանաց և անասնոց նկարներով։ Ներսը կային «զանազան տեղիք գահոյից՝» հիւրերու համար. և գռները՝ մանրաքանդակ ու երկբացիկ։ Միով բանիւ՝ «փառք տաճարին ահեղ իմն և զարմանալի» էր[5]։ Ա.յսպիսի լինելու է Անւոյ արքայական պալատան մէջ գտնուած մեծ սրահն ալ, որոյ «առաստաղն ու պատերն ակեզօծ ու նկարազարդ» էին, գաճեղէն ակեզօծ ծաղկներով և նկարեալ կենդանագրերով[6]։

Նոյն կամ նման բան մ'էր ուրեմն մեր հին տիկնոջ տաճարն ալ, որոյ մէջ իւր խրախութեան առթիւ՝ անսովոր գեղեցկութեամբ ու հարստութեամբ կը փայլին նա և անոր յաւուրս «ազատք երախանաց[7]»։ Ա.յս ինքն է սեղաններ՝ քառակուսի կամ բոլորշի ձեւով, ոքտուած բեհեզեայ օթոցներով, և իւրաքանչիւրին վրայ մի մի ծաղկակալ ակուռող յարգի մետաղէ, մի ծաղկանց փնջերով[8]։ Անոնց շուրջ շարուած են բազմականք կամ բարձրագահք, ծածկուած տապատակներէ կամ կերպասեայ պատառներէ, և անոնց վրայ ազնիւ բարձեր՝ նստելու համար։ Խնկանոցաց վրայ կ'այրին անուշահոտ նիւթեր, հնչուն բուրմամբ լեցնելով տաճարին օդը։ Եւ որով հետեւ ընթրիք է և երեկոյ, գայն կը լուսաւորեն իւղի կանթեղներ, լապտերներ կամ աշտանակներ[9], կախուած առաստաղէն կամ հաստա-

1. Ա.ստ՝ 118։ — 2. Ա.ստ՝ 117։ — 3. Ա.ստ՝ 15, 16։ — 4. Ա.ստ՝ 24։ — 5. Ա.րծ. 331–32։ — 6. Ա.պ. 1917. ապր. 13։ — 7. Եղ. 156։ — 8. Ա.ստ՝ 24։ — 9. Չ.ոմս. ճ.։ 128–32։

տուած պատերուն վրայ, և որոց միջին դարուն կը յաջորդեն կամ կ'ընկերեն նա և մոմեր[1]։

Մեր ազնուատոհմ կոչնականք եկած բազմած են արդէն սեղաննեբուն շուրջ, ցուցնելով իրենց երկար՝ բայց հիւսուած ու գլխին շուրջ ամփոփուած մազերը, որոց վրայ կապուած է պատիւ վարսին կամ թանկագին վարսակալը[2]. իրենց ազնիւ պատուհասանին՝ որ մինչեւ ծնկները կ'իջնէ՝ յայնասրուն վարտևաց վրայ. իրենց հարուստ կամարը կամ գօտին՝ որմէ կը կախուին իշխանական փայլուն սուրն ու նրանը[3]։

Առաջին սեղանին ի գլուխ պատուաւորագոյն հրաւիրելոց հետ նստած է հիւրընկալ տիկինը, զգեցած իր պայծառագոյն հանդերձն ու զարդերը, որոնք իրենց կը ձգեն գիտող աչքերը։ Անոր մարմինը ներքուստ կը պնդէ պահաձուանդը կամ երկար ու լայն երիզ մը, որ կը դառնայ պատելով իրանն ու տալով անոր լանջաց ամփոփ ու կարկառուն ձեւ մը։ Ամբողջ հասակը կը ծածկէ կերպասեայ շքեղ պատմուճանը, շինուած ազգային և յաճախ յունական ներբարուեաց պատառէ[4], ոսկեհիւս գեղանաքարշ քղանցով. մերթ թեզանաւոր է և մերթ անթեզան, մերկ թողլով բազկներն յունական ոճով։ Անոր վրայ կը փողփողէ ծաղկանկար գեղեցիկ վեներանը, որ կը պքողէ իրանը մինչեւ ծնկները, իբրեւ կրկնակ կարճ պատմուճան մը։ Լանչագեղ կամարը կամ գօտին, ազնագործ ու լայն, կապուած է սեղմօրէն կրծոց կեդրոնը։ Իսկ բուն կամարը կամ ականայեռ գօտին կը զսպէ ներքացած մէջքը, կախելով առաջակողմէն զարդարուն ծոպեր։ Եւ այսպէս իրանն ամբողջ կը հանդիսանայ «զսպեալ պնդակազմ[5]» ձեւով մը։ Իսկ զգեստին մասունքն ունին այլազան երանգներ. երկնագոյն, որդան կարմիր, նկարչէն և ոսկեման[6]։

Իր ծամերն հիւսուած են փողոչուկ կոչուած մարգարտայեռ լարով մը, և պսակաձեւ ամփոփուած գլխին շուրջ։ Կրնան նա և խոպոպներու վերածուիլ՝ օգնութեամբ արուեստին, և կախ թողուիլ՝ եթէ յարմար են այդ կերպին։ Թաղ մը, որ է ցած ու վերեւ տափարակ ներբարուեաց գդակ մը, կը հանդչի գլխին վրայ, բաց թողլով վարսից պսակը, և բռնուած ոսկեղէն ականապարզ բաղխարիներով կամ մեծագլուխ գնդասեղներով։ Ճակատին վրայ կը շողայ մարգարտազարդ ապարօշը կամ ժապաւէնը, որ կ'երթայ կը հանգուցուի ու կ'երկարի գլխին ետեւ։ Ականջներէն կը կախուին ոսկեղէն մարգարտեայ գոյշապահանգիներ կամ գինդեր՝ ըստ հաճոյս. առաջինք օղակաձեւ ու վերջինք գնդաձեւ։ Վգին շուրջ կը փայլի քառահանիւակ մը, կազմուած ոսկւով՝ մարգարտով ու գոհարներով։ Մերկ

1. Շապ. 41–42. Հյպ. 420։ — 2. Աստ՝ 131։ — 3. Ճառ. 150–52, 157–59։ — 4. Համմ. Ասփ. թ, 32։ — 5. Ոսկ. Պօղ. բ, 554. յն. չունի։ — 6. Աստ՝ 19։

բազկաց վերեւ կ՚երեւին մի մի ջոդէք կամ տափարակ թանկագին անուշ-ներ, և գաւառակաց քով ապարանչանք՝ այլազան ձեւերով և ակեղէնք։ Իակ մատնեբուն նոյնպիսի մատանիներ ու կշտապանակներ. առաջինք գլխով, զոր այրերը կնքելու կը գործածէին, և միւսերը զարդի համար։ Հուակ՝ ոտքերը կը պճնեն ակեզօծ կօշիկներ՝ ցած ու սրածայր։

Իակ ինչ որ բնութիւնը գլացած կամ ժամանակը կոդոպատած է անոր կերպարանաց վրայ, կը լրացնէ արուեստը, ծածկելով այտերը սնգուրին թեթեւ կարմրութեամբ, ծարրով սեւելով ու շեշտելով յօնքերուն խոռոչութիւնը, և ճակատն ապիտակ ներկելով և ողորկելով։ Միանգամայն անուշահոտութիւն մը կը բուրէ անոր անձէն, չնորհիւ այրուհւոյն գաշտին «իւղաբեր սերմանց» ընձեռած հիւթերուն[1], որոցմով այս ազգիս օծուած տեսանք հայ տիկնայքը[2]։ Բոլոր այս տեղեկութիւնք աղբիւրներով և ընդարձակօրէն նշանակուած են Հայ տարազի պատմութեան մէջ[3]։

Ըսի՝ թէ Դ–Ե դարերու տիկնանց նկարագիրն է այս։ Հետագայք կը փոփոխեն տարազն հետ գհետէ՝ ըստ արտաքին ազդեցութեանց՝ որոց ենթարկուեր են. բայց ամէն ձեւերու մէջ ալ հայ տիկինը կը պահէ իր ճաշակի ներքութիւնը, – ինչպէս ցուցած եմ յիշեալ աշխատութեանս մէջ, – և ի յայտ կը բերէ միշտ թէ անձին վրայ և թէ տան մէջ։ Ու բոլոր բարեբաստ դարերը Ընորհալւոյն հետ տեսան անոր պճնումը բեղով, մետաքսով, և մանաւանդ «ակւով և արծաթով», և «օտար դեղօք» երեսին վրայ[4]։

Մինչ դեռ մեք կոչնականները կը գննենք, անոնք արդէն ակած են ընթրիքը։ Սեղանապարտարք կը բերեն անոնց առջեւ ազնիւ պնակները կամ «սուրբ սկտեղք[5]» կերակրոց, և կը մատուցանեն ակի և կամ արծաթ տարգալներ՝ թանի համար, և պատառաքաղներ ու դանակներ՝ որոցմով պիտի կտրեն ու ճաշակեն ուտեստները։ Ներքութիւն և արուեստ կը մտնեն նա և կերակրոց մէջ[6], զոր խոհակերք ու ժաղարարք կը պատրաստեն խոհակերոցին մէջ, շտեմարանեն ու պրէֆն առնուած նիւթերով։ Ուսուցից կը յայտնուի գինարբուքը, առ որ մատուռակները պիտի բերեն թանկագին տաշտերը (տաշտաձեւ գաւաթներ՝) գրուած բաժակակալ կոշուած ափսեներու վրայ, որոնք հետ գհետէ պիտի լցուին մատուռեղեն նուագած անապակ գինիներով։ Այս բոլորին նկարագրութեան նուիրած եմ առանձին հատոր մը[7]։ Մրգեօք տիկնանց տուած խնճոյից մէջ ալ պիտի մտնէ գուսանութիւնք և արբեցութիւնք, սեպհականք սրանց ճաշերուն, որոցմէ շատ հեռի էր մեր որոնած վայելչութիւնը։ Անառուգութեան մէջ

1. Փրպ. 23, 332. — 2. Առա՛ 19. — 3. Պտմ. տրգ. 126–36. — 4. Շն. նժկ. 207. — 5. Եղէ. 156. — 6. Առա՛ 19. — 7. Ձաշեր եւն.

լաւ է որ կանխեանք ելնենք տաճարէն, միասին տանելով հաճելի տպաւորութիւնը միայն՝ զոր առացանք մեր այցելութենէն։

6. — Ա.յս արուեստական և աղմկալից պերճանքէն անցնինք բնութեան ծոցը, որ իսկական աղբիւրն է գեղեցկութեան. համագոյքն իւր բազմաբիւր զարդերով, ճառագայթուձի արարչագործ իմաստութեան ու բարութեան, որ կը ձգէ զգայուն հոգիները, կ'ազնուացնէ ու կը բարձրացնէ անոնց ճաշակը։ Եւ հոն՝ բնութեան մէջ եւս՝ ներկայ պիտի գըտնենք ներքացած հայ տիկինը, ծառերու և ջրերու ընկերութեան մէջ[1], ուր իւր բարախուն սիրտը կը խօսի բազմաճամուկ գարնան, կը ճուռղէ նորեկ ծիծառան հետ[2]։ Իւր տան քով, իւր պատշգամին առջեւ կը գտնուի անոր «բուրաստան ծաղկոցն» ալ[3], որ բազմազան գոյներովը կը դիւթէ անոր աչքերը, անուշակ բոյրերովը կը գգուէ անոր հոտոտելիքը, կը զուարթացնէ հոգին, կը զարդարէ անոր սեղանները։ Բայց այդ ծաղկոցն ունի աւելի նուրբ ու բարձր պաշտօն մ'ալ. անոր միտքը կը փոխադրէ դէպ ի մօտաւոր կամ հեռաւոր անցեալը, այն մեծ օրն ու նուիրական սեղանին առջեւ, ուր իրեն և ընտրեալ կենակցին գլուխները միասին պսակուեցան նոյն ծաղկներէն բոլորուած պսակներով[4], և արտասանեցին իրենց ցմահ նուիրման ու հաւատարմութեան ուխտը։ Եւ այդ յիշատակը, ծաղկանց այդ գողտրիկ լեզուն, աւելի մօտ և յուզիչ է անոր սրտին՝ կենաց ինչ ինչ պարագայից մէջ։ Ա.յոպէս իւր անմահացուցած տիկնանց, կ'երգէ ազու Եղիշէն, «ծաղիկք գարնանայինք յիշատակեցին զպսակաձեր ամուսինս նոցա[5]», որոնք կը հեծէին Ա.պարի խաւարչտին բանտերուն մէջ. կը յիշեցնէին ու կը մորմոքէին զանոնք։

Ա.յդ ծաղկոցները պիտի չարունակեն միշտ վայելել հայ ազնուական դասուն մտերմութիւնը. և Գագիկ Ա.րծրունի իւր կառուցմանց բոլոր չքեղութիւնից քով[6] չպիտի մոռնայ յաւելուլ առատօրէն ամենէն հաճելին, «պարտէզս բուրաստանաց և ծաղկոցաց[7]», որոց մեծագոյն բարեկամն ու այցելուն պիտի լինի անկասկած Ա.պուհամզայի նազելի դուստրը[8]։

7. — Վայելչին ծանօթութիւնն համեմատական եղեր է միշտ՝ ըսինք՝ զարգացման հետ։ Հետեւաբար զոյն չպիտի կարենանք գտնել հայ ամէնքին քով այն չափով՝ զոր տեսանք ազնուականաց մէջ։ Սակայն վերջնոյս օրինակը չէր կարող անտարբեր թողուլ առաջինը, մանաւանդ քաղաքացի դասը։ Եւ մեք զանազան տեղեր առիթ ունեցանք պատահելու կամ ակնարկելու գեղեցկապիտական որոշ նշաններու նա և ժողովրդեան քով։ Ա.յսպէս տեսանք Փաւստոսի զարդարուն երիտասարդը, և գուշակեցինք

1. Ա.սա՝ 25։ — 2. Ա.սա՝ 38։ — 3. Ա.սա՝ 24։ — 4. Ա.սա՝ 74։ — 5. Եղ. 157։ — 6. Ա.սա՝ 15։ — 7. Ար. 331։ — 8. Ա.սա՝ 64։

անոր կնոջ պայմանն ալ[1]։ Հանդիսականք խնամոտ զարդարման նարեկացւոյն նկարագրած կաքաւչին[2], որ նոյնպէս առհմիկ մը չէր։ Նմանապէս մեր ազնուական դասուն զաւակաց դաստիարակները, սոսկական մարդիկ[3], չէին կարող վարել իրենց պաշտօնը, եթէ վայելչագիտական զարգացմանէ զուրկ անձինք լինէին։ Վերջապէս հայ ազգին ընդհանուր քաղաքակրթութիւնն իսկ կը նեղշնչէր անոր գեղեցկին գաղափարը։ Ի բաց առեալ չինական վշտամբեր դասը[4], որ ամէն ժամանակ և ամէն տեղ անկարող եղեր է զուգընթանալ քաղաքակրթական ներթութեանց հետ։

ԳԼՈՒԽ Է

ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՄԷՋ

Ի՞նչ դեր ունեցաւ հայ կինն ազգիս կրօնական կենցաղին մէջ։ Ինչ կերպով վարուեցաւ անոր հետ կամ անոր հանդէպ հայ եկեղեցին։ Որ չափով մեծարեց ընդհանրապէս անոր սեռն ու յարգեց անոր վիճակը։ Որքան տպարէզ տուաւ անոր՝ աղօթատան, հոգեւոր պաշտամանց կամ ընկերական գործոց մէջ։ Հարցեր են՝ որ կ'արժեն քննուիլ յատկապէս, որով հետեւ ատոնց մէջ պիտի տեսնուի հին հայ կղերին հոգեբանութիւնն ալ, և հայուհւոյն վիճակած կրօնընկերային դիրքը, որ կարեւոր է մեր ուսումնասիրութեան համար։

1. — Դեռ բուն նիւթին մէջ չմտած՝ անհրաժեշտ կը համարիմ հայ անցելոյն մասին քաղաքական տեսութիւն մը, որմէ կը կախուի մեր հարցմանց լուծումն ալ։ Տեսութիւն մը՝ որ իմս է, բայց որ լինելու է նա և ամէն զարգացեալ և ողջամիտ ազգայնոց։

Չորրորդ դարու սեմէն կամ քրիստոնէութեան սկզբէն, ուր կը սկսի եկեղեցւոյ դերն հանդէպ կնոջ, Հայաստանի մէջ իրարու դէմ ի պայքար մտան երկու քաղաքականութիւնք և երկու ազդեցութիւնք. յունականն ու պարսկականը։ Առաջինն էր յունականը, և արդէն շատ հին, և արդիւնք ազգախօսական ու լեզուաբանական վաղեմի յայտնի կցորդութեանց երկու ցեղերուն միջեւ, որով մեր ազգը վաղուց հակեցաւ հելլէն ներքագոյն քաղաքակրթութեան։ Տիգրանեանք իրենց նախորդաց պէս

1. Աստ՝ 26–27։ — 2. Աստ՝ 135։ — 3. Աստ՝ 90, 91։ — 4. Աստ՝ 26։

Պատկերս, դեռ անտիպ և իբր «հայ թագուհւոյ», ազնուաբար չնորհեց ներկայ աշխատութեանս՝ լուսանկարիչ Ո. Գալուստեան Յիւրիքէ, հանելով Վիեննայի պետական թանգարանին «անծանօթ» գոհարներու խմբէն (բ. 18, լ. 14 հգմ.)։ Իր գիրն է ΕΡΜΙΟΝΗΣ ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΟΥΑΡΑΖΑΔΟΥΚΤΑ, որ է «Հերմիոնէի թագուհի Վարազդուխտ»։ Քննեցի և միտեցայ ես ալ անոր հայութեան, զոր կը հաստատեմ հետեւեալ փաստերով։

1. Ոչինչ հաճարելով գլուածդ, հարկ պիտի լինի հանել զայդ մինչեւ Յունաստանի թագաւորութեանց (ԺԱ–Ժ դարուց միջեւ ն. Ք.) կամ մեր ուրարտեան շրջանը, «Հերմիոնէ» յոյն քաղաքին տալ ուրոյն գահ մ'անյայտ ի պատմութեան, և անոր վրայ նստեցնել պարսիկ կամ հայ դչխոյ մը, ինչպէս կը պահանջեն «թագուհին» ու «Վարազդուխտ». կերտուած մ'որ անկարելի է։ — 2. Չենք կարող քանդակիդ վրայ տեսնել և ոչ արքունատուհի մը. զի լոկ Աթենայ եօթն արքունաներէն (կամ դատաւորներէն) մին ունէր «թագաւոր» տիտղոսը, և կինը՝ «թագուհի», վերջինս ծննդեամբ քաղաքացի լինելու պայմանաւ (Դիմք. Ա, 386–88)։ — 3. Վիեննայի թանգարանին հնութեանց բաժնին տեսուչն Աս. Փ. Ա֊քէր (F. Eichler) հաղորդեց ինձ՝ թէ նոյն նոնագարին գրի ձեւը դ դարու է յ. Ք. և ասոր քով ուրիշ ենթադրութիւն աւելորդ համարեցաւ։ — 4. Այն տեսութեան հետ կը զուգընթանան վա֊

404,14.

յոգդոյեան և արմատը վ՚արդագ եաս, որ շատ հետէ ուրարտեան չրջանի ծանօթ
անուններէն, յատուկ և ընտանի են սասունեանին. և դ դարուն վ՚արդը կայ
Գարեխց ու մեր քով (տես Փաւստաս). իսկ վ՚արդգոյեան՝ մեր խոսրով Բ
արքայի դատեր վրայ (տես՝ 44), որոյ նմանները ունին սասունեան չրջանի
ուրիշ գոհարներ ալ. Ջարդոյեան, Արմենդոյեան են (հմմտ. Գամ. տրգ. 112,
129)։ — 5. Կարեւոր է դիտել՝ որ սասունեան քարերուն գիրը պահպանելէն
է՝ նման անոնց դրացոց, իսկ վ՚արդգոյեին՝ յունարէն, սովորական մեր քով
նախ քան հայ գիրը, որպէս զի Քազունդոյ մէջ հայ մը նշմարելիք քան պար-
սիկ, և ապրած դ դարուն կամ մօտերը։ — 6. Գալով Էրմիոնեանին, վերա-
յիշեալ տեսուչն ուզեց կանացի անուն մը համարիլ։ Սակայն երկու անուն
մէկ անձին վրայ՝ անսովոր այդ պարերուն, և անջատ իրարմէ բազմաթիւ տես-
դասով, չեն համոզեր։ Որով կ՚ախորժիմ Էրմիոնեան մէջ համանուն քաղաքին
տեսակներ տեսնել, և յոյն քանդակողին չփոթմամբ փոխանակած Արմենիա
տեղ. անունը. և այդպէս վ՚արդգոյեան մէջ գտնել հայ դչխոյ մը։

յունարէն դրոշմեցին իրենց դրամները, մերթ անոնց վրայ յաւելով «Հելլենաւէր» մակդիրն ալ[1]. նոյն լեզուով մատենագրեց Ա.Թռաւազդ[2]. յունական տառերով փորձուած էր երբեմն գրել մեր լեզուն ալ, և վերջ-նականապէս անոնք եղան մեր այբուբենը[3]: Քրիստոնէութիւնն աւելի պնդացուց այդ կապը, և մեր Ա.Լուսաւորիչ՝ սկսեալ Տրդատէն, որ անոնց քով կրթուեցաւ[4], և իշխանական տներէ շատեր՝ ընդհանրապէս մխուած էին դէպ ի յոյն կայսերութիւնը, որուն և ապաւինեցան ի հարկին:

Մեր առաջին աւետարանիչք, որ են Լուսաւորիչ և իր զարմն՝ Ա.Րիս-տակէս, Վրթանէս, Ներսէս ու Սահակ, գնացին յունական դաստիարա-կութիւնն առացան[5]. զարձան և նոյն մտօք խորհեցան, զգացին և առաջ-նորդեցին ազգս, առ ի չգոյէ հայ ալփաբետաց՝ յունարէնն ընելով մեր ծխական լեզուն եւս[6]: Նոյն մեծ առաջնորդաց քաղաքականութեան ժա-ռանգորդներն եղան և մեր ս. Թարգմանիչք. Մեսրոպ՝ «անեալ և ուսեալ առ մեծին Ներսիսէ[7]», և իր աշակերտաց գոյգ դասերը՝ մինչեւ ցԳիւտ ու Փարպեցին, որ պարծանօք կը պատմեն իրենց կրթական ուղեւորու-թիւնքն Յունաց կողմերը, առացած ուսումները, հօն թողած ծանօթներն և ուսումնակիցները, յունարէն մատեաններ իրենց քով պահելն և անոց-մով անանիլը[8]: Անոնք հայ աշխարհի դռներն ալ լայնօրէն բացին յոյն մտաց ու քաղաքակրթական ներթութեանց՝ անոնց եկեղեցական հակայ հանճարներուն հայացմամբ. և ս. Գիրքն ալ վերատին թարգմա-նեցին յունականէն, ի կորուստ դատապարտելով ասորականէն կատա-րուած թարգմանութիւնը: Իրենց զգեցած եկեղեցական տարազն անգամ Յոյներէն կ'առնուին դեռ 471 թուին՝ ուր կը վկայէր գոյգ Գիւտ[9]: Հա-յուն ճշմարիտ ոսկեդարն էր այդ, հելլենահայ դարը:

Կը տեսնուի, և հարկ չկայ փաստելու՝ որ այդ սերտ հաղորդակցու-թիւնն Յունաց հետ՝ առաւելապէս մեր ազգին կոտմանէ էր: Բիւզան-դիոն ամբողջ Դ դարուն տիրապետական նպատակներ ցոյց չտուաւ երբեք արեւելեան կամ մեծ Հայաստանի վրայ, թէպէտ աւանդաբար բռնած էր փոքրը: Իր շահն իսկ կը պահանջէր ազատ Հայաստան մ'իբր բա-ժանարար ընդ մէջ երկու մրցակից կայսերութեանց: Եւ ամէն անգամ որ անցաւ Եփրատէն, մեր ազգին հրաւիրմամբ ու պաշտպանութեան հա-մար եկաւ. վկայ մերոցմէ՝ Ա.գաթանգեղոս ու Փաւստոս. և Յոյներէն Եւսեբիոս, որ կը գրէ՝ թէ Հայք «սկզբէն բարեկամ ու մարտակից էին Հռոմոց[10]»: Պարսկաստան չորս անգամ տապալեց Հայոց գահը, սպան-

1. Հյհ. դրմ. 34–41. — 2. Պւտ. Դ, 138. — 3. Ոսդդ. 55–60. — 4. Ագթ. 62, 643. — 5. Նոյն՝ 42, 641. Փաւս. 68. Փրպ. 42. — 6. Խոր. Գ, ւգ. — 7. Նոյն՝ Գ, խէ. — 8. Կոր. 21. Խոր. Գ, կբ. Փրպ. 345, 570, 592. — 9. Փրպ. 345. — 10. Պատմ. Հկ. Թ, ը.

ժամբ Ա. Խոսրովու, զաւագիր գերութեամբ նախ Տիրանայ, ապա Ա.Բ-
չակայ, և հուսկ թաւալմամբ Արտաշիսի. իսկ Բիւզանդիոն իւր բանակով
եկաւ կանգնեց զայն երեք անգամ[1], բայց ի վերջնէն՝ յորում հայ աւա-
գանին կամակից էր Պարսից, և չհրաւիրեց զկայսրը: Եւ յօժարութեամբ
թոյլ տուաւ թարգմանչաց՝ նորագիւտ հայ նշանագրերն ուսուցանել նա
և յունական Հայաստանի մէջ՝[2] ի պահպանութիւն հայութեան հօն եւս
Իրենց միակ աննպաստ գործն եղաւ Պապայ սպանութիւնը, և այն՝ զա-
ւելուն համար զիրենք[3], որոց չնորհիւ ստացած էր հայրենի գահը:

Այդ քաղաքականութեան դէմ կանգնած էր պարսկականը, որ չէր
հանդուրժեր Հայոց ինքնօրինութեան ու բարեկամութեան Յունաց հետ,
մինչ բոլոր միւս արեւելեայք իրեն ստրուկ էին: Թուեցինք այդ ազա-
տութիւնը կապտելու փորձերը, որ ի վերջոյ յաջողեցան: Եւ որպէս զի
սրտերու կապն ալ խզէին նոյն քրիստոնեայ ազգին հետ[4], նախ Շա-
պուհ և ապա Յազկերտ ձեռնարկեցին ջնջել մեր աշխարհէն աւետարանի
կրօնքը, թէպէտ չյաջողեցան: Բայց առաջինը Մերուժանի ձեռամբ կրցաւ
վտարել Հայաստանէն յունարէն լեզուն ու գրքերը, և անոնց տեղ դրաւ
իրեն հպատակ Ասորւոց գիրն ու բարբառն եկեղեցւոյ և աշխարհին մէջ[5]:
Վռամ չարունակեց և ընդարձակեց այդ հնարագիտութիւնը, կապտելով
հայրապետական աթոռն յոյն քաղաքականութեան ռահվիրայ Գրիգո-
րեան տան վերջին ճետին՝ Սահակայ ձեռքէն, և տալով նախ Սուրմակայ
և ապա յաջորդաբար երկու զեղծ Ասորւոց[6], այդպէս իրեն սեպհակա-
նելով հայրապետական ընտրութիւնն ալ, զոր Բիւզանդիոն չխորհեցաւ
անգամ: Պերոզ մերժեց աթոռէն զԳիւտ, զի «ծառայ մարդիկ» – ինչպէս
մեր ազգն էր – տուած էին զայն իրեն[7], և մեզադրելով անոր հաղոր-
դակցութիւնն Հոռոմոց հետ[8]: Ի վերջոյ Տիսխոն վերստին յառաջ քաշեց
իրեն հաւատարիմ և Յունաց հակառակորդ խորամանկ Ասորիները, որոնք
չհապաղելով քաղկեդոնեան հարցը, կաշկանդեցին և թիւրեցին մեր
առաջնորդաց մէկ մասին մտքերը նկատմամբ անոր (կամ յունական) վար-
դապետութեան, որ յառաջագոյն ընդունելի էր Հայոց. և 590ի ժողովով
ու Մովսէս կաթողիկոսի գործակցութեամբ յառաջ բերին եկեղեցական
խզումն ալ Հոռոմոց հետ, ինչպէս կը վկայեն մեր հին յիշատակարանք[9],
և ժամանակակից մը՝ Յոհան Երուսաղեմացի, ըսելով՝ թէ «Հայք յԱս-
բեաց խաբեցան» հօդ[10], առանց տեսնելու անգամ բնագիրն իրենց դատա-
պարտած վարդապետութեան, զոր եթէ կարդային՝ իրենց դաւանութեան

1. Ագթ. 39, 48–49. Փաւս. 52, 57. 164, 185. — 2. Խոր. գ, ձէ, ձը. — 3. Փաւս. 231–33. — 4. Եղշ. 9. Փրպ. 119. — 5. Խոր. գ, ձգ. — 6. Նոյն՝ գ, կգ, կե. Փրպ. 70–74. — 7. Փրպ. 346. — 8. Նոյն՝ 342. — 9. Կար. խնդ. 352–93. — 10. Ա՛ն Ա՛ք. 9.

հաւատար պիտի գտնէին։ Այս պատճառաւ ալ հայ կղերին ստուարագոյն մասն ի սկզբան չմիաբանեցաւ բաժանողաց հետ, և իրենց առանձին կաթողիկոս ընտրեցին զՅոհան[1]։ Բայց այդ բաժանումը պարսկական Հայաստանի՝ վերջնական յաղթանակն էր պարսիկ պայքարին, և հիմնարկութիւնն ստորական ազդեցութեան ի Հայս՝ պարսկական ճնշման ներքեւ, սահմանուած յարատեւելու նա և յետ Պարսից։

Այդ ծառայութիւնը պարսկասէրի քաղաքականութեան՝ որուն անգիտակցաբար ենթարկուեցան Հայք, կայսերական իշխանութենէն ու հելլենացման մտացածին վտանգէն ազատութիւն մը կը համարուի պատմութեան անտեղեակ պատմագեաններէ։ Ո՛րքան սխալ։ Բիւզանդիոնի լայնախոհ և ազնուական ընթացքը տեսանք. հայրապետական ձեռնադրութիւնը կեսարիայէն՝ արդէն վերջացած էր յետ ս. Ներսեսի[2]. իսկ վարչական ազատութիւնն երբեք չէր պակսած հայ եկեղեցւոյն, պահելով հանդերձ սերտ միութիւնն Ցունաց հետ։ Ի՞նչ չահեցուց մեզ ուրեմն հերձուածը։ Վտանգ հակայոյն ստեղութեան անշէջ խարոյկն Հայաստանի մէջ, որոյ համար այնպիսի մեծ ազգ ու մեզ բարեբար տերութիւն մը չնորհակալ լինելու չէր անշուշտ. և տուժողը մեք եղանք, լքուած անոցմէ հետագայ հելլանոսական բռնութեանց ձեռքը։ Եւ ինչ որ մեր նիւթին հետ կապ ունի, ստորական ծանր մտայնութիւնը, զոր այժմ պիտի տեսնենք, դարերով կաշկանդեց ու տանջեց հայ ուղեղն ու խիղճը, մինչեւ որ Պահլաւունեաց տունն ու Կիլիկիա վերստին մօտեցան՝ այս անգամ արեւմտեայց՝ – յետ Ցունաց հետ միութեան անյաջող փորձերու՝ – եկեղեցական, քաղաքական ու խնամեկան կապերով, և բացին վերստին Դ–Ե դարերու մտաւոր ընդարձակ հորիզոնն Հայութեան առջեւ։

2. – Չմեզ այս տեսութեան բերին հայուհւոյն կրօնական կենաց մէջ յայտնուած հակասութիւնք ու մթութիւնք, արդիւնք մեր մատնանշած յոյն և ասորի դիմամարտ ազդեցութեանց, որոնք այժմ շատ դիւրաւ պիտի մեկնուին։ Նախկին յունական ազդեցութեան ներքեւ, ուր փայլեցան մեր եկեղեցական մեծագոյն մտքերն ալ, հայ եկեղեցին շատ ազատօրէն կը նայէր կանանց սեռին ու կը մեծարէր զանոնք, ըմբռնելով առաքելոյն հետ՝ թէ աւետարանին առջեւ «չիք խոլր ոչ արուի և ոչ իգի[3]»։ Այդ ուղղութեան լաւագոյն ապացոյցը կը գտնենք նոյն շրջանի մեր սրբոց ցուցակին մէջ, ուր հաւասար կերպով կը փայլին առաքելական տանուէր արանց ու կանանց անուններ։ Հօն կայ Սանդուխտ մը, գուսար նշանակուած Հայոց Սանատրուկ թագաւորին և մարտիրոս հաւատոց համար, որոյ վկայաբանութիւնը շարադրուած է դ դարու երրորդ քառոր-

1. Սնք. 87. — 2. Փաւս. 226, 263 եւն. — 3. Գաղ. գ, 27.

դին[1]։ Գայիանէ, Հռիփսիմէ և ընկերք, համարուած օտարական նահատակներ ի Հայս, որոց գերեզմանաց վրայ Լուսաւորիչ կը կանգնէ երեք վկայարան, և յորս անոնք հանդիսապէս կը մեծարուէին «ի հայրապետացն և ի թագաւորաց[2]»։ Աշխեն ու Խոսրովիդուխտ, նշանաւոր բարեպաշտներ, որոց յիշատակին հնուքիւնը կը գուշակենք Տրդատայ տօնախմբութենէն՝ որ Դ դարէն է[3], և որոյ հետ խառնած է զանոնք տօնացոյցը։ Շուշանիկ, դուստր Վարդանայ և խոստովանող, որուն ամէն տարի «տօն մեծ կատարէին՝» ըստ ժամանակակից պատմչին[4]։

Այսպէս կը մեծարէր հայ եկեղեցին իւր այդ պայծառագոյն շրջանին՝ Յիսուսի հաւատոց հաւատարիմ բարեպաշտուհեաց յիշատակը։ Եւ ի նըշան այդ զգացման՝ Հայք անոնց կ'ընծայէին իրենց դչխոյից և իշխանուհեաց յատուկ[5] մեծամեծար տիկին տիտղոսն ալ, թէպէտ և օրիորդներ լինէին, ցուցնելու համար անոնց ընկերական բարձր կարեւորութիւնը. զոր օրինակ՝ «ընդ սուրբ տիկնայսն» Գայիանէ և Հռիփսիմէ[6]. «սուրբ տիկինն Թեկղ[7]». «սուրբ տիկնոջն Սանդխտոյ[8]», չորսն ալ կուսանք։

Իսկ աստրական մատյնութիւնն որ յաջորդեց, նեղ ու նանրահասատ, և տոգորուած իրենց դրացի մովսիսական կրօնից խտրական գաղափարներով, որոց հրաժեշտ տուած էր առաքելական եկեղեցին, յեղաշրջեց հայ կղերին տեսութիւնը նկատմամբ կանացի սեռին, և սկսան խոժոռ նայիլ անոր։ Այդ նորաստեղծ պայմանին միայն կարելի է վերագրել նախայն պարագայն՝ որով հետագայ հայ վկայուհեաց, զորս պիտի թուենք մեր ԺԶ գլխոյն մէջ, ոչ միոյն յիշատակը չելաւ ս. սեղանին առջեւ։ Հայ ազգը նոյն էր ինչ որ Դ–ե դարերուն, և իւր հին սրբոց մէջ խառնեց յետոյ նորեր ալ. Վահան գողթնացի, Սահակ ու Համազասպ Աւրծրունիք, Գր. Նարեկացի, Ն. Շնորհալի. իսկ ատոնց հետ ոչ մի նոր սրբուհի. ապա յայանի է անոր մէջ կատարուած մտային փոփոխութիւնը։

Այս վիճակը չարունակուեցաւ մինչեւ ցԺԱ դար, յորում Գրիգոր Վկայասէր, որդի հելլենապէտ ու հելլենասէր հօր մը[9], և ինքն իսկ անձ «յատուկեցի կրթմունան՝» ըստ վկայութեան ծնողին[10], զգեցաւ – և յաջորդացն ալ աւանդեց – իւր գրուած աթոռին հիմնադրաց «ատենկեցի» հոգին։ Եւ ձեռնարկելով բազմացնել վկայից տօները, հայ եկեղեցւոյ դռները բացաւ նա և բազմաթիւ օտար սրբուհեաց, որոնք արդէն կը տօնուէին ցունաց քով։ Դժբախտաբար հայ վկայուհիք եւս, որ եղան սկսեալ ե դարէն, չունեցան իրենց օրերուն կամ յետոյ իրենց վկայա-

1. Սոփ. ը, 9։ — 2. Ագթ. 577. Փաւս. 36–37։ — 3. Փաւս. 36։ — 4. Սոփ. թ, 46–47։ — 5. Աստ՝ 119։ — 6. Ագթ. 163։ — 7. Փաւս. 101։ — 8. Սոփ. 46։ — 9. Աստ՝ 61։ — 10. Մգ. Խղթ. 235։

սէրը, և թագուած ճեացին ու կը ճնան տակաւին մոռացութեան չիրմին մէջ։ Գրիգորի համար դիւրին եղաւ յոյն ուղեցոյցէն առնուլ պատրաստ անուններըը. բայց չհամարձակեցաւ անոնց մէջ խառնել նախկին հայ սըրբուհիներ, որոնք ժամանակին չէին մտած կամ պահուած հայ ուղեցոյցակին մէջ. և որ փակ ճեաց նա և հետագայ սրբուհեաց առջեւ։

3. – Ասորական ազդեցութեան վերագրելի հայուհւոյն այդ արհամարհութիւնը, որուն աւելի ցայտուն փաստեր ալ կ'ընծայէ մեզ պատմութիւնը։ Տարօնոյ Գլակայ վանուց բնակիչներն Ասորիք էին մինչեւ ի դար[1]։ Հօն էր, ինչպէս մինչեւ այսօր, ս. Կարապետին հռչակաւոր վկայարանը, ուր Ասորիք ինքնին արգելած էին կանանց մուտքը, թէպէտ և հաստատակաց ուխտաւորի մ'էր. և կերտած այս առասպելը՝ թէ Լուսաւորիչ պղնձի տախտակի վրայ գրեր ու դրեր էր բեմին մէջ՝ թէ «Կին ոք մի իշխեսցէ մտանել ընդ դուռն եկեղեցւոյդ, զի մի կոխելով զպատուական նշխարան, անհաշտ խռովութիւն լիցի Աստուծոյ ընդ նոսա, որ մտանեն և ակնարկեն ընդ նա իսկ[2]»։ Անոնց ոտքերն ու աչքեր այդ խանգարումը չէին պատճառեր, այլ կանանցը միայն։ Կար թերեւս այդ տախտակը, բայց ոչ Գրիգորէ։ Ամէն անտեղի զգաստիար կամ տուողութիւն, զոր կը տեղէր ժամանակը, մեր առաքելոյն վզէն կը կախէին, թէպէտ չհաշտուէին բնաւ անոր դաստիարակութեան կամ ժամանակին հետ։ Եկաւ Թոթիկ, Գլակայ առաջին հայ վանահայրը, որ ասոր տարբը վարեց ու հայացուց նոյն ուխտը[3], բայց պահելով հօն հաստատուած ասորի անապաշտական կարգերը։

Ուխտաւոր տեսանք օր մ'այն տեղ Աբծրունեաց տիկինը Մարիամ[4], միտքն ունենալով իր մանուկը։ Դառնանք ակամտես լինել անտեղի տեսարանի մ'ալ։ Կարեպաշտուհին հասած սրբավայրին դրան առջեւ, կ'ազաչէր կը պաղատէր Թոյլ տալ իրեն՝ ներսը սրբոյն գերեզմանին երթալու. բայց լսելի չեղաւ։ Խնկեր ու դանձեր տուաւ, խնդիրը վանահօր յղեց, որ պատասխանեց՝ թէ «յառաջնոցն՝» այս ինքն Ասորիներէն դրուած այդ օրէնքը չէր կարող լուծել։ Իշխանուհին իմաստուն և համոզիչ լեզու մը թափեց, ըսելով՝ թէ Կարապետը, և նոյն ինքն Քիստոս, առաքեալք ու մարգարէք եւս կանանցմէ չծնան։ Եւ ի պատասխան անոնց յամառութեան՝ «Ես մտանեմ», ըսաւ ու ներս անցաւ. դնաց ապօթեց եռանդագին սեղանին առջեւ։

Երբ դուրս եկաւ, եկեղեցւոյն պաշտօնեայք գայրացած, ուխտաւորաց սովորական ճաշը չէին պատրաստած իրեն. այն ժամանակ ինք ճաշ յօրինել տուաւ իր ծառայից և հրաւիրեց բոլոր վանականները։ Բայց անո-

1. Մատ. 59։ — 2. Ջան. 33։ — 3. Մատ. 59։ — 4. Ասա՝ 118։

ղոք եկեղեցպանը չմարսեց տիկնոջ յանդգնութիւնը. գնաց տաճարը, և հայցեց երկնային վրեժխնդրութիւնն անոր վրայ։ Մարիամ հազիւ դուռ ելաւ ու սկսաւ բարձրանալ մօտակայ զառիվերէն, տեսաւ «այր մի գիսաւոր», որ եկեղեցիէն կը շտապէր սուր ի ձեռին. հասաւ խոցոտեց և արիւնաթաթաւ ի գետին տապալեց զրարեպաշտուհին։ Պատմիչը չի համարձակիր վկայել՝ և ոչ մեք կրնանք հաւատալ՝ թէ այդ ոճրագործն եղիսաբեթի մեծ որդին էր, անձկամիտ գլակացւոց հաճոյակատար լինելու համար։ Կարծեմ՝ թէ չհաւատաց Թոթիկ վանահայրն ալ, որով եկաւ բարկացաւ եկեղեցպանին, տրամեցաւ, լացաւ ժամերով. ապա թաղեց տիկնոջ մարմինը, և վրան խաչ մը տնկեց, ցուցած վշտին հետ անմխիթարան ու կասկածելի արձանագրով. – չմոռնանք՝ որ տեղեկատուն Տարօնոյ առաջնորդատէր պատմիչն է. – «Որ յանդգնեցի մարտնչել ընդ եկեղեցի Աստուծոյ, այս սուր եղիցի ընդ նմա՝»։ որով բնականապէս կ'արդարացնէր եկեղեցպանին եղեռնը։

Գրուածներէդ ապանութիւնն հաւանական է, երբ տիկնոջ անունը կայ, և պատմչին՝ ինչպէս ընթերցողց՝ ժամանակաւ մերձաւոր. իսկ կանանց ներս մտնելու արգելքդ ապահով է, զոր ընդօրինակեցին Սիւնիք ալ, կ'ըսէ իրենց պատմիչը, Շաղատայի եկեղեցւոյն մէջ, գրուած մենաստանին հրաշագործ հօր՝ Տիրոտի կողմանէ. և որ տեսեր է մինչեւ 851 թուականն՝ ուր իրենք ևս զգացեր են անտեղութիւնը։ Նոյնպէս Նորավանից անապատին Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն քով Յովհաննէս եպիսկոպոս 1105ին կը հիմնէ վանական եղբայրութիւն մը, և պատով կը շրջապատէ ամբողջ վայրը, «զի մի անցանիցեն ընդ այն կանայք և լիցի մարդիկ[2]», որոնք իրարու հաւասար էին յաչս իրեն։ Եթէ արգելուր կանանց ներս մտնելը, հասկնալի էր[3]. բայց անցնելու խափանումդ ասոր հետ ունի։ Եւ այսպէս «ասորական ասեղանքը», որմէ և գարուս Հայութիւնը գրոց գիտով «գերծեալք ի լոյս՝ խնդային[4]», կը շարունակէր՝ ուրիշ ձեւով՝ չարշարել անոնց յարած հայաշխարհի զաւակները։

4. – Կանանց դէմ անապաշտութիւնք երթալով բազմացան – կամ թէ կ'երեւին մեզ – դէպ ի միջին դար։ Այսպէս տեսանք կաթնեռուսթեան արգելքը չբրիստոնեայ մանկանց, որ յոյն ազգութեան շրջանին մէջ անծանօթ էր[5]։ Մխ. Գոշ կ'արգելու կանանց նա և պինդ, հնձան հարկանել, նաեւ շուկայի մէջ, առնական գլեամ հագնիլ, գառատան տեսնել ու վկայ լինել[6]։ Գանձակեցին չի ներեր «վարել յանդաստանի», «հոլանել և հնձան հարկանել», և կամ «որս առնել». այդ գործերն

1. Մատ. 9–11. — 2. Օրբ. 32, 254–55. — 3. Շմոն. տաս' 128. — 4. Փրպ. 43. — 5. Աստ' 88. — 6. Գոռ. 41.

ընողն անիծից և ապաշխարութեան կ'ենթարկէ, և անոնց որոացած անաւունը կը հրամայէ չան ձգել իբրեւ պիղծ, ընդունելի համարելով ձուկը միայն[1]: *Վաստակոց գրոց հայ թարգմանիչն ինքնակամ յաւելուածով մը կը պահանջէ նոյնպէս՝ որ կին մարդ բնաւ հնձանին չմօտենայ. և եթէ «անպատեհացեալ» (դաշտանիկ) է, մառան ալ մտնելու չէ. ապա թէ ոչ՝ «աւերի այն գինին՝» որուն իւր հոտն հասնի, և «որպէս գլուր գառնայ*[2]»: *Բարպղի անվաւեր կանոնք՝ որ Հայոց գործ են, հնձանին և որթին հետ կ'արգելուն մօրթելն ալ*[3]: *Դաշտանիկ հրէուհւոյն դրուած սահմաններն էին*[4], *որ ընդարձակուեր ու մշանջենաւորուեր են հայ կնոջ վրայ: Վասգմէ հնձանի խորութիւնը չկար յայտնապէս յունական ազդեցութեան շրջանին*[5], *որպէս զի համոզուինք՝ թէ այդ ամէնն յետամուտ և նոյնպէս առրամիտ գիւտեր էին: Եւ հիւանդութեանց դէմ կիրարկուած պահարանաց մէջ ալ, գորս յիշեցինք*[6], *կայ առրաձայն բառերու և անուանց խառնուրդ մը*[7]:

Սուրբ Յոհան դամասկացի Հայոց դէմ ամբաստանութեանց մէջ կը յիշէ և զայս՝ թէ չեն ներեր կանանց՝ «գործել զհաց պատարագին, իբրեւ բոլորովին անաւուրբ համարելով զապգս կանանց»: Այս վերջին գաղափարին դէմ կը պայքարի օրինականերով, և կը յարէ. «գու գիաՓրդ համարիս պիղծ, ով փարիսեցի» եւն[8]: *Իսկ Գանձակեցին կը մերժէ գործածել անոնց կոխած գինին եւս պատարագին՝ իբրեւ անաւուրբ: Զայն քահանայէն ծածկող աշխարհականը «գատապարտի, կ'ըսէ, յԱստուծոյ», և տարի մ'ապաշխարութեան կ'ենթարկէ. իսկ անզէտ քահանայն ուղիղ եկեղեցիէն դուրս կը դնէ «վասն մաքրութեան*[9]»: *Այս վարդապետիս օրով կային եկեղեցականք՝ որ որդեծնութեան կամ տեղատեսութեան ժէջ վախճանող կանանց կը զլանային յետին Թաշակն անգամ, և որոց կը պատուիրէ չդրկել այնպիսիքը. «զի այս գործ բնութեան է, կ'ըսէ, և ոչ մեզաց կամ կամաց*[10]»: *Եւ Տաթեւացւոյն պէս հմուտ վարդապետը կ'արգելուր կանանց մատաղ մօրթել, «պիղծ է՝ ըսելով՝ զենն նոցա»: Պատճառ: «Զի այրն կատարեալ է, իսկ կինն կէս». և այլ անիմաստ խօսքեր*[11], *գորս դարերու նախապաշարումը կը թելադրէր իրեն:*

Յիշեալ Գանձակեցին կը պատուիրէր դաշտանիկ կնոջ, որ ցորչափ կը ձեայ նոյն վիճակի մէջ՝ բնաւ յեկեղեցի չմտնէ, և չերթայ համբուրել խաչն ու քահանային ձեռը[12]: *Հին էր արգելքս ու կար միւս եկեղեցեաց*

1. Ամաս. 2ր, թ։ — 2. Վ.տտ. 85–86, 93։ — 3. Կան. ճիկ, ճկգ։ — 4. Գ.ձեռ. ժԵ, 19–27։ — 5. Շմմռ. տատ՝ 22։ — 6. Ատ՝ 28։ — 7. Երդ. 230։ — 8. Լ.ոյս, 1906, 811–12։ — 9. Ամաս. գէ։ — 10. Նոյն՝ ԻԵ, 2Ը։ — 11. Շրց. 365։ — 12. Ամաս. կԸ։ Շմմռ. Գ.ձեռ. ժԲ, 4։

մէջ եւս. և զոր արեւելեանք պահեցին ընդ երկար, մինչ արեւմտեանք ջ դարէն ու մեծն Գրիգոր պապին ուսուցմամբ սկսան անտեսել ընդհանրապէս: Նոյնը կը տեսնէր Մխիթար ապարանեցին մեր քով ԺԵ դարուն՝ նա և յղի կանանց դէմ, զորս քահանայք, կ՚ըսէ, «ոչ թողուն յեկեղեցիս իբրեանց» հաղորդելու համար իսկ. որպէս թէ առով «ախտալից ոսոք կոխեալ» պիտի լինէր սրբավայրը. այլ ս. խորհուրդը կու տային «ի դուռն եկեղեցւոյն և կամ ուր է ծանրացեալ»: Տեղեկատուդ այնպէս կը խորհէր՝ թէ այդ քահանայք «դեռ եւս անգիտութեամբ և թերահաւատութեամբ են ի ներքոյ օրինականացն» Հրէից[1]: Նա և ծննդական կանանց արգելուած էր յեկեղեցի մտնել մինչեւ ժամանակ մը՝ թէ յարեւելս և թէ յարեւմուտս: Ծննդենէն քառասուն օր վերջ սրբավայրը պիտի երթային՝ – ինչպէս դեռ կը լինի՝ – սրբելու համար «զաղտ մարմնոյ և զրիծ հոգւոյ», և այնպէս արժանի լինելու «մտանել ի տաճար տեառը», ինչպէս կը գրէ մեր մաշտոցին աղօթքը՝ նմանութեամբ յունականին, և որ նոյնպէս հրէական ծագումն ունի[2]:

Կային՝ որ բոլորովին կը մերժէին կանանց եկեղեցւոյ ծառայութիւնն ալ: Ասոցմէ էր Մխիթար այրիվանեցին, – անշուշտ իւր ժամանակակիցք եւս, – որ ի հաստատութիւն իւր տեսութեան կ՚ըսէ՝ թէ 1101 թուականին ճրագալուցի օրն Երուսաղեմի լոյսը չէր վառած, «զի Փռանկն զպատասխանութիւնն կանանց էր տուեալ[3]»: Ընդ հակառակն «Անկիւրիոյ վանաց յիշատակագրին» մէջ հայ բարերար մը 1475ին կը տեղեկանէ՝ որ իւր նուիրած ջրամատկիսին եկամուտը տեղւոյն եկեղեցւոյ լուսարարին հատուցուի, «թէ ի կարգաւորաց, թէ ի աշխարհականաց, թէ ի հաստատուն կանանց՝ ով որ լինի լուսարար», որոց անխտիր կը տրուէր պաշտօնը: Հօն կը յիշուի նա և «Լեւին մանան՝ որ սպասաւոր է սբ. Աստուածածնին[4]»: Եւ համոզուած եմ՝ թէ այդ կանանց լուացած ճրագը կը վառէր ու բնաւ չէր մարեր՝ մինչեւ չսպառէր իւղը կամ պատրոյգը. և պայս պիտի տեսնէր Աւրիվանեցին ալ՝ եթէ ողջ լինէր:

Այսպէս մեր կղերին անսպաշտութիւնը կը նեղէր ու կը հալածէր դհայուհին աստուածապարծ բնութեան և բնախօսական անմեղ վիճակներու համար, որ քան իրենց կարճ տեսութեան՝ գայն անսուրբ ու չանցաւոր կ՚ընէին, ահաբեկիչ դեւեր խառնելով անոր երկանց մէջ ալ[5]: Եւ հօդ գրկեալը ամենուհին էր քան զարգացած ազնուականը, որ աւելի ազատ կը խորհէր քան իւր քահանայն, և գիտէր նա և ըմբռնտանել անոր դէմ՝ Աբծրուանի տիկնոջ հետ: Գիտելի է՝ որ այդ եկեղեցականք բոլորն ալ կը

1. Ապր. խե, ա: — 2. Գ. Խոտ. ժթ, 6: — 3. Մխ. Ժամագ. — 4. Գրչ. թ. 1103, 82, 75 Ս. Գ. — 5. Առա՛ 82:

պատկանէին մեծ Հայաստանի, ուր հաստատուած տեսանք առաքական հոգեբանութիւնը. և Կիլիկիոյ կղերին գրչէն չենք գտներ նոյն անուտեաց վաւերացումը։ Հօս՝ ինչպէս ըսինք, կ'իշխէր արեւմտեան վերածնեալ միտքը, որ գիտցաւ գարձնել հայուհւոյն իւր ձերբազատութիւնը կրօնական կանխակալ կարծիքներէ, մեծարել, խրախուսել, ներքացնել ու արբացնել զայն. և որով չքնաղ օրինակները ափուսած են ներկայ աշխատութեանս մէջ։

Ա.յդ նոր լայնմտութեան իբր ցոյցուն ապացոյց մը պիտի յիշեմ այն պարագան, որ մինչ ի Կիլիկիա գաղափարուած զանազան պատարագամատուցաց մէջ կը յիշուին միր կենդանի և ննջեցեալ թագաւորները, անոնց մին ասելի յառաջ կ'երթայ, խառնելով նոյն պատկառոյց հետ երկու նշանաւոր թագուհիներ ալ. «Եւս առաւել վասն հանգուցեալ թագաւորացն միրոց՝ Հեթմոյ և Լեւոնեանցն, և թագուհեացն նոցին՝ Զապիի և կեռանի» ևն[1], որոց անուանք անկասկած հնչուեցան նոյն օրինակը կամ անոր հետեւողները գործածող հայ տաճարաց կամարներուն ներքեւ։ Եւ այդ նորոգեալ քաղաքակրթութիւնը տարածուեցաւ նա և Հայաստանի ազնուական դասուն մէջ. որպէս զի կարենանք վկայել՝ թէ ասպետական տուներնէրէն գերծած հայ բարգաւաճեալ հոգին կրցաւ, թէ և անագան, սիրել վերատին իւր ճառագայթները միր ազգին ու պատմութեան մէջ, և այնու հետեւ ալ գեղեցիկ ու տառատ նիւթեր հայթայթել իմ այս աշխատութեանս։

5. – Եկեղեցւոյ նախկին գարերուն սովորութիւն էր՝ որ նորադարձ կանանց մկրտութեան պահուն սարկաւագուհիք ներկայ լինէին, մերկացնելու, գգեցնելու և տառֆնորգելու համար անոնց։ Մեր քով Դ–Ե գարերուն այդ պաշտօնէից յիշատակութիւն չկայ. և տահակեան կանոնները գիտեն ու կ'արգելուն տակական կանանց գործակցութիւնը՝ որ անոնց տեղը կը բռնէին։ «Կանայք, կ'ըսեն, ի ժամ մկրտութեան մերձ առ քահանայն մի իշխեսցեն կալ, որպէս տովորեցան ոմանք առնել յանդգնաբար և մկրտել ընդ նոսա». այլ իրենց տեղւոյն մէջ ազօթեն[2]։ Ա.յդ մատնակցութիւնը լաւագոյն կը ճշդէ Դունի 645ի ժողովը, կրկնելով ու մեկնելով նոյն կանոնը, թէ «տարկաւագունքն ապաւաղորեսցեն» փոխանակ կանանց[3]. այդ էր «մկրտելն ընդ նոսա»։ Բայց այդ կանոնաց ձայնը տկար մնաց, որով ԺԲ գարուն Ա.լաւկայ որդին կը տախտուէր կրկնել՝ թէ «ի ժամ մկրտութեանն ի բաց կացցեն կանայք ի տուրբ աւազանէն, որպէս ի տուրբ խորհրդոյն» պատարագի[4]։ Ա.յսպէս կանոյք կը յիշուին միշտ, ոչ տարկաւագուհիք։

1. Սիս. 483։ — 2. Սոփ. ը, 91։ — 3. կան. ժե։ — 4. Ալաւ. իթ։

Աւելին կար. Եղնիկ յառաջ բերելով Եպիփանու մեղադրութիւնը Մարկիոնեանց դէմ, որ կանանց համարձակ մկրտել կու տային, կը յարէ՝ թէ «զոր ոչ ոք իշխեաց յայլոց աղանդոցն առնել[1]»։ Եւ սակայն իւրմէ վերջ մեր քով ալ կ'երեւի այդ զեղծումը, ինչպէս կը վկայէ Դունի յիշեալ ժողովը, թէ քահանայք «ի տեղիս տեղիս» փոխանակ իրենք մկրտելու, ջուր մը կ'օրհնէին ու կու տային մանկամարդ մայրերու, «հրամայեալ նոցին իակ ի տունս մկրտել զմանկունս իւրեանց», զոր ժողովդ խըստիւ արգելեց[2]։ Կիւրեղ երուսաղեմացի և այլք կը յիշեն մկրտելու այն ազատութիւնը՝ զոր ամէն քրիստոնեայ ունէր առանց խորութեան սեռի, բայց կենաց վտանգի մէջ միայն։

Կնքամայրութեան պաշտօնն ալ կար, զոր Շնորհալին կ'ընդունի և կը հաստատէ եւս արեւմտեան մօտք, գրելով այսպէս. «Մի յանհաւատից արանց կամ կանանց... առցէ ոք կնքահայր մանկանց մկրտելոց[3]». ուրեմն հաւատացեալ կանանցմէ կարելի էր։ Բայց ատոր դէմ ալ հակառակութիւն ծնաւ քիչ յետոյ արեւելեան Հայաստանի մէջ, ուր տեսանք աստրական մասյնութեան չարունակութիւնը։ Այսպէս Գանձակեցին կը գրէ. «Մի ոք եղիցի կնքահայր յապաշխարողաց, մանաւանդ ի կանանց», այլ սուրբ այրերէն միայն[4]։ Նոյն արգելքը կրկնեցին յետոյ Զաքայ ժողովը[5], Յովհաննէս ու Մովսէս եղնկացիք և Գր. Տաթեւացին, զրկելով զհայուհին նա և այս հոգեւոր մխիթարութենէն։

6. – Յիշեցինք սարկաւագուհիքը, որոց ծագումն առաքելոց օրերը կ'երթայ, սահմանուած գործակցելու անոնց՝ կանանց հոգաբարձութեան ու մկրտութեան մէջ[6]. և որոնք կը մնան դարերով յոյն և արեւմտեան եկեղեցեաց մէջ։ Եթէ մեր քով անոնց չենք հանդիպիր նախկին չրջանին, սակայն միջին դարուն կը սկսին երեւիլ նա և մեր կրօնական մատենագրութեան մէջ։ Հնագոյն մաշտոցը ԺԱ դարու, որ կը պահուի ի Ս. Ղազար, հաւատաւոր օրհնելու կանոնին մէջ կ'ըսէ՝ թէ «հոլանի՝ սարկաւագուհիքն արասցեն»։ Ուրիշի մը մէջ 1216էն՝ կայ յատուկ «ձեռնադրութիւն սարկաւագ կանանց, որ են սարկաւագուհիք»։ Երրորդ մ'էջմիածնի մէջ 1314էն, գրուած ի Կիլիկիա, ունի նոյնպէս կանոն «սարկաւագուհի առնել». և չորրորդ մը, գրուած 1314ին ի Տաթեւ, բովանդակած կանոնացը մէջ կը նշանակէ նա և «սարկաւագուհեաց» կարգը[7]։

Այդ ծիսարանաց հետ կը ձայնակցին ուրիշ գրիչներ եւս։ Մխիթար Գոշ կը յիշէ ու կը բացատրէ անոնց պաշտօնն ալ. «վասն և ի կանանց սարկաւագուհիք՝ ձեռնադրեալս վասն քարոզելոյ կանանց (հաւատաւո-

1. կդբ. 296–97։ — 2. Կան. թ։ — 3. Շն. նմկ. 159։ — 4. Աւետ. իբ։ — 5. Կան. բ։ — 6. Ա կոր. թ, 5. Փիլ. ը, 2–3. Հռ. ժգ, 1։ — 7. Հնդ. տաճ. 1905, 314։

րաց), և կարդալ աւետարան», որպէս զի հօն այր պաշտօնեայ չմնայէր և անօնք վանքին երկրին պէտք չտեսնային։ Նոյնպէս երբ քահանային չափահաս կին մկրտէ, «զան սարկաւագութիւն յատպանն և ջրով լուացցեն զկանայն», քահանային վերապահելով օծումը վարդապետին ներքեւ։ Ալ պատմէ՝ թէ նորահարսն մ'էր այդ կարգը, և թէ անոր դէմ հակառակողներ ալ կային, որոց կը պատասխանէ. «Եւ մի նոր ինչ կամ անկարգ համարեսջիք զայս, ով սուրբ եղբայր, այլ ի սուրբ առաքելոցն առանցութենէ առնիմք[1]»։ Ամրան գանգատիլ հետեւելով Գոշի, կը դրէ այսպէս. «Ով հրամայէ քահանային, նա և սարկաւագութիւն այլ ձեռնադրեն. որ և նոքա կարեն կանանց քարոզ տալել (ընել) և աւետարան կարդալ... և կարեն լուանալ ոտից և կանանց քահանից ջրոյն»։ Մխիթարեանն կը յարէ՝ թէ «ի Հայոց կանանց վաղ է ընծայ այս կարգս» և այլն[2]։ Վերջապէս Մխիթեայ պատմիչը կը հաստատէ նոյն բանը. «Իսկ ի կանանց սարկաւագութիւն լինին, զի ի կանանց վանս քարոզեն... Լուանալ ի բեմն, քարոզել և ընթերցանս աւետարան, աշ յամբոնի ի վերոյ բեմին, այլ առանձինն կամ յանկեան սրբոյ»։ բայց կը գտուչացնէ պատարագի պատասխանութիւնէն[3],

Այս բոլոր վկայութիւններէն կը հետեւի՝ որ սարկաւագուհիք միջին դար անգոյ մեր քով, սկսած էին հաստատուիլ, բայց ցանցառաբար։ Ա. տակաւին 1655ին Մխիթեայ Գնհեր գիրքին մէջ չարտակն մ'է գրուեր ի խնդրոյ «Հոխոխիաս հաստատուր սարկաւագուհոյն[4]»։ Ա. անոնց օրհնութեան կարգը դեռ պահուած է 1704ին ընդօրինակուած մաշտոցի մը մէջ[5]։ Անէին նա և երեց յատուկ տարազը, զոր նկարագրած եմ այլուր[6]. նոյնպէս և անոնց օրհնութեան արարողութիւնը[7]։

7. — Անկեղծօրէն բնկերութիւնէն անցնելով ժողովուրդին, տեսանք այլուր հոյ կանանց սովորական յաճախուելի տօթեանները[8]։ Աւելի և իւրաքանչիւր կը կենային կամ կ'տօթէին անոնք հօն։ Հայաստանի հին եկեղեցիք վերնատուն չունէին կանանց յատուկ։ Բնդարձակ և համեմատիկ մեծին զոյն՝ ի պատիւ երեց բարձրաշուք սեղանոյ, որպէս զի հանդիսաւոր ծեսերն և լաւ տեսնէին պաշտամունքը։ Իսկ մեր քով արբ և կանայք միասին կը խմբուէին տաճարին մէջ, բայց գատուած իրարմէ, ինչպէս կը հատուած ճաս մը՝ «Վերուժութիւն կամ տղիկ եկեղեցւոյ» վերնագրով, բսելով՝ թէ «տղոց և կանանց կարգ գատուցեալ (են) յեկեղեցւոջ»։ Ե գարուն Անտիոքի մէջ ալ կը յիշուի երկու սեռերուն բաժանումը իրարմէ վանդակով մը։

1. Գաս. տես։ — 2. Մխ. Օր. ս։ — 3. Օրթ. 80։ — 4. Ա. Ձեռագրաց մէջ։ — 5. Անդ։ — 6. Պատմ. տրգ. 440։ — 7. Բզմ. 1922, 72–73։ — 8. Աստ' 114։ — 9. Գրշ. թ. 512, եջ 938 Ա. Ձեռ։

Աղօթելու դանագան ձեւեր կային, որ ի գործ կը դրուէին թէ տան եւ թէ եկեղեցւոյ մէջ։ Ահա քանի մ՚օրինակներ ժամանակի կարգաւ։ Գայիանեան կուսանք իրենց նեզուքեանց մէջ առ Աստուած կը դիմէին՝ «ձեռս համբարձեալ յերկինս». կամ «զձեռս լի աղօթիւք յերկինս համբառնային[1]»։ Հռիփսիմէ կ՚աղօթէր անգամ մը «ծունր եդեալ», եւ անգամ մ՚ալ «տարածեաց զբազուկս իւր ի նմանութիւն խաչին[2]»։ Շուշանիկ ի լուր ամուանոյն ուրացման՝ գաւակներով յեկեղեցին գնաց, «անկանէր առաջի սրբոյ սեղանոյն», և զանոնք Աստուծոյ պահպանութեան յանձնեց[3]։ Մեզ ծանօթ Մարիամ Աբծրունին[4] երբ Գլակայ սրբավայրը մտաւ, նախ «համբուրեաց զորմ տաճարին». ապա գնաց սեղանին առջեւ, և «ծունր կրկնեալ՝» մատոյց իւր աղօթքը[5]։ Վարդան վրդ. կը գրէ՝ թէ շաբաթ ու կիւրակէ օր ամբողջ հայ ընտանիքը՝ «մեծ և փոքր ի ժամատեղն երթան». իսկ եթէ խափանուէին, տան մէջ պիտի կատարէին իրենց աղօթքը. «կիւնն գատերօքն ծունր վաթսուն» կրկնելով, և «այրն կարիճ տղօքն՝ երեսուն և վեց[6]»։ Ինքնագրութեանց այս գումարները, որ անապաշտական երեւոյթ ունին, բնականապէս միջնադարեան գիւտեր էին։

Կանայք կ՚երգէին արդեօք եկեղեցւոյ մէջ։ Ուրիշ անգամ հաստատ եմ բարպի, Ամբրոսիոսի և այլ հարց վկայութեամբ՝ թէ Դ. դարուն արեւելեայց մէջ արք, կանայք ու տղայք միաբերան կը մասնակցէին երգերուն. և թէ նոյն դարու վերջերն չանգիր եղան վերապահել երգն յատուկ պաշտօնէից, որպէս զի խափանուէր խառնաձայնութիւնը՝ որ յառաջ կու գար ժողովրդեան անվարժութենէն[7]։ Ինչ որ Մեսրոպ եկեղեցական լեզուն նախ յօտնարէն և ապա ասորերէն լինելով[8], արդէն ժողովուրդը կարող չէր երգել։ Ձեռ գրոց գիտեն տակաւին կը չարունակէին «ձայնք պաշտօնէից» միայն լսուիլ «ի սուրբ սաղմոսն[9]», որոցմէ սակայն ժողովուրդն ալ կ՚ուսանէր. այնպէս որ ազգիս նեղութեան շրջանին՝ աղօթավայրէն դուրս «արանց և կանանց» բերանը «սաղմոսք էին մըրմունջք երգոց՝» ի մխիթարութիւն իրենց հոգիներուն[10]։ Հաւանական է՝ որ անոնք եկեղեցւոյ մէջ ալ նոյն մրմնջներով կ՚ընկերէին գայթց։ Բաց ասոր՝ Տարոնի առաջնորդը կը վկայէ՝ թէ պատարագի մէջ Սուրբ սուրբ տուածը կը պաշտուէր՝ «բարձեալ զձայն ամենայն լրման եկեղեցւոյս, երախայից, հաւատացելոց և կղերիկոսաց». և դարձեալ՝ թէ «ժողովուրդն ասրածեալ զձեռան՝ երգեն բարձր» Հայր մերը. նոյնպէս և ապերաք կոչուած երգի ժամանակ՝ սաղմոսերգութիւն առաջնորդութեամբ «սխոլացի

1. Աղթ. 137, 130։ — 2. Նոյն՝ 151, 133։ — 3. Սոփ. թ, 13–14։ — 4. Աստ՝ 147։ — 5. Մատ. 9–10։ — 6. Վրդ. Քրզ. 309։ — 7. Բզմ. 1917, 210։ — 8. Աստ՝ 144։ — 9. Եղշ. 52։ — 10. Նոյն՝ 97. ատա՝ 25։

քաղցրաձայնութիւն եղանակին յամենայն լրումն եկեղեցւոյն[1]». և այդ «ամենայն լրման» մէջ կային ուրեմն և կանայք։

8. – Հայոց մէկ մասին յեկեղեցի երթալու կերպը քննադատուած է մեր հայրերէն։ Մանզակունին ե դարուն կը բողոքէր՝ թէ հօն գնալէ յառաջ «լուանամք և օծանիմք և պհանդերձան պաճուճեմք, որպէս թէ ի բազանոցս կազմիցիմք կամ ի թատերս խաղոց»։ Ա.յս բանիս մէջ Ոսկեբերան կը բամբասէր յոյն կանայքն ալ[2]։ Հօն հասնելէն վերջ եւս, կ'ըսէ մեր բեմբասացը, «ոչ ահիւ և խանդաղատագին մաղթանօք կամք առաջի Աստուծոյ». այլ «անափառ պերճանօք և մոլեկան հպարտանօք՝» իրենց չքեղութեան ու զարդերուն վրայ։ Աւելի յոռին ալ կար. «կանայք բազից կերպարանօք կան առաջի Աստուծոյ, և արք բազահոմանեաց», անպարկեշտ ակնարկներով ու «կնձաձայն բարբառով» կամ թնծկալու ձայնով իրարու հանդէպ[3], զոր կ'երեւի՝ թէ կը հանէին երգելու պահուն. և որոյ նման անկարգութիւնք յոյն եկեղեցւոյ մէջ եւս կը պատահէին նոյն դարուն՝ ըստ Ոսկեբերանի[4]։

Ա.յս զեղծումները կային, այո, բայց ընդհանուր չէին կամ ամէն ժամանակի յատուկ. զոր օրինակ՝ Եղիշէի տիկնայք մեծ բարեպաշտութեամբ կ'ազօթէին եկեղեցւոյ մէջ՝ իրենց նեղութեան համբերել կարենալու համար[5], կիներց պատահարք կը փոփոխէին հոգիներն ալ. շռայլութիւնը կը մեղկէր, և կարօտութիւնը կը զգաստացնէր։ Նոյն անկարգութիւնը կը պատահի երբեմն՝ բայց ըստ մասին միայն՝ նա և յետոյ, ինչպէս Գր. Տաթեւացին գուշակել կու տայ հետեւեալ ազդարարութեամբ. «Ի տեղի ազօթից ոչ է պարտ ի միմեանս նայել, և ոչ ի կին մարդ[6]»։ Անկանոն անձինք երբ չեն եղած։

9. – Վերջին ու եզական մէկ մանակցութիւնն հայուհւոյն եկեղեցական կեանց՝ եղաւ 1441ի հայրապետական ընտրութեան մէջ։ Հայաստանի կղերը փափաքելով Լուսաւորչի աթոռը Կիլիկիայէն իր նախկին վայրը փոխադրել, ժամանակի Գրիգոր Մուսաբեկեան կաթողիկոսէն խընդրեց անցնիլ Այջմիածին, որուն չհաւանեցաւ նաւ ի հեճուկս իրեն՝ նոյն պատմական տեղւոյն մէջ գումարուեցաւ բոլորովին անաւոր ժողով մը, յորում կղերին մէկ մասին հետ կը բազմէր «անթիւ և անհամար բազմութիւն ժողովրդեան արանց և կանանց», կը գրէ ականատես վկան Թոմա Մեծոփեցի. և ընտրեցին զԿիրակոս վերապեցին[7], ձեռով ի Սիս նախկին օրինաւոր հայրապետը, զոր ոչ մէկ կանոնական ժողով հրաժարեցուց. և այսպէս բաժանում առեղծելով աթոռոյն, որ. պիտի տեւէր

1. Լմբ. պտ. 313, 221, 317։ — 2. Մեկ. ե Թեսաղ. գ։ — 3. Մնդ. 42։ — 4. Մեկ. Ա կոր. ւգ։ — 5. Եղշ. 156։ — 6. Գրգ. ժմբ. 428։ — 7. Ակր. 215–16։

մինչեւ մեր օրերը։ Հայ պատմութեան նշանակած առաջին ընտրական ժողովն էր՝ որուն կը մասնակցէին հաւատացելոց ամբոխն ու կանանց դասը։ Ընտրականէն աւելի ժողովրդային ժողով մը, աթոռոյն փոխադրութեան ջերմ նախանձէն տարուած, և որ այլ եւս չպիտի կրկնուէր այդ ձեւով։

Այսպէս հայուհին ունեցաւ իր լայն բաժինը մեր եկեղեցական կեանցին մէջ եւս, իր փառաց և անշքութեան շրջաններով, զորս պարբեր բարբար կը ստեղծէր հայ կղերին մաւոր յեղյեղուկ վիճակը։ Եւ մինչ ռամկուհին իր պարզմտութեամբ կը խոնարհէր անոր նախապաշարմանց առջեւ անգամ, ընդ հակառակն կիրթ ազնուականը գիտէր թիկունք դարձնել այդպիսի համոզմանց, և ընթանալ իր լուսաւոր ճանապարհէն, բարձր բռնելով իր քաղաքակրթական գարգացումը նա և կրօնընկերային ասպարիզին մէջ։

ԳԼՈՒԽ Ը

ԲԱՐԵՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Մեր առջեւ ունինք երկու գեղեցիկ ու երկուարեակ տիտղոսներ, զորս իրարմէ զատել կարելի չէ. վասն զի մին առանց միւսին չէ կարող ապրիլ։ Տիտղոսներ՝ որոնք քալ կը պատշաճին քրիստոնեայ կնոջ, և աւելի պատկառելի կ'ընծայեն զայն քան իր բոլոր ակեղէն ականակուռ զարդերը։ Այս ձիրքերով ալ հաւասարապէս փայլեցաւ հայուհին, որպէս զի առնց մէջ եւս պէտք չունենանք նախանձելու օտար ազգերու, որոնք կը պարծին թագուհիներով ու տիկիններով՝ որ գիտցան իրենց ակնախտիղ թագերուն ու գոհարներուն չողիւնը մթագնել սրբութեան պսակին փայլովը. և փառաւորենք հասարակաց պարգեւատուն՝ որոյ առջեւ հաւասար են ազգերը. և որ իր շնորհները կը բաշխէ անխտիր բոլոր անոնց՝ որ կը պաշտեն զինքն հաւատով ու սիրով։ Ունեցանք, կը կրկնեմ, բարձր հոգիներ մեր հին հայուհեաց մէջ, որոց մեծութիւնն ըմբռնող և արժեցնող առաջնորդներն ու մատենագիրք յետ ոսկեդարուն պակսեցան անոնց, ինչպէս եւրոպացի բարեպաշտուհիքն ունեցան։ Եւ այս՝ հետեւանք կանանց սեռին արհամարհող այն հոգւոյն՝ զոր տեսանք նախորդ գլխոյն մէջ. և որ գործնականապէս զգոյշ պահեց՝ անոնց հանդէպ ազատախոհ և ոչ-

ջամբա անհատներն ալ, որոնք անբաւական էին ճակատելու ընդհանուր կանխակալ համոզման դէմ։

1· — Կը նկատենք նախ զհայուհին իւր հանապազօրեայ կենցաղին, իւր առանին և ընկերային սովորական զբաղանաց մէջ, ուր անոր պայծառ հոգին կատարելութեան թոյրն ու բոյրը կը սփռէ նախ անձին և ապա գործոց վրայ՝ իւր աստուածահաճոյ և առաքինակրօն կենօքն ու վարմամբ։ Բայց ի՞նչպէս կարելի է թուել այն ամէն բարեպաշտ հայուհեաց անունները՝ որ կը խտանան մեր հին մագաղաթներուն ու քարերուն վրայ. և կամ ո՞ւր որոնել զանոնք՝ որ յիշուելու պատիւը չունեցան, կամ աստուերի տակ ծածկուած մանիշակներու պէս անտես մնացին, և աւելի բազմաթիւ էին քան տեսնուած ու յիշուածները։ Ոչ, ես պիտի բաւականանամ մատնանշել անոցմէ զոմանս միայն այլ և այլ դարերէ, և քիչով շատերուն պատկերը տալ։

Մեր առաջին քրիստոնեայ թագաւորին Տրդատայ հետ սրբոց կարգը դասուած տեսանք անոր կենակիցն ու քոյրն ալ[1]։ Ի՞նչպէս հասան անոնք այդ պատուոյն։ Ոչ անշուշտ պարզ ընդունելութեամբ աւետարանին, զոր իրենց պէս բիւրաւորներ ըրին, այլ իրենց ընտիր կենցաղով։ Բարոյապէս բարձր մարդ մ'էր արքայդ, ի մանկութենէ կրթուած ու տեղեկացած նախ «յունական փիլիսոփայական մտաց հանճարգիտութեան», որոյ վըրայ բարդեց յետոյ քրիստոնէական իմաստութեան փայլն ալ, ուշն ու ժամանակը նուիրելով «ընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց» ու պատուիրանաց, և լինելով «բարեաց օրինակ ամենայն աշխարհի՝» աղօթասիրութեամբն ու պահեցողութեամբ[2]. և աշխարհէն յառաջ իւր սիրելեաց, որոնք ընթացան իւր հետոց վրայէն։ Հոգեսիրութեան մեծ եռանդն՝ որ յատուկ է նորադարձից, աւելի յառաջ ալ մղեց զիրենք. Տրդատ «կրօնաւորական վարուք» նուիրուեցաւ կատարելագոյն կենաց[3], որուն հետեւեցաւ Խոսրովիդուխտ եւս, կոչուած «կուսան Հաւետաց», և առանձնացած իւր եղբօր կերտած մենաստանին մէջ ի Գառնի[4]։ Լռութիւն է Աշխենի մասին, որոյ կեանքը տարբերելու չէ միւսերէն, դասելով իւր բարեպաշտութենէն՝ որուն պիտի հանդիպինք ստորեւ։

Ոսոնուինք հեթանոսախառն Գ. դարու[5] վրայէն, և անցնինք մեր ազգին մտաւոր ու հոգեւոր վերածնութեան շրջանին։ Լռած են փողերը 451ի ազխտաբեր պատերազմին։ Հազար երեսուն և վեց նահատակաց ճերմակ ոսկրները կը ծածկեն աւարայրեան սուրբ դաշտը, և անոնց կենդանի նահատակիցք գերի են Պարսից ձեռքը։ Եւ այդ բոլոր զոհերն

1. Ագաթ. 146։ — 2. Ագթ. 643–44։ — 3. Նոյն՝ 645. Խոր. բ, ղբ։ — 4. Խոր. բ, ղ։ — 5. Ագաթ՝ 43–45, 48, 50, 53։

են աստուածային սիրոյն համար, որով վառուած են անոնց «սիկնայք փափկասունք» եւս, որ զրկուած իրենց ամուսիններէն ու կենաց սովրական դիւրութիւններէն, կը նկրտին հոգեկան կատարելութեան։ Զինուց պատերազմէն անցած էին «հոգեւոր պատերազմին», կ'ըսէ Եղիշէն, իրենց սեռին ու մարդկային թերութեանց դէմ, մոռնալով կանացի տըկարութիւնն ու զգենուլով առնական կորովը։ Կռուեցան մեղաց դէմ և արմատախիլ ըրին։ Պարզմտութեամբ յաղթեցին խորամանկութեան, և նախանձուն կապուտակ գոյները լուացին «սուրբ սիրով»։ Կարեցին ագահութեան արմատը, խոնարհութեամբ նուաճեցին ամբարտաւանութիւնը, և անով հասան երկնաւոր բարձրութեան։ Աղօթքէ բացին երկնից դռներն՝ որ փակ էին ազգիս դէմ, և փրկարար հրեշտակներ իջուցին։ Անոնց միջէն այրիներն «եղեն վերատին հարսունք առաքինութեան». իսկ կապելոց կանայք «կամօք կապեցին զմարմնաւոր ցանկութիւնս», չարշարակից լինելով ամուսնաց։ Աբուսաքնոց կ'երեւէին սքանչելի ու տառապեալ այրիներ, և իրենց հոգւոյն մէջ զարդարուած ու մխիթարուած էին «երկնաւոր սիրովն[1]»։ Նոյնը կը հաստատէ և Ղազար՝ նուագ պատկերալից գրչով մը[2]։

Տիկնանց դրացակից են առաքինութեան մէջ՝ անոնց Աստր աշխարհի կապեալ սիրելիքն ալ։ Համբերութեան անզուգական օրինակներ, ոչ մի տրտունջ կ'ելնէր իրենց բերանէն, ուստի սաղմոս և օրհնութիւն միայն կը բղխէին. և առաքինութեան այն բարձրութեան հասան, որ հիւանդաց բժշկութիւններ եւս կը կատարէին աղօթելով[3]։ Նոյն հաւատքն ու սէրն է՝ որ կ'իշխէր այդ ճշմարտապէս աղնուական հոգիներուն մէջ, և որոնք իրենց ընդունած գեղեցիկ դաստիարակութեան[4] հաւատիքը կու տային հաւատարմապէս ներան ու դուրը։

Կ'անցնինք ի Ծ դար, ուր կաթողիկոս պատմիչը մեծ գովեստով կը յիշատակէ իւր ժամանակակից «զհոչակաւորսն և զերանելիսն ի կանայս զբարեպաշտօնս». Շուշան, հայրենի տոհմն անծանօթ, և կենակից Սիւնեաց Աշոտ իշխանին, զոր տիկինն իսկ կ'որակէ «երանելի» բառով[5]. և նոյն Սոփիա, ամուսին Սմբատ որդւոյն, և դուստր Համազասպ և Համարայ մօր մը[6]. և միւս նոյն (անանուն), կին Սահակայ և Գուգարաց բդեշխին գաւակը[7], որոնք ապա ի միասին գան փորձերէ ալ կ'անցնին[8]։

Անոնց մէջ իւր կառուցած տաճարին մեծութեան հետ կը մրցի «բարեպաշտուհին» կատրանիկէ[9], դուստր «աստուածասէր և բարեպաշտ»

1. Եղ. 157, — 2. Փրպ. 331, — 3. Եղ. 151–52, — 4. Աստ՝ 90–93, — 5. Աստ՝ 37, — 6. Աստ՝ 45, 97, — 7. Յհ. կթ. 302. Օրբ. 135, — 8. Աստ՝ ժգ, 3, — 9. Աղ. 256. կոչուած և կատոյ. աստ՝ 108։

թագաւորին Աբեղաց Վաստակայ[1], իւր հոգեւորութեան ծածուկ մէկ նըշանակը, որ մեր օրերուն միայն յառնուեցաւ։ Ն. Մաս անոր կմախքն հանելով Անուշ գերեզմանէն, երկու ոտքերը բեւեռուած տեսաւ իրարու վրայ, խնդրեց ու չկրցաւ գտնել նշանակութիւնը[2]։ Եզական բան մ'է այդ, և անյիշատակ մեր հին յուղարկաւորական սովորութեանց մէջ՝ որ քաջայայտ են ինձ։ Եւ ինչո՞ւ չխորհիլ՝ թէ մեծ թագուհին ինչ որ անկարելի էր ի կենդանութեան՝ կտակեց ի գործ դնել յետ մահուան, դամբել իւր ոտքերն՝ ի նմանութիւն խաչեալ Փրկչին. գործ՝ զոր ուրիշ քրիստոնեայ իրեն նմաններ չմտածեցին երբեք։

Բարեպաշտութեամբ նշանաւոր Պահլաւունեաց տան[3] մէջ կը գովուին Մագխաթրոսէ իւր պապը Գրիգոր Հառզէ և հանը Շուշիկ, «ամենայն բարեգործութեամբ կատարեալ, և մաքրական վարուք և ողջախոհ ամուսնութեամբ և հանապազօր աղմոսերգութեամբ». և գարձեալ՝ «պահովք և աղօթիւք վերապոյն քան զանապատականս երեւեալ»։ Եւ ինչ որ աւելի ուշագրաւ է, «որոց վարք, կը յարէ, օրէնք ամենայն Հայաստանեայց տուաւ. մօրն քո՝ կանանց, և հօրն քո՝ արանց», դիմառնութեամբ խօսելով իւր հանգուցեալ Վահրամ հօրեղբօր[4]։

Նոյն Մագխաթրոսի դուստրը Մարիամ, աքանչելի դաստիարակութիւն մը ստացած[5], էր նոյնպէս «միացեալ ի սէրն Աստուծոյ, կը գրէ ժամանակակից մը, և գերազոյն գտեալ քան զամենայն սուրբս. և առ ամենեսեան գթած, ողորմած, հաստատուն ի հաւատս, զօն և զգաստ... աղօթասէր և աղքատասէր». ու կը սպասաւորէր միշտ սուրբ տեղեաց։ Բարեպաշտութիւնը սեպհական էր նա և ամուսնոյն[6] և անոր տանը, որոյ հայրն ընկած էր այլակրօնից գենքերէն, և հօրն հաւուն երեք եղբայրներն եպիսկոպոսական պատուով պսակուեր էին[7]։

Աբիստակէս գրիչ կը պանծացնէ մեզ ծանօթ առաքինեաց զոյգը, Վիգէն ու Մէհրքսթի Զորաւանելեանք[8], «զամենայն օրինակ բարեպաշտութեան յանձինս իւրեանց բերելով»։ Մանաւանդ տիկինը, որ աշխարհի պահանջած արտաքին շքեղութեան[9] հետ, կ'ըսէ, գիտցաւ զուգել «զհոգեւոր առաքինութիւն, զարդութիւն, զհամեստութիւն, զխոնարհութիւն, զպահս արդութեան և զաղօթս հանապազորդս. եկեղեցեաց զարդարիչ և քահանայից յանձանձիչ, որոց և այրեաց խնամածու»։ Իւր օրինակին ճշդիւ հետեւող մ'եղաւ նա և դուստրը կատա, տիկին Դեղեաց, զոյգ տալով հօն իւր «զեկեցիկ բարեձեւութիւնն, զարդութիւնն, զողորմածութիւնն, զեկեղեցեաց և զքահանայից հոգաբարձութիւն[10]»։

1. Օրբ. 183։ — 2. Արեւ. 7 Յլ. 1909։ — 3. Աստ՝ 98։ — 4. Մգ. թղթ. 42։ — 5. Աստ՝ 99։ — 6. Անդ։ — 7. Արծ. 347-48։ — 8. Աստ՝ 41։ — 9. Աստ՝ 137։ — 10. Հյպ. 393, 394։

*Զապել, դուստր ու ժառանգ մեծին Լեւոնի, և սնած բազկաց մէջ Կիպրոսի արքայատոհմը[1], «որ էր իմաստուն և համեստ և երկիւղած ի տեառնէ[2]», ինքն ալ կը նկարագրուի «զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ և բարեգործութեամբ[3]», հանդիսանալով մեր մեծագոյն բարեպաշտուհիներէն մին: Զկայ բերան՝ որ չներբողէ զայն ու չյայտնէ իւր հիացումը, սկսեալ իւր զաւակէն Լեւոնէ[4]: Թորոս Ռօսլին զայն կ'առնուանէ «զաստուածարեալ թագուհին». և ուրիշ անգամ մ'ալ կը խնդրէ յիշել «զբրահոգի և զառաքինական և ողջախոհ» բամբիշդ[5]: Երբորդ գրիչ մը կ'ակնարկէ նոյնպէս «սրբահոգի թագուհւոյ» Հեթմոյ[6]: Զորրորդ մը զայն կ'անուանէ «զամենապարկեշտ և զառաքինի... զմարդասէրն և զքրիստոսասէրը զթագուհին Զապել[7]»: Գանձակեցի պատմիչը կը յարէ՝ թէ «յոյժ բարեպաշտ էր կինն այն և ողջախոհ», և թէ «պահօք և աղօթիւք հանապազ ճգնէր[8]», անջաւոտած իւր աչքերուն առջեւ պարզուած գայթագղական տեսարանէն ու թագին հրապոյրներէն[9]: Սրբուհւոյ մը վախճանն ալ ունեցաւ. և օրհասի պահուն, կը գրէ Վահրամ, երկնքէն ձայն մը լսեց՝ որ կ'ըսէր. «Եկ աղաւնի իմ, եկ սիրելի իմ». ցնծացաւ հոգւով, պատմեց տեսիլը մերձակայից, և իսկոյն թռաւ յերկինս[10]:

Իւր ճշմարիտ ճառագայթն էր Զապլոեն դուստրը, «որ ոչ միայն անուամբն նման գոլ ծնողին, կը գրէ եղբայրը Լեւոն, այլ և բարեպաշտութեամբն և աստուածսիրութեամբ»: Երկինք նախանձեցաւ այդ մաքուր շուշանին, փութաց կորզել անցաւոր կենաց տնկէն ու պատուաստել անանցին վրայ: Լեւոն կը գովէ ու կը փառաւորէ անոր և իւր մեծ քոյրն ու Սիդոնի տիկինը Ֆիլի եւս, «որ ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարեալ» է, կ'ըսէ, «և աստուածասէր, ողորմած, աղօթասէր, հեզ, քաղցր և հանդարտ առ ամենեսեան և կարեկից ամենեցուն[11]»: Իսկ իրենց հօրեղբայրն Յովհաննէս արք. զայն կ'որակէ՝ «զամենայն բարութեամբ զարդարեալն, զսիրողն Աստուծոյ և զպատասւորն ամենայն ծառայից նորա»: Եւ խօսքն անոր ուղղելով՝ կ'ըսէ. «Աստուածասէր և գթասէր հոգի, մեծդ ըստ մարմնոյ և բարգաւաճդ ըստ հոգւոյ[12]»: Գովեստներ՝ համեմատ տուողաց և ընդունողաց: Ֆիլեայ վրայ մեք աւելին ալ պիտի տեսնենք:

Այն ներբողին՝ զոր տուաւ Լեւոն իւր հարազատաց, արժանի եղաւ ինքն ալ[13]. և բախտն ունեցաւ կեանքը կապելու արտաքուստ ու ներքուստ չքնաղ օրիորդի մը հետ, ժառանգ Լամբրոնացւոց արեան ու բա-

1. Ալա՛ 48։ — 2. Տրգ. կիլ. 304։ — 3. Անդ՛ 321։ — 4. Ալա՛ 106։ — 5. Հէդ. յյա. 1260, 1262։ — 6. Անդ՛ 1249։ — 7. Պատմ. Ոբ. 241։ — 8. Կիր. 95։ — 9. Ալա՛ 50-51։ — 10. Գրշ. Ք. 1414. *կատրդ կը պահպի Պարխախ տպագրին մէջ*։ — 11. Հէդ. յյա. 1263։ — 12. Հյպ. 486, 487։ — 13. Ալա՛ 105։

բեպաշտութեան[1], և դուստր հօր մը՝ որ հայրենեաց համար թափեց իւր արիւնը, և մօր մը՝ զոր պիտի տեսնենք հաւատաւորի քողին ներքեւ։ Դիւրին է երեւակայել՝ թէ այդ յարկէն ինչ կրնար դուրս գալ։ Զապելի հետ մեր թագուհեաց լուսափայլ զոյգը կազմեց Կեռան Կիլիկիոյ գահուն վրայ, և անոր պէս ալ կարճակեաց եղաւ։ Լսենք քանի մը վկայներ, յետ լսելու իւր որդին[2]։ Աստակէս գրիչ կ'ակնարկէ «երջանիկ ամենօրհնեալ ամուսնոյն Լեւոնի՝ Կիր Աննայի[3]»։ Ուրիշ մը, Ստեփանոս, կը գրէ՝ թէ կ'ապրէր՝ «զերկիղն աստուածային յինքն ամփոփեալ, զգլուխ և զսկիզբն ամենայն իմաստութեան[4]»։ Երրորդ մը, Ա.ետիս, «յերանուհիս այս բամբիշ, ի մաքուր օրիորդ փեսային սուրբ՝» կը տեսնէր մին այն բարձր հոգիներէն, որոնք «ոչ յայլ ինչ քան յԱստուած և յաստուածայինս խոկալ փութան բանիւք և արդեամբք, երկրորդ զաստրեւ կացեալս վարկանելով». և որ առաքինութիւն առաքինութեան վրայ կը բարդէր, «զի ամենագեղ վայելչութեամբ հաճոյացի որդւոյն Աստուծոյ»։ Եւ կը մաղթէ՝ որ «երկար ժամանակաւ ուղղեացէ զվարգուհութիւն իւր[5]»։ Գեղեցիկ է նա և վկայութիւնն իրեն ժամանակակից ու մերձաւոր Յակոբ եպիսկոպոսին, որ զայն կը կոչէ «վեհն գովութեան բանի՝ քրիստոսասէր և թագասնեա դշխոյ». և կը յաւելու՝ թէ «ամենայն առաքինութեամբ ճոխացաւ, լծելով տիրատուր իշխանութեանն զաղօթիցն բարիս և զժուժկալութիւն՝ գովելի ողորմածութեամբ»։ Եւ ամենէն նշանաւորը, «որոյ բարեպաշտութիւնն, կ'ըսէ, գրեթէ սիւն է թագաւորութեանս[6]», և այնու հետեւ ճնաց տակաւին տասնամեակ տարի։

Նոյն Յակոբ եպիսկոպոսը կ'ակնարկէ Լամբրունի տան անդամներէն Կեռանի հանին՝ «պարկեշտուհի» Ստեփանեայ. և նոյն թագուհւոյն հօրեղբօր ամուսնոյն Ակացի, կոչելով զայն «զնմանն առաքինութեան Սառայի[7]», առանց ուրիշ մանրամասնութեանց։ Նոյնպէս և Կիլիկիոյ արքունի ցայտաւուրին մէջ կը յիշուի «բարեպաշտ թագուհին Հայոց» կրտսերն Զապել, դուստր աստուածասէր և աչխարհէ իսկ հրաժարած հօր մը՝ Հեթում պատմչի[8]. և որոյ եղկելի վախճանին ալ ականատես եղանք կանխաւ[9]։

Կիրակոս պատմիչը կը փառաւորէ Ներքին Խաչենոյ Հասան Զալալ իշխանի դուստրերէն Մարգան[10], որ «զանձն ամենայն առաքինութեան տուեալ, ճգնէր հանապազ պահօք և աղօթիւք[11]», մրցակցելով զարմանալի ամուսնոյն[12]։ Տիկնոջդ երկիւղածութեան կը վկայէ իւր դուստրը

1. Ասա՝ 94–95. — 2. Ասա՝ 86. — 3. Հյ. յհ. 1270. — 4. Անդ՝ 1283. — 5. Ազ. հճդ. 1910, բ, 23–24. — 6. Հճդ. ամս. 1898, 246. — 7. Անդ. — 8. Ասա՝ 100. — 9. Ասա՝ 81–82. — 10. Ասա՝ 103. — 11. Կիր. 147. — 12. Ասա՝ 103.

Մաւնա խաթուն եւս, որ ինքն ալ հետեւող ու դրուատեալ է ուրիշներէ մի և նոյն առաքինութեան մէջ[1]։

Նոյն Ջալալի թոռն Ապհայ, ծանօթ մեզ իւր ընտանեկան գորովոյն մէջ[2], կը նկարագրուի «ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարեալ». և կը կոչուի «ամենագովելի և բարեպաշտ ամուսին» կամ «սուրբ ամուսին» Գրիգորի Դոփեանց, «ամենօրհնեալ պարկեշտ տիկինն Ապհայ[3]»։ Կը համարիմ՝ որ այդ առաքինութիւնը ժառանգած էր իւր պապուն ու հանին ազգու օրինակէն, և խրախուսուած կենակցին համբնթացութեանէն, քան իւր ծնողներէն՝ Տարսայիճէ ու Միւնա խաթուն[4]։

Միսաին կը գովուին 1318ին Եղիվարդի կողմերուն իշխեցող Ազիզբէկ ու Վախախ ամուսինք, երկուքն ալ «բարեպաշտ ծնողաց զաւակ և յազնուական ազգաց և տոհմից», որոնք ի մանկութենէ էին «անեալք և վարժեալք ամենայն բարեպաշտութեամբ»։ Իրենց բերանէն կը բղխէին «զբանս քաղցրաճաշակս», և աղօթից ու պատարագի պահուն կը հոսէին միշտ «զվտակս արտասուաց»։ Պարկեշտ էին իրենց կերակրոց և ըմպելեաց մէջ. և զգուշաւոր խեղկատակութենէ, յիշոցէ, բամբասանքէ, «ի զրկելոյ և ի ծեծելոյ» ինչպէս ուրիշ հզօրներ կ'ընէին։ Եւ ի պարծանս տիկնոջ՝ գրիչը զայն կ'անուանէ «բարձրաւիզն ի ցանկութիւն Վախախ». այս ինքն աներկիւղ և յաղթող ցանկութեան[5]։

Մարիուն, դուստր ու հարան Հեթմեան մեծ տոհմին և ապա արքայամայր[6], Կոստանդին գրիչ զայն կ'որակէ «զամենահամեստ և զհեզահոգի տիկինն» բառերով[7]։ Աբքունի Յայսմաւուրն անոր կու տայ «բարեպաշտ և աստուածասէր և ողորմած» տիտղոսները[8]։ Եւ յիշատակագիր մը 1346 թուականէն՝ կ'ակնարկէ նոյն «հեզահոգի և ողորմած թագուհոյն Հայոց Մարիունոյն», զարդարուած «հեզութեամբ և խոնարհութեամբ և ողորմութեամբ»[9]։ Ամուսինը գեռ կենդանի, և ինքն տասդ, 1326ին գրեւտուած Նարեկին մէջ ինք զինքն իրրեւ արդէն մեռեալ կը նկատէ այս կենաց համար, և կը խօսի ապագայից՝ ըսելով. «Ես տիկնաց տիկինս[10] որ փոխեցայ յաստեաց ի Քրիստոս, եառ գրել զգիրքս՝ յիշատակ ինձ և մօրն իմ և կենակցին իմոյ[11]»։ Մարմնով երկրիս վրայ, հոգւով ու մտօք երկնից մէջ կ'ապրի, ուր իսկապէս ալ պիտի հասնի 1352 թուականին[12]։

Իւր աստուածպաշտութեան օժանդակ գործիներն եղան՝ ժամագիրք մը, որ յետ բնականոն տարիներով անոր ձեռաց մէջ, այժմ կը պահուի ի Ս. Վաղարշ՝ իբր յուշարձան մ'անոր հոգեհիրութեանն Մագաղաթեայ գե-

1. Ակտ· 103· — 2. Ակտ· 42· — 3. Արց· 290· — 4. Ակտ· 52–53· — 5. Չ·ձ· յշտ· — 6. Ակտ· 70· — 7. Չ·ձ յշտ· 1319· — 8. Հյպ· 544· — 9. Ազ· հճդ· 1913, ա, 81· — 10. Ակտ· 121· — 11. Սխտ· 155· — 12. Հյպ· 544·

ղեցկագիր մատենիկ մ'է, իւր մէջ ժամերգութիւնն ու սաղմոսներ խառն գրուած՝ ինչպէս կը պաշտուէին յառաջագոյն։ Սկիզբը կայ Դաւթի գեղանկար կենդանագիրը. մէջը՝ խորանազարդեր և լուսանցազարդեր։ Սաղմոսաց և աղօթից սկզբնագրերն ու առաջին տողերն ոսկեզօծ են և խորագիրք կարմրագոյն, ինչպէս կը պատշաճէր իւր բարձր աստիճանին։ Իսկ անկիւն մը կը լեցնէ իւր մրմունջը. «Զբարեպաշտ և զքրիստոսասէր տիկնաց տիկինն Մարիամն և զաստուածասէր ծնողսն իւր յաղաւթիւք ի Քրիստոս»։ Ունի աւետարանն մ'ալ յերուսաղէմ, որոյ մէջ երկու անգամ նկարուած է ինքն իսկ, ինչպէս ըսինք[1]։

Կոռիկոսի Օշին իշխանին և Յոհաննա այրի դշխոյին դուստր է, և ինքն ալ Թագուհի Հայոց՝ Մարիամ[2], որ կը գովուի արեւելցի Յեսու գրչէն՝[3] հետեւեալ խօսքերով. «զբարեպաշտ և զաստուածասէր Թագուհին իւր (Կոստանդնի)... զաստուածասէրն, զհեզն և զհանդարտն[4]» յիշեցէք։ Աշակերտեր է իւր մօր, ոչ հօրը, որուն ճիշդ հակառակն էր նկարագրով։ Յիշատակարանս թերի է, որով դշխոյիս մասին տեղեկութիւնքն ալ ընդհատուած։

Առաքինութեան չափիղները զանազան են, և անոնց միջէն ընթացողները բազմաթիւ, ինչպէս կանխեցինք ըսինք։ Այս պատճառաւ մեր յիշած ու դեռ յիշելի անձինքը պիտի տեսնենք իրենց ազնուական հոգւոյն ուրիշ գեղեցիկ արտայայտութեանց մէջ եւս, իւրաքանչիւրը գործելով իւր ընդունած չնորհաց համեմատ, և գերազանց երեւելով առաքինութեան մէկ կամ միւս հանդիսին մէջ։

2. – Եկեղեցին հաւատացելոց բարեպաշտութեան յագուրդ տալու և զայն աւելի եւս արծարծելու նպատակաւ՝ անոնց ձեռքն յանձներ է միշտ նա և արբազան իրեր, զորս մեր նախնիք ալ մեծարեր ու փարեր են անոնց բոլոր սրտով։ Մեծ եղեր է մանաւանդ հայ կնոջ անոնց տուած կարեւորութիւնը. և այդ սրբութեանց գլխաւորներն էին հետեւեալք։

ա. Խաչը, որով նախ Լուսաւորիչը լցուց մեր աշխարհը։ Ճանապարհաց ծայրերը, փողոցաց ու հրապարակաց մէջ, կ'ըսէ պատմիչը, «պահ և ապաւէն գերկրպագեալ ամենեցուն զնոյն նշան կանգնէր[5]»։ Շուտով մտաւ նա և տան մէջ, ինչպէս կը զգացնէ Յոհան Մանդակունին, յորդորելով ժողովուրդն զգուշանալ կախարդներէ, և բաւական համարել «նշան սրբոյ խաչին, որ առ քեզ և ի տան քումմ հանապազ» կեցած է, կ'ըսէ[6]։ Եւ ով աւելի մօտ կ'ապրէր անոր, կ'երկրպագէր ու կը պատուէր՝ քան բարեպաշտ տանտիկինը, որ զայն միանգամայն իւր ընտանեաց «պահապան» կը համարէր[7]։

1. Առա՛ 123։ — 2. Առա՛ 66։ — 3. Առա՛ 129։ — 4. Հրդ. յտ։ — 5. Ագթ. 587։ — 6. Մնդ. 202։ — 7. Նոյն՝ 200։

բ· Աշտարակը, որ կը կազմէր երկրորդ սրբութիւնը, և որոյ վրայ մեծ էր Հայոց վստահութիւնն՝ իբրեւ ապրիւր և պաշտպան քրիստոնէական կենաց։ «Հայր մեր զսուրբ Աւետարանն գիտեմք», կ՚ապազակէր հայ ժողովուրդն ե դարուն, երբ Պարսկաստան կը հրաւիրէր զայն արեգական երկրպագութեան[1]։ Շուշանիկ «ընդ իւր ունէր» միշտ մայրենի հաւուն՝ ս. Աահակայ փոքրիկ աւետարանը, և իւր տառապանաց մէջ «նովաւ ի ձաձուկ զԱստուած ապաչէր[2]», մինչեւրդ բռնելով սուրբ մատեանն իակ։ Յիշեցինք Լեւոն ու կնոջ գահաժառանգաց անոր ընծայած մեծարանքն իրենց ունեցածին նկարին մէջ, և Բռնաւոր ու Տղայ ամուսնաց անոր աղօթելն իակ[3]։ Տեսանք եւս՝ թէ ինչպէս հայ մայրեր իրենց զաւակներն անոր նշխարաց պաշտպանութեան կը յանձնէին[4]. այնքան մեծ էր իրենց հաւատքը։

գ· Սրբոց նշխարները, որոց հայուհւոյն ընծայած ջերմ պաշտօնն յատկապէս չեչտուած է Դ–ե դարերուն, ուր տեսանք սրբոց ու սրբուհեաց վայելած բարձր մեծարանքը[5]։ Ագաթանգեղոս պատմական յիշատակէ մ՚աւելի հայ կրօնասիրութեան սովորական մէկ հանդէսը կը մատնանշէ մեզ, երբ կը գրէ՝ թէ Լուսաւորչի առաջին գործն եղաւ՝ նորադարձ Հայաստանի անդրանիկ նահատակ Հռիփսիմեանց մարմինները, որ անթաղ ձգուած էին, հողին յանձնել։ Տրդատ հրաման կը խնդրէ ու կը ստանայ՝ անձամբ փորելու անոնց գերեզմանները. և արքայական ծիրանին ու սուրը մէկ կողմ ձգած, և բահը բռնած՝ «ըստ բրել բրողին» կը սկսի աշխատիլ։ Իրեն գործակից են Աշխեն ու Խոսրովիդուխտ, որոնք հանուած հողն «ի հանդերձս իւրեանց ընկալեալ՝ սրտաբա պեղէին». և որոց օրինակը քաջալեր կը լինի նա և միւս ազնուատոհմ «կանանուոյն» նոյնպէս վարուելու, «սատարեալ ըստ իւրեանց տկարութեան կանացի ուժոյն»։ Եւ այսպէս «հաւատով և մեծաւ երկիւղիւ» բացին ու շտեմարանեցին վսեռուն մէջ հոգեւոր գանձը[6]։

Ղազար Ցազկերտի բերանը կը դնէ հետեւեալ նշանաւոր խօսքն Հայոց մասին։ «Կանայք նոցա, ուստերք և դստերք», կ՚ըսէր բռնաւորը, նախանձաւոր կը համարին «փոքր ինչ յոտկերաց» սրբոց՝ քան սակաւ, արծաթի կամ մարգարտի զարդերը՝ զոր թէ տային անոնց։ Նոյն իակ աւելի սիրելի յիշատակներ, ինչպէս հայրերէն ու մայրերէն անոնց անուան շինուած թանկագին վզնոցներ, «կանայք քրիստոնէիցդ, կը յարէր, չընհամարին ինչ հանել յանձանց և տալ, և գնել փխրանս ինչ յոտկերաց այնպիսեացն»։ Իակ անոնց օգուտն էր՝ պահպանութիւնը վերաններէ. այն-

1. Եղ. 51. — 2. Ագաթ. թ, 27. — 3. Ան՝ 123–24. — 4. Ան՝ 89. — 5. Ան՝ 145–46. — 6. Ագաթ. 574 75, 569.

պէս՝ որ անոցմէ իւր տան մէջ «փոքր խրխոր[1] ինչ» պահողին՝ «վատ ինչ և խորամանկ ի նա և ի նորա տունս և ի սիրելիս ոչ մերձեննայ՝» կ'ըսէին[2]։

Ա.յս յարգանքն հաստատուն ձեացեր է միշտ հայուհւոյն սրտին մէջ։ 1321ին երբ Կարնոյ Գրիգորիս եպիսկոպոսը կը նահատակուէր, կին մը, զոր հայ հասկանալու ենք, գլխի վարշամակին մէջ հաւաքեց անոր արիւնը, և «առեալ տարաւ ի տուն իւր մեծաւ յուսով», կ'ըսէ վկայագիրը[3]։

Մեր պատմութեան մէջ ծանօթ է Մանաճիրհ Ոչտունւոյ կոտորածը՝ ս. Յակոբ մծբնացւոյն պատճառաւ, և անոր անէծքը՝ որ չարագործը շուտով ի գերեզման տարաւ ընտանեաց հետ[4]։ Ա.նդուրթիւնը կ'ուզէ՝ որ սպանչին քոյրն (անանուն) սրբելու համար անէծքը, «հետիոտ՝ ջերմեռանդ հաւատով և յորդարուխ արտասուօք» մինչեւ ի Մծբին գնացած և սրբոյն ճկոյթն իւր երկիրը բերած լինի, որով «ազատեցաւ, – կ'ըսէ 1445ի յիշատակագիր մը, – երկիրս Ոչտունեաց՝ յանիծիցն սուրբ հայրապետին», և ճկոյթը կը հանգչէր անոր անունը կրող մենաստանին մէջ[5]։ Կ'ընդունինք նշխարին և զայն փոխադրող կանացի բարեպաշտութեան գոյութիւնը։ Բայց փոխադրութեանդ աւանդութիւնը չատ հեռի է դ դարէն՝ պատմական համարուելու համար։

Կը մեծարուէին սրբոց ոչ միայն մարմնոյն մասունքը, այլ անոնց յատուկ իրերն ալ։ Խարբերդի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մէջ թաղուած էր՝ և անցեալ դարուն յայտնուեցաւ՝ չիլ մը միւռոն, որ ըստ յարակից վկայականին (1255 թուականէն) օրհնուեր էր ս. Շնորհալիէն. և զոր Հռոմկլայի աւերման ժամանակ (1293ին) «քոռն երկրորդ Հեթմոյ փախուցեալ էր ի Հռոմկլայս[6]»։ Հեթում արքայի քոյրերէն[7] ո՞ր քաջասիրտն էր, որ կամ հօն գտնուելով և կամ ուրիշի ձեռամբ յաջողած էր ազատել այդ սրբութիւնը, չենք գիտեր, մինչ ակներեւ է անոր մեծ կրօնասիրութիւնն այդ գործին մէջ։

Դ. Ոչխտատեղիք նոյնպէս շատ բաղձալի էին մեր բարեպաշտուհեաց, որ կ'երթային իրենց սրտին ուղերձները տանելու յոտս սրբոց կամ սրբութեանց՝ որ կը յարգուէին նոյն վայրերու մէջ։ Պատմութիւնը պահած է մեզ անոցմէ ոմանց յիշատակն ալ։ Ա.րծրունին Մարիամ, «կին բարեպաշտօն», կ'ըսէ Տարօնոյ պատմիչը, «յոյժ փափաքեալ էր սրբոցն՝ որ ի Գլակայ վանսն, և ուխտի կարասպետին»։ Այդ բաղձանօք ալ օր մ'ելաւ գնաց հօն[8], ուր կը սպասէր իւր եղբայրական վախճանը[9]։ Ն. Լամբրոնացւոյն մայրը Շահանդուխտ՝ յանձնեց որդեակը Շնորհալի հայրապետին

1. Փշրանք. — 2. Փրպ. 263-64. — 3. Հյպ. 532. — 4. Փաւս. 24-25. — 5. Նշտ. 137. — 6. Տաշ. Յցկ. 1040. Թոր. ագթ. 352. — 7. Աստ՝ 80. — 8. Մատ. 9. — 9. Աստ՝ 147-48.

խնամոց[1], և ինք «գնաց յերկրպագութիւն սուրբ տեղեացն Երուսաղեմի», կը գրէ պատմիչը[2]։ Բայց այդ քաղաքը չատերուն ցանկալի էր. և հօն գնաց ու ճնաց Ներքին Խաչենոյ տիկինը Խորիշահ եւս, զոր պիտի տեսանենք ատորեւ։ Հօն ուխտաւոր գնաց 1390ին՝ տարուռնացի երիցակինն Ըսպիլ[3], և ուրիշ չատեր, որոցմէ կը յիշուին՝ կանանց գասէն և ուխտաւորի յատուկ տիտղոսով՝ «մղտեսի Մելիք» 1280ին, «մղտսի Շուշան» 1451ին[4], և այլն։

3. – Մեր նախնեաց կրօնասիրական գործերէն մին ալ էր՝ վանքերու օժանդակել որ և է կերպով, նուերներով կամ կառուցմամբ, և այդ արդեանց չնորհիւ անդամակցիլ անոնց հոգեւորականց, ինչ որ կը կոչուէր «միաբանիլ», փոխարէն ընդունելով հոգեւոր ճնայուն նպաստներ, պատարագ կամ աղօթք զանազան չափով։ Այս առիթով հնագոյն յիշատակութիւնը՝ զոր տեսած եմ, կ'երթէ 854 թուականը, յանձին աշտարակեցի կնոջ մը, «Տիկնաց տիկին՝ ամուսին Աբջուկին», որ «միաբանեցաւ, կը գրէ, Ս. Մարիանէիս», տալով այգւոյ մը կէսը, և ընդունելով տարեկան երկու պատարագ[5]։ Այնու հետեւ ունինք ուրիշ օրինակներ եւս, բայց ցանցառ մինչեւ ԺԳ դար. ինչպէս 1160ին Մարկոս անն և կինը Շուշիկ կը միաբանին Դաեղի ուխտին, տալով իրենց «հոգւոյ բաժին[6]». կամ 1182ին Վախտանկ Ամբատեան և ամուսինը Նանուչ՝ Գատի վանուց, ընծայելով կալուած մ'ու «մեծածախ մասամբ խաչ մի[7]»։

Ապա սկսեալ ԺԳ դարէն՝ կը բազմանան ատոնց հետեւողները, որոնք սովորաբար ազնուական և կամ ընչեղ դասակարգին կը պատկանին։ Այսպէս հետ գհետէ միաբան կը գրուին հետեւեալ ամուսինք։ Վաչուտեան Վաչէ ու Մամա խաթուն՝ կեչառու ուխտին (1213), Յովհաննու վանից (1217) և Հաղբատայ[8] (1220). Խաչատ Շեխեանց և Ազազ տիկին՝ Խծկօնից ուխտին[9] (1221). Սեւառեանց Կուկի ամուսինը Վանենի՝ Խորանաչատոյ Ս. Աստուածածնի[10] (1224). Վահրամ անն ու փառանց՝ Բագնայրի վենաստանին[11] (1233). պատրոն Բռնաւոր և Տղայ տիկին՝ Խծկօնից[12] (1240). Աբեղ Գաւեղեանց ու Մարիամ՝ Գաեղի վանուց[13] (1248). Հասան ու Մամբռե խաչեննեցիք՝ կեչառուց[14] (1284). Գաբեղոյն երէց և Մարիամ՝ Բագնայրի[15] (1267). Պաճաճ և Գուդայ՝ Հաղբատայ Ս. Նշանին[16] (1280). Գիրք անն ու Շաքար՝ Հաւուցքատի ուխտին[17] (1293). Գունգայ՝ կին Վարհամ սպասրապետի՝ Նորավանից[18] (1295). Հեճուպ և Ալիխիան՝ Վանե-

1. Աստ՝ 95. — 2. Պատմ. Լմբ. 227. — 3. Աստ՝ ժ, 5. — 4. Հէք. յշտ.; Արք. մագոխս = ս. տեղ. մագոխսի = ս. տեղացի. — 5. Շհխ. բ, 86. — 6. Ջալ. ա, 109. — 7. Շհխ. բ, 361. — 8. Անդ՝ 193, 100. Երզ. 26. — 9. Շիր. 128. — 10. Հէք. յշտ. — 11. Բամ. հ. 167. — 12. Շիր. 128. — 13. Ջալ. ա, 109. — 14. Այր. 262. — 15. Բամ. հ. 180. — 16. Ջալ. ա, 71. — 17. Մխկ. 50. — 18. Սակ. 198.

վանէ Ս· Լուսաւորչին[1] (1320)· *Սարգիս և Ազիկ՝ նոյն ուխտին*[2] (1329)· *և ուրիշ շատեր՝ զորս աւելորդ է յիշել։*

Արեւմտեայց մէջ այս հոգեւորական կապը, կոչուած եղբայրութիւն երբորդ կարգի, կը կարծուի հաստատուած ԺԲ դարու առաջին քառորդին՝ Տաճարական ասպետներէն[3]· *ուրեմն քան զմեզը շատ ուշ։*

4· — Սակայն մեք ունինք նա և ակնախտիղ տեսարանը բազմութեան մը հայուհեաց, որոնք չրաւականացան այդ հոգեւոր եղբայրակցութեամբ վենատոանաց հետ· և յօժարամիտ հրաժարելով ընտանեկան քաղցրութիւններէն, աշխարհի հրապոյրներէն ու փառաց, գնացին ծածկուեցան կրօնաւորական կենաց առանձնութեան մէջ, կուսաստանի մը ներսն՝ երբ Հայաստան կ'ընձեռէր զայն իրենց· և հակառակ պարագային՝ իրենք ստեղծելով իրենց վենանոցը· և նախ քան մարմնաւոր աչաց փակումն՝ իրենց հոգւոյն աչքերը սեւեռելով յաւերժական լուսոյն։

Գրիգորի քարոզութեան առաջին օժանդակն՝ ու միանգամայն առաջին հայ միանձնուհին եղաւ Խոսրովիդուխտ, որոյ կեանքը տեսանք[5]։ *Եկաւ հայ աշխարհին վերանորոգիչը վենատոանց մէջ, որ իւր զանազան բարեկարգութեանց հետ՝ շինեց նա և պարապապատ «կուսաստանս յաւիտենական գաւառս», որոնք հրապուրեցին բարեպաշտուհեաց բազմութիւնը մը, «կուսանք և հաւատոցեալք» կամ հաւատաւորք, որ լցուցին զանոնք, նուիրուելով «ի պահս և յաղօթս», և իրենց անունդն ընդունելով հասարակութենէն և իրենց տներէն։ Սրոյն մահը նոյն կուսանոցաց ալ մահն եղաւ անոր դահճին ձեռամբ*[6]*, որոնք ե դարուն վերականգնած են դարձեալ· այնպէս՝ որ 450ին Պարսկաստան կրնար պահանջել՝ որ «արք և կանայք, որ բնակեալ են յիւրաքանչիւր վենանոցս», ցրուէին և աշխարհական դառնային*[7]։

Կամ այդ վոթորիկն՝ որ պայթեցաւ, և կամ արտաքսական անբարոյ տիրապետութիւնն որ յաջորդեց[8]*, ստիպեց գՀայս վերջացնել հաւատացորաց համախմբութիւնը վենատոանց մէջ, որ վտանգաւոր էր անոնց։ Բայց հրաժարման հոգին զգեցողները ճնացին միշտ, առանձնանալով հայրենի տան մէջ կամ որ և է պատշաճ և ապահով վայր մը։ Եւ պատմութիւնը մեր դիմաց կը շարէ այնու հետեւ չղթայ մ'անուանց ազնուազարմ օրիորդաց ու տիկնանց, որոնք իրենց կենաց սովորական պերճութիւնն ու փափկութիւնը փոխանակեցին անչքութեամբ և խստամբերութեամբ, և որոց անձինքն ու հրաժարման հանգամանքներն հետաքրքրական են անշուշտ։ Տեսնենք զանոնք ժամանակի կարգով։*

1. Ակ. 62։ — 2. Ազ. հճդ. 1913, 52–54։ — 3. Գոշ. ԻԳ, 435–36։ — 4. Ած՝ 112։ — 5. Ած՝ 157։ — 6. Փաւս. 228։ — 7. Եղէ. 40։ — 8. Ած՝ 126–27։

Պաղեստինի մէջ Համբարձման լերան վրայ կայ մենաստան մը, այժմ Ռուսաց ձեռքը, որ երբեմն սեպհական լինելու էր Հայոց. և յորում կը ճնայ դեռ տապանագիր մը՝ «երանելւոյ Շուշանկան մաւր Աբրահամայ»։ Մեր տիկնայք՝ որ կ'երթային ու կը ճնային սուրբ տեղեաց մէջ, իրենց նպատակ ունէին ճգնութեամբ անցնիլ՝ խոկալով փրկչական անօրինութեանց վրայ։ Ատոնք մին կը ցուցնէ գտիկինդ ալ՝ «երանելի» տիտղոսն ու թագման վայրը։ Իսկ ո՞վ էր ինք։ Ե–Զ դարերու մէջ ծանօթ են երկու Աբրահամք՝ Աբրշակունեաց տոհմէն. մին փեսայ Հմայեկայ, մեծին Վարդանայ եղբօր[1], և միւսն որդի Յովհաննու, որ 537ին յոյն դատապրութեան զոհ կը լինի[2]։ Իսկ որդին կը մնայ կայսեր ծառայութեան մէջ, հանդիսանալով կորովի զօրականի մը, բայց ոչ և բարոյական մարդ[3]։ Երկու անուանակցացդ որո՞յ այրեացած մայրն էր Շուշանիկ։ Ով ալ լինի, յայտնի է իր առաքինութիւնը, որ զինքն այդ առաձնութեան մղեց։

Մեզ ծանօթ Բագրատունին Մարիամ, տիկին Սիւնեաց[4], այն օրէն՝ ուր երջանկութեան բաժակը փութապէս խորտակուած տեսաւ ձեռացը մէջ՝ կորառեամբ կենակցին[5], իրեն համար մեռաւ աշխարհն ալ։ Իր մայրական պարտականութիւնն անթերի կատարելով հանդերձ մաստող գաւակաց վրայ, իր պատառը մենաստանի մը վերածած էր. այնպէս՝ որ Յովհաննէս պատմիչը զայն կը կոչէ «քրիստոսակրօն և ճգնաւոր», կամ «պարկեշտասուն և արբանեայ կրօնիւք մեծն ի ճգնաւորս», անոր ճգնութեան մեծութեանը քով կանգնելով իր տեղեկութեանց ճշմարտութիւնը։ Յուսիոյ հարստահարութեանց ժամանակ՝ Սահակ ու Վասակ որդւոց, նաւերուն և ապառաժ գնդի մը հետ ապաւինեցաւ Սեւան կղզին, և անտի Գարդմանայ ամրութեանց վրայ, կախուած ընդ մէջ կենաց և մահու, ուստի 910ին անցաւ ճշմարիտ ապառութեան վերնագաւառը, և հոն ի Գարդման ալ թաղուեցաւ առ ժամանակ մի[6]։

Աւելի զարմանալի է տիկնոջդ եղբօր՝ Ս. Ամբառայ զուգակիցը, նոյն պատմագրին անհոգութեամբ անանուն մնացած, և զոր ամենայն կենդանութեան և արքայական շքոյ մէջ իսկ կը նկարագրէ՝ «խարազնազգեաց կրօնաւորեալ տիկինն Հայոց[7]», իր փառաց պատմուճանը ցեցերուն յանձնելով։ Կանխած էր ապրիլ կեանքը կենակցին արքայի մը, որ իր արքունի թագը պիտի փոխանակէր մարտիրոսաց պսակին հետ[8], և որ այդչափ լայն ապարէնգ տուած էր կինջը բարեպաշտութեան մէջ։ Հ. Ալիշան Տարօնոյ Աշոտ Բագրատունի իշխանին դուստր կը նշանակէ զԹա-

1. Զհ. բ, 148։ — 2. Անդ՝ 241–43։ — 3. Անդ՝ 246–55։ — 4. Աստ՝ 97։ — 5. Աստ՝ 61։ — 6. Յհ. կթ. 287, 288։ — 7. Նոյն՝ 225։ — 8. Աստ՝ 97։

գուհիդ[1], որով և քոյր ուրացող Բագարատայ։ Երկու հարազատներ որքան հեռի իրարմէ։ Իսկ ես կը հարցնեմ. ինչ տարբերութիւն կայ մեր այս դէպքին, – զոր անանուն չթողու համար՝ կրնանք Աշոտոդուխտ կոչել, – և Սկովտիոյ Մարգարիտ կամ Հունգարիոյ Եղիսաբեթ ս. թագուհեաց խստակրօն կենցաղավարութեանց միջեւ։

Քայլ մ'աւելի յառաջ անցաւ մեր բամբշան թոռին՝ Աշոտ Ողորմածի դուստրը Հռիփսիմէ, բնաւ չուզելով առնուլ աշխարհի համբ, և նուիրուելով հոգեւոր կենաց, ինչպէս ինքն իսկ կը վկայէ իւր մասին՝ «կուսութեամբ կեցեալ, ոչ ունելով յիշատակ ի վերայ աշխարհի՝» իւր առաքինի վարքէն ու բարի գործերէն զատ[2]։

«Բարեպաշտուհի ի բարեպաշտ ծնողաց», և Փառիսոսի (փոքր Սիւնեաց կամ Ա.րցախոյ մէկ գաւառին[3]) թագաւորաց՝ Սենեքերիմայ ու Գրիգորի քոյր էր Կարսի Մուշեղ արքային լծակիցը, որ կ'երեւի թէ զգուած աշխարհէ ի կենդանութեան իսկ ամուսնոյն, որ «բազմաբոյծ բոզիւք կեայր», հապա նա փակեց աչքերն ու որդին Ա.բաս նստաւ գահուն վրայ, թագուհին «զվարս կրօնաւորութեան յանձն առեալ», գնաց բնակեցաւ Թրին վանք կոչուած տեղւոյն մէջ[4], զոր Հ· Ա.լիշան Երասխաձորոյ կողմերը կը կարծէ[5]։ Փափաքելով իւր նոր կենաց հաղորդ ընել ուրիշ սեռակիցներ եւս, իրեն պէս դժբախտներ կամ բարեպաշտներ, հօն «չինեաց զվանքն կուսանաց զԹրին», կ'ըսէ պատմական համառօտ գրուած մ'իրը ԺԴ դարու[6]։ Ուրեմն յանձին այդ դստեր, քրոջ, ամուսնոյ և մօր թագաւորաց, որոյ անունը նոյնպէս անյայտ է մնացեր, և զոր կ'ախորժիմ փառխուռի մկրտել, մեք ունինք հաւանօրէն առաջին յարուցիչը ջնջուած հին կուսաստանաց, և առաջին հայ կին հիմնադիրը կուսանոցի մը, մեր Բրիգիտան, որ իւր հիմնարկութեան անդրանիկ հաւատաւորը կը լինի, անտարակոյս նա և մայրը, «ազօթից և գործոց բարեաց պատրաստել և հոգեւոր առաքինութեան[7]», և այդպէս օրինակ ու քաջալեր հանդիսանալով միւս կուսանաց։

Կը կրկնեմ. մեր այդ աքանչելի սիկնանց մասին պատմչաց չափազանց սակաւաբանութեան և անուանց իսկ զանցառութեան մէջ՝ դժուարին է չնշմարել արդիւնքն այն յետամուտ զգուշաւորութեան կանանց հանդէպ, զոր նկատեցինք նախընթաց գլխոյն մէջ, և որ ճիշդ հակառակն էր մեր Գ–Ե դարու մատենագրաց պերճախօսութեան՝ երբ բարձր էր կնոջ յարգը[8]։ Աւելի մանրապատում է Գր· Մագիստրոս իւր հանին Շուշանիկ մասին, որոյ ապրած աշխարհական կենաց[9] ու կրօնաւորութեան միջեւ

1. Շիր. 96։ — 2. Ա.ակ. 517։ — 3. Ա.րց. 365։ — 4. Ա.ղ. 188, 198։ — 5. Հյպ. 306։ — 6. Ա.յր. 548։ — 7. Ա.ղ. 198։ — 8. Ա.ա՝ 145–46։ — 9. Ա.ա՝ 159։

քայլ մը միայն կար։ Եւ երբ գուգակիցը վախճանեցաւ, աստուածասէր տիկինը կատարեց այդ քայլն ալ, «կրօնից արժանացեալ՝ խարտիոնապետական և անասուղ ճգնութեամբ, բազմամեայ խաչակցութեամբ[1]», չենք գիտեր ուր, մինչեւ կը փոխադրուի ի յաւարտոյն կեանս։

Սիւնեաց Գրիգոր Ա. արքայի ամուսինը Շահանդուխտ, որ դուստր էր Աղուանից Սեւադայ թագաւորին[2], և «կին ամենօրհնեալ և մեծահաւատ բարեպաշտուհի[3]», ինքն ալ յետ կենակցին մահուն խաւարած տեսաւ զաշխարհ ու խզեց կապն անոր հետ, յծակցութեամբ իւր քրոջ Կատայի։ Սննեքերիմ, իրենց հարազատն ու յաջորդ քեռայրին, կ'ակնարկէ իւր այդ «բարեպաշտ և քրիստոսազգեաց քերցս իմոց՝ թագուհւոյս Շահանդըխտոյ և արբանեակ օրիորդիս Կատայի, որք լքին զերկրաւոր փառս աշխարհիս, և զհետ երանելւոյ ձայնին Քրիստոսի ընթացան՝ ճգնազգեաց առաքինութեամբ»։ Թագուհին կը վախճանի 1116 թուականին[4]։

Վարդան պատմչէն կը յիշուին ուրիշ երկու «կանայք թագաւորազունք կրօնաւորեալք կուսութեամբ ի Քորայրն, Խորասուռ և Մարիամ», զորս Հ. Ալիշան համարեցաւ Կիւրիկեան տոհմէն, և որոց Մարկաւագ վարդապետ զգուշական խրատներ կը գրէր[5]։ Ո՞վ կրնայ լինել Մարիամ՝ քան նոյն կուսանոցի եկեղեցին կառուցող ծանօթ բարեպաշտուհին, որոյ ամուսին ու զաւակներ ալ արդէն չեն յիշուած, և ինք գինքը կ'անուանէ սոսկ «դուստր Կիւրիկէի (Գ.) թագաւորի[6]», որով կը համաձայնի պատմագրին «կուսութեամբ» բացատրութեան հետ։ Իսկ Խորասուռ՝ անոր տոհմակից ու ժամանակակից մ'էր։

Նոյն Վարդան ակնարկելով Դաւիթ Բ, Կիւրիկէ Գ և Ա.բաս թագաւորաց մի և նոյն տոհմէն, կ'ըսէ դարձեալ յայտնապէս. «յորոց կանայքն կրօնաւորեալք՝ Մարթան և Ռուզուքան[7]»։ Վերջինս հաւանօրէն յիշեալ Կիւրիկէի համանուն դուստրն էր[8], յետ այրութեան հրաժարած աշխարհէ, և ճգնակից եղած իւր քրոջ։ Իսկ Մամքան՝ աւելի քան ազգականուհի մը, իրենց երրորդ քոյրը Մահա կամ Մամքան[9] էր, դաստիարակուած իրենց հոգւով, և կենակից Հաթերքոյ տէրոջ՝ քաջ ու բարեպաշտ Հասանայ, որ կ'իշխէ քառասուն տարի, և շատ յաղթանակներ կը շահի թշնամեաց դէմ։ Վից զաւակաց տէր կը լինին. և յետոյ իրենց բերդերն ու գաւառները կը թողուն որդւոց, տալով ամենուն իրենց վերջին ոզջոյնն ու կտակը. և զաւակաց մին՝ Գրիգորը մխան առած, կը մնանեն Դապի վանքը, որոյ առաջնորդ էր իշխանին եղբայրը Գրիգոր. և հօն «եղէ կրօնաւոր», կը գրէ Հասան, և «զգնացաք զձեւ միանձանց», կը կրկնէ

1. Մգ. թղթ. 43։ — 2. Սակ. 296։ — 3. Օրբ. 233։ — 4. Նոյն՝ 237, 245։ — 5. Վրդ. 122։ — 6. Ասո՝ ժա, 1։ — 7. Վրդ. 90։ — 8. Ասո՝ 57։ — 9. Ասո՝ 121. Ուրց. 182։

տիկինը, իւրաքանչիւրն անձամբ հաստատելով իւր կոչումն և ուխտը։ Անոնց ժառանգներն յետոյ Գետկոյ եկեղեցւոյն մէջ նպաստներ կը սահմանեն իրենց այդ աշխարհուրաց ծնողաց համար[1]։

Օրբելեան Ելիկումի կինը խաթուն, ծնեալ ազնուազգի, յետ ամուսնոյն մահուան արկածալից կեանք մ'անցուց[2], և անոր վերջաբան դրաւ կրօնաւորութիւնը։ «Մեծաւ ճգնութեամբ ապաշխարեալ, կ'ըսէ պատմիչը, բազում ամս ի նեղսագոյն խրճթի», վախճանեցաւ ու թաղուեցաւ Նորավանից եկեղեցւոյն դրան առջեւ[3]։ Ո՞ւր պէտք է փնտռել մեծարանը Շնորհալւոյն «պանծալի» քրոջ՝ «Մարեւսայ ճգնաւորի՝» քերթողին իսկ բացատրութեամբ[4], և որոյ համար 1174ի յիշատակագիր մ'ալ կ'ըսէ՝ «յայրիութեան և ի սրբութեան վախճանեալ[5]»։ Կամ ո՞ւր կը ձգէր Զաքարեան Սարգսի դուստրը Նրջիս, որոյ աշխարհէ կրկնակի հրաժեշտը կը ծանուցանէ տապանագիր մը Սանահնի մեծաւոր լռութեան մէջ. «ճգնաւոր պատրոն Նրջհան է[6]», յիշուած և այլուր իւր դստրով միայն, իսկ ամուսինն անյայտ։ Իրեն հետեւող մը կը թուի իւր քոյրը Նաւնա թագուհին եւս, դառնալով իւր հոգւոյն խնամոց նուիրուելէն ու զայն յատկապէս վանականի մը յանձնելէն[7]։

Զուզից իւր այդ քոյրերէն ատրեւ ձեալ խորիշահ, Ներքին Խաչենոյ պատկառելի տիկինը[8], զոր վախտանկ կենակցին մահն անջատեց աշխարհէ։ Իւր որդին Հասան կը պատմէ՝ թէ 1216ին մինչ դեռ միսաին կը կառուցանէին Գանձասարի իրենց գերեզմանատան եկեղեցին, և արեւմըտեան լուսամուտը փակեցին, այդ կետին իսկ, կ'ըսէ, «մայրն իմ կրօնաւորեալ՝ չոգաւ յԵրուսաղէմ երկրորդ անգամ[9]». բոլոր ունեցածը կարօտելոց բաշխեց, և ինք իւր ձեռագործով ապրեցաւ միշտ[10], կեանքն անցնելով «ի դրան Քարութեան խարտազնապզեաց ճգնութեամբ», և զարմացնելով բոլոր տեսանողները[11]. մինչեւ «բազմամեայ ժուժկալութեամբ հանգեաւ ի Քրիստոս՝ լուսոյ վկայութեամբ[12]». այս ինքն «լոյս կամաբաձեւ կացեալ» գերեզմանին վրայ, ուր թաղուեցաւ[13]։

Պապեռոնի կրօնաւէր յարկին ներքեւ հանդիպեցանք Կոստանդնի զաւակներէն Հռիփսիմէի, զոր չկրցան հրապուրել ոչ եղբօրն արքայական պատկը, ոչ հօրն ու հարազատաց վիճակուած մեծամեծ պատիւներն ու պաշտօնները, և ոչ քոյրերուն կոխած շողշողուն պալատները[14]։ Այլ մտաւ խոնարհական վիճակի մէջ, աչքերը դարձնելով անանց մեծութեանց։ Իւր

1. Արց. 203–4։ — 2. Աստ՝ ԺԸ, է, 2։ — 3. Օրբ. 291։ — 4. Շն. Զափ. 165։ — 5. Աստ՝ 98։ — 6. Պճռ. 30։ — 7. Աստ՝ 129։ — 8. Աստ՝ 103։ — 9. Արց. 173։ — 10. Կիր. 145։ — 11. Արց. 173. Կիր. 145։ — 12. Արց. 173։ — 13. Կիր. 146։ — 14. Աստ՝ 100։

եղբայրն Յովհաննէս արք. երկու անգամ կը խնդրէ յիշել «յաւէտ երջանիկ կրօնաւորն Հռիփսիմէ», կամ «զքոյրան մեր զՀռիփսիմէ կրօնաւոր» և այլն[1]. և որուն պիտի հանդիպինք դեռ 1270ին եւս։

Զապել դչխոյին շնորհազարդած դասրելէն մին տեսանք գՖիմի[2], տիկին Սիոնի, որոյ քաղաքն 1260ին երբ աւերեցաւ Թուրքմեններէն, ինք զաւակներովն ապաւինեցաւ ի Կիլիկիա՝ հօրը քով, ուր և մնաց վշտակոծ սրտով։ Թէ իրեն և թէ կենակցին Յուլիանի համար աշխարհ մթագնած էր։ Այդ դժբախտութեան վրայ յաւելցաւ նա և Թորոս եղբօրն ապաշնութիւնն եգիպտացիներէն՝ 1266ի պատերազմին մէջ. Լեւոն հարազատին գերութիւնն այդ առթիւ, (դարձաւ յետ երկու տարւոյ), և հօրը մահն 1270ին։ Կեանքն այլ եւս հրապոյր չունէր Սիոնի տեսարգի համար. և երկուքն ալ Աստուծոյ նուիրուեցան։ Տիկնոջ հօրեղբայրն Յովհաննէս արք. անոր ընծայած տողոմնեան գրոց մէջ, որ անթուական է, կ'ակնարկէ անոր կրօնաւորութեան՝ ըսելով. «Անցաւոր զայս ծանուցեալ՝ – Անանց թագին այն բաղձացեալ, – Նոր փեսային է հարսնացեալ, – Մտից դրախտին արժանացեալ»։ Ամուսինը, կ'ըսէ Ամատի, կանխեց թողուլ ցաւոց երկիրն 1275ին[3], որուն յետ տարիներու գնաց հասաւ ինքն ալ՝ ձմրան տխուր օր մը՝ դեկտեմբերի 2ին, ինչպէս կը նշանակէ արքունի Յայտաւուրքը. «Յայտ աւուր հանգեաւ ի Քս. տիկին Ֆիմի կրօնաւորն, քոյրն Լեւոն թագաւորի[4]»։

Եթէ մեւս հայ հաւատաւորաց չատերուն ճգնարաններն անյայտ են, ընդ հակառակն քաջածանօթ է Ֆիմեայ կուսաստանը. այն է՝ Կիպրոսի ոստանին «Աստուածածին Երուսաղեմի[5]» (և յետոյ Տիբրոսի, և Բուսատրոնէ նա և կարդոռսեան[6]) կոչուածը, – ներկայ հայ եկեղեցւոյ տեղւոյն վրայ, – որոյ կուսանք մեծ մասամբ ազնուականք, անուանի էին իրենց առաքինութեամբ ու բարութեամբ։ Քանի էր ուրեմն տիկնոջդ ընտրութիւնը. և քաջագոյն նոյն կուսաժողովինը, երբ յանձին Հայոց արբանեակ արքայադստեր ուզեցին ու կարգեցին իրենց առաջնորդը. այնպէս՝ որ 1308 թուին գոյն հօն մայրապետ կը նշանակէ Բուսատրոն, յայտնի չէ երբ սկսելով. և յաջորդ տարին ալ դեռ ողջ է և ուղեւոր ի Կիլիկիա[7]։ Ֆիմի ամուսնացած 1252ին, եթէ տասնուչորս տարեկան էր ըստ Հ. Ալիշանի[8], 1308ին կը լինէր 70. տասը համար 1310ին արդէն վախճանած է, և իբր պատուաւոր պաշտօնն անցած դարձեալ ուրիշ (կէս) հայուհւոյ մը, իբր Մարիամ հօրաքրոջ և Յոհան իրլիենցւոյ դասիր Մարգարտի, զոր

1. Հ·ռ· յտ. 1263, 1266։ — 2. Աստ· 101–2։ — 3. Ան Ամ· ա, 144։ — 4. Հյտ· 486, 545։ — 5. Բուս. 161։ — 6. Նոյն· 255։ — 7. Նոյն· 161, 183։ — 8. Ցհ· ռ, 470։

Ամագի այդ անուամբ ու պաշտօնով կը դնէ յիշեալ կուսաստանի մէջ[1], և Բուատրան՝ ի «Ս· Ղազար[2]», որոյ գոյութիւնը պատմչէդ միայն գիտենք, կ'ըսէ Անլարտ· Բակուբան կը հեռանայ այդ աղբիւրներէն, յայտնի է թէ վրիպակաւ, Ֆիմեայ յաջորդ նշանակելով անոր քոյրը Մարիամ[3]։ Որոնեցի և Կիպրոսի մահարձանաց մէջ ալ որոնել տուի հայ մայրապետին անունը, որ չգտնուեցաւ։ Գուցէ 1309ին մեռաւ ու թաղուեցաւ ի Կիւկիա, որով Յայտաւուրն ալ կրցաւ նշանակել Ճիշդ օրը։

Ականատեսինք Լամբրունի մեծ աստուածաբեր տիկնոջ Շահանդխտոյ, որ իրեն հետ ի կուսաստան քաշեց՝ ոչ միայն իւր դասերքը, որոց պիտի դառնանք քիչ յետոյ, այլ իւր օրինակով ուրիշներ ալ իւր հետագայ տոհմակիցներէն. ինչպէս իւր թագեր դասեր երկու զաւակները. Ներսէս՝ անանելով ու քահանայանալով Սկեւռայի մենաստանին մէջ, և Մարիամ՝ նոյն «զանծուկ ընթացից ուղոյն բուռն հարկանելով», ըստ որում կը գրէ իւր հարազատը, «նախանձարկութեամբ» իրենց «բարեբանեալ քեռւոյն՝ Ներսէսի[4]։ Օրիորդիս, որոյ հայրենի տոհմն անծանօթ է[5], յաջորդեց Թեւանու[6], որ նախ գետեղեց իւր զաւակները, Հայոց գահուն վրայ նստեցնելով զմեծն Կեռաւն[7], և Կիպրոսի սենեկապետութեան տալով զՍիժ, «զարժանին յիշատակի զստուածաբեր զերարեպաշտուհին» ըստ Ստ. Գոյներ երիցանց[8]. իսկ երրորդին Մարիեմի աստուածպաշտութեան հանդէսը պիտի տեսնենք[9]։ Յետ այդ քաղցրութեանց՝ տիկինդ քամեց կենաց դառն բաժակն ալ, ականատես լինելով իւր սիրեցեալ Կոստանդնի սրախողխող վախճանին, – յայտնի չէ՝ ուր և ինչպէս[10], – և ապա Հեթում կենակցին նահատակութեան մարտի մէջ, ինչպէս կը գրէ Յակոբ եպիսկոպոս[11]։ Մնաս բարեաւ աշխարհ, եղաւ իւր վերջին խօսքը, և զգեցաւ Թուխ սքեմը, նոյն յիշատակագրէն կոչուելով այլուր՝ «մեծապարիս և բարեպաշտ կրօնաւորն Թեւանու», կամ «զճգնազգեացն և զբարեխառնն զտիկնանց տիկին՝ զկրօնաւորական վարուք ճգնեալն» և «զխաչ ընդ ուս բարձօղն[12]»։

Հետաքրքրական է պարագայն նա և երեւանեցի Ջաւախեան անուն տոհմիկ տիկնոջ, – ծէ գարու սկզբներըը, – որ կը գժտի և ժամանակ մը բաժնուած կ'ապրի Յովհաննէս ամուսնէն։ Յետոյ կը հաշտուին. և իրենց անմխիթարանութեան լաւագոյն լուծում մը տալու համար՝ այրը կրօնաւոր կը դառնայ Սեւանայ մէջ. իսկ կինն իւր դասեր Լուսիայի հետ «մտին ի վանս կուսանաց, և եղեւ ի կարգի հաւատաւոր կանանցն». և անունը փոխելով՝ կոչուեցաւ Աբանուսիա[13]։

1. Ստ Անլ· ա, 144։ — 2. Բուատ. 211։ — 3. Կիպ· 62, 111։ — 4. Սիս. 99, ծն. 3։ — 5. Ատա՝ 69։ — 6. Ատա՝ 95։ — 7. Ատա՝ 160-61։ — 8. Հէթ· յշտ. 1310։ — 9. Ատա՝ ծԲ, 6։ — 10. Սիս. 85։ — 11. Ատա՝ 95։ — 12. Հէթ· յշտ. 1274։ — 13. Ջ· արկ· ա, 54։

Ահա պատկառելի գումար մը մեր ազնուազարմ հաւատաւորաց, որոցմէ չորսը թագուհիներ են, ուրն արքայազունք, տասնուչորսն իշխանագիք և երկուքը տոհմիկ. և որոնք իրենց որակով ու թուով պատիւ կը բերեն հայկական հին աստուածպաշտութեան։ Դարձեալ ատոցմէ ինն հոգի կը պատկանին Բագրատունեաց տոհմին, վեցը ծննդեամբ և երեք թագուհիքն ամուսնութեամբ, ինչ որ հազար և մի եկեղեցեաց Անին կերտող այդ մեծ ազգատոհմին փառքը կը կազմեն։ Լամբրունի տունը կը պարծի անոցմէ հինգով, Պահլաւունեաց երեքով, և Զաքարեանցը նոյնպէս։ Եւ ասոնք պատահարար յիշուածներն են միայն։

Նկատելի է՝ որ այդ յիշելոց մեծ մասն այրիներ են. բայց մեք տեսանք նա և կուսանաց ու կուսաստանաց գոյութիւնը մեր Դ և Ե դարերուն[1]։ Ըսինք եւս՝ թէ բարբարոսաց տիրապետութիւնը մեր աշխարհին վրայ՝ ստիպեց փակել կուսանոցները, որով մեր հաւատաւորք առանձին կը բնակէին։ Այսպէս Ը դարուն՝ Սիւնեաց Ստեփանոս եպիսկոպոսին քոյրը Սահակդուխտ՝ «ի մանկութենէ ստացեալ զվարս կուսութեան», կը ճգնէր Գառնոյ ձորակին մէջ «յայրի միոջ[2]»։ Սակայն ապահով չըրջաններուն կամ կողմերուն մէջ կուսաստանք վերստին կը բացուէին ու կը լցուէին։ Եւ մեզ ծանօթ են Թրին վանքը[3]. Անւոյ մէջ համախումբ բնակող «կուսանք սուրբք՝» յիշուած 1296ին[4]. Ամրատայ կանոնական սահմանը «կանանց վանուց» վերաբերեալ՝ ԺԳ դարէն[5]. Սիւնեաց մէկ «կուսանոցը» ԺԴ դարուն[6]. Աճապխանի մուտ վանքը[7]. Սիւնեաց Հալիձորի անապատը՝ յիշուած 1653ին և 1698ին[8]. Շնհերի մենաստանը՝ նոյնպէս ի Սիւնիս՝ 1673ին[9]. Արագածի քով Կարբուոյ կուսանոցն՝ 1685ին[10]. Ղարաբաղի Աւետարանոց աւանին մենաստանը, հիմնուած կամ վերաշինուած Հռիփսիմէ մայրապետէն, ինչպէս կը գրէ իւր կրտսեր քոյրն ու վիճակակիցը Գայիանէ 1671ին, կոչելով բնակիչներն «աստուածասէրք և բարեպաշտուհիք սրբասնունդք և կուսակրօնք[11]», չհաշուելով հայ աշխարհէն դուրս գտնուածներն ալ։

Եւ այդ ամէն մենաստանաց մէջ խառնուած էին տոհմիկն ու ռամիկն ի միասին, բոլորը միանգամայն ազնուականացած հոգւով, դարձած հարաւունք երկնաւոր փեսային, Քաղուած իրենց հոգեւոր խոկմանց ու վերացմանց մէջ, և կանգնած հայ ազգին պահպանութեան ու փրկութեան համար աղերսարկու հրեշտակներ։ Միանգամայն վկայելով ապագայ բարեպաշտից ու մարմնապաշտից՝ թէ ուրքան յարգի էր աւետարանական

1. Աստ՝ 167, — 2. Օրք. 101. իսկ խաթուն «ի խրճիթի». աստ՝ 171, — 3. Աստ՝ 169, — 4. կիր. 140, — 5. Մխ. Օր. ԼԴ, — 6. Հյպ. 584, — 7. Աստ՝ 173, — 8. Սակ. 257. Հոգ. յշտ. 1372, — 9. Սակ. 259, — 10. Գրշ. թ. 509 Ս. Ղզր, — 11. Ջալ. ե, 246.

խրատը նա և հին հայ կանացի դասուն, երբ քրիստոնէական բարոյականի սահմաններն աւելի ամուր էին մեր ազգին մէջ։ Կուսանոցաց ծագման, ներքին կազմութեան, կարգաց ու կենցաղավարութեան մասին առանձին գրած եմ[1]*։ Իսկ մեր հին առաքինեաց առ Աստուած հաւատոյ և սիրոյ շքեղագոյն հանդէսը պիտի տեսնենք գործիս ԺԶ գլխոյն մէջ։*

5. — *Մեր այս գլուխը փակելէ յառաջ՝ կը հրաւիրեմ ընթերցողներս հետեւիլ ինձ դէպ ի մենաստանն Սկեւռայի, որ կը գտնուի Լամբրունի անմատոյց ամրոցին*[2] *ստորոտը, և սրբարանն ու վերջին քնարանն է նոյն դղեկի տեարց։ Կ'երթանք հանդիսատես լինելու սրտայոյզ տեսարանի մը, որ պիտի կատարուի նոյն ուխտի Աստուածամօր տաճարին նուիրական որմերուն մէջ։*

Իբր 1190 թուականին մէջ ենք, գարնան ծիծաղկոտ օր մը, ուր նոյն սրբավայրը կը ցնծայ ներկայութեամբ Կիլիկիոյ հայ, լատին և յոյն ազատանուոյն։ Ամբոխ մ'իշխանաց, տիկնանց և օրիորդաց, որ եկած են տեսնելու հրաժեշտն աշխարհէ իրենց վիճակակից ու կենցաղակից երեք ընտրեալ հոգիներու։ Այդ շողշողուն բազմութեան մէջ աչքի կը զարնեն՝ իրենց տխրամած կերպարանօք՝ Լամբրոնի տէրն Հեթում, և իր զաւակներն՝ Օշին, Կոստանդին և Ազիժ, որ կը շրջապատեն զինքը։ Իսկ բեմին վրայ կ'երեւի բազմած եպիսկոպոս մը, զգեցած սրբազան ճոխագոյն հանդերձը, սպիտակ կնգուղը գլխին ու հովուական ցուպն ի ձեռին, ընկղմած իր խորհրդոց մէջ։ Երիտասարդ կղերական մ'է՝ իր երեսունեւեօթ տարիներու առուգութեան մէջ, զոր աւելի փայլուն կ'ընծայէ իշխանական գեղեցկութիւն մը՝ որ կը սքողէ անոր ամբողջ անձն ու դէմքը[3]*։*

Սպասումն երկար չի տեւեր, և տաճարին դրան առջեւ կը հանի ու կանգ կ'առնու շքեղ տիկին մը՝ զոյգ մը նազելի օրիորդաց հետ, որոց կը գանան բոլոր աչքերը, և կը խոնարհին բոլոր գլուխները։ Տիկինն ըստ երեւութին՝ արդէն կոխած է իր աշնան սեմը, մինչ իր ընկերուհեաց վրայ կը տեսանի ամառը։ Հագուած են իրենց ազնուական տտիճանին համեմատ, և գլուխնին ծածկած թանկագին քողերով[4]*։ Իսկոյն կ'ելնէ եպիսկոպոսը, անոնց ընդ առաջ կը փութայ, և կ'ողջունէ զանոնք, հոգեւոր ցնծութեան մը փայլն երեսին։ Այդ բարձր եկեղեցականն է Լամբրունի հանգուցեալ տիրոջ՝ բարեպաշտ Օշնի որդին, և հին հայ սրբազան բեմին ժեծագոյն զարդերէն մին՝ Ներսէս, առաջնորդ Տարսոնի։ Իսկ տիկինդ է նոյն ամրոցի տիրուհին Շահանդուխտ, իր սիրասուն զաւակաց՝ Շուշան ու Տալիրայ զոյգ շուշաններու հետ։ Ներսէս կ'ընդունի ուբեմն իր սիրական մայրիկն ու քոյրերը։*

1. Բզմ. 1923, 12 հատ. — 2. Աստ՝ 65. — 3. Աստ՝ 105. — 4. Աստ՝ 116.

Ծնած ու սնած Պահլաւունի Եահանի աստուածավախ յարկին ներքեւ, արիւնաւու և ապրած սերտ հաղորդակցութեան մէջ չորս երեւելի հայրապետաց, որ էին երկու հօրեղբարքը Գրիգորիս ու Ներսէս, հօրեղբօրորդին Գրիգոր Տղայ, և իւր կաթողիկոսացու հարազատը Գր· Ապիրատ, որոնք իրարու յաջորդեցին[1], իւր հայրենի բարեպաշտութիւնը տարած գուգած էր Եահանդուխտ Հեթմեանց քաջածանօթ աստուածսիրութեան հետ[2]: Ի կենդանութեան ամուսնոյն, և տակաւին չրջապատուած «բազարդ զաւակօքն[3]», նոյն յիշատակագրէն կը գովուի «արբանէր և ճգնազգեաց», և Մ. Սկեւռացին՝ «ամենաբարի և ճգնազգեաց[4]» բառերով· աշխարհի մէջ է և արդէն աշխարհէ դուրս: Անցան տարիները· և նա կատարած օրինակելի տանտիկնութիւն մը, զաւակացը տուած աքանչելի դաստիարակութիւն մը[5], արտասուօք Սկեւռայի դամբարանին յանձնած ամուսինը՝ Մարիամ դստեր ու Գրիգոր զաւակին հետ[6], և տեսած զՀեթում որդին՝ հայրենի ու զՆերսէս՝ Տարսոնի աթոռներուն վրայ, այլ եւս հաշիւ չունի անցաւոր աշխարհիս հետ· և սկսած է ապրիլ քաղցր երազով հանդերձելոյն, որուն հետ կապած է իւր արբանուն դստերաց սրտերն ալ, և երեքը միասին եկած են կնքելու իրենց հրաժեշտի ուխտը· մահուան բռնագոռ խզումն աշխարհէ՝ կանխելու փոխելու կամաւորին և արդիւնականին:

Երիտասարդ արքեպիսկոպոսը, շրջապատուած սարկաւագներէ և սարկաւագուհիներէ[7], տաճարին դրան առջեւ կը սկսի արբագան արարողութիւնը: Սաղմոս և ընթերցուածներ, որոց կը յաջորդէ Ներսէսի աղօթքը, հայցելով երկնից շնորհներն իւր սիրելեաց վրայ: Ձեռայ կ'առնարկէ, և սարկաւագուհիք կը վերցնեն անոնց ազնուական քողերը, կը քակեն գլխիկ գօտիները, կը հանեն շողշողուն փիլոնները, մերկանալ տալով գաշխարհ ու թողլով գերեզիք լոկ պատմուճանով· անոնց գլխին կը ձգեն թուխ ու լայն քողեր, ձեռքերը կու տան մէկ մէկ զոյգ վառած մոմ, և ի ծունր կ'իջեցնեն: Աւագնորդը, որոյ համար ծածուկ բան չկայ անոնց սրտին խորը, զայն հանդիսականաց եւս բանալու նպատակաւ՝ կը հարցնէ համառօտ ու վճռական բառերով, թէ ինչ բանէ չարժած՝ կ'ընտրեն կրօնաւորական վիճակը· և թէ պիտի կարողանա՞ն տակաւ անոր նեղութեանց: Անոնց հաստատական պատասխանին վրայ՝ Ներսէս կ'ըսէ· «Եթէ այսպէս, մտէք ի խաղաղութիւն»: Ապի կը հանէ զանոնք, որ իւր եռեւէն յեկեղեցի կը մտնեն, և յուշիկ քայլերով կը յառաջանան դէպ ի խորանը՝ հանդիսականաց սեւեռուն աչքերուն դիմաց:

1. Աստ՝ 33, 98· — 2. Աստ՝ 94· — 3. Անդ· — 4. Պատմ. Լմբ. 234· — 5. Աստ՝ 94–95· — 6. Պատմ. Լմբ. 234· — 7. Աստ՝ 152–53·

Կը հասնին կ'ընկնին առաջին սեղանին առջեւ, ուր յետ երկրորդ պաշտաման մը՝ Ներսէս հոգեւոր հայր մը դարձած իւր սիրելեաց, կը նստի կը խրատէ զանոնք՝ պերճախօս ու դողդոջ ձայնով մը, – որ կը մատնէ իւր ներքին խռովումը, – մոռնալ Լամբրունի փառքը, իրենց պղնուակատնութիւնը, սիրելիքը զոր թողուցին, այդ պղնուաշուք որեարն՝ որ եկած է աքանչանալու իրենց ողջակիզման վրայ. մոռնալ զամէնն ու ամէն բան։ Ապա կը հրամայէ, և անոնք իրենց ձեռօք կ'առնուն մկրատը սեղանին առջէն ու կը յանձնեն իրեն՝ ի նշան իրենց յօժարակամ նուիրման, և նա կը սկսի կտրել անոնց գեղեցիկ ծամերը հինգ տեղով. նախ ճակատին, ապա գլխին վրայ, տալով անունը ս. Երրորդութեան՝ որուն կ'ընծայուին։ Ցետոյ կ'ելնեն կը կանգնին, ժողովրդեան դարձած՝ կը բարձրացնեն իրենց փափուկ ձեռքերը, և հանդիսապէս կ'արտասանեն աշխարհէ հրաժարման ուխտը՝ զոր կը թելադրէ առաջնորդը։

Այդ պահուն խոր յուզում մը կը պատէ հանդիսականները. շատ աչքեր կը վտականան. Լամբրունի տէրն ու զաւակները չեն կարող զսպել իրենց հեծեծանքը. և Ներսեսի ու նուիրելոց տամուկ բերերուն մէջ կը շողայ աւելի քան արեւուն՝ երկնային լուսոյ ճառագայթը։ Սարկաւագուհիք յաւանգատուն կը տանին նորընծաներ հաւատաւորները, միասին առնելով սեղանին առջէն՝ ուր դրուած էին՝ անոնց կրօնաւորական հանդերձն ալ։ Հօն կը խուզեն անոնց գլուխները, կը զգեցնեն նոր ձեւը. և ապա դուրս կու գան անոնք՝ Թաղուած իրենց սեւ պարեգօտին, սեւ կրկնոցին ու սեւ քողին մէջ[1]։ Լամբրունի չքեղափայլ տիկինն և օրիորդներ այլ եւս չկան, այլ երեք սգաւոր հրաժարեալք աշխարհէ, որոց առաջնորդն այս տեղ նոր անուններ ալ կը դնէ. մօրը՝ Մարիամ[2], անոր պաշտած Աստուածամօր[3] անունը. և քոյրերուն՝ ուրիշներ, որ անծանօթ են։ Ցետոյ Ներսէս աչը դրած անոնց գլխին, կու տայ քահանայապետական վերջին օրհնութիւնը. բեմը կը հանէ զանոնք, որ իրեն հետ կը խոնարհին ու կ'երկրպագեն ս. սեղանին։ Ապա կ'իջնեն վար. Մարիամու Հեթում որդին ու Թոռները կը մօտենան, արտօսրալից աչքերով կ'ողջագուրեն սիրելեաց հետ՝ որ իրենցմէ կը բաժնուին ընդ միշտ. կը խոնարհին ու կ'ողջունեն բոլոր հանդիսականներն ալ։ Ցոհը կատարեալ է այժմ։ Ներսէս, զոր մայրենի բարեպաշտութիւնն Աստուծոյ նուիրած էր երբեմն[4], հիմայ իւր կարգին ընծայից զմայրն Աստուծոյ՝ երկու քոյրերուն տակաւնին հանդերձ։*

Այս նկարագիրը կազմեցի՝ ԺԱ. դարու մաշտոցին (ի Ս. Գ.դր.) աքե-

1. Հմմտ. Պտմ. տրգ. 439–40։ — 2. «Մայր սոցին (Օշնի զաւակաց) Մարիամ կրօնաւոր». Հէք. յշտ. 1195։ — 3. Աստ՝ 105։ — 4. Անդ։

մարկէից կանոնէն, որ յատուկ էր «արանց և կանանց», և Սամուէլ սկեւռացւոյ 1190ին գծած համառօտէս. «Մայր սոցին Շահանդուխտ ամենաբարի և ճգնազգեաց, այժմ կրօնաւորեալ ի ձեռաց որդւոյ իւրոյ սբ. հօրս (Ներսէսի՝) երկու դստերօք Շուշանաւ և Տալիթայիւ, որք նորին ճգնող չաւզացն հետեւին[1]»: Իսկ 1195ի յիշատակագիր մ'արդէն իւր գերագոյն նպատակին հասած կը նշանակէ զոհիկինդ՝ Շուշանի հետ Շահանդուխտ հրաժարելով Լամբրունէն, կրնանք ըսել՝ թէ անոր փառքն ու բախտն ալ իրեն հետ միասին մեկնեցան: Մեծ հաւատաւորը փութաց վերացաւ նա և երկրէս, որպէս զի չտեսանէր տխուր վախճանն իւր զղեկին և անդրանկին, որուն հանդիսատես եղանք[2]. ազդոզագոյն ապացոյցն ունայնութեան աշխարհիս, զոր կանխեց զգաց՝ – և օրինակովը զգացուց ապա որդւոյն ալ՝ – եղբօրորդիդ Հռոմկլայի անոյշ քերթողին՝ որ երգեց. «Քեզ միշտ մերձ ծանիր – Քուն մահու եկեալ, – Քննող դատաւոր»:

Ա.յդ քունը խնայեց տիկնոջդ՝ նախ քան զպատահարդ տեսանել պայքարը նա և իւր միւս որդւոյն Ներսեսի դէմ՝ Ռուբինեան իշխեցողին, որ 1198ին անգիտակցաբար ձայնատու եղաւ անոր արեւելեան հակառակորդաց, որոնք կը պահանջէին Տարսոնի առաջնորդէդ՝ հրաժարիլ իւր ազատախոհ ընթացքէն միւս քրիստոնեայ եկեղեցեաց հանդէպ. ազատախոհութիւն՝ բղխած յիսուսաւանդ սիրոյ մեծ պատուիրանէն, որ գըրաւած էր իւր միտքը, և իրեն ստանալ կու տար հին նախապաշարմանց վրայէն, ինչպէս կը վկայեն իւր սքանչելի Ա.տենաբանութիւնն և առ Լեւոն Թուղթը, իւր մտաց զոյգ հայելիները: Ա.յդպէս դատախարակած էին գինքը Պահլաւունեաց դուռտրն ու Լամբրունի ազատ կատարը[3]:

Դղեկիդ մեծութիւնն և այժը՝ բարձրաբերձ ժայռէն ու թանձր պարսպաններէն աւելի՝ պատուն եղաւ իւր մէջ թառած աստուածպաշտութեան. և ասոր ալ հնոց՝ «հանգստարանն սուրբ և գլխաւոր Ա.ռաքելոյն նշխարաց», զոր առաջին տէրն Օշին Ա. «պատրաստեաց նախ ի ծայր բերդիս». և այդ նշխարները, կը գրէ Սամուէլ, բերած էր Հայաստանէն Ա.պւխարիսէ Ա.րծրունին[4], և «հրամայեաց հպատակութեամբ սպասաւորել յայմ դղեկի սրբոյ Ա.ռաքելոյն[5]», ուր ապա ինքն ալ եկաւ հանգչելու[6]:

Ա.յդ բարեպաշտութեան ու բարեպաշտից, այդ ս. հանգստարանին, այդ մեծութեան ու զօրութեան փոխարէն, Տրոսի ահեղ գահաւանդին վրայ կը հանգչի այսօր ընդարձակ և սարսուռներ կ'ոյս մ'աւերակաց:

Ո՛վ դարեր, ո՛վ բախտ:

1. Պատ. Լմբ. 234. — 2. Ա.ստ՝ 65. — 3. Ա.ստ՝ 61, 94, 145. — 4. Ա.ստ՝ 68. — 5. Նշխարաց յարգանքը տեսանք ստոր՝ 164–65. — 6. Պատ. Լմբ. 225.

Պատրոն Բռնաւոր, պաշտօնեայ Շոթմոսկանց տան (*նիւթ.* 27), *և ամուսինը Տոպչ տիկին, ազօթականք իրենց* 1236 *թուակիր աւետարանին առջեւ* (*աստ՝* 123–24), *որ կը պահուի ի Նոր Ջուղայ։*

ԳԼՈՒԽ Թ

ԶԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑ

Լուսէն՝ յորում ապրեցանք՝ կ'անցնինք խաւարին. և ոչ ինչ կայ զարմանալի մեր այս գործին մէջ։ Չէ կարելի պահանջել՝ որ ազգի մը բազմադարեան գոյութեանը մէջ հանդիսատես լինէինք միայն առաքինութեանց, եթէ խնդիրը դառնայ նոյն իսկ այն սեռին շուրջ, զոր նախախնամութիւնը զարդարած է բարեպաշտութեան ու պարկեշտութեան մեծագոյն զգացմամբ մը, և որոյ գայթմանց մէջ անվրէպ բաժինը կայ հակառակ սեռին։ Ո՞ր ծառին պտղոց մէջ չեն գտնուիր փտածներ ալ, զոր հարկ լինի զատել ողջերէն և բարձրացնել ատոնց յարգը։ Պիտի չվարանիմ ուրեմն ի տես դնելու հին հայուհւոյն նա և բարոյական կեղտերը, առանց որոյ մեր ծանօթութիւնն անոր մասին անկատար պիտի լինէր, և անոր առաքինութեան մեծութիւնը նուազ զգալի։

Հայ կնոջ բարոյականն համեմատական եղեր է միշտ ազգիս մէջ տիրող ընդհանուր բարուց հետ. և բարքերն ալ կախուեր են իշխող կրօնքներէն ու քաղաքական հոսանքներէն։ Այսպէս մեր հեթանոսութեան կամ այլակրօն ցեղերու տիրապետութեան ներքեւ հայուհին մասամբ քաջալերուեր ու տարուեր է անբարոյութեան, մինչ դեռ քրիստոնէութեան և ատոր յարակից ազգային անկախութեան շրջանաց մէջ աւելի բարձր մակարդակի մը վրայ կը գտնենք զայն։ Այս պատճառաւ ստիպուած ենք մեր խնդրոյն քննութեան մէջ հետեւիլ ժամանակի քան նիւթերու կարգին, տեսնելու համար յեղաշրջութիւնն՝ որ հետ գհետէ կը կատարուի։

1. — Վեր կ'ելլենք մինչեւ քրիստոնէական թուականին սկիզբը, ուր կապադովկացին Ստրաբոն մեզ կը նկարագրէ Անահտայ[1] պաշտօնին ընդարձակութիւնն ի Հայս, և «տաճարները զանազան տեղեր, և մանաւանդ Ակիլիսենէի (Եկեղեաց) մէջ[2]»։ Այդ շրջանին մեր դիցուհին բոլորովին տարբեր կերպարանք մ'ունի քան որ ծանօթ է մեզ։ Տակաւին հեշտասէր մանկամարդ մ'է, Հայոց Աֆրոդիտէն, և յունականին պէս էր ու Ճնաց «ծնունդ մեծին արին Աբրամազդայ,... զոր և թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց[3]»։ Ուրեմն բոլորովին նոյն յունականին հետ, և անոր պէս պաշտպան ու քաջալեր հեշտախտու-

1. Ցհ. նոյն կոչուած է։ — 2. Ստ. Ալխ. ԺԱ, ժդ, 16։ — 3. Ագթ. 51–52։

թեան. որով և մեր կուսերէն ծանր և անոնց անձանց ու ցեղին անարգիչ պահանջներ ունէր։ Երիզայի մեհենին մէջ, կը պատմէ յոյն աշխարհագիրը, ոչ միայն «ծառայք և աղախնայք» անձնատուր էին անոր անպարկեշտ պաշտամանն, «այլ նոյն ազգին ազնուականաց կոյս դստերք եւս կը նուիրուին անոր. և սովորութիւն է՝ որ յետ երկար ժամանակ» այդ զեղծ կեանքը վարելու «դիցուհւոյն քով, ապա ամուսնութեան կը տրուին, և ոչ ոք անարժան կը համարի այդպիսի կանայքն ամուսին ունենալ»։ Եթէ այդ աղջկունք երկար կը մնային մեհենին մէջ, յայտնի է՝ թէ սահմանաւոր թուով անձինք էին՝ Հեսեան կուսանաց պէս. մեր Անահտեանք, բայց զուրկ անոնց զգաստութենէն։

Այս խորշելի տեսարանին լոկ Հայաստանի մէջ չենք հանդիպիր։ Ստրաբոնէ հինգ դար յառաջ նոյնը կը պատմէ Հերոդոտ նա և Բաբելոնի դստերաց մասին՝ թէ բոլորն ալ ստիպուած էին իրենց կեանց մէջ մի անգամ յանձնուելու օտարականի մը՝ Միլիտտա դիցուհւոյն տաճարին մէջ։ Գրեթէ նոյնը կը լինէր, կ'ըսէ, նա և Կիպրոս կղզւոյն մէջ[1]։ Նոյն լպիրշ պաշտօնը կը մատուցանէին Փռանան, Փիւնիկէ և Սիդոն իրենց Աստարտա դիցուհւոյն[2]։ Նոյն և իմաստութեան ու ներքագոյն քաղաքակրթութեան մայրն Հելլադա, իւր կուսերը նուիրելով Աֆրոդիտեայ տօներուն. և որոյ ծագումն արեւելքէն կը դնեն շատերը[3], ինչպէս և մերը։

Մի և նոյն լեպեշտին էր ուրեմն հայ Անահիտն ալ, որ Հայաստանի դստերաց անարգութիւնը կը պարտադրէր։ Եւ անոնց հոմանիք, կը յարէ Ստրաբոն, այնքան խնամով կը դարմանեն զանոնք, որ հիւրեր ալ կ'ընդունին, և յաճախ անոնց պարգեւներ կու տան քան կ'առնուն, այնչափ լի են անոնց տները բարութեամբ։ Եւ ամենուն օթեւան չեն չնորհեր, կ'ըսէ, այլ վիճակաւ իրենց հաւատարից[4], զուցէ անոցմէ ալ իրենց ամուսին գտնելու համար[5]։ Չենք գիտեր՝ թէ Անահիտ ճրը «մայր ամենայն զգաստութեանց[6]» դարձաւ մեր քով։ Անշուշտ երբ պատուեցաւ, ինչպէս կ'երեւի «մայր» կոչմանէն, և երբ քրիստոնէութեան արշալոյսն սկսաւ փայլիլ մեր հայրենեաց շուրջ, նախ քան գինք՝ մաքրագործ ջերմութիւնն անցունելով մասամբ և այդ հեթանոս աշխարհէն ներս, – ինչպէս արդէն էր փոքր ի շատէ միւս պետապաշտ ազգերու բարքերն ալ[7]. – մինչեւ Գրիգորի խաչն ու Տրդատայ սուրը բոլորովին վտարեցին զԱնահիտ Հայոց տիկնութենէն և աշխարհէն[8], երթալ ապաշխարելու հին մեղքերը։

Հ. Ինճիճեան կատակածանօք նայեցաւ Ստրաբոնի այդ տեղեկութեան[9]։

1. Հեր. ա, հգ՛։ — 2. Վխտ. ա, 1180. Գ Թագ. ժա, 5. Ովս. դ, 13, 14։ — 3. Գրմբ. ե, 722, 727. գ, 172։ — 4. Ստ. Աչխ. ժա, ժգ, 16։ — 5. Հմմտ. ատատ՝ 32։ — 6. Ատատ՝ 110։ — 7. Հմմտ. Գղ. 59։ — 8. Ագթ. 49, 50, 584, 591։ — 9. Հնխ. գ, 178։

Բայց կապագովկացիք թէ ժամանակակից և թէ այնչափ մօտ էր մեր աչխարհին, և այնքան մանրապատում իւր տեղեկութեանց մէջ, որ այդ տարակուսին տեղի չի ծնար։ Եւ մի՛ թէ կարելի՞ է բարոյական պահանջել հեթանոսութենէն, որ աստուածացուց սխտերը։

2. — *Այժմ կը գտնուինք նշանաւոր Դ գարուն մէջ, յորում Փաւստոս կը վկայէ՝ թէ Հայք քրիստոնէութիւնն ընդունած էին «լոկ միայն իբրեւ զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց, և ոչ ներմեռանդն ինչ հաւատովք». և այն «ի հարկէ[1]», այս ինքն Տրդատայ զինուց բռնութեան ներքեւ[2]. ի բաց առեալ գաւառական մը, որ շնորհիւ իրենց ուսած յուներին կամ ասորերենին՝ աւելի հմուտ ու հետեւող էին աւետարանի վարդապետութեան[3]։ Եւ մեր տոհմային ընդհանուր կենցաղին մէջ իշխողը տակաւին հեթանոսութիւնն է՝ քրիստոնէական դիմակին տակ, իւր հարճերով, կնաթողութեամբք[4], կռծերով մեռելոց վրայ[5], ոճիրներով, սպանութեամբ հովուապետաց ինքնին, և ծածուկ կամ յայտնի կռապաշտութեամբ[6]։ Եւ եթէ լռենք Խորենացւոյն, մեր նախարարք նկատմամբ կրօնից աւելի ունկնդիր էին իրենց կանանց ու հարճերուն՝ քան բարեպաշտ Տրդատայ ձայնին, զոր և լռեցուցին յաւերժաբար[7]։*

Կրօնական ու հոգեկան այդպիսի պայմաններու մէջ անշուշտ դժուար պիտի կարենար հայուհին բարոյականի բարձր գիտակցութիւն մ'ունենալ, բաց ի զարգացած մէկ մասէն, ինչպէս ըսինք։ Եւ փառքիւնը կը տեսնուի նոյն ինքն առաքինւոյն Տրդատայ յարկին և անոր նուին վարուց մէջ, որուն ակնարկեցինք կանխաւ[8]։ Շատ մեծ էր գայթագղութիւնն յանձին Հայոց դշխոյիդ. այնպէս որ հասարակաց բարոյականին պահապանը ս. Վրթանէս կը ստիպուէր մօտենալ անոր, և «յանդիմանէր» իւր խառնակ գնացից համար։ Իսկ նա փոխանակ զգաստանալու հովուին ազդարար ձայնէն, կը գժգոհէր ու կը զայրանար. և հուսկ վրէժխնդրութեան դիմեց հետեւեալ եղանակաւ։

Այդ չրջանին հեթանոս Հայաստանի քրմերուն գաւակաց մեծ ամբոխը տակաւին անհաշտ կ'ապրէր աւետարանին հետ, որոյ առաքեալը, նոյն ինքն Վրթանեսի հայրը, քանդեր էր իրենց շահուն ազբիւր մեհեանները։ Թագուհւոյն մէկ ակնարկը բաւական եղաւ անոնց՝ խմբելու երկու հազար հոգւոյ բանակ մը, որ առաւօտ մը կանուխ գնաց պաշարեց Աշտիշատու կաթողիկէին քաղաքարմը։ Ներսն էր Գրիգորի աւելի գաւակն՝ «առանձին սակաւուք», և կը մատուցանէր ս. Խորհուրդը։ Յարձակումն սկսաւ. ազեղնները լարուած, սրերը բաց, և բիրերը կը բախէին

1. Փաւս. 33։ — 2. Ագթ. 584, 588–90 հն, — 3. Փաւս. 33։ — 4. Ատ՝ 50, 53։ — 5. Ատ՝ ԺԷ, 1։ — 6. Փաւս. 22, 34, 230։ — 7. Խոր. Բ, ղբ։ — 8. Ատ՝ 48։

դուռը։ Եւ դեռ չբացուած կամ որ և է ընդդիմութեան չհանդիպած, յանկարծակի զենքերը ձեռքերէն վար թափեցան, բազկները գարձան կաշկանդուեցան կռնակներուն վրայ՝ առանց կապի ու կապողի, և բոլորն ալ ի գետին տապալեցան անբարբառ և անշարժ։

Վերջացաւ պատարագը, և կաթողիկոսը դուրս ելաւ. տեսաւ զարմացմամբ գետնամած ամբոխն ու հարցուց. «Դուք ո՞յք էք, կամ ուստի գայք, կամ զո՞ խնդրէք»։ Ծածկելն աւելորդ էր. և ըսին յայտնապէս՝ թէ եկած էին աւերել Հայաստանի հնագոյն ու մեծագոյն արբավայրը, և սպաննել հայրապետը՝ «հրամանաւ համարձակեալ ակնարկելով մեծին Հայոց տիկնոջն»։ Ու խրատուած վերնահաս պատուհասէն՝ իրենց զղջումը կը յայտնէին։ Ծերունին բարձրացուց ձեռքերն ու Աստուած, աղօթեց ու բուժեց այդ թշուառները. հրահանգեց և յետոյ մկրտեց զամէնն իրենց ընտանեօք հանդերձ[1]*։ Արդեօք իմացա՞ւ «աշխարհաշէնն» խօսրով իր կնոջ այդ աշխարհաւեր փորձը, կը լռէ պատմութիւնը։*

Սակայն դիւրաւ կ'ըմբռնենք՝ թէ ինչո՞ւ այդ կնոջ որդին Տիրան յոռեգոյն թագաւորն եղաւ Արշակունեաց մէջ, հեղինակ այլ և այլ ոճիրներու և չարեաց, ու քար գայթագղութեան ազգին, որոյ բարոյականին ծայրագոյն անկումը պատահեցաւ իր օրով իսկ[2]*։ Ս. Յուսիկ կը կշտամբէր զթագաւորն և ազատանին ինքնին՝ «վասն անօրինութեան պոռնկութեանն» և ուրիշ չարեաց՝ զոր կը գործէին, մերժելով զանոնք եկեղեցիէն անգամ. և ատոր համար բրածեծ մահուամբ կնքեց իր կեանքը*[3]*։ Իր նախանձուն զոհ գնաց Դանիէլ քորեպիսկոպոսն ալ*[4]*։ Յիշենք նա և Յուսկան որդւոց զեղծ վարքն ու վերջն անուսակ կանանց հետ*[5]*։ Եղջեցի հօս յատկապէս այդ ախտին վրայ, յորում հայ կինը քաջալերուած ու գործակից է հակառակ սեռին։*

Զմոռնանք Արշակաւանն ալ, ապաստանարան դարձած բազմաթիւ ամուսնագաւ արանց ու կանանց[6]*, և բոլոր չարագործաց։ Աշխարհը կը քանդուէր, գրկելոց բողոքները կը բարձրանային, մինչեւ Ներսէս ստիպուեցաւ երկնքէն չարակեղ համաճարակ մը սեղացնել ամբարիշտ քաղաքին վրայ, և անոր քան հազար ընտանիքները դիակնացուց երեք օրուան մէջ*[7]*։ Հայոց Սոդոմ ու Գոմորն եղաւ այն։*

Գառնանք պահ մը նա և Արշակունեաց տան մէջ կատարուած եղերբերգութեան յանձին Գնելի[8]*։ Փառանձեմ խնկապէս լաւ սկսած էր կեանքը, անանելով Մամիկոնեան բարի մօր մը գրկաց մէջ, և հանելով «պարկեշտութեան» համբաւը*[9]*։ Սակայն ընտրեալ վիճակին ցաւագին վախճանն*

1. Փաւս. 7–8. — 2. Նոյն՝ 31, 33–34. — 3. Նոյն՝ 31–32. — 4. Նոյն՝ 38–42. — 5. Անտ՝ 44. — 6. Անտ՝ 53. — 7. Փաւս. 107, 110–13. — 8. Անտ՝ 44–45. — 9. Անտ՝ 132.

ու յաջորդող բռնադատ ամուսնութիւնն անոր ապանչին հետ՝ ցնցեց մանկամարդին ամբողջ էութիւնը։ Բաց ասոր՝ քրիստոնէական բարոյականի դպրոց մ'ալ չպիտի գտնէր անշուշտ Հայոց արքունեաց ներքը, որոյ ներքանցներուն մէջ կը թափառէին՝ Գնելի հետ՝ սուրբ առաջնորդաց, Տիրան արքայի և բազմաթիւ նախարարաց արիւնոտ ու բողոքարկու ուրուականները, որոնք աւելի եւս խանգարեցին անոր ներքին մարդը, և զայրացուցին աստուածութիւնը նախկին ամուսնոյն դատաստաց դէմ, ջնջելով արտէն Աստուծոյ երկիւղն ալ, կ'ըսէ պատմիչը[1], ինչպէս կը պատահի տկար հոգիներու, և ատակ դարձուցին զայն ոճիրներու։

Ակնարկեցինք իր դաւին՝ Որմկի մրցակցին դէմ[2], որ իր չարեաց առաջինն եղաւ։ Կասկածոտ բիւզանդուհին ամէն կերպով կը զգուշանար անոր սեւ քենէն, զոր կը տեսնէր նկարուած երեսին վրայ[3]։ Այն ժամանակ Անդովկայ դուռտրը դժոխային խորհուրդ մը յղացաւ։ Իր մօտ կոչեց արքունի դրան երէցը Մրջիւնիկ, ու գաղտնի հրաման մը տուաւ անոր՝ հրապուրիչ խոստման մը փոխարէն։ Գահանային մազերը ցցուեցան, և ականջները փակեց։ Բարկութեան բոցը ցոլաց տիկնոջ երեսին վրայ, և անոր ցոյց տուաւ քանի մ'օր իր պալատան զնդանին մգլոտ ու պինդ պատերը, որոնք ի վերջոյ կակղացուցին անոր ընդդիմութիւնը։ Հաստատ նախանշանակուած ոճնական օրը, և Մրջիւնիկ կը պատարագէր արքունական եկեղեցւոյն մէջ։ Հոն էին թագաւորը, երկու թագուհիք ու բոլոր պալատականք։ Բարեպաշտ Որմկին մօտեցաւ ընդունելու ս. Խորհուրդը, մինչ Սիւնւոյն գեղեցիկ աչքերը զպուած ու դիւական ուրախութեամբ մը կը հետեւէին անոր։ Պատարագն աւարտեցաւ, և հեղինուհին եւս իր յարկաբաժինը։ Հոն սաստիկ խիթեր ու դողեր հասան պատեցին անոր մարմինը, որոց անկարելի եղաւ յաղթել, և շուտով աւանդեց հոգին։ Վաշուէր երէցն սպանած էր զայն՝ «անարժան անտես անելու» գործով մը. այն է՝ «ընդ կենաց դեղն զդեղ մահուն խառնելով», և այդպէս տէր դառնալով իր գաւառին (Տարօնոյ) մէջ Գամկունք գիւղին՝, մինչ Փառանձեմի անգութ հոգին կը հրճուէր ու կը հանգչէր։

Հայոց տիկինն ուրիշ հաշիւ մ'ալ ունէր մաքրելի։ Մամիկոնեանց տէրը կար՝ երէցն Վարդան, մեծանուն Վասակ սպարապետին աւագ եղբայրը, և թագուհւոյն մայրենի ազգականը, որ խաղաղութեան միջնորդի պաշտօն կը վարէր Հայոց ու Պարսից թագաւորաց միջեւ, և հաճելի եղած երկու կողմերուն եւս, ինչ որ Վասակայ չար նախանձուն պատճառ դարձաւ. և նա կուրացած կրքէն, գրգռեց զԱրշակ եղբօրը դէմ, ըսելով՝ թէ անոր նպատակն էր արքայն և աշխարհը Տապհոյ ձեռքը մատնել։

1. Փաւս. 155։ — 2. Աստ՝ 52։ — 3. Աստ՝ 22, 52։ — 4. Փաւս. 123։

Ա.յս վարդանն էր՝ որ Արշակայ հրամանաւ ու կամակցութեամբ եկած համոզած էր նա և գՆնել՝ երթալու դաւաճան հրաւերին[1]. և որոյ համար «ոխութիւնս պահէր նմա» փառանձեմ։ Իմացաւ Վասակայ մեքենայութիւնը. աքանչելի էր առիթը։ Բոլոր ուժովն ու լեզուանութեամբ գործակցեցաւ սպարապետին, համոզեցին դիւրահաւան թագաւորը, և տրուեցաւ մահուան վճիռը։

Վասակ իւր մեծութենէն իջած ատորնութեան, և արեան ընտանի մարդ, ինքն իակ առանձնեց վճռոյն գործադրութիւնը, որպէս զի չվրիպէր հարուածը։ Գնդով մը, որոց զէնքերը ծածկուած էին հանդերձից ներքեւ, գնաց Երախանի ամրոցը Տայոց մէջ, և հասաւ այնպիսի ժամու մը, յորում եղբայրը կը լուացուէր բերդին մէկ ծայրը[2]։ Բերդապահներն ի տես իրենց տիրոջ հարազատին՝ պարզմտօրէն բացին դռներն անոր առջեւ, որ իւր մարդիկը վտիճացուց իշխանին կողմը, ինք հակող կենալով առջեւ։ Դաւադիրք հասան, խուժեցին վրանն այն վայրկենին՝ յորում Վարդան մերկանգամ ու ծուած՝ գլխին ջուր կը թափէին, և խոցոտեցին զայն սրերով։ Ծառայք գոյժ և ազաղակ յարուցին դղեկին մէջ, որոց ձայներէն ապանելոյն կինն որ յղի էր, ահաբեկած՝ սենեկէն դուրս վազեց, և հօն իակ ի լոյս բերաւ մանուկ մը, որուն տուին չարաբաստիկ հօր անունը[3]. և որ այլ եւս չի տեսնուիր պատմութեան մէջ։ Գուցէ չուզեց ապրիլ կեանքը, որ այդպիսի տգեղ էջեր ունէր։

Փառանձեմ յագեցած ու զոհ, ինքն ալ իւր կարգին կեանք տուաւ իւր զաւակին՝ Պապայ։ Եւ կամ հետեւողութեամբ բարուց իւր հայրենի նահանգին, ուր տակաւին գերիշխող էր հեթանոսութիւնը, – և ի հեճուկս իրենց պատմչին մեծարանութեան՝ մինչեւ ցՄեսրոպ եպիսկոպոս անգամ չունէին, և նա նախ տուաւ անոնց[4], – և կամ ուսած Արշակունեաց անէն, իւր որդին «նուիրեաց դիւաց», կ'ըսէ պատմիչը, ինչ որ կը յիշեցնէ Անուշաւանի նուիրումը Աստեաց անուան[5]. և այդ դիցապաշտ արարողութեան արդիւնք կը համարի պատանւոյն ազատելի կեանքը[6], զոր մօրսամիտ մայրն ի գուր աշխատեցաւ ուղղել[7]։

3. – Մեք լայն շունչ մը կը քաշենք և դարու սեմին վրայ, ուր չնորհիւ Գրիգորեան տոհմին մղած դարաւոր պայքարին՝ նախ հեթանոսութեան և ապա անոր ճնացորդաց դէմ, որոց վերջին հարուածը տուաւ մեծ Հայեկացին՝ նշանագրոց գիւտով և Աստուածաշնչին հայացմամբ[8], ունինք վերածնեալ Հայաստան մը՝ զտուած ու նրբացած բարքերով, զոր տեսանք մեր նոյն դարու ազնուականաց ու տիկնանց բազմութեան մը

1. Ագա՛ 44։ — 2. Ագա՛ 18։ — 3. Փաւս. 127–28։ — 4. Կաթ. խճդ. 114։ — 5. Խոր. ա, ի։ — 6. Փաւս. 155–56։ — 7. Ագա՛ 91։ — 8. Հմմտ. Բզմ. 1935, 324–27։

վրայ[1]։ Ա.յնու հետեւ ոչ թէ ընդհատած, ինչ որ անկարելի էր, այլ նուազած են մեծապէս գեղծումները, և զօրացած առաքինութեան զգացումն ու կանացի պատուոյն նախանձաւորութիւնը[2]։

Զգաստ Վռամշապհոյ որդին ու յաջորդն Ա.րտաշէս՝ ելաւ «այր մանուկ և իգամոլ, և բազում անառակութեամբ վարէր զթագաւորութիւնն»։ Իւր նախնեաց ընթացքը բռնեց. բայց գինք չրջապատող ազատանին անոնց ժամանակակից օրեսրը չէր. և գանեցան ու բողոքեցին ս. Սահակայ, որ չկրցաւ ուղղել զայն։ Եւ անլսող հայրապետին խոհական ձայնին, միաբանեցան ու Պարսից մատնեցին զարքայն ու հայրենեաց ազատութիւնն ալ՝[3] բարոյականին միակողմանի հասկացողութեամբ։ Եւ Հայաստան կորսյս իւր մեծութիւնն ու փառքը։

Հանդերձ այսու երբ այր մը՝ մանաւանդ հզօրներէն՝ զեղծանիլ ուզէր, կը գտնէր իրեն մեղսակիցներ կանանց դասէն. վասն զի երկու սեռերէն եւս եղեր են միշտ և ամէն տեղ դէպ ի չարն հակամէտ անձինք ալ. մարդկային է այս, ոչ հայկական։ Նոյն խստաբարոյ և զարուն իսկ տեսանք հայուհիներ՝ որ վարձով կնութիւն կ'ընէին Թուլամորթ այրերու[4]։ Նոյնպէս և Մանդակունեաց բողոքն արանց ու կանանց անհամեստ վարմանց դէմ՝ եկեղեցւոյ մէջ անգամ[5]. և ուրիշ անբարոյական ախտերու, զոր նոյն բեմբասացը կը մատնանշէր կանանց դասուն մէջ ինքնին, առանց մատնակցութեան արանց[6]։

Իսկ Յաձախապատուհն՝ որ նոյն դարու չարագրութիւն է, կը թուէ այդ ախտին ընկերող ուրիշ չարիքներ ալ. անմեղաց հրապոյրներ՝ կախարդաց ձեռամբ. սպանութիւնք ընդ մէջ ամուսնոյ ու սեղեխի, կամ երկու մրցակից համանեաց, կամ կնոջ իւր ամուսնոյն՝ կախարդական հնարներով. և վիժմունք կամ սպանութիւնք ծննդոց։ Կը յարէ՝ թէ «առաջին օրէնքն» (մովսիսականն) այսպիսիները կը քարկոծէին կամ կ'այրէին. իսկ այժմ երկար ու ծանր ապաշխարութեամբ քաւել կը տրուի[7]։ Սակերբերան կը վկայէ մանկասպանութեանց, ամուսնաց դեղատուութեանց ու կախարդութեանց՝ նա և անհամեստ յոյն կանանց կողմանէ[8]։

Եւ որով հետեւ չարութիւնն այլ և այլ երեսներ ունի, զարմանք չէ՝ որ գտնուէին – և ոչ անշուշտ այս շրջանիս միայն – դաժան նկարագրով ու լեզուագար տանտիկնայք ալ, որ գահիճ լինէին իրենց ազախնաց[9]։ Եւ բնական է հետեւցնել՝ որ այդպիսիք իրենց խայթոցը ցուցնէին երբեմն՝ կամ նոյն իսկ յաճախակի՝ իրենց ընտանեաց և ուրիշ կենցաղակից

1. Ա.սա՝ 12, 38, 41, 93, 157–58։ — 2. Ա.սա՝ 126–27։ — 3. Փրպ. 52–69։ — 4. Ա.սա՝ 49–50։ — 5. Ա.սա՝ 155։ — 6. Մ.նդ. 144–45։ — 7. Յ.ճխ. 68–69։ — 8. Ո.սկ. պ.զ. ը, 348։ — 9. Ա.սա՝ 21–22։

անձանց եւս։ Պատմութիւնը չէ խորհած երբեք օրինակներ աւանդել մեզ սովորական թերութեանց՝ որ խառնուեր են մարդկային բարուց մէջ։ Բարոյախօսից մասն եղեր է զբաղիլ բամբասանաց, նախանձու, բարկութեան, ոխակալութեան և այլ ախտերու նկարագրութեամբ, ինչպէս ըրին մեր Մանդակունի և այլք. և այդ ախտերու մէջ կարեւոր բաժին մ'ուներ նեցած է միշտ կանանց գասն ալ[1]։ Իսկ պատմութեան ուշադրութիւնը գրաւեր են անսովորներն և աւելի ծանրերը։ Այս՝ և գարու պատկերն էր։

4. — Ժամանակն յառաջ կ'ընթանայ, բայց մարդկային բնութիւնը կը մնայ. և չեն պակսիր օրինակներ, թէպէտ ոչ շատ յաճախեալ, հին անկարգութեանց չարունակութեան նա և հետագայ դարերու մէջ։ Սիւնեաց անուանի Ստեփանոս եպիսկոպոսը կար Ը դարուն, կոստանդնուպոլսի մէջ ուսած ու զարգացած մարդ, և հեղինակ գեղեցիկ չարականաց ու մեկնութեանց։ Սա հովուական այցելութեան մ'առթիւ՝ Եղեգեաց գաւառի Մոզան գիւղին մէջ հանդիպեցաւ կնոջ մը, որ սեղեխ մ'ուներ։ Բարի հովիւն երեք անգամ յանդիմանեց և ուղղութեան կոչեց զայն։ Չորրորդին երբ տեսաւ նոյն վիճակին մէջ, կանոնական պատժի ենթարկեց։ Եւ որովհետեւ ջերմ եղանակն էր, անցաւ գնաց իւր հովոցը[2]. մահիճը դնել տուաւ ծառի մը վրայ, վեր ելաւ, աղօթեց ու նիրհեց։ Ջատուկը չկրեց անոր խստութիւնը. և «չարժեալ ի կատաղի բոցոյ ցանկութեանն», հետեւ առաւ հոմանին, գնաց եպիսկոպոսին մօտ. սուր մը տուաւ մեղսակից ձեռքը, և հանեց վեր՝ սպաննելու յանդիմանիչը։ Մարդը տեսաւ՝ որ Ստեփանոս կը ննջէր հանդարտիկ, և չունչը բոցի նման կ'ելնէր բերանէն ու ներս կը դառնար. իսկ քովն հրեշտակ մը պահապան կանգնած էր։ Սարսափեցաւ ու վար թռաւ։

Կինը կշտամբեց զայն, սրտապնդեց և երկրորդ անգամ վեր հանեց։ Նոյն տեսիլը. և այս անգամ դաւաճանն ուղղակի գլորեցաւ ծառէն։ Բարկացաւ հերետուկը, քաշեց սուրն անոր ձեռքէն, շտապեց վեր։ Ստելութեան ամպը կը ծածկէր անոր աչքերէն բոց ու հրեշտակ. խրեց զէնքն առաջնորդին կոկորդին մէջ, և արիւնն սկսաւ վտականալ ծառն ի վայր։ Անառակ կնոջ զէմ դատախազ կանգնեցաւ յետոյ իւր խիղճն իսկ. տարջացաւ ու քարերով կը ծեծէր իւր մերկ լանջքը. կ'ողբար, կը ճչէր՝ ամբաստանելով ինք զինքը։ Սպա փորեց գետինը, մինչեւ կրծոց կէսը թաղուեցաւ հողին մէջ, և ձեռք հօն ամառն ու ձմեռն ապաշխարելով, մինչեւ նահատակին գերեզմանէն լսուեցաւ Թողութեան պատգամը։ Իսկ ինք չարունակեց ձեալ փոսին մէջ, որ ի վերջոյ իւր գերեզմանն եղաւ[3]։ Այս վիպախառն ձեւով լսած էր Սիւնեաց պատմիչն 753ին գործուած ոճիրը։

1. Շմմտ. առա՛ 158. — 2. Այտ՛ 25. — 3. Որք. 101–2, 104–5.

Մեք տեսանք նա և հզօրներ, որոց մեղսակից կանայք չէին պակսեր ազգիս մէջ[1]. ինչպէս և շատ ցանցառ թուով խոտորեալ մեծուհիներ եւս[2]: Ազատաց ախտերուն ծառայողներն էին ընդհանրապէս ռամիկ դասէն, որոնք դիւրաւ կ'որսացուէին անոնց ցանցին մէջ. և բացառիկ մարդիկ էին Դերենկան պէս սանձակոտոր պետեր, որ չվնասէին իրենց գերիշխանութեան ենթակայ ազնուականաց պատուոյն ալ[3]: Ամբարոյութեան դիպուածներ կային քաղաքացի դասակարգին մէջ եւս. ինչպէս զեղխ Անեցւոց՝ որ «ընդդէմ երկնից կայթս հարկանէին», և «ի գործոց աղտեղութեան ոչ խորշէին[4]». և Շնորհալին կը գրէր կաւատներու դէմ[5]: Իսկ Սոյ 1246ի ժողովը կը տեսնէր ու կը պատուիրէր եպիսկոպոսաց՝ խրատել կամ ի հարկին պատուհասել ամուրիները կամ ամուսնաւորները, որ կը կենակցէին անպարկեշտ կանանց հետ. և երիցանց կը յանձնարարէր խրատել՝ եթէ «կինն լրբի և մարդ խարէ, կամ ազատ կամ կանամբի[6]»:

Հօս ալ կ'երեւին տակաւին վիժմունք ու մանկատպանութիւնք անբարոյ կանանց կողմանէ[7]: «Աստանեայական կախարդութիւն և ազանդոց դեղատուութիւն[8]»: Ատելութեամբ կամ նախանձով «կապել» իրենց այրերը կամ սեղեխները «աստանեայական դեղօք», զանոնք կիրարկելով անձամբ կամ հեթանոս կանանց ձեռամբ. և այդ դեղերը կը պատրաստէին «քարաթօշի արեամբ և այլ պիղծ սողնոց», և նախ կը փորձէին անասնոց կամ օտար անմեղ մարմնոց վրայ[9]: Այսպէս և այլ զեղծումներ:

5. – Հայ աշխարհի մէջ եղեր են նա և մոլորութեան յատուկ տներ, ինչպէս միւս քրիստոնեայ ժողովրդոց մէջ ալ կային ու կան՝ ի նախատինս իրենց քաղաքակրթութեան ու բարոյականին: Մանգակունին ե դարէն կ'ակնարկէր անոնց՝ իբր սովորական բաներու, ինչպէս և իրենց յաճախորդաց խնամոտ զարդարանաց՝ հօն երթալու ժամանակ[10]: Գրիգոր հռետոր բ՚ննեցի՝ իբր ԺԳ դարու կիսուն՝ իւր խրատով կը զգուշացնէր հաստատեալները գնալ այդպիսի և կամ արբեցութեան տներ. «զի կատաբած երկոցուն, կ'ըսէ, յատակս հայի դժոխոց[11]»: «Լկտանոցք» պակաս չէին մինչեւ իսկ Հռոմկլայի հայրապետանոցին մօտերը. որոց գոյութենէն օգտուելով Կոստանդին Բ կաթողիկոսի հակառակորդները, իրենց ամբաստանութեանց մին ըրին՝ թէ նոյն տներէն հարկ կ'առնուր. և որոյ «զիրաւն և զճշմարիտն Աստուած միայն գիտէ», կը գրէ Սիւնեաց պատմիչը. և խօսքն ուղղելով Հեթում (Բ) արքայինն, որ հակառակորդաց գլուխն էր, կ'ըսէ. «Նախ զոմն քարձ ի քումմէ թագաւորութենէդ» այդ յար-

1. Աստ՝ 47, 50, 169։ — 2. Աստ՝ 48։ — 3. Աստ՝ 46։ — 4. Լստ. 109, 111։ — 5. Շն. ներկ. 207–8։ — 6. կիր. 171։ — 7. Այաւ. խթ, ծԳ, ոբ։ — 8. Շն. ներկ. 208։ — 9. Այաւ. Հե. տես և Մ. եզ. խբ։ — 10. Աստ՝ 155։ — 11. ներկ. 530։

կերը, և ապա հրամայէ ամենուն վերցնել[1]. այդպէս վկայելով՝ թէ կիւկիոյ մէջ ալ կային անոցմէ։

Ա.յդ ախտն աւելի եւս ճարակեր է ի Հայս՝ անկրօն և անբարոյ բարբարոսաց տիրապետութեան ներքեւ. մանաւանդ երբ վերջացան անոնց շահատակութեանց սանձ դնող մեր քաջերը[2]։ Ա.յսպէս Ա.րիստակէս ժ.Ա. դարուն անոնց գործած նիւթական աւերմանց հետ կ'ողբար բարոյականն ալ, ըսելով՝ թէ պարկեշտութեան մէջ այնքան փայլող կանայք[3] «այսօր յանառակ և յայլանդակ խառնակութիւն սովորեալք են[4]» անոնց իչխած վայրերուն մէջ։ Բարեբախտաբար սովորական չէր այդ վիճակը, և ոչ համեմատ հայուհւոյն նկարագրին։ Երջաններ կամ չրջանակներ էին, որ ազգիս հարստահարչաց հետ կու գային ու կ'անցնէին. և սոոնց յատուկ է Ա.ռաքել Սիւնեաց (ժ.ե դարու) տեղեկութիւնն ալ՝ թէ մոլորեցուցիչ կանայք փողոցի մէջ անգամ կը նստէին համարձակութեամբ[5]։

Մեր մատենագիրք չեն վարանիր անոնց պճնուճն ալ նկարագրել։ Սէմէոն Ազձնեաց կը գրէ՝ թէ «անամօթաբար չրչին բաց երեսօք և գլուխով», ինչ որ հակառակ էր ընդհանուր սովորութեան[6], «առ ի պատրել զազգս անմիտ երիտասարդաց[7]»։ Ա.րգիս վրդ. կ'ըսէ՝ թէ «ի ծարոյրս և ի անգոյրս» կը նկարուէին, որպէս զի թեթեւամտաց աչքերն իրենց դարձնեն։ Բայց աւելի կենդանի գոյն մը կ'առնու իւր գրիչը, երբ կը պատկերացնէ զայն «զարդարեալ, և զգեստ գլխոյն և զփայլակս հանդերձիցն... յորժամ, կ'ըսէ, տեսանես զնա փողփողեալ, և զճուկան (ճկիլ) գնացիցն, և զթօթափել յունացն (յօնից), և զգնացս ոտիցն, և զբոլոր (կլորութիւն) լանջացն, և զմէջ քամակին» (յատուկ զարդո՞վ մը). այնպէս՝ որ «ի քայլափոխելն նորա արբուցանէ զմարդիկ[8]». այս ինքն պակասամիտներն՝ որ անպակաս եղեր են միշտ։

Մեր պատմութեան մէջ նշանաւոր է Թոնդրակեցւոց ազանդը, որ բուսաւ Թ դարու կիսուն՝ Ա.մբատայ ձեռամբ, հիմնուած անկրօնութեան և անբարոյութեան վրայ, որոնք սովորաբար անբաժան են իրարմէ։ Ժ.Ա. դարու սկիզբն անոր հետեւողներէն Կունձուկ արեզայ նոյն ազանդին հրապուրեց զՀրանդզը, որ էր «ի գլխաւոր և յընտիր ազգէ և տէր ագարակի». և սա որոց իրեն ուրիչ երկու տոհմակիցներ, Ա.խնի ու Կամրայ քոյրերը, որոնք իրենց հայրենաժառանգ երկու գիւղերը[9] «կողպեղ (որջ) և հանգրուանս պատրաստական արարին վիչապ օձին համակրի», և հօն կը քաշէին շատերն՝ ազատութեան և ամբարչտութեան համար։ Թակարդեցին Վռվեռ անուն բարեպաշտ իշխան մ'ալ, և իրենց կողմը

1. Օրբ. 322. — 2. Ա.ստ՝ 126-27. — 3. Ա.ստ՝ 38. — 4. Լ.ստ. 76. — 5. Ա.ղ. 201. — 6. Ա.ստ՝ 116-17. — 7. Ա.ղ՛. 111. — 8. Որդ. 537, 372. — 9. Ա.ստ՝ 29.

զարձուցին յիշեալ գիւղերուն բնակիչները. եկեղեցիներն ամայացուցին, բացօթեայ խաչերը խորտակեցին, և ուրիշ չարիքներ կը գործէին աներ-կիւղ։ Գաւառին եպիսկոպոսը Սամուէլ ստիպուեցաւ հօն դիմել բազմու-թեամբ, քանդեց անոնց որջերը, բռնեց առաջնորդները, աղուեսապրոշմ զարկաւ ճակատնուն ու հալածեց[1]*։ Անոնք փոխեցին իրենց տեղը, բայց ոչ վարքը. այնպէս՝ որ նոյն գարու կիսուն Գր. Մագիստրոս ինքն ալ պատերազմեցաւ նոյն ազանդին դէմ Խնուսի մէջ, ուր գնացեր հաստա-տուեր էին, կ'ըսէ, «ի չնաւանան այն՝ արք հանդերձիւք կրօնաւորաց, և կանանց բազմութիւն բոզից». անոնց բնակութիւնն ի հիմանց բրել և այրել տուաւ, բնակիչները վտարեց իր իշխանութեան սահմաններէն*[2]*, և ջնջուեցաւ ազանդն յետ իբր 170 տարուոյ գոյութեան։*

6. – *Զարութիւնն որոշ սահման ու ժամանակ մը չունի, այլ կը յայտ-նուի միշտ և ամէն ձեւով։ Տակաւին միջին գարու մէջ ենք։ Իւանէ սպասալարի կինը խոշակ թշնամացած էր, կ'ըսէ Վարդան, Պարկեշտ անուն երիցու մը հետ, յայտնի չէ ինչ պատճառաւ։ Քահանային մեռնե-լով՝ կը թաղուի սրբութեան համբաւով, և գերեզմանին վրայ, ուր լոյս ալ իջած էր՝ կ'ըսուի, ուխտագնացութիւն մը կը սկսի։ Տիկինը չհան-դուրժեց անոր փառաւորման. ոսկրներն հանել՝ այրել, և տեղւոյն վրայ շուն մը մորթել տուաւ, ականջ դնելով բանսարկուի մը ձայնին։ Այդ չարախօսը նոյն գիշերն իսկ չանթակէգ կը լինի։ Իսկ 1225ին՝ Խարազին շահին երկու որդիքն երկու հարիւր հազարով կու գան Հայոց վրայ, և Գառնոյ մօտ Իւանէի բանակը կը պարտուի «յաստուածասաստ բար-կութենէն», զոր անոր կնոջ գործած չարեաց կը վերագրէ պատմիչը*[3]*։*

Եզական տեսակ մ'է չարութեան՝ Մխիթար ապարանեցւոյն պատ-մածն 1410ին։ Մինչ ինքն օր մը Մակուայ մէջ էր, հօն կ'երթայ կին մը, և ինք գինքը սարկաւագ կը ներկայացնէ։ Քանի մ'օր վերջ կ'անցնի Այգեմար՝ քահանայ լինելու համար։ Տեղւոյն վանականք կ'իմանան նենգութիւնն ու կ'արտաքսեն զայն, որ կ'երթայ ի Բոլորան՝ երրորդ խաբէութիւն մը գործելու, համոզելով պարզամիտները՝ թէ ինք ճգնաւոր մ'է։ Քիչ յետոյ «եմուտ ի նա սատանայ», – արդէն մտած չէր, – և իրեն հետ միացուց ուրիշ չար կանայք, որոնք կախարդութեամբ կը հրա-պուրէին ժողովուրդը։ Բայց յետ քանի մ'ամսոյ յանկարծ կը զգաստա-նան այն «ապականեալ և խառնակեալ չար կանայքն. և այժմ, կ'ըսէ, կան ամենայն իւրայօքն հանդերձ ամօթալից՝» իրենց գործածին համար[4]*։*

7. – *Գրիգոր Եպս. կամախեցի, որ կ'ապրէր ԺԲ–ԺԳ դարերուն միջեւ, Թողուց իր հետաքրքրական ժամանակագրութիւնը, շարադրուած «ի*

1. Լաս. 101–5. — 2. Մգ. թղթ. 162. — 3. Վրդ. 143. — 4. Ապր. Խդ, ԺԸ.

ժամանակիս յայս՝ յորում եմք, կ'ըսէ, ի պանդխտութեան և ի նժդեհութեան յօտար երկրիս... ի Կ.Պատամբօլ և յԱնատօլիս և ի Թրակիա՝ որ է յՈւռումէլս, և յայլ հեռաւոր աշխարհին Գոթացւոց և մինչեւ յԵգիպտոս, ի մէջ խեղաթիւր ազգացն լինելով[1]»: Թէ այդ ապականեալ վայրերու չար օրինակները, և թէ պանդխտութեան ստեղծած դժուարութիւնք բարոյական մեծ անկում մը յառաջ կը բերեն հայ կանանց մէկ մասին մէջ. անկում՝ որ քալէ կը տեսնուի երեք մոլորելոց նկարագրութեան մէջ, զոր կու տայ նոյն ժամանակագիրը, որպէս զի իւր տեսածներէն գուշակենք չտեսածներն ալ:

Առնոց մին Թրքահօս անկիւրացի մ'է, որ կու գայ յանձնարարագիր մը խնդրելու իւրմէ: Եպիսկոպոսին ընկերը Սարգիս վրդ. հօն տեսեր էր «զնորա չարաչար գինեմոլութիւնն», իւր հետ ունենալով ալեւոր մարդ մը, որուն համար ըսած էր՝ թէ «այրս է»: Կը հարցնէ՝ թէ «ո՞ւր է այն այրն քո որ յԸռատօզ տեսի», և ուր իրենց մէջ քիչ մնացեր էր՝ որ արիւնահեղութիւն պատահէր: Կինը կ'ուրանայ՝ թէ անոր տեսածը չէ ինք. աղաղակ կ'արձակէ վարդապետին դէմ, և ամբոխին դիւրահաւանութիւնն իրեն կը շահի: Քանի մ'օր վերջ եպիսկոպոսն ու Սարգիս կ'երթան Չարշախ գիւղը, և կը տեսնեն՝ որ «այն գինամոլ կինն անդ է», և իրենց փեսային բոշայ մշակին կին դարձեր է: Այդ չի բաւեր, կ'երթայ շրջակայ հայ գիւղերը, նամակ մը ցոյց կու տայ՝ թէ «այրս ու մէկ տղայս գրաւ են ի յերկիրն Տաթարաց». դրամ կը հաւաքէ ու կը բերէ «գինեսէր կու տայ». և երբ կը սպառէ, դարձեալ կը դառնայ: Երկու եկեղեցականք դիմակազերծ կ'ընեն զայն. բոշան կը հաւատայ իրենց, և «եթող զշուն կինն զայն. նա թուրքացաւ տղայովն և ելեալ կորաւ»: Ցետոյ կը լսեն՝ որ Մխալիչ գիւղն էր գնացեր, «մէկ հայ առեր և գնոյն չարխան ի գործ կու ածէ[2]»:

Ուրիշ կին մը կու գայ եպիսկոպոսին չտապով և կ'ըսէ՝ թէ իւր սիրելիքը գերի են մեծ բռնաւոր տաճկի մը ձեռքը, որ ծանր գումար մը կը պահանջէ որոշեալ ժամանակի մը մէջ. ուշանալուն՝ զանոնք պիտի մահմետականացնէ: Եպիսկոպոսն յեկեղեցի կը վազէ. յորդոր, հանգանակութիւն, և կը յանձնէ կնոջ «երկու հազար ասակի օսմանի», զոր կ'առնու կ'երթայ: Քանի մ'օր վերջ կը լսէ՝ որ այն կինն ուրացող մ'էր, և թուրքի մը տունը կը բնակի. երեք տաճիկ զայն դրամաշորթութեան կը յղեն, անով արբշռութիւն կ'ընեն, գիրար կը կողոպտեն, կռիւ ու դատաստան. «և այն կինն ընդ նոսա էր[3]»:

Հայ հոտէ պատաւ մ'ալ կը ներկայանայ նոյն առաջնորդին, իբր կե-

1. Կմբ. 476: — 2. Նոյն՝ 486–87: — 3. Նոյն՝ 489:

սարիայէն եկած, և կ'ըսէ. «Ես կամիմ որ հայ լինիմ և ի ձեր օրէնսն դառնամ»։ Եպիսկոպոսը կը պատասխանէ՝ թէ մեք քրիստոնեայքը մէկ գիտենք, և ներելի չէ իրարու կրօնից դառնալ. դուն ինչո՞ւ նեղուած ես անոցմէ և դառնալ կ'ուզես։ Կ'ըսէ՝ թէ որդին բռնակալ ենիչէրւոյ մը ծանր պարտք ունի. Հոռոմները չեն ուզած օգնել, և ենիչէրին կը սպիտէ որդին ուրացութեան՝ պարտքը չնորհելու համար։ Եպիսկոպոսը կը գթայ, «մէկ քանի տակ» կու տայ, հանգանակութիւն մը կ'ընէ եկեղեցւոյ մէջ, և կը խոստանայ անոր հոռոմ եպիսկոպոսին օժանդակութիւնն ալ հայցել իրեն համար։ Կինը կը մերժէ այդ ամէնն ու կը մեկնի։ Միւս օրը կ'իմանան՝ որ «ի մեծ ճումային դուռն տաճկացել է», և թուրքերը դրամ կը ժողովէին իրեն համար[1]։

Ժ.Զ դարը կնքուելէ յառաջ՝ «սւազակ» հայուհի մ'ալ կու տայ մեր պատմութեան։ 1600ին, կ'ըսէ Անեցւոյն յաւելուածը, սաստիկ սով մը կը տիրէր երաշտութեան պատճառաւ, և կոտորած կու տար մարդոց։ Եղնկայի Ձառեղ գիւղին մէջ կին մը, «առնացի ստացեալ զսւազակութիւն», գողցեր էր բազմաթիւ ոչխարներ, անասուն ու հաւեր, և ընտանեօք ամբողջ ձմեռն հանգստեամբ կ'անցնէին։ Նոյն գիւղէն շուն մը, ստիկանի պաշտօնն ստանձնած, կը մտնէ օր մը «կանանց սւազակի» տունը, եզան ոտք մը քաշելով դուրս կը բերէ ու կը ձգէ հրապարակին մէջ։ Մարդիկ կը տեսնեն անոր ուսադի ելնելը, կ'երթան այցելութիւն մը տալու տան, ու կը գտնեն մսով լի կարասներ, որոցմով անխտիր կը սնանէին անոնք նա և աղուհացից մէջ, – կը գիտէ պատմիչը գայթագղութեամբ. – և «զոր հրապարակեցին ձաղանօք[2]»։

Բայց աւելի տակաւին ալ կը պատմէ մեզ Ս.Յակոբ։ 1606ի սովին ժամանակ, որ տեւեց երեք տարի, Բջնի գիւղին մէջ անցորդներ օր մը ծուխ կը տեսնեն տան մը վրայ, կը մտնեն ներս ու կը գտնեն երեք կանայք՝ որ պուտի մը մէջ կերակուր կ'եփէին. խուփը կը բանան ու կը տեսնեն հօն ձեռքեր, բազկներ և ուրիշ մարդկային մասեր, զորս կը խաշէին ուտելու համար։ Երբ բռնադատութեան խօսելու, ըսին՝ թէ սովին ստիպման տակ անցորդները խարելով՝ տուն կը բերէին, կը սպաննէին և կ'ուտէին։ Կարնոյ մէջ եւս չորս կանայք նոյն ոճիրը կը գործէին, փողոցները շրջելով ու մարդիկ հրաւիրելով իրենց տունը։ Երբ օր մը բռնելու հետ էին իրենց որսերէն մին, նա զգաց վտանգը, տնէն դուրս վազեց ու գնաց լուր տուաւ փաշային, որ զինուորներ յղեց, խուզարկել տուաւ տունը, ուր գտնուեցան քսան և չորս մարդկային գլուխներ, և սպաննել տուաւ չարագործները[3]։ *Պատմիչը չէ յիշած ատոնց ազգութիւնը. բայց տե-*

1. Կմխ. 488։ — 2. Սամ. 202։ — 3. Դաւր. 64։

ղեաց անուններն ու այդ լուսթիւնն ինքնին դժբախտաբար նչան են անոնց հայութեան։

8. – *Ի՞նչ անդունդ՝ – դառնանք խորհրդածել՝ – մեր նախորդ գլխոյն ու ներկայիս միջեւ։ Բայց չմոռնանք՝ որ այս պղտոր տեղեկութիւնները քաղած եմ 16 դարերու միջէն, որոց երկարութեան քով թուով ոչ ինչ են տառնք. և դիպուածներ քան ընդհանուր վիճակներ. ի բաց առեալ մեր հեթանոսական չրջանը, որմէ՝ կը կրկնեմ՝ աւետարանական բարոյականի դասեր չէինք կարող քաղել։ Քրիստոնեայ Հայաստանն ալ ապրեցաւ դարերով հեթանոսաբարոյ օտար և այլասերող տիրապետութեանց ներքեւ. և եթէ յաջողեցաւ պահել իւր գոյութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը, զայդ կը պարտի իւր հանրային բարոյականին միայն, որոյ կորուստն ազգերու գերեզմանն է փորեր. և պիտի մահացնէր զինքն ալ՝ եթէ պինդ չփարէր անոր։ Հետեւաբար այն անհատական կամ մասնական զեղծուածները՝ զորս թուեցինք, և որոնք անկասկած աւելի բազմաթիւ ալ եղեր են քան մեզ աւանդուածները, ազգին չեն պատկաներ երբեք։ Այս նեամ գլուխն ուրեմն կը չքանայ այն լուսաւորներուն քով՝ որ կանխեցին ու կը յաջորդեն առ. որոնք չպիտի լինէին՝ եթէ զներկայս կարենայինք յատկացնել ամբողջ ազգին. և որոց մէջ իսկ կ'ապրին բարձրիգլուխ անցեալ Հայութիւնն ու հայուհին։*

ԳԼՈՒԽ Ժ

ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Բան և իմաստ՝ մեր այս տիտղոսը, որ կանացի սրտին բնաւոր փափկութեան ու գորովոյն ճառագայթումն է. և յորում գերազանցօրէն և իւր ամբողջ գօրութեամբ փայլեցաւ հայուհին, հասնելով անոր հեռագոյն սահմաններուն, և իւր անունը կապելով ցանկալի գործերու և յիշատակարանաց հետ, որոնք մեր պատմութեան պանծալի դրուագները պիտի ձեան միշտ, անջնջելի նոյն իսկ ժամանակին գիշատիչ ճիրաններէն։ Մեր Ը գլխոյն մէջ քանիցս անգամ հանդիպեցանք հայ տիկնանց «բարեգործութեան» դրուատեաց[1]. իսկ հոս պիտի տեսնենք ու թուենք այդ

1. Աստ՝ 159–62.

առաքինութեան գործնական արգասիքը, հետեւելով միշտ ժամանակեան կարգին՝ անձանց յիշատակութեան մէջ։

1. — Առաջին ու մեծագոյն խնամքը, զոր հայուհւոյն բարեպաշտութիւնն ինքնին կը թելադրէ իրեն, կը վերաբերի իւր սրտին սեւելի մերձաւոր վայրերու՝ եկեղեցեաց ու մենաստանաց բարեզարդութեան, և եկեղեցականաց ու վանականաց օգնութեան, յորում մեր տիկնայք կը մրցին իրարու հետ՝ ըստ իւրաքանչիւր կարողութեան։

Թէպէտ առանք բազմաթիւ, բայց յիշատակելոց մէջ երիցագոյն են Գրիգոր և Շուշիկ Պահլաւունիք, որ իրենց կատարած բազմակերպ բարեաց մէջ սովորութիւն ունէին նաև հաւաքել իրենց շուրջ, և «իւրովին ձեռօք իակ կերակրել զաղքատս և զկրօնաւորս», կ'ըսէ իրենց թոռը[1]։ Ասոր քոյրը Մեղա՝ իւր սեպհական գաղտագ գիւղին արդիւնքը տասանորդեց ի նպաստ Բագնայրի ուխտին՝ «վասն յիշատակի» իւր հօր Վասակայ, որ յետ յաղթական պատերազմի մը Թուրքաց դէմ՝ զոհ գնաց դարանակալութեան մը[2]։ Նոյն Մագխատրոսի դուստրը Մարիամ, տիկին Աղթամարայ, «հանապազ սպասաւորէր սուրբ ուխտեացն՝ որ էին ի սուրբ կաթողիկէն». այս ինքն հօն պահուած խաչին ու նշխարաց[3], որոց պահպանութեան ու պաշտամ մեծարանաց փոյթ կը տանէր տիկինդ։

Լամբրոնի տէրն Օշին Բ կառոյց (կամ նորոգեց) Սկեւռայի վանքը՝ նոյն ամրոցին մօտ[4], բազմացուց հօն կրօնաւորները, կ'ըսէ անթուական գրիչ մը, և «հանապազ խնամս տանէր առ սոսա, հանդերձ բարեզարդ զուգակցաւն Շահանդխտիւ[5]», որ չատ փարած էր անոր։

1161 թուականին Ելիրակայ տէր գարձաւ Վրաց սպարապետն Իւանէ Օրբելեան[6], որոյ կենակիցը Ռուսուդան Կիւրիկեան[7] օգտուելով այդ նպաստաւոր կացութենէն, և վառուած իւր հայ հայրենասիրութեամբ, «նորոգէր, կ'ըսէ յիշատակագիր մը, զիւրոց նախնեաց (Բագրատուններաց) սէր» առ բոլոր մենաստանս, որ «ի նախնեացն սորա չինեալ էին և նուազեալ յետոյ». և որոնք «ի սորա աւուրս պայծառանային և նորոգէին վերստին՝» Ատի, Անւոյ և Գառնի գաւառաց մէջ, ուր կը տարածուէր ամուսնոյն իշխանութիւնը[8]։

Սահնոյ տիկինը Մխիթարի 1169ի գրչէն կը կոչուի «եկեղեցեաց զարդարիչ և քահանայից յանձանձիչ»։ Նմանապէս իւր դուստրը կատա՝ կարեւոր պրպտումներէն մին ըրած էր «զեկեղեցեաց և զքահանայից հոգարարձութիւն[9]»։ Մէր Պատմի ամուսինը Շուշան, այրութեան թուխ քողն առած գլխին, և բարեբարութեան նուիրուած, 1221ի յիշատակա-

1. Մգ. թղթ. 43։ — 2. Շիր. 113։ — 3. Արծ. 347։ — 4. Առա՝ 175։ — 5. Հոգ. յյ։ — 6. Առա՝ ԺԸ, է։ — 7. Առա՝ 57։ — 8. Հյպ. 382։ — 9. Առա՝ 159։

դիր մը կը մաղթէր՝ որ Աստուած պահպանէ զայն «խաղաղութեամբ և առանց վրդովմանց՝ ի մխիթարութիւն» կարօտելոց, «և առաւել կրօնաւորաց դասուց[1]»։

Հեթում Ա. 1253ին կ'արձանագրէր կենակցին Զապելի անձնանուէր խնամքն առ վանականս, ըսելով. «տառապանօք հոգայ կրօնաւորս[2]», ծանրաբեռնած լինելով բազմազրաղ պաշտօնովը. և Աւետիս գրիչ 1272ին կը կրկնէր՝ թէ «բազում հոգեբարձութեամբ նախախնամեաց զաշխարհս, նա և զեկեղեցիս և զվանորայս[3]»։ Զաւակն ու յաջորդն էր հօր մը, որ «առատանայր ի բազում վանօրայս և յեկեղեցիս, ընդ զպէտս սպասաւորաց առատաձիր պարգեւօք ոռճկաց[4]»։ Իւր տագրն Յովհաննէս արքեպիսկոպոսն էր Ֆիւի դուստրն ալ կ'որակէր՝ «զսիրողն Աստուծոյ և զպաշտաւորն ամենայն ծառայից նորա[5]», որ էր կղերական դասը։

Հեթմեան տիկինը Թեւռանու, 1274ին արդէն կրօնաւոր[6], իւր նիւթական ու բարոյական ամբողջ կարողութիւնը նուիրած էր իրեն պէս հրաժարելոց աշխարհէ, ինչպէս կ'իմացնէ յիշատակագիր մը, կոչելով զայն «զհոգեւոր մայրն ամենայն կրօնաւորաց[7]». և որոյ հետ նոյն կը թուի 1307ին Կոստանդին արեզայի յիշածը. «զհոգեւոր մայրն իմ զԹեֆանու (յայտնի չէ ո՞ղջ թէ մեռած) յիշեալիք ի մաքուր յաղօթս ձեր[8]»։ Ստ. Գոյներ երիցանց մեծ գովեստով կը խօսի նոյն տիկնոջ դստեր Ալիժի[9] մասին եւս, ըսելով՝ թէ «բազում ամս խնամարկեաց գիս բազում և մեծ գթով. գրեթէ որպէս որդեսէր ծնօղ զանդրանիկ իւր՝ այնպէս գթաց ի նուաստս և յանարժանս». անշուշտ Կիպրոսի մէջ իսկ՝ ուր կը գրէր. և ինք զինքը կ'անուանէ «յոյժ պարտական նորա անճառ բարեացն[10]»։

Ալիզբէկ ու վախախ, ծանօթ մեզ[11], կ'ընծայեն «զարդիւնս մեծագին և զեղեցկատեսիլ առ ամենայն եկեղեցիս», մեծ հաճոյք պատճառելով կղերական դասին[12]։ Տաճիկներն 1357ին յարձակելով Անեոյ վրայ, չարիքներ և աւերումներ կը գործեն. նահանգին տէրն Ա. Թապակ շահնշահ կ'աճապարէ ի փախուստ. և իւր հաւատարիմ գործակալն Աբել ու կինն Ըռուզ խաթուն, «աստուածահաճոյ և բարեպաշտ» անձինք, որ կը ճնան, վերատին «զվանս և զեկեղեցիս զարդարեցին, կ'ըսէ Ներսէս գրիչ, որպէս օրէն է աստուածասէր քրիստոնէից[13]»։

Բարերդի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսն երբ կը վախճանի, «ի սաղրելոյ չարին», կը գրէ 1395ին անոր քոյրն Ոստիանէի խաթուն՝ դուստր «պարոն Աստուածատրին», իրենց ազգականներէն ոմանք հակառակորդ

1. Հէթ. յշտ. — 2. Անդ. — 3. Ագ. հնդ. 1210, բ, 25. — 4. Պտմ. Ոռ. 239. — 5. Հյպ. 486. — 6. Աստ՝ 173. — 7. Հէթ. յշտ. — 8. Անդ. — 9. Աստ՝ 173. — 10. Հէթ. յշտ. 1312. — 11. Աստ՝ 122. — 12. Հէթ. յշտ. 1318. — 13. Անդ.

կը կանգնին նոյն գաւառի Խաղճանեայ մենաստանին, ու կը ցրուեն վանականներն և ինչ որ կար անոր մէջ։ Նոյն տիկինն առնական կորով մը զգեցած, յաստարէզ կ'իջնէ, կը ճակատի հակառակորդաց դէմ, և «վերատին հաստատեցի, կ'ըսէ, զաւրը ուխտն՝» օգնականութեամբ իւր որդւոյն «պարոն Թորոսի», — տիտղոսէդ յայտնի է՝ թէ ազնուական էին, — և երկրորդ հիմնադիր մը կը հանդիսանայ վանքին ու պաշտպան, հաւաքելով և իրենց հովանւոյն ներքեւ առնելով անոր բոլոր կահն ու անօթները. և միանգամայն հանգուցելոյն անէծքը կարդալով մենաստանին թշնամեաց դէմ[1]։

Բարեգործութեան մէկ տեսակն է և այն՝ զոր կը կատարէ 1145ին Ագիզ տիկին, ստանձնելով Բագնայրի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն օրհնութեան ծախքը, «ի յիշատակ» իւր Գրիգոր որդւոյն։ Անոյ Առաքելոց եկեղեցւոյն մէջ եւս խաչքար մը կը յաւերժացնէ անունն Ագիզի, դուստր Աղվորի, փաղաքշօրէն «Մամ» կոչուած, որ «բազում օր աշխատութեամբ ծառայեց Ս. Առաքելոց», ուր և կը թաղուի[2]։ Ագօթավայրէն սպասաւոր կանանց հանդիպեցանք և այլուր[3]։

2. — Մեր յիշած այդ բարեպաշտուհեաց մատուցած օգնութիւնք տաճարական գործեր էին, օժտակարք առօրեայ կեանց համար, որոց նմանները տեսանք նա և կանխաւ՝ տարբեր ձեւի տակ[4]։ Սակայն Հայաստանի արձանագրութեանց մէջ կայ անբաւութիւն մ'ալ ճեպուն նպաստներու և նուիրատուութեանց առ եկեղեցիս ու մենաստանս, զոր չեմ կարող թողել այս տեղ. այլ պիտի յիշեմ կարեւորագոյներէն զոմանս միայն, որպէս զի ընթերցողներս գաղափար մը կազմեն հայ տիկնոջ սրտի ընդարձակութեան և իշխանական ճոխութեան, որով կ'առատաձեռնէ մերթ միայնակ ու մերթ գործակցութեամբ կենակցին կամ այլ ընտանեաց, ընդունելով փոխարէն հոգեւոր նպաստներ, և մշտնջենաւոր պատարագներ՝ գանազան ու մերթ քառասուն թուով, որոնք մեզ համար նուազ ուշագրաւ են քան արուածները, որով և զանց կ'ընեմ յիշել։

Փուպիխոռխատ Սիւնի ունէր «չէն մի Մաճ անուն՝» Բագաց գաւառին մէջ, գնած ամուսնէն[5], զոր 867 թուին՝ «լերամբք և դաշտով, մարգով և արտով, գետով՝ ջրով և ցամաքով, ծառով և անկովք» կ'ընծայէ Տաթեւոյ Ս. Խաչին, ի վայելումն եպիսկոպոսական աթոռոյն «մինչեւ յաւիտեան ժամանակաց[6]»։ Ակնհայտ է հօդ իւր մրցակցութիւնն Հրահատ ամուսնոյն հետ, որ 844ին նոյն ուխտին պարգեւած էր նոյնպէս Նորաշինիկ գիւղը՝ «լերամբ և դաշտիւ, ջերմաւ և ցրտով, ծառով և անկով[7]»։

1. Հէր. յտ։ — 2. Բամ. հ. 147, 108։ — 3. Անա՛ 150։ — 4. Անա՛ 128–30։ — 5. Անա՛ 37։ — 6. Օրք. 160. ասա՛ 129։ — 7. Օրք. 153։

Ուրիշ «կին մի բարեպաշտօն Հաւատպրուհի անուն», դուստր Սիւ-նեաց Բարգէն իշխանին՝ ժ. դարու սկիզբը, կը նուիրէ նոյն մենաստանին՝ նախ «զայգին մեծ՝» Հալիս գիւղի գետափին քով, և ապա նոյն գիւղն իսկ «իւր ամբողջ սահմանօքն[1]»։

Սոփիա Սիւնեաց տիկին, դուստր Բագրատունի մօր[2], 936ին Հերմոնի վանաց քով կը գնէ Հաւս գիւղն իւր սահմանով, նոյնպէս «այլ եւս այգիս և ծաղկոցս» Եղեգեաց մէջ, և ժառանգութիւն կը թողու նոյն ուխտի եկեղեցւոյն՝ զոր կառոյց ամուսինը Սմբատ։ Միանգամայն «զարդարէ զնա բազում սպասուք և փարթամացուցանէ ամենայն պիտոյիւք»։ Նոյն «տէր Սմբատ և Սոփիա տիկին՝» Սիւնեաց Յակոբ եպիսկոպոսի առաջարկութեամբ կը գնեն հազար դահեկանի նա և Տամալէքս կոչուած վայրը, ուր նոյն առաջնորդն եկեղեցի ու վենաստան մը կը շինէ[3]։

Աշոտ Ողորմած և կենակիցը Խոսրովանուշ՝ Սանահնի Աստուածածինը նորոգեցին ու զարդարեցին, և ճոխացուցին «յոլով գիւղօրէիւք և հայրենեօք, ասրով և ձորով», կը գրէ իրենց որդին Սմբատ[4]։ Իսկ իրենց դուստրը Հռիփսիմէ հաւատաւոր՝ 981ին Նախճաւանի մէջ՝ Աստապատի հիւսիսակողմը կը գնէ ընդարձակ արտ մը, և կ՚ընծայէ Մաղարդայ ուխտին, միանգամայն իրեն «տեղի շիրմի» նշանակելով նոյն ագարակին մէջ, «զի մի անյայտ եղիցի» մարմինը[5]։

Սիւնեաց Սմբատ արքայի կինը Շահանդուխտ, դուստր Աղուանից Աեւադայ իշխանին[6], 998 Թուին Տաթեւու վանաց կ՚ընծայէ Տեղ կոչուած գիւղն «իւր ամենայն բոլոր սահմանովք, լերամբ և դաշտիւ և այլ մտիւք», զոր իրեն տուած էր հանգուցեալ կենակիցը. ճշմարիտ դչխոյսալայել նուէր մը[7]։ Նոյն տիկնոջ անուանակից, հայրենակից, դուստր համանուն հօր, և նոյն գահուն և հոգւոյն ժառանգը Շահանդուխտ[8], իւր Սենեքերիմ եղբօր և կառոյ քրոջ հետ նուիրատու կը լինին Տաթեւու, ինչպէս կը գրէ նոյն Թագաւորը, «հրամանաւ բարեպաշտ և քրիստոսազգեաց քերցս իմոց», ընծայելով Արիտ գիւղն «իւր ամենայն սահմանօք չուրջանակի, հողով և ջրով և արտավարօք» և ինչ որ իրեն կը պատկանէր[9]։

Հարբատայ ուխտին մեծ բարերարներ հանդիսացան Վաչուտեան Վաչէ և Մահա խաթուն, իշխանցողք Աբաղաժոտան, որոնք տասը տարի կը յաճախեն նոյն վանքը, կը գրեն մխիթարանք 1220ին, «և յամենայն ընչից իւրեանց արդիւնաւորեցին մեզ»։ Տիկինն իւր կողմանէ ձիթահանք մ՚ալ կը գնէ ու կը նուիրէ վենաստանին[10]։ Յաջորդ տարին նոյն ամու-

1. Օրք. 167։ — 2. Աստ՝ 97։ — 3. Օրք. 189, 198։ — 4. Հյկր. ա, 894։ — 5. Ասկ. 517։ — 6. Օրք. 219։ — 7. Նոյն՝ 213։ — 8. Աստ՝ 170։ — 9. Հյպ. 339–40։ — 10. Երզ. 26։

սինք երկու այգի եւս Հառիճոյ վանքին կ'ընծայեն։ Իսկ 1223ին Մամա խաթուն կը գնէ ուրիշ ձիթահանք մ'ու կը չնորհէ Սանահնի[1]։

Նոյն Վաչէի եղբայրը Սմբատ՝ ի մահուն կը թողու իւր կնոջ Զմրուխտ խաթունին՝ «ակն մի ջաղաց բոլոր ի Կամրջի ձորին». և տիկինն 1234ին (կամ 1204) կ'ընծայէ զայն Հոռոմոսի ուխտին, ընդունելով տարեկան 45 պատարագ[2]. ապացոյց՝ թէ կարեւոր եկամուտ մ'էր։ Իսկ Վաչէի թոռն Հասան և ամուսինն Աբուս խաթուն «յազդէ Ռւքանանց՝» 1283ին վաղամահ կը լինին. և վերջին օրերուն Յոհաննավանից կը թողուն առաջորէն գիւղեր և այգիներ, փրկանաւորելով ուխտին կալուածներն ալ[3]։ Նոյն Վաչէի թոռան թոռը Թէոդոս Զրքին՝ դարձեալ նոյն վանուց ընդարձակ կալուած մը կը պարգեւէ ու կ'արձանագրէ. և որպէս զի կտակն աւելի հաստատուն լինէր, իւր մայրը Խոշանդ խաթուն զայն ինքն եւս կը վաւերացնէ մայրենի իշխանութեամբ, «կրկին հաստատեցի զվերոյգրեալս» ըսելով[4]։ Ա.յս տիկինը կը գովուի 1317ի յիշատակագրէ մ'ալ՝ իբր «աստուածասէր և բարեսէր» անձ մը[5]։

ԺԲ–ԺԳ. դարուց միջեւ մեր հին արձանագրութեանց մէջ բաւական յաճախ կ'երեւի Մամիկոնեանց մէկ ճիւղը, իրենց միոյն անուամբ Համազասպեանք կոչուած[6], որոնք շատ կտակներ ունին թողած։ Ասոցմէ Սարգիս կ'ընկնի կռուի մէջ ու կը թաղուի ի Սանահին. իսկ իւր որդին Սմբատ և նաեւ Աղուտ՝ 1215ին նոյն ուխտին կը նուիրեն կարեւոր կալուած մը, և ուրիշ «քառասուն օրավար հող[7]»։

Ցիշման արժանի են նա և Ներքին Խաչենոյ Վախթանկ իշխանի որդին Զաքարէ, և ամուսինը Խորիշահ (կոչուած և Աբզու խաթուն[8]), զուսար վաճակայ, որ կը գնեն Աշտարակի մէջ Նորք գիւղը, և կը պարգեւեն Յոհաննավանից[9]։ Ուշագրաւ է նոյնպէս պարապային Երկաթի կնոջ Ռոզգուբանայ, որոյ որդին Աշոտ «տարաժամ» վախճանած, իւր այգին կ'ընծայէ նոյն ուխտին. իսկ մայրը, կ'երեւի անորդի մնացած, կ'արձանագրէ՝ թէ «իմ հայրենիք թէ ինչք տուի ս. Կարապետիս՝ յետ ելից իմոց[10]». այս ինքն ամբողջ ստացուածքը։

Բայց հակիրճ և արքունի մեծութեան համեմատ բարեգործութիւն մ'էր Ա. Հռիփսիմեայ ու Զարեհի 1236ին կատարածը, Տեւոնեան ապետաց կամ «աստուածապսակ տան Հիւրանոցին Աւանեցոց» պարգեւելով Հասուն բերդաքաղաքն՝ իւր բոլոր սահմաններով, վանքերով, գիւղերով, լեռներով ու հողերով. զոր և կը հաստատեն հրովարտակով մը՝ նոյն

1. Ջալ. ա, 25։ — 2. Ն. Աբգ. 153։ — 3. Շհփ. բ, 102։ — 4. Անդ՝ 107։ — 5. Հէր. յյտ։ — 6. Ասա՝ 10, 42։ — 7. Սահ. 14։ — 8. Ջալ. ա, 195։ — 9. Շհփ. բ, 108։ — 10. Անդ՝ 110։

«Հեթում՝ Ք. Ա. հաւատարիմ թագաւոր Հայոց, և Զապէլ թագուհի՝ դուստր ի Ք. հանգուցեալ թագաւորին Լեւոնի», տեսնելով զանոնք «յամենայնի և ամենեւին խաչագգեցեալ և զինեալ ընդդէմ թշնամեաց խաչին Ք.». յարելով՝ թէ «որք և զմեր թագաւորութիւնս ընկալան յիւրեանց եղբայր և քոյր», այս ինքն միաբան իրենց ընկերութեան[1]։ Ատոր փոխարէն նոյն ասպետները խոստացան պաշտպանել անոնց տերութիւնն ամէն կողմերէ՝ «իբրեւ եղբարք հարազատք և բարեկամք անբաժանելիք»։ Թէ մինչեւ երբ իրենց ձեռքը մնաց Հարուն՝ յայտնի չէ[2]։

Ատատաձեռն նուիրատու մ'է Մամռւկսի, դուստր Վարհամայ, որ Հոռոմոսի ուխտին, ուր կը գտնուէր իրենց տապանատունը, 1266ին կ'ընծայէ Եղանց մարգն ընդարձակ սահմանով մ'ու երկու աւերակով[3]։ Ցետ երեք տարւոյ՝ Եիրակայ պարոններէն Պահլաւունի Շարաիշահի դուստրը Թայիկ՝ նոյն մենաստանին կը կտակէ «զԱբելի ակն՝» Դունի դրան կողմը, զոր իւր որդին Հազրպէկ գներ ու զարգացուցեր էր, ծախսելով «1500 սպիտակ[4]»։ Նոյն տիկինը դարձեալ իւր գանձագին Նորա հայրենիքը կը պարգեւէ Բագնայրի, զոր «մեր ուխտս» կը կոչէ պարոնութեան իրաւամբ[5]. նոյնպէս նաև «երկու կուզպակ յիմ կուզպականոյն» Նալպնդնոցին մէջ[6]։

Օրբելեան Տարսայիճի կինը Մինա խաթուն[7] այրի ծնացած իւր Զալալ որդւով, 1292ին կը գնէ հինգ այգի, իրարու կը կցէ և կը նուիրէ կտակով՝ Նորավանից Ա. Աստ. Նշանին՝ «վասն հոգեց արքայաշուք առն իմոյ Տարսայիճին», որպէս զի Համբարձման օրն օրհնէին հանդիսաւ անոր գերեզմանը, և «տան օր պատարագ մատչի»։ Իսկ 1298ին ինք կ'երթայ հանգչելու նոյն մենաստանին մէջ[8], ուր ցարդ կը խօսի պերճօրէն իւր մահարձանը[9]։

Ատատաւիրտ պարգեւատու մ'է նա և Գոնցայ կամ Գոնցէ, դուստր Տարսիճեան Խոստրովկայ և կին Վարհամ սպարապետի, որ 1283ին արդէն մայր երկու զաւակաց[10], կը սկսի բարեգործել։ 1295ին յիշեալ Նորավանից կու տայ այգի մ'ի նպաստ հանգուցեալ որդւոյն Ամապինի և հայրենի հաւուն Հասանայ[11]։ Իսկ 1345ին արդէն ծերութեան ծայրն հասած, և երեք զաւակներէն երկուքը վաղուց կորուսած, իւր բարեպաշտութեան վերջին ապացոյցը կու տայ, հայրենի ժառանգութիւններէն գնելով երկու հազար դեկանի այգի մը, և հարիւր դեկանի երկու հող, և նուիրելով Հերհերի Սիոն անապատին[12]։

1. Աստ՝ 166. — 2. Սիս. 207, 209. — 3. Ն. Սրգ. 157. — 4. Նոյն՝ 158. — 5. Աստ՝ ԺԴ, 5. — 6. Բառ. հ. 178, 171. — 7. Աստ՝ 52. — 8. Ազ. ՀՀդ. 1916, 51. — 9. Աստ՝ ԺԷ, 6. — 10. Սակ. 114. — 11. Անդ՝ 198–99. — 12. Անդ՝ 116.

Աւելի քան պարգեւին արժէքը՝ սիրտն է որ կը խօսի Գորգկան ու Թաձերի դատեր՝ «Ագագ տիկնոջ» արձանագրին մէջ՝ 1207ին, որ իւր օժիտ տարած ձիթահանքը[1] կը շնորհէ Անուշ Աստուածածնին[2]։ Անուամբ հաւատար, չիրականական, որով և նոյն անձը կը թուի Եղխանց Խաչոտի կինը, որ 1221ին ամուսնոյն հետ Խծկօնից ուխտին կ'ընծայեն իրենց «հայրենի տները» ու կուզպակ մը[3]։

Գոփեան Հասանայ կենակիցը Մաւրքան, դուստր Վաչուտեան Բ Քրդի[4], 1312ին՝ իւր որդւոյն Գրիգորի հետ՝ Դատի կամ Խութայ վանուց պարգեւ կու տայ երեք կարեւոր գիւղեր. որդին եւս կը շնորհէ իւր առանձին նուէրը[5]։ Նոյն տիկինը Գեղարքունեաց Բրդի այրք գիւղի Աստուածածին եկեղեցւոյն ալ ընծայեր է ջաղաց մ'ու երկու հողեր[6]։ Ուշագրաւ է վարմունքը նա և Հասանայ (թերեւս Գոփենի) դստեր Մաւրաքայ և սորդւոյն Վաղթանկի, որոնք 1318 թուականին նոյն տիկնոջ «ոսկի առպընճանին գոնցէն (գրաւ) տուաք», կ'ըսեն, Վայոց ձորոյ Ս. Սիոն անապատին քով հող մը կը գնեն ու կու տան նոյն վանքին[7]։

3. — *Բարեգործութեան մէկ տեսակն ալ էր՝ եկեղեցեաց, մենաստանաց, գիւղի, քաղաքի կամ գաւառի մ'ապահարկութիւնն որոշ տուրքէ կամ հարկէ մը, զոր մեր թագուհիք կամ տիկնայք ի գործ կը դնէին յաճախ իշխանաբար, ցուցնելով այդպէս իրենց մեծարանքն առ սրբավայրս կամ գութն առ հպատակս, որ իրենց ստացուածոց համար պարտական էին հարկ տալ անոնց. և այդ շնորհումները կ'արձանագրէին հրապարակաւ՝ ի գիտութիւն հասարակաց և իրենց պայազատաց։ Օրինակները կը գտնեմ ըստ նիւթին։*

ա. Աշոտ Ողորմածի կենակիցը Խոսրովանուշ թագուհի 971ին կտակ մ'է թողեր, ըսելով՝ թէ Տեկորոյ ուխտին արքունի հասէն մէկ մասն ի նպաստ նոյն վանքին սահմաններ է. «հաստատեալ եմ զՏեկորոյ շարչեաան (տոկոս, տուրք) յեզն կայթ մի[8]». և այդ պահուն ամուսինը դեռ կենդանի էր։ Շահանդուխտ թագուհի՝ դուստրէն Ամբատայ՝[9] Տաթեւու շնորհած իւր մեծ գիւղը միանգամայն կը հռչակէ «ազատ յամենայն հարկաց[10]»։ Յիշեալ Ողորմածին նուն կատրանիդէ՝[11] 1008 թուականին շնորհք մ'ալ ինք կ'ընէ Տեկորոյ ուխտին։ «Յանուն Աստուծոյ կամ եղեւ ինձ», կ'ըսէ, և «թողեալ եմ զՏեկորոյ շարչեաան՝ վասն Գագկայ շահանշահի (ամուսնոյն) արեւշատութեան եւ իմ որդեացն»։ Աստնց յին Աշոտ յաջորդելով հօրը, կ'ընդլայնէ մօրն արձանագիրն ու վճիռը, «հաստատեցի

1. Աստ՝ 36։ — 2. Բառ. հ. 173։ — 3. Ն. Սրգ. 210։ — 4. Այց. 207։ — 5. Անդ՝ 205։ — 6. Ա.գ. հց. 1910, ա, 17։ — 7. Ասկ. 114։ — 8. Ն. Սրգ. 207. *կայթ՝ կոտով*։ — 9. Աստ՝ 196։ — 10. Օրք. 213։ — 11. Աստ՝ 108։

եւ Թողեալ եմ, ըսելով, զհարկն բնովիմբ յաւիտենից եւ զթաստակն» (արտօնագրի տուրք). և կը նզովէ զանոնք՝ որ պիտի հակառակին «հարկիս (իրենը) կամ շարիաթիս (մօրը) Թողուս[1]»։

Նոյն մեծանձնութիւնը ցոյց կու տայ 1038ին՝ յիշեալ Բագրատունի տիկնանց յաջորդ «բարեպաշտ Թագուհիս, դուստր Աբասայ (Կարսէց), Ամբատ (Գ.) շահանշահի կինս եւ Աշոտոյ (Դ.) մայրս», որոյ տիտղոսն յետոյ անուան տեղ բռնած կը Թուի, – ինչպէս պատահեր է և Մլքէի[2], որ արաբերէն Թագուհի կը նշանակէ։ – Մինչ այրը դեռ կ'իշխէր, «ազատեցի, կը գրէ, զԵրէրվաց Թաւտակաս յորդէց յորդիս, Ամբատ շահանշահի հզօրի եւ արքայի արեւշատութեան[3]»։

Վեստ Սարգսի զուգակիցը Տիկնաց տիկին[4] 1042ին նոր չնորհում մ'ալ ինք կ'ընէ Տեկորոյ, – որոյ հնագոյն եկեղեցին՝ և գարու վերջերէն, ցաւալի է յիշել, այժմու Հայութիւնը Թոյլ տուաւ որ կործանի, – «Թողեալ եմ, ըսելով, զՏեկորոյ գպաշտօնս, շահանշահի (Բագրատունի արքային) արեւշատութեան եւ իմ ծնողացս հոգոյն[5]»։ Կարծես Թէ Հայրենի գոյգ նահատակաց այդ Թոռնիան կը կանխէ իւր մազթանաց անարժան համարիլ ամուսինը, որ հայրենեաց մատնիչ պիտի լինէր։

Անոյ պատրոնը Սահմադին՝ Աբեաթց որդի, և կինն Ղտուբտա՝ 1284ին «Թողաք, կը գրեն, զՄրենոյ տաճկին հացին որ ի շարիաթն՝» ի նպաստ իրենց և որդւոց։ Իսկ 1288ին ալ կը չնորհեն նոյն մենաստանին «զէգեց գինոյ եւ խաղողի խալէն[6]» (տակ)։ Այսպէս նա և Մինա խաթուն Օրբելեանց՝[7] 1292ին Նորավանից պարգեւած իւր կալուածը կը հռչակէ «ազատ յամէն հարկաց[8]»։

Զաքարեանց ճետ ամէր ապաստար Մխարգրձել ու կենակիցը Վասիան՝ 1300 Թուին ուխտի կ'երթան ի Սանահին, որ տավայրն «աւերած» կը գտնեն։ Ամէր Շարար և վանականները կոչկոճուած։ Կը կարեկցին, կը համաձայնին նոյն կողմանց իշխեցող «պարոն Աբաղին և ամուսանին Ախթային» հետ. և «ամենայն եկեղեցիքս, կ'ըսեն, ամէն հարկէ ազատեցաք, որ յայսմ հետէ ոչ մուհասիլ (տուրք) և ոչ այլ հարկ Սանահնէս կտան[9]»։

Ը. Սուրբ վայրերէն դուրս ալ կան հարկաց չնորհումներ բարեխիտ տիկնանց կողմանէ։ Վերոյիշեալ Խաչակիրներէն դշխոյին դուստրը Մոփի, զոր յետոյ Վրաց Թագուհի պիտի տեսնենք, «Թողեալ եմ, կը գրէ, զՎասիանի շարյատս վասն իմ հոգոյս եւ արեւոյս», ինչպէս և իւր հօր հոգւոյն, և Գագիկ եղբօր և անոր որդւոց կենաց[10]։

1. Ն. Սրգ. 206. — 2. Աստ՝ 84. — 3. Շիր. 171. — 4. Աստ՝ 67. — 5. Ն. Սրգ. 207. — 6. Ն. Սրգ. 198–99. — 7. Աստ՝ 56. — 8. Ակ. ՀԳ. 1916, 51. — 9. Ջալ. ա, 22. — 10. Ն. Սրգ. 194.

Զաքարեան «աթաբէկ Իւանէ և Խոշակա՝ վրաց և Հայոց թագուհի[1]», 1228ին յօգուտ իրենց հարազատաց նոյնպիսի պարգեւ մը կ'ընեն Շիրակաւանի, «թողաք, ըսելով, զգեղիս Շիրակայ զապուռիշի և զԼրահին բաժն յորդեցէ յորդիք ազատ ի բաժէն[2]»։ Նոյն ամուսինք 1231ին ալ մի և նոյն նպատակով կը շնորհեն «զխարաճ (գլխահարկ) Ջաղջաց վերի Շիրակայ», զոր կու տային գիւղացիք, և «զհարկ բերդին[3]»։

Նոյն իշխանի եղբօր Զաքարէի թոռն Աղբուղա Ա., և զուգակիցը «պարոն Թաւարա, դուստր իշխանաց իշխանի պարոն Բուղդային», որ թոռն էր Օրբելեան Տարսայիճի, իրենց ազնուական հոգիէն Թելադրուած, կը շնորհեն Անւոյ արքեպիսկոպոսական աթոռին և երիցանց վրայ ծանրացած հարկը[4]։

Աղբուղայի եղբօրորդին «աթաբակ Շահնշահ» Բ կը վախճանի 1320ին՝ ի մեծ տրտմութիւն իւր կնոջ Խոռանդուխտի։ Եւ «ես ամուսին նորա, կը գրէ տիկինդ, դուստր Շամշադին Սահիպ Դիւանին», – որ Շիրակայ պարոններէն մին էր, յիշուած 1263ին[5], – և իւր որդին Զաքարիա՝ իրենց հայրենի Անի քաղաքին մէջ «թողաք, կ'ըսեն, եւ զկովերոյն եւ զիշանուն զհամբրելէն եւ զդռնագիրն մեծի եւ զփոքու», ամուսնոյն հոգւոյ փրկութեան և եղբարց կենդանութեան համար[6]։

4. – Բարեգործական ու միանգամային բարեպաշտական էր՝ սրբազան անօթներ ու սպասներ նուիրել եկեղեցեաց. և յորում մեր տիկնայք չէին ուզեր ատորեւ ճեալ այրերէն, և կ'երեւին զանազան տեղեր։ Ակսպէս 1001 թուին Կատրանիդէ թագուհին Անւոյ իւրաշէն կաթողիկէն «զարդարեաց, կ'ըսէ պատմիչը, ի զարդ ծիրանեծալիկ ոսկեթել նկարագործ անկուածոց», որ էին խորանին վարագոյրը, սեղանին ծածկոյթն ու պատարագի հանդերձները. նոյնպէս «և բազմապայծառ լուսատու անօթոց վայելչութեամբ». այն է կանթեղներով, «որովք Ջահանայր ըստ երկնային կամարին կաթողիկէն սուրբ[7]»։

Կիւրիկէ Գ. արքայի դուստրը Մարիամ՝ Սանահնի Ս. Աստուածածնին կ'ընծայէ տերունական խաչին նշխար մը. «զիմ հայրենի սուրբ նշանն, կ'ըսէ, մեծաձախ պահարանով». և անոր հետ «սկեան արծաթի և տօնացուցակ[8]»։ Նոյնպիսի թանկագին խաչի մը պարգեւը տեսանք նա և Գաւի վանաց՝ Սմբատեան Վախտանկի ու Նաւասի կողմանէ[9]։

Վերին Խաչենոյ տիկինն Այգուհ խաթուն կը բարեգործէր իւր ձեռաց ճարտարութեամբ իսկ, գաւերաց հետ ներքարուեան վարագուրներ չինելով ու նուիրելով Գետիկոյ նորակառոյց տաճարին (1191ին), կը գրէ Գանձա-

1. Տէոդոսիդ մասին տես առաջ՝ 121։ — 2. Ն. Արգ. 170։ — 3. Անդ։ — 4. Բառ. ս. 66։ — 5. Շիր. 62։ — 6. Բառ. ս. 87։ — 7. Ազգ. 256։ — 8. Ցանկ. 17։ — 9. Առաջ՝ 166։

կեցին, «և այլոց եկեղեցեաց, Հաղբատայ և Մակարայ վանից և Դատի վանից. քանզի յոյժ սիրող էր եկեղեցեաց բարեպաշտ տիկինն[1]»: Ա.յդքան անխոնջ ու բեղնաւոր էին անոնց փափուկ մատները:

Նշանաւոր բարերար մ'է իւր «նուագեալ ժամանակին» մէջ՝ «քրիստոսասէր և փառաւոր պարոնն օրհնեալն ի կանայս» Ա.ափայ, որ յեցած իւր հզօր ծնողին Տարսայիճի, և ամուսնոյն՝ «մեծ և փառաւոր իշխանաց իշխանին» Գրիգորի կարողութեան, «զարդարեաց, կ'ըսէ յիշատակագիրը մը, զանազան սպասուք և չինուածիւք զեկեղեցիս Հայաստանեայց[2]». և զոր վաղահաս մահը զրկեց անոր գթած սրտէն: Ա.կայն բարեպաշտ կենակիցը ծածկեց մասամբ մ'անոր պակասը, գերեզմանէն ալ բարեգործել տալով անոր[3]:

Օրբելեան Լիպարտի որդին Պաձաձ և կինը Դուդայ Մամիկոնեան՝ իրենց տան մէջ ունէին Լուսաւորչին ճկոյթը, որ «վկայօք ստոյգ առ մեզ էր նախնեօք», կ'ըսեն, և զոր 1280ին կ'ընծայեն Հաղբատայ ուխտին՝ ըստ խնդրանաց առաջնորդին ու միաբանից. և անոր հետ «և այլ արդիւնս», փոխարէնն ընդունելով «ծակամտի[4]» շաբաթուն ու կիւրակէի բոլոր պատարագները[5]:

Եւ հայ աշխարհի աւերմանց և աղքատութեան չրջանին անգամ չեն պակսիր բարեսէր հոգիներ՝ բաղիշեցի Ցահրատի մօր Թուրվանդայի նման, որ 1459ին Ա.րծկէի Ս. Ա.ստուածածնին «ետ զակիս[6]»: Ա.յսպէս և Ան-կիւրիոյ հայ տանտիկնայք 1475ին «բարձեր չինեցին», կ'ըսէ տեղւոյն Ցիշատակագիրը, և «զԱ.ստուածածնի վանից տունն զարդարեցին»: Իսկ 1484ին ալ մայր Մառայ խաթուն «մէկ աղէկ բարձ եբեր վանից[7]»:

5. — Ուրիշ միջոց մ'էր բարեգործութեան՝ սրբազան մատեաններ գրել տալ կամ գնել կամ մանակցիլ գրութեան, և նուիրել եկեղեցեաց. մանաւանդ աւետարանը, առ որ մեր նախնեաց մեծ յարգանքը տեսանք[8]: Եւ հոդ ալ կանայք կը մրցէին արանց հետ: Ցիշենք քանի մ'օրինակներ:

Ա.րծրունին Մլիէ թագուհի ունի հնութեամբ և արուեստով նշանաւոր իւր աւետարանն ի Ս. Ղազար, գրուած 902 թուականին, զոր «ետու, կ'ըսէ, ի Վարագի Ս. Ա.ստուածածինս[9]»: Գործ մը չատ կատարեալ, գեղեցիկ գրչութեամբ ու նկարներով, որոնք նմանահանութեամբ ալ լոյս տեսած են: Անկասկած հայ մանրանկարչութեան հնագոյն ու մեծագոյն պարծանքներէն մին է ու պիտի ցնայ այս հատորը:

Վանևճի Աեւատեան[10] 1224ին կը հատուցանէ աւետարանի մը ծախսը,

1. կիր. 111. աստ՝ 24։ — 2. Ա.րց. 290։ — 3. Ա.ստ՝ 42։ — 4. Լուսաւորչին Մուտն ի վիրապն։ — 5. Ջալ. ա, 71։ — 6. Նոտ. 193։ — 7. Գրչ. ի. 1103, 75, 103 Ս. Ղզր։ — 8. Ա.ստ՝ 164։ — 9. Բզմ. 1911, 128։ — 10. Ա.ստ՝ 122։

և կ'ընծայէ Խորանաշատոյ ուխտին, «ստանալ զաս, կ'ըսէ, ինձ զաւակ հոգեւոր յեկեղեցի». և որ այժմ Էջմիածնի մէջ է։ Նոյն տիկինն 1232ին եւս կը նուիրէ ուրիշ նկարազարդ աւետարան մ' Աղցախոյ Հաւապտուկ մենաստանին, որ էր «բնական տուն և շիրիմ Զաքոյ իշխանի (իւր հօր) և նախնեաց մերոց[1]». ներկայիս Նուխուա գաւառի Գեոդբուլաղ գիւղին մէջ[2]։

Զարմանալին կեռաս թագուհի կ'երեւի՝ և ատէպ՝ նա և այս մասին մէջ. և 1283ին՝ «ըստ ամենայն բարեգործութեան իւրոյ խորհուրդ բարի ի միտ արկեալ», աւետարան մը գրել կու տայ՝ ի նուէր իւր հարց հանգըստարանին Սկեւռայի[3], և այժմ Գանձակի մէջ։ Ցիշատակագիրը կը յանձնարարէ քահանայից՝ որ երբ ս. մատեանը պատարագի մէջ բարձրացնեն իրենց ուսերուն վրայ, յիշեն անոր ատացողն՝ «զբարեպաշտ թագուհին կեռան», Լեւոն թագաւորին, իրենց ծնողաց ու դեռաբուսիկ մանկանց հետ[4]։ Նոյն տիկինը շքեղ աւետարան մ'ալ 1272ին գրել և իւր նուերը ճաշակով զարդարել տուած էր՝ «խորանօք և ծաղկաւէտ վայելչութեամբ և ոսկիապատ պայծառութեամբ», յաւելլով իւր ընտանեաց խմբանկարն ալ[5], և նուիրած Սկներ վանքին[6]. իսկ ներկայիս սեպհական Երուսաղեմի ուխտին։

Համան՝ «դուստր Մամիկոնին՝» անզաւակ մնացած, «գնեցի, կ'ըսէ, ի հալալ արդեանց իմոց զաբ. աւետարանս» (երկաթագիր անթուական) և կու տայ Տաշրաց Բարձրաքաշ մենաստանին[7]։ Կրնայ տիկինդ զաւակը լինել 1265ին յիշուած ազնուատոհմ Մամիկոնին[8]։ Եւ մեզ ծանօթ Աւփայի 1301ին կը ստանայ նոյնպէս աւետարան մը «յարդար ընչից իւրոց» ու կը նուիրէ Խաչարի ուխտին, «որ է գերեզմանատուն մեծ իշխանացն ազգին Դոփեանց՝» որոց հարս էր ինք։ Մատեանդ հիմայ Գարդմանայ Թարգմանչաց վանքին մէջ է[9]։

Աղիզբեկի կենակիցը Վախախ[10] 1318ին գաղափարել և «ոսկւով և արծաթով» պատել կու տայ աւետարան մը, չնորհելով Եղիվարդի ուխտին[11]։ Ուրիշ մը, Յոհաննէս, դուստր Աբաենի, 1352ին «ցանկացող եղեալ» աւետարանի մը, կը ստանայ ու կը պարգեւէ Խրիմու ստանին՝ Սուլխաթի եկեղեցւոյն, իւր մաքրասիրութեամբ խնդրելով՝ որ «զգուշութեամբ պահեսցեն ի մոմոյ, ի ձիթոյ և յամենայն աղտոյ[12]»։ Իսկ 1327ին Կիլիկիոյ մէջ վայելուչ աւետարան մ'է գրուեր, որոյ ստացող էր «ծերունին Թանգեր». և գրել է տուեր «ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և

1. Հէդ. յղ։ — 2. Խդբ. 29։ — 3. Անտ՝ 175։ — 4. Արց. 39։ — 5. Անտ՝ 123։ — 6. Ակ. հճգ. 1910, բ, 23։ — 7. Հէդ. յղ։ — 8. Արց. 168։ — 9. Անդ՝ 290։ — 10. Անտ՝ 162։ — 11. Հէդ. յղ։ — 12. Անդ։

հարսինն իւր Աղժի՝ գնացեալոյն առ Ֆրիատոս», որ թողած էր երկու զաւակ[1]։ Գեղեցիկ և ոչ առատ օրինակ սիրոյ ընդ մէջ ակեարի և նուխ։

Կը շարունակուին ու չատ բազմաթիւ են այսպիսի նուիրատուութիւնք, ինչպէս և Աստուածաշունչ գրոց, Ճայամաւուրաց, Մաշտոցի և Սաղմոսարանի, զորս չեմ ուզեր խճողել հօս, իրենց միօրինակութեամբ չձանձրացնելու համար ընթերցողները։ Բայց ուշադրութեան արժանի է տարօնացի Ըսպիլ երիցակինը[2], եռանդուն հաւատացեալ մը, որ 1390ին թախանձանօք կը գնէ աւետարան մը, անձամբ կը տանի կ'ընծայէ Երուսաղեմի Ս. Յակոբայ ուխտին, «առ ատս անկեալ երկրամած դիմօք», և աղաչելով «զերամս եպիսկոպոսաց և զքահանայից և զսարկաւագաց» և ունկնդրաց՝ յիշել զինքն ու իրեններըը[3]։

Կան կանայք՝ որ միայն կը մասնակցին գրչութեան ծախուց։ Այսպէս 1183ին Երիցու Աստուածածնի քահանայք աւետարան մը կը խնդրեն, որոց մեծագոյն ժանդակողները կը լինին եղկու «բարեպաշտք և սրբասաննեալք» կանայք՝ Գոհար ու Խոսրովիդուխտ[4]։ 1313ին աւետարան մ'է գրուեր Տայոց Եիկրակ գիւղին մէջ՝ «հրամանաւ և օգնութեամբ Թամար խաթունին՝» Հազարշահի կնոջ, որ «օգնական եղեւ ի գինս թղթոյն և ի կապելն ու ի ծաղկելն[5]»։ 1321ին գաղափարուած ճառընտրին մէջ ալ կը խնդրուի՝ որ մատեանը յիշատակ լինի անոր մէջ «արդիւնք» ունեցողաց, «մանաւանդ պարոն Զաքարեին՝ զատեր Լեւոն արքայի Հայոց[6]»։

Ցուզիչ է պարագայն Շնորհաւոր անուն աղքատիկ կնոջ, որ «ի չքաւորութենէ իւրմէ մի անասնիկ ունէր ծննդական». և երբ 1270ին Կարնբերդի մերձակայ Խորին ուխտի Երանաս առաջնորդին համար ճառընտիր մը կը գրուէր, նա այդ անասնիկն իսկ կամովին և «վասն բարի յուսոյն իւրոյ՝ յօգնականութիւն եառ գրոցս», կ'ըսէ գրիչը[7]. աւետարանի այրուցն նաքարակիսան էր Խոկ Խորիշահ՝ ամուսին Խաչենացի Զաքարէի՝[8] կը մասնակցի աւետարանի մը գրութեան անուղղակի կերպով, գնելով «զմատաղիս և ընթերցուածս» ու նուիրելով Գանձասարի ուխտին. և այդ ձեւով «վիսբանեցայ, կ'ըսէ, սուրբ աւետարանիս[9]», ինչպէս կը վիսբանէին մենաստանաց[10]։

Նկեղեցեաց գործածութեան ընծայուած ս. մատեանք յաճախ կը պարտաբերին թանկագին կողերով. և յորում չեն պակսիր նոյնպէս արդիւնաւոր տիկնայք։ Զոր օրինակ 1183ին Մլիճոյ մէջ աւետարան մ'է գրուեր Աստիանոս քահանայի համար, և «զարծաթս չնորհեաց յաղագս զարդ-

1. Ցգկ. Հյպ. ա, 396։ — 2. Անա՛ 166։ — 3. Հ*ք. յշ։ — 4. Անդ։ — 5. Անդ։ — 6. Անդ. և ասա՛ 70։ — 7. Տաշ. Ցգկ. 49։ — 8. Անա՛ 197։ — 9. Հ*ք. յշ։ — 10. Անա՛ 166–67։

դու» մատենին, կ'ըսէ գրիչը, նոյն քահանայի մայրը Թագուհի՝ «ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ» և իւր հօր՝ Կարապետ քահանայի[1]։ 1270 Թուին գաղափարուածի մը՝ «պատճառ կազմութեան» կը լինի Ս. Հեթմոյ քոյրը Հռիփսիմէ կրօնաւոր[2], զոր գրիչը կը խնդրէ «յիշման արժանի» ընել[3]։ Աշագ տիկին, դուստր «պարոն Մանիլայ», որոյ տոհմն յայտնի չէ, և Հ. Ալիշանէն կարծուած ԺԳ–ԺԴ դարուց միջեւ, կը տեսնէ Մլքէի վերոյիշեալ աւետարանը, երբեմն գողցուած ու կողոպտուած զարդերէն։ Որոյ համար «միաբանեցայ[4]», կ'ըսէ, Վարագայ ուխտին, և «վերստին նորոգել» կու տայ «ի յարդար արդեանց իմոց, կազմութեամբ և կողափակ նկարակերպ արծաթապատ զարդիւք զարդարեալ՝» ի յիշատակ ծնողացը[5]. և որ ի Ս. Ղազար չհասած՝ հանդիպեր է ուրիշ ընչաքաղց ու սրբապիղծ ձեռքերու։

Հուսկ կան կանայք՝ որ երախտաւոր հանդիսացեր են՝ գրչագրերն ազատելով կողոպտիչներէ։ 1171ին Մանազկերտի վիճակին Խաղդուղի գիւղին եկեղեցիէն կը գողնան միակ աւետարանն որ կար. և որով հետեւ պենտեկոստէի օրերն էին, «խափանեցին, կ'ըսէ յիշատակագիր մը, զկարգացմունս և զժամատեղն, և զքահանայս տրտմեցուցին»։ Յառաջ կ'անցնի ճարտար ու «հաւատարիմ» կին մը՝ Շուշան անուն, և «մեծաւ ջանիւ յերեւան եհան յաւազակացն» ս. մատեանը[6], արանց չկրցածն ինք ի գլուխ տանելով։ Աւելի մեծ է արդիւնքը Ցիւրի այսցոյ՝ Վահրամի կնոջ[7], որ Լամբրունի կողոպտման ժամանակ (ԺԴ դարուն) իւր քաղաքը բերուած տեսաւ նոյն ամրոցին աւետարանը, նկարչական արուեստով թերեւս անմրցելին բոլոր հայ գրչագրաց մէջ. և «վասն սիրոյն Քրիստոսի գնեցի՝» կ'ըսէ՝ զայն[8], ապահովելով անոր գոյութիւնն ի պարծանս հայ արուեստին. և որ այժմ կը պահուի ի Ս. Ղազար։ Իսկ 1448ին Վանի մէջ աւարառութեան կը մատնուի եկեղեցական երգերու մատեան մը. և հօդ ալ կին մը, Շախխաշայ՝ ամուսին Գրիգորի, «ետ երկու գրիւ ցորեն և թափեաց զգանձարանս ի գերութենէ», նուիրելով Արարքի Աստուածածնին[9]։ Սիրտն աւելի մեծ եղեր է հօդ քան տուրքը։

6. – Ազնուական ու զարգացած տիկիններէն ոմանք հաճոյք կ'զգային նա և բանաւոր բարեգործութենէն, հաւաքելով իրենց շուրջ անօգնական պատանիներ, և ուսուցանելով անոնց կրօնից ու կենաց կարեւոր ծանօթութիւնները։ Ղ. Փարպեցին ակնարկեց իւր ընդունած մարմնաւոր ու հոգեւոր աննպեան Մամիկոնեան Զուկայ և անոր քրոջ ձեռամբ[10]։

1. Սիոն, 1933, 416։ — 2. Աստ՝ 171։ — 3. Հէջ. յիշ։ — 4. Աստ՝ 166։ — 5. Բ. Արգ. ա, 390։ — 6. Հէջ. յիշ։ — 7. Աստ՝ 108։ — 8. Բ. Արգ. ա, 559։ — 9. Նոմ. 158։ — 10. Աստ՝ 93։

Ինք անոնց ազգական մը չէր. այնպէս որ Վահանայ կը յիշեցնէր անոր հետ ունեցած զանազան կապերը՝ բաց արեւնակցութենէն[1]։ Ոչ ալ ազնուական մ'էր. վկայ իւր փարպեցի կոչումը՝ զոր ինքն իսկ կու տայ իրեն[2], նման ուրիշ անտոհմ անձանց, ուր տոհմիկները մականուամբ կը վարէին՝ ըսինք[3]. և որով կրնար Զուկայ որդւոց կրկնոցներն ալ սպասաւորի պէս կրել անոնց եռեւէն՝ երբ խաղային[4], փոխանակ խաղակցելու անոնց հետ։ Բայց Մամիկոնեանց կամ Ամբրունեաց տան արդիւնաւոր մարդու մը գաւակը կը թուի. և Ամբրունի քոյրերը զայն միասին կրթեցին իրենց որդւոց հետ՝ այնպիսի խնամով, որ երբ զարգացաւ հասակով, բաբեպաշտ տիկնանց անոր ներշնչած «հոգեսիրութիւնը» զայն մղեց իրենց եղբօր Աղան միայնակեցի[5] աշակերտութեան[6], որմէ յետոյ բարձրացաւ վաղարշապատու վանաց առաջնորդութեան[7]։

Վազար կը յիշէ նա և ուրիշ երեք հարազատներ, մին Համազասպ անուն, թերեւս եղբօրորդիք Վահանայ, որոնք նոյնպէս մարդասիրաբար դաստիարակուեցան՝ աւելի ուշ՝ Մամիկոնեան տիկնոջ հովանւոյն տակ։ «Ունին երեքեանդ, կ'ըսէ, զամենայն աննդեան և խրատու մասն և զհրահանգ հոգեպէս և մարմնապէս, և զծանօթութիւնս ուղղափառ հաւատոյ՝ յօրհնելոյ ի մօրէն քումէ և ի քէն ի տեառնէ»։ Մայր և որդի միասին աշխատեր էին անոնց վրայ, զորս կը նկարագրէ «յամենայն մտաւորութիւնս և յիւրս արիութեան լիք և կատարեալք[8]», ինչպէս կրթած էր զանոնք Զուկայ մայրապուծ դպրոցը։

Աւանդական է՝ և կրնայ նա և ուղիղ լինել՝ Սիւնեաց պատմչին գրածը, թէ Սահակդուխտ հաւատաւորն Ը դարուն՝[9] վարագուրի ետեւ նստած, «ուսուցանէր զրազումս». այս ինքն հոգեւոր երգեր դաս կու տար։ Այսպէս նա և բազմարդիւն Պահլաւունիքը Գրիգոր և Շուշիկ՝ իրենց առօրեայ զբաղումներէն մին ըրած էին «ուսուցանել զմանկունս[10]»։ Շնորհալին նոյնը կը վկայէ իւր այրի քրոջ Մարիամու մասին, թէ ազատած իւր զաւակաց դաստիարակութենէն՝ կը պարապէր ուրիշ տղայոց հետ. «Որ յետ մանկանց որ ըստ մարմնոյ՝ – Ստանայր մանկունս ըստ Աստուծոյ[11]»։

Ամձանագրութեանց մէջ կը հանդիպինք Գրիգորի մը, որ 1223 և 1234 թուականաց մէջ կը բարեգործէ, և ինք զինքը կը կոչէ «անուցած մեծին (Զաքարեան) Սարգսի դստերն Երչիսի[12]». և ուրիշ տեղ մ'այլ «Երջսի թագուհւոյն[13] և Մամքանայ՝[14]» անոր դստեր[15], զոր իրեն գոր-

1. Փրպ. 570–73. — 2. Նոյն՝ 15. — 3. Աստ՝ 82. — 4. Փրպ. 572. — 5. Աստ՝ 93. — 6. Փրպ. 15. — 7. Նոյն՝ 589–90. — 8. Նոյն՝ 588–89. — 9. Աստ՝ 174. — 10. Մգ. թղթ. 43. — 11. Շն. Ջափ. 226. — 12. Շիր. 162. — 13. Տիզոսիզ հատար տես տստ՝ 121. — 14. Ջալ. ա, 103. — 15. Աստ՝ 108.

ծակից ունեցած էր այդ մարդասիրութեան մէջ, գուցէ ամուսնացնելէն յառաջ։ Կայ գարձեալ Աբսէն մը, նոյնպէս «անուցած պարոն Ներսիսին» ու նուիրատու Հառիճոյ ուխտին[1]. ապացոյց՝ թէ տիկնոջդ խնամքը հաւսեր է զանազան անձանց։ Կ'երեւի՝ թէ նա իւր սիրոյ գործին օգնական ունէր՝ գաւերէն գատ կամ յետոյ՝ ուրիշ սեռակիցներ եւս, որոցմէ մին՝ Ազիզ՝ ինք զինքը կ'արձանագրէ «պաշտօնեայ Ներսին», ոչ աղախին, և կը մխարանի Գետակոյ վանուց[2]։

1318ի աւետարանին[3] գրիչը Ներսէս քահանայ կը պատմէ՝ թէ ի սկզբան թափառական պանդուխտ մ'էր ինք, զոր մեզ ծանօթ Ազիզբէկ ու վախախ՝ գթալով՝ իրենց քով կ'առնուն, և «արարին զիս, կ'ըսէ, խելամուտ, ուսուցին ինձ զամենայն հանճարս իմաստութեան», և «այնպէս ծնողագութ ազէտիւք սիրէին զիս սրտի մտօք[5]»։ Ուրիշ մ'Ազիզ անուն՝ իւր մասին կը վկայէ՝ թէ էր «անեալ ի տան խոշրոյ խաթունին և Պռօշայ[6]», տեարց Վայոց ձորոյ, ուր տիկնոջ անուան նախադասութիւնը կը հաստատէ անոր իւր վրայ ունեցած արդեանց առաւելութիւնը՝ քան իշխանին։

7.— Ընդհանուր մարդկութեան, բայց եւս աւելի կանացի սրտին մօտ է եղեր վշտին ձայնը, առ որ շատ գգայուն էր հայուհին՝ հասնելու և սփոփանի դնելու։ Մագիստրոս կը պատմէ՝ թէ իւր նախնիքն Համզէ և Շուշիկ պատրաստ էին վազելու ամէն հիւանդի քով. «ո՞ ոք հիւանդ՝ զորս ոչ տեսանէին[7]», մխիթարելով և օգնելով անոցմէ կարօտելոց։

Սակայն մարմնական ցաւերու հանդէպ զգայնագոյն էր սուրբ թագուհին Ջապէլ, որ իւր առանձին հոգածութեան նիւթ ըրած էր խօթացեալները, ինչպէս 1253ին կը վկայէր ամուսինն իսկ՝ թէ «տառապանօք հոգայ... հիւանդս[8]»։ Եւ անոնց տուած իւր կարեւորութիւնը կը շեշտէ դչխոյդ առ գերման առաքեաս հրովարտակին մէջ[9], զանոնք նկարագրելով «զարդարեալ և զօրացեալ ի սպասաւորութեան հիւանդաց, միշտ և հանապազ մատակարարելով տուրս տնանկաց[10]». ապացոյց՝ թէ անոնց այդ գթասիրութիւնն իսկ յորդոր եղած էր իւր և Հեթմոյ կատարած մեծ բարեգործութեան։

Մայրենի սրտին մէջ կաղապարուած էր անոր դուստրը Ֆիւմի, իւր Լեւոն եղբօրէն 1263ին վկայուած՝ «կարեկից ամենեցուն, մանաւանդ որ ի հիւանդութեան ախտից նեղեալ են[11]»։ Մայր և դուստր վշտահար հոգիներ[12], գիտէին աւելի լաւ հասկնալ ու գնահատել մարդկային

1. Շիր. 162, — 2. Ջալ. ա, 141, — 3. Աստ՝ 164, — 4. Աստ՝ 194, — 5. Հձգ. յյտ, — 6. Մատթ. Ա. վ. 51, — 7. Մգ. թղթ. 43, — 8. Հձգ. յյտ, — 9. Աստ՝ 197, — 10. Սիս. 207, — 11. Հձգ. յյտ, — 12. Աստ՝ 51, 172,

ցաւերը։ Նոյն տոհմին և նոյն գթութեան ժառանգ մ'էր Ջապելի հօրեղբօր՝ Ռուբենի դուստրն Ագիժ եւս, տիկին Անտիոքայ, որ 1234ին հրովարտակով մը կը նորոգէ 30 բիւզանդ ոսկւոյ տարեկան տուրքը, զոր իւր մայրենի հաւն Չամփրէ[1] 1151ին Երուսաղեմի Ս. Գ. ազար հիւանդանոցին կտակած էր, և յետոյ գաղրած[2]։

Կտակած չունիմ, և այդ չորս գեմքերն ալ կը վկայեն՝ որ հին կանոնց գաւէն շատեր եղեր են համապատասխանող աւետարանի ձայնին, «հիւանդ էի և տեսէք զիս». ոմանք անձամբ և ոմանք նպաստելով. Ցեայտն կերպով՝ ինչպէս Ջապել, կամ ըստ ժամուն պիտոյից, ինչպէս ըրաւ Շուշան Կամսարական, զոր պիտի տեսնենք ստորեւ։ Վերջապէս իւրաքանչիւրն իւր կարողութեան կամ յարմարութեան համեմատ։

8. – Սակայն մարդկային կարօտութիւնն աւելի ընդարձակ ու բազմազան եղեր է միշտ, և հայուհւոյն ազնուագոյն հոգին չանցեր է հասնիլ ամենուն և ամէն տեղ՝ ուր կարող էր, ամոքելու համար ցաւեր, սրբելու աչքեր, լեցնելու պակասներ։ Հօս ալ առաջին կարգի վրայ կը գտնուին Պահլաւունիք Գրիգոր և Շուշիկ, որոց սովորական գործերէն էր՝ «գնել զգերեալսն, ազատել զբանտարկեալսն, անուցանել զորբս, օթեվան լինել այրեաց», տնանկները ժողովել, բռնաւորաց ձեռքը ժառնուածներն ազատել, «իւրովին ձեռօք իակ կերակրել զաղքատս», և որբերն ամուսնացնել իրարու հետ։ Ամէն մեռելի եառէն յուղարկաւոր ու պատարագ սփոփիչ կ'երթային. չքաւոր պարտապանաց պարտքերը կը հատուցանէին. և ոչ ոք՝ որ անոնց յարկը մտնէր, «տրտմեալ և անմխիթար» դուրս կ'ելնէր[3]։ Կեանք ու նկարագրութիւն հաւատարապէս գեղեցիկ։

Իրենց թոռն ու Աղթամարայ տիկինը Մարիամ՝ էր իրենց պէս «առ ամենեսեան գթած՝ ողորմած[4]»։ Նաննայի թարգմանիչը կ'ակնարկէ Սիւնեաց տիկնոջ՝ Բագրատունի Մարեմայ «քաղցր և յոյժ գովելի բարոյիցն, որ հասարակաբար ունէր առ ամենայն մարդիկ գթանամ սիրոյ սիրելի սուրբ մտացն[5]»։ Սահնեցին Մխիթարի կը կոչուի «որբոց և այրեաց խնամածու[6]»։ Սիր Պաղտնի ամուսինը Շուշան նոյնպէս պատրաստ էր «ի մխիթարութիւն որբոց և այրեաց[7]»։ Ջապել Թագուհին աւելի գործօնեայ և առատաձեռն էր բոլոր կարօտելոց. որով Աւետիս գրիչ զայն կը կոչէ «ողորմածն, զաղքատասէրն, զրատմաբաշխն, զյեցեալն ամենայն բարութեամբ[8]». և Գանձակեցին՝ «բարեգործ, ողորմած և աղքատասէր[9]»։ Եղիվարդեցիք Վահրամ և Աղիպրէկ՝ «ողորմութիւնս առ ամենայն աղ-

1. Առա՛ 68։ — 2. Սխ. 526։ — 3. Մգ. թղթ. 43։ — 4. Առա՛ 159։ — 5. Հյգ. 267։ — 6. Առա՛ 159։ — 7. Հաք. յշտ. 1221։ — 8. Ազ. հեգ. 1910, բ, 25։ — 9. Կիր. 212։

քաոս» անպակաս կ'ընէին[1]։ Նոյնպէս և Մարիուեւ արքայամօր համար կը կարդանք՝ թէ «բազում բարեգործութեամբ զարդարեալ էր[2]». և Ըռուզ խարտուեի և Աելի մասին[3] թէ իրենց բարեպաշտութեամբ «լոյն զառուն Շիրակայ և մայրաքաղաքին Անւոյ՝ շինուածօք և արդար դաստատանօք և տրօք ննանկաց[4]»։

Աելի ցայտուն է վկայութիւնը՝ զոր 1285ի յիշատակագիր մը կու տայ կնոջ մասին, խնդրելով յիշել «զամենաբարեգործ և զքրիստոսասէր դչխոյ արքայիս մերոյ զօրհնեալն ի կանայս՝ զթագուհին զԿիր Աննայ, որ մայրաբար խնամօք զբոլոր եկեղեցւոյ որդիս յանձանձէր, և զհայրական այցառնութիւն ամենայն աղքատաց՝ յառատաձիր տուրս՝ զուարթամիտ ողորմութեամբ ընդայր». ու գեղեցիկ նմանութեամբ մը զայն կ'որակէ՝ «իբրեւ զնորատունկ ձիթենի ծաղկեալ լուսաւոր գործովք»։ Եղ՞ւկ որ մահուան փոթորիկն այդ տարւոյն իսկ արմատախիլ ըրաւ այդ ձիթենին ու զրկեց իւրմէ զինք պաշտող ժողովուրդը, մինչ Լեւոն քաղաքական խնդրով գնացած էր Թաթարաց Աղուն դանին[5], և ի դարձին արքունիքն ու աշխարհն ամայացած գտաւ այնպիսի մեծ կենակից և դչխոյէ մը։

Այդ բոլոր թագուհիք ու տիկնայք ճշմարիտ մայրեր կը պայծառ իրենք զիրենք իրենց հպատակ ժողովրդեան, և իբր այդպիսի կը վարուէին անոնց հետ, ջանալով դարմանել անոնց կարօտութիւնքը՝ որքան ժամանակներն և իրենց նիւթական կարողութիւնը կը ներէին. և առով իրենց խոճի և կոչման պարտականութիւնքն ի գլուխ տանելու։

9. — Աւետարանական բարեգործութեանց մին ալ էր հիւրասիրութիւնը, որ ցոյց կը տրուէր առ օտարս, մանաւանդ որոնք զուրկ էին օթեվանէ։ Հայութիւնն այս մասին մէջ եւս շատ փայլեր է՝ կառուցմամբ յատուկ հիւրանոցաց, զորս պիտի տեսնենք յաջորդ գլխոյն մէջ. և ուր չկային առանք, իրենց յարկին ներքեւ ընդունելով հիւրերը։ Յատկ յիշուած Շուշան Պահլաւունին և ամուսինը կը գովուին իրենց «աղքատասիրութեամբ և հիւրընկալութեամբ» եւս[6]։ Կը յիշուին Կիլիկիոյ արքունեաց մէջ ալ ասպնջականութիւն գտած եւրոպացիներ, աշխարհական և եկեղեցական, որոցմէ էր և Բրոկարդ, որ ամիս մը հիւր Յաց Ս. Հռիփսիմեայ պալատան մէջ՝ իր իսկ վկայութեամբ[7]։ Բուն հիւրանոցք Հայաստանի վանքերու մէջ էին. բայց հայուհին, զոր միայն կը նկատենք, գործ չունէր հոն, այլ իր տան մէջ իսկ կ'ընդունէր կարօտեալները։ Ու այս՝ մեծ աներու մէջ ծառայող ազախնայք պաշտօն ունէին հանգստութիւն և դիւրութիւն

1. Հէթ. յտ. 1318։ — 2. Ակ. հճդ. 1913, ս, 81։ — 3. Անա՝ 194։ — 4. Հէթ. յտ. 1357։ — 5. Պատ. Ուռ. 242–43։ — 6. Մգ. թղթ. 42։ — 7. Բրկ. ճ, ը։

ընծայելու անոնց. և որոցմէ կը զգուշացնէր Ցհ. Գառնեցին զքահանայս, որ չէր ուզեր թէ աղախին պահէին, գրելով այսպէս. «Մի զուգեացես (քովդ չպահես) դու ի կանաց ասպնջականս, հանգստարարս և գլխաւորացս[1]», ինչպէս աչխարհականք ունէին։

Զաքարիա սարկաւագ օրինակ մը կու տայ մեզ հայ հիւրասիրութեան 1611 թուականէն՝ շատ հետաքրքրական։ Աշնան վերջերն էր. և օր մը, կ'ըսէ, Միափոր գիւղին մէջ երեւեցաւ պարսիկ վերեզակ մը, և տուն մը մտաւ։ Տեսաւ հօն հայ կին մը, որ խարոյկ վառած էր, և քովը նստած՝ հնգամեայ աղջկան մը հետ, գուրպայ կը հիւսէր։ Պարսիկն հարցուց. «Խուրտայ առնո՞ւք». և կնոջ հաւանութեան վրայ բացաւ արկղն և ցոյց տուաւ ուլուններըը, անոր թողլով որոշել գինը. և իսկոյն յարեց. «Կարի քաղցեալ եմ. բեր հաց ի գինս ուլուանացդ»։ Կինը պատասխանեց. «Մի թէ հաց տամք մարդոյ և գին առնումք և լինիմք վարձավաճառ»։ Եւ գնաց երեք ձու բերաւ, եփեց և անոր առջեւ դրաւ. նոյնպէս մածուն, կոգի ու կորեկախառն հաց։ Վերեզակը կերաւ, հարցումներ ըրաւ, և տեղեկացաւ՝ որ կնոջ ամուսինն Ա.թայ հովիւ էր և ոչխար կ'արածէր։ Ցետոյ հանեց արկղէն ուլուններու գանագան չարքեր և աղջկան վզին անցուց. մօրը բազկին ալ գեղին ապարանջան մը դրաւ՝ ըսելով. «Ասուած շէն պահէ զտուն քո»։ Կինն ուզեց զարդերուն գինը տալ, բայց պարսիկը մերժեց ու մեկնեցաւ։

Այդ վերեզակն էր Շահաբաս Ա., որ յետ նուաճելու զՎրաստան՝ եկած էր ձմերելու Կայանաձորի մէջ. և օր մ'այդպէս ծպտեր էր՝ անձամբ տեսնելու համար ժողովրդեան վիճակը։ Երկու օր անցած՝ գինուոր մ'եկաւ շահին կոչմանէ, և կը կոչէր այրն ու կինը։ Շփոթեցան. կինն հազուեցաւ պատշաճօրէն որչափ կրնար. և այրը մեծեղջիւր խոյ մը պարգեւառած՝ աղջկան հետ գնացին շահին, զոր իսկոյն ճանչցաւ կինը։ Ա.րքայն երկար խօսեցաւ անոնց հետ. հաճեցաւ տրուած խելացի պատասխաններուն. գեղեցիկ զգեստներ հագցուց անոնց, և մելիքութեան պատիւը շնորհեց իրենց գաւառին վրայ[2]։ Հայկական հիւրասիրութիւնն այդ արդիւնքը տուաւ, հովիւը մելիք ընելով։

10. – Կեանքը բարդ է և ընկերական պատահարներն այլազան, որոց հաւասարապէս կը հանի հայուհւոյն մարդասէր սիրտը, և կը մատուցանէ հնարաւոր ժանդակութիւնը։ Այսպէս 963ին Ռոմանոս կայսրն երբ մեռաւ, անոր յաջորդեց Նիկեփոր, որոյ չար կինը միաբանեցաւ հայազգի Ձմշկիկ զօրավարին հետ, սպաննել տուաւ կայսրը, և գահը զօրավարին անցուց։ Մնացեր էին Ռոմանոսի երկու զաւակները՝ Վասիլ ու Կոստան-

1. Գառ. խր. 145. — 2. Ձ.ք. տրկ. ա, 24-26.

դին, զոր կայսերուհին նոյնպէս ջնջել կ'ուզէր։ Սակայն Զմշկիկ աւելի ոգորմած քան այդ վայրագ կինը, պատանիները փախուց իւր հայրենի աշխարհը, «առ Սպրամիկն, մեծ Մխիթարայ մայրն», որ կը բնակէր Վասպուրականի Ցանձիթ գաւառին մէջ։ Հինգ տարի վերջ հայազգի կայսրը խղճին խայթէն ապաշխարութեան եկաւ, բերել տուաւ երկու փախստական եղբայրները, և Կոստանդնուպոլսի գահը վասլի յանձնեց[1]։ Այսպէս Սպրամիկ առնչական, պահապան ու խնամակալ էր եղեր ապագայ քալ, ռազմագոռ ու մեծագոյն կայսերաց միոյն՝ Բ Բարսղի, որոյ վրայ բարոյական ազդեցութիւն մ'ալ ունեցաւ անշուշտ հինգ տարուոյ մէջ։

Աւշին կամ Ափշին ոստիկան մեծամեծ չարիքներ կը գործէր Հայաստանի մէջ, ուզելով նուաճել բոլոր աշխարհը, որուն կ'ընդդիմանային ազատանիէն շատեր, մանաւանդ Վասպուրականի տեարք՝ որ անդադար կը մարտնչէին։ Թշնամին յաջողեցաւ ձերբակալել ու կոտորել անոցմէ շատերը։ Կալանաւորաց մէջ կը գտնուէր նա և Աբշակ՝ Վարաժնունեաց տոհմէն, զոր Վասպուրականի տիկինը Սեդայ[2] աշխատեցաւ ազատել։ Յայտնի չէ՝ թէ ինչ կապ ունէր անոր հետ։ Նպատակին հասնելու համար՝ ձեռք առաւ Աւշնի կինը, որ իւր հօր քեռւոյն՝ Շապուհ Բագրատունւոյ դուստրն էր[3]. և յաջողեցաւ համոզել վայրագը, որով Աբշակ ազատեցաւ անոր օրէն՝ չնորհիւ այդ երկու գործօնաց հայուհեաց[4]։

Սմբատ Ա. Բագրատունի ճակատամարտ մ'ունեցաւ Ափամատ զօրավարին հետ՝ Ապահունեաց գաւառին մէջ, Տարօնի ազատութեան համար՝ զոր գրաւած էր նա, ապաննելով գաւառին տէրը Գուրգէն, Բագրատունի Աշոտ կիւրապաղատի որդին, որ յաջորդեր էր իւր հօրեղբօր՝ Դաւթի[5]։ Սմբատ պահանջեց Ափամատէն՝ որ գաւառն յանձնէ Դաւթի որդւոյն՝ Աշոտի ձեռքը[6], որ արքային Շապուհ եղբօր փեսայն էր[7]։ Ոստիկանը չուզեց լսել, ուակից ծագեցաւ պատերազմը, և վերջացաւ Հայոց պարտութեամբ, որոնք կ'ըսուէր թէ իբր 5000 մեռեալ թողած էին[8], և անթաղ ձեացած՝ ինչպէս կը պատահէր հին ժամանակ պարտելոց, զինակիցները փախուստ տալով ու թշնամիք փոյթ չընելով անոնց թաղման։

Անկելոց մէջ էր նա և Գեղաքունեաց իշխանը, «երիտասարդն չքնաղագեղն Աշոտ», որդի Սուփանայ՝ քեռորդւոյն Սմբատ արքայի[9]։ Անցաւ ժամանակ մը, մինչեւ հեռացան ու մարեցան պատերազմի չեփորներուն ձայները։ Եւ ահա օր մը մարտի դաշտին վրայ երեւեցաւ տիկին մը քանի մը ապառաւորաց հետ, և սկսաւ արտասրոփ ու դաշն քայլերով թափառիլ

1. Ուռ. 7, 29։ — 2. Ասո՝ 63։ — 3. Ասո՝ ԺԸ, ը, բ, 4։ — 4. Արծ. 270–71։ — 5. Յհ. կթ. 219. Արծ. 248, 260։ — 6. Արծ. 266։ — 7. Ասո՝ 61։ — 8. Յհ. կթ. 219–21. Արծ. 266–67։ — 9. Յհ. կթ. 221. Արծ. 267։

դիականց բազմութեան մէջ, իւր ակնարկը կեցնելով մի առ մի այդ կիսաքանդ մարմիններուն վրայ։ «Սպարապետական տիկինն» էր՝ եկած Տարօնէն, որ յետ երկար խուզարկութեանց գատեց ու ճանչցաւ նշաններէն գեղեցիկ Աշոտի այլակերպած մարմինը. փղձկեցաւ, ցօղեց անոր վրայ արտասուաց կայլակներ, մայրական գորովով մ'ամփոփեց զայն, և տարաւ թաղեց Տարօնի իւր սեպհական Պորպ աւանին մէջ[1]։

Բայց ո՞վ էր սպարապետական տիկինդ, եթէ ոչ՝ – ինչպէս կը կարծեմ՝ – նոյն ինքն Տարօնոյ իշխանուհին՝ կենակից Աշոտի[2], և գուստր յիշեալ Շապհոյ՝ որ կուէդ յառաջ յաջորդած էր Աբաս եղբօրն սպարապետութեան պաշտօնին մէջ[3]։ Եւ իր գուստրն ամբացուցած սիրտը, կու գար կատարել գթոյ կրկնակ պարտականութիւն. մին երախտապիտական՝ իւր երկրին ազատութեան համար նահատակուած իշխանին, և միւսն ազգակցական՝ իւր հօրաքեռորդւոյն զաւակին, որոյ գերեզմանն աչաց առջեւ և յիշատակը սրտին մէջ ուզեց պահել միշտ։

11. – Հաճելի է կարեկցիլ ու բարեգործել այն անձանց՝ որ կը սիրեն ու կը մեծարեն զմեզ. մարդկային է այս։ Բայց քան զայս աւելին ալ կը պահանջէ աւետարանը. գութ և ողորմութիւն առ թշնամիս, որ գերմարդկային է և աստուածանմանութեան կը տանի. և այս մասամբ եւս իսկապէս մեծ երեւեր է հայուհին ինչ ինչ առիթներու մէջ, որոց յիշատակը պահեր է պատմութիւնը։

ա. Ա. այս չքեղ էջ մը կը բանայ մեզ 700 թուականը՝ Վարդանակերտի ճակատամարտով։ Աբաբական հարատահարիչ տիրապետութենէն արդէն զգուած մեր աւագանին, տեղեկացաւ՝ որ անոնց կողմանէ ծրագրուած էր ջնջել իսպառ հայ նախարարութիւնն այրուձիոյն հետ, և այնպէս անվրդով իշխել ու կողոպտել մեր աշխարհը։ Կենաց ու մահու մէջեւ ընտրութեան վայրկեանն էր ուրեմն մերոց համար, և տատամսիլ չէր կարելի։ Ձմրան խորն ենք, և ձիւնը կը ծածկէ Հայաստանի սարերն ու ձորեր, աւելի տագնապալից դարձնելով կացութիւնը։ Բագրատունին Սմբատ կիւրապաղատ, որ գլուխն էր իշխանաց, խմբեց ազատանին, և երկու հազարէն պակաս գնդով մը կեդրոնացաւ Աշոտի աւանին մէջ։ Իսկ Աբաբացիք գաղտնաբար մեկնելով Նախճաւանէն, խաղացին Հայոց գնդին ետեւէն, որոնք զգալով՝ Երասխի արեւելակողմն անցան ու բանակեցան ամուր Վարդանակերտ աւանին մէջ, որ գետէն հեռի չէր[4]։ Անոնց հետեւեցան թշնամիք ալ, և ճակատեցան իրարու դէմ։

Կատաղի էր պատերազմը, որ վերջացաւ թշնամեաց կոտակոր պարտութեամբ. և որոնք հայկական վրեժխնդիր սրէն խուսափելու համար՝

1. Ա. 267. — 2. Ա. 211. — 3. Յհ. կթ. 186, 198, 244. — 4. Հմտ. Սկ. 148.

ապաւինեցան Երասխի սառուցեալ կոհակաց, առանց խորհելու՝ թէ Հայոց գետը դաշնակից էր Հայոց, և երկուքին միանգամայն կուր եղան։ Հինգ հազարէն հազիւ երեք հարիւրի չափ մազապուրծ անցան միւս կողմը, և խուճապով գնացին ապաւինիլ «առ տիկինն Շուշան», զոր համառօտ ակնարկութիւնդ կը պահանջէ ժամանակակցաց ծանօթ ու պաշտօնական անձ մը համարիլ։ Անոնք իրենց նպատակին, և հետապնդող հայ քաջերն անոնց մօտեցած էին արդէն, երբ աղմուկը տիկնոջ ուշադրութիւնն հրաւիրեց։ Տեսաւ ամրոցին պատշգամէն Ա.րաբաց սարսափահար խուճապը, և մահն՝ որ անոնց ետեւէն կը վազէր։ Գորովեցան աղիքը. վար թռաւ ամրոցէն, «ընդ առաջ» վտիթաց, հասաւ տեսաւ անոնց եղկելի վիճակը. բոլորը հետի, կիսամերկ ու վիրաւից։ Գ.թութեան հրեշտակ մ'էր որ կը հասնէր Ա.րաբաց։ Ընթացաւարտ մ'աւետարանի դպրոցէն, – որոյ սրտին ընդարձակութեան մէջ իրենց տեղերն ունէին Հայն և օտարը, քրիստոնեայն ու հեթանոսը, բարեկամն ու չարակամը, – անցաւ կանգնեցաւ հալածելոց ու հալածողաց միջեւ, բարձրացուց պաշտպան բազուկը, և հայկական սայրասուր նիզակները կանգ առին պատկառանօք այդ կնոջ մեծութեան առջեւ։

Յառաջ եկաւ հրամանատարը, կիւրապաղատին տոհմակից և անուանակից Սմբատ, որոյ երիտասարդ կերպարանաց վրայ դրոշմուած էր հայրենասիրէժ գինուորականի անողոք բարկութիւնը. և պահանջեց տիկնոջէն թոյլ տալ՝ որ հայ քէնն աւարտէր իւր գործը։ Երկու հակառակ սրտեր պահ մ'ուժգնակի բախեցան իրարու, և ի վերջոյ յաղթող հանդիսացաւ անոնց կակղագոյնը, որ յաջողեցաւ «բազում ազերսանօք և դաշամբք» նուաճել գնդապետին պողպատեայ կամքը։ Չէ գրուած, բայց կը գուշակենք՝ որ «ազերսանաց» նիւթն էր՝ թշնամեաց թշուառ վիճակը, որոյ հանդէպ՝ կը պնդէր տիկինն ազաչելով՝ քրիստոնէական ողորմութիւնը ցուցնելու ժամն էր. և «դաշանցը՝» թէ անոնք իւր հիւրերը պիտի լինէին, և պիտի հեռանային հայ հողէն՝ առանց դպչելու տերեւի մ'անգամ։ Հայ սպայն ու զօրականք խոնարհեցան տիկնոջ առջեւ, սրերը պատեանը դարձան, հնչեց փողն ու մեկնեցան։

Ա.րաբ գայլերը գառներու փոխուած, տիկնոջ ետեւէն գնացին մտան դղեակը, որ իսկոյն հիւանդանոցի վերածուեցաւ։ Շուշան սոթթուած անցած իւր նաժշտաց գլուխը, մայրենի խնամով լուաց ու «պատէր զվէրս» անոնց, դարմանեց օրերով և բուժեց։ Յետոյ զգեցուց անոնց պատշաճ հանդերձներ. իւր երամակներէն գրասաններ դուրս քաշեց անոնց թուով, հեծուց, և գոհ երջանիկ՝ իրենց Ա.ղյմելիք զօրավարին յղեց։ Ապշած հիացած էին վայրագներն ու հրամանատարն՝ հայ տիկնոջ վեհանձնութեան վրայ. և քան զայն ատելու չմնալու համար՝ արաբ իշխանը փու-

թացուց անոր «բազում չնորհակալութիւն» և «մեծամեծ պատիւս», կ'ըսէ պատմիչն այսպէս անորոշ ձեւով[1]։

Ո՞վ էր այդ «տիկինն Շուշան»։ Հ. Ալիշան Սիւնեացը կարծեց[2]։ Սակայն Սիւնիք դէպ ի հիւսիս ու շատ հեռի էին Վարդանակերտէն, մինչեւ ուր հասնելու համար՝ գժուարաւ կրնային թշնամիք խուսափել հալածողաց հարուածէն. և այդ չրջանին Շուշան անուամբ Սիւնեաց տիկին ալ ծանօթ չէ արդէն։ Ընդ հակառակն կուատեղին նշանակուած է Ակոռիէն վեր, և նոյն ինքն Արշարունեաց գաւառին մէջ[3]. ուրեմն հօն ալ փնդռելու ենք տիկինդ։ Եւ արդարեւ պատերազմէդ իբր տասը տարի յառաջ[4] կար ու յայտնի է «Ներսեհ ապուհպատ պատրիկ, Ելիրակայ եւ Արշարունեաց տէր», որ կը կառուցանէր Թալնոյ եկեղեցին՝ «ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ Շուշանայ ամուսնոյ իմոյ եւ Հրահատայ որդւոյն մերոյ», կը գրէ ինքն իսկ[5]։ Ահա ուրեմն մեր մարդասէր Շուշանն՝ առանց կասկածանաց, որ պիտի ճնայ նախանկար ծանօթ օրինակը քրիստոնեայ հայուհւոյն հոգւոյ մեծութեան թշնամեաց հանդէպ։

Բ. Հանդիսավայրն ու թուականը փոխադրենք, տեսնելու համար կամ սարբական տիկնոջդ մրցակից մ'ալ։ Թ. դարու կիսուն Հայոց աւագանւոյն գլխաւորութիւնը կը գտնուէր Տարօնոյ իշխանին՝ Բագրատունի Բագարատ իշխանաց իշխանին՝ որ օրերուն Ջափր ամիրապետէն Հայաստանի վերակացու և հարկահաւաք եկաւ Ասպետ, ներքնագոյր նպատակով մը մեր իշխանաց դէմ. և տեսնելով անոնց մխիթարութիւնը, դարձաւ ի Սամառայ՝ տեղեկացնելու իր պետին. և նա անոր պաշտօնն յանձնեց Աբղնոյ տիրոջ Մուսէի, որպէս զի ապատէր յարմար ժամուն, և մահացու հարուածը տար մեր աւագանւոյն։ Սա ուզեց կանխել, և խրոխտաբար ապտակեցնած իր գինուց, ծանր բանակով մ'եկաւ մտաւ ի Տարօն։ Բագարատ փութաց օգնութեան կոչել զքեռորդին Աշոտ Աբծրունի, որ իբր ազատանւոյն հետ հասաւ իսկոյն՝ երբ կռիւն արդէն պայթած էր, և ուժգին բախմամբ մը խորտակեցին Արաբաց զօրութիւնը, որոց մէկ մասը գնաց ապաստանեցաւ Բաղիշու պարսպաց ու բերդին ամրութեան։ Հայ քաջերն հասան պաշարեցին քաղաքը, որ դիմադրեց անոնց յարձակմանց. բայց Հայք չկրցան, և կը հակէին արթուն պարսպաց շուրջ։

Երկար տեւեց պաշարումը, այնպէս որ մէկ թշնամւոյն հետ քաղաքին վրայ յարձակեցաւ ուրիշ մ'աւելի ահաւոր, սովը։ Արհաւիրքն սկսած էր ներքը։ Օր մ'ալ յանկարծ քաղաքին դռնէն դուրս խոյացաւ տիկին մը, և «հետոտս» ու տագնապով գնաց հասաւ հայ զօրագլխաց վրաններըն։

1. Պ. Ա. 43–47։ — 2. Հյդ. 244։ — 3. Ասա՝ ծշ, 5։ — 4. Համտ. Շիր. 5. կոդ. 153։ — 5. Գրչ. արձ. 7։

Լեւոն որդի Ա. Հեթմոյ, և կինը Կեռան՝ գահաժառանգներ, բա-
բեպաշտութեամբ կանգնած իրենց աւետարանին քով, 1261
Թուականէն, որ կը պահուի Էրուսաղեմի մէջ (*աստ՝* 123)։

«Էր քոյր Բագարատայ», կ'ըսէ Թովմա[1], մինչ Ա.րտաշէսի եւ այլք՝ զայն «դուստր» կը դնեն նոյն իշխանին եւ կին Մուսէի[2]։ Ա.ռաջինն աւելի ուղիղ կը թուի ինձ, նկատելով պատմչին մերձաւորութիւնը. եւ իբր ամուսին Մուսէի՝ տարբեր իւր կամ Բագարատայ միւս քրոջէն՝ Հռիփսիմէի, որ մայր էր յիշեալ Աշոտոյ[3]։ Կեղծ Շապհոյ քով կայ նա եւ «Սոփի՝ դուստր» նոյն Բագարատայ, որուն սակայն տրուած է Հռիփսիմէի դիրքը[4], որով եւ անվստահելի իւր անձն իսկ։

Ա.րդ՝ այդ Բագրատունի ու քրիստոնեայ սիրտը, քաղաքականութեան պահանջմամբ ընկած Ա.րաբացւոյն դաւաճան և ատելի յարկին տակ, տեսեր էր իրեն նման մարդկային էակներ՝ – հայ թէ արաբ նոյն էր՝ – սրին ու սովին մէջեւ կանգնած ահաւոր մահուան հանդէպ, բռնաւորաց հրամանին ներքեւ։ Ի՞նչպէս հանդուրժէր կոթսեան այնչափ մարդկան, որոց մեծագոյն մասը պատասխանատու անգամ չէր կռուին։ Հասաւ փարեցաւ «լի հառաչանօք» հարազատին երկաթակուռ լանջաց, պաղատելով «բաւական համարել զգործ նահատակութեանն՝» զոր պարգեւած էր Ա.ստուած։ Դիմաց նա և քեռորդոյն և միւս զօրագլխաց խղճերուն, և հաւանեցուց հանել արձակել պաշարեալներն իրենց տեղերը, և Բաղեշի դռները բացուեցան[5]։ Հայուհւոյդ յաղթանակն աւելի մեծ եղաւ՝ քան հայ զօրականին չահածը։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Գլխոյս նիւթն ըստ ինքեան շարունակութիւն է նախորդին, այս տարբերութեամբ՝ որ մինչ դեռ միւս բարեգործութիւնք վերջացան գործողաց հետ ու գարձան յիշատակներ, և կամ ծածկուած մնացին մատենի մ'անկիւնը, հայուհւոյն փափուկ ձեռաց ուժեղ կերտուածներն ընդ հակառակն յաւերժացան, ճակատելով գարերու դէմ, իբրեւ յուշարձան անոր աննուաճ հոգւոյն՝ ի տեսիլ ամբողջ Հայութեան ու միանգամայն քաղաքակիրթ աշխարհի. և կազմեցին կարեւոր մէկ բաժինն հայ ճարտարա-

1. Ա.րծ. 122։ — 2. Լ.օր. 327։ — 3. Ա.րծ. 130, 161։ — 4. Շպհ. 49։ — 5. Ա.րծ. 119–22։

պետութեան և արուեստի պարծանաց, որոնք սփռած հայ հողին վրայ, և ամփոփուած առանձին հատորներու մէջ, պիտի խօսին միշտ հայ հանճարոյն ստեղծագործ կարողութեան մասին։

Ա.յս պարագայն կը ստիպէ՝ որ առանձին ուշադրութեամբ մը նայինք հայուհւոյն դաստակերտաց, որոց կառուցման մէջ նա կ'երեւի մերթ գործակից ու խրախուսիչ ամուսնոյն կամ զաւակաց՝ իր անձնական կարողութեամբ, կամ օժտով՝ զոր բերած էր հայրենի տնէն[1], և մերթ միայնակ, ապաւինած իր կորովոյն ու քսակին, ինչ որ իրաւունք կու տար անոր աւելի մեծ ու հպարտ զգալու ինք զինքը։ Բնական էր՝ որ այս ասպարիզին մէջ հանդիսացող կանայք ազնուական հարստներ լինէին։ Բայց երբեմն անոնց մրցակիցներ կը տեսնենք պարզ քաղաքացիներէ եւս, որոնք կը ցուցնեն՝ եթէ ոչ արեան, այլ սրտի և հաւատոց ազնուականութիւն մը, և իրենց կարողութեան չափով կը թողուն նման յիշատակներ։

Հայուհւոյն չինարար ձեռքն հասեր է եկեղեցեաց, վանքերու, հիւրանոցաց, հիւանդանոցաց, գրատանց, ջրմղներու, կամրջներու և բերդերու, զոր պէտք է նկատենք զատ զատ. և որոց առաջին աստիճանին վրայ կը դանուին

1. — Եկեղեցիք, որոնք մեծագոյն հրապոյրն ազգեր են անոր բարեպաշտ հոգւոյն, և անոր լաւագոյն խնամքը վայելեր՝ երիցագոյն դարերէն սկսեալ։ Մոռնալու չենք՝ որ արեւմտեան քրիստոնէից մէջ եւս հնագոյն, գեղեցկագոյն ու բազմագոյն յիշատակարանք ու փառքը կը կազմեն աղօթից տները։

Որով հետեւ պիտի խօսինք ժամանակի կարգաւ, հայուհեաց մէջ երիցագոյն կերտողն է՝ – եթէ պէտք է հաւատալ Սիւնեաց պատմչին անագան և աւանդական տեղեկութեան՝ – «մեծ բարեպաշտուհին» վաղարզդուխտ՝ տիկին Սիւնեաց, որ «յառաջ քան զհայ թուականն» կը կառուցանէ իր նահանգին Սիւնի վանուց եկեղեցին՝ «նորակերտ ձեւով, գմբեթայարկ խորան երկնանման՝» յանուն Լուսաւորչին[2]։

Բայց աւելի պատմական են՝ և տիկնոջէդ ոչ հեռի ժամանակաւ՝ ուրիշ շինուածներ։ Այսպէս Բուտ Աղուեղեան՝ Բ Խոսրովու Ա տարին (623) և վաղարշապատոյ մարզպանութեան օրով հիմը կը դնէ Բագարանի Ս. Թէոդորի և կը վախճանի։ Իր կինն Աննա յետ անցնելու առջը, առնական կամքով յառապարէզ կ'իջնէ, և «յետ երից ամաց... կատարեաց զսուրբ եկեղեցիս», կ'ըսէ արձանագիրը[3]։ Զառակուսի ձեւով, չորս պատերը կիսաբոլոր կոնքերու նման դուրս կարկառած, և վրան ութանկիւն գմբեթը, որ այժմ կործանած է. ամբողջութիւնը վայելուչ գործ մ'է[4]։

1. Ագաթ. 35–37։ — 2. Օրբ. 248։ — 3. Ձրբ. 1929, 36։ — 4. Նկտ. ս, 44։

Ամանայ Ս. Անանէն շինուեր է 637ին՝ երկու ճոխ և ազնուական ամոլներէ։ «Ես Գրիգոր եղուսար[1] եւ Մարիամ իմ կին շինեցաք զսուրբ եկեղեցիս վասն մեր հոգւոց», կը գրեն իրենք իսկ[2]. և որ հասաւ մինչեւ մեզ՝ իբրեւ մին հնագոյն ու կարեւոր օրինակներէն հայ սրբազան ճարտարապետութեան. միջակ մեծութեամբ, քառաթեւ հարթ պատերով, և ութանկիւն ծանր գմբեթով մը։ Նախորդին նրբութենէն զուրկ է[3]։

Հրապուրիչ է գործը նա և Մամիկոնեան Գրիգորի «եւ Հեղինեի նորին զուգակցի[4]», որոնք 669ին կը հիմնարկեն Ս. Բագաձոտան Ս. Բուճ աւանի կաթողիկէն, «տաճար փառաց անուան տեառն, գեղեցիկ վայելչութեամբ զարդարեալ[5]». և կամ «չքնաղագեղ եկեղեցի» և «երկնային իմն ճեմարան յարդարեալ ի վերայ երկրի». և անոր հարաւակողմը կը դնեն իրենց ապարանքը[6]։ Եկեղեցին է սրբատաշ քարերով, քառակուսի երկայնաձեւ անսիւն, չորս կրկնակ կամարաց վրայ կրելով գմբեթը. իսկ խորանին երկու կողմը կան կրկնայարկ մատուռներ[7]։

Տիկին մը, որ սեռակցաց մէջ դաստակերտաց բազմութեամբ պարծելու մեծագոյն իրաւունքն ունեցողներէն եղաւ, Սիւնեաց իշխանուհին է՝ Մարիամ Բագրատունի, որ չշատացաւ Աստուծոյ նուիրելով իր այրուքիւնը միայն[8], այլ և անոր փառաբանութեան յարկեր, և յատկապէս մենաստաններ՝ զորս պիտի տեսնենք ստորեւ, այսպէս գործնական դարձընելով իր բարեպաշտութիւնը, և մրցելով որդւոյն հետ[9]։ Իր եղբայրը Շապուհ սպարապետ[10] փափաքելով ինք եւս կառուցանել Վանեվանայ Ս. Լուսաւորիչը, ապաւինեցաւ Մարիամու փորձ ճարտարութեան. և «մեծափափաք տենչանօք վերակացու եւ տեսուչ» կարգեց զայն, որ ի գլուխ տարաւ գործն 903ին՝ «վիմատաշ կոփածովք, չատածախ գանձիւք եւ մեծաչան վաստակովք», կը գրէ Իշխանն իսկ[11], զգացնելով իր սրտին ամբողջ գոհունակութիւնը քրոջ գործօնէութենէն։ Եկեղեցին խաչաձեւ և անսիւն է, պայտանման կամարաց վրայ կրելով գլանակերպ գմբեթը՝ կոնաձեւ ծածկութով. և հարաւակողմն ունի թաղակապ գաւիթը կամ ժամատունը[12]։

Աբծրունի Մլքէ թագուհին՝ ամուսնոյն հետ 914 թուին պսակուած Վասպուրականի անդրանիկ թագերով, կը ձեռնարկէ ինքն եւս թողուլ նուիրական յիշատակ մ'ապագայից. և Վարագայ ուխտին մէջ կը կառուցանէ Ս. Աստուածածին եկեղեցին, անոր հետ կապելով իր աւետարանն

1. Լա. illustris = պայծառ. իբր տիտղոս ընդունուած Բիւզանդիոնէն, — 2. Ն. Սրգ. 194, — 3. Ղհպ. ա, 33, — 4. Գրյ. պր. 9. աստ՝ 124, — 5. Գաւ. 35, — 6. Յհ. կթ. 116, — 7. Անյ. 144, — 8. Աստ՝ 168, — 9. Աստ՝ 97, — 10. Աստ՝ 61, — 11. Օրք. 132–33, — 12. Ազ. հճդ. 1913, ա, 51–53.

ալ[1], յորում կը գրէ՝ թէ տաճարն «իմ ձեռամբս եւ ծախաւք եմ չինեալ՝ յաւգնականութիւն ինձ եւ արքային իմոյ Գագկայ եւ զաւակաց իւրոց[2]»։ Նոյն ուխտին հինգ եկեղեցեաց մին է իրենը. քառակուսի, պատերէն դուրս կարկառած չորս կոնքեր. արեւելեանն և արեւմտեանն աւելի խոր և հաւասար իրարու, կազմելով հայկական խաչի ձեւը։ Իսկ սրահէ չորս կամարաց վրայ նստած է բոլորշի գմբեթը, որ կ'աւարտի կոնաձեւ երկայն յարկով։ Դիտենք՝ որ գոթական սրահէ կամարը գէթ 70 տարի յառաջ կ'երեւի հօս՝ քան Անւոյ կաթողիկէին մէջ, ուր կեդրոնացած էր ցարդ մասնագիտաց ուշադրութիւնը։ Կան նա և չորս փոքր աւանդատներ[3]։

Աչոտ Սիւնի կը նորոգէ Խոտակերաց հին վանքը, և անոր մէջ եկեղեցի կը շինէ։ Հազիւ մահը կը զգետնէ իշխանը, մեր աշխարհին սովորական երկրաշարժ մ'ալ[4] կը տապալէ նոյն դաստակերտը։ Անոր կենակիցը Շուշան[5], զոր կաթողիկոս պատմիչը կ'որակէ «գերիմաստ» բառով[6], 910ին կը կանգնի բնութեան ուժին դէմ. և ուզելով «նորոգել գյիշատակ» ամուսնոյն, «նոր շինեցի, կը գրէ, զսուրբ եկեղեցիս՝ կրաւնաւորաց շինուածովք», որ նոյնպէս կործանած էին։ Եկեղեցիդ էր Ս. Աստուածածին՝ հինգ խորանով, քանդակազարդ դռներով ու պատուհաններով, միւս հանգամանքներն անյիշատակ թողուած նկարագրողէն[7]։ Տիկինը միանգամայն կ'ընծայէ մեծ գիւղ մ'իրը եկամուտ. և կ'ընդունի տարին երեք քառասուն պատարագ՝ ի նպաստ իրեն, ամուսնոյն և զաւակաց[8]։

Նոյն տիկնոջ բարեգործ նուն Ռոփիա[9], անցած սկեսրոջ գահուն վրայ, ուխտի կ'երթայ Վայոց ձորոյ անչուք Գնդեվանք մենաստանին, ուր կը պահուէր բազմութիւն մը սրբոց նշխարաց[10]. և կ'որոշէ եկեղեցի մը շինել հօն ու բնակեցնել կրօնաւորական ընկերութիւն մը։ Ճարտար քարտաշներ կը կոչէ, և հակողութեամբ Սարգիս վանահօր ու գործակալութեամբ նկարիչ Եղիշէ երիցու՝ կը կանգնէ աղօթատունն 936ին՝ «ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ, կ'ըսէ, եւ յարեւշատութիւն իշխանաց իշխանին Սմբատայ եւ որդեկաց մերոց»։ Եւ «նկարակերտ յօրինուածովք զարդարեն զառաստաղս և զորմունս նորա». մեծահանդէս նաւակատիք մը կը կատարեն, և կը հաստատեն միանձանց բազմութիւն մը։ Գիւղ մ'ալ կը շինէ տիկինն անոր մօտ՝ իրր ժառանգութիւն ուխտին, և բոլոր ձորը կը ծածկէ պտղատու ծառերով։ Եւ ինքն իսկ կը սքանչանայ իւր գործին վրայ՝ գրելով. «Մատանի էր անակն Վայոց ձոր. չինեցի զսա եւ եդի ակն ի վերայ[11]»։ Եկեղեցին քառաթեւ է, թեւերուն տանիքները կո-

1. Աստ՝ 202։ — 2. Բզմ. 1911, 128։ — 3. Վարդ. 37, տխ. 28. Ղ. Սրգ. 257։ — 4. Հմմտ. աստ՝ 15։ — 5. Աստ՝ 158։ — 6. Յհ. կթ. 302։ — 7. Ջալ. բ, 165։ — 8. Օրք. 173։ — 9. Աստ՝ 196։ — 10. Հմմտ. աստ՝ 164։ — 11. Օրք. 190–91։

նաձեւ բարձրացած, և վերեւ ութանկիւն գմբեթ՝ մը. բաւական վայելուչ՝ առանց մեծ նրբութեան[1]։

Վարագայ եկեղեցեաց խմբին մէջ՝ Վասպուրականի թագուհին խուշշուշ խաթուն՝[2] Մուքէի վերոյիշեալ դաստակերտին մօտ 981ին դրաւ իրենն ալ. «զՍուրբ Սոփիա տաճարս՝ վասն փրկութեան հոգւոյս եւ ննջեցելոյս ի Քրիստոս[3]»։ Եկեղեցին երկայնաձեւ քառակուսի է, խորանին երկուսեք զոյգ մ'աւանդատներով։ Տաճարին կիսուն վրայ որմերուն կից կան երկու մոյթեր, որոնք խորանին զոյգ մոյթերուն հետ վեր կը բռնէին գմբեթը, որ այժմ կործանած է՝ հարաւային պատին հետ[4]։

Քաջածանօթ Շուշիկ Պահլաւունին այրեցած[5], անցաւ երեք որդւոց գլուխը. և 986ին սկսելով՝ 1025ին աւարտեցին իրենց տապանատան Մարմաշենի եկեղեցին, կը գրէ երէց որդին Վահրամ, «մեծ ջանիւ եւ բազում ծախիւք՝ ես եւ մայր իմ Շուշիկ՝ Հայոց տիկնաց տիկին» և միւս եղբարքը, «ի յիշատակ յաւիտենից մեզ եւ որդւոց մերոց»։ Արդարեւ յաւիտենական պարծանք մը Թորոսին իրենց այդ տաճարը. քառակուսի ձեւով. ճակատներուն կեդրոնի մասն աւելի բարձր քան կողմնականները. խորշեր ու կամարաձեւ քանդակներ չորս կողմն և ութանկիւն գմբեթին շուրջ, վերջնոյս կամարները սրանկիւն, և գմբեթին տանիքն ակօսաւոր[6]։ Յիշատակարանը կը յարէ՝ թէ «չինեցաք եւ այլ բազում եկեղեցիս եւ վանորայս», բայց բազմաթիւ կալուածներով հարստացնելով յատկապէս զՄարմաշէն։ Եւ կու տան այս արժանաւոր գովեստն իրենց զարմին. «Ամենայն տամբ եւ տոհմիւ հաւատարիմք տեառանց մերոց, եւ նահատակեալ ի վերայ տանս Հայոց, աշխատութեամբ եւ արեամբ մեր եւ որդւոց մերոց եւ գանձուց առատութեամբ եւ ամենայն հնարիւք խնդրէաք զխաղաղութիւն աշխարհիս եւ զհաստատութիւն եկեղեցեաց[7]»։ Երանի՛ իրենց ազգատոհմին, որոյ վրայ մեք իսկ սքանչացանք[8]։

Աղուանից իշխեցողներէն Գագկայ քոյրն Ոսկի՝ 1000 թուականին Արցախոյ Տումի գիւղին մէջ կերտեր է աղօթանոց մը՝ գերեզմանատան մէջ, արձանագրելով այսպէս. «չինեցի տուն Աստուծոյ՝ ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ եւ ծնողաց իմոց» Մուսէի և մօրը. իսկ այժմ կիսաւերուլ վիճակի մէջ է[9]։

Բայց անկասկած մեր հայրենի արբութեանց փառքն եղաւ ու Ձեզ Անւոյ կաթողիկէն, որ ապագայ դարերու և ազգաց զարմանքը պիտի

1. Լալ. ա, 52, 53։ — 2. Առա՝ 61։ — 3. կճդ. Անր. 19։ — 4. Վալտ. տխ. 28. Ն. Սրգ. 257։ — 5. Առա՝ 169։ — 6. Ներս. բ, 40, 41։ — 7. Բամ. հ. 212։ — 8. Առա՝ 97-99։ — 9. Արց. 79։

չարժէր։ Անոր հիմունքը դրին Ս Ամբաւոյ հզօր ձեռքերը, որ կառուցին անմահ ոստանին անսասան պարսպները. և որոյ շողշողուն պսակը պիտի կազմէր «հազար և մի եկեղեցեաց» այդ թագուհին։ Անոր հիմանց վրայ մահը կաշկանդեց կերտողին աննուաճ բազկները, և կառուցումը վիճակեցաւ փափուկ ձեռաց իր նաղելի նուին կատրանիդէի, որ կը ճառագայթէր անոր յաջորդին Գագկայ արքունեաց մէջ[1]։ Ընտրութիւնը նախախնամական էր։ Դուրս թառ դշխոյդ պալատէն, թողլով՝ որ կենակիցը նախ ընդարձակէր և անդորրացնէր նորակառ գաւազանը. և դրուած հիմերուն վրայ դիզեց բարձրացուց և աւարտեց փառապանծ տաճարը, «ծնունդ հոգեւոր եւ արձան մշանջենաւոր[2]». արքայադստեր՝ արքայակնոջ ու մեծ բարեպաշտուհւոյ վայել գործ, և արժանաւորապէս քան իր մարմնաւոր ծննդները, որ իրարմէ պիտի յափշտակէին ու պառակտէին մեծին Աշոտոյ գահը։ Եւ իսկապէս «մշանջենաւոր», հազար տարի վերջ գինք չրջապատող համատարած աւերակաց մէջէն գլուխը տակաւին բարձր բռնելով։ Արդեօք Կատրանիդէ տագնապաւորուած ծրագրին հետեւեցաւ ճշդիւ, թէ փոփոխեց. անոր թէ իրենն են ներքին գոթական գծերը[3], աւելի ճոխ քան ի Վարագ[4], որ և այդ ոճին հնագոյն և ուշագրաւ օրինակը կարծուեցան, չենք գիտեր։

Յաջենայն դէպս թագուհւոյդ ժիր ու խնամոտ ձեռքերէն ելաւ տաճարդ, հիմնարկուած իբր 988ին և աւարտած 1010ին, «ամենապայծառ վայելչութեամբ, բարձրարերձ կամարօք զմբեթաւորեալ, խորան երկնառնման», ինչպէս կ'ըսէ պատմիչը[5]։ Աստիճին ձեւով ու զարդերով շատ նման է Մարմաշենի եկեղեցւոյն, որ հետեւեցաւ կաթողիկէին, – զուցէ ճարտարապետը նոյն Տրդատն էր, – ի բաց առեալ ատոր ներքին յօրինուածն, ընդարձակութիւնն ու վեհութիւնը, որոյ հետ կը զուգէ կառուցողն իր սրտի մեծութիւնը՝ ժուժկալ ու վսեմ արձանագրութեամբ մը[6]։ Վարդան պատմիչն ու ժամանակակիցք իրաւունք ունէին երեւակայելու՝ թէ թագուհին գայն չինեց՝ «ի հրեշտակէ Աստուծոյ յօրդորեալ», որ կը խոստանար ձեռնտու լինել նոյն կառուցման, և տաճարին մէջ ձգել մինչեւ Քրիստոսի գալուստը[7], մինչ յետոյ իբր ամուսնոյն կերտած Ս. Գրիգորը, «տարիտաեղն տեսողացն» ըստ Աստղկան, ժԹ դարուն խակ հիմնայատակ պիտի լինէր[8]։ Մաղթենք՝ որ պահպանն հրեշտակը չպակսի բնաւ կիսաքանդ կաթողիկէէդ։ Տեսանք եւս՝ թէ որպիսի հարատեւութեամբ զարդարեց գայն Կատրանիդէ յետ աւարտման[9]։

Խոգրատուն ան պատուոյ և մանուանդ արեանաւոր տիկնանց

1. Աստ՝ 158–59։ — 2. Բառ. ՀՍ. 8։ — 3. Շիր. 64–70։ — 4. Աստ՝ 218։ — 5. Աստ. 256։ — 6. Բառ. ՀՍ. 8. Շիր. 67։ — 7. Վրդ. 90։ — 8. Շիր. 52։ — 9. Աստ՝ 201։

չինարար գործօնէութեան շրջան մ'է այս։ Կիւրիկեան Ա. Դաւթի դուռտրը «Հրաւիրէ թագուհի», – որոյ տիտղոսը պիտակ կը թուի[1] կամ երկրորդ անուն, զի իրեն ամուսին կամ զաւակներ չեն յիշուած, – 1063 թուին Սանահնի մէջ յիշատակ կը թողու զոյգ մը շինուածներ. «չինեցի, կ'ըսէ, գնչխարատունս եւ գեկեղեցիս[2]»։ Նշխարատունն է քառակուսի, գմբեթով մը՝ որ նստած է չորս ընդարձակ կամարաց վրայ, և սոքք՝ չորս գեղաքանդակ կիսասեանց վերեւ. և իւր կոնաձեւ տանիքը կը վերջանայ բոլորակ պատուհանով մը։ Որմերուն մէջ կան մեծ ու փոքր դարաններ՝ նրբաքանդակ շրթներով. ունի վառարան մ'ալ ծխնելուզով։ Գալով եկեղեցւոյն, նշխարատան կից կայ Ս. Գրիգոր եկեղեցեակը, արտաքուստ բոլորակ, և ատարտած գմբեթով՝ որ կը վերջանայ կոնաձեւ. իսկ ներքուստ խաչաձեւ է, չորս գմբեթատարած կամարներով, և երեք պատրագամատոյց սեղաններով։ Երկու շինուածոց միջեւ կայ նաև փոքր գաւիթ մը կամարակապ ու խորանով[3]։ Ա.րդ՝ դժուարին է ճշդել՝ թէ «եկեղեցիս» այդ գաւիթն էր թէ Ս. Գրիգոր, կամ երկուքն ալ միասին։

Նոյն Կիւրիկեան տնէն 1153ին ուրիշ երկու քոյրեր կը խօսին Գոբայրի մէջ. «Ո՛ր. Եւ Մարիամ դուստր Կիւրիկէի (Գ.) թագաւորի՝ յազգէ Բագրատունի, չինեցի զտուրբ կաթուղիկէս՝ աւգնութեամբ քեր իմոյ Ռուսուդանայ[4]», ուր և կրօնաւորեցան յետոյ[5]։ Եւ յիշատակարանին սկիզբը կը դնեն ազերսս. «Ք.ա. Ա.Ծ. յիշեա զՄարիամ եւ զՈւսուդան ի գալստեան քումմ»։ Եկեղեցին մեծ մասամբ կործանած այժմ, ներքուստ անթիւն էր, ծաղկաքանդակ պատուհաններով. և ճնացեր է հիւսիսային խորանը միայն[6], վկայելով՝ որ խորաններ կային միւս կողմերն ալ։

Գարձեալ նոյն քոյրերն Հաղբատայ տաճարին առջեւ կը շինեն փոքր գաւիթ մը, ինչպէս կը գրէ Մարիամ. «Հանդերձ Ռուսուդնայիւ չինեցի զգաւիթս, եւ ծածկեցի իմ արդեամբս», այդպէս մ'ալ տալով մեներատանին[7]։ Իւր քոյրը կը վախճանի, և ձեռնարկէց հարազատ փափաք կ'ունենայ և 1185ին այդ գաւիթը կը վերածէ աղօթանոցի մը. «մեծ յուսով շինեցի, ըսելով, զտունս աղաւթից ի վերայ հանգստարանի» հօրը, յիշեալ քրոջը, մօրն և իրեն. և որ կ'աւարտի Բարսեղ առաջնորդին ձեռամբ[8]։ Այսր յաջորդներէն Յովհաննէս խաչենեցի տակաւին անբաւական գտնելով զայն, 1221ին կը քակէ և կը շինէ այժմեան «մեծ և գեղեցիկ շինուածս[9]», պահելով Մարիամու ձեռակերտին յիշատակը միայն։

Մեր այդ արքայադստերք կ'երեւին նաև Սանահնի փառահեղ գաւթին մէջ, զոր կերտեց Բարսղի նախորդն 1181ին։ Մեծ գմբեթ մ'ունի՝ նստած

1. Այս՝ 121։ — 2. Յալ. ա, 32։ — 3. Նկպ. բ, 27. Այց. 28–33։ — 4. Այս՝ 193։ — 5. Այս՝ 170։ — 6. Ա.գ. ճեգ. 1901, 419–20։ — 7. Երզ. 26։ — 8. Նոյն՝ 21։ — 9. Կիր. 56։

չորս սիւներու վրայ, քանդակազարդ խոյակներով ու խարխներով, որոնք նուիրուեցան նոյն քոյրերէն, և որոց յիշատակները կը կրեն իրենց վրայ. մին Մարիամու երիցուն, որ «մեծաւ յուսով» կանգներ է զայն. միւսը Ռուսուգանայ, լինելու համար իրեն «սիւն լուսոյ ի կեանս յաւիտենից». երրորդն իրենց քրոջ Բաւրիևայի, որ կը խնդրէ միայն յիշուիլ. իսկ չորրորդն իրենց հօրաքրոջ[1] Ռուսուդևնայի և մօրը Թաւարայ՝ նոյն խնդրուածով[2]: Բագրատունի զարմանուհեացդ հաւատքն ու սէրն է ուրեմն՝ որ 755 տարիներէ ի վեր այդ վեհ գմբեթը վեր կը բռնէ, մինչ իրենք կը հանգչին հօն մօտը հայրենի դամբարանին մէջ:

Ականարկեցինք այլուր[3] գործօնէութեան Ռուսուգանայ դստեր՝ Խուրլու խաթունի, որ ժամանակակից և հաւանօրէն նոյն էր Խաղբակեան Պռօշ իշխանի համանուն կենակցին հետ[4], – զի անուանդ տարածուն չէր. – և որոյ մէջ կը խօսի՝ ոչ Իւանէի վրացի արիւնը, և ոչ Վայոց ձորոյ տիկինը, այլ Բագրատունի զարմը: Եւ Հոռոմոսի վանուց մէջ «չինեցի, կը գրէ, զիմ նախնեաց (որ է Անւոյ Բագրատուննեաց) տապանատունս եւ զերեսին եկեղեցիս ի վերայ սորա»: Տապանատունն է ցած և անսիւն, «այլ զարմանալի հոյակապ չինուածովք», վերէն կամարաձեւ, որմերը սրբատաշ մեծամեծ քարերով, ու «պէսպէս վսեմ քանդուածովք», և արեւմտեան կողմէն բաց. իսկ արեւելակողմէն ծածկուած «փառահեղ խաչաքարիւք», ու բեմ մը սեղանով: Տապանատան վրայ նստած են երեք որմակից ու փոքրիկ մատուռներ, յիշեալ «երեքին եկեղեցիք». միջինը գմբեթով՝ որ կոնաձեւ կ'աւարտի, և կողմնականք՝ սրանկիւն ճակատներով. և կը գրաւեն տապանատան ամբողջ լայնութիւնն ու երկայնութեան կէսը: Այդ գմբեթին մէջ է՝ որ կը հնչէ կառուցողին աղերսարկու ձայնն՝ ի նպաստ իւր Բագրատունի մօր. «Տէր Ա. ողորմեա Ռուզուքանայ ի միւսանգամ քո գալստեանդ. ամէն[5]»:

Բարեկեցիկ ու ժիր անձինք են Ամոյ աւագերէցը Տրդատ և դպիրը Խուշուշ, որոնք 1173 Թուին մեծ նորոգութիւն մը կը կատարեն Անւոյ Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն վրայ, գործ Ապղարիպ մարզպանին, զոր իրենք գնած էին: «Շինեցաք վերատին, կ'ըսեն, զմեր գանձագին հայրենիքս զՍ. Փրկիչս՝ շատ աշխատութեամբ, եւ նորոգեցաք յատակին պայծառութիւնն, ոչ ունելով զոք աւգնական»: Անոր կից կը շինեն նաև «ժամատունս ամարայնոյ եւ ձմերայնոյ» (այժմ կործանած), և կը նուիրեն զանազան կալուածներ[6]:

Հաղբատայ մեծ ժամատան մէջ 1189ին Դաւիթ, որդի վերին խա-

1. Հմմտ. Ակ. ազգ. 1901, 420: — 2. Այր. 16–17: — 3. Ասա՛ 107: — 4. Շհխ. ր, 286: — 5. Ն. Արգ. 159. Նհգ. ա, 20. ասա՛ 107: — 6. Բամ. հ, 31:

չենեցի Աբրանի[1]*, կը շինէ ձախակողմեան խորանը սեղանով՝ իւր հօր և փոքրոհասն քրոջ գերեզմանաց վրայ*[2]*։ 1195ին հօն կ'երթեւ նա և Սկեւռայ, որ «չինեցի, կ'ըսէ, զաւրք Աստուածածինս», որ էր մենաստանին հին եկեղեցին, այդ ժամանակ «խախտեալ ի հիմանց»։ Բարեգործութիւնդ կը կատարէ «վասն մեր հայրենի գերեզմանացս», սահմանելով պատարագներ, «ի կենդանութեան իմում՝ Դաւթի, եւ յետ իմ մահուան՝ ինձ*[3]*»։ Անկներեւ է՝ որ նորոգող սիկինդ ամուսինն էր յիշեալ Դաւթի՝ որ արդէն մեռած էր. և ինք կը թեւարկէր ու կը խնամէր իրենց տոհմին հանգստարանը։*

Բագնայրի մէջ երկու ամուսինք՝ Խաչերայր ու Սիտամ՝ «չինեցաք, կը գրեն, զգերեզմանաց մին եկեղեցին». և կ'ընծայեն ուխտին «զմեր տաճարն եւ զտարաւոյթն եւ ի ներքին տուն[4]*»։ Վանագդ մօտ երկու մատուռներ տեսաւ Հ. Սարգիսեան*[5]*, որոց մին կը թուի ամուսնացդ գործը։ 1201 թուին կը յիշուի Խաչերայր մը, որ հայրենի կալուածք մը կը չնորհէ Հոռոմոսի*[6]*։ Գուցէ նոյն է մեր տեսածին հետ, որով այդ ժամանակներ ապրող անձինք կը լինին սոքա։*

Արտասուչ է պարտպոյն Հաթերքոյ սիկնոյ Արզու խարտուիճի[7]*, որ նախ 1191ին վախտանկ ամուսնոյն, տագրերուն և որդւոց հետ «ձեռնտու» եղեր է Գնեակոյ եկեղեցւոյն չինուածին*[8]*, յորում «բազում ինչ յօժանդակ եղեւ» սիկինդ՝ ըստ Դանձակեցւոյն*[9]*։ Թուականէդ անցեր են 23 տարի. և Արզու արդէն իրարու քով քաղեր է կենակիցն ու երկու որդիքը, կը գրէ ինքն իսկ դողդոջուն ձեռամբ, և կը ձեռնարկէ անոնց տապանատուն Դադի վանուց մէջ եկեղեցւոյ մը շինութեան, զոր որդիքն իսկ մոռցեր էին ու չհասան, և իրենց մօր կատարեցին կառուցանել։ Զոր և «մեծ յուսով եւ շատ աշխատութեամբ» ի գլուխ կը հանէ 1214ին, «ի փրկութիւն հոգւոց նոցա եւ իմ գառերաց եւ ամենայն զաւակաց», կ'ըսէ, զանազան կալուածներ ալ կապելով անոր հետ*[10]*։ Ճէնքն է չորեքկուսի անսիւն, և ներքուստ նկարազարդ, ուստ խորանին երկուստեք ունենալով ուրիշ մի մի կրկնայարկ խորաններ, և նոյնքան ալ արեւմտեան անկեանց մէջ*[11]*։*

Պարզ քաղաքացիներ են «Սարգիս եւ Զաքարէ՝ որդիք Յակոբայ, եւ խալիւն մայր մեր», որոնք 1201ին Գուգարաց Հոռոմայր մենաստանին մէջ «չինեցաք, կ'ըսեն, զեկեղեցիս՝ յիշատակ հոգւոյ մերոյ՝» յանուն Աստուածամօր. և է «փոքրագոյն սպասչէն» ըստ ուղեւորին[12]*։ Անոնց*

1. Աստ՝ 57։ — 2. Երզ. 25։ — 3. Նոյն՝ 67։ — 4. Բառ. ս. 172։ — 5. Ն. Սրգ. 189։ — 6. Նոյն՝ 151։ — 7. Աստ՝ 24։ — 8. Արց. 350։ — 9. Կիր. 111։ — 10. Արց. 204–5։ — 11. Ա. հց. 1913, բ, 78–79։ — 12. Ջալ. ա, 92, 99։

ժամանակակից է Մանաճիհր՝ «ծառայ Մարծպանայ» Համազասպեանց[1], որ կը գրէ՝ թէ ինք և ամուսինը կատայ «չինեցաք զմատուռս» կամ խորան մը՝ Տաշրաց Դրսեղ գիւղի եկեղեցւոյն մէջ, և կու տան «այլ արդիւնք» փոխարէն պատարագաց[2]։

Զաքարեան աշխարհակալ եղբարց արիւնն ու հոգին կը կրէ խորիշահ, տիկին Ներքին Խաչենոյ[3], մին մեր ժրագոյն շինողներէն, որ նախ 1212ին վերատին կը կերտէ Մեծարանից ուխտի եկեղեցին՝ ըստ իւր յիշատակարանին։ Ունի լոկ բարձր խորան մը, ուր կը հանէ սանդուղ մը հարաւէն. և հիւսիսակողմը չորս խցիկներ[4]։

Նոյն տան անթուական աւետարանի յիշատակարանին մէջ տիկինդ ու կենակիցը Վախթանկ կ'իմացնեն՝ թէ «բազում փափաքանօք և յօժարութեամբ սրտից մերոց շինեցաք զեկեղեցի՝» առանց յիշելու անունն ու վայրը. «և երեւելի սպասիւք զարդարեալ ներքոյ և արտաքոյ, և հաստատեցաք յօրինուածօք», որուն կ'ընծայեն նոյն գեղազարդ աւետարանն ալ. և ասով «կամեցաք, կ'ըսեն, գրել զանուանս մեր ի գիրքն կենդանի[5]»։

1216ին իշխանն արդէն մեռած է, և կնոջն ու Հասան որդւոյն պատուիրած՝ եկեղեցի մը կառուցանել նա և Գանձասարի հայրենի գերեզմանատան մէջ։ Կը սկսին՝ կը բարձրացնեն. և տիկինն յետ մահանալու անոր գլխաւոր մասին շինութեան՝ իւր յանձնառութեան բաժինը կատարած կը համարի, և կ'երթայ կրօնաւորիլ[6]. և որդին կ'աւարտէ գործը, «գեղեցկազարդ յօրինուածովք, գմբեթազարդ և երկնանման[7]», ինչ որ տարիներ կը տեւէ, վերջանալով հազիւ 1238ին[8]։

Նոյն տիկնոջ քոյրը Դոփ, տիկին Վերին Խաչենոյ[9], 1225ին Խաթրայ վանուց մէջ կ'արձանագրէ՝ թէ շիներ է «զգաւիթս եւ զմատուռս» նոյն ուխտի եկեղեցւոյն, և պարգեւեր աւետարան ու կալուած մը[10]։ Գանձակի վարդանլու գիւղի մէջ եւս կայ կիսականգուն մատրանանման եկեղեցեակ մ'անտաշ քարերով, կամարակապ, և մտից առջեւ աւելի փոքր գաւթով մը։ Շինուեր է 1215ին, արտով քան քսակով հարուստ տիկնոջ մը ձեռամբ. այն է «Հասան՝ դուստր մեծին Գրիգորոյ, ամուսին Տաւդանայ իշխանի», որ կանգներ է զայն «ի փրկութիւն» իւր և կենակցին հոգւոյն[11]։

Նման փոքր աղօթանոց մ'ալ կայ Հաղբատայ վանուց քով՝ յանուն Աստուածածնի, կառուցուած «արդեամբք խաթրունին», որ դուստր էր

1. Աստ՝ 10։ — 2. Ջալ. ն, 115։ — 3. Աստ՝ 56։ — 4. Արց. 170, 171։ — 5. Հէր. ձեռ. 1214։ — 6. Աստ՝ 171։ — 7. Կիր. 146։ — 8. Արց. 173։ — 9. Աստ՝ 35։ — 10. Շկթ. բ, 363։ — 11. Ազ. ճաց. 1913, բ, 78–79։

խաչենեցի Գեսումեան տոհմէն Հասանայ, և ամուսին Զաքարիայի՝ տիրոջ Գագայ, Տաւուշի և այլ գաւառաց։ Հօն կը թաղուին տիկնոջդ երկու եղբարքն ալ՝ Սենեքերիմ ու Սեւադա, որոց և իւր յիշատակին համար ձեռնարկեր է շինութեանդ, նուիրելով նա և նշխարակիր ոսկի խաչ մը, մեծածախ աւետարան մը, արծաթ սկիհներ և այգի մը[1]։

Արագածոտան վայելչակերտ Յովհաննավանք ուխտի եկեղեցին կը վերաշինուի 1216ին։ Անոր գործակից էին երկու ամուսինք. «ես Վահրամ որդի Եղբայրկան եւ զուգակից իմ Թայիկ», ինչպէս կը գրեն, տալով «զամենայն ստացուածս մեր ի ծախս սորա եւ զԴպրավանաց այգին*[2]»։ Յաջորդ տարին նոյն նորոգման ձեռնարկու կը հանդիսանայ նա և կայսենոյ տեարք՝ Վաչէ և Մամա խաթուն*[3], և «բազում տրօք և ընծայիւք օգնական» կը լինին հարաւային գաւթին վերածման՝ քարեղէն նորակերտ եկեղեցւոյ մը, «գեղեցիկ և զարմացուցիչ տեսողացն», կարմիր ու սեւ քարերով, կամարներով չորս սեանց վրայ, որ կը բռնէին գմբեթը. և երկուստեք աւագ խորանին և արեւմտեան կողմն երկու երկու զոյգ խորանիկներ իրարու վրայ*[4], Դադայ վանուց վերոյիշեալ եկեղեցւոյն պէս։ Իրենց արդիւնքն եղաւ այդ «կաթողիկէն», որ այժմ աւերակ է։

Բայց ատով չբաւականացան. և 1229ին Հոռոմոսի մենաստանին մէջ են, ու կը կառուցանեն անոր քարաշէն նշխարատունը, կազմուած երեք սեներէ՝ «փառահեղք և զարմանալիք», ներքուստ սիւնանման կամարաձեւ քանդակներով. իսկ մին ունենալով տաճկերկու կամարակապ սիւներ, որ յարկը վեր կը բռնեն*[5]։ Վաչէի Սաղմոսավանից մէջ շինած եկեղեցւոյն ալ մատնակից է տիկինը՝ խորանով մ'ըստ արձանագրին. «Մամա խաթունին է խորանս*[6]»։

Վաչէ կը յոգնի կամ կը մեկնի աշխարհէ, և անխոնջ զուգակիցը կը շարունակէ գործել. և 1232ին կը կերտէ մխայնակ Տեղեր գիւղի մերձաւոր մենաստանի եկեղեցին՝ բարձրաւանդակի վրայ։ Կամարակապ գմբեթաւոր տաճար մ'էր անսիւն, կրկնագմբեթ քառասիւն գաւթով մը, և զոյգ մը մատուռներով՝ ուր և կ'արձանագրէ. «Ընդրհիւն Աւ. ես Մամա խաթուն շինեցի զեկեղեցիքս զմեծ եւ զփոքր եւ զժամատունս՝ յիշատակ ինձ եւ առն իմոյ Վաչէի*[7]»։ Եւ ինք կը հանգչի հօն՝ Ս. Աստուածածնի մէջ, պարզ ու պերճախօս տապանագրով, «Մամա խաթուն է*[8]». սրբավայրերը լեցնող յայտնի անունը։

Երբակայ Կարմիր վանք գիւղի եկեղեցւոյն արեւմտեան դրան քով կայ մատուռ մը՝ 1228էն, աստարութեամբ կնոջ մը, որոյ ազգատոհմն

1. Երզ. 35։ — 2. Զք. սրկ. գ, 16։ — 3. Ասա՝ 196։ — 4. Զք. սրկ. 12–13, 17։ — 5. Ն. Սրգ. 160–62։ — 6. Հճգ. հյգ. բ, 47։ — 7. Աշր. 146–47։ — 8. Հճգ. հյգ. բ, 46։

անձանօթ է. «Շնորհիւն Քի. ես Տալիբա, կ'ըսէ, ձեռն ետու մատռանս[1]»։ Նոյն գաւառի Բագնայր ուխտին պաշտպան էր Խաւռազեանց տոհմը, որոց անդրանիկը Սահնայ վաղամեռիկ լինելով, «սուգ մեծ» կը թողու իւր ծնողաց՝ Խաւռազին ու Խարուհիւն։ Վշտահար մայրը կը յաւերժացնէ սիրելւոյն յիշատակը, 1229ին կերտելով հօն մատուռ մ'ու պրելով. «շինեցի (զսբ.) Սիոն ի վերայ տապանատանս», և տալով կալուածներ[2]։

Երկու եղբարք՝ Մարտիրոս ու Գրիգոր, և առաջնոյն կինը Թամար, որոնք հարուստ են՝ բայց ոչ ազնուական, բարի նախանձով Աւրզու Խաթունի Գատի վանուց եկեղեցւոյն համար[3], 1231ին անոր քով ու նմանը կը շինեն՝ Ս. Գրիգոր անուամբ, և իրր եկամուտ՝ այգիներ կը տնկեն։ Ապա Գէորգ ոմն, ամուսինը կատաղ և գաւակունք՝ անոր հարաւային կողմը կը յաւելուն խորան մը[4]։

Հոռոմոսի վանուց եկեղեցին, ժամատունն ու մատուռը ժամանակի ծանրութեան տակ ընկճուած, իրենց գթացող կ'ունենան հեճուպ Վահրամայ դուստրը Խարուհ[5], հետեւող հօր օրինակին[6], որ «մեծ յուսով եւ բազում արդեամբք վերատին նորոգեաց զեկեղեցիքս», կ'ըսէ արձանագիրը, զանոնք հաշուելով գաւակի տեղ՝ որոցմէ զուրկ էր. և հայցելով Փրկչէն անոր հոգւոյն նորոգումն «ի քո մեծի ծագման լուսոյ[7]»։

Թագուհին Զաքել եւս կառուցող կը յիշուի երկու եկեղեցեաց Սոյ մէջ։ Մին Ս. Մարիանէ, որոյ պատճառը շատ վիպական և անհաւատալի է. օր մ'երբ բաղնիքէն կը դառնար, ճանապարհին վրայ «յանկարծակի իրրեւ ի դիւէ հարեալ՝ անկաւ, և կոչեաց՝ թէ Օգնեա ինձ, սուրբ Մարիանէ»։ Ելաւ կանգնեցաւ անվնաս, և նոյն տեղը շինեց յիշեալ աղօթատունը, կ'ըսէ Կիլիկիոյ անագան ժամանակագիրը։ Նոյն բարեպաշտուհին, կը յարէ, Բարձր քար կոչուած տեղւոյն վրայ եւս կերտեր է գմբեթաւոր «փոքր կաթուղիկէ» մը, որ յետոյ փլեր է չարժէ[8]։

Մամիկոնեան հին սիրտն էր՝ որ կը բարախէր Խորիշահի կամ Տուրխուշահի լանջից ներքեւ, — դուստր Մարծպանայ[9] ու Մամքրանայ[10], — Վաչուտեան Ի Քրդի յարկին մէջ. և ժառանգ կը կանգնի ամուսնոյն հետ անոր ծնողաց՝ Վաչէի և Մամա Խարուհի[11] ոչ միայն գահուն, այլ և եկեղեցաւէր հոգւոյն։ Նախ 1235ին Սաղմոսավանից մէջ «հաստատեցաք, կը գրեն, զմատուռս՝ յանուն գտեր մերոյ Մամա Խարուհիւ[12]», զոր շուտով կորուսին, տալով և ճոխ ապառներ[13]։ Յետոյ 1244ին Աստուածընկալ գիւղին մէջ «շինեցաք, կ'ըսեն, զսուրբ կաթուղիկէս՝ յի-

1. Շիր. 15։ — 2. Բամ. հ. 172։ — 3. Անա՝ 223։ — 4. Աւց. 352։ — 5. Անա՝ 107։ — 6. Շիր. 162։ — 7. Անդ՝ 22։ — 8. Սիս. 540։ — 9. Անա՝ 10։ — 10. Զք. սրկ. գ, 18։ — 11. Անա՝ 196։ — 12. Անր. 163։ — 13. Անա՝ 29։

չատակ հոգւոց մերոց»· վոքր՝ բայց վայելուչ, գմբեթաւոր և անսիւն, երկու մատրով հանդերձ[1]*։*

Իսկ 1250ին Թողուցին աւելի գեղեցիկ յիշատակ մը՝ կանգուն ցարդ՝ Ցոհաննավանից մէջ· անոր մեծ եկեղեցւոյն արեւմտեան ժամատունը, զոր կ'աւարտեն «բազում արդեամբք», և զոր նոյն ուխտին կոնդակը կը սահմանէ «հրաշափառ և մեծածախ»։ Քառակուսի չէնք մ'է· երեք ճակատները թեթեւակի անկիւնաւոր· պատերը ծածկուած կամարաձեւ բեկբեկ քանդակներով· դրան վերեւ մեծ պատուհան մը նուրբ շրջանաձեւով· գմբեթը կազմուած 12 կարճ ու կամարակապ սիւներէ՝ և աւարտած կոնաձեւ, իր մէջ կրելով զարթուցիչ զանգակ մը։ Իսկ ներքուստ «ինն հոյակօք ի վերայ չորից սեանց, այլ և այլ յօրինուածօք՝ սեաւ քարիւ և զարմանալի լուսանցօք խաչաձեւիւք[2]*»։ Քրդի բարեպաշտ հոգւոյն առ Աստուած վերջին նուէրն եղաւ իր անձն իսկ· «զգեցաւ հանդերձ միայնակեցի և եղեւ կրօնաւոր» Սեւանայ մէջ*[3]*, մինչ կենակցին վախճանն անծանօթ է մնացեր։*

Նոյնչափ գործօնեայ են ուրիշ զոյգ մը, Հասան Ջալալ ու Մարքան խաչենեցիք[4]*, մանաւանդ արքայազարմ տիկինը։ Կեչառուաց վանքը կ'աւերի Թաթարներէն· և երկու ամուսիններ 1248ին «բազում գանձիւք» զայն նորոգեցինք, կ'ըսեն*[5]*։ Սակայն տիկինը դադար չունի· և յետ երեք տարուոյ միայնակ կը ձեռնարկէ, և իրենց վաճառ անուն քաղաքաւանին մէջ «չինեցի, կը գրէ, զեկեղեցիքս», որ երկուք են· բուն տաճարը, և անոր կից երկյարկ փոքրիկ մատուռ մը· և կը նուիրէ կալուած մ'ալ*[6]*։ Իսկ 1266 թուականին՝ ամուսնոյն և Աթաբակ որդւոյն հետ՝ Գանձասարի մէջ իր սկեսրին ու տագեր կերտած եկեղեցւոյն*[7] *քով «հիմնարկեցաք, կ'ըսեն, ժամատունս, եւ բազում աշխատութեամբ աւարտեցաւ», ճոխացած կալուածներով ու արբազան սպասներով։ Ունի երկու միջնասիւներ ու վեց որմակից կիսասիւներ, և առանց վրայ չորս կամարներ, որ վեր կը բռնեն գեղաքանդակ գմբեթը, աւարտած աւելի փոքրով մը՝ զանգակաց համար*[8]*։ Իսկ Առաքել ոմն 1276ին Գեղաբունեաց Սոդ աւանին մէջ ազօթատուն մ'է չիներ «օգնութեամբ» նոյն առատաձեռն տիկնոջ, ընդարձակ՝ վայելչակերտ՝ որոցաձեւ, չորս սեանց վրայ*[9]*։*

Տարտային Օրբելեան ու Մինա խաթուն 1272ին միասին կը չինեն Ըղերձի Աստուածածին եկեղեցին՝ «ի հալալ արդեանց մերոց», գրելով, և հողեր ալ նուիրելով[10]*։ Իրենց դուստրն Ասիայ՝ Խաթրայ վանուց նորա-*

1. Այր. 255։ — 2. Ձք. արկ. գ, 14, 18. Ղևպ. բ, 11։ — 3. Ձք. Արկ. 14։ — 4. Աստ՝ 103։ — 5. Շհպ. բ, 194։ — 6. Արց. 184։ — 7. Աստ՝ 224։ — 8. Արց. 174–75։ — 9. Ասկ. 74։ — 10. Շհպ. բ, 364։

կերտ եկեղեցւոյն մէջ, որուն օժանդակող էր ամուսինը Գրիգոր, իւր սեպհական ժառանգութենէն կը կանգնէ «բեմի սեղան ի գենմանն Քրիստոսի», ընծայելով Ջրաւոր կալուած մ'ալ[1]։ Իսկ Տարսայիճի որդւոյն Ջալալի կենակիցը Գոնցա՝ 1301ին միայնակ կը շինէ եկեղեցի մ' «անուամբ Սպիտակաւոր Աստուածածնին[2]», – զատ Պռոշեանց համանուն գաստակերտէն, – որոյ հանգամանքները կը պակսին մեզ։ Դարձեալ նոյն իշխանի թոռը Բուրթէլ սպարապետ 1339ին յիշատակ Թողուց Ամաղուայ Նորավանից գեղեցկակերտ կրկնայարկ Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ըստորին յարկը քառակուսի, և վերինը խաչաձեւ, ուր կը հանեն երկու սանդղներ ճակատին վրայ. և որոյ շինութեան գործակից էին, կ'ըսէ, «ամուսին իմ Վախախ» և որդիքը՝ Բիշկէն և Իւանէ[3]։

Սիւնեաց մէջ բնակող երկու ընտանիք, պարոն Վահրամ և Պահլաւունի՝ իւր կնոջ «բարեպաշտուհւոյ Սանդղտոյ» և Ուքան որդւոյն հետ, և Վարհամ սպարապետ, որդի Ամադին շահուռնեցւոյ[4], «քրիստոսասէր մօրն իւրոյ Մարքանայ» և «բարեհոհմիկ» ամուսնոյն Տարսիճեան Գոնցայի հետ, 1283ին իրարու ձեռք կու տան, և «մեծաչան աշխատութեամբ» կը կառուցանեն Հերհերի Ս. Սիոն անապատի եկեղեցին, զոր և «բազում ապասիւք զարդարեցին»։ Եւ են երկու որմակից համաչափ ու համաձեւ շինքեր, քառակուսի, սագաչէն, կոնաձեւ ճակատներով[5]. և որոց արուեստը չինողաց Թուոյն և աստիճանին հետ համեմատական չէ։

Հետաքրքրական են Այրի վանուց վիմափոր եկեղեցիք, մեծ աշխատութեամբ բացուած ժայռի մէջ Խաղբակեանց ձեռամբ։ Անոնց մին, քառակուսի և գմբեթաւոր՝ չորս կամարակապ սեանց վրայ, գործ է Պռոշ իշխանի որդւոյն Պապաքի և նուին Ըռուզուքանայ, կատարուած 1228ին։ «Փորեցաք, կը գրեն, զժամատունս յինքնարուն վիմէ՝ յիշատակ հոգւոց մերոց և զաւակ մեզ անմահ՝ ի հալալ արդեանց մերոց[6]»։ Հաւանօրէն զուրկ կամ գրկուած էին մահկանացու զաւակներէ։

Հոռոմոսի ախտին մէջ 1277ին կ'երեւին Առիւծ Հոգեւորեանց ու կինը Սկդա, որ «չիննեցաք, կ'ըսեն, ի մեր հալալ արդեանց զնշխարատունս՝ ի ժամատան դուռս»։ Տարբեր Մարա խաթունի կառուցածէն[7], փոքր սենեակ մ'է, որոյ չորս կողմէն կը մեկնին կամարաձեւ գօտիներ ու կ'ամփոփուին առաստաղին կեդրոնը՝ բաց լուսամտի մը շուրջ[8]։

Կան և տիկնայք՝ որ արդիւնաւոր եղան գանգակատանց չինութեան մէջ։ Այսպէս 1290ին Սարգիս Ձօճկանանց և Այզոյ խաթուն ամուսինք կը միաբանին Հոռոմայրի Ս. Նշանին, և կը կառուցանեն անոր գան-

1. Արց. 194. — 2. Խդր. 221. — 3. Լալ. ա, 4–7. Սկ. 202. — 4. Խդր. 21. Սկ. 116. — 5. Սկ. 114, 115. — 6. Այր. 342. Խդր. 139. — 7. Աա՝ 225. — 8. Շիր. 25.

գակատուն, նուիրելով նա և կալուածներ[1]։ Իսկ 1321ին Յովհաննէս ու Թադևոս, անծանօթ անձինք, կը շինեն Պռոշեանց վերոյիշեալ Սպիտակաւոր Աստուածածնի գանգակատունը[2], կազմուած երկու քարաշէն կոկիկ կամարներէ իրարու վրայ[3]։ Ուրիշ տիկին մը, «Մլքան՝ ամուսին Վասակայ», 1245ին լոկ մանակցեր է Հաղբատայ նշանաւոր գանգակատան կառուցման, տալով երեսուն դահեկան ու քսան գոմէշ ի նպաստ անոր[4]։ Վերջնոյս պէս շատեր ժանդակեր են հանգանակութեանց՝ եկեղեցեաց շինութեան համար, զորս աւելորդ կը համարիմ յիշել։

2.– Մենաստանք նուազ չափով, բայց նոյնպէս վայելեր են մեր տիկնանց բարեպաշտութեան արդիւնքը։ Սակայն անոցմէ շատ սակաւներ կանգուն մնացած են ցարդ, մեծ մասն անտէր լքուելով ու քայքայուելով բնութեան տարրերէն և աւերիչ ձեռքերէ, մինչ իրենց եկեղեցիք աւելի յարգուեցան ու տակացին։ Մեք տեսանք կանխաւ Թրինի կուսանոցին կառուցումը Կարուց դշխոյին փառխուռհոյ ձեռամբ[5], և խոտակերաց եկեղեցւոյն՝ Սիւնեաց Շուշան տիկնոջէն, «կրօնաւորաց շինուածովք» հանդերձ[6]։ Աւտր յաջորդը Սոփիա կը բազմացնէ Գնդեւանից կրօնաւորները, գուցէ ընդարձակմամբ ուխտին[7]. իսկ 929ին գործակից է ամուսնոյն (Ամբատայ) ու տագեր (Ահակայ) եղեգեաց ձորի մենաստանին շինութեան մէջ, որուն կը ձեռնարկէ Սիւնեաց Յակոբ եպիսկոպոսը, և որուն նոյն ազնուականք ընդարձակ ստացուածներ ալ կը թողուն[8]։

Պահլաւունի Շուշանի և որդւոց արձանագիրը կը վկայէ՝ թէ եկեղեցեաց հետ շիներ են նա և «վանորայս[9]». և տիկնոջդ Թոռը Մագիստրոս ալ կը գրէ նոյն հանին ու հաւուն համար՝ «վանս նորագոյնս շինեալ բազում, և զաւերեալսն նորոգեալ[10]»։ Տեսանք դարձեալ Կեչառուաց նորոգուած Հաղանէ ու Մամբռնէ[11]։ Սակայն անկատար և անորոշ վկայութիւններէդ աւելի ուշագրաւ օրինակներ կան հայուհւոյն վանաշինութեան։

Սիւնեաց իշխանն Աւրներսեհ իւր կեանքը կապած էր Աղուանից Վաթագ Տրդատ իշխանին դստեր Սպրամի հետ, «կնոջ գգաստի». և երկուքն ալ «երկիւղած ի Աստուծոյ և բարեպաշտ»։ Աւրներսեհ գերի տարուեցաւ ի Պարսկաստան, ուր ծաց երկար տարիներ. իսկ Վաթագ Տրդատ սպանուած էր յառաջագոյն։ Սպրամ երկու նեռով վիրաւոր, իւր սփոփուճն որոնեց բարեգործութեան մէջ. և ի բացակայութեան զուգակցին՝ «մեծամեծ տեղիս համար չինէր» Սոդից Ներսեանքն «ամենապայծառ զարդուք[12]»։

1. Ջալ. ա, 97. — 2. Սակ. 137. — 3. Լալ. ա, 72. — 4. Երզ. 55. — 5. Աստ՝ 169. — 6. Աստ՝ 218. — 7. Անդ. — 8. Օրբ. 188-89. — 9. Աստ՝ 219. — 10. Մգ. թղթ. 43. — 11. Աստ՝ 227. — 12. կդն. 272-73.

Մաշտոց, որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ, ճգնաւէր ու Մաքենոցաց վանական, 893ին գնաց առանձնացաւ, կը գրէ իւր աշակերտն Ստեփանոս, Սեւան կղզւոյն մէջ։ Իւր սրբութեան համբաւը կը հրապուրէր շատերը, և անոր քաշեց նա և Վասակ Գաբուռի այրին Մարիամ, որ «հարկաւորեալ բազում թախանձանօք», ստիպեց վանք մը շինել հօն՝ ի նպաստ ամուսնոյն հոգւոյն։ Ճգնաւորը զիջաւ՝ ըսելով. «Եթէ յԱստուծոյ է հրաման, ես ոչ ընդդիմացայց». կառոյց ուխտը, հաւաքեց եղբայրներ, և զարդարեց բազմաթիւ գրքերով ու «վայելչական սպասուք[1]». որով Մարիամ անոր հիմնադիր եղաւ։ Եւ եթէ կառուցումն տիկնոջ ստիպմամբ և ի նպաստ կենակցին էր, բնականապէս անոր ծախսով ալ կատարուեցաւ. ապա թէ ոչ՝ ինչպէս կրնար ի գլուխ հանել զայն աղքատ Մաշտոցը։ Արդէն Սիւնեաց պատմիչն ալ գործակից կը դնէ տիկինը, «չինեն, ըսելով, զգեղապաճոյճ եկեղեցիան յանուն Աստաքելոց, և զմիւսն յանուն տիրուհւոյ Աստուածածնին[2]», ուր Ասողիկ 1004ին Աստաքելոցը միայն գիտէր հօն[3], քառակուսի, գմբեթաւոր, շատ պարզ ու ծանր շէնք մը, ինչպէս կ'երեւի ցարդ[4]։

Նոյն տիկնոջ գործն է, և կիսաւեր տաճարին կիսաքանդ արձանագիրն ալ կը վկայէ, նա և Շողուագայի «մեծապայծառ եկեղեցին՝» յանուն Պետրոսի[5], «ի սրբատաշ քարանց՝ առանց սեան[6]». և «կարդէ ի նմա կրօնաւորանոց և դասս բազմահոյլ քահանայից», նոյնպէս յօգուտ հանգուցեալ ամուսնոյն։ Ձիշեալ գիւղը կը դնէ վաթսուն հազար դրամի, և ուրիշ մ'ալ երեք հազարի, և եկամուտ կը թողու նոյն ուխտին, որ իւր վերջին հանգստարանը կը դառնայ[7], ընդունելով անոր նշխարները Գարգմանի ապաստանարանէն[8]։

Սեւան յետ երեք քառորդ դարու անբաւական ու հնացած, սանահնեցի Սիմէոն յիշատակագիրն 972ին կը վկայէ՝ թէ թուականէդ վեց տարի յառաջ գայն կրկին անգամ «շինեաց բարեպաշտ թագուհին Խոսրովանուշն՝ ամուսին Աշոտոյ Հայոց շահնշահի[9]». և կը խնդրէ յիշել «զշինող սուրբ ուխտիս» նոյն բամբիշը՝ կենակցին և իրենց զաւակաց հետ[10]։

Ասողիկ կը պատմէ՝ անորոշ ձեւով՝ թէ նոյն արքայի օրով Սեւորդեաց գաւառին մէջ ալ «շինեցան կրօնաւորանոցք՝ ճգնաւորականաց տեղիք», որ էին «Հաղբատ և Սանահին հանդէպ մխիթանց[11]». և զորս այլք Խոսրովանուշի կ'ընծայեն[12]. ինչպէս ուրիշ յիշատակագիր մը, – Հայապատմի մէջ վրիպակաւ Ասողիկեան վերագրուած, – զայս և դեռ ուրիշ

1. Հդձ. յտ։ — 2. Օրբ. 126։ — 3. Ապ. 160։ — 4. Լալ. բ, 55։ — 5. Պակ. 50։ — 6. Շհխ. բ, 246։ — 7. Յհ. կթ. 289։ — 8. Ասա՛ 168։ — 9. Ասա՛ 199։ — 10. Ջալ. ա, 42։ — 11. Ապ. 181։ — 12. Պատ. 100. Ազ. հճդ. 1901, 379։

վանքեր կառուցուած կը դնէ նոյնպէս «մեծամեծ արդեամբք և բազում ծախիւք բարեպաշտուհւոյս և տիկնաց տիկնոյ[1] *Խոսրովանոյշ թագուհւոյս»։ Եւ էին «երկնանման և գմբեթաւոր խորանք,... գեղեցիկ յօրինուածով և կոփածու պողովատաշ քարով». և այնչափ ընդարձակ, որ յիշեալ երկու վանքերու մէջ, – չինուած՝ Հաղբատ 967ին և Սանահին 978ին*[2]*, – պատսպարուած էին 502 վանականք։ Կը յարէ՝ թէ անոնց բոլոր ծախքերն ու պիտոյքն «յարքունուստ էր չնորհեալ՝ առաւել քան զկարիս՝ ազնուապն և բարեպաշտուհի դշխոյն*[3]*»։*

Սիւնեաց առաջին թագուհին Շահանդուխտ[4] *այրի ճնացած, 1000 թուին կը հիմնէ – կ'երեւի ըստ յօժարութեան ամուսնոյն – «զգեղեցկայարմար վանն Վաղանդնոյ», որ հին ուխտատեղի մ'էր. և անոր մէջ նա և եկեղեցի մը կոփածոյ քարերով՝ յանուն Նախավկային. և հօն կը կարգէ «տուն կրօնաւորաց և բազմամբոխ պաշտօնէից»։ Եկեղեցւոյն դրան առջեւ ալ կը չինէ ժամատուն մը «կրաշաղախ վիմօք». նոյնպէս համբարանոցներ ու գործատներ. կը պարսպէ վանքը, տալով նա և կալուածներ. և ուր հուսկ կ'երթայ հանգչելու իւր անշնչացած մարմինն ալ*[5]*։ Համառօտ և դշխոյավայել արձանագիր մը կը յաւերժացնէ իւր գործը. «Ետուեցաւ հրամանաւ թագաւորին Սմպատայ՝ ի ձեռն Շահանդուխտ թագուհոյ բարեպաշտի*[6]*»։*

Նոյն տիկնոջ Գրիգոր Թոռան կենակից և իրեն անուանակիցը Շահանդուխտ[7] *անզաւակ ճնացած, իւր քրոջ կատայի հետ «բազում և գեղեցիկ չինուածովք» կը պճնազարդեն Վահանու վանքը՝ Սիւնեաց Ծորք գաւառին մէջ, կանգնելով «մեծամեծ կամարս, և ի վերայ եկեղեցիս և սրահս բազմասիւնս բարձրաբերձ», որ պիտի ծառայէին իբր «հովանի և խրախարան իշխանացն՝» երբ ուխտի կամ ազօթելու երթային հօն։ Եկեղեցւոյն արձանագիրն 1086 թուականէն՝ կը հաստատէ նոյն դշխոյին բերանէն իսկ՝ թէ «Ես Շահանդուխտ... եւ քոյրս իմ Կատայ չհնեցաք զՍուրբ Աստուածածինս՝ փոխարէն գթոց նորա*[8]*», որ է հանգուցեալ զուգակցին։ Սիւնեաց պատմիչը կը յարէ՝ թէ «Սենեքերիմ (յաջորդ Գրիգորի) և քոյրն իւր Շահանդուխտ բազում արարին արդիւնս և շինուածս երեւելիս» նա և Յովհաննու վանից մէջ*[9]*։ Աւոր պարիսպն էր՝ զոր ապա կատոյց Նաւնա թագուհին*[10]*, այդպէս մտնելով առ ժենաստանս երախտաւորաց կարգին մէջ։*

Ուքան Քարիմագին և իւր եղբայրը Պապքան Վախրատին, առաջնոյն

1. Արդեօք Պահլաւունի կ'իմանայ. աստ՝ 120–21։ — 2. Այմ. 100. Ազ. հց. 1901, 379։ — 3. Հյպ. 287։ — 4. Աստ՝ 196։ — 5. Օրբ. 220–21։ — 6. Ակ. 514։ — 7. Աստ՝ 170։ — 8. Ակ. 296։ — 9. Օրբ. 235։ — 10. Աստ՝ 129։

կնոջ Գասպոյ խաբուեի հետ 1271ին կը գնեն Անւոյ կարմիր վանքը, և «չինեցաք, կ'ըսեն, ի կորդոյ» կամ խոպան վիճակէն, և կը զարդարեն սպասներով, կը ճոխացնեն կալուածներով[1]։

Ծանօթ առաքինակրօն ամուսինքն Ագիպրէկ ու Վախախ[2] զոհ կ'երթան իրենց եղբարց նախանձուն, և կը զրկուին իրենց ստացուածներէն, որուն կը համբերեն քրիստոնէական համակերպութեամբ։ Վերին արդարութիւնը կը հասնի յետոյ, նախանձորդները կը կործանին, անոնց բնակութիւնք կ'աւերուին, և իրենց Եղիվարդ աւանն աւազակաց բնակութիւն կը դառնայ։ Ագիպրէկ, որ միանգամայն «քաջ զօրավար» մ'էր, վերստին կը տիրանայ անոր. և 1318ին՝ ի նշան շնորհակալութեան առ Աստուած՝ զուգակցին հետ իրարու ձեռք տուած, «սկսան չինել վանս ի կորդոյ՝ զուխտն Սրբոյն Յակոբայ». եկեղեցւոյն ներսը պատկերազարդեցին, նուիրեցին թանկագին սպասներ, և մենաստանին չուրջ այգիներ տնկեցին[3]։ Նորոգեցին Եղիվարդ մենաստանն ալ՝ որ քանդուած էր[4]։

Սիւնեաց Գռնա գիւղին մէջ 1330ին կը հաստատուի Դամինիկեան քարոզչաց հայկական ճիւղը, առաջնորդութեամբ նոյն գիւղէն Յովհաննէս վարդապետին։ Ա՛ս այս՝ նոյն վանահօր քեռին ու կինը, «աստուածասէր և բարեպաշտ պարոն Գորգն և տիկին Լիւիւ» (կամ Լիւիկ[5]) վանք մը կը շինեն յանուն Յոհաննու, և յիշեալ վարդապետին հետ կ'ընծայեն զայն նոյն միաբանութեան՝ «տուրք յաւիտենական[6]»։ 1331ի յիշատակագիր մը նոյն բարեգործ այրը կը կոչէ «պարոն Գէորգ առաջնորդ գեղջս Գռնայ[7]». ուրեմն պատուաւոր մարդ։

3. — Հիւրանոցք հին Հայաստանի մենաստանաց հետ կապուած էին սովորաբար, ուր կ'իջեւանէին անցորդներ, գտնելով ձրի անուղղ ու բնակարան։ Անոնց համար եկամտներ ալ հաստատուած էին բարեսէր անձերէ, որոց մէջ եւս կ'երեւին մեր տիկնայք, ոչ միայն իրրեւ նուիրատու, այլ նոյն ինքն հիմնադիր հիւրանոցաց։

Անոցմէ ծանօթ են՝ Միւնս խաբուեի, որ 1274ին Սիւնեաց Եղեգիք աւանի մէջ կենակցին Տարսայիճի հետ կը կերտեն նոյնպիսի չինուած մը, յայտնի իրենց Թողած արձանագրէն իսկ, որ անոր միակ ճեացորդն է այժմ. «Աստուած շնորհաւոր առնէ դարբաս պարոն Տարսայիճի եւ ամուսնոյն իւրոյ Մինայ խաթունին. ի թվին Հայոց ՉԻԹ[8]»։ Նոյն ամուսնաց «հրամանաւ՝» ուրիշ և դրամով՝ Սարգիս եպս. Նորավանից մէջ կը շինէ ուրիշ «հիւրատուն» մը, ճեացած ցարդ կիսաւեր։ Եւ է մատրաճառէ սեղնեակ մը սպաշէն ու թաղակապ. 4 չափ երկայն, 2,35 լայն,

1. Բամ. հ. 70. — 2. Աստ՝ 162. — 3. Հէք. յշտ. — 4. Սակ. 199. — 5. Հէք. յշտ. 1337. — 6. Սակ. 374. — 7. Հէք. յշտ. — 8. Ջալ. բ. 154. Սակ. 151.

5 բարձր. երկու պատուհանով ու մէկ լուսամտով։ Անոր հետ կը կապեն շատ կալուածներ եւս՝ ըստ իրենց յիշատակարանին[1], ի անուանդ Հիւրերուն։

Աշտարակի մէջ Յակոբ երէց 1317ին կ'արձանագրէ՝ թէ «ողորմութեամբ (այս ինքն նպաստով) պարոն Աղբուղային», Զաքարէ սպասալարի թոռնորդւոյն, «և Սիրի խաբուհիւն՝» անոր ամուսնոյն, «ի վանքս չինեցի հոյրատուն», որոյ երրորդ դուռը կամ արտաքին մուտքը մենաստանի պարսպին մէջ բացուած էր՝[2] ի դիւրութիւն երթեւեկաց։

Ջեսար Օրբելեան ու կինը «խորիշահ, դուստր իշխանին Վարդանայ և Դուխեանի՝ յազգէ Սենիքարիմանց» (հաւանօրէն Ա.թծրունեաց), 1332ին Վայոց ձորոյ մէջ «չինեցաք, կը գրեն, զհոգետուն՝» յօգուտ իրենց ու տոհմայնոց հոգիներուն։ Եւ կանգուն է ցարդ. վայելուչ շէնք մը, կամարակապ քանդակազարդ դռնով, և իր մօտ աւելի ցած և ընդարձակ մաս մը՝ կարաւանի համար[3]։

4. – Հիւանդանոցք մեծ կարեւորութիւն ունէին անշուշտ քրիստոնէական գթութեան տեսակիտով, որոց մէջ աւելի բազմութեամբ կարելի էր հաւաքել կարօտ խօթացեալները, և դիւրագոյն ու լաւագոյն գարմանի տանիլ անոնց, քան թէ շրջելով անոնց տները[4]։ Հին Հայաստան արդարեւ ունեցաւ իւր զանազան գարմանատները, որոց մասին առանձինն գրած եմ այլուր[5]. և որոց կառուցման մէջ անպակաս եղաւ նոյնպէս հայուհւոյն բաժինը։

Թագուհին Զապել, դուստր ծնողի մը՝ որ բազմաթիւ աղքատանոցաց հետ «և գոգեացն տունս» կազմած ու առճիկ սահմանած էր[6], հետեւեցաւ հայրենի օրինակին, և «չինեաց ի Սիս հիւանդանոց մի, կ'ըսէ կիլիկեան ժամանակագիրը, և ի մէջն բրգայ (աւազան). և հայի յարեւմտեան դուռն ի Սուս բերդն, զոր այժմ Մարտան կոչի», և աւերակ է դարձեր 1642ի երկրաշարժէն[7]։ Անոր արձանագիրն ալ գտնուեցաւ այսպէս. «Յարմարեալ չինուածոյ հիւանդանոցիս – քրիստոսասէր Թագուհւոյ Զապելի – ի թվին Հայոց ՈՂ[8]» (1241)։

Անոր մերձաւորագոյն վկայն է ամուսինն իսկ, որ կը յիշէ դէմքին գութն առ հիւանդս[9], յարելով հօն՝ թէ «և ես յարքայական գանձուց պարգեւեցի սուրբ մասն գագաթան Կարապետին Քրիստոսի, և եւս պարգեւ մխիթարութեան՝» անտարակոյս նոյն հիւանդանոցին, «ընդ կողակցիս և դեռաբոյս պարոն Մելգոնին. Աստուած վայելել տացէ. ամէն»։ Իրենց դուստրը Ֆիւռի եւս ոչ աւելի կրնար ցուցնել իւր հոգածութիւնն առ հիւանդս[10], քան մայրենի դարմանատան մէջ։

1. Ա.զ. հեդ. 1916, 56, 47։ — 2. Շհխ. բ, 86։ — 3. Սակ. 164–65։ — 4. Ատ՝ 207–8։ — 5. Տրց. հիւ. 1927։ — 6. Պտմ. Ուռ. 219։ — 7. Սիս. 538։ — 8. Անգ՝ 233. ատա՝ 51։ — 9. Ատա՝ 207։ — 10. Անգ։

Ջապելի հիւանդանոցը գիտենք, որով հետեւ իւրմով հետաքրքրուող անձ մը յիշեր է զայն, և քար մը հասեր է մեզ։ Իսկ քանի՛ նման հաստատութիւնք եղան արդեօք ուրիշ տիկնանց ձեռամբ՝ յառաջ կամ յետ դէխոյիզ, որոնք անյիշատակ ճնացին կամ քանդուեցան, առանց հաշուելու Աղուիթայի պարագայն՝ կենսագրութեանը պէս[1] անստոյգ, կամ պատահականներն – ինչպէս պատերազմի առթիւ – արշաւուն դղեակի մը[2] կամ այլ յարկերու մէջ, ուր հայուհին ներկայ էր միշտ խնամելու։

5. – Մատենադարանք ոչ նուազ ուշագրաւ են, զորս քաղաքակիրթ ազգերն ի հնուց հիմեր են յօգուտ հասարակաց, դիւրացնելու և քաջալերելու համար մտաւոր բարգաւաճուն հանրութեան մէջ։ Պատմութիւնը կը հաստատէ ատոնց գոյութիւնը նա և մեր հայրենեաց մէջ. և անոնց սովորական վայրեր կը նշանակէ հայրապետանոցը, արքունիքը, և մանաւանդ վանքերը, որոց մերթ եկամտեր ալ սահմանուեր են, որպէս զի կարենային հետ գհետէ հարստանալ գրենով. և իրենց չտեմարանած մատեաններն յետ աւար և աւեր տալու բարբարոսաց, մեծ չափով մը մինչեւ մեր ձեռքն են հասուցեր։

Ուսումնասէր հոգին ու գործեր պիտի մատնանշեմ նա և հայ կնոջ քով՝ մեր յաջորդ գլխոյն մէջ։ Իսկ հօս կը չատանամ ցոյց տալ գեղեցիկ ձեռնարկը կայենոյ տեարց՝ Փրդի և Խորիշահի, որ 1235ին Սամսոնա-վանից իրենց մատրան հետ[3] կը շինեն նա և «գրատուն» մը՝ նոյնպէս ի յիշատակ իրենց վաղաթարշամ զաւակ, կանգնելով այդպէս հոգւոյ և մտաց զոյգ տաճարներ իրարու քով. ճշմարտապէս ազնուական մտածութիւն և առեղծագործութիւն մը։ Այդ գրատունը կը նկարագրուի՝ «մատրանաձեւ աննման փոքրիկ», նատած մատրան խորանի կամարին վրայ[4]։ Համեմատական էր իւր տեղւոյն, մինչ Հաղբատին՝ ծգ դարու վերջին քառորդէն՝ աւելի մեծ էր ու գեղեցիկ, համական կամարներով ութկիսաւանց վրայ, որոնք կ'աւարտին ութանկիւն գմբեթով[5]։ Շատ են մատենադարանաց յիշատակութիւնք մեր նախնեաց քով. բայց Սամսոնավանից միակն է՝ որոյ շինութեան մէջ հայուհին ալ յիշուած է։

6. – Ջրմուղներ, տահմանուած մարդկան կենսական ու կենսապահ տարրը հեռի տեղերէն մօտեցնելու բնակութեանց, մարզասիրութեան ու ծախուց կը կարօտէին՝ թէ շինութեան և թէ պահպանութեան համար. և հօս ալ հայուհին անպակաս կ'ընէ իւր օժանդակութիւնը։ Արեւմ Հոգեւորեանց ու Սեդա[6] 1251ին կը մխիթարեն Հռոմոսի ուխտին, և հօն «բերաք, կ'ըսեն, գՋուրս», որ կար յառաջագոյն և Թոմարոց ձեռամբ

1. Հյգ. 85. կաթ. խգ. 135-37. — 2. Անտ՝ 213. — 3. Անտ՝ 226. — 4. Անր. 162. — 5. Ակ. ճգ. 1901, 407. — 6. Անտ՝ 228.

«խուսանեալ էր», ընծայելով եկամտեր եւս[1]։ Անուշ Ս. Գրիգոր վանքի ջրմուղը նոյնպէս հին, և «ի յանտիրութենէ խաղտել էր ու կտրել». Շահնշահ Ը աթաբակի պաշտօնեայն Մաթէ և կենակիցը թուին 1310ին կը նորոգեն զայն, գրելով՝ թէ վերատին «բերաք գՂուրս», իշխանին ընտանեաց արեւշատութեան և իրենց հոգւոյն համար[2]։

Ցիշատակագիր մ՚Ագիզբէկ ու վախախ ամուսնաց[3] մասին կը պատմէ՝ թէ Եղիվարդայ ուխտին «զգնացս ջրոյն» թշնամիներէ աւերած ու խոպանացած գտնելով, 1318ին կը ձեռնարկեն անոր վերաշինութեան, «ոչ հաշուելով զծախան», զի աղբիւրը շատ հեռի էր. և «չրջապատեալ ըզլեառն Արարատեան՝ հասուցին զՂուրն յորդառատ վտակօք փոյթ ընթաց յԵղիվարդ»։ Կը շեշտէ յատկապէս «զանհատանելի երկրաչափ հեռաւորութիւն տեղւոյն», որ կը տարածուէր Ք՚ենէն մինչեւ ի Կարբի. և ուր ամառն անցորդներ կը պապակէին ծարաւէ. իսկ նորեկ ջրով «նորափետուր զարդարեցան և զուարճացան ամենայն կենդանիք, մարդ և անասուն». բայց ի գին ծանր գրամոց. այնպէս՝ որ «զառաջ արուեստաւորացն և զամենայն ծախան ոչ կարէ ընդ գրով արկանել», կ՚ըսէ գրիչը՝, զարմացած ինքն իսկ բարեգործաց առատաձեռնութեան վրայ, որ կը բղխէր իշխանին քաջութենէն ու տիկնոջ բարեպաշտութենէն։

7. — Կամրջներ հարկաւոր էին Հայաստանի յաղթաջուր գետերուն վրայ, անջատուած ցամաքներն իրարու կապելու և դիւրացնելու համար ընկերական հաղորդակցութիւնը։ Այդ գործերն ալ պէտք ունէին բարի և զօրեղ ձեռքերու օգնութեան, և հայ տիկինն ի հանդէս կը բերէ իւր կորովը նա և այդ տեղ։

Նաեւ, ամուսին՝ հասակաւ ու բարուք թոյլ թագաւորի մը[5], բայց դուստր ու քոյր մեծազօր իշխանաց, յետ ողբալու հազիւ երկամեայ կենակիցին մահը, «որ կիսաւարեալ վախճանեալ՝ խաւարեցոյց զմեզ», կ՚ըսէ, զգեցաւ իւր քոյրերուն չինարար հոգին[6]. և զաքարեան ու դշխոյական բազկներով կամուրջ մը ձգեց՝ «ահռելի դղրդիւնով և փրփրալից ալիքներով սրընթաց» Զօրոգետի վրայ, կամարակապ՝ սրբատաշ քարերէ, իբր քսան չափ երկար, և երկու կողմը վիմաքանդակ չորս առիւծներով. իսկ անոր գլխին՝ խաչքարի մը վրայ թողուց յիշատակարան մը՝ յորում կ՚ըսէ. «չինեցի զկամուրջս, կանգնեցի զխաչս յիշատակ նմա (Աբասայ) եւ ի վախճարութիւն ինձ եւ ի կեանս ծնողաց եւ եղբարց մերոց[7]»։ Կամուրջ՝ «զոր եօթն զարկ աւելի ժամանակն չէ կրցած կրծել, այլ գետ լարուած մնայ», կը խորհրդածէ Հ. Ալիշան[8], ցոյց տալով ցած կողմէն

1. Ն. Սրգ. 156, — 2. Նոյն՝ 128, — 3. Աստ՝ 162, — 4. Անր. 197, — 5. Աստ՝ 47, — 6. Աստ՝ 224, — 7. Ա՛ՀՀ. 41, — 8. Հյգ. 443,

աստիճաններ՝ որ կը բարձրանան մինչեւ կեդրոնը, և միւս բարձր կողման հարթ երեսը[1]։

Իւր օրինակին հետեւող մ'ելաւ Ասիայ, ձգելով կամուրջ մ'Արցախոյ մեծագոյն Թարթառ գետին վրայ, որ նոյնպէս կանգուն կը մնայ տակաւին։ Եւ կ'արձանագրէ՝ պանծացնելով նախ իւր տոհմը. «Կամաւն Ասուածոյ ես Ասիայ, դուստր մեծ իշխանին Տարսայիճի եւ Մինայ խաթունին, եւ ամուսին հակայազատ իշխանին Գրիգորի՝ որդւոյ մեծ իշխանին Հասանայ քաջի տեառն Աղուանից»։ Եւ կ'աւարտէ ազդու բառերով. «Կապեցի[2] զխաչս, շինեցի զկամուրջս՝ յիշատակ հոգւոց անցելոց, ներկայից եւ ապագայից[3]»։ Բոլոր մարդկութեան հոգիներուն Ի՞նչ մեծ հոգի ինքն իսկ՝ կանգնած անոնց մէջեւ

8. – Բերդ եւ աշտարակ, կարեւոր երկուքն ալ երկրին ապահովութեան համար[4]։ Զարմանք չէ ուրեմն որ մեր տիկնայք զրաղէին երբեմն անոնց կառուցմամբ եւս։ Եթէ կարելի է հաւատալ Մխիթեաց պատմչին անագան վկայութեան, Սիսական նախնի տոհմէն Երնջիկ անուն տիկին մ'է շիներ «զանշնարին ամուրն Երնջակայ», որ շինողին անունն առեր ու կը պահէ համանուն գաւառին հետ. և թէ անոր մէջ կը գնեն «զտուն գանձու և հարկաց աշխարհին[5]»։ Բայց կը կրկնեմ, պատմչէդ շատ հեռի էին կառուցուածով ու կառուցողը՝ պատմական համարումներու համար։

Ընդ հակառակն կանգուն են տակաւին Անի ոստանին պարսպներն իրենց վերամբարձ աշտարակներով, որոց մէջէն հայ գինուորները դէտ կը կենային ու կը մարտնչէին յարձակողաց դէմ։ Եղածները նուազած կամ անբաւական գտնելով, լօռեցի Խաչերեսի կենակիցը Շահնուշ՝ 1218ին կը կանգնէ անոցմէ հայրենասիրաբար, չենք գիտեր քանի թուով, և ի Դուին նայող դրան կողմը, «շինեցի, գրելով, զրուշներս յիշատակ մեզ»։ Յաջորդ տարին անոր դուստրը Մահա խաթուն վաղամեռիկ կը լինի, և իւր հայրենի ժառանգութիւնէն ուրիշ աշտարակ մ'ալ կը շինեն ոստանին հիւսիս արեւելեան պարսպին վրայ, «յիշատակ ինձ ի Քրիստոս», ըսել տալով հանգուցեալին[6]։ Եւ այդ երկու կակուղ արտերուն դաստակերտներն ամուր և հաւատարիմ մնացին մինչեւ մեր օրերը, ուր առնական պինդ ձեռքեր օտարաց յանձնեցին նուխրական ոստանը գլխովին, որուն անոնք պահապան դրած էին իրենց բուրջերը։ Ի՞նչ հակասութիւն։

1. Ղևոգ. բ, 32։ — 2. Թերեւս կանգնեցի։ — 3. Արց. 196։ — 4. Ասա՛ 14–15։ — 5. Օրբ. 7։ — 6. Յամ. 4. 51, 52։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Տեսանք մեր ազնուագոյն օրիորդաց ստացած դաստիարակութիւնն ու մտաւոր զարգացումը[1]։ Տեսանք նա և անոնց դաստիարակուհիքը՝ քաղաքացի դաստակարգէն, և հաղորդ նոյն զարգացման, ներկայացնելով իրենց դասին մէջ եղած կրթութիւնն ու մշակոյթն ալ[2], թէպէտ ոչ ընդհանուր կամ հաւասար ամենուն մէջ, ինչպէս էր բարձրագոյն կարգինը։ Այս բոլորը կը պահանջէին՝ որ մեր այդ մտավարժ օրիորդք ու տիկնայք նա և կենաց ասպարիզին մէջ չարունակէին պահել իրենց ուսմանց սէրն՝ ընտանեկան գրաղանաց ներած չափով, ինչ որ բարոյապէս մխիթարութիւն ու զօրավիգ պիտի լինէր իրենց՝ կենցաղական նեղութեանց մէջ։ Մեք բախտաւոր ենք՝ որ կրնանք այս մասամբ ալ պատիւ ընծայել հին հայուհւոյն, որ գիտցաւ ցուցնել իւր տուած յարգանքն իմաստից ու գրոց. և այս՝ ի հեճուկս մեր հայրենեաց քաղաքական յաճախակի վրդովմանց, որ խոչընդոտն հանդիսացան առ հասարակ աշխարհիկ դասուն բարձր զարգացման գրականութեան մէջ։

1. – Այն չրջաններուն՝ ուր քաղաքական յուզմունք պակաս եղան և ազգային կեանքն ինքնամփոփ, – անհրաժեշտ պայման ազգերու մըտաւոր բարգաւաճման, – կար նա և մեծագոյն ուսումնասիրութիւն մը մեր երկու սեռերուն մէջ, ինչպէս են թարգմանչաց դարն և Ռուբինեան հարստութեան ժամանակը։ Այդ ուսումնասիրութեան նիւթն էր, ըսինք կանխաւ, գլխաւորապէս ծանօթութիւնն հոգեւոր գրոց, – թէպէտ ոչ անոնց միայն, – մանաւանդ կանանց մէջ, որոց կոչումն խակ կը ձգտէր առ այն, որով և պիտի դաստիարակէին իրենց զաւակները քրիստոնէական կենաց մէջ։ Այդ սէրն յայտնուեր է հայուհւոյն քով երկու ձեւով. ինքնին խակ չարունակելով կարդալ ու զարգանալ, և խրախուսելով անոր տարածումը թէ իւր ծննդոց և թէ ազգիս մէջ։

Ակնելով մեր գրականութեան որոյն ե դարէն, հայ նշանագրաց գիւտն ուսման այնպիսի սէր մը զարթոյց ազգիս մէջ, որ ամբողջ բարեկեցիկ դասին մատոյց սերունդն հետամուտ եղաւ գրագիտութեան, առանց խտրութեան սեռի։ Եւ ինչ որ եղիշէն կ'ըսէ Վարդանայ համար՝

1. Աստ՝ 10–12. — 2. Աստ՝ 14, 90.

թէ «տեղեակ էր ի մանկութենէ իւրմէ սուրբ կտակարանաց[1]», այդ մասին մէջ «ուսեալ և խրատեալ» իւր մեծ պապէն՝ ս. Սահակէն իսկ[2], հասկանալու ենք անոր բոլոր հասակակցաց համար։ Նոյն պատմիչն յայտնապէս ալ կը վկայէ՝ թէ ժամանակի ազնուական տիկնանց, որ նոյն սերնդէն էին, և որոցմէ կը ճանաչէր իբր հինգ հարիւր հոգի՝ ցրուած զանազան գաւառաց մէջ, «մխիթարութիւնք կատարեալք՝ ընթերցուածք մարգարէից» էին[3], և սաղմոսները՝ զոր ի բերան գիտէին[4]. ինչպէս անոնց աքսորական կենակիցներն ալ կ'ամոքէին իրենց վիշտը՝ կարդալով և ուսուցանելով «զկտակարանս եկեղեցւոյ[5]». և որոց հմտութեան իբր փաստ՝ Ղեւոնդ Ալիշան մէջ կը շողմէր հայ զօրականն՝ ըսելով. «քան զիս տեղեկագոյնք և հմուտք էք սուրբ կտակարանացն[6]»։

Այդ բարձր աստիճանի վրայ էր ուրեմն հայ ուսուցիչութիւնն և դարուն՝ տոհմիկ ու բարեկեցիկ դասակարգին մէջ, արանց և կանանց։ Այսմէ «ամենայն լաւ և մտաւոր մասամբք» քան զամէնը գերազանց թուեր է Ղազարայ՝ Մամիկոնեանց տիկինը Զուիկ Աբծրունի, որ քալ տեղեակ էր և ինքն իսկ տուած իւր դաստիարակելոց «զծանօթութիւնս ուղղափառ հաւատոյ». և զոր անձամբ ալ փորձած ու վայելած էր պատմիչ ինքնին[7], որով գիտցաւ և լաւագոյն գնահատել զայն։ Անոր մեծանուն տագեր դուստրը Շուշանիկ, կրթուած իւր իմաստուն հօրէն՝[8] զոր տեսանք, անոր պէս կը գովուի իբր «ընթերցասէր, հանճարեղ, իմաստուն[9]». և իւր տառապանաց մէջ ընկեր և սփոփիչ ունէր աւետարան մը[10]։ Այսպէս և վռամշապուհ իշխանաց վերոյիշեալ տիկնայք՝ «իբրեւ զքաջայրս» դաստիարակեցին իրենց զաւակներն ալ, իրենք իսկ «ուսուցեալ» ինչ որ գիտէին, և չգիտցածը՝ «բազում հոգոցութեամբ ուսուցանել տուեալ[11]» մանագիտաց։

1018ի արձանագրի մը մէջ կը խօսի Մարիամ մը, առանց այլ անուան, որով յայտնի է՝ թէ ծանօթ դէմք մ'էր ժամանակին. գրելով՝ թէ «եառ զիմ գիրքս» Նոր Թալնոյ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն[12]։ Զենք գիտեր ինչ մատեան էր. բայց ակներեւ է՝ թէ իւր սիրածն ու կիրարկածն էր։

Կ'անցնինք ի ԺԳ դար, ուր Գանձակեցին կը պատմէ Ներքին Խաչենի առաքինակրօն իշխանուհւոյն Մարգրանի[13] համար՝ թէ «ընթերցասիրութեամբ խոկայր զպատուիրանս տեառն ի տուէ և ի գիշերի[14]»։ Իրեն հշմարիտ հետեւող մ'էր դուստրը Մաւիա խաթունի[15], որ Թագուհի

1. եղ. 81. — 2. Փրպ. 150. — 3. եղ. 157. — 4. Աստ՝ 25. — 5. Փրպ. 330. — 6. եղ. 84. — 7. Աստ՝ 93, 206. — 8. Աստ՝ 93. — 9. Սոփ. թ, 31. — 10. Աստ՝ 164. — 11. Փրպ. 334. — 12. Այր. 141. — 13. Աստ՝ 161. — 14. կիր. 147. — 15. Աստ՝ 103.

ալ կոչուած է[1]*։ Ասոր որդին Վախթանկ՝ – և հաւանօրէն ինքն ալ՝ – ներկայ էին օր մը Յոհան եզնկացւոյ մէկ քարոզին, զոր խօսեցաւ ի Տփղիս՝ (1284ին) իւր ամուսնոյն կառուցած եկեղեցւոյն մէջ. և նիւթն էր աստեղաց չարժուիները։ Տիկինն այնչափ հրապուրուեցաւ այդ քարոզէն, որ զաւակին ձեռամբ խնդրեց վարդապետէն՝ գրել և իրեն չնորհել զայն. և հասաւ նպատակին։ Որով տիկնոջդ ուսումնասիրութեան կը պարտինք՝ Եզնկացին ու մեք՝ անոր «Յաղագս երկնային չարժմանց» գրութիւնն՝ որ հասած է մեզ*[2]*։*

Ունինք նա և խումբ մը կանանց, որոնք «ստացող» կը լինին գըրչագիր մատեաններու՝ ըստ յիշատակարանաց, առանց յաւելու՝ թէ զանոնք պարգեւեր են եկեղեցեաց կամ մենաստանաց, ինչպէս ուրիշներ այդ պարագային կը գրեն յատկապէս։ Հետեւաբար երբ նուիրումը չէ նչանակուած, մեք նոյն գրքերն իմանալու ենք իրենց անձնական գործածութեան համար։ Յիշենք ատոնցմէ մի քանին։

Թաւրէզ խաթուն այն աւետարանը, որոյ գրչութեան օժանդակած էր[3]*, ուզեց իւր ընթերցասիրութեան գործի մ'ընել. և «խիստ փափաքանօք և յօժար խնդրուածովք և բոլորով սրտիւ ստացայ» զայն, կ'ըսէ*[4]*։ Փահլաւունի հեճուպ Զաքարիայի կենակիցը Խորիշահ*[5] *ունէր ս. մատեան մը, զոր «զիմ աւետարանս» կը կոչէ, այս ինքն իւր կիրարկածը. և զոր յետ վայելելու՝ բարեպաշտ զգացմամբ մը կը նուիրէ Գանձակայ Զաքեքտաւ ուխտին*[6]*։ 1358ին «կին ոմն» Թաւնկ խաթուն, որ ազնուական մը չէր, «յոյժ փափաքմամբ սրտիւ» աւետարան մը գրել կու տայ (տեղն անյայտ), որուն և «ստացող» կը լինի*[7]*։ Յովհաննէս ոմն 1448ին կ'ընդօրինակէ աւետարան մը, որուն «ցանկացող եղեալ» էր, կ'ըսէ, «համեստ և հոգեւոր մայրս մեր Թուրմանդայ խաթուն», որ և «ստացաւ» զայն*[8]*։*

Բաղիշու մէջ 1453ին «ցանկացաւ աստուածասէր կին Մելիք խաթուն» ու գրել տուաւ աւետարան մ'ի յիշատակ ծնողացը, Ազնաւուր ամուսնոյն ու որդւոյն[9]*։ Վարդան քհ. Վանի մէջ կը գաղափարէ երկու աւետարան. մին 1460ին՝ երկու «աստուածասէր և բարեպաշտ» կանանց համար, Աղուք խաթուն և Շահիխէն, որոնք «այսմ աստուածային մարգարտիս ցանկացան», կ'ըսէ։ Եւ միւսն յաջորդ տարւոյն՝ Մուղալ խաթուն և Շահխիտարամար քոյրերուն համար, որոնք նոյնպէս փափաքմամբ ստացող կը լինին «լուսափայլ մարգարտիս*[10]*»։ Արծկէի մէջ 1464ին աւետարան մ'ալ գրուեր է Գուղլատ խաթունի խնդրով, որ «փափաքով» յանձնա-*

1. Շհխ. բ, 367։ — 2. Հյպ. 512։ — 3. Աստ՝ 204։ — 4. Հձգ. յտ. 1313։ — 5. Անդ՝ 1313. աստ՝ 122։ — 6. Ազ. հնդ. 1913, բ, 78։ — 7. Հձգ. յտ։ — 8. Նոտ. 158։ — 9. Անդ՝ 171։ — 10. Արց. 139։

բարած էր[1]։ Հուսկ՝ 1737ին աւետարան մը նուէր կը տրուի «Մելիք Պաղուն կուսակրօն դասերացն, Հոռբսիմին և Գաւղաթին և Շահանդուխտին ձեռքն ի վայելուն[2]»։ Այս ուսումնասէրք, ընդհանրապէս պարզ քաղաքացիներ, ինչ որ ուշադրութեան արժանի է, մեծ Հայաստանէն կամ արեւելեան կողմէն էին։

2. – Կը փոխադրուինք ի Կիլիկիա, որոյ ժամանակագիրը խօսելով այդ նոր Հայաստանի մտաւոր զարգացման մասին, շատ բարձր ու ծանօթ կը ներկայացնէ զայն, «լի և անթերի էր՝ ըսելով՝ իմաստութիւնն ընդ այն ժամանակն յաշխարհն Կիլիկեցւոց, մինչ զի և կանայքն եւս (ապա ոչ լոկ ազնուականք) գրեին և ընթեռնուին», շնորհիւ Ռուբինեան գահուն իմաստուն առաջնորդութեան[3], որ իւր ծոցէն իսկ հանեց ուսման խրախուսիչներ ու գրագէտ մ'ալ. ինչպէս Թորոս Ռ., որ «տեղեակ գոլով ամենայն իմաստասիրական արհեստից[4]», մեր աշխարհիկ սակաւաթիւ մատենագրերէն մին ալ հանդիսացաւ, ինչպէս ըսինք[5]։ Կը կարծեմ՝ որ Կիլիկիոյ ազգեցութիւնն եղաւ անոր ժամանակակից արեւելեան հայ կանանց դասուն մէջ ուսումնասիրութեան արծարծողն ալ։

Նոյն աշխարհի ուսումնատենչ հայուհիներէն ոմանք ծանօթ եւս են։ Վարդան պատմիչ Հեթում Ա. արքայի համար կը յօրինէ քերականի և այլ խրթին գրոց Լուծմունքը, և կը յղէ անոր, խնդրելով՝ որ «զակնդ բազմագոյն և պայծառ թող թագուհի (Զապել) պահէ, և ի պիտոյ ժամն առնոյք ի նմանէ». որով հետեւ «արքայ և արքայուհի, կ'ըսէ, ի միում մարմնի տեսանի, և հասարակ է (անոնց) հոգեւորն և մարմնաւորն. թէ Աստուծով իրք մի օգուտ լինի ի գրելոցդ կամ միխիթարութիւն, երկուցդ լիցի[6]»։ Դիտաւորութիւնն էր՝ թէ Հեթում աշխարհական հոգերով ծանրաբեռնած լինելով, թագուհին աւելի դիւրաւ պիտի կարդար և օգտուէր իւր գործէն, յանձնելով ամուսնոյն երբ խնդրէր։ Աստ միանգամայն կը հաստատէր Զապելի սէրն ու հաստութիւնն այդպիսի գիտնական հարցերու, զոր կը ճանաչէր ու կը մեծարէր վարդապետը։

Լեւոնի դուստրը յարգել գիտէր ոչ միայն գրքերը, այլ և գրողները, որոց քաջալեր ու մեկենաս կը հանդիսանար, ինչպէս կը վկայէ անոցմէ մին, Վահրամ վարդապետ։ «Երանելի Զապել թագուհին, կ'ըսէ, որոյ ողորմութեանն և առատ պարգեւացն որ առ ուսումնականան՝ պատուական է մեզս նուաստութիւն, և վեհագունից քան զմեզ». և որոյ փոխարէն անոր կը մաղթէ անճառ բարութիւնքը[7]։

Նոյն դէխոյին սրտախոց դուստրը Ցիմի[8], մօրը պէս «բարգաւաճ

1. Նշտ. 218–19։ — 2. Արց. 95։ — 3. Սխ. 250։ — 4. Պտմ. Ոռ. 218։ — 5. Աստ՝ 101։ — 6. Հյգ. 470։ — 7. Ցիկ. ա, 136։ — 8. Աստ՝ 172։

ըստ հոգւոյ», ինչպէս կը սահմանէ հօրեղբայրը[1], իւր մխիթարութիւնը կ'որոնէ ընթերցման մէջ։ Նոյն արքեպիսկոպոսը կը գրէ ու կը նուիրէ «գրաղձալին» անոր՝ Սողոմոնի և Յոբայ գրքերը, «որով, կ'ըսէ, յԱստուած և յաստուածայինն խոկացես միշտ, և տրամեալ արտի քո սփոփանս սովաւ արասցես, գիտելով՝ զի սեփհական է մարդոյ ներգործութիւն և պանդխտութիւն և փորձանք, որոց անդորր տացէ ձեզ՝ որ ամենահնարն է[2]»։ Այդ գրքերն հասկնալու և զուարճանալու համար՝ մեծ ուշիմութիւն պէտք էր. և եթէ Ֆիմի կը բաղձար անոնց, յայտնի է՝ թէ գիտէր և մարթէր։ Այդ մատեանը, թանկագին թէ գրոցին և թէ գործածողին պատճառաւ, փոքրագիր՝ մարգարտագիր և երկու նուբր նկարներով, կը պահուի ի Ս. Ղազար։

Տիկնոջդ բարեպաշտ եղբայրը Լեւոն եւս տեսնելով՝ «զի տրտմեալ էր տամ Ֆիմէ վասն վշտացն որ ժամանեցին նմա», աւետարան մ'ալ ինք կ'ընծայէ անոր՝ «ի մխիթարութիւն և ի փրկութիւն հոգւոյ[3]»։ Ասկայն բարեպաշտուհւոյդ իմաստախոյզ միտքը միշտ նոր անունդ կը պահանջէր. այդ պատճառաւ հօրեղբայրն 1271ին անոր համար գրել տուաւ Դիոնեսիոս արիսպագացւոյն գործն ալ, յորում կը խնդրէ յիշել «զիմաստութեամբ լցեալն և զամենայն բարեձեւութեամբ զարդարեալն... զարքայծին բամբիշն Ֆիմի՝» իւր գաւակներով[4]։ Ադրէն Կիպրոսի կառանցին ազնուազարմ հաւատաւորաց առաջնորդութիւնն[5] իսկ ապացոյց է իւր բարձր գարգացման։

Ուսումնասիրութիւնը ժառանգական էր նոյնպէս Հեթմեան տիկնանց մէջ, որոնք ի միասին կը բերէին զայն կամ կը ստանային նոյն յարկին ներքեւ, յատկապէս Լամբրոնի մէջ[6]։ Տարօնի առաջնորդին կենսագիրը կը տեղեկացնէ՝ թէ նա «վարժեալ էր ի մանկութեանն՝ ջանիւ մօր իւրոյ՝ զհելլենական գիրն, տենչմամբ որ առ նոսին իմաստութեամբն[7]»։ Շահանդուխտ չառաւիղ մ'էր Պահլաւունի տան, որուն ընտանի էր յունարէնը, և զոր գուցէ տիկնոջ ալ կը ճանաչէր ու կը յարգէր, որով որդւոյն բաղձանաց ալ փութաց գոհացում տալ։

Նոյն Հեթմեանց ծնունդ ու անունդ էր[8] «ամենաբարի և քրիստասէր տիկին Աւիժ» կամ «տամ Աւիժ երանուհի» իշխանուհին Պապեռնի, որ գաղափարել կու տայ և «ստացող» կը լինի հաւաքածոյ մատենի մը՝ բովանդակող Աստուածածնի փոխման պատմութեանը, Սահակ Արծրունւոյ առ Խորենացին Թղթոյն ու պատասխանին, Յովհաննու «Էր ընդ եղբարս» գրութեան մեկնութեանը նոյն տիկնոջ հօրեղբայր

1. Աստ՝ 160։ — 2. Հյպ. 487։ — 3. Հնդ. յշտ. 1263։ — 4. Հյպ. 486։ — 5. Աստ՝ 172։ — 6. Հմտմ. աստ՝ 95, 100։ — 7. Պատմ. Լմբ. 228։ — 8. Աստ՝ 65։

Ներսխէ, և այլն[1]։ Ո՛րքան այլազան նիւթեր՝ գոհացնելու համար գրագէտ Ք Հեթմոյ գաւեր ու մատենագիր Ամբատայ մօր[2] ուսումնատենչ հոգին։

Նոյն տիկնոջ հօրաքեռորդի էր Մարիամ հաւատաւորը[3], որոյ համար իւր եղբայրը Ներսէս կ՝ընդօրինակէ իրենց մեծ քեռւոյն՝ Տարսոնի արքեպիսկոպոսին պատարագամեկնիչը, և անոր կ՝ընծայէ հետեւեալ գեղեցիկ խօսքերով, որոնք կը յայտնեն օրիորդին ջերմ ուսումնասիրութիւնը. «Աստուածային իղձս փափագանաց պատուականագունիդ ինձ՝ գիտելով միշտ ի տերունականն», զայս կ՝ընծայեմ քեզ, կ՝ըսէ, իբրեւ «ուրախացուցիչ» նուէր մը, զոր մեծ աշխատութեամբ գաղափարեցի, և «քեզ ի սփոփանս ընձեռեցի, գիտելով (զայս) պատուականագոյն քեզ քան զորովք քամահեցեր՝ (հրաժարելովդ աշխարհէ), զոսկի և զականս պատուականս և զորս նոյնպիսի[4]»։

Թեւանու, արժանաւոր պատուաստ նոյն տոհմին[5], 1274ին կը տեսնէ «Բանք վարդանայ և Մխիթարայ Հայոց վարդապետաց» կոչուած վիճաբանական գրուածը. կը հրապուրուի և օրինակել կու տայ «զքաղցրահամ և զբարեճաշակ հոգեւոր պտուղս ի սմա, կ՝ըսէ գրիչը, ի մխիթարութիւն աստուածասիրաց անձանց». բայց նախ իրեն, որ անոր «ստացող» և առաջին վայելողն եղաւ[6]։ Մարիամ ու Թեւանու երկուքն ալ հաւատաւորք, աւելի կ՝ընծայեն մեզ չեշտելու՝ թէ առ հասարակ հայ կուսաստանաց մէջ շրջապ մեծ էր ընթերցումն հոգեւոր մատենից, որոնք անոնց անհրաժեշտ ու սիրելի ընկերներն էին։

Ներսէսի տիկինն Ալիժ, դուստր նոյն Թեւանուի[7], ունէր սեպհական աւետարան մը, զոր 1287ին փոխ կու տայ ի Կիպրոս բնակող հայ գրչի մը, և նա կ՝ընդօրինակէ, խնդրելով յիշել «զտիկին Ալիժն՝ որ զօրինակն չնորհեաց[8]»։ Ստ. Գոյներ երիցանց 1310ին կը գաղափարէ Առաքելոց թղթերն ալ «հրամանաւ (նոյն) աստուածասէր և բարեպաշտ պարոնին տիկին Ալիժին, մօրքոր թագաւորացն Հայոց (որդւոց Լեւոնի[9]), ի մխիթարութիւն կենաց իւրոց՝» ցօրչափ կ՝ապրէր, և յետ իւր՝ «ի յիշատակութիւն հոգւոյ իւրոյ»։ Անոր առաջին աւետարանն անդադար գործածութենէն գուցէ մաշած (կամ նուիրուած), նոյն գրիչն 1312ին նոյն կղզւոյն մէջ կ՝օրինակէ ուրիշ մ՝ալ՝ «ի հրամայական խնդրոյ» մի և նոյն «տիկին Ալիժի սենեկալեաց Կիպրոսի[10]»։ Գոյրն է կեռանի, որոյ յաճախեն յեկեղեցի և ընթերցուածոց ուշադրութեամբ հետեւիլը տեսանք կանխաւ[11]։

1. Տաշ. Յոկ. 834։ — 2. Անա՛ 95, 100։ — 3. Անա՛ 173։ — 4. Մխ. 95, ծն. 3։ — 5. Անա՛ 69։ — 6. Հէդ. յշտ։ — 7. Անա՛ 69։ — 8. Հէդ. յշտ։ — 9. Անա՛ ժ·Ը, ա, ա, 7։ — 10. Հէդ. յշտ։ — 11. Անա՛ 114։

1221ի աւետարանի մը մէջ յիշատակը կը լինի «աստուածատէր և ամենաբարի տիկնոջ Աւիժի», դուստր հանգուցեալ «սիր Պաղտնոյն» և դեռ կենդանի Շուշանայ[1]։ Իւր հօր անուամբ ծանօթ են երկու անձինք. մին Մարաշի և Քեսնոյ տէրն՝ ընկած 1147ի մարտին մէջ[2]. և միւսն սպասբապետ մեծին Լեւոնի, զոր Հ. Ալիշան կը համարի «Թերեւս փրանկ ազգաւ[3]», և որ 1188ին կը մեռնի նոյնպէս կռուի մէջ[4]։ Շուշան եթէ առաջնոյն կինը լինէր, 1221ին՝ որ է ամուսնոյն մահէն 74 տարի անցած՝ դժուարաւ կրնար դեռ ապրիլ։ Ուրեմն երկրորդին կենակիցն էր, զուտ հայ, և նոյնպէս դաստիարակած իւր դուստրն ալ, որ յայտնի չէ՝ որու՛ հետ կապած էր կեանքը։ Մեծ գրասէր մ'էր Աւիժդ, որ «յետ ստացելոյ բազում տառից հին և նոր կտակարանաց, յաւել և զսա (աւետարան մը), կ'ըսէ գրիչը, ի գանձս աստուածայինս[5]». յօգուտ իրեն, գուցէ և այլոց։

Լամբրոնացւոյն գեղեցիկ աւետարանն աւար տարուած ու գնուած տեսանք այսօր Ֆիլիեի[6] «յիշատակ հոգւոյ իմոյ և ծնողաց իմոց», կը գրէ ինքն իսկ, առանց ըսելու՝ թէ զայն ընծայեր է ուրիշ սրբավայրի մը։ Որով կրնանք հետեւցնել՝ թէ իւր գործածութեան համար պահեր է զայն։ Այսքան ընդարձակ էր ուրեմն մտաւոր մշակոյթը նա և Կիլիկիոյ հայուհեաց մէջ։

3. – Մեք հօս թուարկեցինք ընթերցասէր հայ կանանց անուններ միայն։ Բնական է հարցնել՝ թէ առնց մէջ մատենագրեր ալ եղած չեն արդեօք։ Ազգերու պատմութիւնք առ հասարակ դժուարաւ ցոյց կու տան այդպիսիները. զի մայրական և ընտանեկան պարտականութիւնք չէին ներեր անոնց գրականութեան նուիրուելու՝ որով կարենային նա և շարագրել։ Հանգերձ այսու Հայերս կրնանք մատնանշել մեր ցանցառ գրիչներն ալ։ Ծանօթ է Սահակդուխտ, հաւատաւոր և ուսուցիչ հոգեւոր երգոց Ը դարուն[7], որ աւելի յառաջ ալ գնաց, և եղբօրը պէս շարագրեց «կցորդս և մեղեդիս քաղցր եղանակաւ», զորս Սիւնեաց պատմիչը տեսաւ ԺԳ դարուն, և որոց մին էր «Սրբուհի Մարիամ, որ իւրով անուամբն է յօրինեալ[8]», կ'ըսէ. այս ինքն տնագլուխ տառերն իւր անունը կը կապէին. և որ այժմ անյայտ է։ Ունինք սակայն շարականի երկու ցրուած տներ՝ առանց յատուկ պատկերի, և նուիրուած Աստուածածնին, ինչպէս յիշեալն էր. մին յարած ս. Նիկողայոսի և միւսն Առաքելոց շարականաց, որոց հետ բնաւ կապ չունին իմաստով, և անոնց կանոնաւոր երրեակ տները չորսի վերածած են, զգացնելով իրենց յետամտութիւնը. միանգամայն խառնուած են խաղաղական ժամերգութեան քաղուածոյ շարականաց մէջ։

1. Աստ՝ 193։ — 2. Հյպ. 368. Զմշ. գ, 67։ — 3. Սիս. 444։ — 4. Անդ՝ 330։ — 5. Հձք. յյտ։ — 6. Աստ՝ 205։ — 7. Աստ՝ 174, 206։ — 8. Օրբ. 101։

Բաց սատի՝ երկու աներն ալ ունին նոյն եզանակը, չափն ու վերջաւորութիւնը, և առաջինը՝ պատմչին նշանակած սկզբնական զոյգ բառերն ալ։ Այս բոլոր հանգամանքները թոյլ կու տան մեզ՝ այդ երկու անները Սահակդխտոյ շարականին մասերն համարիլ, և նոյն իսկ անոր բարդ անուան երկու սկզբնագրերը. Սահակ–Դուխտ։ Մասերը՝ կ'ըսեմ, զի երկուսուն շարական չունինք։ Ահա այդ անները, որ իմաստով ալ գեղեցիկ են։

«Արբուհի Մարիամ, սափոր ոսկի և տապանակ կտակարանաց, որ զ'ի վերուստ զհացն կենաց պարգեւեցեր քաղցեալ բնութեանս, առ նա միշտ բարեխօսեա վասն քաւութեան մեզաց մերոց։ — Դասք անմարմնոց հրեշտակաց քեզ երանեն, ամենօրհնեալ կոյս Մարիամ, որ զէակից բանն որ ընդ Հօր՝ կրեցեր ի քեզ անեռմնապէս. առ նա միշտ բարեխօսեա վասն քաւութեան մեզաց մերոց»։

Հ. Գ. Ալեւտիքեան գրած էր՝ թէ Վահան գողթնացւոյ շարականին հեղինակ եղեր է «անգիր աւանդութեամբ» անոր քոյրը[1], որուն յաբեցաւ և Հ. Ալիշան, և գքոյրը մկրտեց «Խոսրովիդուխտ» անուամբ[2]։ Այդ ամէնը փափաքի և ենթադրութեան արդիւնք են միայն, իսկ մեր այժմեան գրիչներն այնչափ կը յեղյեղեն այդ անունը, որ սաոր գոյութիւնը քան զայդ կերտողացն աւելի ապահով դարձած է. որպէս զի աւանդութեանց չափազանց փարողներն համոզուին՝ թէ ինչպէս անոնք կրնան նա և ոչընչէ առեղծուիլ, և իրենք ոչընչի փարիլ։

Բայց ունինք, և ըստ բաւականի նկատողութեան առնուած չէ, ոչ միայն ուսումնասէր՝ այլ և հմուտ գիտնական տիկին մ'ալ Բագրատունեաց ատենը, — այն տոհմէն որ տուած էր՝ և այժմ անյայտ՝ երկու մատենագրեր. գՇապուհ պատմագիր, ու գՄուշեղ բանաստեղծ[3]. — այն է բարեպաշտութեամբ ու գործօնէութեամբ ալ անուանին Մարիամ, դուստր մեծին Աշոտոյ[4], որ կ'երեւի՝ թէ Սիւնեաց տիկնութեան գահէն յառաջ աչքերը սեւեռած էր իւր հայրենի գրանոցին, — որուն 1041 թուին կ'այցելէ ու կը յիշէ Սարգիս վրդ. սեւանեցին[5], — և հօն հարստացուցած էր միտքը, որոյ ապացոյցը կեցած է հետեւեալ դիպուածին մէջ։

Տարօնոյ իշխան Բագարատայ խնդրանօք՝ սարին Վանայ սարկաւագ Յովհաննու մեկնութիւն մը շարադրած էր արար լեզուով, զոր նոյն տիկնոջ եղբայրը Սմբատ հայացնել տուաւ։ Իրենց հանճարեղ հայրը տեսած չեն, և պէտք զգաց քննութեան. ու չվստահելով իւր կամ ուրիշ գիտնոց դատաստանին, խորհեցաւ՝ որ անոր լուսոյն դատաւորը պիտի լինէր իւր մտավարժ ու բարդաւաճ դուստրը, — որոյ տապանդը կը յարգէին

1. Բզմ. էրկ. 592, որոյ գոյութիւնն իսկ յիշած չէ պատմութիւնը։ — 2. Յհ. ը, 135–6, 175. — 3. Ան. 205. — 4. Ան՝ 61. — 5. Շիր. 50.

հարազատներն ալ[1], – և զայն յղեց ի Սիւնիս։ Մարիամ, որ կ'երեւի՝ թէ արաբագէտ ալ էր, կարգաց ու չհաճեցաւ կատարուած թարգմանութեան. անոր հաւատարմութեա՞ն, կամ թէ հայ լեզուի՞ն, չենք գիտեր։ Եւ «փոյթ ի մեծ եդեալ, վաղվաղակի հրամայեաց երկիցս անգամ փոխարերել ի հայկական լեզու՝ առաջնորդութեամբ վերին խնամոցն», կը գրէ թարգմանիչն իսկ։ Սա կը վկայէ նաև նոյն տիկնոջ խնամոց քրիստոնէական վարդապետութեան մասին, «յարդարէ՝ ըսելով՝ հաւատոյ ճշմարիտ քարձրագոյն հաւատս», ինչ որ հաւատքի իմաստով կը նշանակէ՝ քրիստոնէական վարդապետութեան համառօտութիւն մը, որով և ցանկալի աշխատութիւն մը Մարիամայ գրչէն. առով ցուցնելով «գիտեմ միամիտ հաւատոցն որ ի Քրիստոս», զոր «վերագոյն» կամ չատ բարձր կ'ըմբռնէր ու կը մեծարէր[2]։ Նանայի բնագիրն ու Ամրատայ թարգմանութիւնն անյայտացան, և Մարիամայ հայացնել տուածը միայն ու հատուածներ, բայց գժբախտաբար ոչ և անոր չարագրութիւնը, եթէ ուղիղ կ'իմանանք անոր մասին բառածը։

Կայ նոյն տիկնոջ ուրիշ անագան անուանակից մ'ալ, Մարիամ Քաքաշեան կռատանդնուպոլսեցի «կուսանուն» օրիորդը, ընտանեօք հաստատուած ի Վենետիկ, և հայրենի տանը մէջ ուսման նուիրուած։ Սա 1728ին հրատարակած է նոյն քաղաքին մէջ Աիկե հոգւոյ կոչուած մատենիկը 15 էջով, բովանդակելով հոգեւոր հրահանգներ ու քրիստոնէական վարդապետութեան ծանօթութիւններ։ Նոյն ուսումնասէր ու զարգացած օրիորդը թարգմանած է իտալերենէ նաև Հ. Պօղ. Սննիբեայ քառանորդական քարոզներն՝ 1742 թուականին. գրաբար լեզուով ստուար գործ մը՝ 791 մեծադիր էջով, որոյ ձեռագիրը կը ծնայ Ս. Ղազար մատենադարանին մէջ։ Իւր լեզուն ժամանակի արուեստական ազաւաղ հայերէնն է, որոյ իբր օրինակ յառաջ կը բերեմ քանի մը տող. «Երեւին նարդեանս բազում կերպք քարոզելոյ ներածեալք ի յաչխարհի, ոչ գիտեմ եթէ ի հանճարեղ համբահաճոյութենէ այնմիկ՝ որ խօսի, կամ թէ ի յանշատացմանէ այնմիկ՝ որ ունկն դնէ, թէ վերջապէս, ոմն ընթերցօղ, դու ոչ երբեք կամիցէիր սկսիլ առ ի վաստակեցուցանել զաչս քո ի վերայ թխթայ, եթէ նախ ոչ յոյժ բարւոք գիտիցես յինէն՝ թէ որն իցէ առաջադրեալ ինձ» և այլն։

4. – Գրաբէր ու գրող հայուհիներէն զատ կայ դասակարգ մ'ալ, որ իրենց ուսումնասէր հոգւոյն ապացոյցը տուեր են՝ օժանդակելով գրչագրերու բազմացման[3], և կառուցմամբ ու ճոխացմամբ մատենադարանաց, օգնելու և խրախուսելու համար ուսման ուրիչ սիրողներն ու հետեւող-

1. Աստ՝ 217։ — 2. Հյպ. 267։ — 3. Աստ՝ 202–5։

ներըս։ Կառուցման օրինակը տեսանք վաչուտեան Քրդի ու Խորիշահի գործին մէջ[1]։ Իրենցմէ յառաջ իշխանիդ ծնողքը վաչէ ու Մարմա խաթուն՝ 1228ին Հոռոմոսի վանաց «գրատան» ընծայեր էին իրենց գանձագին այգին իրրեւ եկամուտ[2]։ Իսկ 1274ին Անանհնի ուխտին «գրատան» բարերար կը լինին Ստեփաննէս անն և ամուսինը Խաթուն, պարգեւելով իրենց գնած այգին[3]։

Ստոցմէ դար մը կանուխ՝ 1197ին՝ Հաղբատայ մէջ եւս արձանագիր մը կը յիշատակէ չորս այգիներու նուէրը նոյն մենաստանի «գրատան՝» նոյնչափ անձանց կողմանէ, միացած մի և նոյն արձանագրին մէջ. և են Աբրամ որդի Համազասպայ, Կուտ, Սարգիս որդի Զխին, և կին մը, «Ես Միրաւարս գիմ այգին եռու» ըսելով[4]։ Այսպէս և այլ երկու ամուսինք՝ Ախատել և Ոսկոչքան՝ անթուական արձանագրութեամբ մ'այգի և տուն մը կ'ընծայեն «ի գրատունս» նոյն ուխտին[5]։ Բոլոր սոսկ, կը կրկնեմ, սիրող ու քաջալերողներ էին ուսմանց, որ իրենց յարգը պահեր են միշտ, ոչ միայն արանց, այլ և կանանց գասուն մէջ, և շատ ընդարձակ չափով։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

ԱՐՈՒԵՍՏԻՑ ՄԷՋ

Հայ կնոջ գործօնէութիւնը կը տարածուէր նաև և զանազան արուեստներու մէջ, որոցմէ ամանք արդէն կապուած էին իւր կոչման և առանին պարտականութեանց հետ, և մնան էին անոր հանապազօրեայ կենցաղական գրաղմանց։ Իսկ միւսերուն յարեր է ազատ ընտրութեամբ, երեւան բերելով իւր ճարտարութիւնն ու ճաշակն ամենուն մէջ։ Անոնք էին՝ ասաղնանկութիւն, գերձակութիւն, ասղնագործութիւն, թափչութիւն, խոհակերութիւն. և աւելի ներքերը կամ մատաւորները՝ գրչութիւն, երաժըշտութիւն, և վարձակութիւն կամ բժշկական արուեստը, զորս պիտի տեսանենք կարգաւ, ջանալով միանգամայն որոշ ու կարճ ծանօթութիւններ տալ նոյն արուեստից մասին, ինչպէս էին մեր նախնեաց օրով։

1. Ակտ՝ 234։ — 2. Ղ. Արզ. 162։ — 3. Ջալ. ա, 34։ — 4. Երզ. 49. Նոյն անուն 1329ին Միրաժայր գրուած է ուրիշի վրայ. Ջալ. ա, 124։ — 5. Հյկր. Դ, 379։

Լ*եւոն Բ թագաւոր, կեռան թագուհին, և զաւակաց մէկ մասը* (աստ՝ 123), *ազատ թականք Փրկչին առջեւ՝ Երուսաղէմի իրենց ատեարանին մէջ*, 1272 *թուականէն։*

1. – Ոստոյնանկութիւն. – Սովորաբար կանանց յատուկ եղեր է միշտ և ամէն տեղ՝[1] կտաւ (համանուն բուսէն), բեհեզ (ատոր նուրբը), ատուի (բրդեղէն), կերպաս (մետաքսեղէն) կամ որ և է տեսակ պատառ չինելու գործը։ Իւր սովորական կոչումն էր ոստայնանկուհի[2], և բայով՝ ոստայն անկանել[3] կամ ոստայնանկել[4]. կամ լոկ անկանել[5] կամ հիւսուլ[6]։

Գործողութեանն առաջին մասն էր տարազագործուհիները[7] կամ սատարուհիները[8], որ էր բեհեզի պատրաստութիւնը, նոյնպէս կանանց սեպհական[9]. և որոյ համար պէտք էր գզել[10] անոր հարկաւոր նիւթը. ապա սանդրով պարզել[11] կամ զտել զայն խժուժեն[12] կամ անպիտան մասէն, որոյ կատարողները լինելու են տարազագործք[13] կամ սատարք[14] կոչուածները. և հուսկ վերածել թելի։ Ա՛ս այս կը գործածուէր աղեկատը[15] կամ մանողը[16], որ էր ձողաձեւ գործին, որոյ վրայ փաթաթուած էր կտաւին կամ ուրիշ նիւթերու կծիկը[17], և ուստի աշխատողը քաշելով՝ թել մաներ[18] կամ ճիւրեր[19], օգնութեամբ մետաղեայ կամ ուրիշ ծանր նիւթերէ չինուած[20] իլիկ[21] կամ իլիկիկ[22], եթէ թելը նուրբ էր. և փայտեղէն քարտանիկ[23] կամ մեծ իլին (դեռ ծանօթ մեզ իւր խաչաձեւ թեւերով), եթէ թանձր էր. և կը պատէր անոր վրայ։ Ա՛յս գործն է՝ զոր կ'իմանար Դաւիթ գանձակեցին՝ ըսելով. «մանողն թել մի ձգէ և տայ զայլն գիւղաւ[24]»։ Իսկ երբ ուզէին «ոսկեման[25]» կամ «ոսկեթել[26]» պատառներ գործել, թելը գուտ ոսկիէ կը պատրաստէին, խառնուած ուրիշ բուսական թելի մը հետ[27]։

Կը յաջորդէր սրուեսատին աւելի կարեւոր մասը, բուն ոստայնանկութիւնը, որոյ նկարագիրը կը գտնենք Ոսկեբերանի քով[28], և համառօտիւ նա և Դ. Գանձակեցւոյն[29] ու Մխիթար Գոշի[30], որոցմէ կը կազմեմ հետեւեալ նկարագրութիւնը։ Այ նախ ոստայնի գործիւ[31] կամ կազմածը, որ փայտեղէն էր ու պարզ, յօրինուած քառակուսի չրջանակէ մը[32]։ Անոր երկուսակք կը բարձրանային կայմքի[33], – այսպէս կոչուած նմա-

1. Ցոբ, ւէ, 36. Վ.ցր. 177. Ոսկ. Պօղ. ա, 806 հն. — 2. Եւս, ւե, 35. Վ.ցր. 12. — 3. Ոսկ. Պօղ. ա, 806. — 4. Ոսկ. Մաթ. բ, 705. — 5. Սբր. 46. Վ.ցր. 12, 177. — 6. Եփր. դ, 16. — 7. Ոսկ. Պօղ. ա, 815. յն. ասրագործութիւն. — 8. Պղ. Օր. 248. յն. նախորդին պէս. — 9. Վ.ցր. 177. — 10. Եփր. պճց. ուսոտ բրդգգեալ ածականն յՈսկ. Պօղ. ա, 210. — 11. Եփր. ասպ. ի Հյկ. բ, 694. — 12. Գատ. ժե, 14 հն. — 13. Ես. ժթ, 10. Պտմ. տրգ. 8. — 14. Ես. ւը, 12. — 15. Անյգ. 618. — 16. Փիլ. 130. Ալաս. ղջ. — 17. Ա. Թագ. ժթ, 13. — 18. Եւս, ւե, 26. Վ.ցր. 177. — 19. Եւս, ւե, 6, 25 հն. Սբր. 46. — 20. Դրմբ. բ, 1424. — 21. Ածակ. ւգ, 19. — 22. Ալաս. ղջ. — 23. Եպիփ. ծննդ. ի Հյկ. բ, 996. — 24. Ալաս. ղջ. — 25. Ա. Տիմ. բ, 9. — 26. Խոր. բ, կ. — 27. Դրմբ. ե, 164–69. Վ.կգ. ե, 2246. — 28. Ոսկ. Պօղ. ա, 806. — 29. Ալաս. ղջ. — 30. Մխ. Ածկ. ձկդ. — 31. Ոսկ. Մաթ. բ, 24. — 32. Դրմբ. ե, 164–69. — 33. Ոսկ. Պօղ.

նուիրեամբ նաւու նոյն մասանց, – որ էին կողմնական ուղղահայեաց երկու գերաններ, հաստատուած գետնին, և ստորեւ ու վերեւ բռնուած ուրիշ երկու խոտորնակ և աւելի կարճ գերաններով, և երեքն ալ առաստաղին կպած։ Վերին կողմը կը գտնուէր ստորի[1] կոչուած թաւալուն ստուար գլանը, – ամրացուած ձողկով մը, – որոյ վրայ կը փաթաթուէր գործուած կտաւը կամ ոստայնը։ Իսկ առէջը[2] կամ թելերու խուրձը վարէն վեր կը բարձրանար՝ կրկին կարգով, յառաջակողմէն ու յետակողմէն. և ստոր ոտէն կը քաշուէր ու պիրկ կը բռնուէր ծանրոցներով։ Հաւանօրէն իւր թելերը տորգք կը կոչուէին՝ ինչպէս սարդիոստայնին[3]։ Գործուոյն կեդրոնը կը գտնուէին երկու խոտորնակ երկար ձողեր՝ ազրոցք անուամբ[4], – առիջին ծայրէն՝ որ ազբն կ'ըսուէր, և տեղ մ'ամրողջ առէջն ալ նշանակելով[5], – դրուած իրարու մօտ ու մխուած առիջին գոյգ և անգոյգ թելերուն միջեւ, և այդպէս բաժնելով զանոնք իրարմէ։ Այս ձողերուն վրայ կը կատարուէր հիւսումը։

Ոստայնանկն[6] ընդհանուր անուամբ, և մասնաւորապէս կտաւագործը[7] կամ կերպասագործը[8], կը նստէր գործուոյն առջեւ, ոտից ներքեւ պատուանդանով մը[9]. ազրոցներէն մին կամ միւսը փոփոխակի իրեն կը քաշէր, անցք մը բանալով առիջի թելերուն միջեւ, և աջէն ի ձախ ու ձախէն յաջ կը նետէր կկոցքը[10] կամ մագոգը, Անաւարզացիէն բարբառ ալ կոչուած[11], մերձաւոր այժմու ձեւին, և սովորաբար ոսկրէ շինուած, իւր մէջ թաղուած ունենալով հիւսող թելին[12] կծիկը՝ ճախարակի վրայ։ Եւ այս գործով կկեր[13] կամ կը հիւսէր կտաւը։ Ստէպ ձեռք կ'առնուր հոժիչը[14] կամ սանդրը[15], որ անջատ էր մեքենայէն, չափաւորապէս երկար, և վերեւ բռնատեղով մը. և զարնելով դէպ ի վեր, հոժեր[16] կամ կը խտացնէր հիւսուած թելերը։ Եւ այսպէս հետ զհետէ առէջը խառնուելով թեզանիին[17] հետ, ինչպէս կը կոչուէր խոտորնակ թելերու կարգը, կը կազմուէր ոստայնը, որ թելերու ներքուեան չափով կրնար լինել «բարակաման[18]» կամ «թանձր[19]»։ Կար և տափարակ ու ծանր փայտ մը, որով կը զարնէր առիջին, անոր թելերն աւելի եւս հոժելու կամ ձգտելու համար[20]. և այս իսկ է՝ որ մեր քով ստէժ կը կոչուէր։ Կը պատահէր՝ որ զայն չարժելու պահուն «ազրոցն և ստեծն ի ստէպ հոժելոյն՝ ընդ միմեանս բախիցեն[21]», ապացոյց՝ թէ գործածութեամբ իրարու մօտ էին. որով Գոշի կտաւագործն ալ կ'ըսէ՝ թէ «զստեծ իբր զսուր վերացուցա-

1. Բ թագ. Ի, 19։ — 2. Գ Եւս. ԺԳ, 48–59։ — 3. Վ յր. 121։ — 4. Ոսկ։ — 5. Վ կր. Ա, 516։ — 6. Վ յր. 12. Ա թագ. ԺԷ, 7 եւն։ — 7. Էս. ԺԹ, 9։ — 8. Վ յր. 177։ — 9. Մխ։ — 10. Ոսկ։ — 11. Աստ՝ ԺԶ, 6։ — 12. Ոսկ։ — 13. Նոյն. Ագթ. 205. Աւետ. կկոցել։ — 14. Ոսկ։ — 15. Մխ։ — 16. Ոսկ։ — 17. Գ Եւս. ԺԳ, 48–59։ — 18. Վ յր. 121։ — 19. Փրպ. 83։ — 20. Դրմբ. Ե, 167։ — 21. Ոսկ։

նեմ». և գանձակեցին՝ թէ «ոստայնանկ թել մի քարշէ և կկոցէ, և բիձաւն երիս հարկանէ». ուր բէճ՝ ստեծին միջնադարեան կոչումն է։

Աբուեստիս արտադրութիւնք կը զանազանէին ներքութեամբ և յարգովը. և ոսկեզարը՝ կտաւին, բեհեզին, ասուոյ ու կերպասին հետ, զոր յիշեցինք վերեւ, ուներ նա և սնդուխ՝ որ էր կերպասին նուրբը, և աւելի բարձին ալ՝ շղաշ կամ տեռ և ի միասին շղաշատեռ կոչուած. ձաւռուկ կամ գոյնզգոյնը՝ որ և ձաձանուառուխտ. նոյնպէս դիպակը կամ ասոր զառնուառուխտ հոմանիշը, որ յատուկ էին ոսկեհիւսին. և ձեղանակն՝ անծանօթ ըստ տեսակին[1]։ Մեր պատառներն ուշադրութիւն գրաւեր են վենետացի ուղեւոր Մարկոս Պոլոյի, որ 1271 թուին տեսաւ՝ Կիլիկիոյ մէջ պատրաստուած «բոլոր գեղորէից և մետաքսեայ պատառներու և դիպակաց» Այասի մէջ բերուիլ թափուիլը, ուր կը դիմէին վենետացի ու գենուացի վաճառականք։ Կը յարէ՝ թէ մեծ Հայաստանի Եղնկայ քաղաքին մէջ եւս «կը գործուի աշխարհիս լաւագոյն ծաղկանկար դիպակը[2]»։

2. – Դերձակութիւն. – Ցետ պատրաստելու պատառը, պիտի վերածուէր զգեստի. և ուր զգեստ կար, զայն չինողն անպակաս էր. այսինքն յատուկ արուեստագէտ, զի ամենուն գործը չէր այն. որով Հայաստան եւս ունէր իւր դերձակները[3] կամ հանդերձապարները[4]։ Հայ տիկնոջ և մանաւանդ օրիորդին մեկուսացեալ կենցաղը[5] չէր թուլատրեր՝ որ այր դերձակներ մտնէին անոնց յարկերէն ներս, ձեւէին՝ կարէին ու զգեցնէին։ Հետեւաբար այդ գործը կը կատարէին իրենց սեռակիցներն իսկ, և անոնք միայն կրնային ըմբռնել ու գոհացնել անոնց ճաշակին պահանջները։ Դերձակութիւնն ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ զգեստուց պատրաստութիւնն՝ ըստ սովորութեան իւրաքանչիւր ժամանակի՝ յորում կ'ապրէին զգեցողներն ու չինողները։ Ուրեմն զայն նկարագրելու համար՝ մեք պիտի ստիպուէինք երկրորդել հօս հայ տարազի ընդարձակ պատմութիւնը, զոր ես արդէն կատարած եմ առանձին հատորով. որով կրկնութիւնը ծանր և անպատեհ կը լինի։ Անոր համար այս տեղ շատանալու ենք մեր կանխաւ տուած մասնական նկարագրութեամբ[6] ու նկարներով, որոնք փոքր ի շատէ գաղափար մը կ'ընծայեն արդէն հայ դերձակութեան ներքութեանց մասին։

Եթէ ազնուական կամ մեծատուն հայուհին իւր ճարտար սեռակցաց չինել կու տար իւր հանդերձը, չինական անճոխ կլինն ալ հարկաւ անձամբ կը պատրաստէր իւր և զաւակաց մարմնոյն անսեթեւեթ ծածկոյթը։ Այդ դասակարգին համար կրնանք ըսել՝ թէ ամէն մայր իւր տան դեր-

1. Հմմտ. Պատմ. տրգ. 136–38։ — 2. Մարկ. 15, 16։ — 3. Ոսկ. Պօղ. ա, 848. յն. չունի։ — 4. Ցճխ. 40։ — 5. Աստ՝ 16–18։ — 6. Աստ՝ 139։

ձակն էր, ինչպէս այժմ է։ Ա.յո, մարդկային կենցաղական պահանջմունքն ու ձեւեր նոյն եղեր են միշտ իրենց ընդհանուր գծերուն մէջ։ Եւ ով ալ լինէր այդ գործը կատարող, պէտք ունէր ու կը գործածէր երկաթեայ ձեռիչ[1] կամ մկրատ[2] մը՝ կտրելու և ձեւելու համար կտաւը կամ պատառը. նոյնպէս հին և ուղիղ գրութեամբ ասիղն[3] ըսուած մետաղեայ նուրբ գործին՝ կարելու համար, իր ետեւ ծակով մը՝[4] որմէ կ'անցնէր ասղանին կամ ասղնին[5], որ է թելը։

3. – Ասղնագործութիւն. – Մաս էր դերձակութեան, նրբագոյն ու գժուարագոյն, որ կը տարածուէր ոչ միայն ազնուական հանդերձից, այլ նա և տան ու եկեղեցւոյ կարասեաց ու զարդերուն վրայ. և յորում անհրաժեշտ էր կնոջ նուրբ ու համբերատար մատներուն գործակցութիւնը։

Շատ հին է քաղաքակիրթ ազգերու և մեր քով եւս՝ ասղնագործութիւն կոչումը, տրուած արուեստին[6], զի անոր մէջ գլխաւոր դերն ասղին էր. և շինուածը կ'ըսուէր ասղնագործ[7], որոյ տեսակին տրուեր է ընդհանուր շինուածոյք անունն ալ[8]։ Ասղանին ոստայնանկին ձեռքն հասնելէ յառաջ՝ կ'ընդունէր իրեն սահմանուած գոյնը ևարօտաւևերկաց[9] կոչմանէ, որոյ ևարօտ արմատը կը նշանակէր գունաւոր պատառ[10]։ Ներկերը կարեւոր էին նա և ոստայնանկին, որ ըստ տեղւոյն կը գործածէր գարդեր շինելու ասղնեգործ պատառին վրայ. որով ասղնագործութիւն ու նկարակերտութիւն[11] միասին լծուած էին։ Յովհաննէս կթղ. կը պատմէ «նըկարակերպ կանանց ոստայնանկութեանց բազում բազմականս[12]» կամ նատելու բարձեր շինելը. և Ամբատ Ա. արքայ՝ Յուսիկն ընդունած պարգեւաց փոխարէն՝ կը տանի «նկարակերպ կազմուածս բազմականաց կարմրութեամբ որդանց[13]», որ էին յարդի որդան կարմրով հիւսուած կամ ներկուած։ Ա.յդքան պատուական էին ուրեմն այդպիսի աշխատութիւնք Հայոց մէջ՝ չնորհիւ հայ կնոջ ճարտարութեան։ Նոյն արուեստի արդիւնք էին նա և «ծիրանածաղիկ ոսկեթել նկարագործ անկուածք» կամ հիւսուածք՝ որոցմով կատրանիդէ պճնեց Ա.նուոյ կաթողիկէն[14]։

Ասղնագործութիւնը գեղարուեստ մ'է. հետեւաբար անոր մէջ ոամիկ կնոջէն աւելի պիտի մխրճէին ու յաջողէին մեր զարդացած տիկնայք, որ ունէին ճաշակի նրբութիւն ու ծախսելու դիւրութիւն։ Պատմութեան մէջ այս մասամբ անուն թողած է Հաթերքոյ տիկինն Մրգոյ խաթուն,

1. Վ.յբ. հրաց. և Պրոկղ ի Գ.կ. ի Հյկ. — 2. Գաձէ. ի Հյկ. — 3. Մոր. ած, 24. — 4. Դրմբ. ա, 61. — 5. Թխ.բ, ած, 38. Մնդ. 191. — 6. Եւբ, ւէ, 23. — 7. Ան' իէ, 16. — 8. Յակ. Պօղ. ա, 68. — 9. Ա.բբ. 155. Վ.յր. 102. — 10. Ա.գթ. 571. — 11. Յոր, ւէ, 36. — 12. Հյկ. բ, 429. — 13. Յհ. կթ. 250. — 14. Ա.սա՝ 201.

իւր դստերաց հետ՝ որոց մին ծանօթ է Մահա անուամբ[1], և որոց ձեռաց ճարտարութեան ակնարկեցինք այլուր[2]։ Պատմիչը կը նկարագրէ անոնց չինած վարագոյրը Գետկոյ եկեղեցւոյն՝ «զարմանալի տեսողաց, ի մազոյ այծից կակղագունից». որմէ յայտնի է՝ թէ պաստառն ալ իրենք պատրաստել տուած էին, և իրենք իսկ ապա զայն ունէին «ներկեալ պէսպէս և զանազան գործ գնդակերպ», այս ինքն վրան ներկով չինած գնդաձեւ զարդեր, և անոնց միջեւ՝ «նկարեալ պատկերօք ճշգրտագոյն հանուածովք տնօրինականօք Փրկչին և այլ սրբոց, որ հիացուցանէր, կ'ըսէ, զտեսողն». և որոնք կ'օրհնէին զՍտուած՝ «որ ետ կանանց իմաստութիւն ոստայնանկութեան և հանճար նկարակերտութեան՝[3]» ըստ բանից Ցոբայ, որոց վերջնոյն կը պատկանէր իրենց այդ գործը։

Ես կը համարիմ՝ թէ տիկինդ այդ արուեստն ուսած էր մատղ հասակէն՝ հայրենի Կայէն ամրոցին մէջ, առաջնորդութեամբ մօրը՝ կատայի[4]. և իւր կարգին ուսոյց զայդ դստերացը։ Արդէն տեսանք արուեստիդ ընդարձակութիւնն ազնուազգի տներու մէջ[5]։ Այդ հնարագիտութեան բաւական հին ճեպորդ մ'է Էջմիածնի դրօշը, չինուած նախ քան 1462 թուականն՝ յորում յիշուած է[6], գունագոյն ոսկեթել յօրինուածով. և մէկ երեսին վրայ ազնագործած փրկչական կենդանագիրը. իսկ միւսին՝ Լուսաւորիչ, ընդ մէջ Տրդատայ ու Հռիփսիմէի։ Իւր պատկերն յառաջ բերած եմ հին հայ դրօշներու քննութեանս մէջ։

4. – Թափչութիւն. – Ինչ նիւթով և ինչ ձեւով ալ չինուէին զգեստները, աղքատ կամ հարուստ, պարզ կամ զարդարուն, գործածութեամբ պիտի կեղտոտէին որ և է չափով ու կարօտէին մաքրութեան։ Եւ այս գործն ալ կը պահանջէր ճարտարութիւն՝ չապականելու համար զանոնք. մանաւանդ ազնիւները, և մինչեւ մաշիլը գործածելի վիճակի մէջ պահելու։ Հին ժամանակ կարեւոր արուեստ մ'էր թափչութիւնը, ունենալով իւր յատուկ վայրն ու գործիները. և աշխատողներն էին արք կամ կանայք, ինչպէս կը տեսնենք յոյն և հռոմէական նկարներու մէջ, կոչուած բափիչք[7] կամ շուռանափիք[8]։ Մաքրութեան համար կը կիրարկէին զանազան յարմար կաւեր կամ հողեր ըստ տեղւոյն՝ ուր կը գտնուէին նիւթերդ։ Մեծ տներն ունէին իրենց սեպհական թափչարանները[9]. և լուացումը կը լինէր՝ նախ մաքրելով զգեստները, և ապա ողորկելով մամլով մը[10]։

Նոյն արուեստը՝ մի և նոյն հանգամանօք ու կոչումներով ծանօթ էր և ի Հայս։ Աղտի մաքրութեան նիւթը կը կարծեմ մեր քով դարձեալ

1. Ջալ. բ, 227։ — 2. Անա՝ 201–2։ — 3. Կիր. 111։ — 4. Երզ. 26։ — 5. Անա՝ 24։ — 6. Պաւր. 326–27։ — 7. Եա. է, 3. Մրկ. թ, 2։ — 8. Մաղաք. գ, 2։ — 9. Դրմբ. բ, 1349–52։ — 10. Նոյն՝ դ, 644։

փրփրուն օշնան խոտը[1], կամ սուր հոմանիշն օձառ, որ կը թարգմանէ Մաղաքիայ «իբրեւ զօճառ լուանալեաց[2]» (յն. խոտ լուացողաց), ուստի այս առթիւ գործածուածն իսկ։ Ըստ Եւսեբիոսի՝ թափիչը կը գործածէր տոփան կոչուած տափարակ փայտն ալ, «որով զհանդերձան տոփէր[3]» և ազտը կը հանէր. և զոր մեր քով եւս կրնանք նկատել, գաւեւով հայ կոչումէդ։ Ծանօթ էր Հայոց ազգուածն ալ յետ լուացման. և ուր Ա-ղեքեան կը նկարագրէ կուսանաց հանդերձը, հայ թարգմանիչն ըստ տեղւոյն սովորութեան կը յաւելու. «մանաւանդ թէ թափչացն եւս ազգկեալ փայլեցեն[4]»։

5. – Խոհակերութիւն[5]. – Յատուկ աշխատութեամբ մը՝ «ճաշեր և խնճոյք հին Հայաստանի մէջ՝» մանրամասն նկարագրած եմ խոհանոցի արուեստը, որ շատ բարդ, և ընկերական կարեւորութիւնը մեծ եղած է միշտ բոլոր ազգերու և մեր մէջ. և առաւելապէս ազնուական դասուն[6]։ Աւելորդ է ուրեմն՝ որ հօս վերստին մտնենք անոր նկարագրութեան, և համեմներու, խորտկաց, կտապներու և հաստեայց նուրբ պատրաստութեան մէջ, որ Մանդակունւոյն ըսել կու տար՝ թէ «ի բազմաց քրտանց յօրինին սեղանք» մեծատանց[7]։

Եթէ արքունական և իշխանական խնճոյից մէջ խոհակերք[8] կամ խորտկարարք[9] այրեր էին՝ գործոյն ծանրութեան պատճառաւ, ընդ հակառակն առանձնական կամ ընտանեկան ճաշերու մէջ, եւս առաւել ամիկ դասուն, այդ պաշտօնը կանանց յատուկ էր։ Փաւստոս յիշեցուց մեզ Ողոմպեայ «զիւրոց նաժշտաց» չինած կերակուրն ու գինին ճաշակելը[10]։ Ժ-Ե դարուն Գ. Գանձակեցին կը վկայէր տակաւին՝ թէ կերակուրք սովորաբար կը պատրաստուէին «յաղախնաց», տան տիկնոջ հակողութեան ներքեւ[11]։ Եւ ոչ միայն կերակուրը, այլ հացն ու կթեղէնքն ալ անոնց ձեռքերուն կը կարօտէին[12]։

Աւարտած այս պարզ արուեստները, կ'անցնինք տեսնել աւելի բարձրերը՝ որոց մէջ մեծագոյն է մտաց ունեցած բաժինը։

6. – Գրչութիւն. – Ասուածախրութիւնն՝ յորում փայլեցաւ հայուհին[13], շատ բնական էր՝ որ տանէր զայն մինչեւ մատեաններ ընդօրինակելու գործին։ Համեմատաբար ուշ կ'երեւին այդպիսի կանայք մեր քով. և սովորաբար հաւատաւորներ են, որոց անպրպտութիւնն առանին հոգեբէ թոյլ կու տար անոնց նուիրուելու այդ աշխատութեանն Ա.յսպէս

1. Աստ՝ 19։ — 2. Մաղ. գ, 2։ — 3. Պտմ. եկ. 130։ — 4. Ոսկ. Պօղ. ա, 69։ — 5. Ոսկ. Մտթ. ա, 705։ — 6. Աստ՝ 117։ — 7. Մնդ. 74։ — 8. Ոսկ. Մտթ. բ, 69. Պօղ. ա, 532։ — 9. Ա Թագ. ը, 13. Ցճխ. 40։ — 10. Աստ՝ 22։ — 11. Ագաւ. գ։ — 12. Աստ՝ 128։ — 13. Աստ՝ ժբ։

Կիլիկիոյ ժամանակագիրը Սոյ հին պատմիչներէն տեղեկացեր էր՝ որ բարձրբերդցի Կոստանդին քահանայի դուստրը Զապել՝ «էր հմուտ ընթերցողութեան և արուեստին գրչութեան»։ Նմանապէս տարօնացի Անիժ կուսանին համար կ'ըսէին՝ թէ «և նա էր գրագիր յոյժ հմուտ[1]»։

Բայց կան աւելի յստակ տեղեկութիւնք եւս։ Սիւնեաց Հալիձոր մենաստանին «մայրապետ Հռիփսիմէն» 1653ին օրինակող եղեր է Խոտորուվու ժամագրոց մեկնութեան[2]։ Շոռոթի կուսանոցին մէջ 1664ին Շուշան միանձնուհին կը գրէ Խորենացւոյն, Եղիշէի և այլ պատմչաց հատածոյ մը, ամբաստանելով զինքը՝ թէ «Ցոյժ անպիտանս կրօնս ապաշխարութեան – եւ տգէտ եմ խիստ գրչարհեստութեան». թէպէտ գիրը շատ վայելուչ է և չի արդարացներ իւր գանգատը[3]։ Ղարաբաղի Աւետարանոց գիւղաքաղաքի կուսաստանին մէջ գրիչ էր «մայրապետն Գայիանէ», որ 1671ին կ'օրինակէ աւետարան մը «ջերմեռանդն սիրով[4]»։

1673 Թուին Շնհերի կուսանաց անապատին մէջ Երիճի հատատաւորը կը գաղափարէ՝ «զեռ թերավարժ գոլով՝» առենի ժամագիրք մը, և կ'ընծայէ երկու եղբարց՝ Ցօչաղ գիւղին մէջ։ Նոյն տարւոյն Մարիամ կուսանն ալ նոյն ուխտին մէջ կ'օրինակէ Գր. Տաթեւացւոյն ոսկեփորիկը[5]։ Դարձեալ Շոռոթի կուսաստանին մէջ 1687ին Գոհար միանձնուհին «ջերմեռանդ սիրով» գաղափարող կը լինի Նարեկացւոյն աղօթամատուցին, «ի վայելումն» անձին և յիշատակ իւր ազգակցաց[6]։ Ա. Յեթվաճեան կը յիշէ ուրիշ գրիչ կուսաններ եւս. Վառվառէ՝ 1684ին, փոքր Սիւնեաց վանքին մէջ. նոյնպէս անուանակից մ'ատոր, և երկու Մարիաներ, Մարիամ և Ցոհաննէ, բայց առանց նշանակելու գործերը, թուականն ու տեղերը[7]։ Հուսկ ծանօթ է «Բրաբիոն նօտար», որ ունի զանազան ընդօրինակութիւններ, երկուքն այժմ ի Վիեննա. մին 1812ին, որ է կանոնագիրք Ցակոբ դպրի, և միւսն անթուական, տումար Մատթէոս դպրի, զոր կը գաղափարէ յանձնարարութեամբ իւր եղբօր՝ Մատթէոս մանկավարժի. և երկուքն ալ գրեր է Կոստանդնուպոլսի մէջ, ուր իրենք կը բնակէին[8]։

Գրչութեան արուեստը լոկ օրինակութեան մէջ չէր կայանար. այլ կար մագաղաթի կամ թղթի պատրաստութիւնը, կոկելը, տողերուն կարկինով չափումն ու գծումն ալ, որպէս զի գրիչը պահէր հատատարութիւնն անոնց մէջ. նոյնպէս և մելանի յօրինումը։ Կան կանայք՝ որ կը հասնին նա և այդ գործերուն։ Երուսաղեմի մէջ 1321ին աւետարան մ'է գրուեր Ստեփանոսէ, յորում Շաքար հատատաւորն «աշխատեցաւ յոյժ, կ'ըսէ, ի

1. Ախ. 520։ — 2. Ակ. 257։ — 3. Անդ՝ 354։ — 4. Ջալ. բ, 246. ասա՝ 174։ — 5. Ակ. 259։ — 6. Անդ՝ 353։ — 7. Հյրճ. օգ. 1927։ — 8. Տաշ. Ցցկ. 935, 895։

կոկել թխթոյն[1]»։ 1356ի ճաշոցի մը գրիչն Ատուածատուր՝ կը խնդրէ յիշել իւր քոյրն Ոստիանէ, որ «աշխատեցաւ ինձ բազում, կ'ըսէ, ի տողչփելն[2]»։ 1486ին աւետարան մ'է գրուեր Կեսարիոյ մէջ՝ Յովհաննէս աբեղայի ձեռամբ, որոյ «ի մագաղաթին չինելն շատ աշխատեցաւ» իւր եղբօր դուստրը Գոհար[3]։ Իսկ 1365ին ի Բարերդ գրուած աւետարանին օգնական է եղեր Լեղիսաբէթ հաւատաւորը՝ «թանաք եփելով[4]»։

7. – Երգեցողութիւն. – *Ան համարձակութեամբ՝ զոր ունէր հայուհին ընկերութեան մէջ, և ընտանութեամբ երգին հետ[5], ինչ ինչ առիթներով կը ցուցնէր նա և իւր ձայնին բնատուր գեղեցկութիւնն ու ճարտարութիւնը, երգելով անհատաբար կամ խմբովին։ Տեսանք Սիւնեաց Ստեփանոսի քոյրը Սահակդուխտ՝ ուսուցիչ երգերու[6]. և որոյ համար պատմիչը կ'ըսէ՝ թէ «յոյժ հմուտ էր երաժշտական արհեստին[7]»։ Միջին դարուն «երաժշտական արհեստով» կ'իմանային ձայնական երգը, և երգիչները կը կոչուէին երաժիշտ[8] կամ փիլիսոփայ[9]։ Ուրեմն Սահակդխտոյ գիտցած և ուսուցածն էր երգը, և նոյն ինքն եկեղեցականը, իւր շարագրածներէն ալ յայտնի[10], և ոչ աշխարհականն՝ անպատեհ իւր վիճակին։ Եթէ իւր մասին տրուած տեղեկութիւնդ խստօրէն պատմական չլինի իսկ, գաղափարը մեր առջեւ կը դնէ մեծագոյն իրականութիւն մը. հայ կանանց ունեցած մշակոյթը ձայնի և երգի, և զայն այլոց դասատխօսելու ազատութիւնը։*

Կիլիկեցի ժամանակագիրը նոյնը կը հաստատէ, վերոյիշեալ բարձրբերդցի Զաքելի մասին եւս վկայելով՝ թէ «պաշտէր զմանրուսմունս[11]»։ Մանրուսմունք կը կոչուէր պատարագի և ժամերգութեան երգերու հաւաքածոյն, – շարականներէն զատ, – որոնք ամենաբարդ խազերով յօրինուած ու դժուարին եղանակներ էին, այդ շքեղութեան հասած միջին դարուն։ Շնորհալւոյն օրով կային արդէն ու կը յիշուին[12]. և իրենցմէ օրինակներ ալ հասեր են մեզ՝ սկսեալ ԺԳ դարէն։ Ուշագրաւ էր, և է մեզ համար եւս, Զաքելի թարթափուճն այդ խրթին եղանակաց մէջ։ Ժամանակագրին պաշտելը կը նշանակէ երգել. բայց ո՞ւր։ Բուն պաշտելու տեղն էր եկեղեցին, ուր սակայն դժուարաւ կրնանք ենթադրել՝ թէ միայնակ կ'երգէր նա այն ծանր եղանակներն ի լուր հաւատացելոց[13]։ Գուցէ կ'երգէր տան և կամ ընկերական բարեպաշտ հաւաքմանց մէջ, և նոյն իսկ ուսուցանելով՝ Սահակդխտոյ նման։

1. Թոր. պրբ. բ, 345։ — 2. Հդ. յյտ։ — 3. Դիւ. ԻԹ, 5, էջ 311։ — 4. Հդ. յյտ։ — 5. Ասա՛ 25, 154։ — 6. Ասա՛ 206։ — 7. Օրք. 101։ — 8. Մգ. թղթ. 124. Հդ. յյտ. 1174։ — 9. Շն. Բրժ. 135. Հդ. յյտ. 1204։ — 10. Ասա՛ 243։ — 11. Սխ. 520։ — 12. Շն. նմկ. 156։ — 13. Համառ. ասա՛ 154։

Օրինակներդ թէպէտ յիշատակութեամբ ցանցառ, գրաւական են կանանց յաջողութեան նա և այս ասպարիզին մէջ։ Եւ որով հետեւ կը խօսինք հոգեւոր երգերու մասին, եթէ բոլոր կանանց ներելի էր մասնակցիլ անոնց միասնաբար եկեղեցւոյ մէջ[1], եւս աւելի հաւատաւորք պիտի փայլէին անոնց մէջ, պայծառացնելով իրենց աղօթանոցները։ Սակայն եկեղեցիէն դուրս ալ կային համախումբ և ոչ սրբազան երգեր կանանց կողմանէ։ Զոր օրինակ հարսանեաց պարերն երգախառն տեսանք[2]։ Նոյնպէս կը լինէր ուրիշ ընկերական առթից մէջ եւս, ինչպէս կը նկատենք հետագայ թուահամարին հինգերորդ յօդուածին մէջ։ Վերջապէս երգը սերտօրէն խառնուած էր հայ կնոջ կենցաղին հետ։

8. – Վարձակութիւն. – Հայուհւոյն համարձակութիւնն աւելի յառաջ ալ գնաց, երեւելու իբրեւ երգիչ, նուագածու կամ դերասան՝ թատերաց ու հանդիսական վայրերու մէջ։ Այս մասին փոքր ի շատէ կը խօսին մեր նախնեաց խնճոյից ու դաստիարակութեան նուիրած զոյգ աշխատութիւնք. և հօս կ'ուզեմ լրացնել զանոնք, կեդրոնանալով առաւելապէս կանանց բաժնին վրայ այս արուեստին մէջ։

Կը կարծեմ՝ թէ հայ կնոջ թատերական դերը կը սկսի կամ կը փայլի մեր հելլենասէր Արշակունեաց[3] օրերէն, երբ մեծն Տիգրան թէատրոն մը կառոյց Տիգրանակերտի մէջ, և անոր նաւակատեաց համար զանազան կողմերէ հրաւիրեց դիոնիսեան խաղերուն տեղեակ յոյն արուեստագետներ[4]. ուստի յայտնի է՝ թէ ի Հայս դեռ չկային կանոնաւոր թատրներ ու դերասաններ, այնպէս որ թատր կամ թեատրոն կոչումն իսկ ցոյներէն առին։ Իսկ Տիգրանայ որդին ու յաջորդն Արտաւազդ ողբերգութիւններ չարադրեց՝[5] բնականապէս հայ բեմին համար։ Եւ այնու հետեւ կը շարունակէ թատերաց գոյութիւնը մեր քով՝ մինչեւ ԺԳ դար կամ թաթարական տիրապետութիւնը, ուր կը խաւարի ազգային կենցաղը մեծ Հայաստանի մէջ։ Մինչեւ հօդ թատերաց անպակասութեան կը վկայեն՝ ՅՀ. Մանդակունին[6], կաթողիկոս պատմիչը[7], Ասողիկ[8], Խ. Անձեւացին[9], Գ. Նարեկացին[10], Գրիգոր Հռետոր[11], Ս. Օրբելեան[12] և ՅՀ. Գառնեցին[13]։

Ա. Գասակն հայերէնը գոռռաւորբիւն[14] կ'անուանէր թատերական արուեստը, և տեսիլք[15] կամ տեսիլք թատերաց՝[16] հօն ներկայացուածը։ Գոռռան՝ դերասաններց կոչումն էր, և վարձակ՝ դերասանուհեաց՝[17] ընդարձակ իմաստով. իսկ սեղմ մտօք՝ կը նշանակէին երգիչ և նուագածու.

1. Ասա՝ 154։ — 2. Ասա՝ 76։ — 3. Ասա՝ 142–43։ — 4. Պլո. գ, 575։ — 5. Նոյն՝ դ, 138։ — 6. Մանդ. 42, 83, 131 եւն։ — 7. ՅՀ. կթ. 313, 441։ — 8. Ասող. 152։ — 9. Խոր. ժմ. 62։ — 10. Ներկ. 79։ — 11. Անդ՝ 530։ — 12. Օրբ. 147։ — 13. Գառն. Խր. 152։ — 14. Ոսկ. Մատթ. ա, 570. յն. սկենէ, որ է բեմ և ներկայացուածք։ — 15. Անդ՝ 57։ — 16. Անդ՝ բ, 25։ — 17. Փաւս. 48։

այսպէս ս. Գիրքը կը թարգմանէ «զձայն գոչմանաց և վարձակաց[1]», ուր բնագիրը կ'ըսէ «երգչաց և երգչուհեաց»։ Նոյն զանազանութիւնը կը զգացնէ և Փաւստոս, գրելով՝ «վարձակօք և գուսանօք և կատակօք[2]», որոց առաջին երկուքն երգիչ են, կոչուած նա և երգեցիկք[3] կամ երգեցիկ գոչմանք[4] կամ նուագաժողովք[5]. և վերջինը՝ կատակերգակ գուսանները։ Այսոնց վերածուած էր Դ–ն դարերուն հայ բեմական արուեստը, Աբտաւազդայ ողբերգութիւնք երկար ապրած չլինելով՝ թէ լեզուին օտարութեան և թէ խաղին ծանրութեան պատճառաւ, որ շատ հաշտ չէր հայ ախորժակաց հետ։ Որով անոնք կորստեան մատնուեցան, և հայ դերասանին բաժինը ձեաց երգել, նուագել ու կատակել, խօսելով հանդիսականաց զգայութեանց, ոչ թէ մտաց. և յայսմ կայացաւ հայ արուեստը մեր պատմութեան ամբողջ հետագայ շրջանին։

Այդպիսի ներկայացմունք ամէն ազատութիւն ու քաջալերութիւն կը վայելէին հեթանոս Հայաստանէն. բայց յետ քրիստոնէութեան իրենց սխերիմ թշնամի ունեցան եկեղեցւոյ վարդապետները, որոնք չէին կարող միաբանել զանոնք քրիստոնէական բարոյականին ու պարկեշտութեան հետ։ Մանդակունի հայրապետը, մեր քով անոնց հնագոյն, մեծագոյն և անողոք ախոյեանը, կը հարուածէր զանոնք սրբավայրի բեմէն իսկ՝ իր «վասն անօրէն թատերաց դիւականաց» ճառով, սահմանելով զանոնք՝ «անառակ թատերք տեսարանաց», կամ «սպականիչ թատերք խաղուց», «թատերք պղծութեանց», «արուեստանոց ամենայն սխտից» և «բանակետ դիւաց[6]»։ Հայրապետէդ շատ հեռի՝ ԺԴ դարուն՝ դեռ նոյն դատապարտութիւնը կ'ընդունին թատրերն ու հարսանիք՝ ՁՀ. Գառնեցւոյ բերանէն, որ կը յարէ՝ թէ հրեշտակաց երգակցութեան փափաքողն «աստ զերգս գուսանաց մի լուիցէ[7]». և դարձեալ՝ թէ «մի դիցես ականջ կաքաւչաց և գուսանաց[8]»։ Այսպէս և միւս հայրերը, որոց բողոքները սակայն ձեացին ձայն բարբառոյ յանապատի։

Պէտք է ընդունինք՝ թէ գուսանութեան արուեստը, նիւթն ու վայրը ճշմարտապէս հեռի էին աւետարանական բարոյականէն. ոչ ալ բեմականք, արք թէ կանայք, կրնային պարկեշտարոյր ծաղիկներ լինել։ Անոնք ախտը կը ներկայացնէին հօն. իսկ ախտին կեղծն և իրականն այնչափ մտերիմ դրացիներ են, որ դժուարաւ կրնային զանոնք իրարմէ բաժնող անձինք։ Այժմ իսկ, ուր բեմական արուեստն հասած է իր բարձրութեան ու նրբութեան, ըմբռնուած իր հոգեբանական կամ գա-

1. Բ Թագ. ԺԹ, 39։ — 2. Փաւս. 48։ — 3. Ժողով. Բ, 8. Ոսկ. Մատթ. Ա, 202։ — 4. Վրդ. 12։ — 5. Գատ. ԻԱ, 23. Ա Թագ. ԺԲ, 6։ — 6. Մանդ. 131, 132, 133, 135։ — 7. Գառն. Խր. 152։ — 8. Անդ՝ 148։

զափարական ձեւին մէջ, և արուեստագէտք մեծարուած իբրեւ հանճարներ, քանի՞ դերասան կարելի է գտնել՝ որոնք բեմէն դուրս բարոյականի օրինակներ հանդիսանան։

Փաւստոս՝ Յուսկան որդւոց խրախճանութեան մէջ[1] կը զատէ իրարմէ անառակ կանայքն ու վարձակները. «բոզօք և վարձակօք[2]». և ուր Ոսկեբերան յոյն դերասանուհին կը կոչէ առաջին նախատական բառով, հայ թարգմանիչը կը փոխէ ի «վարձակ[3]»։ Բայց այս հայկական զանազանութիւնն երկուքին միջեւ՝ արուեստի տեսակիտով էր, ոչ թէ բարոյից։ Անոնց ի միասին ներկայութիւնը չուայտութեանց մէջ՝ ինչպէս կրնար ապահովել վարձակաց պարկեշտութիւնը։ Յիշենք՝ որ Ն Դարուն Մամիկոնեան իշխան մը Գլակայ ուխտէն երկու աւան կտրեց և «ետ գուսանի ումեմն կնոջ[4]», ոչ անշուշտ ի վարձ անոր առաքինութեան. և Բարսեղ մաշկուացին հայ վարձակները կ'անուանէ միշտ Ոսկեբերանի անարգիչ բառով[5], ինչպէս և Սիմէոն եպս. Աղձնեաց[6]։

ը. Կատակերգութիւնն էր հարց ամենէն ատելին, որոյ համար երկու սեռերը նոյնպէս միասին կը հանդիսանային բեմին վրայ՝ ինչպէս երգելու ժամանակ, կոչուելով կատակք[7] կամ խեղկատակք կամ ծաղրածուք[8] անոնք՝ որ ձեւերով ու շարժուձեւերով կը զուարճացնէին. շաղակրատք՝[9] լեզուով խնդացնողները, և իրենց խմբակները՝ պարք[10]. իսկ խնճոյից մէջ կը կոչուէին հացկատակք, որ յատուկ էր մեծատանց չնթողներուն ալ[11]։ Գալով կատակերգութեան նիւթին, անպարկեշտ կամ ծաղրական խօսքեր ու շարժուձեւեր միայն էին։ «Կանայք, կ'ըսէ ե դարու մեր բեմբասացը, ի բարս բոզից կերպարանեալք, և արք՝ ձիոց մատակախազաց», իրարու հետ կը կատակէին ու կը խօսակցէին «անօրէն զազրաբանութեամբ», և «փախեն, կ'ըսէ, զտաղտկալի բանից զգարշութիւնս», որոց հետ կը խառնուէին «խաղ և ծաղր լկտիք[12]»։ Հայրապետն հօն կը տեսնէր բոլորովին «լուծեալ զաանձս լեզուի և զկապ բերանոյն արձակեալ». և կը լսէր՝ ըստ իւր մանրամասնութեան՝ «բազում խեղկատակութիւնս և մոլեխօսութիւնս, գարշաբանութիւնս, դատարկաբանութիւնս[13]», որոնք ընդհանուր կերպով կը կոչուէին «գուսանական բանք[14]», դերասաններէն ուղղուած իրարու, և միանգամայն բատրատեսից[15] կամ հանդիսատեսից[16] կամ հանդիսականաց[17] մէջ ծանօթ պնդերեսներու. «զամենեսեան, կ'ըսէ,

1. Աստ՝ 44, — 2. Փաւս. 48, — 3. Ոսկ. Պօղ. բ, 554, — 4. Մամ. 12, — 5. Մշկ. 64–65, — 6. Աստ՝ ե, — 7. Ոսկ. Պօղ. ա, 642. Մնդ. 135, — 8. Ոսկ. Պօղ. ա, 851. յն. միմոս, — 9. Անդ, — 10. Ոսկ. Մտթ. ա, 572, — 11. Անդ՝ 57 եւն, — 12. Մնդ. 134, — 13. Նոյն՝ 135, — 14. Ոսկ. Պօղ. ա, 851, — 15. Ոսկ. Մտթ. ա, 572. յն. նոյն բառդ ձեւը, — 16. Անդ՝ 303. յն. նախորդ բառը, — 17. Բ Մակ. բ, 19. յն. նախորդ բառը,

աղտով բերանոյն զազրացուցանեն. զոմանս բամբասէ, զոմանս թշնամանէ, և զոմանս ձաղէ, խեղուքեամբ ամօթով կուրացուցանէ... իբրեւ զչուն կատաղեալ զամենեսեան առ հասարակ խածանէ»։ Բայց մեծարոյ հանդիսականաց հանդէպ կը փոխէր լեզուն. «ոմանց ստէ և յարգանօք անափառացուցանէ[1]»։

Խօսքերուն համեմատական էին շարժուձեւերն ալ։ «Իբրեւ զայսահարս, կը յարէ Մանդակունին, յափրին (լրբանալ), ծռին, գելուն (ոլորուիլ), աքսորեն[2]» (կից նետել)։ Մինչ ինք երկու սեռերու մասին խառն կը խօսի, Ոսկեբերանի թարգմանիչը կը շեղի բնագրէն, և մեզ կու տայ հայ վարձակին շարժմանց նկարագիրն իսկ՝ հետեւեալ պարբերութեան մէջ. «Եթէ վարձակ (յն. բոզ) ոք ի բաց հանիցէ յանձնէ զոսկին, զհանդերձս պաճուճանացն, զծաղրն թողուցու, զպչրանսն, զհպտանս, զաչացն զվեղվեղանս, զբանան պատրելիս, զխաղալն, զկատակելն[3]», ուր բոլոր շեղագրերդ թարգմանչին են։ Մեր բեմբասացը կը շեշտէ՝ թէ այդ տեսարանք շատ ճնշաւակար էին հայ ժողովրդեան բարոյից. և կը մեղադրէ ըսելով՝ թէ «զորս պարտ իսկ էր բազում քարամբք քարկոծել և յաշխարհէ հալածել, զնոսա առեալ զեղխելոցն՝ ի խաղարանս զբօսանին[4]»։

Մեք հօդ հայ բեմին վրայ կը նկատենք ընդօրինակութիւնը ժամանակակից յոյն կատակերգութեան, զոր Անտիոքայ անուանի քաղաքիչը մեր առջեւ կը դնէ նոյնչափ կենդանի գոյներով։ «Զինչ ժխորն էջէ, զինչ աղմուկն և սատանայական ամբոխքն և դիւական կերպարանքն», կը սկսի մեծ պերճախօսը. և կը յարէ՝ թէ պատանի մը փափուկ աղջկան մը դէմքն առած է. ուրիշ մը ծեր ձեւացած, մազն ու մօրուսը գերծած. «և նախ քան զհերան՝ զամօթ կտրեալ և ի բաց ընկեցեալ», ապտեղի խօսքեր ու գործեր կ'ընեն, գիրար կ'ապտակեն։ Իսկ «կանայք մերկացեալք քաղընկէցք (յն. մերկ գլխով) յանդգնեալք կան յայրատեալք, ընդ ամբոխն խօսելով» նոյն անբարոյ լեզուով ու շարժուձեւերով։ Եւ առ հասարակ կ'երեւին հօն «խայտառակութեան վարք, և գնացք պչրանաց, և հանդերձք լկտութեան, և բարբառք պատրանաց,... և աչաց մեղմեղանք»։ Իսկ հանդիսականք, կ'ըսէ, ի տես անոնց «հալիս անկանիս ի ծաղուէն[5]»։

Մանդակունին և իր դարը կ'անցնին, բայց հայ գուսանք ու վարձակները կը մնան բեմին վրայ՝ իրենց խեղկատակութեանց հետ, ինչպէս կը զգացնէ խօսրով՝ ծ. դարուն, դատապարտելով յաճախելն «ի խաղս և ի թատերս և ի ժողովս այլանդակս և ի տես անառակ և պիղծ երեւ-

1. Մնդ. 135–36. — 2. Նոյն 135. — 3. Ոսկ. Պօղ. բ, 554. — 4. Մնդ. 133, 134. — 5. Ոսկ. Մաթ. ա, 568–69.

ժանց[1]»։ ԺԳ դարու կիսուն նոյնը կը վկայէր Գրիգոր Հռետոր բջնեցի, զգուշացնելով երթալ «ի թատերս խաղուց և լկտի տեսութեանց[2]». և ՅՀ. Գառնեցի նոյն դարէն՝ թէ «մի մերձենար ի կին կատակերգակ և ի համարձակախօս[3]»։

Գուսանաց տարազի մասին Ոսկեբերան ծանօթութիւն մը տուաւ վերեւ։ Իսկ Մանդակունին վարձակները նկարագրեց «ի բարս բոզից կերպարանեալք», որպէս զի անոնց ձեւն ալ[4] նկատենք իրենց վրայ։ Բայց չէ կարելի միակ և անփոփոխ հանդերձի մը մէջ նշմարել զանոնք բոլոր դարերու մէջ. այլ յեղաշրջուած ըստ ժամանակին՝ որ կը փոփոխէր արուեստն ու ձեւերը։

Գ. Ձեմ գտած յայտնի վկայութիւն՝ թէ հին դարերուն հայ բեմին վրայ կը ներկայանար նա և արուեստ կաքաւչաց[5] կամ պարն յոյն բեմին, որոյ հետ ըստ Ոսկեբերանի կը խառնուէին «նուագք երգոց մտաց խաբաց և սրինգք և փողք[6]»։ Կատակերգակներէն զատ՝ և այս մասին մէջ ճարտար անձինք էին անոնց այդ կաքաւիչք[7], պարաւորք[8] կամ խաղալիկք[9], որոց առաջնոյն արմատին կաքաւն անհատաբար կատարուածն էր, և միւսերուն պարը կամ պարանցիկք՝[10] խմբովին շարժումը, ուստի նա և զանազանող բացատրութիւնս, «ի կաքաւ իջանել, ի պար անցանել[11]»։

Մանդակունին ոչ կը յիշէ և ոչ կը գատապարտէ երգ, նուագն ու պարը. որով հետեւ նոյնչափ խորշելի չէր գտներ զանոնք, թէ կատակերգութեան պէս յաճախեալ չէին հայ բեմին վրայ, որոյ մասին էր իւր խօսքը։ Սակայն ատոնք ի հնուց և շատ անգամ կ'երեւին մեր ընկերախումբ հանդիսից մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք. և որոցմէ դիւրաւ և վաղուց կրնային փոխադրուիլ նա և թատերաց մէջ, որոց՝ թէպէտ անագան՝ կ'ակնարկէ Մովսէս, լրացուցիչ խոսրովու՝ 1255ին, ըսելով՝ թէ ազօթից ժամանակ կան անձինք՝ որ «իբր ի թատերս զօրէն կաքաւչաց կարկաչեն[12]», որ է եղանակել մեղմաձայն։ Ձեմ յուսար՝ որ Հայք մինչեւ դարուն հանեցին պարը բեմին վրայ, այլ հնէն եկած կը թուի։

Դ. Կատակը, պարն ու երգը միայն թատրին հետ կապուած բաներ չէին. այլ աւելի առէպ կ'երեւէին խնճոյից և հարսանեկան ուրախութեանց[13] մէջ ալ. ինչպէս Ոսկեբերան եւս ինչ որ նկարագրեց վերեւ յունական բեմին վրայ, ամբողջովին կը տեսնէր նա և Ցունաց ընդունելութեանց մէջ[14]։ Խորենացին աւանդութենէ առնելով կը պատմէ՝ թէ

1. Խոր. ժմ. 62 (բաս գրչագրին), — 2. Նրկ. 530, — 3. Գառն. Խր. 147, — 4. Աստ՝ 188, — 5. Ոսկ. Մտթ. ա, 570. յն. պար, — 6. Անդ՝ 568–69, — 7. Ոսկ. Պօղ. ա, 67, 468. վ.յր. 12, — 8. Գատ. Իա, 23. Ա Թագ. ժէ, 6, — 9. Ա Թագ. ժԸ, 8. Երեմ. Լա, 4, — 10. Գատ. Դ, 27, — 11. Ոսկ. Պօղ. ա, 66, — 12. Խոր. ժմ. 115, — 13. Աստ՝ 76–77, — 14. Ոսկ. Մտթ. ա, 692–95.

Սիւնեաց Բակուր նահապետին մէկ ընթրեաց մէջ անոր «յոյժ գեղեցիկ» հարճը նազիճիկ կը նուագէր[1]։ Տրդատ Բագրատունի՝ որ ճաշակից էր, զայն «վարձակ» կարծեց ու խնդրեց իրեն. և երբ մերժուեցաւ, իւր ձեռքը զէնք առաւ ծագկակալ ակուտը, հարուածներ տեղացուց յալ ու ձախ, կինն յափշտակեց ու փախաւ[2]։ Ա.յսպէս և Խոսրով գարդմանացին օր մը Հայաստանի պարսիկ Շապուհ արքային խնճոյից գոնուելով, ցանկացաւ հօն տեսած «ընարահար քաջամատն կնոջ» մը, Շապուհ բարկացաւ, հրամայեց բռնել զայն, որ քաշեց սուրը, կասեցուց բոլորը, և կորզեց տարաւ վարձակը[3]։ Ընարը կը թուի վարձակաց յարմարագոյն գործին հին շրջանին, ուստի այդ ընարահար մակդիրն ալ, ուր հնչականք և մանաւանդ չնչողականք աւելի գուսանաց կը վայելէին, զարնելով «փքոցուոյց լնդովք, թռայիր օդով վողից այսոմամբ[4]», որ տգեղ էր անշուշտ կնոջ համար և խանգարիչ անոր կերպարանաց։

Փաւստոս նկարագրելով Դ դարու հայ կենցաղը, կ'ըսէ՝ թէ ազգը գլխովին «գիւրեանց երգս առասպելաց գվիպասանութեանն սիրեցեալք», որ էին առասպելական հին վէպեր, անոնց անձնատուր եղած էին «և ի նոյն հանապազորդեալք[5]»։ Ա.տոցմէ էին «թուելեաց երգք» կոչուածները, զոր Գողթան բնակիչները «պահեցին ախորժելով[6]», և կ'երգէին «բամբռամբ[7]»։ Ա.րշակ Բ «հանապազ ի գինարբուս և յերգս վարձակաց» կ'անցուներ[8]. և Դրաստամատ Անյուշ բերդին մէջ անոր յետին և ողբերգական ընթրիքն ալ զուարթացուց «գուսանօք» կամ «արուեստականօք[9]», որոց վերջինս կը նշանակէր երաժիշտ ու նուագարան[10]։ Ցուսկան որպէս չուայտութեանց մէջ անպակաս տեսանք ամէն տեսակ արուեստաւորները[11]։ Ներսէս Վ.ստակ Սիւնին իր հետեւողները շահելու համար՝ իր տաճարին մէջ «յերկարէր զնուագան ուրախութեան», գիշերներու երկայնութիւնը մաշելով «յերգս արբեցութեան և ի կաքաւս լկտութեան». իսկ ոմանց «քաղցրացուցանէր զկարգս երաժշտական և զերգս հեթանոսականս[12]»։ Ա.ակերբեանի թարգմանիչը կ'ընդարձակէ այդ ակնարկութիւնն յաւելուածով մը, ցոյց տալով ազգիս մեծատանց մէջ «հանապազ այտիք, պայթիք, երգք, արբեցութիւնք[13]»։ Եւ երկաթեղ գուսանաց ուղղելով խօսքը՝ կ'ըսէ. «գուսան և հացկատակ լինիս՝ և չամաչես, վարձակ՝ բոզ և երգիցիկ[14]»։

Դէպ ի վերջ նոյն դարու՝ հայ ճոխերու «անուսակ և գուսանամոլ

1. Ա.ստ՝ 118։ — 2. Խոր. բ, կդ։ — 3. Նոյն՝ գ, ժե։ — 4. Ագթ. 301։ — 5. Փաւս. 33։ — 6 Խոր. ա, իդ, լ. բ, խթ, կա։ — 7. Նոյն՝ ա, իդ, լա։ — 8. Նոյն՝ գ, ժթ։ — 9. Փաւս. 207։ — 10. Ոսկ. Պօղ. ա, 68. Մոմթ. ա, 62։ — 11. Ա.ստ՝ 44։ — 12. Կղզ. 48։ — 13. Ոսկ. Պօղ. ա, 733։ — 14. Ագղ՝ 851. յն. լոկ «կատակ լինիս և չամաչի՞ս»։

գինարբուքն» Մանգակունեոյն ալաքաց կ'ենթարկուէին[1]։ Ներսէս Շինող 645ին կը զգացնէ՝ թէ մեր ազատանիէն ոմանք մենաստանաց մէջ իջեւանելու[2] ժամանակ անգամ՝ «գուսանօք և վարձակօք պղծեն զնուիրեալ տեղիան Աստուծոյ[3]»։ Տեսանք Սիւնեաց «խրախուրանն» ալ Վահանու վանուց մէջ[4]։ Ոսկեբերանի Թարգմանիչը մինչեւ հայ բանակը կը տանի գմեզ. և ուր նա յունականին համար կ'ըսէ՝ թէ կը գրօսնուր «ընթրելով և արնգելով», մերս կը գրէ՝ «ճաշք գճաշս մղիցեն և ընթրիք զընթրեօք անցանիցեն, գուսանք երգիցեն, փողարք զձայն փողոցն նուագիցեն[5]»։ Սահակեան կանոնք, ե դարու վերջերէն, կը բողոքին մինչեւ իսկ եպիսկոպոսաց ոմանց դէմ՝ թէ «գկատական պարարիցն զօրէն իշխանաց[6]». և Խորենացին կ'ողբար ժամանակի վիճակուորները՝ «սիրողք վաճառաց և կատակերգութեանց[7]». այնքան ընդարձակ էր գուսանութեան հրապոյրն այդ շրջանին։

Կ'անցնինք ի միջին դար, ուր Աբիսաակէս կ'աւազէր անկումը Բագրատունեաց գահուն, յիշելով մեր աշխարհի փարթամութիւնն անոնց օրով. և թէ ինչպէս հայ աւազանւոյն սահմաւրաց մէջ տակաւին «ուրախական երգոց և բանից միայն լինէին հանդէսք. ուր և ձայնք փողոցն և ծնծղայիցն և այլ երգեցողական արուեստիցն» ուրախութեամբ կը լցնէին ունկնդիրները[8]։ Սակայն Շիրակայ երջանիկ ատանը նա և յետ Բագրատունեաց շարունակից իւր ցնծութիւնը՝ մինչեւ իւր տխուր վախճանը. և Շնորհալին կ'ըսէր անոր. «Դատերըք քո պահուճալի, – Յիրգ 'ւի քընար միշտ ի խաղի[9]»։

Մալի գրօսասէր մ'էր Գերէն Գ Աղթամարի, որոյ խրախճանութեանց մէջ անպակաս էին «փողահարքն և քնարահարքն և տաւիղահարքն. և խաղարարիքն կաքաւէին առաջի նորա». իսկ երբեմն «բազում երգեցիկք և գուսանք հնչեցուցանէին զձայնս իւրեանց[10]», որ էր մեծ համերգը։ Եւ ինք, «այր գուարթ և սիրուն», ճաշի մը պահուն ինքն իսկ «էառ գքնարն ի ձեռն» և ուրախացուց իւր հիւրը[11]։ Իւր որդին Գագիկ անոր աթոռին հետ ժառանգեց գուարճասիրութիւնն ալ. և Աղթամարայ իւր տաճարին[12] որմերուն վրայ նկարեց և «խաղս աղջկանց զարմանալոյ արժանիս[13]», որոնք անկասկած իրեն ալ ընտանի էին։ Ժ-Ե դարուն Սարգիս մեկնիչ կը մեղադրէր մեծատանց «զթմրկօք և զպարուք գինին ըմպել, և զերգեցիկ արս և զկանայս մերձ կացուցանել[14]»։ Եւ

1. Մանդ. 135։ — 2. Հմհմ. ատամ՝ 232. հմմ. 3։ — 3. Կաղն. ժբ։ — 4. Ատամ՝ 231։ — 5. Ոսկ. Մաթթ. ը, 66։ — 6. Ոսկ. ը, 119։ — 7. Խոր. գ, կբ։ — 8. Լսամ. 38։ — 9. Ողբ, 16։ — 10. Շգհ. 40, 44։ — 11. Կոչն՝ 42։ — 12. Ատամ՝ 138։ — 13. Ածծ. 332։ — 14. Արգ. 191։

Ս. Ղազարու մէկ ոսկեփորիկն 1317 թուականէն՝ կը գրէ՝ թէ քահանայք ու սարկաւագներ ժողովրդոց հետ կը նստէին ու «խրախանան գուսանական երգով և ի կաքաւս լկտի խաղուց՝», որոնք կը շարունակէին հրապուրիչ լինել նա և կղերին։

Ե. Այս բոլոր վկայութեանց համեմատ՝ հայ ազնուականին ու ժողովրդեան ընդունելութեանց և հանդիսից մէջ անպակաս եղեր են միշտ գուսանը, վարձակը, կատակերգակը, երգեր, պարեր, կաքաւներ, և զանազան նուագարաններ. և որոց նկարագրութեան մէջ կ'ուզեմ մտնել, հայ արուեստի մասին աւելի յստակ գաղափար մը տալու համար ընթերցողացս։

Կատակերգութիւնը բեմական հանդամանքը կը պահէ նա և հօս։ Այսպէս հանդերձի փոփոխութիւնն անպակաս է ըստ Մակուսացւոյն. «զգեաստ և ձեմս լցեալ խայտառակութեամբ». ինչպէս և անհեդեդ կատակներ ու շարժուձեւեր[2]։ *Սիմէոն եպիսկոպոս Աղձնեաց*[3] *ուրիշ կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ անոր մասին։ Գուսանք, կ'ըսէ, «զպատկեր Աստուծոյ այլագունեն զեղօք». «զՀերան հատանէ, ծարոյրի» կամ ծարիր կը քակ յօնքերուն։ Աւելին ալ կ'ընէին. գեւերը չես տեսներ, կ'ըսէ, և քեզ գեւեր կը չինես. «զկերպարանն Աստուծոյ ի կերպարանս ագռաւուց ներկել ի գոյն սեւութեան՝ մրով եղծանես, այլագունես ի կերպարանս սատանայի». և առով «սոմաջա ձեռնապրես և այդպիսեօքդ գուարճանաս». խաղ՝ զոր մահմետականներէն առնուած կը համարի։ Կը յարէ՝ թէ կատակերգականներդ «լեզուանիք և բամբասդք և յիշոցաւուք» էին, և թէ գեւը կը շարժէր անոնց լեզուն. «յուշկապարիկ ձայնս ածէ... զոտս աքսոտէ... ծաղր ածէ... մրմնջել տայ». և զարձեալ՝ «գոչէ, գոռոչէ, նուագէ, բանայ, ծածկէ, վրմնջէ, լրբի... այլագունի, պարկեշտանայ, զեղխի, խպոզի... ճօճի, ճեմի»։ Եւ երգերուն համար կ'ըսէ՝ թէ գեւն «զձայնս պատրանաց տայ նուագել»։ Ամառօրերը ծօնախմբելու սովորոյթն ալ կար, ուր ներկայ էին միշտ՝ ըստ նոյն գրչին՝ գուսանք ու վարձակները. «ի ձեռն կատարեալ բոլոյն... զամառգլուխն պատուէք[4]»։

Դաւիթ գանձակեցին փորձեց կանոնական տուն մը դնել գուսանաց «հնթանոսական սօթալից գրուցատրութեան[5]», բայց անօգուտ. այնպէս՝ որ յետ երեք դարերու (ԺԵ) Սիւնեաց Առաքել եպիսկոպոսը զանոնք նոյն պայմանի մէջ կը գտնէր ու կը գրէր. «Ամանք լինին կատակերգուք, – Այլք մոլեգնեալք և ծաղրածուք. – Այլք խեղք կատակք անկար խաղուք, – Եւ այլք գօսանք դիւաց պարուք[6]»։

1. Գրշ. 1108, էջ 632։ — 2. Աստ՝ 77։ — 3. Աստ՝ 82։ — 4. Ագաթ. 109–12։ — 5. Կան. ԽԴ։ — 6. Յոհ. կթ. 420։

Խոշին գեղարուեստական մասը պարերն են, որոց առանձին ուշ դարձուներ ենք։ Անոնց հնագոյն նկարագրողն է Ագաթանգեղոսի Թարգմանիչը, որ բնագրին հայկական երանգներ կու տայ։ Նախ կ'իմացնէ՝ թէ պարերու մէջ երկու սեռերը խառն էին. «ընդ կաքաւելոյ միոյ ժամու աղջկանց և պատանեկաց[1]». և «մի ընդ կանայս կաքաւիցեմք[2]»։ Այդ պարերը կը լինէին մերթ հանդարտիկ ու տատանելով. այնպէս որ «ի ճեմելոյն և ի ճօճելոյն[3]» կը հրապուրուէին հանդիսականք. իսկ մերթ «իբրեւ զուգաս ի գարգափս յարուցեալ», որ է ոստոստելով, «անհնգեպս վազվազին, և իբրեւ զջորիս անճահս արնգեն[4]» կամ կ'ընդոստնուն։ Այդ «կաքաւք և կայթիւնք[5]» կամ «տրափիւնք՝[6]» հայ Թարգմանչին համար «ծանոտականաց կաքաւք[7]» էին և «անճահս աքոռտել[8]» մը, որ է ոտքը բարձրացնել կամ կից նետել։ Նմանապէս Ագաթանգեղոս Հայոց գպաբան ու գիտաբան կը յիշէ և կը ներկայացնէ՝ «երգս առեալ» և «կայթիւք վազելով[9]», այն է երգ ու պար խառն։

Գր. Նարեկացին ակնարկելով «առ կաքաւս կայթից անախորժականաց» Աստուծոյ, որոց ինքն ալ հաւան չէր[10], իբր արուեստապէտ հոգին հաճութեամբ կը նայէր անոցմէ պատշաճ և իսկապէս գեղեցիկներու, զորս և կը նկարագրէ հրապուրիչ գրչովը՝ յանձին իր կաքաւիչ պարմանուհւոյն զոր տեսանք[11]։ Մինչ դեռ անոր «լեզուին շարժուին քաղցրութեանայր տաւիղն», այս ինքն կ'երգէր քաղցրաձայն, անոր հետ «ձեռացն եղիչոյ (փափուկ) համարակապ կապէր». որ է՝ ձեռքերը համաբաձեւ կը յարէր իրարու՝ բարձր բռնելով։ «Ստիճապ պատիճապ, ստղի խաղի երգով». Թերեւս ոտքուն գառնալով՝ ախորժական եղանակով. և այնպէս «Հիւսէր զեւեւելն ընդ միմեանս, – Հանդարտիկ խաղայր, թիկնեթիկին ճեմէր[12]». այս ինքն յետ յետ երթալով։

Աստքել Սիւնեաց եւս համաձայն կը ներկայացնէ իր ժամանակի խմբական պարը, գրելով այսպէս. «Զայն գուսանաց և խաղ ասել, – Ծափս հարկանել և ձիճապել, – Եւ պար գոլով շատակ առնել[13]». պար, երգ, ծափ ու ձիճապ իրարու խառնուած։ Սիմէոն Ազձնեաց վերոյիշեալ տեղւոյն մէջ կը գծագրէ Հերովդեսի դստեր կաքաւն ըստ հայ սովորութեան, սակայն առանց կարեւոր մանրամասնութեանց. «զանօրէն կաքաւն, լկտի և բոզահամանի ազճատանան հերարձակ և անամաչ՝ առաջի

1. Ոսկ. Մտթ. ա, 687. յն. *չուխխ «աղջկանց»*, — 2. Անդ՝ 688. յն. «*հւս առատել կանայք*» (կաքաւելով՝ ազիզ կ'նշանակեն), — 3. Անդ՝ 687. յն. *չուխխ*, — 4. Ոսկ. Պօղ. ա, 664. յն. «*վազելով իբրեւ զուգաս, իբրեւ զջորիս*», — 5. Ոսկ. Մտթ. ա, 684. յն. «*թաառ*», — 6. Անդ. 688. յն. *չուխխ*. — 7. Անդ՝ 687, — 8. Անդ. 688. յն. *չուխխ*, — 9. Ագթ. 143, — 10. Նրկ. 79, — 11. Աստ՝ 134, — 12. Նրկ. 464, 465, — 13. Յոկ. պաս. 420,

*բազմականացն[1]»։ Կը յարէ՝ թէ Հայոց խնճոյքներն ալ կը կատարուէին նոյնպէս «յառնատրոփս բոզից», որով կը կոչէ ինքն ալ վարձակները[2]. և թէ անոնց հանդիսատես կը լինէին քահանայք, պարկեշտ կանայք, և հաւատաւոր կուսանք անգամ, որոյ դէմ կը բոզոքէ[3]։ Կաթաւին շարունակութիւնը կը յիշեցնէ մեզ աւելի գունագեղ՝ Յովհաննէս Թլկուրանցին (ԺԲ դարուն՝) գարձնալ Հերովդի աղջկան Սողոմէի վրայ։ Անոր մայրը, կ'ըսէ, «Զդուստրըն չինեց դիւաց գարան, – Զաչքն և գուներըն թխացոյց, – Զերեան օձից գեղ գիւական»։ Ուրիշ ներկերու ծանօթ պաճուճանքն[4] անպակաս էր նա և հայ աղջկանց վրայ, որ կը մանէին հանդիսի կամ պարի մէջ. և այն՝ իրենց մայրերուն ձեռամբ իսկ։ Ցետ այդ պատրաստութեան՝ Հերովդի դուստրը «Գլենաց մատաւ պիղծն ի ժողովոյն, – Անդ ուր իշխանքըն ժողվեցան. – Զվիզըն կեռաց քան զքարրի օձ, – Զմէջքն ոլորեց քան զաղեղան», իրանն յառջ ու ձախ ծռելով. «Աչօք 'ւունօք խնճով (նազանքով) նայէր, – Բազուկ ձըգէր (կը տատանէր) քան զուռ ճօճան. – Զոտքըն առնալ՝ մանիւ[5] (ման գալով) ճեմէր – Ի լեգէան զօրքն ի նըման[6]»։ Զաքարիա կարճառօտիւ կը յիշէ Գօզալ վարձակի[7] պարելու կերպն ալ. «Ելեալ խաղայր, և ասէր երգս պարուցն, և չարժէր զմէջան և ճօճայր[8]», վերջինս ե գարէն արդէն ծանօթ, ինչպէս բաւ վերեւ Ոսկեբերանի Թարգմանիչը։

Կային գարձեալ հատարակաց ուրախութեան առիթներ, որոց մէջ կը կատարուէին հրապարակային պարեր, և բան ի մասնակցութեամբ երկու սեռերուն[9]։ Ամբաս Մամիկոնեան (Ը դարուն) յետ յաղթելու Պարսից, երբ կը մտնէր Կենաց վայրք կոչուած գիւղը, «ընդ առաջ եղեն նոցա պարաւորքն», կը գրէ Ցոհ. Մամիկոնեան, «և երգս առեալ բազում ինչ իրաց՝ գովէին» յաղթականները, կամ լաւ եւս՝ կը պարսաւէին թշնամիները հետեւեալ խօսքերով. «Կերան գազանք զմարմինս դիականցն Վարազայ և գիրացան. կուզ կերեալ՝ ուռաւ որպէս գարջ, և ազուես հպարտ եղեւ քան զառիւծ. գայլ քանզի չատակեր էր՝ պայթեաց. և արջ՝ քանզի գոր ուտէն՝ չմնայ առ ինքն, ի սովոյ մեռաւ. անգեղջ՝ քանզի ագահք էին, նաւան և այլ ոչ կարացին վերանալ. մկունք՝ քանզի չատ կրեցին ի ծակսն, ոտքն մաշեցան[10]»։

Վերջապէս կային արքունական պարերն ալ, որոց մասին խօսած եմ այլուր[11], թէպէտ անոնց մէջ կանանց ներկայութիւնն յայտնապէս յիշուած չէ մեր մատենագրաց քով. ուր ընդ հակառակն կը մատնակցին անոնք

1. Ագաթ. 106։ — 2. Աստ՝ 257։ — 3. Ագաթ. 108, 112. աստ՝ 114։ — 4. Աստ՝ 140։ — 5. Մեր գրչ. մխանիս։ — 6. Թլկ. 735։ — 7. Աստ՝ 135։ — 8. Չք. տրկ. ա, 34։ — 9. Շմմա. աստ՝ 263։ — 10. Մաթ. 42։ — 11. Պեզոպեի, 1927։

*հին գարերուն ծանօթ յուզարկաւորական պարերու, զորս պիտի տես-
նենք մեր ծէս գլխոյն մէջ։*

*Զ. Խնդրոյս կարեւոր կէտերէն մին ալ են նուագարանք, որոցմէ իրր
մեզ յատուկ յիշուեցան՝ վերեւ մեր կոչած վկայութեանց մէջ՝ չնար,
քնար, տաւիղ, բանբիռն, փող, բմբուռ, ծնծղայ. և Հոխմախմեանց ներ-
բողին մէջ նա և սրինգ[1]։ Անոնք է հօս ճշդելու և լրացնելու մեր հարց
ընտանի գործիներու թիւը, իմաստն ու նկարագիրը։*

*Ակնարկու հայ մատենագրութեան մէջ ունինք նուագարանաց հե-
տեւեալ հետաքրքրական յիշատակութիւնքը։ Փաւստոս Տերենտի մէկ
ընթրեաց մէջ կը դնէ «պէսպէս ամբոխ գուսանաց», որոնք էին «բմբկա-
հարք և սրինգահարք, քնարահարք և փողահարք»։ Նոյն պատմիչը կը
վկայէ՝ թէ մեռելոց յուզարկուած ի Հայս՝ կը կատարուէր «փողովք և
փանդռօք և վճօք[2]»։ Դարձեալ Ագաթիանոս, թարգմանութիւն ը գարու,
որ յոյն բնագիրը չկայ, Դաւթի բերանը կը դնէ այս խօսքը. «Օրհնե-
ցէք զտէր սաղմոսարանաւ և չնարաւ և աղեաւ և տաւղաւ, ծնծղայիւք...
բմբկաւ և պարուք[3]», որոցմէ Դաւթի սաղմոսաց մէջ կայ առաջինը
միայն, «սաղմոսարանաւ[4]», որ յունարէն ψαλτήριον-ի
(ψαλτ կամ սաղմոս արմատէն) նիւթական թարգմանութիւնն է, ոչ յա-
տուկ կոչում մը, և կը մատնանշէ հին հարպին[5] (harpe)։*

*Ծնծաղոյն լոյս մը կու տայ մեզ ասոնց մասին Ակներեանի թարգ-
մանիչը, տեղ մը հետանալով բնագրէն և ի մի հատաքելով ը գարուն
Հայոց ընտանի բոլոր նուագարաններըը, զորս կը բաժնէ երկու խմբի՝
այսպէս. «Նուագաց արուեստականացն խառնաձայնիցն գիկամակութեամբ
լսեմք. բմբկի, պատերազմացն փողոց», բոլորը շինուած պղնձէ. «և որ
չիցեն նոյնպիսիք, զայն ախորժելով լսեմք. զփողոյ, զչնարի և զքնարի,
զփանդռան, զվճի, զսրինգի[6]», ամէնքը փայտեղէն կամ մեռապեայ ու մեղ-
մաձայն. և բնականապէս այս վերջինք ալ կը կիրարկուէին ասոնին
խրախճանութեանց ու թատերու մէջ, և որոց վրայ յետոյ յաւելցաւ
ծնծղայն ալ, ինչպէս վերեւ։ Այժմ անցնինք այդ ամենուն ճշդութեան,
հիմ բռնելով գլխաւորապէս Ակներեանի հայկական ցուցակը, թէպէտ
անոցմէ ոմանք հաստրակաց ծանօթ եղեր են միշտ ու կը մնան տակաւին
մեր օրերուն։*

*Բմբուռ (պհլ. տումբուկ), որ հին ժամանակ փայտեղէն կամ պղնձէ
փոքր շրջանակ մ'էր, ընդհանրապէս բոլորչի և մերթ քառակուսի, մէկ
երեսը ծածկուած կաշւով. և զոր կաքաւող կանայք բռնած՝ կը բախէին*

1. խոր. 310։ — 2. Փաւս. 232, 229։ — 3. Աբր. 136։ — 4. Աղմ. ղ,ա, 4։ — 5. Վիպ.
ե, 805։ — 6. Ոսկ. Պօղ. ա, 837. Յն. լոկ «թմբկի և փողոց»։

ձեռամբ[1], ինչպէս կը լինէր և մեր քով. և այս էր Տերենտի ընթրեաց մէջ, Հռիփսիմեանց ճառին ու Սարգսի յիշածը[2]։ Եգիպտոս ու Պարթեւք – կարծեմ թէ և Հայք – ունէին ասոր պատերազմականն ալ, մեծ, գլանաձեւ կամ տակառաձեւ, երկու բերաններըը ծածկուած կաշւով, զոր կը բախէին բռնցի[3]։ Այս վերջին իմաստով էր անշուշտ՝ որ զայն խստաձայն գործիններու մէջ դրաւ Ոսկեբերանի Թարգմանիչը, և որոյ մէկ հոմանիշն ալ պիտի տեսնենք ասորեւ։

Ծնծղայ (աս. ժնժղյա), պղնձի տափարակ ափսէ, կեդրոնը գոգաւոր ու դրսէն բռնատեղով մը։ Երկուք էին Թուով, ու կը հնչէին իրարու բախելով. և կը գործածուէին նոյնպէս կաքաւիչ կանանցմէ[4], յիշատակուած Լաստիվերտցիէն նա և մեր խնճոյքներու մէջ[5]. Թէպէտ գործածութիւնն անուան պէս աւելի հին էր մեր քով, ըստ Թարգմանչին Ոսկեբերանի՝ որ կ'ըսէ. «Մի ունկնդիր լինիցիմք տաւղաց, և մի փողոց, և մի ծնծղայից[6]»։

Փող, խողովակաձեւ երկայն, ու լայն բերանով[7]։ Կրնար լինել մեծ ու պղնձի՝ ուղիղ ձեւով՝ զինուորաց համար, և կը կոչուէր շիփոր[8] (աս. շիփորա). և գալարուն, կոչուելով գալարափող[9]. և կամ փոքր ու եղջերեայ կամ մետաղեայ՝ առանին, Թատերական կամ յուղարկաւորական հանդիսից համար, և գործածուած գուսաններէ։

Սրինգ (յն. սիւրինքս), նախորդն էր՝ աւելի նուրբ, փայտէ կամ ոսկրէ, առանց բերանի բացուածին կամ շատ նեղով մը, և վրան զանազան ծակեր. կիրարկելի նոյնպէս գուսաններէ[10]։

Քնար (աս. կիննարա, յն. կինիւրա) համազօր ու Թարգմանն էր յունական կիթարայիի[11]. կազմուած՝ ասորեւ հնչական անկիւնաւոր կամ գնդաձեւ տփէ մը, և երկուասեռ դէպ ի վեր կարկառած երկու ազեղնաձեւ եղջերանման ձողերէ, որ կ'աւարտէին ուրիշ խոտորնակ ձողով մը. և ասոր ու տփին միջեւ ձգուած էին՝ չորս, վեց կամ աւելի լարեր՝ անասնոց մորթէն[12]։ Եփրեմի ճառերէն մին ձեռաց մատները քնարի տասը լարերուն հետ կը համեմատէ. «լարեա տասնապի զմատուսդ ընդդէմ իմ ի քնարահարութիւն[13]»։ Այս գործին է՝ որ ցարդ ևիր (lyre) կը կոչուի, և զոր Ցունաց քով կը նուագէին թէ կանայք և թէ արք, ինչպէս կը Թուի և ի Հայս, գաւեւոյ Դերենի օրինակէն[14]։ Իւր թելերը կը չարա-

1. Վ.Խգ. բ, 1287. Դրմբ. ե, 559. Աբր. ասա՝ 265։ — 2. Անա՝ 265, 77, 261։ — 3. Վ.Խգ. ե, 1984։ — 4. Նոյն՝ բ, 1163–65. Դրմբ. ե, 1697։ — 5. Անա՝ 261։ — 6. Ոսկ. Մաթ. ե, 64. յն. Թմբկաց, արնգաց և քնարաց։ — 7. Վ.Խգ. ե, 2323. Դրմբ. ե, 523։ — 8. Անթ. ի Հյկ։ — 9. Եղշ. 92։ — 10. Վ.Խգ. բ, 2291–94. Դրմբ. ե, 303–4։ — 11. Ծ.ՃՃգ. դ, 21. ւմ. 27. Ա. Թագ. ժգ, 16, 23 եւն։ — 12. Վ.Խգ. դ, 450–54. Դրմբ. գ, 1439–42, 1446–49։ — 13. Հյկ. բ, 848։ — 14. Անա՝ 261։

ժէին մերթ մատները, և յաճախ կտնտոց[1] ըսուած մրճաձեւ կամ մա-
գոգաձեւ գործին՝ որ կը բախէր զանոնք[2]։

Ջնարև Ոսկեբերանի թարգմանչէն յիշուած է քնարին հետ՝ իբր անոթ
տարբեր և միանգամայն մերձաւոր նուագարան մը։ Պատշաճ է՝ որ հա-
մարինք ազեղնաձեւ ու անամէջ ծանօթ հին գործին, ստորեւ խոտորնակ
մասով մ՚իրրեւ պատուանդան, և բազմաթիւ լարերով՝ ձգուած վարէն
ի վեր՝ ազեղնաձեւ գոգին մէջ[3]։ Ա. Ժամու հարպն (harpe) էր իւր նախ-
նական ձեւով։ Զայս կը հաստատէ և այն պարագայն՝ որ գործիք հա-
յուհուն փափուկ ու ճապուկ մատներուն կը սպասէր, ինչպէս էր Եսայեայ
«Ջնարահար քաջամատն» վարձակը[4]։ Ջնարը տեղ մ՚ազատօրէն թարգ-
մանած է յն. քորդէ բառն ալ[5], որ նուագարանի լարն էր, Աերբիա-
նոսի թարգմանչէն նիւթապէս գրուած աղի, բայց իրրեւ գործի, և զատ
միւսէն. «Ջնարաւ և ազեաւ[6]». և յայտնի չէ՝ թէ ինչ կ՚իմանար։

Տաւիղ մ՚ալ տեսանք յիշուած, որ շատ յաճախ կը գործածուի և ս.
Գրոց մէջ՝ խառն ձեւով՝ քնարին հետ ի միասին, յն. կինիրաս և նաբլաս[7]
(և մերթ այլ[8]) բառերուն դէմ, որոց առաջինը ձայնով և իմաստով քնարն
է. իսկ երկրորդին նշանակութիւնն անստոյգ, ոմանք սաղմոսարանին կը
հաւասարեցնեն[9]։ Ա. Գրոց վկայութեանց մէջ տաւիղը գործածուած է
իբր նուագարան. նոյնպէս Աերբիանոսի թարգմանչէն. «Չէ ինչ չար
տաւիղն, այլ ազտեղի երգոցն եղեւ գործի». ճիշդ ինչպէս «եթէ քնարաւն
Աստուծոյ երգս ոչ մատուցանեիր[10]»։ Պէտք է դիտել՝ որ Ոսկեբերանի
թարգմանիչը գործեաց համախմբութեան մէջ տաւիղ չունի, այլ ջնար.
և ս. Գրոցը ջնար չունի (բաց ի մէկ զարտուղութենէ), այլ քնար։ Կարող
ենք ուրեմն այդ երկու կոչումներն հոմանիշ համարիլ. ջնարը՝ ժողովըր-
դական, և տաւիղը՝ դասական։ Ա. իմաստով՝ տաւիղն երկու անգամ
թարգմանած է յն. սամբիւկին ալ՝[11], որ էր հարպի (harpe) տեսակ մը[12]։
Ա. Եւելին կայ. տաւիղը ծագած է յն. տաբալա կամ տաբելա բառէն, որ
կը նշանակէր Պարթեւաց ռազմական թմբուկը՝ զոր տեսանք[13]։ Ա. իմ-
աստով տեղ մը թարգմանած է յն. կիտհարոնը, որ է թմբուկ. «տաւ-
ղօք պղնձեօք[14]», որոյ տեսակը նիւթէն ալ յայտնի է. և ս. Եփրեմի
թարգմանիչը կը գրէ՝ թէ զինուորը պատերազմի մէջ կը լսէ «զձայն
տաւղի բախելոյ և զհարկանել փողոց[15]», ուր տաւիղը բախելի գործի

1. Փիլ. Մնց. 399։ — 2. Դրմբ. գ, 1446։ — 3. Վ.Կ. գ, 434-41։ — 4. Ա. 260։ —
5. Նաւմ. գ, 8։ — 6. Ա. 265։ — 7. Գ Թագ. ժ, 12. Ա Մնց. ժդ, 8. ժշ, 5, 28.
իե, 1. Բ Մնց. ե, 12. ը, 11. ի, 28. իթ, 25։ — 8. Բ Թագ. զ, 5, 14. որգանոն. Ա
Մնց. ժե, 19. կիտհարոն. Դան. գ, 7. կիթարա։ — 9. Վ.Կ. դ, 1432։ — 10. Սբր. 136,
137։ — 11. Դան. գ, 5, 10։ — 12. Վ.Կ. ե, 1428։ — 13. Ա. 266։ — 14. Ա. Մնց.
ժե, 19։ — 15. Եփր. բ, 318։

մ'է, ուստի գարձեալ թմբուկը. և լարաւորն արդէն տկար կը ձեար մարտի չռնդին մէջ։

*փանդիռն՝ ձայնով և իմաստով յն. պանդուրիոնն էր, կազմուած կընդանման փոքր տփէ մը, և դէպ ի վեր երկար և ուղիղ բազկով մը, որոյ վրայ կային երկու և աւելի յաճախ երեք լարեր[1], ինչ որ այսօր մանդոլին (mandoline) կ'ըսուի։ Այս թեթեւութեամբ էր՝ որ կը տարուէր նա և յուզարկաւորութեանց մէջ[2]։ Կայ Խորենացւոյն քով իւր ձայնակիցն ու հոմանիշն ալ՝ բանբիռն, հայ գուսանաց ձեռքը[3], – որոց յատուկ ալ էր ուրեմն, – ժամանակեան կամ լաւ եւս գաւառային տարբերութեամբ կոչման, և ոչ իրին. ատոր համար ալ անյիշատակ ձնացած Ոսկեբերանի թարգմանչէն իբր առանձին գործի մը. և զոր Գրիգոր սարկաւագապետ (1215էն կանուխ) կը գատէ քնարէն եւս. «քնարացն և բամբռանցն», որ կ'ընկերէին խնճոյական երգերուն[4]։

վիհն (աս. վինա՝) էր լիւթ (luth) գործին, ինչպէս կը նշանակէ աստրական ձայնը, և նախորդին մէկ տեսակը, գնդանման երկայնաձեւ տփով, և քան անորը շատ երկար ու ձողակերպ նուրբ բազկով, և երկու լարով, զոր Արաբներն յետոյ չորսի վերածեցին[5]։ Եփրեմի թարգմանիչն ասով կը փոխանակէ Դաւթի քնարն՝ որով կը հանդարտեցնէր զՍաուղ[6]. և Եւսեբիոսի թարգմանիչը զայս տուած է «քնարահար» Ամիխոնի ձեռքը[7]։ Բայց օրինակներդ թարգմանչաց սովորական չեզուածներն են. և վինն Ոսկեբերանի քով արդէն գատ է քնարէն, որ քան զայս մեծ ու ծանր էր, և բախելու համար՝ կը դրուէր ծնգաց վրայ. մինչ վինը թեթեւ էր փանդռան պէս, և անոր հետ կ'ընկերէր յուզարկաւորութեանց եւս[8]։

Երգիռնն (յն. որգանոն) ալ յիշուած է, այժմու որգին (orgue) նախնական ու փոքր ձեւը[9], և նկարագրուած Մամբրէէ «բազմութեամբ փողոցն», և իրրեւ հայ ընթերցողաց ծանօթ բան մը, ինչպէս կ'երեւի բացատրութենէս. «որպէս և յերգիռնն արուեստապետն ընդ մի բերան փչէ[10]»։ Բայց ոչ դիւրին և ոչ այլոց չափ սովորական գործի մ'էր, որով հազիւ թէ յիշատակուեր է մեր քով։

Ջուրբակ կոչումը կ'երեւի միջին դարուն, որով Նարեկացին եկեղեցւոյ կոչնակը կը համեմատէր «աղեյարմար ջուխտակաց[11]»։ Անծանօթ հին մատենագրաց, կարծեմ թէ հին գործեաց միոյն նոր կոչումն էր, գուցէ ձեւով ալ կերպարանափոխուած։ 1269ին Եղնկայի մէջ գրուած Ատուա-

1. Դրմբ. գ, 1450։ — 2. Աստ՝ 265։ — 3. Խոր. ա, իգ, լա։ — 4. Ոսկ. գ, 131։ — 5. Վիպ. գ, 430–32։ — 6. Եփր. ա, 377. Ա Թագ. ժա, 16։ — 7. Եւս. ժմ. բ, 120. տպ. գավիճ, որ սխալ է։ — 8. Աստ՝ 265։ — 9. Դրմբ. գ, 316-17։ — 10. Մրբ. 42։ — 11. Ներկ. 243։

ծաչուենչն (յԵրուսաղէմ) նկարած է գԴաւիթ նուագարանով մը, որոյ տուփն է մեծ, եռանկիւն կոնաձեւ, սուր ծայրը դէպ ի վայր. վերեւ ունի ձողաձեւ բունը, քան զտուփը կարճ, ծայրին մօտ ձուաձեւ ուռած, և անոր վրայ գնդանման։ Տուփն ունի երկուստեք ատամնաձեւ զարդեր, և վերին եզրին վրայ տասը զարդարուն ձողիկներ։ Լարերը քիչ են թուով, ամփոփուած բնին վրայ և կ'իջնեն մինչեւ տփին ստորոտը։ Մարգարէն ձախովը կը սեղմէ թելերը բնին վրայ, և աջովը կը թրթռացնէ զանոնք տփին կեդրոնը[1]*։ Ա.րդեօք այս պատկերին մէջ Յութակին ձեւը չունի՞նք։*

Բարբռուտ (պրս. բարբռուտ, յն. բարբիտոս) մ'ալ կը մտնէ միջին դասու խնճոյից մէջ։ Ցետ մահուան Դ Ա.չոռոյ, կ'ըսէ եղեսացի պատմիչը, Թուլացաւ հայ բանակը «նստան ի գինարբուսն, սիրեցին զբարբռուտ և զերգս գուսանաց[2]*»։ Ըստ ոմանց՝ նեղաստորոտ քնար (lyre) մ'էր Յունաց քով, կամ անորոշ*[3]*. ըստ այլոց՝ մեծափոր փանդիռն իսկ (luth) Պարսից մէջ*[4]*, ինչ որ կը մօտենայ մեր նախորդ նկարագրածին։*

Տիկը, որ է գաւառան կամ ուղի մորթը, քաջածանօթ էր հիներուն եւս, և կը կազմէր չինական ու հովուական նուագարանը, որոյ հին նկարագիրը՝ – պակաս եւրոպացւոց[5] *– կու տայ մեզ Սերբերիանոսի հայ Թարգմանութիւնն ե դարէն։ Իւր մէջ ունէր երկու օդրնկալ փոռք. իսկ արտաքուստ՝ հողմաթեր ցնցուղ մը՝ փչելով ներսն օդ անցնելու համար. և փողս կամ սրինգներ՝ (հաւանօրէն ձեռաց Թուով երկու ինչպէս այժմ), հաղորդուած ներքին զոյգ փքերուն, օդը դուրս մղելու և անոնց վրայ նուագ յօրինելու նպատակաւ*[6]*։*

Է. Դասական հայերէնն այդ գործեաց հարկանողներուն տուաւ՝ ատոցմէ կազմած կոչումներ ալ, որոցմէ ծանօթ են. թմբկահար, փողահար, սրնգահար, քնարահար[7]*, չնարահար*[8] *կամ չնարաւոր*[9]*, և փանդռնահար*[10]*. վերջին երկուքս հեռացած յոյն բնագրէն, մին՝ ճչդութեան ու վարձակաց ակնարկելու համար, և միւսն՝ ընդհանուր նշանակութեամբ իբր նուագածու, ինչպէս կը գործածուէր յոյն բառն ալ*[11]*։ Դարձեալ՝ նուագարաններէդ Թմբուկը, ծնծղայն, քնարն ու չնարը կամ տաւիղը տեսանք հայ պարաւորին և վարձակին ձեռաց մէջ, մինչ փողը, սրինգը, փանդիռնը, վիճն ու բարբուտը սովորաբար կը հնչեցնէին գուսանները։ Եւ մեր նուագածուք երկու սեռերէն՝ գիտէին փայլեցնել իրենց արուեստը։ Ցուանվիլի տէրն Ցոհան 1248ին Կիպրոսի մէջ հանդիպեր է չորս հայ*

1. Ջօպ. ՟, 190։ — 2. Ուռ. 79։ — 3. Դրմբ. գ, 1440, 1460։ — 4. Ա.ճռ. ա, 1002։ — 5. Դրմբ. ե, 315։ — 6. Սբր. 136։ — 7. Ա.սա՝ 265։ — 8. Ա.սա՝ 260։ — 9. Ոսկ. Պօղ. ա, 468, 641. *յն. կիթարոդոս՝ քնարերգակ։* — 10. Եւս. ժմ. ա, 308. *յն. նախորդ ծանօթութեան բառը։* — 11. Դրմբ. գ, 1438։

նուագածու եղբարց, եկած մեծ Հայաստանէն, որոնք կը հարկանէին երեք փողեր այնպիսի ճարտարութեամբ, որ «կարծես թէ լճակէն եկող կարապներու ձայն էր», կ'ըսէ. և այնպիսի «քաղցր ու չնորհալի ներդաշնակութիւններ կը հանէին՝ որ լսողը կը հիանար[1]»։

Մեր նուագածուք այդ գործիներուն կը միացնէին իրենց ձայնն ու լեզուն եւս Խորենացին Հայոց վիպասանութիւնքը լսեր էր՝ «երգելով ոմանց բամբռամբ[2]». և Գրիգոր սարկաւագապետ կ'ըսէ՝ թէ վարձակները «քնարացն և բամբռանցն երգակցեալք՝ հնչեն» իրենց մեղմիկ ձայները[3]։ Այդ երգերն յատկապէս կը կոչուէին գեղօնք կամ երգք խրնձոյականք[4], նիւթ ունենալով յառաջ պատմական անձանց երեւակայական կամ աւանդական վեպերը, զորս Փաւստոս սահմանեց «երգս առասպելաց[5]», և որոցմէ Խորենացին հաւաքեց իր պատմութեան շատ մասերը. ինչպէս Արտաշիսի և որդւոց վարքը, Վահագնի ծնունդը, Սաթինեան առեւանգութիւնն ու հարսանիքը, ապա տուփանքը, Արտաւազդայ անէծքը, Վարդգեսի չինութիւնը[6]։ Ժամանակակից անձինք եւս ինչպէս ծաղրածուաց բերանը կ'ընկնէին[7], նոյն նպատակաւ կը մտնէին նա և երգերու մէջ՝ ցունաց քով, հաւանօրէն և մեր. ուստի ծագեր է յերգ արկանել յունահայ բացատրութիւնն՝ հեգնելու իմաստով, նոյն իսկ առանց երգի. զոր օրինակ՝ «յերգ արկանեն, այպանեն, ծաղր առնեն[8]»։ Կը խառնուէին նա և անբարոյական նիւթեր, որոնք նոյն եղանակները կոչել կու տային «երգք արբեցութեան» կամ «երգք հեթանոսականք[9]», «լկտի երգք[10]» կամ «պոռնկական երգք[11]», և համեմատ Բիւզանդացւոց «պատեղութեան գեղօնից[12]»։ Առանց շարունակութիւնն են մարմնապաշտ սիրոյ տաղերը, զորս մեր քերթողներն յօրինեցին՝ սկսեալ ԺԴ դարէն, և շատերը տպագրութեամբ ալ ծանօթ են արդէն։

Ակնարկեցինք նոյն երգերուն ու երգարանաց ներկայութեան նա և հարսանեկան ուրախութեանց մէջ, որոնք այդ առթիւ կը հիւսէին վեպային գովեստն ալ[13], և զոր կը մանրամասնէ Գր. Ակներացին, ըսելով՝ թէ «արտաքին հանդիսից վիպասանք» կը գովէին հօդ դարմին քաջասոհմութիւնը, արքայական կամ իշխանական պատիւը, պատերազմական յաղթանակները, զարմանալի դաստակերտները, կառարած դառնաններբը, առացուածոց յղփութիւնը, մարմնոյն գօրութիւնը, հասակի չափակցութիւնն և անդամոց վայելչութիւնը[14]։ Պարագլուխը, որ ճարտարապոյն

1. Բզմ. 1862, 16։ — 2. Խոր. ա, լա, խդ։ — 3. Սոփ. դ, 131։ — 4. Ոսկ. Պօղ. ա, 66, 894, 895։ — 5. Աստ՝ 260։ — 6. Խոր. ա, ւ, լա. բ, ծա, կա։ — 7. Աստ՝ 257։ — 8. Ոսկ. Մտթ. ա, 362։ — 9. Աստ՝ 260։ — 10. Եղշ. 283։ — 11. Աղձ. 108։ — 12. Ոսկ. Պօղ. ա, 894։ — 13. Աստ՝ 76։ — 14. Սոփ. ժե, 8–9։

արուեստագէտն էր, կը շարադրէր հօն իսկ այդ ամէնը, և պարը կը կրկնէր եղանակելով։ Աստնց քով տեսանք դատապարտեալի երգերն ալ[1], զորս ի սպառ խափանելու անկարող զգալով Շնորհալին ինք զինքը, պատուիրեց՝ որ գէթ պսակին պահուն գուսանք ու վարձակներն եկեղեցիէն դուրս մնային ու լռէին, «զի մի դիւական երգքն խառնեսցին ընդ աստուածային երգոցն[2]», ներսէն ու դրսէն միանգամայն երգուելով։

Այսպէս ուրեմն հայ վարձակը գուսանին հետ անպակաս էր թատերաբեմին վրայ, ընկերական խնճոյից և ամէն ուրախութեանց մէջ, իբրեւ կատակերգակ, կաքաւիչ, երգիչ և նուագածու, երեւան բերելով իւր համարձակութիւնն ու ճարտարութիւնը – բայց ոչ և պարկեշտութիւնն – արուեստի մէջ՝ ինչ կերպով որ կ'ըմբռնէին զայն հիները, բաւական տարբեր այժմու եւրոպական հասկացողութենէն։

ԳԼՈՒԽ Ժ Դ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵՆԱՑ ՄԷՋ

Շատ սակաւաթիւ են պատմութեան մէջ ազգերը, և այն ալ քաղաքակիրթներէն միայն, որ կնոջ մուտ տուած լինին քաղաքական ասպարիզն ներս, ինչ որ ընկերային կենաց հետ անոր մասնակցութեան[3] լրումն ու պսակումն է։ Այսօր իսկ ամենէն աւելի զարգացած Եւրոպիոյ մէջ հազիւ նշմարելի է անոր երեւումը մէկ երկու տեղ՝ հայրենի գահերու վրայ միայն, երբ չկան արու ժառանգներ՝ որոց սեպհական է միշտ ժառանգութեան իրաւունքը։ Հին քաղաքակրթութեան երիցագոյն ու մեծագոյն ռահվիրայ Եգիպտոսն եղաւ՝ որ նախ նստեցուց իւր գահոյից վրայ, կամ թոյլ տուաւ մխրճիլ աշխարհի վարչութեան մէջ՝ խաւչեփսովէի մը, Ամենոյէի մը կամ Կղեոպատրայի մը։ Ասորեստան հետեւեցաւ անոր օրինակին մասամբ միայն, և տուաւ անուանի՝ բայց կէս աւանդական Շամիրամ մ'ու Նիտոկրիս մը։ Հրէական ժողովուրդը վարիչ ունեցաւ պղեբովրա, սակայն աւելի մարգարէի հանգամանօք. պղծութոլիա՝ յափշտակիչ իշխանութեան, և Յեզաբէլ մ'ազդեցիկ՝ շնորհիւ ամուսնոյն թուլամորթութեան։

1. Աստ՝ 76. — 2. Շն. նմկ. 42. — 3. Աստ՝ գլ. ե.

Ըստ տեղեկութեան Սեբէոսի՝ 628ին երբ կը սպանուի Արտաչէր Գ. Պարսից, անոր տեղը կը բազմի Խոռեամ, որ նոյն վախճանը կ'ունենայ, և իրեն կը յաջորդէ իւր կինը Բրոր (ըստ այլոց Ռուբադուխտ՝) դուստր Խոսրով արքայի՝ քանի մ'ամիս. յետոյ Խոսրով ոմն, և ապա անոր դուստրն Ազարմիդուխտ[1]։ Բայց կանայքդ ծանօթ չեն սասանագէտ եւրոպացւոց իբր գահակալք։ Բիւզանդիոնի վարիչ կայսերուհիք գերազանցեցին թուով, ինչպէս երեք Թէոդորաները, երկու Իրենէներ և Զոյի, որոնք իշխեցին կամ գահակցութեամբ կամ յաջորդութեամբ իրենց ամուսնաց։ Եւ Վրաստան կը պարծի իւր Թամար և Ռուսուդան թագուհիներով, նատած՝ մին հօրը և միւսն եղբօր գահուն վրայ։

Հայաստան, ոչ միայն թագաւորութիւն, այլ արքունի գաւազանին ներքեւ բաժնուած աւատական իշխանութեանց, կը մրցի այս մասամբ Բիւզանդիոնի հետ, բանալով հայ թագուհւոյն և իշխանուհւոյն առջեւ քաղաքական ասպարէզն իւր ամբողջ ընդարձակութեամբ, և հաստատուն դրութեամբ մը՝ որ կը տեւէ դարերու հոլովման մէջ, և ուր անոնք կը փայլին՝ արժանապէս կիրարկութեամբ իրենց տրուած իրաւանց, ինչ որ արդիւնքն էր հայ հասարակութեան ունեցած վստահութեան անոնց գործագործման և իմաստութեան վրայ։ Հայուհւոյն մասնակցութիւնը քաղաքականութեան՝ նա և աւելի բազմակողմանի է՝ քան իւր օտար սեռակցացը, դատելով դէպ մեր ունեցած տեղեկութեանց չափէն։ Որով անոր փառաց էջն է՝ զոր կը բանայ մեր այս գլուխը։

1. – Իշխանակցութիւն. – Անիք ունեցանք տեսնելու՝ թէ հայուհին միացնելով կեանքը թագաւորի կամ իշխանի մը հետ, անոր հաւասար տիտղոս մ'ալ կը ստանար ընկերութենէն՝ իգական ձեւով[2]։ Ի՞նչ կը նշանակէր տիտղոսի հաւասարութիւնդ, բայց եթէ հաւասարութիւն և պատուոյ՝ ընկերութեան առջեւ. թէպէտ ոչ և վարչական, որմէ խառնակութիւն պիտի ծագէր. ի բաց առեալ այն պարագայք՝ որոց հետ երկութիւնը կրնար հաշտուիլ, ինչպէս են անոնք՝ զոր կ'անցնինք թուելու։

Արշակունի արքունեաց մէջ՝ քրիստոնէութենէն շատ կանուխ կը տիրէ արդէն դէմոյին ընդ արքայի իշխանակցութեան գաղափարը. այնպէս որ պաշտօնական յիշատակարանաց և ինչ ինչ գործերու մէջ անոնք ի միասին կ'երեւին յաճախ։ Հատած են մեզ Գ. Տիգրանի երկու դրամները, որոց մէկ երեսին վրայ քանդակուած է արքային դէմքը, և միւսին՝ անոր «քրոջ» Էրատոյին[3]։ Ըստ վկայութեան Տակիտոսի՝ Գ. Տիգրանայ գաւակները, որոցմէ էին և սոնք, «իրարու հետ միացեալ էին ամուսնութեամբ և թագաւորութեամբ[4]»։ Նոյն բանը կրկնուեցաւ յետոյ միջին

1. Անք. 136։ — 2. Աստ՝ 34, 119։ — 3. Պատմ. տրգ. 77։ — 4. Տակ. ե, գ։

դարուն՝ Ա. Հոգիի դրամներուն վրայ, որ Զապել թագուհւոյն հետ միասին քանդակուած է անոնց մէկ երեսին[1]։

Վիցապաշտն Հայաստան խոնարհած է խաչին առջեւ, և հարկ էր՝ որ ունենար իւր հոգեւոր հովուապետը։ Զայն պիտի ընտրէ ժողով մը, որոյ գումարման մէջ Տրդատայ հետ իրենց ձայնն ունէին երկու տիկնայք, ինչ որ շատ ուշագրաւ է։ Ագբայն, կ'ըսէ պատմիչը, «հաւնիցի միաբանութիւնամբ կնուաւ իշխով Աշխեն տիկնուաւ և քերդ խոստովիդխատով հրամանեաւ ի ժողով կոչել» բոլոր ազատանին, որոնք իւր նախագահութեամբ կ'ընտրեն Հայոց անդրանիկ հայրապետը Գրիգոր[2]։ Գուցէ նա և ժողովին մէջ ներկայ էին տիկնայքդ, – թէպէտ չէ յիշած պատմիչը, – իշխանաբար՝ և ոչ 1441ի ընտրութեան մասնակցողաց պէս[3]։ Միակ դիպուածը չէ այդ՝ ուր արքայիդ հետ պաշտօնական գործերու մէջ կ'երեւին ամուսինն ու քոյրը։ Լուսաւորիչ ի Կեսարիա պիտի երթայ ձեռնադրուելու. և այդ նպատակաւ թագաւորը խնդրագիր մը կը գրէ առ Գեւոնդիոս արքեպիսկոպոս Կապադովկիոյ, ուր կը խօսին «Տրդատիոս թագաւոր՝ ամենայն զօրօք երկրիս Հայոց Մեծաց, և Աշխեն տիկին և օրիորդ խոստովիդուխտ»։ Եւ Գեւոնդի պատասխանին մէջ վերատին կը յիշուին «Տրդատէս թագաւոր Հայոց Մեծաց, և Աշխեն տիկին և օրիորդ խոստովիդուխտ[4]»։ Զենք կարող պնդել այդ երկու թղթերուն վաւերականութեան վրայ։ Բայց եթէ առեղծական իսկ լինին, յայտնի է՝ թէ պատմիչը զանոնք կերտեց թելադրութեամբ իշխանակցութեան գաղափարին՝ որ կար և յատուկ էր ազգիս. և միանգամայն արդիւնք հայուհւոյն այդ շրջանին եկեղեցւոյ մէջ վայելած յայտնի վարկին[5]։

Ագբակունեաց գահը կը տապալի և գարուն, և աւելի ուշ կը կանգնին ուրիշներ, որոց վրայ բազմող տիկնայք ինչ ինչ առիթներով ցոյց կուտան նոյն հին իրաւունքը։ «Գերապատուհւոյս ծայրագոյն իշխանուհւոքեանդ՝ ի բարի արմատոց՝ մեծափառ թագուհին Հայոց կեսրայ», կը գրէ Սահփանոս քահանայ 1283ին[6]. և Յակոբ եպս. զայն կոչեց «տիրապատուր իշխանուհի[7]», ինչ որ լոկ անուանական չէր, այլ գործնական՝ թէ այս տիկնոջ և թէ այլոց վրայ։ Այսպէս տեսանք կանխաւ արքունի հարկերու թողութիւնը՝ խոստովանուցչ, կաթողիկոսի ու թագուհի դշխոյից ձեռամբ, որոնք իրենց իշխանութիւնը միանգամայն կը շեշտեն առ կենդանութեամբ ամուսնոց, ըսելով. «Հաստատեալ եմ. – կամ եղեւ ինձ եւ թողեալ եմ. – ազատեցի», միշտ առաջին դեմքով[8]։

Տաթեւու վանուց մօտ կար Յուրայ բերդը, ուր եւսեբականներ ապաս-

1. Սխ. 25, տիս. ե, 18–23. — 2. Ագթ. 594. — 3. Աստ՝ 155. — 4. Ագթ. 600, 614. — 5. Աստ՝ 145–46. — 6. Հշ. ցխ. — 7. Աստ՝ 161. — 8. Աստ՝ 199–200.

տանած՝ մեծ վնաս կու տային ուխտին, և սպաննեցին Յակոբ եպիսկոպոսն ալ։ Վասակ արքայ Սիւնեաց քակել ու յատակել տուաւ չարութեան այդ բոյնը, և վճիռ մը հանեց այս ձեւով. «Շնորհիւն Աստուծոյ կամ եղեւ Վասակայ աստուածասէր և բարեպաշտ թագաւորի, և Սեւադայի իշխանի, և մօրն իւրեանց Շահանդխտոյ՝» աւերել նոյն տեղը, և հրամայել՝ որ այլ եւս չկարենայ վերաշինուիլ ամրոցը[1]։ Որդւոյ հետ արքայամայրն ալ ունի գործիդ մէջ իր իշխանական ձայնը, որ գոգցես կը զօրացնէ ու կը լրացնէ անոնցը։

Մի և նոյն իրաւունքները կը վայելէին նա և իշխանուհիք՝ իրենց գաւառին հպատակաց վրայ։ Այսպէս ապահարկութեան օրինակներ տեսանք նա և անոնց կողմանէ[2]։ Արցախոյ Հաւուց պտուկ ուխտին առաջնորդն Յովհաննէս ու միաբանք 1183ին կը ծանուցանեն՝ թէ նոյն եկեղեցին կառուցեր են «յիշխանուհւոյն Հասանա որդւոյ Վախտանգա եւ աւագանւոյն Մաւրքանա[3]» (կամ Մաւրայի[4]), տեարց Հաթերքոյ։ Գրիչ մը զՄատին չահուանեցին կը նշանակէ սպարապետ «ի դրան թագաւորաշուք իշխանացս Բուրթելին և Վախախիւ[5]»։ Նա և 1329ին Վայոց ձորոյ մէջ կ'օրինակուին Լամբրոնացւոյն մեկնութիւնք՝ «ի տէրունական տեղւոյս և գաւառս՝ մեծահաւատ իշխանաց իշխանի պարոն Բուրթելի, և երկիրազարդ աւագանւոյ իշխոյ և մեծահոգւոյ Վախախիւ[6]», զոր Սիւնեաց Յովհաննէս եպիսկոպոսը կ'օրակէ «դշխոյափառ քրիստոսասէր զոյգն» Բուրթելի[7], ցուցնելով անոր ներքին և արտաքին չքեղութիւնը։ Երկու հարազատներ 1297ին Վայոց ձորոյ Ս. Սիոն անապատին մէջ եկեղեցի մը կը կանգնեն «ի պարոնուհւոյն այսմ տեղւոջ գեղապանծ իշխանիս Վարհամայ եւ բարեպաշտուհւոյ Մաւրքանայ եւ աւագանւոյն իշխոյ Գունձայիի[8]»։ Իշխանդ էր համանուն սպարապետը[9], որդի յիշեալ Շահուանեցւոյն, և Մամքան՝ իր մայրը, նոյն հետ իշխանակից նշանակուած որդւոյն։ Գեղաքուեաց Բրդի այրք գիւղին մէջ չորս եղբարք չինող կը լինին նոյնպէս աղօթանոցի մը՝ «յիշխանուհւոյն Հասանայ եւ Մաւրքանայ եւ Գրիգորոյ եւ Ասիէին[10]», որ են Գոփեանք, ծնողք՝ որդին ու բարեպաշտուհի կինը[11]։ Յակոբոս քահանայ գրիչ՝ 1313ին աւետարան մ'է օրինակեր Շիրակայ մէջ, «ի տէրունական տեղւոյս փառաւունի քոջ և ընտիր պատերազմի կայսերակերպի, որոյ անուանն Չաքարիա յորջորջի,... և աւագանւոյ նորին պարոն Խորիշահի, որ է քոյր Շահնշահի[12]» Չաքարեանց, որդւոյ Բ Իւանէի։ Եղիվարդի տեարց[13] պաշտպանեալը Ներսէս՝ 1318ին կը

1. Օրբ. 180–84։ — 2. Ասա՝ 200–201։ — 3. Արց. 182։ — 4. Ասա՝ 170։ — 5. Խդբ. 21։ — 6. Ձ՝ձ. յյա։ — 7. Սակ. 182։ — 8. Անդ՝ 113։ — 9. Ասա՝ 228։ — 10. Ազ. ցճդ. 1910, ա, 18։ — 11. Ասա՝ 199, 202։ — 12. Ձ՝ձ. յյա։ — 13. Ասա՝ 162։

յիշէ զանոնք այսպէս. «բարեպաշտ իշխեցողքս՝ մեծափառ պարոնս Ագիպէկն և ծնողացոյր տիկինն իմ Վահահի[1]»։

Աղբքան ընդհանուր էր ուրեմն ազգիս մէջ հայ տիկնոջ իշխանակցութեան գաղափարը, որոյ գործնական օրինակներէն՝ զոր տեսանք՝ ուշագրաւ է և այս։ Անանիա մոկացին երբ 941ին հայրապետական աթոռն ելաւ, ապստամբած գտաւ Սիւնեաց Յակոբ եպիսկոպոսն՝ ուրիշ քանի մը պաշտօնակիցաց հետ, և յարած Ադուանից քաղկեդոնական կաթողիկոսին։ Նորընտիր հայրապետը գնաց ի Սիւնիս, և անոնց Սմբատ ու Բաղաց Ջուանշիր իշխանաց օգնութեամբ նուաճեց զՅակոբ։ Բայց նա յետոյ վերատին գլուխ բարձրացուց. և երբ Անանիա երկրորդ անգամ (949ին) գնաց ի Սիւնիս, զՅակոբ ապաստանած գտաւ Ջուանշիրի Կապան ամրոցին մէջ, և իշխաններն անյօժար զայն իրեն յանձնելու։ Այն ժամանակ բանադրեց զեպիսկոպոսն ու Սիւնեաց աշխարհը գլխովին և դարձաւ. բանադրանք՝ որ տեւեց մինչեւ ըմբոստին մահը։ Այս ամէնը պատմողն ինք կաթողիկոսն է[2]։ Իսկ Գանձակեցին կ'անգիտանայ անոր կրկին ուղեւորութիւնքը, և «գրէ, կ'ըսէ, առ տիկինն Սիւնեաց՝ տալ զնա ի ձեռս», որպէս զի խրատէ, և թերեւս ուղղութեան գայ. «և նոքա (Սիւնիք և տիկինն) ոչ ետուն զնա ի ձեռս նորա. և զնոսա եւս արար ընդ բանիւ կապանաց[3]»։ Տիկինդ էր Սմբատայ ամուսինը Ռոփիա, զոր 936ին դեռ չինաբարութեամբ զբաղած տեսանք[4]։ Եթէ ատոյգ է գրելդ, պէտք է որ Անանիայի երկրորդ երթէն յառաջ լինի. և ապացոյց մը տիկնոջ քաղաքական մեծ ազդեցութեան՝ զոր ունէր աշխարհին մէջ, և որուն նախամեծար կը համարի դիմել կաթողիկոսը՝ քան իշխանաց։

Եթէ մեր իշխեցողք կը պաշտպանէին ու կը կառավարէին իրենց գաւառները զօրութեամբ ու սրով, իշխանուհիք ալ իրենց հրամանին ներքեւ ունէին չափաւոր վինուորութիւն մը, որոյ պաշտօնն էր պահպանել անոնց ապարանքը[5], և ընկերել անոնց հեռաւոր կամ ամայի ուղեւորութեանց մէջ՝ ի զգուշութիւն վտանգաց դէմ։ Այսպէս Եղիվարդի յիշեալ տիկինը Վահահ ակնարկելով Գրիգորեան դատաստանին, կը գրէ՝ թէ հօն «միայն եմ գտանելոյ առանց զօրաց՝ զոր այժմ ունիմ[6]». զայս կ'ըսէր՝ մինչ դեռ ամուսինը կենդանի էր ու կը գործէր[7]։ Իսկ տիկնանց դերն հպատակաց հանդէպ՝ աւելի բարոյական էր. ափոփել իրենց հովանւոյն յանձնուած ժողովուրդը գթութեան գործերով. դիւրացնել անոնց կենցաղն հասարակաց օգտակար շինուածներով. արծարծել անոնց բարեպաշտութիւնը արբագան կառուցուածներով. գործեր՝ զորս թուեցինք մեր ծ ու ԺԱ գլխոց

1. Հյ. յտ., — 2. Արր. 1897, 132, 139, 143, — 3. Կիր. 48-49, — 4. Ասա՝ 218, — 5. Ասա՝ 22-23, — 6. Հյ. յտ. 1318, — 7. Ասա՝ 235.

ժէջ. և որոնք կ'ազնուացնէին և աւելի հարկաւոր ու բաղձալի կը դարձնէին անոնց իշխանութիւնը, և սիրելի՝ անոնց անձը։

2. – **Փոխանորդութիւն.** – *Կային առիթներ՝ ուր հայ տիկինը կը ստանձնէր աշխարհին կամ գաւառին վարչութիւնը գլխովին. զոր օրինակ՝ երբ ամուսինն հեռի էր գահէն կամ վախճանած, և գահաժառանգը բացակայ կամ դեռ անբաւական կառավարելու։ Այդ տեղ հայուհին իր իշխանութեան հետ ի հանդէս կը բերէր միշտ առնական հոգի ու կրթութեան բազուկ մը, զոր պաշտօնն իսկ կը պահանջէր իւրմէ։*

Արշակ Բ. նենգութեամբ մատնուած Պարթից ձեռքը, չղթայակապ կը հեծէր Անյուշ բերդին խաւարամած մեներութեան մէջ, իրեն ընկեր ունենալով իր հաւատարիմ սպարապետին Վասակայ խոտալից մորթը։ Իր որդին Պապ կանխաւ պատանդ գնացած Յունաց կայսեր քով, հօն ալ կը ձեար. և Մուշեղ, որդի ու յաջորդ Վասակայ, ուրիշ նախարարաց հետ գնացեր էր հայցելու կայսեր օգնութիւնը, և գՊապ բերելու նատեցնելու հայրենի աթոռին վրայ[1]։ Այդ պահուն Հայաստանի մէջ կը ձեար թագուհին փառանձեմ, որ աշխարհին վարիչն ու պահապանն էր։ Մեր երկրին սխերխմ թշնամին Շապուհ գտաւ յարմար ժամանակը՝ ծածկելու մեր աշխարհն «հինգ հարիւր բիւրով», առաջնորդութեամբ Զիկ ու Կարէն զօրավարաց, և սկսաւ հրոյ ու սրոյ ճարակ տալ զայն։ Ո՞վ կարող էր դիմադրել այդ հեղեղին։ Հայոց տիկնոջ ուրիշ բան չէր ձեար՝ բայց փրկել և ապահովել ազնուական ու քաղաքացի հայութիւնը, որ մեծագոյն ատելին ու հարուածելին էր թշնամեաց։ Հաւաքեց անոցմէ մեռածան հազար հոգի, և անոնց կանայքն իրր վեց հազար, և իր աշխարհն ու գահն ամփոփեց Արշարունեաց անմատոյց Արտագերք ամրոցին մէջ, զոր կամաբականներէն յափշտակած, ընդարձակած և ամրացուցած էր Արշակ ինքնին, իրրեւ համբարոյ և պատսպարութեան տեղի վտանգաց ժամանակ՝ ինչպէս այդ առիթն էր. «վասն զի կարի ամուր էր բերդն այն». և բերդէ աւելի՝ պարսպապատ բարձրաբերձ քաղաք մը՝ բովանդակելու համար այնչափ բազմութիւն։

Փառանձեմի փոքրիկ թագաւորութիւնը դարձաւ ուրեմն այդ բարձունքը, որ տասնուչորս ամիս անձառուած աշխարհէն ու պաշարուած ձեաց։ Ապահովութիւն ու պաշար չէր պականեր ամրականաց, որ իրենց օրերը կ'անցուն էին նոյն իսկ ցնծութեամբ ու խնճոյքներով՝ ինչպէս խաղաղութեան ժամանակ[2]։ Այդ չրջանին Պապ և Մուշեղ առէպ կը բանակցէին դշխոյին հետ, և շարաթն անգամ մը Բիւզանդիոնէն անոնց բաներբը կը հասնէր ուղղակի «առ տիկին աշխարհին առ Փառանձեմ», միակ

1. Առ՝ 144. — 2. Առ՝ 117.

տէրն ու փոխանորդն արքայական իշխանութեան. ծածուկ անցքէ մը կը սպրդէր ներս, և խրախոյս կու տար թագուհւոյն՝ «զի ժուժկալ լիցի բերդին, և մի ձեռս տացէ ի Պարսիկս՝» մինչեւ իրենց ժամանումը[1]։ Ձչմարիտ վարիչ մ'էր ուրեմն տիկինդ, որ իւր թագաւորութիւնը պիտի աւարտէր՝ աւա՜ղ՝ տխուր վերջաբանով մը[2]։

Փոխենք վարագոյրը։ Ցետ Պապայ սպանման Ցունաց ձեռամբ՝[3] վաթսունհազար Արշակունի, անոնց օգնութեամբ յափշտակած էր գահը, որ իրեն չէր պատկաներ, և վատաբար փոզոտած կկոթովին ու հաւատարիմ Մուշեղ։ Այսր եղբայրը Մանուէլ բռնած սպարապետական սուրը, եկաւ վանեց Հայաստանէն յափշտակիչը, և ձեռք առաւ անոր գեկը։ Պապայ երկու որդիքը դեռ մանուկ էին. և քոյր ու տիրասէր Մաժիկոնեան զօրավարն անոր կենակիցը Ջարմանդուխտ ու զաւակներն «առեալ զնոսա, ի տեղի բազաւորի կալեալ, ի պատիւ չրջեցուցանէր», կ'ըսէ պատմիչը. մանաւանդ զթագուհին «ի մեծի չքի տիկնութեան պատուէր» իբրեւ իսկական հրամանատար աշխարհին։ Ցետոյ կապուեցաւ Պարսից տերութեան հետ, անոնց բարեկամութիւնը չահաւոր տեսնելով հայրենեաց, ըստ որում Ցունաց ընտրած թագաւորը վտարած էր աշխարհէն և անհաճոյ դարձած անոնց։

Ջարանախանձ Մերուժան Արծրունին ուզելով զաւեր զՄանուէլ Պարսից բարեկամութենէն, որոյ քով իրենը կը նուազէր, պղտորեց անոր միտքը, խաբելով՝ թէ անոնք մտադիր էին սպաննել զինքը։ Մամիկոնեանն հաւատաց, յարձակեցաւ կոտորեց բանակը Սուրէն մարզպանի, որ եկած էր թագուհւոյն պաշտպանութեան. և անոր կեանքը չնորհելով՝ արձակեց։ Հայաստան վերատին ծնաց ինքնագլուխ. և Մանուէլ ու զինակիցներն «զտիկինն Ջարմանդուխտ... ի գլուխ առեալ, ի տեղի բազաւորի շրջեցուցանէին», կը կրկնէ պատմիչը, և զէն ի ձեռին կը պահպանէին հայրենիքը[4]։ Այդպէս Հայոց թագուհին վարեց թագաւորի պաշտօնը քանի մը տարի, և զօրացուց Մանուելի բազուկը, մինչեւ որդիքն Արշակ ու Վաղարշակ հասան, և աւագանւոյն ժողովով անոնց երէցը պսակուեցաւ թագով, և կրտսերն անոր երկրորդն եղաւ[5]։

Կ'անցնինք ի Կիլիկիա։ 1373 թուականն է. մեր իշխանք յետ սպաննելու զկոստանդին Դ., «միաբան հաճութեամբ, կ'ըսէ Դարպէլ, եւոուն զիշխանութիւնն ի ձեռս եւսխնոյ բազուհւոյն Հայոց» Մարիէնի՝ Գ. կոստանդնի կնոջ[6] իբրեւ ժամանակաւոր վարչի, «մինչեւ հասեալ գայցէ Լեւոն (Ե) բնիկ տէրն իւրեանց՝» զոր իրենք իսկ ընտրած էին։ Եւ անոր

1. Փաւս. 168–70. — 2. Ասա՛ ժգ. 4. — 3. Ասա՛ 144. — 4. Փաւս. 235–37, 240–48. — 5. Ասա՛ 56. Փաւս. 256. — 6. Ասա՛ 163.

հրաւիրակ ուղարկուած պեսպաններըը կը խօսէին յանուն Հայոց Թագուհոյն, «որ հաճութեամբ հասարակաց կալեալ ուճի այսօր ի ձեռին գիշխանութիւնն բագրատունական», և կաթողիկոսին, ազատանուոյն և ժողովրդեան։ Լեւոն յանձն առաւ ու խոստացաւ գալ ի Կիլիկիա, հրամայելով՝ որ մինչեւ իւր ժամանումը «նախկին դչխոյն Հայոց» և ուրիշ չորս խնամակալներ «միաբանութեամբ պահպանեսցեն և կառավարեսցեն զպետութիւնն վասն մեր և ի մեր անուն»։ Ցետոյ փոքրաթիւ գնդով մ'ուն չատ դժուարութեանց միջէն գիշերային հասաւ Սսոյ մօտ, և պատգամաւոր յղեց «առ Թագուհին և առ ժողովուրդ քաղաքին՝» ծանուցանելու գալուստը[1]։ Մարիւն իւր պաշտօնն սկսաւ 1373ի ապրիլին, և Լեւոն հասաւ յաջորդ տարւոյ յուլիսի 26ին[2]. որով իշխեց տասնուհինգ ամիս։

Փոխանորդութեան իրաւունքը կը վայելէր հայուհին նա և իշխանական գահերու վրայ։ Ջ դարու երկրորդ քառորդին սկիզբն հետաքրքրական դէմք մ'է Սահակիա տիկին Սիւնեաց՝ ըստ իրենց պատմչին, – եթէ սակայն երեւակայութիւն չէ խառնած գրածին մէջ։ – Ալրի ճնացած անանուն ամուսնէն մատաղ որդւով մը, միրաբար կը կառավարէ աշխարհը։ Իրենց Մուշէ եպիսկոպոսն երբ կը վախճանի, բոլոր ազատանին և աւագ քահանայութիւնը դիմելով իրրեւ իշխանապետի «առ մեծ բարեպաշտուհին Սահակիա, խնդրէին իւրեանց առաջնորդ»։ Եւ նա դեսպաններ կը յղէ պարգեւներով Մուշէ կաթողիկոսին, խնդրելով գալ և ընտրել իրենց հովիւը։ Հայրապետը կ'երթայ մեծ պատրաստութեամբ, որուն «ել տիկինն որդւով իւրով և ամենայն ազատագունդ հեծելովք և բազում քահանայիւք և տանուտիրօք ընդ առաջ», և մեծարանօք ընդունեցաւ։ Հօն կ'ընտրէ կաթողիկոսն ու կը ձեռնադրէ գերիցակ՝ առաջնորդն երիցու վանուց, ուր երթալու համար՝ Սահակիա կ'ընծայէ անոր «զվրան արքունի՝» ամէն կազմածով, և կը նատեցնէ «յոսկեխափան կառան սպիտակ ջորւոց[3]», որ նոյն տիկնոջ սեպհական էր[4]։

Վասպուրականի տէրը Դերենիկ Գ երբ դաւադրութեամբ սպանուեցաւ[5], իւր հինգ զաւակները տակաւին շատ փոքր էին[6]։ Հայրենի բարձն անուանապէս յանձնուեցաւ իննամեայ անդրանկին Աշոտի. իսկ բուն իշխանութիւնը ձեռք առաւ իրենց մայրը Սոփիւ «Արձանացուցանէ զսիրտ իւր», կը գրէ անանուն պատմիչը, և «առնուաբար ուճի գիշխանութեան» նահանգին, «օգնականութեամբ» իւր մեծ ծնողին Աշոտոյ[7], որոյ արեան հետ ժառանգած էր կորովն ալ։ Իսկ աշխարհին պահպանութիւնը, որ զինուորական ձեռաց կը կարօտէր, արուեցաւ տիկնոջ քեռորդւոյն՝ Գագիկ

1. Դրդ. 68–70, 78–79, 99։ — 2. Նոյն՝ 68, 112։ — 3. Օրբ. 52–54։ — 4. Ասա՝ 115–16։ — 5. Ասա՝ 46–7։ — 6. Ասա՝ 90։ — 7. Արծ. 302։

Ապուժրուանի[1]։ Կարճ տեւեց Սոփեայ այդ պաշտօնը. հազիւ մէկ տարի եւ ութ ամիս անցաւ, մահն եկաւ խլեց զայն իւրմէ[2]։ Եւ այդ վաղաժամ մեկնումը պատճառ եղաւ անփորձ զաւակացը տառապելուն ժամանակ մը[3], զրկելով զանոնք մայրենի իմաստուն առաջնորդութենէն։ Սակայն իւր հետեւ Թողուց ուժեղ սերունդ մը, և հանդիսացաւ մայր ու նախամայր իննն թագաւորաց։

Իրեն բախտակից եղաւ կրտսեր քոյրը Մարիամ՝ Սիւնեաց տիկին, որ շատ կանուխ այրի ձեաց տհաս որդիներով[4]. և «պահպանեալ լինի, կ'ըսէ յիշատակագիր մը, ի վերին խնամոցն անվրդով՝ առ ի յօգնական ևուրիւն չորից ուստերաց», ինչ որ դիւրին գործ մը չէր քաղաքական այնպիսի դժուարութեանց մէջ, ինչպէս կը զգացնէ գրիչն՝ յարելով. «զոր ոչ պատկառեմ սիրող Քրիստոսի անուանել և կենդանի վկայ, որ այնքան ժամանակս երեր յանձին ժուժկալութիւն հաւատոցն[5]» և առաջնորդական ժրութեան, չնորհիւ իւր բարձր իմացականութեան[6], մինչեւ անդրանիկը Գրիգոր Սուփան յաջորդեց ծնողին, «իմաստութեամբ և աջողաձեռնութեամբ» գերազանցելով իւր հարքը, կ'ըսէ պատմիչը[7], ինչպէս պատրաստած էր զինքն իմաստուն մայրը։

3. – Յաջորդութիւն. – Սովորական ոճով՝ մեր ազգին մէջ թագաւորաց և իշխանաց կը յաջորդէին իրենց արու զաւակները, և անոցմէ անդրանիկը. և եթէ մեռած էր, միւսերն ըստ աւագութեան կարգի։ Իսկ առ ի չգոյէ արու զաւակի՝ փեսայն կ'առնուր վարչութիւնը։ Այս դրութեան օրինակները բազմաթիւ են մեր պատմութեան մէջ, և տեսանք նա և հօս[8]։ Բայց ունինք և ուրիշներ, ուր հայուհին այրի ձեացած, և առանց զաւակի՝ որ յաջորդէր հօրը, և կամ դուստր էր՝ (դրուած խնամակալաց ներքեւ՝ եթէ անհաս էր), կը բազմի ամուսնոյն կամ հօրը գահուն վրայ, իբրեւ օրինաւոր յաջորդ ու վարիչ աշխարհին կամ գաւառին, ըստ որում թագուհի էր կամ իշխանուհի, արդարացնելով լիովին իւր վրայ դրուած վստահութիւնը։

Յիշենք նախ Խորենացւոյն աւանդութիւնը, թէ Տիգրան Ա. պատերազմով կը սպաննէ զԱժդահակ, կ'ազատէ Տիգրանակերտի քոյրն անոր կնութենէն, և զայն «յուզարկէ թագաւորապէս» ի Հայս, կը բնակեցնէ իւր կառուցած Տիգրանակերտի մէջ, «և զգաւառսն գայլեսիկ ի ժառայդրիւն նմա հրամայէ[9]»։ Տեղեկութեանս աղբիւրն ասկէ կարեւոր է հայ կնոջ իշխելու հին իրաւունքը՝ որ պարզուած է հօդ. և որոյ պատմական հաւաստի փաստերն ալ անպակաս են։

1. Ամս՝ 63։ — 2. Արծ. 257։ — 3. Ամս՝ 63։ — 4. Ամս՝ 97։ — 5. Հյպ. 267։ — 6. Ամս՝ 244։ — 7. Յհ. կթ. 173-74։ — 8. Ամս՝ 276-79, 58-60։ — 9. Խոր. Ե, ւ՝

Երատոյ յետ իշխանակցելու եղբօրն[1] ու տեսնելու անոր գահազրկութիւնը, ապա վերահաստատութիւնն ու մահը պատերազմի մէջ, որ զինքն ալ զրկեց գահակցութենէն՝ ըստ Դիոնի[2], տեսաւ թագաւորութիւնն ուրիշ երեք օտարաց, որոց վերջինը Տիգրան Ե գահընկէց եղաւ Հռոմէն. պատահարք՝ որ տեւեցին տասնեւութ տարի։ Ապա հրաւիրուեցաւ ինքն իսկ՝ իբրեւ ժառանգ մեծին Տիգրանայ՝ կապելու Հայաստանի այդ դիւրընկէց թագը միահեծան վարչութեամբ, ինչպէս կը վկայէ Տակիտոս, գրելով՝ թէ Հայք «Երատոյ անուն կնոջ մ'իշխանութեան փորձն առնելով, զայն եւս մերժեցին» յետ երկու տարւոյ, և գահը պարթեւ Վոնոնի յանձնեցին[3]։ Ակներեւ է՝ որ հայութիւնը բազկին և կամ յոգնած մարքին կը պակսէր վարչական կորովը, որով ազգն ստիպուեցաւ այդ փոփոխութիւնն ընել։

Մեծն Լեւոն մեռցած առանց արու զաւակի, և իր յաջորդութեան մասին մտահոգ, ի խորհուրդ կոչեց աւագանին, կը գրէ Կիւ. Տարեգիրքը, և յայտնեց մտածութիւնն իրեն ժառանգ նշանակելու Զապել դուստրը։ Անոնք պատասխանեցին. «Արա զնա տէր ժառանգութեան քո, և լոյծ զերդումն մեր՝ զոր արարեալ եմք Ղռոմբինէ, (արքային եղբօր Թոռան՝ զոր ընտրած էր կանխաւ[4]), և կապեա ընդ դստեր քոյ, և մեք ժառանգեմք նմա՝ որպէս արու զաւակի։... Եւ թագաւորն հաւանեցաւ ի բան իշխանաց իւրոց[5]»։ Մանաւանդ որ Զապելի «անկանէր թագաւորութիւնն ըստ օրինացն Անտիոքայ, կը գրէ Գարդէս, որովք վարէր պետութիւնն առաջին Հայոց[6]»։ Իսկ 1219ին երբ զգաց իւր մօտալուտ վախճանը, վերատին հաւաքեց աւագանին, և Յովհաննէս կաթողիկոսին ու անոնց յանձնարարեց՝ «թագաւորեցուցանել զնա (դուստրը) փոխանակ իւր, և կեալ նմա հնազանդ, և ամուսնացուցանել զնա զուգապատիւ առն[7]». կամ ըստ այլում՝ «անքակտելի մնալ ի սէր միմեանց և արիացոյն ի պահ աշխարհին. և անարատ հաւատ պահել տղայ զաւակին իւրոյ Զապելի՝ զոր թողոյր ժառանգ տէրութեան իւրոյ[8]», զեռ հազիւ քառամեայ, որուն և խնամակալներ կարգեց[9]։

Տարի մը խաղաղութեամբ գնացին. ապա Մուշէղաբ կոչուած ցեղն յարձակեցաւ Սոյ վրայ ու սպանեց սիր Աման խնամակալը։ Սոր պակասելէն քաջալերուած վերոյիշեալ նախկին գահաժառանգը Ռուբէն, իր կողմը շահեցաւ գՎահրամ մարաջախտ[10] ու հայ իշխանաց մէկ մասը, և անոնց հետ ամրացաւ Տարսոնի մէջ, թագաւորութիւնն իրեն անցնելու նպատակաւ։ Կաթողիկոսը, միւս խնամակալը Կոստանդին պապեռնացի

1. Ասա՛ 272։ — 2. Պետ. ե, 498։ — 3. Տակ. ե, գ։ — 4. Ասա՛ 285։ — 5. Տրգ. կիւ. 308–9. — 6. Գրգ. 15։ — 7 Կիր. 93–94։ — 8. Տրգ. կիւ. 312։ — 9. Ասա՛ 11։ — 10. Ասա՛ 55։

և այլ իշխաններ զօրք գումարեցին, զնացին պաշարեցին զՏարսոն, բըռնեցին զաւազրերն ու բանտեցին, ուր և մեռան ամանք[1]։ Զապել՝ երկրորդ – և գուցէ ակամայ – մրցակից մ'ունեցաւ իւր երէց և խորթ քոյրն ու Երուսաղեմի թագուհին Ռիթայ, որոյ պահանջին վերջ դրաւ մահը, ինչպէս պիտի տեսնենք[2]։

Աւագանին համոզուեցաւ՝ որ արքունի գաւազանն անապահով էր Լեւոնի դատեր աւելի տհաս քան կանացի ձեռաց մէջ, և թէ պէտք էր զօրացնել զայն։ Որով յետ երկամեայ իշխանութեան թագուհւոյն՝ ամուսնացուցին և աթոռակից տուին զՓիլիպ, որուն և Դարդել կը վկայէ՝ թէ «ի վիճակի բազաւորելոյ[3]»։ Տեսանք յետոյ անտիոքացւոյդ բանտարգելութիւնն ու վախճանը, որոյ չրջանին Զապել կրկին անգամ միայնակ ձեաց գահուն վրայ երկու տարի, մինչեւ Փիլիպի յաջորդեց Հեթում[4]. և Լեւոնի ժառանգը գահակից ձեաց միշտ անոր, ինչպէս յայտնի է իրենց դուգապատկեր դրամներէն եւս[5]։

Կան նա և խումբ մ'իշխանուհեաց, որոց կը վիճակի նոյն ծանր պաշտօնը, և որոնք սակայն տարիք ու փորձ ունէին ի գլուխ տանելու զայն։ Հերակղ կայսեր բանակը 629ին կը խաղար Պարսից դէմ, փրկելու համար տերունական խաչը՝ զոր գերած էին Երուսաղեմէ. և հասած էր Միւնեաց սահմանները։ Զօրաբանակ մ'որչափ և բարի նպատակով չարժի, անցած տեղը մարախներու պէս պիտի թողու աւերիչ հետքերը. և զոր խափանելու համար՝ թանկագին պարգեւներով ընդ առաջ գնաց կայսեր՝ նահանգին տիկինը Բիւրեղ, «կին գեղեցիկ և իմաստուն յոյժ». և իւր հանճարեղ վարմամբ «հաճոյացոյց զարքայն», որ յառաջ վարեց իւր ամբոխը։ Ի գարձին վերստին գնաց տիկինը մեծարելու յաղթականը, և խնդրեց ու առաջաւ ազատեալ խաչափայտէն նշխար մը, որ յետոյ Հաղցունեաց խաչ կոչուեցաւ[6]։ Կայսեր երթալ՝ գործ էր գաւառին տիրոջ, որ ակներեւ է՝ թէ վախճանած էր, – ոչ թէ բացակայ՝ որ պիտի յիշուէր, – և անոր տեղը բռնած իւր կենակիցը, որ վարչագիտութեան հետ ճարտար քաղաքագէտ մ'ալ էր։

Վահան գողթնացի քառամեայ մանուկ մ'էր՝ երբ գերի տարուեցաւ Աբաներէն, և վաճեցաւ անոնց կրօնքին մէջ։ Իսկ երիտասարդ հասակին եկաւ իւր հայրենիքը, վերստին փարեցաւ հայրենի հաւատոցը, և ազգականներն ամուսնացուցին գինքը Միւնեաց տոհմէն օրիորդի մը հետ։ Նկատելով որ իւր քրիստոնէութիւնը պիտի գրգռէր Աբաները, կնոջն հետ սկսաւ ծածկապէս թափառիլ, անոնց չհանդիպելու համար։

1. Հայ. յտն. և պտմ. նր. 210. — 2. Աստ՝ ԺԸ, ը, 3. — 3. Դրդ. 16. — 4. Աստ՝ 59–60. — 5. Աստ՝ 272–73. — 6. Շպհ. 9–10, 11.

Ցետոյ արձակեց կենակիցն աներոջը, և գնաց ի վաղարշապատ, և Դաւիթ կաթողիկոսին խորհրդով ապաւինեցաւ «յանապատ ուրեք», յայտնի է՝ թէ ոչ շատ հեռի գաւառէդ, ուր և ինաց վեց ամիս։ Ցեղոյն վանականները վախելով՝ որ իրենց վտանգ մը կը հասնէր, գգացուցին «իշխանականջ ուրուճն մօտաւորի», որ մարդ ուղարկեց նոյն վանքն և ըսաւ. «Երթիցէ գնասցէ ի ձէնջ, զի մի անձինն և ձեզ լիցի պատճառ կորըստեան[1]»։ Մեկնեցաւ երիտասարդն ու խնայեց անոնց. բայց յետոյ կամաւորապէս գնաց դրաւ պարանոցն արաբական սրոյն ներքեւ, վկայելու համար այն հաւատոց՝ ուստի անգիտակցաբար հեռացած էր երբեմն։

Կասկած չկայ՝ թէ յիշեալ տիկինը, որոյ և մենաստանին անունները խոհեմութեամբ ծածկեր է ժամանակակից պատմիչը, նոյն կողմերուն իշխեցող մ'էր. և զոր Հ. Ալիշան համարեցաւ սահմանակից Շիրակայ իշխանուհին[2]։ Ըստ իս՝ էր ինքն Շուշան, նոյն գաւառին ծանօթ տիկինը[3], որուն մեր հանդիպած 700 թուականը շատ հեռի չէ Գողթնացւոյն նահատակութեան 737 տարիէն։ Լոկ իբր տէր գաւառին կրնար հրամայել վահանայ հեռացումը. և ոչ անգթութեամբ, – որ հեռի էր իւր սրտէն, ինչպէս տեսանք փաստով, – այլ քաղաքագիտական խոհեմութեամբ, չգրգռելու համար Արաբները. ինչպէս իբր տէր բանակցեցաւ և ընդունեցաւ անոնց պարտեալ զօրքն ալ, և տուաւ անոնց ջորիներ «յիւրոց երամակաց[4]», և ոչ ամուանոյն՝ որ աներեւոյթ է հօդ. ապացոյց՝ թէ 700էն յառաջ մեռած էր։ Այս հաշուով՝ աւելի քան 35 տարի իշխած կը լինի Շուշան, անզաւակ այրենալով չատ մատաղ հասակէն, և ի գործ դնելով վարչագիտական փորձը՝ զոր ստացած էր նախ իւր սկեսրայրին և «Հայոց իշխան» Արտաւազդայ[5] և ապա ամուանոյն օրինակէն։ Անուշադրութեան արդիւնք համարելի է, երբ Հ. Կոգեան[6] զվահան հեռացնողը կը համարի «հաւանօրէն» մեր այս Շուշանի սկեսուրը «Շուշան Մամիկոնեան[7]», որոյ որդին Ներսեհ իբր 690ին արդէն «տէր» էր գաւառին[8], և յետ անոր իշխողն ամուսինը միայն կրնար լինել, ոչ մայրը։

Ժդ. դարու մէջ ենք այժմ, Թաթարաց տիրապետութեան ժամանակ, որոնք կը բարեկամանան Զաքարեան Իւանէ սպասալարի որդւոյն և յաջորդին[9] Աւագի հետ, և կ'երթան կը գրաւեն Բգնունեաց Խլաթ քաղաքն՝ ուր կը գտնուէր Աւագի քոյրը[10] Թարմրա, որ նոյն քաղաքին նախկին իշխեցող Աշրաֆի կինն եղած էր. «և առեալ զնա՝ տան ի ձեռս Թարմրայ՝ քուեր Աւագին, որ և յառաջ, կ'ըսէ պատմիչը, տէր ղեալ էր քաղաքին

1. Սոփ. ժդ, 19-29։ — 2. Շիր. 5։ — 3. Անա՛ 214։ — 4. Անա՛ 213։ — 5. Շիր. 174։ — 6. կոգ. 165։ — 7. Անա՛ 34։ — 8. Անա՛ 214։ — 9. Ի Շիրակ եւն. տես՛ 56, 201։ — 10. Հ. Ալիշանէն գուցէ վրիպակաւ դուստր նշանակուած. Շիր. 175։

այն՝ մինչ կին էր նա Աշրաֆ Մէլիքին»։ Տիկինդ յետոյ գերի տարուեր էր զանին քով, տարիներ մնացեր հոն, և վրաց Ռուսուդան թագուհւոյն միջնորդութեամբ ազատեր էր, զանէն հրովարտակով մը՝ որ Աշրաֆի օրով ունեցած բոլոր իրաւունքներն իրեն դարձուին։ Ատոր զօրութեամբ՝ «տան ի ձեռս նորա գնալթ և զգաւառան որ չուրջ զնովաւ», որոց երկրորդ անգամ իշխանուհի ու վարիչ կը դառնայ տիկինդ[1]։

Նոյն առաջնորդական կարողութիւնը կը ցուցնէ Ասագի ամուսինը Գոնցա եւս՝ յետ կենակցին (1250), որ առանց արու ժառանգի մեռնելով՝ իշխանութիւնը նախ կը յանձնեն անոր հօրեղբօր Թուան Զաքարէի. «և ապա հանեալ ի Զաքարէէ՝ նոյն կնոջ Աշագին», կ'ըսէ Գանձակեցին[2], *որ կ'երեւի՝ թէ առաւել կարողութիւն կը ցուցնէր քան յիշեալը։ Սիւնեաց պատմիչն՝ որ աւելի ուշ կը գրէ, կը տեղեկացնէ՝ թէ բուն ժառանգն էր Գոնցայի դուստրը Խոշաք, որ «իշխեր աւենայն իշխանութեան» իւր հօրը*[3]։ *Եւ ատոյգ է այս. այնպէս որ իւր մայրը խնամակալ միայն համարելու ենք զաւակին։ Արդարեւ կայ արձանագիր մը 1251 թուականէն՝ Թանահատի մէջ, գրուած օրով «աշխարհակալ Արղունին, իշխանութեան Խաչպքին» և այլն*[4]։ *Եւ 1270ին Զագայ վանուց մէջ կը կատարուի վիճակային ժողով մը՝ «կամօք և հրամանաւ պարոն Խոշաքին, և իշխանաց մերոց՝ մեծին Պռոշայ և Սադոնին և Սմբատայ», ինչպէս գրուած է նոյն ժողովի գործոց մէջ։ Հօդ Խոշաք պետն է միւս իշխանաց, ինչպէս իւր հայրն էր. և արդէն տարիք մ'ունի՝ ուր կրնայ ինքնին իշխել ու հրամայել։*

Մինչեւ հօդ Գոնցա կը չարունակէր պաշտպան ու թեւատրիչ լինել դաւերը, ցաւագին վերջ մը պատրաստելով անոր և իրեն։ Ասագի տունը, կ'ըսէ պատմիչը, թշնամութեամբ կը վարուէր Օրբելեան նորեկ տոհմին հետ, որ զօրաւոր ու վտանգաւոր մրցակից մ'էր իրենց[5]. «եւս առաւել Գոնցայն՝ կին Ասագին, և կամէին վարատել և հալածել կամ կորուսանել» հանգուցեալ Եւխուժի զաւակները, որոնք խոյս կու տան ու կը ծածկուին*[6]. *և անոնց երէցը Սմբատ օգնութեամբ Թաթարաց կը դառնայ կը տիրէ իրենց ժառանգութեան։ Յետոյ ինք գինքն «հայրապիր» կ'ընէ Ասագի տան, կը խորհրդակցի ուրիշ իշխանաց հետ, և Հալաւու զանին հրամանաւ՝ իշխանասէր ու տարաբախտ Գոնցայի գերեզմանը կը փորեն ծովուն կոհակաց մէջ. «տան սպանանել ի ծովամիջի զԳոնցայն», և Սմբատ տէր կը դառնայ Ասագի ժառանգութեան*[7]։ *Հ. Ալիշան զԳոնցա կ'անուանէ Կախաբերեան*[8], *որ գոհիկինդ հայազգի կը ցուցնէ։ Իսկ Խոշաքի վախճանը պիտի տեսնենք յետոյ*[9]։

1. Կիր. 161։ — 2. Նոյն՝ 181։ — 3. Օրբ. 302։ — 4. Ջալ. բ, 208։ — 5. Ասո՝ ժԸ, է։ — 6. Օրբ. 297 եւն։ — 7. Նոյն՝ 306։ — 8. Շիր. 175։ — 9. ժԸ, ա, գ, 2։

Մասեաց սարրոտը կար Իկոիրի մեծ բերդը՝ կառուցուած ժայռի մը վրայ։ Սպանիացի դեսպանը կ'ասէ, որ 1404ին Հայաստանէն կ'անցնէր, կը պատմէ Հայոց կողմանէ տեսած մարդասիրութիւնը. և ապա հանիլը նոյն ամրոցը, որ յառաջագոյն ապաւէն եղեր էր ուղեւորներ կողոպտող աւազակաց, զոր Թիմուր բէկ կամ Թամուրլանկ աշխարհակալը ջնջեր էր անոնց գլխոյն կամ պաշտպանին հետ, որ հայ իշխան մ'էր անշուշտ. բերդին դռներն հանել տուեր, և անոր «պահպանութիւնը» շրջակայ երկրին հետ յանձներ էր սպանեալ իշխանին այրուոյն, «որուն սեպհականութիւնն է», կ'ըսէ. սակայն հարկ կու տար Թիմուրի։ Նոյն բերդին մէջ, կը յարէ տեղեկատուն, «տիկինը զոր յիշեցինք, մեզ տուաւ այդ գիշերը շատ հիւրասէր ընդունելութիւն, հայթայթելով մեզ մեր բոլոր պիտոյքը[1]»։ Մեզ ծանօթներէն վերջին օրինակն է տապնջական տիկնոջ հայ իշխանուհեաց՝ որ ունեցան աշխարհավար գործօնէութիւն, բայց սա ամիսի սահմանով մը՝ հայ ազատութեան այդ վերջալուսին մէջ։

4. – Հոգաբարձութիւն. – Պակաս չեն և տիկնայք՝ որոնք իշխանութիւն ձեռք առած չեն բնաւ, բայց ոգի ի բուին աշխատեր են՝ որ իրենց տոհմին գահն անժառանգ չմնայ և օտարաց չանցնի, առ այս ի գործ դնելով մեծ խորագիտութիւն։ Եւ այս մասամբ երախտաւոր հանդիսացեր են քաղաքականապէս իրենց տան, և երբեմն ազգիս ալ։

Թ. դարու կիսուն մօտ կ'ապրէր Անձեւացեաց իշխանը Մուշեղ, որ վաղահաս մահուամբ այրի Թողուց ամուսինն Հեղինէ՝ առնդեայ մանկամբ մը։ Այդ պահուն Վասպուրականի մասին իրարու հետ ի պայքար մտած էին երկու Աւծրունիք. Ապուսեղճի որդին Գուրգէն, և Դերենիկ Գ՝ որդի Գ. Աշոտոյ. առաջինն աւելի բարեբարոյ, երկրորդը՝ խիստ, իշխանասէր ու բռնաւոր[2], որոյ բանտը մտած ու զերծած, և գիշերային անոր սենեակն ալ սպրդած էր Գուրգէն սուսերամերկ՝ մինչ կը ննջէր, ու խնայած անոր երիտասարդութեան. և ապա միջնորդեր էր անոր ազատութեան Բագրատունի Աշոտ իշխանապետի բանտէն, և ամուսնութեան՝ անոր դստեր Սոփեայ հետ[3]։ Դերենիկ անբաւական Վասպուրականի տերութեամբ, յիշեալ Մուշեղի վերջին օրերուն կը խորհէր տիրել նա և անոր գաւառին, որոյ մէկ մասն արդէն կտակաւ իրեն կը թողուր հանգուցեալը, և միւսը՝ դեռատրոզրոջ որդւոյն։

Հեղինէ աւելի նրբամիտ քան ախոյանը, անոր սրոյն դէմ զինուեցաւ հնարագիտութեամբ։ Փութաց գրել անոր մրցակցին Գուրգենի՝ ըսելով. «Եթէ հաճոյ թուիցիմ քեզ կնութեան, և կամիցիս քեզ տիրեն Անձեւացեաց, մի՛ վեհերեալ յապաղելով դանդաղկոտ լինիր և վերջանար

1. Հյրգ. 1934, տպ. 151։ — 2. Անտ՝ 46։ — 3. Արծ. 231, 233։

Գրիգորիս և Մամա խաթուն ամուսինք, եղբայր և նու Պիծակ Սարգսի, աղօթականք Աստուածածնի առջեւ (աստ՝ 124), 1317ին գրուած իրենց ոսկեփորկին մէջ, որ սեպհական է Ս. Պ. գաթու։

զիւթեալն»։ Զգած կարճն հասաւ նպատակին. Գուրգէն՝ քաջամարտիկ զինուորական՝ աճապարեց ամրացաւ նոյն գաւառին Կանգուար բերդին մէջ, ամուսնացաւ տիկնոջ հետ, և հզօրապէս տիրեց գաւառին։ Գերենիկ չմարսեց խորագէտ կնոջ այդ խաղը. բանակ կազմեց ու գնաց պաշարեց բարերարին զղեակը, որ աննուաճ մնաց, յուսահատեցուց բռնաւորն ու դարձուց ի վատպուրական։ Հեղինէի հանճարը փրկած էր Անձեւացեաց գահն և իր տիկնութիւնը միանգամայն, որոց այնչափ նախանձայոյզ էր անոր հոգին։ Գուրգէն այնու հետեւ անդորրացուց երկիրը, հետամուտ եղաւ զարդարելու զայն և եկեղեցիներ շինելու[1]։ Իւր երկիրը գրաւելու երկրորդ փորձ մ'ըրաւ Գերենի հայրն Աշոտ՝ յետ գերութենէ դարձին՝ ի նպաստ որդւոյն, բայց նոյնպէս ձախողեցաւ, և հուսկ հաշտութեան իրարու հետ[2]։

Մեծն Լեւոնի մայրը Ռիթա առանձին հոգածութիւն մ'ունէր որդւոյն թագաւորութեան վրայ, որ անժառանգ լինելով՝ արքայն մտադիր էր թողուլ զայն Անտիոքայ իշխանորդւոյն Ռուբենի, որ իւր եղբօրդաներ Ալիժի[3] ծնունդն էր. «պատանի գեղեցկատեսիլ, հասակաւ երկայն, հեռով խարտեաշ որպէս թել ոսկւոյ, ձիավարժ գովելի, իշխանական ձեւօք պատկառելի, և անձամբ առրր». միով բանիւ՝ Ալիժի կերտած գաւակը, զոր Լեւոն ինքնին անուցանել տուած էր «մեծաւ զգուշութեամբ[4]»։ Արքայամայրը տեսնելով որդին աւելի տկար քան ծերացած, և վախով անոր կենաց մասին, դրդեց զայն ապահովել յաջորդութիւնը։ Եւ նա 1211ին նոյն այդ «բնազդութեամբ մօր իւրոյ» ներկայացուց զՌուբէն աւագանւոյն, զայն ժառանգ կարգեց իրեն, և անոր հպատակութեան երդումն առացաւ իշխաններէն։ Ապա գՀեթում–Հեղի, նախկին տէր Լամբրունի[5] և «հայր Թրապարկուն[6]», դեսպան յղեց առ պապն Իննովկենտ Գ. և Ովոն կայսր Գերմանիոյ, թագ բերել տուաւ ու պսակեց պայազատը[7]։ Այդ կարգադրութենէն վերջ էր՝ որ ծնաւ Զապել, և ըստ իրաւանց ինք ժառանգեց հայրենի իշխանութիւնը փոխանակ Ռուբենի, ինչպէս տեսանք կանխաւ[8]։

Աղուանից Աբաս թագաւորն երբ մեռաւ անորդի[9], և գահը կորստեան վտանգի մէջ, անոր քոյրը Բաւրիենայ կամ Բաւրիենա «անհնարին ագով վարաներ», կ'ըսէ Գանձակեցին, խորհելով՝ որ «բնազինչ լինին յազգէն»։ Իւր քոյրերուն աշխարհութաց ու եկեղեցաշէն ոգին չունէր նա. և սիւն մը միայն տուաւ Սանահնի[10]։ Բայց գործնական միտք, ամբողջ

1. Արծ. 235–36։ — 2. Նոյն՝ 239–40։ — 3. Ասա՝ 208։ — 4. Տրգ. կիլ. 308, 296։ — 5. Ասա՝ 65։ — 6. Տրգ. կիլ. 305. *հաւանօրէն և քահանայացած*։ — 7. Անդ՝ 302–4. Հայք. յտ. 1211։ — 8. Ասա՝ 280։ — 9. Ասա՝ 47։ — 10. Ասա՝ 222։

ուշադրութիւնը կեդրոնացուց հայրենի աթոռոյն պահպանութեան։ Եւ ահա յանկարծ լսեց՝ թէ կին մը կար՝ «որ ունի մանուկ մի ատնդեայ յեղբօրէն քումմէ»։ Ստո՞յգ էր թէ ոչ եղբօր այդ հայրութիւնը, յայտնի չէ բացատրութեննէդ։ Ազօրինութիւնն ալ արգել մը չէր ժառանգութեան, ինչպէս տեսանք ուրիշ օրինակներէ եւս[1]*։ Ուստի Բաւրինեա այդ յայտնութեննէն «զուարթացեալ՝ առնու զտղայն և սնուցանէ», անունն Աղասարթան դնելով. և որ յետոյ «եղեւ ժառանգակալ Մածնաբերդին*[2]*», որ իրենց արքունիքն էր։ Իսկ Աբասայ կենակիցն ու գահակիցը Նանա չնայեցաւ բնաւ ամուսնոյն այդ յանկարծագիւտ ժառանգին, չանալով հանգուցելոյն անունը պահել հասարակաց օգտակար գործերու վրայ*[3]*։ Բայց տալն հասաւ նպատակին, ապահովելով հայրենի գարմին յաջորդութիւնն Աղասարթանով, որ ապա հայր եղաւ երեք զաւակաց*[4]*, և որոյ նկարագիրն ու կեանքն յայտնի են մեզ*[5]*։ Իր պաշտպանին հետ գուցէ նոյն է Հաղարծնոյ ուխտին անթուական արձանագրութեան մը մէջ յիշուած Մարբանդեան Բնիկի կինը Բորինա*[6]*։*

Նոյն պարագայն կը կրկնուի Նանայի եղբօրորդւոյն Զաքարեան Աւագի վրայ, որ կը մեռնի՝ թողլով դուստր մը, և անհարազատ որդի մը մանուկ[7]*, «զոր առեալ քոյր նորա (Աւագի՝) սնուցանէր*[8]*»։ Պոյրդ քաղաքագէտ ու վարչագէտ թամբայն*[9] *կ'երեւի. և յայտնի է նախանձայուզութիւնը կանգուն պահելու եղբօր յաջորդութիւնն յանձին այդ մանկան, որ յետոյ կը յիշուի Սահիպ Դիւան կոչմամբ՝ իբրեւ պարոն Անւոյ*[10]*. և որոյ որդին Զաքարէ կը հաստատէ՝ թէ ինքն է «թոռն աթաբակ Աւագին*[11]*»։ Մինչեւ ապօրէն որդւոյն հանիլն՝ Աւագի կինն ու դուստրն յաջորդած տեսանք անոր իշխանութեան մէջ*[12]*, անփոյթ՝ գուցէ և անտեղեակ միւս մանկան գոյութեան, և գաղտնի նպատակին ու գործօնէութեան անոր հօրաքրոջ, որ համոզուած էր՝ թէ դուստր մը չէր կարող յաւերժացնել հայրենի գարմը։*

Մեր արքայազանց կենցաղին մէջ կարեւոր դերեր ունեցած են երբեմն անոնց առնուններն անգամ. և որոց տեղեկութիւնք եթէ խստօրէն պատմական չեն, կը մատնանշեն գէթ հայ բարքերն և անոնց մէջ կաթնատուաց ունեցած բաժինը։ Այսպէս Առնատրուկ դեռ մանուկ, երբ գայեակին գրկաց մէջ եղեսխայէն ի Հայս կը բերուէր, կորզուաց լեռներու մէջ բքի կը հանդիպին և ուղեկիցները կը ցրուին, իսկ անոր գայեակը Սանոտ Բագրատունի, կին Խոսրէն Աբծրունւոյն, մանուկն առած «եղ ի մէջ առեանց իւրոց՝» պատսպարելու համար ցրտէն. և երեք օր այնպէս մնացին ձեան

1. Առա՛ 47. — 2. Կիր. 72. — 3. Առա՛ 235. — 4. Կիր. 72. — 5. Առա՛ 64, 97. — 6. Ազ. ՀԳ. 1913, ր, 64. — 7. Առա՛ 47. — 8. Կիր. 181. — 9. Առա՛ 282. — 10. Շիր. 62. — 11. Շհխ. ր, 183. — 12. Առա՛ 283.

ներքեւ, մինչեւ խնդրակներ չան մ'առաջնորդութեամբ գնացին գտան զանոնք[1]։ Ա.յսպէս վրկեց Սանտո Հայոց ապագայ թագաւորը, զոր Սուիդաս կը նկարագրէ «հոգւով մեծ առ ամենայն», արդար և ժուժկալ[2], ուր մեր խախուտ աւանդութիւնը խուժդուժ կերպարանք մը տուեր է մեր հեթանոս իշխեցողաց ամենէն առաքինւոյդ։

Աւելի նշանաւոր է Ա.րտաշիսի կաթնտուին գործը։ Երուանդ բռնաբար կը գրաւէ վախճանած Սանատրկոյ գահը, կոտորելով անոր զաւակները։ Անոցմէ կ'ազատի մանուկն Ա.րտաշէս, «զոր առեալ ստնտուի նորա», որոյ անունը չէ տրուած, կը փախչի Հերայ կողմերը, և լուր կը յղէ անոր դայեկին՝ Սմբատ Բագրատունւոյ։ Իշխանը կը փութայ ի խնդիր անոր. կը գտնէ, և Երուանդի երկիւղէն կը փախցնէ ի Պարսկաստան։ Բռնակալը դեսպաններ կը փութացնէ հօն, համոզելու համար՝ թէ Ա.րտաշէս հովուի զաւակ մ'էր, զոր «խաբեալ ի ստնտուէդ՝» կը անուցաննես, կ'ըսէր Սմբատայ։ Մանուկը մեծցաւ, դայեկին օգնութեամբ գրաւեց հայրենի գահը, չնորհիւ ստնտուին՝ որ Գիսակ որդին ալ զոհ տուաւ արքայորդւոյն յաջողութեան[3]։

5. – Տերութիւն սրբավայրից. – *Ըստ սովորութեան մը, որ արդէն ձանօթ էր Զ դարուն Յունաց քով, և քիչ յետոյ նա և յարեւմուտք անցաւ, իսկ մեր մէջ աւելի կանուխ ալ կը հանդիպինք, ազնուականները չինելով կամ գնելով եկեղեցի կամ մենաստան մը, անոր տէր կամ ժառանգաւոր, և միջնադարեան եկամուտ բառով պատրոն (patron) կը դառնային, վարելով զայն ըստ կամս, ընտրելով կամ հրաժարեցնելով անոր առաջնորդն ու պաշտօնեայքը. «վանական զոր կամին՝ հանեն և արկանեն», կը գրէ Դունի 645ի ժողովը[4]։ Եւ այդ իրաւունքը կը տեւէր յաջորդաբար նոյն տոհմին պայազատաց մէջ։*

Օրինակի ազագաւ՝ Վաղարշապատու վանքն ու կաթողիկէն ե դարուն Մամիկոնեանց իշխանութեան ենթարկուած էր. և մեծն Վահան չքեղաբար նորոգեց այդ «զհնացեալ գործ նախնեացն իւրոց», կ'ըսէ Ղազար[5]։ Ինքն ընտրեց ու ձգեց զպատմիչդ ալ նոյն տեղւոյն հոգաբարձութենէն, ինչպէս կ'իմացնէ նա անոր գրած թղթին մէջ։ Իշխանական կամ քաղաքական տիրապետութեան մէկ մասն էր ուրեմն այդ իրաւունքն հաստատուած վայրերու վրայ։ Մամիկոնեանք կը գտնէին իրենց այդ աւանդը «պտղով և ամենայն պիտոյիւք[6]»։ Բայց կային՝ որ ընդ հակառակն կ'ընդունէին իրենցին հասէն բաժին մ'իբրեւ տուրք՝ ըստ յիշեալ ժողովոյն[7]. ուրիշներ՝ որ «ժլատութեամբ» կը շահագործէին զանոնք[8].

1. Խոր. Բ, լգ։ — 2. Սուիդ. Բ, 2, 668։ — 3. Խոր. Բ, լէ, լը, խգ։ — 4. Կան. ժ։ — 5. Փրպ. 479։ — 6. Նոյն՝ 589, 591-92։ — 7. Կան. ը։ — 8. Կան. ժ։

և ոմանք ալ «ընտանեօք ի վանս նստին, կ'ըսէ, արհամարհեալ զեկեղեցեաւն Աստուծոյ[1]»։

Ժողովէդ այդ տերանց մէջ կը յիշուին «այր և կին» միանգամայն. որով կանայք եւս կարող էին ժառանգական իրաւամբ ընդունիլ ու վարել նոյն իշխանութիւնը։ Այս պատճառաւ Հոռոմոսի վանուց մէջ 1228ին հեղուբ Գրիգոր՝ Սակեանց տոհմէն, որ էին տեարք վերին Խաչենոյ և նոյն ուխտին, կը կտակէ՝ թէ «պատրոն ով լինի այս տեղոյս ի յարանց կամ ի կանանց, ով կաշառօք հայր դնէ՝ այնպիսին նզովս առնէ գՅուդային[2]»։ Ուրեմն տիկնայք եւս իրաւունք ունէին վանահարց ընտրութեան։ Աւոր գործնական օրինակն ալ կայ Բագրատունի Յոհաննայ[3] վարման մէջ, որ ուզելով «առաւել պատուել և մեծացուցանել» զՀաղբատ, իւր հարց հանգստարանը, «եդ զսուրբ ուխտս ի ձեռս տեառնս Բարսղի», կը գրէ Սարգիս ոմն 1172 թուին[4]։ Իւր վրացի ամուսինն իւանէ կինգանի է և իշխան նոյն կողմերուն. սակայն մենաստանին տէր ու կարգադրիչ տիկինն է՝ իբրև ճետ ու ժառանգ Բագրատուհեաց։

Նորավանքը նոյնպէս աւատ էր Սիւնեաց իշխանական տան. և ԺԳ դարուն Սարգիս եպիսկոպոս հիւրատուն մը կը շինէ հօն «հրաւանաւ ամենօրհնեալ պարոնացն իմոց Տարսայիճին՝ եղբօր Սմբատայ արքայի, և ամուսնոյ իւրոյ Մինայ խաթունին[5]», որ կենակցին հետ իշխանակից է նոյն մենաստանին վրայ։ Դուռնի վերոյիշեալ ժողովը սահմանեց՝ որ տէրը կարենայ «ինքն ունել զամենայն՝» ցորչափ կենդանի է. և իրեն ժառանգ թողու տոհմակիցներէն, բայց ոչ բնաւ օտար մը[6]։

Իբրեւ թուական ալ կը գործածուի երբեմն մենաստանի տիրապետութիւնը, յորում նոյնպէս կը յիշուին և տիկնայք։ Այսպէս 1284ին աւետարան մ'է գրուեր Գնդեվանից մէջ՝ Յակոբ կաթողիկոսին, նահանգին Սարգիս եպիսկոպոսին ու Պապաք իշխանին[7] օրով, «և ի տերութեան այսմ մենաստանի պատրոն Դաւիթ և ամուսնոյն իւրոյ Թամանիին[8]»։ Կան ուրիշներ եւս այս կարգէն, բայց յանուն արանց կամ տոհմերու։

6. — Արտաքին կցորդութիւնք. — Թէ օրքան պատիւ կը վայելէր հայուհին քաղաքական կենաց մէջ, յայտնի է նա և անոր հաղորդակցութենէն արտաքին իշխանութեանց հետ, որոնք կը ճանաչէին անոր տոհմանն ու կ'ընծայէին պարտուպատշաճ ընծաները։ Դ դարուն Հայք յետ վտարելու զՊարսպատ[9], կասկածելով անոր բարեկամ Յունաց թըշնամութենէն՝ խորհեցան յենուլ Պարթից պետութեան։ Այս նպատակաւ «առաքեցին Զարմանդուխտ տիկնին Հայոց», զոր գահուն պահապան ու

1. կան. ը։ — 2. Ն. Սրգ. 152։ — 3. Աստ՝ 57։ — 4. Հյպ. 382։ — 5. Սկ. 203. աստ՝ 52։ — 6. կան. ը։ — 7. Աստ՝ 228։ — 8. Թղթ. 138–39։ — 9. Աստ՝ 277։

փոխանորդ տեսանք[1], «և սպարապետն Մանուէլ՝» նախարարներ ու նուէրներ առ արքայից արքայն, որոնք գնացին յանձնեցին անոր «զհրովարտակսն զտիկնոջն և զսպարապետին Հայոց». կնքեցին դաշինքն ու դարձան, միասին բերելով զՍուրէն մարզպան բանակով մը՝ «պահել ի թշնամեաց զտիկինն Զարմանդուխտ»: Սուրէն բերաւ նոյն «տիկնոջն» արժանի արքայական նշանակներ, «թագ և պատմուճան և զվառ թագաւորացն». թագեր նա և Արշակ ու Վաղարշակ արքայորդւոց, և այլ պարգեւներ սպարապետին: Հօն «տիկինն Զարմանդուխտ և... Մանուէլ մեծաւ խնդութեամբ մեծարէին զՍուրէնն[2]»: Պարսից արքայն նա և յետոյ «սէպ առաքէր պարգեւս տիկնոջն Զարմանդխտոյ» ու սպարապետին, մինչեւ որ յարաբերութիւնք խանգարուեցան[3], և Մանուէլ հրովարտակով կայսեր պաշտպանութեան յանձնեց վերատին Հայոց գահն ու աշխարհը[4]: Պարսիկ և յոյն քաղաքականութեանց ծանօթ մրցութիւնն էր՝[5] որ տեղի կ'ունենար հօդ, նոր փաստ մ'ալ տալով Յունաց բարեացակամութեան առ մեր ազգը, և մերոց վստահութեան՝ զոր ունէին անոնց վրայ:

Ականարկեցինք յաջորդ բաժանման ընդհանրական եկեղեցւոյ միութենէն, և վերատին միացման մեր Պահլաւունի և Կիլիկեցի հայրապետաց ու թագաւորաց օրով՝ արեւմտեան եկեղեցւոյ հետ[6]: Առնց մօտաւորութիւնն արեւմտեան աշխարհին, և քաղկեդոնական խնդրոյն հանդարտախոհ քննութիւնն՝ անոնց մտքերէն ցրուեց նոյն ժողովոյն մոլորականութեան կանխակալ համոզումը, ինչպէս կը վկայեն ժամանակակից յիշատակարանք: Եւ նախ Պահլաւունի առաջին կաթողիկոսը Գրիգոր վկայասէրն եղաւ՝ որ գնաց անխտրաբար ի Կոստանդնուպոլիս ու Հռոմ, և պատուեց ու պատուեցաւ անոնց քաղաքական ու եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութիւններէն: Իւր յաջորդը Գրիգորիս մասնակցեցաւ Լատինաց կրօնական ժողովներուն Անտիոքի և Երուսաղեմի մէջ, և պատուիրակութիւն յղեց ի Հռոմ: Առ եղբայրն ու յաջորդը Ներսէս բանակցեցաւ Մանուէլ կայսեր հետ՝ հայոյն եկեղեցական միութեան համար եւս. համաձայնութիւնը գոյացաւ, և դեռ չկնքուած՝ վախճանեցաւ հայրապետը: Իւր յաջորդը Գր. Տղայ յառաջ տարաւ խնդիրը. և Հռոմկլայի մեծ ժողովը, յորում Լամբրոնացին կատարեց իւր նշանաւոր առեներանութիւնը[7], վճռեց միութիւնը, որ անգործ մնաց՝ այս անգամ կայսեր վերահաս մահուամբ: Իսկ Կիլիկիոյ հայրապետական և արքայական գահերուն Հռոմայ հետ մնայուն և սիրալիր յարաբերութեանց ու թղթակ-

1. Առա՝ 277։ — 2. Փաւս. 245–46։ — 3. Առա՝ 277։ — 4. Փաւս. 257։ — 5. Առա՝ 142–45։ — 6. Առա՝ 144-45։ — 7. Առա՝ 178։

ցութեանց վաւերագիրք չատ հարուստ են Կղ. Գալանոսի, Հ. Զամչենի և Հ. Ալիշանի գործոց մէջ[1], և կը չարունակուին նա և յետ կիլիկեան շրջանին մինչեւ ծը դար։

Այդ միութեան գործիչներուն ու նեցուկներուն մէջ մտեր են հայ տիկնայք ալ, հանրային կենաց մէջ իրենց ունեցած լայն մասնակցութեան հետեւանօք. և անոնց մէջ ճշմարիտ ախոյեան մը ծանուցուած էր՝ ներան ու դուրս՝ «տիկին Մարիուն (կամ Մարիւն), քոյրն կեռաւ Թագուհէ[2]», որոյ տիկին կոչումն ամուսնացած կը ցուցնէ զայն, բայց կենակիցն անյիշատակ է[3]։ 1289 թուականն էր, և բարեպաշտն Հեթում Բ դեռ նոր բռնած հայրենի գաւազանը։ Նիկողայոս Գ. պապը լսելով զայդ, յատուկ կոնդակներ յղեց անոր, Թորոս եղբօրը, Լեւոն սպարապետին, Օշին մարաջախտին և միւս իշխանաց ու ժողովրդեան, յորդորելով հաստատուն պահել իրենց միութիւնն Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ։ Անանձին թուղթ մ'ալ գրեց առ նոյն Մարիւն, մօրաքոյր արքային, որոյ այդ մասին ունեցած նախանձայուզութիւնը լսեր էր Հեթմոյ յատին պատուիրակէն. և որուն այսպէս կ'ըսէր. «Կը յորդորենք քու Աղնուութիւնդ ի տէր Յիսուս Քրիստոս, որպէս զի մտացդ աչքերը բարձրացնելով առ Աստուած և ի փրկութիւն և ի գործս ողորմութեան՝ ուղիղ դիտաւորութեամբ, միտդնես պահել հաստատապէս ու մեծարանօք քրիստոնէական հաւատքն ու յիշեալ միութեան անբեկհատ շարունակութիւնը. և ջանաս փութոյ պնդութեամբ ի գործ դնել ինչ որ հաճոյ է աստուածային մեծվայելչութեան». և կարեւոր պարագայ մը, «միւսներն ալ բերես անոր պահպանութեան ու շարունակութեան, ըստ չնորհաց որ տրուած է քեզ Աստուծմէ» և այլն[4]. խօսքեր՝ որոնք յանձին տիկնոջդ կը մատնանշեն առաքելուհի մը։

Ակներեւ է՝ թէ արքունեաց Թեւռանուհի[5] այդ եռանդնոտ դատեր ազդեցութիւնը մեծ էր Կիլիկիոյ արքունեաց և աւագանւոյն վրայ, և ապացոյց իր ուշիմութեան ու ձեռնհասութեան, կամ երկնապարգեւ «չնորհաց» ըստ կոնդակին, մինչ իր առաքինազարդ դշխոյ քոյրը[6] չորս տարիէ ի վեր արդէն կը ննջէր արդարոց քունը[7], և ինքն անոր տեղը բռնած էր արքունեաց մէջ։ Ինքն ալ ճետ մ'ազատ Լամբրունի, և աւերտ փարած եկեղեցւոյ միութեան գաղափարին՝ իր պապուն հօրեղբօր պէս[8], իր համբաւն հասեր էր մինչեւ Պետրոսի աթոռը, որ գինքը կը պատուէր ինքնայօժար գրով մը, ինչ որ եզական բան է հայ կնոջ պատմութեան մէջ, նկատելով որ սոսկ իշխանուհի մ'էր Մարիւն, կոնդակին իւր տուած

1. Համմտ. կաթ. խնդ. 495–509։ — 2. Հյպ. 545. *Թագուհէ անուանի էր*։ — 3. Առա՛ 69, 173։ — 4. Գր. ա, 411։ — 5. Առա՛ 173։ — 6. Առա՛ 161։ — 7. Առա՛ 86։ — 8. Առա՛ 178։

պատասխանը չունինք։ Դիտելի է եւս՝ որ կիլիկեցի հայուհւոյն եկեղեցւոյ մէջ վերստացած պատիւն[1] է՝ զոր կը ցուցնէ տիկինդ։

Հռոմայ հետ թղթակցութիւնք պակաս չեն նա և մեր թագուհեաց կողմանէ։ Այսպէս 1317ին Յովհաննէս ԻԲ թուղթ մը գրեց Օշին արքայի կենակցին Յոհաննայի[2], յորդորելով չահիլ զՀայս[3]։ Կայ ուրիշ մ'ալ առ այրի Մարիւն թագուհին ու խնամակալը[4], որ 1372ին զգալով Դ կոստանդնի գահուն տատանումը, խորհեցաւ ապահովել զայն ի նպաստ իրեն։ Եւ դեսպաններ ուղարկեց ի Հռոմ, Նէապոլիս ու Վենետիկ, խնդրելով նոյն իշխանութիւններէն փեսայացնել իրեն Բրունսուիկի Ոթոն իշխանը, և անոր յանձնել Հայոց թագաւորութիւնը, որով ինքն ալ վերստին կը բոլորէր դշխոյի պսակը։ Գրիգոր ԺՍ. պապն հաւանեցաւ իւր խնդրոյն, և այդ իմաստով թուղթ մ'ալ ունի գրած առ Փիլիպպոս իշխան Տարենտայի[5]։ Սակայն հայրապետին միջնորդութիւնը չբաւեց, և տիկինդ չուներցաւ Անձեւացեաց Հեղինեի տիկնոջ յաջողութիւնն ու բախտը[6], որով գահն անցաւ վերջին Լեւոնի[7]։

7. – Միջնորդութիւն. – Բարբարոս ցեղերու ի Հայս արշաւանաց շրջանին՝ մեր իշխանք յաճախ կը մատնուէին դժուարին կացութեան, և կը կարօտէին ազգելու բռնաւորները։ Բայց ինչպէս ի գործ դնել զայդ։ Անձամբ երթալ՝ կը նշանակէր ծուղակի մէջ բռնուիլ ու կորնչիլ։ Անոր համար հարկ կը լինէր երբեմն այդ փափուկ պաշտօնն յանձնել տիկնանց, որոնք գիտէին ճարտարութեամբ և իմաստութեամբ ի գլուխ տանել զայն։

Յուսուփ 851ին հզօր բանակով մ'եկաւ մտաւ ի Հայաստան, մտադիր ձերբակալելու և ջնջելու Վասպուրականի տէրն Աշոտ, և անոր քեռին Բագարատ Բագրատունի՝ իշխան Տարօնոյ, որոնք հզօր սիւներն էին հայ ազատութեան[8]. և ապա նուաճել ամբողջ երկիրը։ Հասաւ բանակեցաւ Ա.Բծրունեաց Ադամակերտ ոստանին մէջ, և հրաւիրեց զԱշոտ, որ իմանալով անոր չար միտքը, իւր գնդով հեռացաւ Մարդաստանի կողմերը։ Անտի ազգական թուղթ մը գրեց արաբացւոյն, և անոր հետ պատգամաւոր յղեց իւր մայրն Հռիփսիմէ, քոյր յիշեալ Բագարատայ[9] և այրի Բ Դեբենայի[10], «որ էր կին իմաստուն ի բանս և յիրս, և յոյժ խոհեմագոյն, միանգամայն և աստուածասէր». ճշմարիտ Բագրատունի մը, և յանձնուած պաշտօնին յարմարագոյն անձը։ Գնաց պարգեւներով ներկայացաւ բռնաւորին, խնդրելով խաղաղութիւն հաստատել իւր որդւոց ու Վասպուրականի հետ։ Յաջողեցաւ՝ համոզեց զայն. «և նորա ընկալեալ զպարգեւսն՝ կատարէր զխնդիրն»։ Պատանդներ ընդունեցաւ, և տիկինը դարձաւ

1. Ասա՝ 151։ — 2. Ասա՝ 70։ — 3. Զմշ. գ, 316։ — 4. Ասա՝ 277։ — 5. Սիս. 544, 560։ — 6. Ասա՝ 284։ — 7. Ասա՝ 277։ — 8. Ասա՝ 214։ — 9. Ասա՝ 215։ — 10. Ասա՝ 136։

«մեծաւ պատուով»։ Բայց վագրին հետ չէ կարելի բարեկամանալ, ինչպէս տեսնուեցաւ յետոյ, որ բոնեց ու գերի տարաւ զԲագարատ իւր ազգատոհմով հանդերձ[1]։

Յուսիկ, որ սպանուեցաւ Հայերէն, յաջորդեց Բուզայ, որ եկաւ պաշարեց զԱչոտ՝ Թոռնավան գաւառի Նկան ամրոցին մէջ։ Անոր զինակցաց վատութիւնն ստիպեց զիշխանն անձնատուր լինել թշնամւոյն, և գնաց տարագիր։ Իսկոյն Վասպուրականի իշխանութիւնը ձեռք առաւ անոր եղբայրը Գուրգէն, որ իւր ազատաց հետ փութաց ապաստանեցաւ Որսիրանից գաւառի Թուայ գիւղին վերեւ գտնուած լերան հովտաց մէջ։ Բուզայ հետապնդեցաւ և անոր։ Ա.րծրունին ուզեց կրկնել եղբօրն առաջին փորձը, և մայրը պատգամաւոր յղեց բռնաւորին խաղաղութիւն խընդրելու, խոստանալով հնազանդութիւն և հարկատուութիւն։ Հոխիմէ գնաց «եկաց առաջի գօրավարին, խօսեցաւ ընդ նմա ըստ պատշաճի իրացն»։ Կեղծաւորութեամբ հաւանութիւն յայտնեց ոստիկանը, մինչեւ ձերբակալէր զԳուրգէն. իւր քով բռնեց տիկինը, պահելով զայն «յընդարձակի», և օր ըստ օրէ ոռճիկ տալով «ըստ արժանի մեծ տիկնոջն Հոխիմեայ»։ Գուրգէն ի վերջոյ հարկադրեցաւ պատերազմիլ նենգաւորին հետ և յաղթեց։ Այն ժամանակ Բուզայ սուտ երդմամբ յաջողեցաւ իրեն բերել զԱ.րծրունին, զոր կապեց ու գերեց անոր եղբօր քով ի Սաւայ։ Դառնացաւ գեղապանուհւոյն մայրական սիրտը. և չուզելով յետ դառնալ առանց իւր որդւոց, «կոծելով և աշխարելով՝» անոնց հետեւեցաւ կամաւոր գերութեամբ[2]։ Հայուհւոյ ճակատագիր։

Ատրպատականի ոստիկանն Աբշին իւր իշխանութեան ներքեւ անխըլիրտ բռնելու համար զԱմբատ Ա. Բագրատունի, 877ին պահանջեց ու ստացաւ պատանդներ, որոց մէջ և արքայորդին Աշոտ ու թագաւորին Սահակ եղբօր գաւակը Ամբատ։ Վերջնոյս մայրը, պատմչէն անանուն Թոռւած, չհանդուրժեց իւր սիրասուն որդեկէն զրկութեան։ Եւ երբ օր մ՚ոստիկանն ի Դուին եկած՝ իւր տեղը կը դառնար, տիկինը փութաց հասաւ անոր, իւր հետ տանելով ոսկի, արծաթ ու շատ բաններ։ Ի ծունր իջաւ անոր առջեւ «արտօսրաթոր կականմամբ», յիշեցնելով իւր այրուքիւնը, և «գաղէկատոր խնաման՝» զոր ունէր գաւակին վրայ։ Ձմլեցաւ արտասուքն սիրտն անոր պերճախօս ու համոզկեր լեզուէն. ընդունեցաւ պարգեւները, յանձնեց որդին և ուղարկեց իւր տունը[3]։ Այսպէս տիկնոջ պատգամաւորութիւնն ունի արդիւնաւոր եղաւ և հասաւ նպատակին՝ քան Ամբատայ արքայական հզօր ձայնը, որոյ գաւակը միայց հօն դեռ ժամանակ մը։

1. Ուռ. 128–31։ — 2. Նոյն՝ 146–54, 160–69։ — 3. Յհ. կթ. 227, 234։

Հ. Զամչեան կը գրէ՝ թէ յետ Խաչիկ կաթողիկոսի մահուան՝ «Մա-
րիամ թագուհին, դուստր Գագկայ Աբասեան» արքային Կարուց, և շատ
սիրելի ու մեծարոյ Եւդոքսիա կայսերուհւոյն, 1065 թուին «բազում
աղերսանօք» խնդրեր ու համոզեր է զայն՝ կայսեր հաւանութիւնն առնու
նոր հայրապետի ընտրութեան համար. և հասեր է փոխաբին՝ Գրիգոր
Վկայասիրի կաթողիկոսացմամբ[1]: Սակայն հայ թագուհիէ չի տեսնուիր
նոյն պատմչին նշանակած ծանօթ աղբերաց մէջ. և առաջ լինելու է անա-
նուններէ: Հ. Ալիշան նոյնպէս չէ գտեր տեղեկութիւնդ, որով ընտրու-
թեան հետամուտ կը դնէ տարտամօրէն «Գագիկ և իր դչխոյն (կամ
դուստրն) Մարիամ[2]», ուր թագուհին Գրաւնդուխտ էր, և զաւակը՝ Մա-
րիամ[3]: Շնորհալին[4], անոր կենսագիրը[5], Վարդան[6] ու Յայսմաւուրը[7] լոկ
Գագկայ կ'ընծայեն այդ գործը: Վերջապէս հարցական կը մնայ արքա-
յադստեր այդ միջնորդութիւնը, որոյ «թագուհին» ալ պիտակ անուն կը
թուի ինձ[8]:

Վերք 1249ին խորհեցան ապստամբիլ Թաթարներէն, որ կ'իշխէին
անոնց և Հայոց: Իմացան անոնք ու մեծ ջարդ մը պատրաստեցին քրիս-
տոնէից: Անոնց գլխաւորներէն մին՝ Զաղատա, որ բարեկամ էր Զա-
քարեան Աւագի, սպառնացող վտանգն իմացուց անոր. և միանգամայն
աշխատեցաւ համոզել իւր ազգակիցներն հրաժարիլ այդ չարիքէն: Բա-
րեբախտ թաթարիդ օժանդակ վտանգ Աւագի մայրը Խոշակ[9] կամ Խօշաք-
գնաց անոնց քով, և «երաշխաւոր լինէր վասն որդւոյն իւրոյ միամտու-
թեան առ նոսա». և թէ ինքն իսկ չուտով պիտի գար իրենց, ինչպէս
ըրաւ ալ և վկայից բերանով հաստատեց իւր հաւատարմութիւնը: Տիկինդ
մեծ գործ մը կատարեց հօդ, զսպելով Թաթարաց վրեժխնդրութիւնը,
և փրկելով որդին ու երկիրը կոտորածէն[10]:

8. – Պատանդութիւն. – Հայուհին քաղաքական կեանց մէջ ցարդ
չիշուած պատուարեր մասնակցութեանց հետ՝ ունեցաւ դժնդակ բաժին
մ'ալ. արանց պէս և կամ անոնց հետ պատանդ երթալ օտար իշխանաց
քով, երաշխաւորելու համար իւր ամուսնոյն, որդւոյն, եղբօր. կամ հօր
անկեղծութիւնը կնքուած դաշանց կամ յանձնառութեանց: Նա սովորա-
բար կը գտնէր հօն իւր ատենանին պատշաճ մեծարանքը. սակայն և
այնպէս օտարութիւն ու պանդխտութիւն էր այն իրեն համար, որուն
կը տանէր յօժարութեամբ՝ ի սէր իւր սիրելեաց և աշխարհին, և ոչ զերծ
ապրելով միշտ կեանց վտանգներէ:

1. Զամչ. բ, 989. — 2. Շճ. պրգ. 28. — 3. Անտ՝ 123. — 4. Շն. Զափ. 544. —
5. Անփ. ժդ, 17. — 6. Վրգ. 102. — 7. Յայս. 30. — 8. Անտ՝ 121. — 9. Անտ՝ 201. —
10. Կիր. 179–80.

Աբաբացիք երբ էր զարուն զօրացան Հայաստանի մէջ, Մուշեղ Մամիկոնեան, Թէոդորոս Ռշտունի և բոլոր իշխանք ամիպուեցան խոնարհեցնել իրենց զենքերն ու հնազանդիլ անոնց, որ մեծ կողոպուտ ժողովեցին մեր երկրէն, և պատանդ տարին յԱտրպատական՝ գլխաւոր իշխանները, «և զկանայս և զուստերս և զդստերս բազմաց», 1765 հոգի։ Յետոյ Հայք երբ վերատին ապստամբեցան Յունաց թելատրութեամբ, Աբաբները խժդժաբար կոտորեցին իրենց բոլոր պատանդները[1]։ Վատերու յաւուկ եղեր է միշտ՝ հզօրաց վրէժը տկարներէն խնդրել։

Ափշին ամիրան 877ին կը հետապնդէր Բագրատունի Սմբատ Ա. արքային՝ որ կը խուսափէր անոր գօրութեան առջեւ։ Աբաբը գնաց պաշարեց Կարսի ամրոցն՝ ուր ապաստանած էին ճգնաւոր թագուհին[2], անոր նուն, դուստր Եգերացւոց արքային և ամուսին Մուշեղ որդւոյն, «և այլ եւս կանայք ազատագունդ արանց»։ Բերդին պահապանն Հասան Գնթունի տեսաւ՝ որ փրկութիւն չկար ոչ մէկ կողմանէ. բանակցեցաւ ամիրային հետ, յանձնեց զդեակը, և նա չնորհեց ամենուն կեանքը, իր հետ ի Դուին տանելով միայն թագուհին, նուն ու քանի մը տիկնայք, զոր պատուով պահեց՝ մինչեւ հաշտութիւն կնքեց Սմբատայ հետ ու դարձուց։ Եւ դարձեալ պատանդ ուղեց անոր երէց դուստրն ու Սահակ եղբօր դուստրը, որոց փոխան արքայն տուաւ իր որդին Աշոտ և եղբօրորդին Սմբատ, զոր տեսանք կանխաւ[3], և իր յիշեալ եգերացի նուն, որոնք այդ պանդխտութիւնն յանձն առին՝ անշուշտ խնայելու համար երկու օրիորդաց պատուոյն։ Նուն յետոյ դարձաւ Աշոտի հետ[4], և զՍմբատ կանխեց ազատեց իր մայրն իսկ[5]։

Յուսուփ ամիկան, անագորոյն ու ամարդի քան զնախորդը, ուղեց և յաջողեցաւ իր ծուղակին մէջ բռնել զՍմբատ արքայ՝ սուտ երդմամբ. ձերբակալեց բանտեց զայն. ապա պահանջեց ուրանալ, և անոր մերժման վրայ՝ չարաչար տանջանօք նահատակեց 914ին[6]։ Անոր որդին Աշոտ վրեժխնդիր կանգնեցաւ. խորտակեց սաանեցուց Աբաբները, և նուաճեց հայրենի գահուն վրայ[7]։ Յաջորդեց մեր ազատաց ընտանի պատակաուսմբ[8], որ վերատին զօրացուց հայրենեաց թշնամիները, և ստիպեց զԱշոտ երթալ կայսեր օգնութիւնը խնդրելու[9], թողլով ի Հայս համանուն հօրեղբօրորդին, որ բռնած էր իր հանդուցեալ հօր՝ Շապհոյ[10] ապստամբական սուրը։ Ժամանակը շատ փափուկ էր, և Աշոտ տեղապահդ պէտք ունէր մեծ զգուշութեամբ ու յարգանօք վարուելու շար ամիկային

1. Ութ. 234, 237։ — 2. Անտ՝ 168։ — 3. Անտ՝ 292։ — 4. Յհ. կթ. 225–27, 228–29, 236։ — 5. Անտ՝ 292։ — 6. Յհ. կթ. 293–300։ — 7. Նոյն՝ 304–7։ — 8. Նոյն՝ 321–25։ — 9. Նոյն՝ 355–57։ — 10. Անտ՝ 212։

հետ, որ բաւական չհամարեցաւ անոր հլու ընթացքը, և պահանջեց «զմեծ և զբարեպաշտ տիկինն զմայր սպարապետին և զերկուս եւս զքոյս նոր», – պատմչին անհոգութենէն երեք ալ անանուն Ջեացած, – և յղեց յԱտրպատական, «ի դիպահոլ գնոսա կացուցեալ ըստ պայմանի պատանդաց[1]»: Տիկնոջդ հայրենի տոհմը չենք գիտեր. իակ իւր դաւերք անչուշտ տարրեր էին իրենց երեք քոյրերէն, որոնք իրենց հօր կենդանութեան արդէն ամուսնացած[2] և հեռի էին ծնողաց յարկէն: Հօն հրաւիրեցաւ յետոյ նա և իրենց եղբայրը, զոր բռնաւորը՝ պատակտելու համար Բագրատունեաց այժը, անոր սիրելեաց ներկայութեան թագաւոր կարգեց, և դուռ բացաւ հետագայ եղբայրապաւ խազմերու երկու Աշոտներու միջեւ[3]. և որոց ակամայ պատճառ եղած էին սպարապետին մայրն ու քոյրերը, իրենց պատանդութեամբ ստիպելով հարազատնին հաւանելու բռնաւորին կամաց:

Ռուբէն՝ մեծն Լեւոնի եղբայրն՝ յաջորդելով հօրեղբօրը[4], հետ գհետէ կ'ընդարձակէր տերութիւնը, գրաւելով նա և Անտիոքի իշխանին գաւառներէն: Բոհեմոնդ Գ. անկարող դիմադրելու անոր զօրութեամբ, համակամեցաւ ու լուռ մնաց, մինչեւ օր մը (1185ին) Ռուբէն՝ – կը կարծեմ ծպտեալ քան յայտնի՝ – նոյն քաղաքը գնաց: Բարեպաշտ Ռիթայի այդ անդրանիկը դրժեց իւր ատացած մայրենի գեղեցիկ դաստիարակութեան. և հեռի իւր կրծաեր եղբօր զգաստութենէն[5], կ'ապրէր «պարապեալ վաւաշ ցանկութեանց և պոռնկական խորհրդոց»: Եւ կ'երեւի թէ Կիլիկիոյ հայ միջավայրին մէջ բաւական յաղուրդ չգտնելով իր ախտերուն, գնաց յԱնտիոք՝[6] «ուսել և ըմպել ընդ պոռնիկ կանայս[7]», որոնք յանկուցիչ էին արեւմտեան հզօրաց եւս[8]:

Ձիշդ ժամանակն էր. Բոհեմոնդ իմացաւ, սարդի պէս յարձակեցաւ ախտի ստայնէն բռնուած այդ ճանճին վրայ, ձերբակալեց ու գնդանը դրաւ, մինչ իւր ընկերները մազապուրծ իրենց անները կը փախչէին: Անտիոքայ իշխանն իւր որան ապաստելու համար՝ վրկանք պահանջեց Սարեւանդիքները, Թիլն ու Ձկեր, և հազար դահեկան. և առանց իրր երաշխիք՝ պատանդներ ուզեց: Ռուբէն դիմեց իւր քեռւոյն Բակուրանի, Պապեռոնի տիրոջ[9], որ իրրեւ պատանդ յղեց «զքոյրն (իւր) և զմայրն Ռովբինի, և այլս յազգայնոց իւրոց», մինչեւ քեռորդին հետ գհետէ կատարեց անոր բոլոր պահանջները, և Բոհեմոնդ «ազատեաց զպանդանոան[10]»: Այդպէս Ռիթա քաւեց որդւոյն անպատկութիւնը, որ այդ

1. Յհ. կթ. 339, 363-64. — 2. Անա՛ 61, 211. — 3. Յհ. կթ. 366-68, 372-76. — 4. Անա՛ 96. — 5. Անա՛ 95. — 6. Տրգ. կխ. 264. — 7. Մ. Տրգ. 104. — 8. Տրգ. կխ. 264. — 9. Անա՛ 95. — 10. Տրգ. կխ. 264-65.

խրատէն զգաստացաւ, և վաղահաս մահուան մօտ – ոչ աւելի կանուխ – կրօնաւորեցաւ ու թաղուեցաւ Դրազարկի մէջ[1]։

9. – Դատադրութիւն. – *Ամէն ազգերու և մեր քով եւս սովորական եղեր են քաղաքական դաւերն իշխեցողաց գահուն կամ կենաց դէմ. երբեմն արդար՝ հասարակաց չահուն համար, և յաճախ անիրաւ, որոց մէջ կ'երեւի՝ բարեբախտաբար քիչ անգամ՝ հայուհին ալ։ Յիշեցինք փառանձեմի դաւակցութիւնը Մամիկոնեան Վասակայ հետ՝ անոր եղբօր Վարդանայ սպանութեան մէջ*[2]։ *Տեսանք եւս՝ որ անոր պատճառն անձնական էր երկու դատադրաց կողմանէ եւս. սակայն անոնք իրենց նպատակին հասնելու համար՝ քաղաքական հանգամանք մը տուին խնդրոյն, ստեղծելով իրենց գոհին դիտաւորութիւնը՝ դաւելու Արշակայ անձին ու թագաւորութեան, և այդպէս անոր գործակցութիւնն ալ չահելով։*

Տեսանք դարձեալ Պապայ որդւոյն Գ. Արշակայ օրով Հայոց գահուն բաժանումը, և անոր հաստատուիլն յունական կողմն Եկեղեաց մէջ[3]։ *Իր եղբայրը Վաղարշակ, որ պատուով իր «երկրորդն» էր կամ կէս թագաւոր մը*[4], *չուտով վախճանեցաւ. և անոնք Սահակ ասպետ*[5], *որ արքային հետ էր, օգտուելով թերեւս անոր երիտասարդութենէն, իրացուցած էր փեսային պատուոյ նշանակները կամ «զարդ արքունական»։ Հեզաբարոյն Արշակ աչք փակած կ'երեւի այդ յանդգնութեան, որուն սակայն չնեղեց թագուհին Վարդանուխտ, – զոր Խոսրենացին կը համարի դուստր Բարիկ Սիւնւոյ*[6], *մինչ մեք Մամիկոնեան Մանուելի դաւակ տեսանք փաւստոսի հետ*[7]. – *և անդուլ զրգռեց ամուսինը Բագրատունւոյն դէմ, որ այդպէս «հանապազ հրապուրեալ ի կնոջէն իւրմէ», ակաւ ինքն ալ «խնթիւ նայել» եղբօրն աներոջ։ Անոր ազգականներն եւս Սպեր գաւառէն, յայտնի չէ՝ որու թելադրութեամբ, իր մասին «քաւթիւն սուտ» հասուցին արքային ականջը, որ բոլորովին պղտորած, «չարչարեաց զնա» կամ նեղը դրաւ։*

Սահակ զգաց՝ որ իրեն այլ եւս տեղ չկար Արշակայ քով, և գլխին մեծագոյն փորձանք մը դեռ չեկած՝ փախաւ զնաց պարսկական կողմը խոսրովու քով, որ զայն ընդունեցաւ ցնծութեամբ և իրեն ապարանքեր կարգեց. և այդպէս Արշակ զրկուեցաւ քաջ օգնականէ մըն ալ, որն ապեն ապա պատերազմի դուռ բացաւ երկու թագաւորաց միջեւ, զարկաւ Արշակայ բանակը, և ի փախուստ դարձուց զայն, որ յետոյ հիւծախտէ բռնուեցաւ ու մեռաւ, յետ հինգ տարի իշխելու բոլոր Հայոց, և երկուքն ու կէս՝ արեւմտեան բաժնին։ Անոր գահուն հետ մեծն Մանուելի դատեր

1. Վ֊Հր. 212-13. — 2. Անա՛ 183-84. — 3. Անա՛ 92. — 4. Փաւս. 256. — 5. Անա՛ 56. — 6. Խոր. Գ, խա. — 7. Անա՛ 56.

տիկնութիւնն ալ մայրը կը մտնէր, և իրենց կուսակից նախարարները գնացին յարեցան Խոսրովու[1]։

Այսր նման իսկապէս քաղաքական էր և Լեւոնի դէմ լարուած դաւն ալ, յորում կ'երեւի նա և Դ Կոստանդնի կինը։ Դուստր էր Օշնի Նղրեցւոյ[2], անուն անծանօթ, – Օշինդուխտ ըսենք, – Պապեռոնի Հեթմեանց ճիւղէն[3], որով և տոհմակից ամուսնոյն՝ որ Նղրեցի Հեթմոյ որդին էր[4]։ Կոստանդին աւելի սիրող իւր անձին ու հարստութեան՝ քան գահուն – որոյ հարազատ ժառանգը չէր – և աշխարհին, յետ ութամեայ թագաւորութեան դաշնադրեցաւ Բաբելոնի սուլտանին հետ՝ մեր երկիրն անոր յանձնելու, պայմանաւ որ ինքն ու ստացուածքն անցնէին ի Կիպրոս։ Դաւն իմացուեցաւ, և Հայք գաղտնապէս հրաւիրեցին զԼեւոն Լիւսինեան, Տիւրոսի տիկնոջ՝ մերս Ջապղուռնի Թոռը[5], ստանձնելու իր հօրեղբօր՝ Բ Կոստանդնի գահը. և գալէն յառաջ խողխողեցին դաւադիրն 1373ին[6], յորում անմահ էր իւր յաջորդը։ Հասաւ Լեւոն[7] և արքունի գանձը կողոպտուած գտաւ։ Բուն գողէն, որ էր պարոն Վասիլ՝ որդի Թորոսի, ամբաստանուելով այրի Թագուհին, անոր հետ բանտուեցաւ, քննուեցաւ և անմեղ ելաւ[8]։ Լեւոն աւելի յառաջ տարաւ իւր մեծանձնութիւնն առ գժբախտ տիկինդ, և անոր սուգն սփոփեց՝ ամուսնացնելով իւր սիրելւոյն Մատթէոս կապպացւոյ հետ, զոր ասպետ ու դիւանապետ կարգեց տերութեան[9]. և Հայոց նախկին դչխոյին ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց եթէ երախտագէտ լինել նոր արքային. սակայն ճիշդ հակառակը պատահեցաւ։

Այդ չրջանին մատնութիւն ու սպանութիւն թագաւորաց՝ առաքինութեան կարգ անցած էր Հայոց մէջ։ Կրնային և գահազուրկ ընել թագաւոր մը, եթէ իսկապէս վնասակար էր. բայց ոչ, պէտք էր սպանութեան հաճոյքը վայելել։ Իսկ քաղաքական ոճիրներն ազգերու քայքայման կապանքներն են, որ կը գուժէին հայկական ազատութեան վերահաս վախճանն ալ։ Այդ հոգւոյն գոհ գնաց Լեւոն ինքնին, վերջին պսակաւորը, որոյ գահակալութեան սկզբէն սկսաւ դաւն անոնց կոտմանէ՝ «որք ոչ կամէին զի կացցէ քաղաքն (Սիս ու տէրութիւնն) ի ձեռս քրիստոնէից[10]», այլ հաւատոյ թշնամեաց, որոց լուծն հաճելագոյն էր Հայոց։ Այս էր պատճառը. և ձրի է ու պատմութենէ դուրս՝ կրօնական խնդիր ենթադրել արդէն լայնախոհ Կիլիկիոյ մէջ[11]։ «Ի գլուխ կային դաւաճանութեանն՝» ազգին հոգեւոր պետը Կոստանդին է, – ինչ խայտառակութիւն, – վե-

1. Խոր. Գ, Խգ, Խդ, Խզ, Խը։ — 2. Դրդ. 119։ — 3. Սխ. 411–13։ — 4. Անդ՝ 413. Դրդ. 59։ — 5. Աստ՝ 70։ — 6. Դրդ. 68։ — 7. Աստ՝ 278։ — 8. Դրդ. 105, 109–11։ — 9. Նոյն՝ 130։ — 10. Նոյն՝ 116։ — 11. Աստ՝ 289–90։

*բոյիչեալ վասիլը, և Օշինդուխտ իւր ամուսնոյն հետ[1], այսպէս փոխա-
բինելով իրենց ընդունած բարեաց։ Առանց գործակից էր նոյն ատկնոջ
եղբայրն Աշոտ, որ Լեւոնի գալէն յառաջ փախեր էր ի Բաբերդն, և իւր
հաւատոյն վաճառմամբ եղած «մեծ անի իշխան»։ Անոր գրեցին՝ առա-
ւտանին բանակով գալ գրաւել գԿիլիկիա և թագաւորել։ Բայց նա՝ որ
լաւ գիտէր իւր ազգին նկարագիրը, չհրապուրուեցաւ այդ կոչէն, և գործն
յանձնեց սուլտանին, որ յղեց գՔուդրնքիր, և Ամի պաշարուեցաւ։*

*Դաւադիրք վախցան այդ գործադրէն, և անոր պաշտօնակիցն՝ Հայ-
պայ Մելիք ամիրայի հրաւիրեցին՝ անոր մատնելու համար քաղաքը, և
նա հասաւ փութով։ Կորովի Լեւոնեանը քաջապէս գիմադրեց թշնա-
մեաց, ամրացած բերդին աշտարակին մէջ։ Այն ժամանակ դաւադիրք,
կաթողիկոսն և Օշինդուխտ ալ միասին, խորհեցան իրենք իսկ վերջացնել
բարբարոսաց գործը, և գՄատթէոս քանի մը հոգւով յղեցին սպաննելու
թագաւորը։ Լեւոն արդէն վիրաւոր և անկողնոյ մէջ, անոնց յարձակման
ազմկէն վեր վազեց, գինուեցաւ և գաղտնի անցքէ մ'աշտարակէն փախաւ
ատրին յարկը։ Դաւաճանները չգտնելով զայն, բերդին գրաւման աւե-
տարեր թուղթն յանձնեցին Կապպացւոյն՝ տանելու ամիրային։ Եւ երբ
աշտարակէն չուանով կ'իջնցնէին գինքը, պարանը փրթաւ և անզգամը
գահավէժ յազխախուեցաւ[2]։ Այս ալ անտես արդարութեան տեսանելի
հատուցումն էր անոր և Օշնի դատեր, որ երկրորդ անգամ սեւ այրու-
թեամբ կը ծածկուէր։ Հուսկ Լեւոն լքուած բոլորէն և անյոյս փրկու-
թենէ, անձնատուր եղաւ թշնամեաց[3]։*

*Երեք ծանր հարուածներ կրեց Հայաստան անցելոյն մէջ՝ մեր աւա-
զանէն անհանճար մէկ մատին երեսէն. Արշակունեաց գահուն մատ-
նութիւնը Պարթից[4]. Բագրատունեաց Յունաց՝ վեռա Արգոի և այլոց
ձեռամբ[5]. և Ռուբինեանցն՝ ինչպէս տեսանք։ Առաջին դարը նուազ
վնասաբեր եղաւ ազգիս, որ օտար բռնութեան ներքեւ կը շարունակէր
պահել իւր ազնուական դասակարգը, ներքին ոյժն ու կենսունակութիւնը։
Երկրորդ դարին յաջորդեց հին ազատասէր մեծազոյն մասին ջնջումն ու
ցրուումը։ Իսկ երրորդն ամենէն պիտաբերն եղաւ, Լեւոնի իշխանութեան
հետ հողը պնդելով յաւերժաբար՝ Ռուբինեանց գահը, ազգին նորակազմ
ազնուականութիւնը, կիսակենդան ազատութիւնը, քաղաքակրթական
բարգաւաճանքը, և առանց հետ հայուհւոյն հինաւուրց մեծութիւնն ալ։*

1. Դրդ. 130. — 2. Նոյն՝ 119–32. — 3. Նոյն՝ 140–44. — 4. Ամս՝ 185. — 5. Ամս՝ 67, 127.

ԳԼՈՒԽ ԺԵ

ԲԱԺՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հայուհին իւր ընդարձակ մասնակցութեամբ ընկերական ու քաղաքական կենաց՝ առիթներ պիտի ունենար անշուշտ ի գործ դնելու իւր սրտին կորովը. և իւր կանացի փափկութեան հետ առնացի քաջութիւնը զուգելու գեղեցիկ հանդէսը պիտի տար ազգին, ճակատելով՝ երբ հարկը պահանջէր՝ վտանգաց դէմ, ի պաշտպանութիւն իւր անձին, սիրելեաց, գաւառին կամ հայրենեաց, որոց հովանաւորութիւնն իրեն յանձնուած էր։ Բաւական թուով ու պէսպէս օրինակներ պահած է մեզ պատմութիւնն հայ դիւցազնուհեաց, զորս պիտի նկատենք գլխոյս մէջ. որպէս զի համոզուինք՝ թէ մեր հին քոյրերն այս մասին մէջ ալ գիտցան տարբերիլ բոլորել իրենց ճակատին շուրջ, մրցելով այրերու հետ այս առնական ասպարիզին մէջ, և գերազանցելով իսկ անոցմէ զոմանս։

1. – *Բերդերու մէջ. – Հայ աշխարհի և իշխանութեանց ապահովութիւնը ներքին կամ արտաքին թշնամիներէ՝ հաստատուած էր իւր ամրութեանց վրայ։ Եթէ ասոնք կարենային դիմադրել յարձակմանց, ժամանակ կը շահուէր՝ նորանոր ուժեր հաւաքելու, զարնելու կամ լքուցանելու և հեռացնելու զթշնամին գաւառէն կամ աշխարհէն։ Հօն վերն էր ուրեմն զօրականին ապաւէնը՝ վտանգի կամ կռուի պահուն. և անոնց վրայ հրամանատար կանգնած էր սուր ի ձեռին՝ նոյն ինքն իշխանը։ Յաճախ կը պատահէր՝ որ այդ պաշտօնն ստանձնէր հայ տիկինը, երբ զանազան պատճառներով իրեն վիճակէր աշխարհին կամ գաւառին պահպանութիւնը կամ առաջնորդութիւնը, ինչպէս տեսանք նախորդ գլխոյն մէջ։*

Խորենացին աւանդութեամբ կը պատմէ՝ թէ երբ Ամբատ Բագրատունի կը լսէ Անաստուկ արքայի որդւոց կոտորածն Երուանդէ, և Աւտաշէս մանկան գերծումը[1], «առեալ զերկուս զաւեսս իւր զԱմբատաւնոյդ և զԱմբատուրիկ, նաւուցանէ ի Բայբերդ, ասս քաջս թողով ի վերայ ամրոցին»։ Եւ ինք քանի մը հոգւով կ'երթայ կը գտնէ զԱտաշէս, զոր գաղտնապէս կը փախցնէ առ Դարեհ արքայ Պարսից։ Երուանդ գայրացած, կը պայքարի անոր բերդին դէմ, զոր և կը նուաճէ, և երկու քոյրերը կը տանի բերդարկել կ'ընէ պատուով, մինչեւ կը գտնայ Ամբատ,

1. Աս՝ 287.

կը հարուածէ գահուն յափշտակիչը, և կը թագաւորեցնէ զԱրտաշէս, որ այդ անուամբ երկրորդ կը կոչուի[1]։

Բայց մեք ունինք և պատմական ատոյգ օրինակներ։ Տեսանք զփառաճաճանչեալ Արտագերք ամրոցին մէջ իբրեւ Հայոց թագուհի[2]։ Բայց միայն այդ հանգամանքով չէր գոնուեր նա հօն, այլ և իբրեւ գլուխ «մեծաւան հազար սպառազէն պատերազմողաց» ու պաշտպան բերդին, դէմ առ դէմ կանգնած Պարսից սհեզազօր ու համայնաջինջ բանակին հետ, և տասնուչորս ամիս պատերազմական վիճակի մէջ ապրելով։ Ցանգգնութիւնը, քաջութիւնը, պայքարելու և յաղթելու հոգին՝ Փառանձեմի լեռնական և սիւնի նկարագրին մէջ էր, և անոր ապացոյցը տուաւ ի Բագրեւանդ, Արշակայ ու մրցակցին դէմ[3]։ Դուստր էր այն Անդովկայ, որ յետ Տիրանայ ննջեցեալ գերութեան՝[4] գնաց ի Բիւզանդիոն, կայսերական բանակը չարժեց բերաւ, խորտակեց Պարսից զօրութիւնը, և ստիպեց զՆերսեհ հաշտութիւն խնդրել և արձակել Հայոց արքայն[5]։ Ատոր գաւակն էր ուրեմն՝ որ աւուր ի ձեռին կանգնեցաւ Արտագերից պարսպաց վրայ. և Պարսիկներն ի հեճուկս իրենց անհամար բազմութեան՝ աչխատեցան և «առնուլ գբերդն ոչ կարացին» անոր ամուր ճանկերէն. և բնաւ չպիտի առնուին՝ եթէ անոնց օգնութեան չհասնէր ուրիշ աշաւորագոյն թշնամի մը. համաճարակ ախտ մը, որ կ'երեւի թէ յառաջ եկաւ ամրոխին խառնուելէն, և որ երկնային պատուհաս մը թուեցաւ պատմչին։ Սոսկալի էր հարուածը. մէկ ժամու մէջ հարիւր, երկու և մինչեւ հինգ հարիւր ի միասին կը թօթափէին անշնչացած, և նոյն ինքն ուրախութեան տաճարին մէջ, թագուհւոյն աչքերուն առջեւ։ Ամիս մը չանցած՝ Արտագերք անմարդացաւ, և ինց Հայոց տիկինը միայն՝ երկու նաժշտով, դիակներու մեծ գերեզմանի մը մէջ, սարսափի և յուսահատութեան մատնուած։

Որ մ'ալ յանկարծ իր դիմաց արձանացաւ անձ մը։ Ո՞հ որպիսի դէմք՝ ամրոցին այդ աշաւոր ամայութեան մէջ։ Բոլոր մարմնով դողաց Փառանձեմ։ Ժամանակի հայր մարդպետն էր. մին արքունի բարձր պաշտօնատարներէն[6], և սրտով թշնամի Արշակունեաց տոհմին, որ հայրենեաց այդ անտիրութեան պահուն գաղտնապէս գնացեր միացեր էր Պարսից հետ։ Նեռներ ու նիզակներ այլ եւս չնշմարելով ամրոցին աչտարակաց վրայ, և իր պաշտամանն չնորհիւ տեղեակ բերդին ծածուկ անցքերուն, գիշախնդիր առնետի դունչը մօտեցուցած ու զգացած էր հօն կատարուած գարհուրելի ոդրերգութիւնը, և յանդգնեցէն ներս ասած՝ վերջին

1. Խոր. ե, լէ, լբ, խգ, խէ։ — 2. Ասա՛ 276։ — 3. Ասա՛ 44, 52, 137, 183։ — 4. Ասա՛ 144։ — 5. Փաւս. 54–58։ — 6. Ասա՛ 23։

անգամ բանալու համար սեւ սիրտը։ Սկսաւ ծանրապէս թշնամանել Հայոց մեծաց տիկինն «իբրեւ զբոզ մի», և Արշակունի տոհմն որպէս վատաբարհուրդ և պատճառ աշխարհին կորստեան, յարելով՝ թէ «իրաւի անց ընդ ձեզ այդ, և այլ զի անցցէ»։ Թափեց թոյնն ու գնաց կորսուեցաւ, օր մ'օձիքը յանձնելու համար Մուշեղի ձեռքը, որ իւր չան լեզուն պիտի ընդարմացնէ և հայրենադաւ ուղեղը պայթեցնէ Եփրատի սառուցեալ կոհակներուն մէջ[1]։

Փառանձեմ իւր անսահման դժբախտութեան վրայ քամեց այդ դառն բաժակն ալ. և զգաց՝ որ ամէն ինչ վերջացած էր։ Ելաւ ամրոցի աշտարակին վրայ. նայեցաւ իւր Հայաստանին։ Մնացէք բարեաւ, թագ՝ փառք՝ հայրենիք, եղաւ իւր վերջին հառաչը, մինչ իւր գեղեցիկ աչքերէն կը մարգարտանային ջերմ կայլակներ։ Ցետոյ իջաւ վար, մօտեցաւ բերդին երկաթեայ ծանր դրան. դողդոջուն ձեռքերով քաշեց չղթայն՝ բացաւ զայն, և Պարսիկները ներս խուժեցին[2]։ Անդովկայ դստեր բախտին արեւը մայրը կը մտնէր։ Պարտեցաւ սպարապետուհին, բայց ոչ վատութեամբ, և չետ սպառման իւր բոլոր զօրաց. նման հաւատարիմ հրամանատարի մը, որ պատնիշէն անբաժան, բանակին վերջին ընկնողը կը լինի։

Կը փոխադրուինք Թ դարը, յորում Հայք անդադար պայքարի մէջ էին նենգաւոր և խուժդուժ Արաբաց հետ։ Դիոնեսիոս տել-մահրեցին կը պատմէ՝ թէ 829ին Քուրդան կոչուած արաբ ցեղը սարսափ ձգած էր Ճեզիրայի և Հայաստանի մէջ։ Հասան անուն արաբ մը, բարեկամ քրիստոնէից, զարկաւ ցրուեց զանոնք. և իրենց պետը Մահդի, մեսիա մը կարծուած, ապաւինեցաւ ի Տարօն, որոյ իշխանը Սահակ Բագրատունի, որդի Աշոտոյ, բռնեց ու սպանեց զայն։ Ցետոյ պատերազմի գնաց Տայոց Տաճկաց դէմ, որմէ օգտուելով Քուրդանք, եկան դարան լարեցին Սահակայ ընտանեաց դէմ, զոր այլակրօն կին մը զգացուց. և իշխանին կենակիցը, – անունն անծանօթ, – ատոր կրօնաւոր եղբայրը, և ժողովրդենէն բազմութիւն մ'ապաւինեցան իշխանին բերդին մէջ, և պաշտպանողական դիրք բռնեցին՝ տիկնոջ առաջնորդութեան ներքեւ։

Թշնամիք հասան, մահ սփռեցին ամրոցին շուրջ, և սկսան քարերով հարուածել զայն։ Տիկնոջ եղբայրը սրրոց մասունքը բռնած, կ'աղօթէր երկրպագութեամբ, և իւր բարեպաշտ քոյրը գինքն աղօթից կը յորդորէր անդադար, ինքն ալ միացած անոր հետ։ Միասին ունէր ատնդեայ մանուկ մը, զոր Աստուծոյ առջեւ դրաւ՝ ըսելով. «Քրիստոս, գէթ այս մանկան համար, որ մկրտութեան անմեղութիւնն ունի, օգնէ ծառայիցդ»։ Մինչ այն՝ թշնամիք բերդին դուռն այրելով՝ ներս մտնելու վրայ էին։

1. Փաս. 169-71, 191. — 2. Նոյն՝ 171.

Այդ պահուն ուրիշ վանական մը նիզակ ի ձեռին՝ դուրս խոյացաւ պարբսպէն՝ վերջին յուսահատական փորձ մ'ընելու. հասաւ թշնամեաց գլխաւորին առջեւ, խոցեց սպաննեց զայն, անվնաս դարձաւ բերդը, և բարբարոսներն ապշած՝ չդպան անոր։ Երեկոյ եղաւ, և ամբողջ գիշերն անքուն անցուցին ու հակեցին ներքը։

Առաքինի մանկամարդ տիկինը խորհելով՝ որ բերդին անկմամբ իրեն պիտի վիճակէր անարգ վախճան մը, որոշեց այդ պարագային ինք զինքը մահուան վտանգին ենթարկել։ Մտաւ զինատունը, և ոակեզօծ սուր մ'առաւ, յուսալով՝ որ անոր փայլէն հրապուրուած, թշնամիք սպաննէին զինքը։ Անշուշտ զայն յանձնելէ յառաջ պիտի գործածէր եւս, Աբարներն աւելի գրգռելու համար իր դէմ։ Բայց անոնք յանկարծ բերդին պաշարումը թողուցին ու սկսան կողոպտել ամէն կողմ։ Մինչ այն՝ Սահակ լսելով բերդականաց տագնապը, զօրք ուղարկեց անոնց օգնութեան. այնպէս որ երբ թշնամիք վերատին յարձակեցան ամրոցին վրայ, իրենց դիմաց սրեր ու քարեր գտան։ Հետեւեալ օրն իշխանն ալ հասաւ իր գնդով, կոտորեց ու թաղեց զանոնք ձեան կոյտերու մէջ[1]։ Փրկութիւնը կատարուած էր, և Տարօնոյ տիկինը պատուով ի գլուխ հանած պաշտօնը։

Նոյն դարու կիսէն վերջ Վասպուրականի բազմախուռմ ազատանին իրարու հետ անդադար մրցման ու պայքարի մէջ էին։ Անոցմէ Դերէն Գ.[2] կաւագած լի էր իր տոհմակցին Դաւիթ Անհողինի[3] դէմ՝ քսութեան թելադրութեամբ։ Համաձայնեցաւ իր քեռորդւոյն՝ Աբծրունի Հասանայ հետ, պատուիրելով ձերբակալել զայն և իրեն բերել։ Դաւադիրը գնաց ձախուկ ամրոցն՝ ուր էր Դաւիթ, և ընդունուեցաւ իրրեւ ազգական։ Գիշերը մինչ դեռ կը ննջէին, Հասան «սուսերամերկ՝ վառեալ փոքր գնդաւ, մոմեղինօք վառելովք» յանկարծակի խուժեց անոր սենեակը, շղթայեց ու ձայն տուաւ Դերենկի, որ հասաւ փութով, և յղեց զայն «ապառազէն պատրաստութեամբ ի Վանատոպ՝ առ տիկինն վասպուրական», իր կենակիցն ու մեզ ծանօթ Սոփիե[4], պատուիրելով «պահել ի զգուշութիւն», մինչ ինք կը մեկնէր «ի ճուաշ գաւառ՝ ձմերել յաւանին Մառական[5]»։ Աբծրունեաց տէրը իր երկար բացակայութեանց ժամանակ ատանին և ամրոցին պահպանութիւնը վստահացած էր այդ կանացի՝ բայց բազրատունի բազկին, որ յետ իր մահուան եւս պիտի վարէր քաջաբար նոյն պաշտօնը[6]։ Սոփի այդ տեղ ձեռացը մէջ ունէր իր քեռորդին իսկ[7], զոր վտակեց, իշխելով նախ սրտին՝ զոր քաղաքականութիւնը կը պահանջէր պնդացնել հօդ, և ապա «ամրոցին»,

1. Մխ. Ա. գ, 50–52. — 2. Ասա՛ 31. — 3. Ասա՛ 63. — 4. Ասա՛ 45. — 5. Արծ. 253–54. — 6. Ասա՛ 278. — 7. Ասա՛ 60–61.

որոյ «ի մետապս» կամ ներքին բանտին մէջ պահեց կալանաւորը, մինչ իւր անխոհեմ ամուսինը կ'երթար փնդռելու իւր մահը[1], որ բացաւ արգելանին և արկածախնդրութեանց դուռն Ապումրուանի առջեւ[2], և որոնք թանգ պիտի արժէին անոր։

Տեսանք նոյն Դերենկան անդրանկին Աշոտի յետոյ փեսայանալն այդ կալանաւորին Սեդայ դստեր[3]։ Երիտասարդ իշխանապետն օր մ'ելաւ գնաց Աւչին ոստիկանի հրաւերին, – անսաստելով քեռւոյն՝ Սմբատ արքայի, որ արգելեց հաղորդակցիլ հայրենեաց թշնամւոյն հետ, – և իրեն տեղապահ թողուց Վանայ մէջ մանկամարդ զուգակիցը՝ «գոիկինն վասպուրական Խաեոայ». իսկ ամրոցին պահպանութիւնն յանձնեց ակէացի քաջամարտիկ Յիսէի։ Բագրատունի գահակալը ոստիկ բարկացած, գրեց Անձեւացեաց Գուրգէն իշխանին և Ապումրուան քեռորդւոյն՝ երթալ տիրել և իրենց սեպհականել Վասպուրականը։ Անոնք գնացին պաշարեցին զՎան, ուր Սեդայ ճակատած իւր հօրը դէմ, երեսուն օր դիմադրեց անոր, մինչեւ սպառեցաւ պաշարն ու ջուր, և «յակամայ կամս» քաղաքն ու բերդն յանձնեց ձնողին[4], յետ լիովին և առանց ակնածութեան կատարելու Վասպուրականի տիկնոջ պարտականութիւնը, որոյ ձայնը մոռցուց իրեն ախոյանին հայրութիւնը։ Յետոյ դարձաւ Աշոտ, բանտուեցաւ, ազատեցաւ ու վերատին տիրեց աշխարհին՝ կորտեամբ աներոջը[5]։

Նոյն իշխանը պայքար մ'ունեցաւ նա և իւր հօրաքրոջ և ուրացող Վասակայ որդւոյն[6], վերոյիշեալ Հասանայ հետ, որ արկածախնդիր երիտասարդ մ'էր[7], և բռնած ունէր Սեւան բերդը՝ զոր Աշոտի բանտարկութեան ժամանակ Ապումրուան յափշտակեր և իրեն տուած էր[8]։ Ա միանգամայն ծածուկ հակառակութեամբ լցուած Աշոտի դէմ, և ձայնակից Աւչին ոստիկանին, սկսաւ դաւ նիւթել անոր։ Եւ երբ նա օր մը կը գտնուէր Փարակ գաւառի Պղուանս գիւղին մէջ, նենգաւորը զինեց արիկայից ձեռքերը, և անոնց գլուխ անցած՝ գնաց պաշարեց գիշերային իշխանին իջեւանը։ Հասան աճապարեց ելաւ տանեաց վրայ՝ անձամբ ի գլուխ տանելու համար դաւը։ Սակայն իւր չար բախտէն փլաւ տանիքը, և դաւառանն ընկաւ իւր լարած ծուղակին մէջ, ու բերուեցաւ Աշոտի առջեւ. իսկ դաւակիցները շփոթելով ելած ազմկէն՝ ի փախուստ խուճապեցին։ Իշխանը կապեց զնենգաւորը, տարաւ Սեւան բերդին հանդէպ, ուր պահապան նստած էր միւս որդւոյն հետ՝ անոր մայրն և իւր հօրաքոյրը, – զոր կրնանք Աշոտուհի կոչել հօրն անուամբ, – և կը պահանջէր բանալ և իրեն յանձնել զայն, որպէս զի խնայէր կալանաւորին։

1. Ասա՝ 46–47։ — 2. Ասա՝ 63։ — 3. Անդ։ — 4. Արծ. 262–63։ — 5. Ասա՝ 63։ — 6. Արծ. 250։ — 7. Նոյն՝ 308 եւն։ — 8. Նոյն՝ 309։

Տիկինը վատահ իւր քաջութեան վրայ, բայց ոչ և խոստման եղբօրորդւոյն, որոյ նկարագիրը ծանօթ էր իրեն, մերժեց առաջարկը, և «բռնազբօսեալ՝ ոչ կամեցան տալ զքերդն»։

Կացութիւնը շատ ծանր էր, և Ամբատ արքային ականջն հասաւ, որ ատիպեց ու յղեց հօն զՅովհաննէս կաթողիկոսը, պատմիչն իսկ։ Նա գնաց համոզեց «զտիկինն», ամրոցին բուն հրամանատարը, յանձնել դղեակն ու փրկել որդին։ Երդումն ընդունեցաւ նա և Աշոտէն՝ ողջ արձակելու զՀասան, և տիկինն իջաւ բերդէն։ Իսկ երիտասարդ իշխանը մեծ խաբկութիւն մը գործեց հօդ. անլսող հայրապետին և իր Գագիկ եղբօր ձայնին, չարամտաց խորհրդով երդնեցաւ եղաւ ու փորեց Հասանի աչքերը, դժբախտ մօրը կորուսանել տալով որդին և ամրոցը միանգամայն։ Ի տես որոյ կաթողիկոսը դառնացած, ձեռք առաւ հոգեւոր սուրը, բանադրեց զԱշոտ՝ ու մեկնեցաւ թախծութեամբ։ Իսկ կոյրը՝ «զրկեալ ի զգալի լուսոյն, ոգւոյն բացան աչք», կը խորհրդածէ Թովմայի շաբաւնակողը. խնդոյն կրօնաւորեցաւ ու սրբութեամբ ապրեցաւ մինչեւ մահը։ Վասպուրականի տէրն ինքն ալ չկրցաւ վայելել ոչ երիտասարդութիւնն և ոչ իշխանութիւնը, յաջորդ տարին իսկ յանկարծահաս ցաւով մը մեկնելով աշխարհէս ծաղիկ հասակին մէջ[1], ինչպէս առիթ պիտի ունենանք տեսնելու մեր ծն գլխոյն մէջ։

Մեծ Հայոց սահմանագլխին ու Եփրատի ափանց վրայ կառուցուած կար Կարկառ բերդաւանը, ուր կը բնակէր Շնորհալւոյն եղբայրը Վասիլ[2]։ Սա 1149ին օգնութեան գնացած էր Եդեսիոյ Յոալին ի իշխանին՝ ընդդէմ Իկոնիոյ Մասուտ սուլտանին, որ կ'սպառնակէր անոր սահմանները. և երկուքն ալ կը խուսափէին հանդիպիլ անոր հզօր զօրութեան, սպասելով փոթորկին անցման՝ նուազագոյն վնասով։ Վասիլ իւր բացակայութեանն ամրոցին պահապան թողած էր ամուսինը Մարեմիկ[3] ու զաւակները։ Օր մ'ալ խորհեցաւ պաշար տանիլ «ի պէտս բերդին», որ կարօտելու վրայ էր, միասին առնելով Յոալինի զօրքերէն չորս հարիւր հոգի, և սկսաւ յառաջանալ դէպ ի Կարկառ։ Հանձի տէրը Խլիճասլան, որդի սուլտանին, որ դարանակալ նստած էր, հասաւ բնկաւ անոնց վրայ և ձերբակալեց բոլորը. տյրաւ Կարկառի բերդին առջեւ, և պահանջեց իրեն յանձնել զայն։ «Կինն Վասլին և որդիքն՝» որ իրենց մօր հրամանէն կախուած էին, զգացին՝ որ իրենց անպայման դիմադրութիւնն իշխանին կորուստը պիտի պատրաստէր. որով ցաւ ի սիրտ որոշեցին անձնատուր լինել, և «առեալ երդումն՝ եառն զբերդն»։ Այս ընտանեաց տարուեցան սուլտանին առջեւ, որ մեծանձն գտնուեցաւ անոնց

1. Յհ. կթ. 239–42. Ուռհ. 308–10, 279. — 2. Ասո՝ 98. — 3. Ասո՝ 67.

հանդէպ, և «անձնաս և մեծաւ պատուով» ուղարկեց ի Սամուսատ, ուր Վասլի երկիր մը չնորհեց իշխելու համար[1]։

Տեսանք Լամբրունի նենգութեամբ գրաւումը Լեւոն արքայէն[2]։ Խորհելով նա՝ որ անոր օրինաւոր տեարքը կրնային օր մը նոյն խաղն իրեն խաղալ, որոշեց ամրոցին պահպանութիւնն յանձնել հաւատարմագոյն ձեռքերու, և «եդ ի նմա զմայրն իւր զտիկնանց տիկին» Ռիթա[3], որ հաստատուեցաւ ինց անոր մէջ իբրեւ պահապան ու բնակիչ, և իբրեւ Հեթմեան ծնունդ՝ ժառանգ իւր հօրեղբօրորդւոյն Հեթմոյ, դեկին բնիկ տիրոջ, հօն կրթելով թոռներն ալ[4]։ Տիկինը պահեց զայն ցորչափ ապրեցաւ, մինչեւ յետոյ հարազատ ժառանգին անցաւ[5]։

Բոլոր ատոնք մեր տիկնանց բերդապահութեան յիշուած օրինակներն են, վկայելով՝ թէ եղեր են և բազմաթիւ անյիշատակներ, ըստ որում յիշատակութիւնը կախուեր է պատմչաց յօժարութենէն կամ պատմութեան յարմարութենէն։

2. – Ձակատի վրայ. – Դեղակը կը պահանջէր հայ տիկնոջէն սրտի և կամաց ամրութիւն, ատոյգ է. բայց գէթ կ'երաշխաւորէր կենաց ապահովութիւնը. և նա հրամանատար էր հօն, ոչ մարտիկ. ընդ հակառակն մեծագոյն արութիւն պէտք էր կռուի ասպարիզին մէջ, ուր հարկ էր կանգնիլ մահուան դէմ ճակատ առ ճակատ։ Եւ հօն ալ հանդիսացեր է երբեմն հայուհին, թէպէտ իւր քաղաքակիրթ կնոջ հանգամանքը չներէր իրեն սովորական դարձնել մուտքը ռազմին ամեհի ու տմարդի խառնրդին մէջ, յորում հայ այրն անգամ ի հարկէ ու դժկամակութեամբ մտեր է սովորաբար[6]։ Հարկն էր ուրեմն՝ որ կը գինէր հայ կնոջ բազուկն ալ, երբ անոր հոգին կ'ընդվզէր, ու կը մղէր զինքն անձին կամ հասարակաց շահուն պաշտպանութեան. և որոյ քանի մ'օրինակներ պահեր է մեզ պատմութիւնն՝ ի պատիւ անոր աւելի ներքին մարդոյն՝ քան արտաքին բռնադատ զօրութեան։

Կրտսերն Կիւրոս երբ 401 թուին Հայաստանէն կ'անցնէր՝ իւր Ա.Ր-տաչէս եղբօր դէմ կռուելու համար, անոր բանակին հետ միացաւ Հայոց արքայորդին Տիգրան եւս իւր գնդով, և ի միասին տանելով իւր կինն ալ, որուն հանդիպեցանք կանխաւ[7], «որպէս զի տեսանէ ըստաւ, ինչ որ պիտի կարենամ ընել ես»։ Եւ այդ արի հայուհին պատերազմի չրջանին չզատուեցաւ կենակցին կշտէն, կանգնած նետերու և նիզակաց դէմ, գուցէ և անոնց պատասխանելու վիճակի մէջ. այնչափ՝ որ Պարսից արքային հիացում պատճառեց. և նա հրապարակաւ «նուիրեց Տիգրանի

1. Ռս. 501–2. Տրգ. կիւ. 223, — 2. Ատ՝ 65, — 3. կիր. 157, — 4. Ատ՝ 96, — 5. Ատ՝ 65, — 6. Հմմտ. ատ՝ 40, — 7. Անդ,

բազմաթիւ գոհարներ, խնդրելով որ կնոջը տայ, պատերազմի մէջ քաջարար իւր ամուսնոյն հետեւած լինելուն համար[1]». պատիւ մը՝ որուն արժանացող ուրիշ օտարուհիներ չեն յիշուիր այդ առթիւ։

Մեր նախարարք 450ին կը դառնային Տիսփոնէն՝ կեղծ ուրացութեան դիմակն երեսնուն։ Բօթը, կ'ըսէ պատմիչը, մռայլ փոթորկի մը պէս եկաւ հասաւ եպիսկոպոսաց ժողովին, որոնք անտեղեակ անոնց ծածուկ ծրագրին, իսկոյն դիմեցին իրենց վիճակները, «դրդեցին ժողովեցին զբազմութիւն արանց և կանանց, չինականաց և ազատաց,... և արարին զամենեսեան զինուորս Քրիստոսի», ամէն գնով ճակատելու համար մազդեզական կրօնից դէմ, որ կու գար խաւարեցնելու Լուսաւորչին լոյսը։ Պայման դրին իրարու հետ՝ որ ամէն մարդ պիտի կռուէր անխտիր, եղբայր եղբօր, որդի հօր, հայր որդւոյ դէմ՝ որ հեռացած էր աւետարանէն. և ամենէն ուշագրաւը, նա և «կին կռուեցի ընդ առն ամուսնոյ», որմէ բաժնած էր իւր աստուածասէր սիրտը[2]։ Խօսքէն գործի անցան, և կազմեցին բանակ մը, «ոչ միայն արանց քաջաց, այլ և կանանց առնականաց», – որոնք քան զաղջկունս մեծագոյն համարձակութիւն ունէին խառնուելու ընկերութեան մէջ[3], – «ամենեքեան զինեալք և սաղաւարտեալք, սուր ընդ մէջ և վահան ի ձեռին[4]»։

Ի՞նչ պիտի պատահէր, եթէ մեր իշխանք իսկապէս ուրացած լինէին և փորձէին ձեռք մխել եկեղեցեաց։ Այդ հայ ամազոնները զարդի համար չդրին սաղաւարտն ու չրոնեցին սուրը. այլ պիտի մխէին զայն իրենց օտարացած ամուսնաց և ազգայնոց սրտերուն մէջ, և պիտի տապալէին ու տապալուէին ի գետին։ Եթէ ձեռք առին զէնքը, ապա տեղեակ և յօժար էին անոր գործածութեան եւս։ Մինչեւ հօդ հասնելու պէտք չունեցան բարեբախտաբար. բայց ցոյց տուին՝ թէ իրենց չէր պականեր հասնելու կարողութիւնն ու կամքը. և այս արդէն բաւական է ի վկայութիւն իրենց քաջութեան։ Սուրը տեսանք նա և Տարօնոյ տիկնոջ մը ձեռաց մէջ[5]։

Մենք խնամեկան կապեր ունեցանք Ազուանից աշխարհին հետ, որ դրացութեամբ, քաղաքական և ընկերական հաղորդակցութեամբ, լեզուով, բարուք, և մինչեւ դարուն հօն իշխող Բագրատունի տոհմով ալ մեր աշխարհին նահանգի մը պէս էր, և հուսկ խառնուեցան բոլորովին մեր ցեղին հետ։ Հետեւաբար իրրեւ հայուհեաց վրայ պիտի նայինք՝ ինչպէս ըրինք արդէն՝[6] մեր առած ազուան հարսներուն Ատոցմէ մին էր և Շահանդուխտ, դուստր Վարազ Տրդատ իշխանին՝ թ դարուն, թեբեւս մեր ծանօթին իսկ[7], որ (այդ պարագային) յետ իւր քրոջ Սպրամի

1. Փաւն. կիւր. գ, ա. ը, գ։ — 2. Հմմտ. առա՛ 39։ — 3. Առա՛ 112–15։ — 4. եղ. 43–44։ — 5. Առա՛ 302։ — 6. Առա՛ 170, 196, 229։ — 7. Առա՛ 229։

հարս կու գար՝ իւր իսկ վկայութեամբ՝ «ի տունն Թորգոմեան՝» հեծելագնդով մը։ Հասնելով Բաղաց կամ Աիւնեաց սահմաններըը՝ պարեխի մը վրայ, որ կանգնած էր ձորի վերեւ, շրջապատուեցաւ Իսմայելացիներէ, որոնք հրապուրուած անոր գեղոյն համբաւէն, որ նիւթեղէն չէր կարծուեր, կ'ըսէ պատմիչը, «այլ իբր ի լուսատարը օդոյ և յանօար չողից կերպացեալ», եկած էին առեւանգելու զայն, և սկսան կոտորել հեծելազօրքը։

«Ապա լաւ համարեցայ, կը յարէ օրիորդը, քան ի ձեռն այլազգեացն գայլապատառ կորնչել, վասն Քրիստոսին իմոյ գահավէժ մեռանել»։ Կը յիշէ զԱստուածածին ու Հռիփսիմէ կոյսը, ինք զինքն Աստուծոյ կը յանձնէ, կը խաչակնքէ. և «գարձուցեալ զերասանակ երիվարին՝ թռեայ ընդ քարս», կ'ըսէ, և կը հասնի խոր ձորին յատակը, ինքն ու ձին անվնաս մնալով «աներեւոյթ զօրութեամբ», որուն միացնելու ենք իւր սրտի քաջութիւնն ու հեծելութեան մէջ ճարտարութիւնն ալ[1]։ Թշնամիք հիացած՝ կը թողուն կը հեռանան. օրիորդը չնորհակալ կը լինի զինք փրկողին, և հօն կ'ուխտէ մնալ մինչեւ մահը։ Անլսող թախանձանաց ծնողացն ու հարանածուաց, որ կը կոչէին զինքը, մատուռ մ'ու խցիկ մը կը շինէ նոյն ձորին մէջ, և կը կրօնաւորի. և ապա կը վախճանի բարեգործութեամբ առ կարօտեալս ու Տաթեւոյ եկեղեցին[2]։

Ելրակ և իւր չքնաղ ոստանը կը հեծէին բարբարոսաց ճնշման ներքեւ, և քաղաքին բնակիչներն 1124ին հնար մը խորհեցան ազատելու։ Միաբանեցան վրաց Դաւիթ Գ. Թագաւորին հետ, դռները բացին՝ ներս առին զայն, որ բռնեց Անուոյ տէրն Աբլուարդ ամիրային՝ որդւոցն հետ, ու գերի տարաւ, քաղաքն յանձնելով Օրբելեան Ապհեթի և անոր որդւոյն Իւանէի։ Աբլուարդի անդրանիկը Փատլուն, որ կանխաւ ի Խորասան ամիրապետին էր գնացեր, լսելով դաւը՝ բանակ մը կազմեց ու եկաւ պաշարեց ոստանը, որ տարի մը տոկաց անոնց բուռն յարձակմանց, փոխադարձ հարուածներ տալով։

Օր մը կուռի սաստկութեան պահուն պարսպին վրայ հայ քաջաց մէջ երեւեցաւ «կին մի», որ դառելով բացատրութենէդ՝ ազնուական մը լինելու չէ, այլ պարզ քաղաքացի, «առնացի ստացեալ սիրտ»։ Եւ իրեն յարմար զէնք առնելով քարեր, ուժգնօրէն ու մեծ յաջողութեամբ կը վարձէր և «հալածականս առնէր զմարտուցեալսն՝» որ պատուարներէն վեր կը մագլցէին։ Այծեամն էր անոր անունը, կ'ըսէ Սամուէլ, «ըստ արժանի արագութեան իւրոյ՝» որով կը պայքարէր, «առ ոչ ինչ համաբեալ զիւոցուածս նետից՝ զոր վիրաւորէին արտաքուստ» իւր մարմինը։

1. Հմմտ. առա՝ 116։ — 2. Օրբ. 119–20։

Յայտնի չէ՝ թէ այդ վերքերէն մահուան փառքն ալ ժառանգե՞ց հօդ Անուշ այդ քաջարի դուստրը։ Ոստանին պարսպներն հաւատարիմ մնացին Աթեման ու զինակցաց, մինչեւ դժբախտաբար հասաւ նոր և անողոք թշնամի մը, սովը, որ հարկադրեց անձնատուր լինել[1]։

Կիրակոս վանահայր Ս. Աստիանոսի՝ 1473ին կը խօսի յիշատակարանի մը մէջ իւր նախնի Հեթում զօրապետի մասին, որ կ'ապրէր Կոստանդին Դ. ու Լեւոն վերջին թագաւորաց օրով։ Իրեն կենակից ու գործակից էր Զաբլաւուհի, քաջակորով հայուհի մը, որ չէր համակերպած Լեւոնի գերութեան (1375ին) և հայ ազատութեան կորստեանը[2]. և գիշեր մը գաղտ յարձակելով Եգիպտացւոց բանակին վրայ, «արար կոտորած մեծ ընդ առն իւրում Հեթմոյ, և ձերբակալ արար զորդի սուլթանին»։ Հօդ Գրիգոր ոճն մատնիչ՝ սուլտանին խորհրդով կը սպաննէ զՀեթում ու կ'ազատէ կալանաւորը։ Կ'ուզէ դաւել նա և տիկնոջ, որ աւելի զգուշաւոր քան այրը, խոյս կու տայ Կոկիսոնի և Ուշնիոյ լերանց վրայ, և հօն կը թափառի հինգ տարիներ, որ չեն յաջողիր չիջուցանել սրտին կրակը։ Ապա հաւաքելով երեք հարիւր լեռնականներ, «էառ ընդ որդւոյ իւրում զԿապան» գաւառ Կիլիկիոյ, որոյ մասն էր և Զեթուն, «և ազատեաց զազգն (այս ինքն նոյն գաւառացիքն) ի ձեռաց այլազգեաց ամս վաթսուն և հինգ». և զոր անկասկած կառավարեց եւս։

Այս քաջութիւնք գրուեր էին՝ ըստ տեղեկատուին՝ Ս. Կարապետի և ուրիշ երկու վանքերու յիշատակարանաց մէջ[3], ծանուցանելու համար մեզ՝ թէ մեր ամէն պարծանաց վրայ զօրապետուհի մ'ալ պարգեւեր է ազգիս հայ պատմութիւնը։ Հ. Ալիշան կասկածով նայեցաւ այս տեղեկութեան, ըստ որում իւր մասին լռութիւն է Կիլիկիոյ ժամանակագրութեան մէջ[4]։ Բայց կը խորհիմ՝ թէ ծէ դարու անապան խմբագրութենէդ կարելի չէ պահանջել անցելոյն բոլոր դիպուածոց ծանօթութիւնը, մանաւանդ անոնց՝ որ ծածկուած էին առանձին յիշատակարանաց ու դիւաններու մէջ։ Որով կրնանք վաւերական ընդունիլ յիշեալ տիկնոջ ընծայուած արիական գործը։

3. – Գազանաց դէմ. – Եթէ Անուշ ու Կապանի զոյգ դիւցազնուհիք կռուեցան մարդակերպ գայլերու հետ, կայ հայ կին մ'ալ՝ որ ճակատեր է չորքոտանի գայլու մը դէմ։ Շահաբաս երբ գրաւեց զԵրեւան, անոր իշխան կարգեց զԱմիրգունա խան։ Հօն տաճիկ մ'այգի տնկեց, և անոր պահապան դրաւ Սարգիս անուն հայ մը՝ Կոտէից գաւառէն՝ կնոջն ու տղեակ որդւոյն հետ։ Այրը ցերեկը կ'երթար աշխատելու բերդին վերեւ, և կինը կը զարմանէր այգին ու պարտէզը։ Սա օր մ'ըստ սովո-

1. Սամ. 125–27։ — 2. Աստ՝ 297–8։ — 3. Մեզ. 5 Յնր. 1870։ — 4. Սիս. 542։

բութեան մանուկը բնակարանէն իջեցուց հնձանը, և առանց ազխելու դուռը՝ պարտիզի գործին անցաւ։

Այդ պահուն հնձանը մտաւ գայլ մը, և պատռել կ'ուզէր զտպայն։ Մայրը լսելով դրան փակուիլը գազանին եռեւ, գող կարծեց ու հօն դիմեց. տեսաւ անասունը, և ճիչ արձակելով՝ բռնեց անոր երկու ականջներէն ու քարշեց՝ ազատելու համար մանուկը, զոր գայլը չէր թողուր բերանէն. և երեքն անբաժան կառչած միացին իրարու, մինչեւ հուսկ ապա ճիգ թափեց կինը, գազանը քարշեց մինչեւ դուռը, ոտքով բացաւ զայն, և ձայն արձակեց դրացի կանանց, որոյմէ երկու քաջասրտեր գինուած հատոցով ու բրով, փութացին ու սպանեցին անասունը։ Մայրը կասկածով մանկան ողջ մնալուն՝ գազանին ժանեաց մէջ, երբ երեսը բացաւ ու տեսաւ անոր անմեղ ժպտիլը, ուրախութենէն նուաղեցաւ. և «հազիւ յուշ բերին», կ'ըսէ պատմիչը Սարգիս[1] (1631ին)։

Կան հայուհւոյն արուեստեան ուրիշ զանազան յիշատակներ եւս, որոց մէջ խառնուած է վիշտն ալ, և զորս այդ պատճառաւ իսկ կը պահեմ յաջորդ գլխոյն։

ԳԼՈՒԽ ԺԶ

ՏԱՌԱՊԱՆԱՑ ՄԷՋ

Երթանք բարձրանանք այժմ՝ ծանր քայլերով ու բաբախուն սրտով՝ հայուհւոյն գողգոթայիճն վրայ։ Անոր կենցաղը չեղաւ՝ եղո՞ւկ՝ առաքինութեան, բարութեան, իմաստութեան և քաջութեան գործերու ներդաշնակ ու յարատեւ հիւսուած մը, ինչպէս էր իր սեռակցացն ուրիշ մեծ, հզօր ու անդորր ազգերու մէջ. այլ յաճախ բզկտեցաւ տառապանաց ու չարչարանաց փշերէն։ Զեմ խօսիր ամուսնական կամ ծնողական կեանց մէջ պատահած հասարակ նեղութեանց ու ցաւերու մասին, զորս տեսանք արդէն[2], և որոնք յատուկ էին ընդհանուր մարդկութեան. այլ անոնց՝ – և աւելի դառնագունից՝ – որոց բացառաբար ենթարկուած էր հայ կանացի դասը։ Հայաստան, ի բնէ «ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, և զօրութեամբ տկար[3]», և ընկած աշխարհագրական

1. Չ.ք. սրկ. ա, 58։ — 2. Այս՝ 43–47, 51–55, 81–82, 85–86։ — 3. Խոր. ա, գ։

չատ աննպաստ պայմաններու մէջ, իւր վրայ կը հրաւիրէր ատեպ մերձաւոր կամ հեռաւոր հզօրագոյն ցեղերու տիրապետական կամ ընչաքաղց ցանկութիւնը։

Ցանցաւոր մ'էր այդ աշխարհը՝ քաղաքակիրթ, բարգաւաճ և ազատ երկիր մը լինելուն պատճառաւ։ Եւ Ասորեստան, Պարսկաստան, Արաբացիք, Թաթարք և անոնց մրցակից կամ յաջորդ բարբարոսներն՝ հայ պատմութեան մէջ երկար շղթայ մը կը կազմեն մեր գահիճներուն, որ քաջալերուած նա և մեր ներքին պառակտումներէն և անխորհուրդ անջատմանէն քրիստոնեայ աշխարհէն[1], կ'ասպատակէին, կը կողոպտէին, կ'անարգէին, կը սպաննէին, կը գերէին։ Ցաճախ կը կրկնուէին այս ազետները, բայց յարատեւ չէին անշուշտ. ապա թէ ոչ՝ մեր նկարագրած ազգային չէն ու գործօնեայ կեանքը գոյութիւն չպիտի ունենար բնաւ։ Խակ այդ անօրէնութեանց անպակաս և անվրէպ զոհն էր միշտ հայուհին, մատնուելով թշուառութեան, կամ շատ անգամ կրելով իւր վրայ՝ նիւթականէն աւելի՝ բարոյական ու երկարատեւ մահը, մինչ սուրը շուտով վերջ կը դնէր այրերու վշտակրութեան։ Եւ իրաւամբ կը բացագանչէր պատմագիր կաթողիկոսն՝ ազգին ամենէն աւելի մէկ նեղ չըրջանին՝ թէ «ոչ գոյաւ լուծեալ կապարան գառերաց երկրի մերում, և ոչ թօթափեալ փոշի գլխոյ[2]»։ այն գառերաց՝ որոնք արժանի էին բովանդակ երջանկութեան, մեծարանաց ու փառաց։

1։ – Նեղութիւնք եւ մահ։ – Կը սկսիմ նկարագրութիւն հայուհւոյն կենաց մէջ պատահած այն վշտերուն կամ գառն վախճանին՝ որոց կ'ենթարկուէր նա անգութ ձեռքերէ՝ իւր երկրին ու տան մէջ խակ։ Բայց պիտի չանամ արագութեամբ անցնիլ և անցուցնել ընթերցողներս այդ կեղեքիչ տեսարանաց առջեւէն։ Վեր կ'ելլենք ի Դ դար, ուր Պարսից մոլեգին արքայն Շապուհ Բ զրաղած է աւերելու և քանդելու անտէր Ցացած հայ աշխարհը[3]։ Ասպատակ կը սփռէ, կը հաւաքէ անհամար ժողովուրդ Ջարեհաւանի մէջ, ուր կը բանայ վայրագ և իւր ազգին համար զբօսալի հանդէս մը, բոլոր չափահաս այրերը տալով կոխոտել ծանրաբեռնեալ փղերուն երամակաց, և պարսկային այլանդակութեամբ մը՝ «զամենայն զկին և զմանուկ հանել ընդ ցից սայլից»։ այնպէս որ սպանելոց թիւը կը հաշուէր «հազարք հազարաց և բիւրք բիւրուց[4]»։ Արքայից արքային մեծութեան վայել հանդէս մը։

Վարդանանց անհաւասար պատերազմը, աւարտած բարոյապէս ի նըպաստ մեզ և նիւթապէս ի վնաս, կորստեամբ ազատանուոյն մէկ մասին և տարագրութեամբ միւսին, յեղաշրջեց հայ տիկնանց գառուն հեշտ

1. Ագա՛ 144–45։ — 2. Ցհ. կթ. 286։ — 3. Ագա՛ 276։ — 4. Փաւս. 176։

կեանքը[1], և անոնց առջեւ բացաւ կարօտութեան, և դանդաղ մարտիրոսութեան երկար շրջան մը։ Եղիշէ անոցմէ ճանչցած ու պանծացուցած հինգ հարիւրին համար կը վկայէ՝ թէ այդ տխուր պայմանի մէջ իրենց հոգեկան բարձրութեամբ[2] գիտցան տոկալ նիւթական նեղութեանց։ Անոնց բոլոր գանձերն ու երեսաց հարուստ քողերն անգամ յարքունիս գրաւուեցան. և չյիշեցին բնաւ իրենց նախկին փափկութիւնքը. այլ կ'ապրէին չինականաց նման, մանաւանդ թէ «անդրագոյնք եւս քան զնոսա յանձն առին զհամբերութիւն վշտաց»։

Թէպէտ կը պահէին տակաւին իրենց ձեռնասուն նաժշտները, բայց ապրելու ձեւով ու հանդերձով անոցմէ չէին տարբերեր. գետնի վրայ կը ննջէին խոտեղէն անկողնով՝ փոխանակ կակուղ գահոյից։ Ոչ եւս օճառ, կամ անուշահոտ իւղեր, կամ յարդարուճն վարսից, կամ կերպասեայ ոսկեհուռ զգեստներ. ոչ մեծահաց ճաշեր ու շքեղ սպասներ։ Անոնց պալատներն ու զղեակներ տապալած էին Պարսից ձեռամբ. և բուրաստանք ու գինաբեր այգիները լքուած ու չորցած։ Փոխանակ համադամ կերակրոց՝ խոտերով ու կորեկի հացով կը սնանէին. և փոխանակ գահաւորացաց՝ բոկ ու հետիոտն կ'երթային աղօթանոցները, «խնդրեալ ուխտիւք՝ զի համբերել կարասցեն մեծի նեղութեանն»։ Զարչարակից եղան հեառաւոր կապելոց ու «վարդապետք մխիթարիչք» անոնց[3]։

Անոնց տառապանաց սաստկագոյն շրջանը տեւեց 451էն 457 թուականը, յորում Թագաւորեց Պերոզ, իմաստուն քան զՅազկերտ, արձակեց մեր իշխանաց կապանքը, զանոնք արքունի ծառայութեան կոչեց, և ոճիկ կարգեց անոնց ի Հրեւ, և իրենց կանանց՝ Հայաստանի մէջ, մինչեւ 463 տարին՝ որ աքսորականաց պիտի առաջնորդէր իրենց տները[4]։ Անոնց պանդխտութեան այդ երկրորդ մասին մէջ եւս հայ տիկնայք կը շարունակէին անանիլ իրենց ձեռագործով, և սահմանուած ոճիկը կը յղէին «ի մխիթարութիւն» իրենց հեռաւոր սիրելեաց։ «Անարիւն ճիպոտանց նմանեցին, կ'ոգէ ազու Եղիշէն, որ երգոյն քաղցրութեամբ առանց կերակրոց կեան»։ Եւ կը յարէ՝ թէ ի հեճուկս իրենց տառապանաց ու վշտաց՝ «ոչ ինչ կասեալ թուլացան յերկնաւոր առաքինութենէն։ Արտաքնոցն երեւէին իբրեւ այրիք սգաւորք և չարշարեալք, և յոգիս իւրեանց զարդարեալք երկնաւոր սիրովն[5]»։ Եւ այս ամէնն արդիւնք իրենց առացած նուրբ դաստիարակութեան[6]։

Հինգերորդին յաջորդող բոլոր դարերու մէջ ունեցանք մէկ մէկ եղիշէ, աւելի կամ նուազ պերճախօս, հայուհւոյն թշուառութիւնքը պատմող,

1. Աստ՝ 17–21, 115–17։ — 2. Աստ՝ 158։ — 3. Եղ. 155–56. Փրպ. 331–32։ — 4. Փրպ. 332։ — 5. Եղ. 157–58։ — 6. Աստ՝ 11–12։

որոց թուարկութիւնն երկար կը լիներ։ Կը բաւականանամ յիշել քանի մը ցայտուն պատահարները միայն։ 1317ին Ալպուսայիտ կամ Պուսայիտ ղանին թագաւորութեան առթիւ՝ թաթար զօրագլխաց միջեւ կռիւ ծագեցաւ. և այդ չարժմանց ժամանակ շատ հայ գաւառներ, վանքեր ու եկեղեցիներ ոտնակոխ եղան և աւարի մատնուեցան, կ'ըսէ Ստեփաննոս գրիչ. և քրիստոնէից բոլոր անասունքն ու ստացուածքը բնաջինջ կողոպտեցին, մինչեւ «զայր և զկին ամենեւին մերկ խայտառակ թողեալ», ինչ որ Ադամէն ցարդ լսուած չէր, կ'ըսէ[1]։ Անամօթ և անյագ բարբարոսներն այդ ամօթն ալ կրել տուին հայուն և հայուհւոյն։

Լանկթամուր թաթար բռնաւորն 1403ին գնաց Աեբաստիոյ վրայ, որ Բայազիդ Իլտրում սուլտանի ձեռքն էր, և ի սկզբան մերժեց յանձնել քաղաքը։ Ցետոյ բարբարոսին խոստման վրայ քաղաքացիք բացին դռները, որոյ փոխարէն յաջորդեց կողոպուտ և կոտորած. «զկանայսն յագիս ձիոցն կապել և արշաւել» տուին. և «զորդիս և զդստերս» անթիւ բազմութեամբ հաւաքելով դաշտավայրի մը մէջ, անգթաբար կոխոտեցին «իբրու զորայս կամնասայլից[2]»։ Գազանացեալ մարդկութիւնը սահման չունի իւր կրից ու գործոց մէջ, թէպէտ խուժդուժ լինի, թէպէտ ծածկուած քաղաքակրթութեան դիմակով։

Գրիգոր Տղայ Երուսաղեմի ողբին մէջ յետ նկարագրելու անոր գրաւումն 1187ին Սալահատինէ և կրած չարիքները, կ'անցնի յիշել նա և ուրիշ քրիստոնեայ աշխարհաց տառապանքները նոյն Թուրքմանաց երեսէն. այն է կողոպուտը, աքսորն ու սովամահ կորուստն օտարութեան մէջ։ Եւ կը բանայ սրտաճմլիկ տեսարաններ, զորս եթէ Լեւոնի քաջութիւնը խնայեց Կիլիկիոյ այդ առթիւ, սակայն բարբարոսաց միւս յարձակմանց ժամանակ կրկնուեցան նա և հայ ժողովրդեան մէջ, որոց պատկերն իսկ թերեւս կը փոխադրէր քերթողն օտար գաւառաց մէջ։ Մաս մ'անորմէ կը քաղեմ հօս։ Ժողովրդեան հետ մեծատունք ալ, կ'ըսէ, յետին չքաւորութեան կը մատնուէին. այնպէս որ ոչ միայն ազնուական այրերը, այլ և «Տիկնայք՝ որ ճոխ տունս ունէին, – Եւ մեծաքսօք պերճանային, – Հացակարօտք երեւէին, – Ծածկոյթս անձանցըն խնդրէին։... – Եթէ մուրալ պատկառէին, – Այլ ի սովոյն յանդգնէին։ – Ծուրեալք ի ցաւս ախտանային, – Ոն անդր և աստ մեռանէին։ – Մանկունքն ի մարմըն հայէին, – Մի թէ կինաց հնարս առնէին։ – Մարքն ի տեսոյն խորովէին, – Արագ ըզկեանս վըճարէին. – Հարքն ի գորով տղայոց լային, – Աղիողորմըն ճըչէին – Ի տեսանելըն զոր սնուցին – Գառըն կարեօքըն ցաւագին. – Ընդ մեռանել մանկանց նոցին – Ինքեանց հոգիքըն քաղէին»։

1. Հդ. յշ։ — 2. Մծփ. 64-65։

*Այդ ճգնաժամին մէջ դառնագոյն էր անշուշտ այրի կանանց վիճակը, զոր ողբերգուն կը նկարագրէ յատկապէս. «Որբեւայրիք անցեալ ճնային – Ի հարուածէ դառըն վշտին. – Աղիողորմըն նայէին – Որ ի նոսայն իսկ հայէին. – Եւ որ գըթով հարցանէին, – Լալով տային զպատասխանին։ – Ոչ դեղ ցաւոցըն գտանէին, – Ոչ բըժըշկի ծախք ունէին։... – Եփեալ սըրտիւք խորովէին, – Ողբերգական ձայնիւ լային, – Ցորժամ ի յանց ճանապարհին – Մահ ժամանէր որդոց նոցին։ – Զաչս ի յերկինս համբառնային, – ԶՅիսուս Քրիստոս նկատէին։ – Եւ գերեզման մին միակին – Ոչ պատահէր, այլ երկակին. – Զմինն առ միւսովըն թաղէին, – Զորդիս ի գիրկ մարց դնէին։ – Ողջոյն ընդ ձեզ, հարքն ասէին, – Հապա ըզհետ գամք ձեր հետին։ – Տըղայքն ըզմահ տեսանէին – Եւ ի յահէն տագնապէին։... – Քուերք եղբարց համբոյր տային, – Գիրկըս միմեանց արկանէին. – Ցաւակցաբար գայս ասէին՝ – Թէ Գնացէք, գամք առ ձեզ վաղուին։ – Եւ ոչ լինէր սուտ բանք նոցին, – Այլ հապըշտապ կատարէին։... – Ոմանք համբոյր միմեանց տային – Եւ յանցըս կից ճանապարհին, – Եւ չուտափոյթ անցանէին, – Այեն՝ Այհա գայ թշնամին։ – Իսկ այլք ընդդէմ միմեանց լային, – Զողջոյն յետին պահանջէին[1]»։ Եւ այս աղիողորմ տեսարանը դադար ունէր՝ ըսինք՝ մեր աշխարհին մէջ, բայց ոչ վերջ, ոչ ազգիս և ոչ ողբերգուաց համար։

Կ'անցնինք 1605 թուականը, ուր Սարտար Ջղալ օղլին Կոստանդնուպոլսէն կ'երթայ ի Վան, բանակ կը կազմէ, կը զարնուի Շահաբասի հետ, կը պարտուի ու կը փախչի վերատին Վասպուրականի ոստանը. կ'աւերէ կը կողոպտէ ամբողջ նահանգը, որուն կը յաջորդէ սոսկալի սով մը. այնչափ՝ որ կը ստիպէ ուտել անխտիր ամէն տեսակ անասուն։ Հայրեր կը վաճառէին իրենց զաւակն երկու կորեկ հացի. և որ աւելի սոսկալին է, «կերաւ մայրն զորդին», կը գրէ ականատես մը, կարապետ երէց։ Սովէն կը մեռնին «հազարք հազարաց և բիւրք բուրուց», և ճանապարհները կը ցրուին կը կորնչին անդարձաբար հեռաւոր վայրերու մէջ[2]։

Մեր ցարդ յիշած օրինակներն ազգիս և հայ կնոջ համախումբ տառապանաց դրուագներն էին, և յատուկ մեր անտիրութեան և օտար տիրապետութեանց չրջաններուն։ Բայց նման վշտեր կը հանդիպէին երբեմն նա և հայ թագաւորութեան օրով. և այն ժամանակ հասարակաց մարտիրոսութեան մասնակից էր արքունիքն ալ՝ նիւթապէս և աւելի շատ բարոյապէս։ Թէ որպիսի ալիքներ կը փոթորկէին յայնժամ մեր իշխանաց՝ թագաւորին ու թագուհւոյն սիրտն ու կեանքը, յիշենք իբր օրինակ՝ Ե Լեւոնի ու Կեռանի պարագայն։

1. Գրչ. 928 Ա. Ղազ. էջ 621–24. — 2. Արց. 297.

1266ին եգիպտացիք ասպատակելով ի Կիլիկիա, այրեցին Սիսն ու Մսիսը, տիկնոջդ քաջարի տագրը Թորոս սրախողխող զգեանեցին կռուի մէջ[1], և իւր ամուսինը՝ դեռ գահաժառանգ՝ գերի տարին յԵգիպտոս. և որ նոյն տարին ազատեցաւ «խնամօքն Աստուծոյ յերկաթի հալոցացն» ու դարձաւ պատուով՝ ի ցնծութիւն իւր սրտին և ազգիս[2]: Երկար չտեւեց այդ ուրախութիւնը. զի 1274ին եգիպտոսի պնդուխտար սուլտանն իրր հարիւր հազարի բանակով մը թափեցաւ Կիլիկիոյ վրայ. և բոլորովին անպատրաստ գտնելով զՀայս, «ցիր և ցան արար զնոսա, և զամենայն քաղաքս և զգեօղս զդաչտայինս և զլեռնայինս հրակէզ արար», և այր ու կին կոտորեց, մանր տղայքը ձիերու կոխան ըրաւ, և «զաղջկունս և զմանկտիս» գերի տարաւ իւր աշխարհը: Անոր համայնաջինջ ճիրաններէն զերծ մնացին լոկ քարանձաւներն ու բերդեր: «Եւ զաղէտս սորին և զկսկիծն օրպէս կարացից ընդ գրով արկանել», կը բացագանչէ Կոստանդ յիշատակագիրը[3]: Ո՞վ կրնայ պատմել մանաւանդ փոթորիկը Լեւոնի ու Կեռանի զգայուն սրտերուն, որոց արքայական պսակները, դեռ հազիւ չորս տարի յառաջ բոլորուած, կը ներկուէին ազգին արեամբ, և կը համակուէին սեւ ագով:

Բայց այդ չափով չվերջացաւ աղէտը. Լեւոնի հօրեղբայրն 1280ին կ'ըսէ՝ թէ աւետարան մ'է գրեր «ի յոյժ տրտմութեան ժամ». զի Եգիպտացիք երեք անգամ «հրձիգ զամենայն Կիւլիկիա արարին, զորս հուրն անչէջ կիզեացէ զնոսա[4]»: Այսպէս Թեւռանուհի ներբազած դստեր տիկնութեան առաջին տարիներն եղան սարսափի և արտասուաց շրջան մը. ոչ միայն արտաքին թշնամեաց պատճառաւ, այլ և ներքին պառակտմանց, ինչպէս 1274ին կը պատմէ Թորոս սարկաւագ՝ թէ այդ տարւոյն իսկ «բազում երկպառակութիւն եղեւ ի սատանայէ ի զօրս Հայոց, ուստի ոմանք ապստամբեցին ի Թագաւորէն շար խորհրդովք, որք չարաւ սատակեցան[5]»: Լեւոն աւելի փորձառու, գիտցաւ ապա մերթ զինուք և մերթ քաղաքագիտութեամբ իւր սահմաններէն հեռի պահել օտար թշնամիներն ալ[6]: Անկասկած այդ ցաւերն եւս կրծեցին շուտով փափկասիրտ դշխոյին կեանքը[7], որուն նախախնամութիւնը խնայեց տեսնել նա և այն աղետները՝ որ պիտի հասնէին յետոյ իւր զաւակաց գլխին:

Եւ Կեռանի նման ուրիշ քանի ազնուագոյն հոգիներ, թագուհիք ու տիկնայք, եթէ ի Կիլիկիա և եթէ ի մեծն Հայաստան, բարբարոսաց ամբարշտութենէն իրենց ժողովրդեան հետ ողջակիզուեցան վշտի խարուկին վրայ, իրենց ոսկի և ականակուռ թագը վերածելով փշապսակի:

1. Ասո՝ 172. — 2. Հէթ. յտ. 1268, 1269. — 3. Անդ՝ 1274. — 4. Անդ՝ 1280. — 5. Անդ՝ 1274. — 6. Զմշ. գ, 277-79. — 7. Ասո՝ 86.

2. – Անարգութիւն. – Նուազ ծանր էր հայուհւոյն համար տառապանքը կամ մահն ինքնին, – քիչ յետոյ փաստերը պիտի խօսին, – քան դաւն անոր պարկեշտութեան դէմ՝ զոր ներքին և աւելի յաճախ արտաքին անասնաբարոյ թշնամիներ ի գործ կը դնէին, մինչ կային անոր պատուոյն նախանձայոյզ պաշտպաններ ալ[1]: Տեսնենք քանի մ՝օրինակ:

Ծանօթ են Ներսեսի մեծագործութիւնք ի բարեզարդութիւն հայ աշխարհին, որոց դէմ ատամ կը կրճտէին Ա.րշակ ու Պապ: Վերջինս հուսկապա Թունալից բաժակով մը խաւարեցուց այդ արեւը նոյն ինքն արքունի հիւրամեծար սեղանին վրայ. և քանդեց անոր կառուցած որբանոցները, այրենոցները, հիւանդանոցներն ու կուսաստանները[2], որոնք առաջին անգամ երեւած էին հայ հողին վրայ, և անոր տուած քաղաքակրթական մեծ փայլ մը: Եւ որ աւելի խորշելին է, ինքն Պապ ի մանկութենէ ապականուած[3], նոյն մենաստանաց մէջ հաւաքուած կուսանները «տայր հրաման ի խառնակութիւն պղծութեան[4]», մրցելով չնաբարոյ հեթանոսաց հետ: Իր ոճիրները քաւեց Տերենտի ընթրեաց մէջ, իր արիւնը խառնելով բռնած տաշտի գինւոյն հետ[5]:

Տեսանք կանխաւ՝ թէ ինչպէս Սմբատ արքայ կը յանդիմանէր իր քեռայրը Դերենիկ՝ իրրեւ դարանակալ իր ազատաց կանանւոյն համեստութեան[6], որուն կը հանդուրժէին աւ երկիւղի անոնց թուլասիրտ այրերը. և որուն վերջ դրաւ իւր չարաչար վախճանը: Բայց գայն գլեց Ռուբինեան քաջին Բ Թորոսի[7] վատ եղբայրը Մլեհ[8], «այր գազանամիտ, չարաբարոյ և անողորմ». բռնակալ Կիլիկիոյ և կատարեալ արիկայ մը, որ եպիսկոպոսաց ատամները կը թափէր, ուր ոսկի կամ արծաթ կար՝ կը կողոպտէր, և «զկանայս պարկեշտս և համեստս խայտառակէր», կ՝ըսէ պատմիչն, «անամօթ լրբութեամբ»: Սակայն 1175ին լուծեց այդ չարեաց վրէժն՝ իւր իսկ իշխանաց ձեռամբ, որոնք «մխաբանեալ սպանին զնա ի քաղաքն Սիս՝ յաղագս անհանգիստ բարուց իւրոց[9]»:

Գեղեցիկ ու շուայտ Անուշ[10] վախճանն հասած էր: Զարմաղան 1236ին դեսպանները ուղարկեց հօն, պահանջելով հնազանդիլ իրեն. իսկ քաղաքացիք վատահ իրենց պարսպաց վրայ, արհամարհեցին ու կոտորեցին զանոնք: Կատղեցաւ թաթար բռնաւորը, և եկաւ պաշարեց ոստանը, որ ստիպուեցաւ ի վերջոյ անձնատուր լինել, և բոլոր բնակչութիւնը սրոյ ու գերութեան մատնուեցան: Դիակները դիզուեցան՝ քարանց դերբըկներու նման, և քաղաքը քանդուեցաւ: Եւ այդ ամէն չարեաց հետ՝ «կա-

1. Ա.տա՝ 126-27, — 2. Ա.տա՝ 167, — 3. Ա.տա՝ 91, — 4. Փաւս. 228, — 5. Նոյն՝ 233. ատա՝ 144, — 6. Ա.տա՝ 46, — 7. Ա.տա՝ 101, — 8. Ա.տա՝ 95, — 9. Տրտ. կհ. 257, 260, — 10. Ա.տա՝ 187,

նայք պարկեշտք և ողջախոհք մատնեալք ի խայտառականս ճակաճան և վաւաչ մարդկան», և քաղաքին մէջ բնակող հաւատաւոր կուսանք «պըղծեալք պէսպէս պոռնկութեամբք և ապականեալք անկարգութեամբ», եղկելի կերպով վախճանեցան[1]։ Ի՜նչ տխուր պատկեր։

Սոսկալի էր Լանկթամուրի առաջին ասպատակութիւնն ալ 1387 թուին, յորում հարիւր հազարով թափեցաւ մեր աշխարհին վրայ, անբաւ աւերմունքներով ու կոտորածներով. որոց հետ «զտղայն առաքիւր ձիոց առնէին, զկանայն խայտառակէին, զմանկունս նոցին գերի վարէին», կ'ըսէ սարսափմամբ յիշատակագիրը[2]։

3. – Ապաստանարանք. – Եթէ բռնութիւնը կը դարանէր յաճախ հայ կնոջ կեանց կամ պատուոյն, Հայաստան չատ տեղեր անոր կ'ընծայէր բնական և արուեստական պատսպարաններ. այս ինքն լեռներ, այրեր ու բերդեր, որոց վերջինք ուրիշ ազգերու քով իշխանութեան ու զօրութեան կեդրոններ էին, իսկ մեր բազմավտանգ աշխարհին մէջ աւելի քան զայդ՝ «ամուրք ապաստանի». մանաւանդ տոհմիկ կանանց համար՝ ըստ Եղիշէի[3]։ Անոնք կը տոկային թշնամեաց յարձակմանց, բայց ոչ երկարատեւ պաշարման, որոյ հետեւանքը սով էր. նմանապէս լեռները կ'ապահովէին զանոնք, ցորչափ իրենց թաքստոցները ծածուկ կը մնային։ Բայց չատ անգամ անոնց ապաւինած ամբոխն ալ կը մատնուէր անագորոյն թշնամեաց ձեռքը, և վիճակակից կը լիներ միւս թշուառաց։ Ցիշենք քանի մը դիպուածներ։

Քաներփոն իւր նահանջի ժամանակ՝ Տայոց աշխարհէն կ'անցնէր։ Բնակիչները նկատելով՝ որ այդ օտար զօրագունդը պիտի կորզէր իւր բոլոր ուտեստը, և ձմրան խորը գիրենք սովի մատնէր, կանխեր ամրացեր էին, միասին տանելով իրենց ամբողջ պաշարը։ Ցոյներն անոցմէ նկատեցին բարձրութեան մը վրայ բազմութիւն մ'արանց, կանանց և անասնոց, որոց դէմ կռուելու մղեց գիրենք քաղցը։ Վայրը գժուարին էր, և ատիպուեցան յարձակիլ ջոկատներով, և երեք անգամ յետ մղուեցան անոնց քարի կարկտէն՝ խորտակուած սրուններով ու կողերով։ Բայց ամէն հնարք ի գործ դրին, որով մօտեցան գրաւելու բարձունքը։ «Ա.յն ժամանակ, կը գրէ ատտիկեցի զօրապետը, պարզուեցաւ ահաւոր տեսարան մը. կանայք նախ վար կը նետէին իրենց տղայքը, և ապա իրենք կը նետուէին, և ամուսիններն անոնց կը հետեւէին», և կը կոտորուէին ժայռն ի վայր, յարձակողաց ձեռքը չընկնելու համար. այնպէս որ ծեծին քիչ անձինք միայն ու գերի բռնուեցան անոցմէ[5]։ Այդքան արիասիրտ

1. Կիր. 138–40։ — 2. Հայ. յիշ. 1389։ — 3. Առա՛ 14–15։ — 4. Առա՛ 111։ — 5. Քաներ. Նէյ. Դ, է։

Հայ տիկին և Պարկեշտուհի ՃԲ դարու՝ «Ատլին Հայաստանի» մէջ, ըստ հրատարակութեան կատոլիկ վենետիկեան Վենկելիոյ՝ 1590 թուականէն։

էր ուրեմն հայ կինն այդ ժամանակէն, կռուելու և ապա խզելու համար իւր կեանքը, որպէս զի չմատնուէր թշնամեաց։

Աւելի ապահով ու հանգիստ էին ամրոցները, բարձրակառոյց և անառիկ պալատները, որով ազնուականութիւնն անոնց կ'ապաւինէր։ Տեսանք՝ որ Արտագերք տասնուեօթն հազար հոգի կրցաւ պատսպարել ու կերակրել տասնուչորս ամիս[1]. և յետ անձնատուր լինելու՝ Պարսիկներն ինն օր աշխատեցան կրելու անտի «զգանձս թագաւորին Հայոց[2]», յորում պէտք է իմանալ անշուշտ պաշարն ալ, որ յետ սպառման բնակչաց՝ ինքն անապատ կը մնար։ Եւ Լամբրուն խաբէութեամբ միայն առնուեցաւ Հեթմեանց ձեռքէն[3]։ Ատոնց նմաններն – եթէ ոչ հաւասարներ – Հայաստան շատ ունէր, ու կը յիշուին անոցմէ հետեւեալք։

Մանուէլ Մամիկոնեան ու նիզակակիցներն երբ պիտի ճակատէին Պարսից ու Մերուժանայ դէմ[4], խորհելով որ պատերազմը կրնար նա և տարբեր ելք ունենալ, խոհեմութիւն համարեցան՝ Ջարմանդուխտ թագուհին, անոր երկու պատանի զաւակներն և «զիւրեանց կանանին ընդ նոսա՝» յղել Վարագ կոչուած մեծ լերան ամրոցը, որպէս զի յանկարծ թշնամեաց ձեռքը չընկնէին։ Ցաղթանակը չահեցան[5], և նոյն դղեակը պէտք չունեցաւ ցուցնելու իւր ամրութիւնը։

Վարդանանց մարտին ձախողուածով՝ Հայաստան ասպարէզ եղաւ Պարսից արշաւանաց։ Վասակ անոնց առաջնորդ դարձած, կ'աշխատէին համոզել զՀայս խոնարհիլ թշնամեաց լծին ներքեւ։ Բայց շատեր անվըստահ անոնց խոստման, մեծ բազմութիւն «արանց և կանանց», հարսներու և կուսանաց՝ «հասեալ ունէին զամուրս անապատին և զանխոց տեղիս բազում լերանց», ուր քարանձաւներ կային ապաստանելու. իսկ ազնուական դասէն շատեր աշխարհին կեդրոնական մասին բերդերը բռնեցին, և ուրիշներ Խաղտեաց ու Տմորեաց ամրութեանց և Արձախոյ թանձրախիտ անտառներու մէջ ապաւինեցան, տանելով զրկանաց, պատկելով գետնի վրայ, անտրտունջ համբերելով «խոտաբուտ կերակրոցն» և չյիշելով «զսովորական խորտիկն», մինչեւ անցաւ քաղաքական երկարատեւ փոթորիկը[6]։

Աչոտ պատրիկ Բագրատունի էր դարուն՝ երբ հալածուած Մամիկոնեան Գրիգորէ ու Դաւիթ, յԱտրիա պիտի երթար՝ բողոքելու Մրուան իշխանին, Դարիւնից բերդին մէջ հաւաքեց «զաղխս տան իւրոյ», նոյնպէս և «զտիկինն և զամենայն ընտանիս իւր», պահապաններ ալ թողլով ամրոցին[7]։ Եւ անոնք հօն մնացին անվնաս իւր բացակայութեան շրջանին։

1. Ասո՝ 276։ — 2. Փաւս. 171։ — 3. Ասո՝ 65։ — 4. Ասո՝ 127։ — 5. Փաւս. 252, 254։ — 6. Եղշ. 97։ — 7. Գ.Ա. 119։

Եթէ այդ ամրութիւնք պահպանեցին իրենց ապաստանեալները, եղան և ուրիշներ՝ որ չունեցան այդ պարծանքը։ Իւր բարդ հանգամանօք մեծապէս ուշագրաւ է պաշարումը Բիւրական ամրոցին, ուր 883ին ապաստանած էին Նըսր ոստիկանի ահէն՝ Սահակ, դրան եպիսկոպոս հայրապետին, քանի մ՝եկեղեցականներով, և ժողովուրդ՝ «բազում կանանց և մատաղ մանկտւոյ» և ծերերու հետ. նոյնպէս և զինուորականներ՝ որ փութացին ի պաշտպանութիւն բերդին։ Ա.րաբացիք իրենց ամբոխով եկան պաշարեցին զայն, և առաջին օրն հանդիպեցան բուռն ընդդիմութեան մը։ Պաշարեալք կասկածելով իրենց ապահովութեան մասին, ուզեցին նախ զօրանալ հոգեպէս, և յաջորդ առաւօտ եպիսկոպոսէն խնդրեցին ս. հաղորդութիւնը։ Նա խրախուսեց նախ զանոնք. ապա պատարագեց, մինչ դեռ բոլորը կ՝աղօթէին եռանդագին, և ս. խորհուրդը բաշխեց ամենուն «ըստ սակի յետին թոշակի»։ Թշնամեաց յարձակումը վերսկսաւ ու տեւեց եօթն օր՝ նոյն հակառակ արդեամբ անոնց համար, մինչ կղերական դասը կ՝աղօթէր անդադար, կը զօրանար ու կը զօրացնէր պաշարեալները։

Ա.յն ժամանակ յառաջ անցաւ մատնութիւնը. ներքին զօրականներէն ոմանք «զողորմութիւն և զհաւատս ուրացեալ», բերդը տուին Ա.րաբացւոց, որոնք ելան վեր ու գլխատեցին բոլոր եկեղեցական և աշխարհական այրերը՝ բաց ի սակաւուց, աւելի քան երկու հարիւր հոգի, անոնց գլուխներն ոստիկանին տանելու համար։ Իսկ «զտղայս սպանեղոյն և զկանայս գերի առեալ» գնացին, մինչ անոնց լացն ու պաղատանքն առ Աստուած՝ ազատելու «յանօրէն գերչացն անարգել պղծութեանցն», կ՝ըսէ պատմիչը, «տուչորէր զսիրտս ամենայն լսողացն»։ Երբ հասան Նըսրի առջեւ, Աստուած չարժեց անոր սիրտը, և գերիներն արձակել տուաւ։ Իսկ դղեկին մատնիչները, որ մեծ վարձատրութեանց ակնկալութեամբ եկած էին, արժանաւոր հատուցում ստացան սատակումը բրոնաւորէն իսկ[1]։

Ասոր վիճակակից եղաւ Սիւնեաց երրորդ բերդն ալ, ուր 914ին ապաւինած էին առաքինակրօն տիկնայքը, Շուշան՝ մայր Սմբատայ Սիւնեաց իշխանին, անոր կենակիցը Ասխիա՝ իւր առնգեայ տղայով, Սահակ եղբօրը կինը[2], և ուրիշ ազնուական «արք և կանայք»։ Զարաւէրն Ցուսուփ ոստիկան յետ նենգութեամբ կալանաւորելու զՍմբատ Ա.[3], քալեց նոյն դղեկին վրայ, և սկսաւ կռտոպի մարտը ներսէն ու դրսէն։ Բռնաւորն հօն իսկ Հայոց հաւատացեալ արքայն բարձրացուց մարտիրոսաց պատուոյն[4]. և կռիւը վերջացաւ ամրոցին պարտութեամբ ու բերդականաց

1. Յհ. կթ. 425-41։ — 2. Ա.ստ՝ 158։ — 3. Ա.ստ՝ 294։ — 4. Ա.ստ՝ 97։

չատերուն կոտորմամբ։ Իսկ մեծ տիկնայքդ ձերբակալուեցան և գերի տարուեցան[1]*, որոց դեռ պիտի հանդիպինք ապա։*

Մանուէլ Կոմնենոս կայսրն 1159 *թուին մեծ բանակով մ'եկաւ մտաւ ի Կիլիկիա, և նստաւ Մսիս քաղաքին մէջ։ Նպատակն էր վրէժ խնդրել Յունաց մեծ հակառակորդէն՝ Ռուբինեան Ե Թորոսէ, որ ծանր վնասներ հասուցած էր անոնց*[2]*։ Հայոց իշխանը գուշակեց անոր միտքը, և իսկոյն «ամրացուցանէր զկինն իւր և զորդիս և զգանձ ի Տաճիկ քարն», որ աւելի բախտաւոր եղաւ քան նախկին երկուքն ու պահեց իրեն ապաւինածները։ Իսկ իշխանն իւր գնդով կը թափառէր Տաւրոսի ժժուարամատոյց կողմերուն մէջ, մինչեւ կայսրը խաչակրաց միջնորդութեամբ հաշտուեցաւ իրեն հետ*[3]*։*

1387 թուին Թամուրլանկի ասպատակութեանց ժամանակ Մշոյ ժողովուրդն ահաբեկած՝ փախուստ տուած էր Սասնոյ խուճ լերան անտառաց մէջ։ Անօրէն Թաթարները դիմեցին անոնց դէմ, որ խուճապի մատնուեցան։ Փախստէից մէջ տեսնուեցաւ մանկամարդ մ'ալ նոյն գաւառէն, «սրբասէր և երկիւղած», մայրենի լանջից վրայ սեղմելով եօթնամեայ մանուկ մը՝ «յոյժ պատուական և բաղձալի, և դէմք կերպարանացն իբրեւ զերեսս հրեշտակի»։ Տեսաւ՝ որ թշնամիք մօտեցան իրեն. և չհանդուրժելով իր «ցանկալի» զաւակին կորստեան և իրեն անոնց ձեռքը մատնուելու և անարգուելու գաղափարին, ահաւոր որոշում մը տուաւ։ Պնդացուց գորովագութ սիրտը. առաւ սուր մը, և բռնեց մորթեց սիրոյն պտուղը. յետոյ վազեց ելաւ բարձրաւանդակ ժայռի մը վրայ, գահավէժ վար թռաւ և աւանդեց հոգին, աչքերն երկինք սեւեռած, և «գոհութեամբ փառաւորելով զանուն Յիսուսի Քրիստոսի[4]*», որոյ համար զոհեց աղիքն ու անձը։*

Թամուրլանկ յետոյ խաղաց Վանայ վրայ, ուր էր ապստամբ Եզդի ամիրան, և որ քրիստոնէից բազմութեամբ ամրացաւ քաղաքի բերդին մէջ։ Յետոյ հարկադրեցաւ յանձնել բերդը գազանին, որ հրամայեց «զկանայս և զմանկունս առնուլ ի գերութիւն», և այրերն՝ հայ թէ օտար՝ բերդէն վար նետել. այնպէս որ ամրոցին շրջակայքն արեամբ ու դիակներով ծածկուեցան։ Եւ «ո՞վ կարէ պատմել զթիւ գերեացն և զսպանումն անմեղաց», կը բացագանչէ պատմիչը[5]*։*

Կարգն եկաւ Պարսից Աքանդար Թագաւորին, որ 1430*ին սկսաւ իւր ասպատակութիւնքը, և գնաց Աղձիշու վրայ։ Քաղաքին բազմութիւնը կանխեց ապաստանեցաւ «ի լերինս և ի բլուրս, ի ծերպս և ի ծակս*

1. Յհ. *կթ.* 298, 302-3. — 2. Ասո՝ 325-26. — 3. Տրգ. *կհ.* 238-39. — 4. Մխ. 25-26. — 5. Նոյն՝ 30.

վիմաց»։ Թշնամիք հասան պաշարեցին զանոնք, կոտորեցին որչափ կամեցան, «և զկին և զորդի ի հարանցն յափշտակեալ, գերի առեալ տանէին[1]»։

Թէ այդ մարդակերպ հրեշներուն օրով որպիսի՛ սարսափի և խուճապի մէջ կ'ապրէր անզգաստ հայն ու հայուհին, լաւ կը զգացնէ աւետարանի ընդօրինակող մը՝ 1392 թուին, գրելով՝ թէ նոյն տարին յանկարծ կը հասնի Լանկթամուրի վերագարձին համբաւը. ի լուր որոյ «ձեռս թուլացաւ, կ'ըսէ, միտս կուրացաւ, ամենայն անգամօքս դողամ»։ Եթէ այր մ'այդպէս, ինչ կը զգային ուրեմն հայ կինը, աղջիկն ու մանուկը։ Կը բաւէ նկատել՝ թէ համբաւը միայն բաւեց հօդ՝ որ ամէնքը «փախուցեալք ի լերինս և յառապարս և ի ձորս երկրին», երանի տային մեռելոց[2], որոնք մի անգամ մեռան, մինչ թշուառ Հայութիւնը կենդանւոյն կը մեռնէր անդադար սարսափի մահը, որ կը կրծէր առանց ապառելու։

Վերջին ու ծանրագոյն վիշտն ազգիս համար, – չեմ ուզեր յիշել և յիշեցնել թարմագոյնն ու դառնագոյնը, – Շահաբասի հրամանաւ այրաբատեան Հայութեան ի Պարսկաստան փոխադրութիւնն եղաւ 1605ին։ Ուզեցին միասին տանիլ Գառնոյ բնակչութիւնն ալ, որոնք փախան որչափ յաջողեցան, և իբր հազար հոգի ապաւինեցան բարձր այրի մը մէջ։ Պարսիկներն եկան հօն, մտան ներս ու սկսան կոտորել այրերը, պառաւներն ու տնեցայ մանուկները։ Իսկ «կանայք և տղայք և աղջկունք» երբ տեսան՝ թէ գերի պիտի տարուէին ու մատնուէին անոնց անբանութեան, լաւագոյն համարեցան մահուամբ փրկել իրենց պատիւը։ Եւ նորոգուեցաւ հօն Քաենոփոնի նկարագրած տեսարանը[3]։ «Բազումք ի նոցանէ, կ'ըսէ պատմիչը, պատէին զերեսս փակեղամբ և ձորձով իւրեանց», չտեսնելու համար անդնդին սարսափը, վար կը նետուէին ու կը ջաղջախուէին։ Իսկ ճեացեաններն հետեւեցան իրենց սէր բախտին ի Պարսկաստան[4]։

Այսքան էր մեր աշխարհի ամրութեանց օգնութիւնը՝ զոր կ'ընծայէին հայ ժողովրդեան՝ բարբարոսաց յարձակմանց ժամանակ. մերթ բաւական ու մերթ անչահ մեծագոյն զօրութեան առջեւ։

4. – Տարագրութիւն. – Հայուհին, ձերբակալուած իբր տնէն կամ թաքստոցէն, և իբր մատաղութեան ու գեղոյն չնորհիւ զերծած նիւթական մահէն, կ'երթար բարոյական ծանրագոյն մահուան մը. անջատուած – ընդհանրապէս յաւերժաբար – իբր տնէն, աշխարհէն ու սիրելեաց գրկէն, մտած իբրեւ ստրուկ կամ հարճ բարբարոս յարկերու մէջ, ուրացած կամ մոռացած հայրենի ս. կրօնքը, կամ մատնուած անարգութեան և իրական ու դժնդակ մահերու, քիչ անգամ վայելելով ի հայրենիս վերադարձի

1. Մխփ. 91։ — 2. Հմմ. յտ։ — 3. Ասա՛ 316։ — 4. Դասր. 37։

մխիթարութիւնը։ Ամրացնենք մեր սիրտն՝ ականատես լինելու համար անոր կենաց այդ կեղեքիչ դրուագին եւս, որպէս զի լաւագոյնս ճանչնանք անոր տառապանաց անեզր սահմանները։

Սկսինք մեծն Տիգրանի օրերէն, որ իւր պատերազմաց մէջ թեւաթափ եղած Լուկուլլոսէ, կը գրէ Պլուտարքոս, ինքնակամ յանձնուեցաւ անոր յաջորդին Պոմպէոսի, որ խնայեց անոր, և 61 թուին (Ն. Ք.) իբրեւ գերի քան պատանդ առաւ միանգին ի Հռոմ տարաւ՝ անոր համանուն և հօրէն ապստամբ որդին, Տիգրան, անոր կնոջ՝ որ Պարթեւաց արքայի դուստր էր, իրենց դստեր, և հայր Տիգրանի կանանց մէյն՝ Զոսիմէի[1] հետ, որ իւր պարտեալ ամուսինը կը ներկայացնէր. և իւր յաղթանակի զարդերէն ըրաւ այդ հայ խմբակն՝ ուրիշ բազմաթիւ ազնուազգի գերիներու հետ[2]։ Օր մ'ալ յանկարծ հռոմէական քմահաճ սուր մը բանտի մէջ խզեց Հայոց արքայորդւոյն կեանքը, կը գրէ Ապպիանոս[3], ուր անմեղ կանանց վախճանը լռութեան մէջ ծածկուեր է։

Յիշեցինք Վարազայ ընդունելութիւնը Տիրան արքայէն[4]։ Բարեկամական դիմակով եկած այդ Պարսիկը ծածուկ դաւաճան մ'էր Թագաւորին, զոր փոխադարձ հրաւիրեց իւր ճաշին, և հօն կալանաւորեց զայն. բռնեց նա և տիկինն ու որդին Արշակ, գնաց Դալարիս գիւղը, խարեց հօն Տիրանայ աչքերն ի ներկայութեան ահաբեկ դչխոյին ու զաւակին, և երեքը միասին տարաւ ի Պարսկաստան, ուր Ճնացին՝ մինչեւ Պարսից և Յունաց համաձայնութեամբ արքայորդին հօրը տեղ Թագաւոր կարգուեցաւ, ու դարձաւ ծնողացը հետ[5]։ Այսպէս այդ (անանուն) Թագուհին աքսորակից ու չարչարակից եղաւ ամուսնոյն, գուցէ ականատես նա և անոր դժնդակ վախճանին, որ խեղդամահ եղաւ իւր իսկ որդւոյն հրամանաւ, ի պատիժ իւր Թոռան Գնելի ցուցած հոգածութեան ու պաշտպանութեան[6]։ Այսպէս կը հատուցանէր Տիրան արդարութեան՝ երկու մեծ հովուաց սպանութեան փոխարէնը[7]։

Թողուցինք զփառաւճեմ Արտագերից սեմին վրայ՝ անձնատուր Պարսից ձեռքը[8], ուստի տարուեցաւ ի Պարսկաստան։ Երթանք իւր ետեւէն – նկատելու համար անոր բազմաժուխ կենաց դառնագոյն վերջաբանը՝ – մինչեւ Տիզբոնի լայնատարած հրապարակը, յորում Շապուհ իւր արքայական փառաց արժանի տօնախմբութիւն մ'է պատրաստած պարսիկ աւազանւոյն, զօրաց ու ժողովրդեան, նպատակ ունենալով հանդիսապէս և ի տեսիլ ամբողջ Արեաց «թշնամանս առնել ազգին աշխարհին Հայոց և Թագաւորութեանն՝» յանձին անոնց դչխոյին։ Պարսկական հին ու

1. Ագա՝ 49։ — 2. Պլ. Դ, 285–6, 303–4։ — 3. Սնտ. Բ, 478։ — 4. Ագա՝ 118։ — 5. Փաւս. 52–53, 65։ — 6. Խոր. Գ, Իբ. ագա՝ 44–45։ — 7. Ագա՝ 182։ — 8. Ագա՝ 301։

Ներքամիտ քաղաքակրթութիւնը կազմած էր հօն տեսակ մը «հրապոյրս մեքենայից», յորում ձգեց Հայոց տիկինը. և մեծ արքայն իւր պաշտօնեայքն արձակեց անոր վրայ, պարզելով «անասնական» տեսարան մը, յորում և մեռաւ չարաբաստիկ հայ զոհը[1]: *Այս եղաւ վերջը կնոջ մը, որ դարուն նչանաւորագոյն կանացի դէմքն հանդիսացաւ իւր ամբողջ կենցաղովը. գեղով, նախկին պարկեշտութեամբ, բարձր աստիճանով, ամուսնական արկածներով, քինախնդրութեամբ, քաջութեամբ*[2] *և այդ եղերական վախճանով: Ու Պարսկաստան կը հրճուէր այդ անարգութեամբ անպարտ Հայաստանի, որ ընդունած նախատինքը պիտի դարձնէ նախատչին, քրիստոնէական քաղաքակրթութեան անչէջ լոյսն ի ձեռին՝ ընթանալով դարերու միջէն, կանգնելով հետ զհետէ նորագոյն և ազնուագոյն գահեր, յարուցանելով պանծալի յաղորդներ Արշակայ ու Փառանձեմի, և ընծայելով մեծարելի հանճարներ մարդկութեան. ուր երանը պիտի ճնայ յաւերժաբար խորասուզուած իւր հոգեւոր, մտաւոր ու բարոյական աննչոյլ անթափանց աղջամղջին մէջ, պահելով լոկ նիւթական և աննչան գոյութիւն մը բարգաւաճ աշխարհին առջեւ՝ մինչեւ ի դարը, և դեռ ո՞վ գիտէ երբ:*

Բայց Տապուհ չգոհացաւ Հայոց թագուհւոյն յաղթահամամբ: Իւր հեղեռատաստ ապատակութեան ահէն հայ նախարարաց չատեր՝ – Արտագերից մէջ ապաստանածներէն զատ՝[3] *– թողած «զկանայս իւրեանց և զորդիս և զընտանիս», ցաներ ցրուեր էին. և սեւ Մասանեանն առաջնորդութեամբ իւր գունով ներկուած երկու հայ արբանեկաց՝ Մամիկոնեան Վահանայ ու Մերուժան Արծրունւոյ՝ հաւաքեց մեր ազատաց ու նախարարաց կանանց այդ խումբը, և տարաւ Զարեհաւանի ապարիսին մէջ, ցնծութեան նոր հանդէս մ'ալ հօն կազմելով իւր բանակին առջեւ: Զանոնք «հոլանել» (գլուխն ու երեսը բանալ, կամ հանդերձը թեթեւցնել) և ապարիսին երկու կողմը շարել տուաւ: Եւ ինքն արքայից արքային հեծած, և աւելի անբան քան որով վրայ նստած էր, կ'արշաւէր այդ ամօթխած ու չիկնած եղկելեաց առջեւէն, և աչքին հաճելի թուածները մի բան մինչէ արքունի խորանը կը տանէր: Մարդկային արժանապատուութիւնը կ'ընդվզի հօդ: Եւ օրեր տեւեց այդ լկիրչ տեսարանը, որ սահմանուած էր անարգելու հայ ազնուականութիւնն իսկ: Ցետոյ բաժնել ու փակել տուաւ տարաբախտ տիկնայքն Հայաստանի զանազան կողմերը բերդերու մէջ, պատուիրելով բերդապահից սպաննել զանոնք՝ եթէ իրենց ամուսինք անձնատուր չլինէին*[4]: *Այդպէս վարուեցաւ հայ տկար և ազնիւ*

1. Փաւս. 173–74. — 2. Ան՛ 44–45, 51–52, 183, 300. — 3. Ան՛ 276. — 4. Փաւս. 176–77.

սեռին հետ տէրը մեծն Պարսկաստանի, որոյ գազանային ամբարտաւանութիւնը պիտի խորտակէ Մուշեղի վաղակաւորը, պիտի ձեռք ձգէ անոր կանանին, և աւետարանական ու քաղաքակրթական վրեժխնդրութեամբ՝ «ողջս և անարատս» վերադարձնէ պարտեալ վիրագին[1]։ Անոնք մասնակից չէին Շապհոյ գործած չարեաց, ինչո՞ւ պատժուէին. մարդ էին, ինչո՞ւ անարգուէին։ Ջանոնք անարգողը՝ նախ և աւելի ինք զինքը պիտի անարգէր, իջնելով պարսկական աստիճանին։

Յոռեգոյն ընթացք մը բռնեց Շապուհ նկատմամբ Սիւնեաց, ի քէն Անդովկայ տուած հարուածին[2]։ Անոնց ամէն չափահաս այրերը կոտորել տուաւ. «զկանայս ապանին», և մանր մանուկները ներքինացնելով՝ ի Պարսկաստան տարին[3]։ Նման՝ բայց նուազ ծանր և խրատի համար վիշտ մը կրեցին Սիւնիք 450ին եւս՝ Հայերէն իսկ։ Երբ Վասակ ուխտազանցութեան դրօշը պարզեց իւր աշխարհին վրայ, Վարդանանք ստիպուեցան յարձակիլ հօն, պաշարեցին ուրացողն ու բանակը, աւերեցին անոնց գաւառները. և «հետի վարէին զարս և զկանայս փախկաւունս» ի գերութիւն, քաւելու համար իրենց իշխանին և այրերուն մեղքը։ Եւ անոնց անպարտ և ողորմ տեսիլն արցունք կը խլէր հայ կղերին աչքերէն, կ'ըսէ պատմիչը[4]։

Ե դարու վերջերն ենք։ Վահան Մամիկոնեան գլուխ բարձրացուցած է Պարթից անիրաւութեանց դէմ, հաւատարիմ զինակից ունենալով իւր ազգակից[5] և իւր ու եղբարց կրթական խնամքը վայելած[6] երկու Կամսարական հարազատները՝ Ներսեհ ու Հրահատ։ Հազարաւոխտ մինչ կը հետապնդէր անոնց տկար գնդին, Շաղագոմի մէջ հանդիպեցաւ հայ խմբի մը, որոց մէջ կային նոյն Կամսարականաց կանայքն ալ։ Թշնամիք կոտորեցին խումբը, խնայելով միայն երկու մանկամարդ տիկնանց ու տանելով իրենց բանակը։ Հրճուեցաւ զօրագլուխը, խորհելով՝ թէ «արդ նոքօք հաստատ կարեմ որսալ և ըմբռնեմ զՎահան», բաժնելով անուրէ երկու զինակիցները։ Եւ խորագէտ մարդ, հրամայեց պահել երկու տիկնայքն «ըստ օրինացն քրիստոնէից... սրբութեամբ և ամենայն զգուշութեամբ». յղեց Բասենոյ դղեակը Բողբերդ, խստիւ պատուիրելով բերդակալին՝ յարգել անոնց պարկեշտութիւնը։ Ցետոյ ատկ հրաւէր կ'ուղարկէր անոնց ամուսնաց՝ գալ հնազանդիլ Պարսից և առնուլ կեանքերնին։ Բայց այն քաջերը չուզեցին մատնել հայրենի գաւառ՝ սրտի սիրելեաց համար. և վասն աստուածային խնամարկութեան անոնց վերջ, արերը չդարձուցին ի պատեան մինչեւ ցվերջին յաղթանակ[7]։ Թէ

1. Աստ՝ 126։ — 2. Աստ՝ 300։ — 3. Փաւս. 177։ — 4. Եղշ. 61–62։ — 5. Աստ՝ 57։ — 6. Փրպ. 338։ — 7. Նոյն՝ 444–45, 447–51։

որպիսի անձկութեամբ երկու հայուհիքդ անցուցին իրենց բանտարկութիւնը մինչ այդ օր, իրենք միայն գիտեն[1]։

Կ'անցնինք արաբական արշաւանաց սկիզբը։ Այդ նորեկ գայլերը 670ին յարձակեցան Հայաստանի վրայ, որոց ընդ առաջ վազեց Թէոդորոս Ռշտունի, անպաշտպան թողլով իրենց ետեւ Դուին ոտանը։ Արաբներն արագաբար կտրեցին անցան Հայոց ետեւ, հասան քաղաքը, գրաւեցին ամրոցը. անզէն ճեացած այրերը կոտորեցին, և «զկանայս և զմանկտի վարեցին ի գերութիւն՝» երեսուն և հինգ հազար հոգի։ «Բազում տիկնայք փափկասունք», կ'ըսէ պատմիչը, որոնք նեղութեան փորձը չէին առած, «զանալից թքօք թշնամանեալք և քարշեալք ի հրապարակս», ողբ ու կական կը բարձրացնէին Հայ նախարարք լքան թշնամեաց զօրութեան առջեւ. կը տեսնէին իրենց ընտանեաց գերութիւնը, և անկարող փրկելու՝ նստած կ'ողբային «զկանայս և զմանկունս իւրեանց՝» որ տարուեցան յԱսորիս[2], և որոց գերեզարձը չէ յիշած պատմիչը։

Բուղայ 853ին եկաւ աւերեց մեր աշխարհը. բոնեց Հայ իշխաններէն խումբ մը, որոց մէջ նա և Վասակ և Աշոտ Սիւնիք, որդիք Փիլիպպէ իշխանին, և «զմեծ տիկինն զմայր նոցունց» (անունն անծանօթ), և տարաւ ի Դուին, և անտի չղթայած հասուց ի Սամառայ՝ Ջափր ամիրապետին։ Բռնաւորն հրամայեց ամենուն ուրանալ իրենց հաւատքը, որուն ընդդիմացան չատեր ու նահատակուեցան։ Ընդ հակառակն Սիւնի եղբարքն և ուրիշներ Թուլացան առ երեսս, և ապա դարձան ի հայրենիս[3]։ Ցովհաննէս չէ ըսած՝ թէ մինչ ընթացք կամ վախճան ունեցաւ Սիւնեաց տիկինը, մինչ Օրբելեանը զայն եւս դարձած կը պատմէ որդւոց հետ[4], թէպէտ այլուստ որ և է յիշատակ չունինք անոր։

Ցետոյ նոյն Աշոտի այրին Շուշան ալ երկու նուերուն հետ գերի մատնուած տեսանք Ցուսուփ ոստիկանին ձեռքը[5]։ Անոնք ի Դուին տարուեցան, որ Արաբաց կայան էր, և ձեացին հօն «բազում նեղութեամբ և տառապանօք», և իրենց ոգեպահիկին հայթայթելով մատներու վաստակով։ Տիկին Շուշան ու թոռնիկը վախճանեցան՝ չժուժելով վշտալից բանտարկութեան, տարտի բանտապահներէն դուրս ձգուեցան, և գթութեամբ տեղւոյն ազգայնոց վերցուեցան ու թաղուեցան արժանապէս քաղաքին մայր եկեղեցւոյն դրան առջեւ. իսկ միւս երկու ներքը տարին բանտեցին Ատրպատականի մէջ[6], ուստի յետոյ վերադարձած կը նշանակէ Սիւնեաց պատմիչը, յայտնի չէ ինչպէս, ի ցնծութիւն իրենց ամուսնաց[7]. և անոնց երէցը Սոփիա այնու հետեւ տարիներով կը շինէ ու կը գործէ տակաւին[8]։

1. Աստ՝ 41։ — 2. Ղեւ. 9–11։ — 3. Ցհ. կթ. 160–66, 170։ — 4. Օրբ. 124–25։ — 5. Աստ՝ 318։ — 6. Ցհ. կթ. 303–4։ — 7. Օրբ. 141։ — 8. Աստ՝ 196, 218, 229։

Աբիւնուչան Յուսուփ քաջալերուած Ա. Ամրատայ տկարութենէն, կը ձերբակալէր ու կը կոտորէր մեր ազնուականները։ Այդ ժամանակ «կանայք եւս պատուականք տիրուհիք» բռնուելով գերիչներէն, ծանր նեղութեանց մատնուեցան. ոմանք խաւարչտին բանտերու մէջ, գրեթէ քուրձ զգեցած, և օրապահիկ հացին կարօտ. ոմանք յղի, կը մեռնէին և «գերեզմանք լինէին մանկանց իւրեանց». ուրիշներ դառն մահերով կը վերջացնէին իրենց օրերը։ Եւ անոնց այդ մարտիրոսութիւնը տեւեց չատ երկար[1]։

Թուրքաց 1048ին ի Հայս ասպատակին առթիւ՝ Աբիստակէս կ'ողբայ քաղաքաց քանդումն և այրերու կոտորածը. իսկ «կանայք, կ'ըսէ, ի տանց գերի ելեալք», կաթնասուն տղայք քարերու զարնուած, և «կոյսք ի հրապարակս ի խայտառականս արկեալք»։ Կը յաւելու՝ թէ «բազում կանայք յղի գոլով՝ վիժէին զմանկունս»։ Նա և չէն Ածնի մէջ «հովասուն և բարեկեցիկ կոյսք և կանայք անկեալք ի խայտառականս, և հետի ոտիւք վարեալք ի գերութիւն[2]»։ 1054ի արշաւանաց ժամանակ կը կրկնուին նոյն չարիքները Խորձենի ու Հանձթի մէջ. «կոյսք ի խայտառականս անկեալք, նորահարսունք յարանց բաժանեալք և ի գերութիւն մատնեալք[3]»։ Եւ 1064ին՝ Անուոյ Ալփասլանէ գրաւման առթիւ՝ տոհմով ու գեղով պատկառելի տիկնայք գերի տարուեցան ի Պարսկաստան, անոնց հետ քշելով նա և անթիւ «մանկունս լուսատեսիլս և աղջկունս վայելուչս[4]»։ Այսպէս այդ շրջանին իրարու կը յաջորդէին հայուհւոյն ծանրածանր փորձանքները։

Յոհաննէս Կոմնենոս (հայ գրչէն կոչուած Պեռպեռօժէն՝) 1136ին արշաւեց Ռուբինեան Լեւոն իշխանի դէմ, գրաւեց հինգ քաղաքներ՝ իրենց ամրոցներով. ձերբակալեց «զկին և զորդիան և զդստերան Լեւոնի», որ հարկադրեցաւ ինք եւս անձնատուր լինել. և կայսրը զայն շղթայակապ՝ յղեց ընտանեաց հետ ի Կոստանդնուպոլիս, ու բանտել տուաւ։ Իւր որդւոց մին Թորոս (Բ) ճարտարութեամբ գերծաւ (1145ին), եկաւ ի Կիլիկիա և հետ գհետէ տիրեց իւր հայրենեաց։ Բիւզանդիոնէն փախաւ յետոյ Սեբաստէ եղբայրն ալ, մինչ հայրը մեռաւ բանտի մէջ[5]. իսկ իրենց մօր ու քոյրերուն վախճանը չենք գիտեր։ Այդ և ուրիշ ջնաւուց ի վրէժ՝ Թորոս՝ 1157ին միացած Անտիոքայ Ռինալդ իշխանին հետ, յարձակեցաւ Կիպրոսի վրայ. քաղաքներ և գիւղեր աւերեցին, կողոպտեցին, խայտառակեցին, և բազմաթիւ երեւելի մարդոց ու եկեղեցականաց ձեռքերը, ոտքերն ու քթերը կտրեցին ու դարձան. ասպատակութիւն՝ զոր հայ

1. Յհ. կթ. 285-86. — 2. Լաա. 48, 50, 57. — 3. Նոյն՝ 65. — 4. Ոռ. 149. — 5. Տրգ. կԽ. 214, 221, 236.

գրիչը կը սահմանէ՝ «իբրեւ ի վերայ այլազգեաց[1]», փոխանակ ըսելու «իբրեւ զայլազգիս»։ Եւ այդ Թորոսը գովուած է որպէս «այր բարեպաշտ և ողորմած[2]». կ'երեւի՝ թէ անհաշտ յատկութիւններն հաշտեցուցած էր իրարու հետ։

Նոյն իշխանն ու Լամբրոնի տէրն Օշին Բ կը մախայիւն իրարու դէմ վերջինն անկարող ճնշաւել հակառակորդին, 1165ին Թուրքաց հետ միաբանեցաւ ու բերաւ Աւտանայի վրայ. առաւ ու չատ կոտորած ըրաւ, կը գրէ ժամանակակից մը. «որ և ասէին՝ թէ հինգ հարիւր կոյս աղջիկ տարան, թող զայլ անթիւն[3]»։ Եթէ «ասէին», ուրեմն կրնայ և անճիշդ կամ չափազանցուած լինել։ Սակայն ստոյգ է՝ թէ Լամբրոն իւր մեծութեանց հետ ունեցաւ իւր տերանց ոմանց կողմանէ նա և խակ գործեր, որոց վրէժն օր մը պիտի հատուցանէր ժրախտաբար իւր խակ կորատեամբ և անչքացմամբ[4]։

1374ին երբ Սիս պաշարուած էր Եգիպտացիներէն[5], այդ նեղ օրերուն մեր վերջին պատկառորը Լեւոն հիւր եղաւ Հայոց նախկին և բարեպաշտօն[6] թագուհւոյն Մարիւնի, որ յետ տանեբինը տարի խաղաղութեամբ թագաւորելու իմաստուն և քաջ Պ. Կոստանդնի հետ, կը բնակէր պատուով «յապարանս» իւր՝ նոյն ատանին մէջ. և «ընկալեալ եղեւ (Լեւոն) ի տիկնոջէն բազում մեծարանօք և պատուով[7]», ինչպէս ինքն ալ ազգին հետ պատուած էր զայն յառաջագոյն[8]։ Ի հեճուկս քաջարի արքային ճգանց՝ տեսանք քաղաքին անկումը թշնամեաց ձեռքը՝ մատնութեամբ դաւադրաց[9]. յետ որոյ ինք Լեւոն, կինը Մարգարիտ Սուասոնեան, զաւակները, և իրենց հետ «նախկին թագուհին Հայոց», որ անցած՝ բայց ազգէս մեծարուած թագաւորութիւն մը կը ներկայացնէր միշտ, գերի տարուեցան ի Հալէպ։ Լիւսինեանն իւր ընտանեօք սահմանուած էր երթալու Եգիպտոս՝ առ ամիրապետը։ Մելիք ամիրայն աւելի մարդասիրութիւն ցուցնելով Մարիւնի, հարցուց՝ թէ ո՞ւր կը բաղձար բնակիլ. և ըստ անոր յօժարութեան՝ Լեւոնի զօրապետ Սոհիէր Դուլկարտ կոմսին ու Ֆիւի կնոջն[10] հետ չնորհեց երթալ Յերուսաղէմ[11], ուր ապրեցաւ Թագուհին երեք տարի, և վախճանեցաւ՝ ի հայրենեաց վտարանդի պանդխտի մը մահով, իւր գերեզմանն ընտրելով «առաջի դրան» հայոց աշուընչ Ս. Յակոբայ[12]։ Իսկ ո՞ւր ատարտեց Ֆիւի իւր կեանքը։

Սարսափելին Թամուրլանկ[13] 1400 թուին գնաց նա և Սեբաստիոյ վրայ։ Քաղաքն ընդդիմացաւ. և նա պաշարեց, գրաւեց ու յանձնեց իւ-

1. Տրգ. կխ. 236. — 2. Աստ՝ 101. — 3. Սխս. 81. — 4. Աստ՝ 65–66. — 5. Աստ՝ 298. — 6. Աստ՝ 163. — 7. Դրգ. 132. — 8. Աստ՝ 277. — 9. Աստ՝ 298. — 10. Աստ՝ ԺԸ, ա, ժ, 2. — 11. Դրգ. 148, 153. — 12. Հյգ. 542. — 13. Աստ՝ 319.

տրամ Պիազիթի, որոյ զօրքը չարդեցին այրերը, «զկին և զտղայ գերի տարան», և քաղաքն ու երկիրն հրոյ ճարակ տուին[1]: Թաթարներն 1430ին արշաւեցին նոյնպէս և Վանայ վրայ, և բոլոր գաւառէն «անթիւ և անհամար կանայս և զորդիս» Հայոց առին տարին ի Խորասան. և «ճիչն և եղուկն տիրեաց մեզ», կ'ըսէ պատմիչը[2]: Երբեմն ալ կը ձերբակալէին կանանց խմբեր՝ իրենց կեղտոտ խորամանկութեամբ, և կը դառնային կը վաճառէին Հայոց ծանր գներով, յետ կողոպտելու՝ բոլորովին անանկացնելով ժողովուրդը[3]:

Աբաքել սարկաւագ 1586ին համառօտիւ նկարագրելով Թուրքաց ընդ Պարսից ընդհարումները, կ'իմացնէ՝ թէ անոնց երեսէն տուժողներն եղան մեր ազգայինք: Կարսէն Արեւանայ երկիրը գերի կը տարուին «վաթսուն հազար այր և կին, և այլ թիւն ոչ գիտենք մեծին և փոքու, մեռածին և կորածին, բայց միայն Հայրն գիտէ»: Յետոյ 160 հազար հայ գերի եւս կը քշեն յԵգիպտոս, և հօն «ի Մար վաճառէին հաւու պէս՝ այր ու կին, ծեր ու տղայքն ի ձեռն այլազգի[4]»:

Ուրիշ գերութիւններ կը թուէ մեզ Աբաքել՝ Պարսից ձեռամբ: 1600ին Ամասվերտի խանն Ս. Շահաբասի հրամանաւ կ'երթայ կ'աւերէ Արծկէի երկիրը. չափահաս արուները կը կոտորէ. իսկ «զաւատերս և զդատերս և զկանայս յաւար և ի գերութիւն առեալ» կը տանի[5]: Յիշեցինք Արարատի ժողովրդեան համախումբ վտարանդութիւնն ալ ի Պարսկաստան՝ հրամանաւ նոյն անագորոյն չահին[6], և առաջնորդութեամբ Ամիրգունայ խանին[7]: Անոր յաջորդեց Ջուղայի բնակչութեանը՝ Շահմազդուլի բեկին ձեռամբ. և հօն Պարսից զօրքն որուն և հաճէին, «եթէ կանանց, եթէ աղջկանց, եթէ տղայոց», կ'առնուին կ'երթային, և անոնց օրինաւոր տեարք չէին կարող ընդդիմանալ[8]: Նոյն չահին համանուն թոռան օրով ալ Պարսիկներն հօն տարագրուած Հայերէն «եթէ տղայ, եթէ աղջիկ, եթէ հարան՝» տներէն բռնութեամբ կը քարշէին կը տանէին արքունիքը, «թագաւորական ծառայից» կարգը կը խառնէին ու կը մահմետականացնէին[9]: Արդկային իրաւունք, բնական օրէնք ու նման բաներ անծանօթ էին այդ բարբարոսաց: Նմանապէս Ջաղալի փաշային զօրքը մեծ աւարառութիւն ըրին Գեղաքունեաց գաւառին մէջ. «կանայս և տղայս» գերի վարեցին, որպէս զի անոնց տեարք փրկանք տալով դարձնէին: Ջմեռն էր երբ այդ անօրենութիւնն ի գործ կը դնէին. բեռնակիր անասունք յոգնած մնացին, կ'ըսէ պատմիչը, ճանապարհին վրայ, և անոնց բեռները տուին արանց, կանանց ու տղայոց չալակը. այնպէս որ դժբախտ

1. Հդ. յտ. — 2. Մխփ. 92. — 3. Նոյն՝ 77–78. — 4. Ք. Արզ. ա, 667. — 5. Պաար. 22. — 6. Ա,սա՝ 320. — 7. Ա,սա՝ 308. — 8. Պաար. 31, 44. — 9. Նոյն՝ 51.

կանայք չտոկալով այդ բարբարոսութեան, կը նետէին ձեան վրայ ու կը մեռնէին թշուառաբար[1]։

Այդ խմբական կամ համագումար գերութիւններէն զատ՝ հայուհին ենթարկուած էր նա և անհատական տարագրութեանց։ Այսպէս 1638ին մինչ Թաթարները կը փախչէին Պարսից երեսէն, իրենցմէ երկու հոգի կը հանին Նորագաւիթ կոչուած գիւղը։ Այդ պահուն կը հանդիպին Ղզլար անուն կնոջ մը, որ ամուսին էր Սեաւ Ջաքարիա անուն վաճառականին, և զրացւոյն տունը կ'երթար։ Ջայն կ'առեւանգեն ու կ'առնուն իրենց ձիերուն վրայ. իսկ կինն ինք զինքը վար կը նետէ։ Երկրորդ ու երրորդ անգամ վեր կ'առնուն, և քալարի հայուհին նոյնպէս կը ճողոպրի։ Վայրագները ձանձրացած, սրերով կը խոցոտեն ու կը փախչին հետապնդող թշնամեաց երկիւղէն, որոնք կը հասնին, անոնց մին կը սպաննեն և միսը կը գերեն։ Իսկ վիրաւորն Ղզլար կ'ապրի հինգ օր, կ'ընդունի յետին թոշակն ու կը վախճանի[2]։

Պարսից Շիւէին շահն 1699ին գեղադէմ աղջիկներ կը հաւաքէր իր կանանոցին համար։ Ներքինիները գտեր և անոնց մէջ խառներ էին նա և երեք հայ կուսեր. մին Քանաքեռէն՝ Մարձան անուն, դուստր Յովհաննէս երիցու. միսը Բնկզատայ՝ Կարբիէն, Սարգիս քահանայի զաւակը. և երրորդը Շահզաման, դուստր Բլպուլ Աստուածատրի՝ «բարեպաշտ և երկիւղած քրիստոնէի», որոյ կոյսն էր նոյնպէս «պարկեշտ և համեստ, հարկաւոր և սրբաբերան՝ որպէս և մայրն իր Յուստիանէ», որ Շահաբասի օրով նոյն վտանգին ենթարկուեր, չարչարուեր ու չէր գնացեր. և մօրն համբաւէն եկած էին այժմ տանելու դուստրը։ Ռունադատեցին զայն ժանուարը մտնելու, որուն կ'ընդդիմանար. և զարկին անոր այնպէս՝ որ բազուկը խորտակուեցաւ. և տարին բռնաւորին առջեւ, որ արհամարհեց զայն, և իր ծառայից միոյն կնութեան տուաւ։ Այդ անշնորհ ամուսինը բարեբախտաբար չուտով մեռաւ և աղջիկն ազատեցաւ։ Իսկ միւս երկու ընկերաց վախճանի մասին պատմիչն անտեղեակ է[3]։

5. – Վկայութիւք. – Եթէ այդ բոլոր սրտաճմլիկ տեսարանաց մէջ, զոր հաւաքեցինք մեր պատմութեան էջերէն, հայ կինը կը ներկայանայ իբր սոսկական զոհ մը մարդկային վայրագութեան, ատորին կրքերու, քաղաքային հաշիւներու կամ ցեղային ատելութեան, կան նա և առիթներ՝ ուր գիտցաւ նա ազնուականացնել ու նուիրել իր զոհը մարդկեղէն գոյութեան գերագոյն նպատակին, իր ջինջ ճակատին բոլորելով խոստովանողաց կամ մարտիրոսաց լուսափայլ պսակը։ Եւ ահրքան բազմաթիւ են անոնք՝ որ այդ փառաց արժանացան, և թռան հասան հօն՝ որուն

1. Դաւր. 62։ — 2. Նոր վկ. բ, 110։ — 3. Ջ.ք. սրկ. բ, 138-40։

ցանկացան, և որոյ համար ապրեցան ու մեռան։ Ես պիտի թուեմ հօս անոցմէ ինձ ծանօթները, և համառօտեմ անոնց կենսագրական տեղեկութիւնքը, որոց ընդարձակ ցուցադրութիւնը վկայաբանութեանց կը պատկանի, ոչ ներկայ աշխատութեանս։

Եթէ իմ այս երկասիրութեանս մէջ հետեւէինք աւանդութեանց, մեր երիցագոյն վկայուհին պիտի համարէինք Սանատրկոյ դուստրը Սանդոխտ, որուն ակնարկեցինք կանխաւ[1], և անոր ազգականուհիքն Ոգոհի և Ջարուհանդուխտ, որոց երեքին ալ կենսագրական ծանօթութիւնքը չեն գոհացներ պատմութեան պահանջները[2]. և որոցմէ հազիւ Սանդուխտ մտեր է հայ տօնացուցին մէջ։ Անոր համար մեր ուշադրութիւնը կեդրոնացնենք իսկապէս պատմական անձանց վրայ, հետեւելով անոնց ժամանակեան կարգով։

Տեսանք Դ դարու հայ տիկնանց անարգումն ու բանտարկութիւնը Պարսից կողմանէ[3]. դառնանք նկատել անոնց չքեղ յաղթանակն ալ։ Վահան ու Մերուժան ուրացողք, — առաջինն այլազէմ եղբայր հայրենանուէր սպարապետին Վասակայ[4], — չար քան բնիկ մոխրապաշտները, այլափոխեցին Տապհոյ հրամանն անոնց մասին, և պատուէր տուին բերդապահից՝ մահու սպառնալիօք «զնոսա դարձուցանել յօրէնս մազդեզանց»։ Բայց ոչ Պարսից զօրութիւնն և ոչ մահ կարող էին չիջուցանել անոնց սրտերէն Լուսաւորչի լոյսը. և «ոչ մի ոք» անոցմէ թուլացաւ իւր պնդութենէն։ Կրնային անարգել ու ջաղջախել անոնց մարմինը, բայց ոչ նուաճել կամքը։ Այն ժամանակ սկսաւ անոնց իրական մարտիրոսութիւնը, և պարսիկ բերդականները, կ'ըսէ պատմիչը, «չարամահ սպանանէին զամենեսեան յամենայն ի բերդն՝» ուր բանտարկուած էին, ընծայելով հայ եկեղեցւոյ՝ անոր այդ առաջին շրջանին՝ ազգային վկայուհեաց փառաւոր ու տարօրինակօրէն անտեսուած խումբ մը։

Այդ օրերուն Վանայ բարձրաբերձ դղեկին վերաթռիչ աշտարակէն յանկարծ գլխիվայր կախուած տեսնուեցաւ կին մը, ծածկուած իւր քրիստոնէական պարկեշտութեամբ միայն։ Մին էր նոյն ամրակուռ նահատակներէն. Հաւնազաւպուհի, «քոյրաթիւ» (քրոջ աստիճանի վրայ ազգական) յիշեալ ամբարիշտ Վահան Մամիկոնենի, և տիկին Աշտուենաց[5], որ կը բարձրանար հօն՝ հրամանաւ նոյն անարժան տոհմակցաց, «զի ոչ առնոյր յանձն պահել զօրէնս մազդեզանցն». և հօն ալ կնքեց կեանքը։ Իւր հոգւոյն քան մարմնոյն անսովոր գեղն[6] ու մարտիրոսի հանգամանքն հօն բերաւ խոնեց հետաքրքիր ու կարեկից ամբոխ մը. «զի իբրեւ սքանչելի

1. Աստ՝ 145։ — 2. Կար. խնդ. 122-26։ — 3. Աստ՝ 322։ — 4. Փաւս. 160։ — 5. Աստ՝ 132։ — 6. Անդ։

ինչ երեւէր յաչխարհին», կ'ըսէ պատմիչը։ Անոնց մէջ եկաւ խառնուեցաւ ցաւաբեկ կին մ'ալ, որոյ կերպը կը գատէր զայն ուրիշ հետաքրքրքիրներէ։ Տիկնոջ մանկութեան դայեակն էր[1], որ մեռաց այն տեղ գամուած ու լալագին, մինչեւ սանին մարմինը քայքայուեցաւ և ոսկերոտին վար թափեցաւ. զորս հաւաքեց գթով՝ – վկայուհւոյ այդ թանկագին նշխարներն՝ – իւր պարեգօտի գոգին մէջ ու տարաւ[2]։ Աւրթրուններաց պատմիչը, կ'երեւի տեղական աւանդութենէ մ'առած, գի հիները չեն յիշած, ս. Ներսեսի ձեռամբ զանոնք հանգուցուած կը նշանակէ Զորոյ վանուց մէջ, Չոխփոխմեանց վկայարանին ներքեւ իսկ[3]։ Համազասպուհեայ մահուան եղանակն ընդհանրացուց Մովսէս Նա և մեռ տիկնանց վրայ[4]։

Ցետոյ անօրէն վահանայ վրեժխնդիր պիտի կանգնի իւր իսկ որդւոյն՝ Սմբատեի հայրենանախանձ դաչոյնը, և Մերուժանայ՝ Բաբիկ Սիւնւոյ նիզակը[5], մաքրելով Մամիկոնեան ազնիւ զարմին անուան վրայ ձգուած այդ կեղտը. մինչ Ոչտունի վկայուհւոյն ամուսինը Գարեգին, որ զինակից էր բռնագահ վարազդատայ[6], վիրաւոր պիտի ընկնի ու խողխողուի Մանուելի գնդէն սպայի մը ձեռամբ, վիճակելով կենակցին պէս եղերական՝ բայց անփառունակ վախճանի մը[7]։

Աղուանից պատմիչը կը նկարագրէ Հոնաց յարձակումն ի գաւառն Հայոց Տիրական հիւսիսային կողմերը, և գերութիւնն Ուտի գաւառին բնակչաց, որոց մէջ կար նա և ազնուական տիկինը Թագուհի բագնացի, որուն կը գարնուի հոն զօրավարը, «գի գեղեցիկ էր յոյժ», և կ'ուզէ կնութեան առնուլ։ Կը մերժէ տիկինն և «ծաղր առնէր գլխոյ բարբարոսին», որ «մահիկան սրտմտութեամբ առլցեալ», հրամայեց սպաննել զայն տանջանօք ու սրով։ Պատմիչը կ'ուզէ՝ որ անոր նահատակութեան տեղւոյն վրայ ծագած երկնային լուսէն հոն պետը քրիստոնեայ գարձած լինի[8]։ Նոյն գարու մեր միւս սիրելի խոստովանողուհին Շուշանիկ պիտի տեսնենք մեր ԹՂ գլխոյն մէջ։

Վարդանակերտի պատերազմէն[9] անցեր էր հինգ տարի։ Աւարաց զօրագլուխը Մահմատ՝ հանգուցեալ Սահակ Գ. կաթողիկոսին երդուեալ չնեղել գՀայս, և կը շարունակէր պահել երդումը։ Աւղ Մելիք ամիրապետին յաջորդեց որդին Վալիթ, որ առաջին տարին իսկ (705) նորոգեց ու հրամայեց Մահմատի՝ հայ նախարարաց ջնջման հին ծրագիրը։ Բազպրատունին Սմբատ կիւրապաղատ օգնութիւն խնդրեց կայսերէն, որոյ զօրքը պարտուեցաւ, և Մահմատ նենգութեամբ հրաւիրեց ու մեծ չարդ

1. Ասա՛ 9. — 2. Փաւս. 177–79. Համմ. ասա՛ 164–65. — 3. Աթ. 68. — 4. Խոր. գ, ιգ. — 5. Փաւս. 179, 254. — 6. Ասա՛ 277. — 7. Փաւս. 242–43. — 8. Կդն. 74–75. — 9. Ասա՛ 212.

մը տուաւ մեր իշխանաց, այնպէս որ «անժառանգ առնէին զաշխարհս ի նախարարացն», և Սմբատ իւր զինակցաց հետ ապաստանեցաւ Յունաց կողմերը[1]։ Հաւանօրէն այդ առթիւ էր՝ որ Կամսարական Վահանայ դուստրը Շուշան ալ գերի տարուեցաւ ի Խառան։

Բայց Մահմատ չնորհազուրկ եղաւ, և իրեն յաջորդեց Աբդ Ալիզ, որ խոհեմ քաղաքականութեան մը հետեւեցաւ. փախստական աւագանին հրաւիրեց դառնալ[2], որոնք սկսան վերաշինել աւերեալ երկիրը։ Աւոցմէ էր և Գագիկ Կամսարական, որ մինչ 706 թուին նորոգած կամ չինած, և կը կատարէր Վարդանակերտի եկեղեցւոյն նաւակատիքը, հոգեւոր ցնծութեան այդ պահուն հնչեց «լուր աւետեաց՝» թէ Շուշան, – զոր Ջամչեան նոյն Գագկայ քոյր կը համարի[3], – «զխոստովանող անունն ժառանգեաց, վանն Քրիստոսի Աստուծոյ չարչարեալ ի Խառան Միջագետացն», ինչպէս կը տեղեկացնէ Աբշարունեաց գաւառի եպիսկոպոսաց գաւազանագիրը[4]։ Անանուն պատմիչ մը կ'ըսէ՝ թէ 705ին Աբրաքիք «զԵիրակայ տէրն տարան յԱսորիս», զոր Հ. Ալիշան կասկածանօք զՎահան կը կարծէ՝ դառեր հետ[5], որ յետ տարի մը բանտարկութեան՝ իւր հոգեւոր յաղթանակով կը հրճուեցնէր բարեպաշտ Հայութիւնը, մինչ հօրը վախճանն անծանօթ կը մնայ։

Յիշեցինք Վաասպուրականի տիկնոջ Հռիփսիմէի ինքնակամ գերութիւնն իւր որդւոց եաեւէն[6]։ Գերելոց մէջ էր նա և անոր ազգական[7] «տիկինն Հրանուշ՝» Վահան ամուսնոյն ու Գրիգոր որդւոյն հետ[8], որոնք միասին տարուեցան ի Սամառայ Պարսից, և ամիրապետին հրամանաւ բանտուեցան։ Յետոյ անոր սպառնալեաց ներքեւ Աբծրունիքն ուրացութեան դիմեցին, բաց ի գերեկից և ազգակից միւս Գրիգորէ, որ իրենց Յովհաննէս եպիսկոպոսին ու Գրիգոր քահանայիին հետ հաստատուն մնաց հաւատոց վրայ, և խոստովանողական մահուամբ վախճանեցաւ[9]։ Անոնց հետ պաշտպանութեան զօրագլխի հանդիսացան՝ Հռիփսիմէ, – ի պարծանս իւր սրբակրօն դշխոյ քրոջ, և ի յանդիմանութիւն իւր եղբօր Բագարատայ[10] և միւս վաստ Աբծրունեաց, – և իւր տոհմակիցը Սմբատ Բագրատունի սպարապետ, որոնք նախամեծար համարեցան հոգւոյն կեանքը քան զմարմնոյն, և բանտի մէջ ի միասին ընդունեցան խոստովանողաց պսակը[11]։ Իսկ «Թուլամորթքն» սկսելով իրենց գերութեան վեցերորդ տարիէն՝ դարձան իրենց աշխարհը[12], որոց հետ հաւանօրէն Հրանուշ ալ, և որոյ մասին երթէն գատ ուրիշ տեղեկութիւն չի տար մեզ պատմիչը։

1. Գ. Եւ. 29–35։ — 2. Նոյն՝ 35–36։ — 3. Ջմչ. Բ, 382։ — 4. Աշր. 56։ — 5. Շիր. 5։ — 6. Աստ՝ 292։ — 7. Աստ՝ 61։ — 8. Արծ. 155–56։ — 9. Նոյն՝ 176–77, 179–82։ — 10. Աստ՝ 168–9։ — 11. Արծ. 234։ — 12. Նոյն՝ 226–28, 234։

Գր. Անաւարզեցւոյ Յայսմաւուրն (1293–1307), որոյ հնագոյն օրինակն Օշին արքայի համար գրուածն է, մայիսի 5ին յառաջ կը բերէ վարդենի կուսանին վարքը, առանց նշանակելու ժամանակն ու գաւառը, և հայութեան միակ փաստ տալով անունը. և զոր յետոյ կ'ընդօրինակեն ուրիշներ ալ։ Այդ չնորհալի «կոյս և կրօնաւորն», որ բարեկեցիկ ընտանեաց զաւակ կը թուի, նստած իւր տան մէջ «լուսթեամբ և մեծաւ ճգնութեամբ» կ'ոստայնանկէր, և ինչ որ չահէր՝ կարօտելոց կը բաշխէր։ Տնէն կ'ելլէր սոսկ յեկեղեցին երթալու համար. և իւր գեղջկի ուշադրութիւնը գրաւեց երիտասարդի մը, որ զարնուեցաւ անոր, և ճանապարհին վրայ անոր կը սպասէր միշտ, ու չատ նեղութիւն կը պատճառէր անձամբ, միջնորդներով ու խոստումներով։ Տաղտկացաւ Վարդենին, և օր մ'ադախինն յղեց և իրեն կոչեց երիտասարդը, որ իւր նպատակին հասած կարծեց։

Կոյսը զայն ընդունեցաւ՝ նստած ոստայնին առջեւ, և հարցուց՝ թէ ինչո՞ւ կը նեղէր զինքը։ Երիտասարդը բացաւ իւր սիրտը։ Հարցուց Վարդենի. «Չինչ բարի տեսանես յիս՝ որ այնչափ սիրես զիս»։ Նա պատասխանեց. «Աչք քո գայթակղեցուցանէ զիս, և բորբոքիմ ցանկալ քեզ»։ Երբ զայս լսեց պարկեշտուհին, իսկոյն սոսկալի որոշում մը տուաւ. ոստայնին «բարբը» կամ կկոցը[1], զոր բռնած էր, խրեց իւր երկու գեղեցիկ աչքերուն մէջ ու կուրացուց, և ընկաւ երեսին վրայ։ Նահատակ ոչ օտար՝ այլ իւր իսկ ձեռքերով, ինչ որ աւելի զժուարին է մարդկեղէն բնութեանս։ Երիտասարդը սարսափած, զղջաց իւր անմտութեան համար, և խղճի խայթէն գնաց նուիրուեցաւ անապատական կենաց։ Իսկ առաքինի հաւատաւորը փոխանակ խաւարած աչքերուն՝ աւելի պինդ սեւեռեց հոգւոյն աչքերը դէպ ի վեր, խստագոյն կրօնաւորութեամբ մ'անցնելով կեանքը. և վախճանելով՝ ընդունեցաւ արբունւոյ թաղումը վանականաց ձեռօք՝ մեր այդ հայազգի Լուկիային։ Իւր հանգստեան օրն հրաշքներ ալ եղան, կ'ըսէ կենսագիրը[2]։

Ժդ դարուն կը հանդիպինք խառաբաստացի Եղիսաբէի, որ տաճկանալով՝ անկանոն կեանք մը կ'անցնէր, բայց ներքնապէս պահելով քրիստոնէութիւնը. և յանգստեան յայտնեց օր մ'երդման մէջ։ Այլազգիք որ լսեցին զայդ, համար պահանջեցին. և նա հոգեկան զօրութիւն մը զգեցած՝ այլափոխուած, խոստովանեցաւ իւր հաւատքը։ Այլազգիք զայն բռնեցին ու տարին Վանայ հրամանատար Ամիրազդնի կնոջ փաշա խաթունին առջեւ, որ «թուրքման էր և չար բնութեամբ[3]», և որոյ խոստմունք ու սպառնալիք չզօրեցին իւր կրօնից վերադարձնելու հայ

1. Աստ՝ 248։ — 2. Գրէ. թ. 710 Ս. Ղազ. — 3. Նոր վկ. ա, 128։

Մագդաղենացիք։ Ան ժամանակ անգութ Թուրքմանուհին հրամայեց քարկոծել զայն, որով և վախճանեցաւ վկայապէս՝ 1391 թուին[1]։

Մոկացին Թաւմար, յետոյ Գոհար կոչուած, ամուսին Թումայի, և «գեղեցիկ երեսօք և պայծառ գունով», ուշադրութիւնը գրաւեց Քրդի մը, որ ուզեց սպաննել այրն ու խլել կինը։ Անոնք երբ իմացան, փախան յԱղթամար ու ճնացին հօն իբր հինգ տարի։ Որ մ՚ալ (1397ին) երբ հարկաւոր պիտոյից համար յՈստան անցան, Քրդերը ճանչցան զԳոհար, բռնեցին ու սկսան աղաղակել՝ թէ նա երբեմն տաճկացած էր։ Ասոնք վկայներ ալ գտան ու տարին յիշեալ Փաշա խաթունի առջեւ, կանանց դահճուհին, որ Եղիսաբեթի պայմանն անոր առջեւ ալ դրաւ ու մերժուեցաւ։ Ատոր յաջորդեց տասն օր բանտ և ապա քարկոծուիլն. միանգամայն թոյլ տրուեցաւ քրիստոնէից՝ պատուով թաղել զայն[2]։

Թամուրլանկի 1387 թուին Վանայ մէջ կատարած կոտորածոց և աւերմանց ժամանակ՝[3] սպաննելոց միոյն կինն Ցիմար անուն անտէր ճնացած, հրաւէր առացաւ Քրդէ մը, և գնաց աղախնութեան մտաւ անոր կնոջ։ Քիչ յետոյ մեռաւ քրդուհին, և Ցիմար բռնեց անոր տեղն ու մայր եղաւ երկու զաւակաց։ Քրդին ազգականք սկսան մեղադրել զայն՝ որ կինը քրիստոնեայ Թողած էր, և անոր թոյլտուութեամբ ստիպեցին զՀայուհին ուրանալ, և նա մերժեց, անոնց ճնշման ներքեւ յանձն առնլով միայն երեք քար նետել դէպ ի քրիստոնէից աղօթատունը։ Քանի տարի ճնաց կինն այդ տան մէջ խղճի խայթով. ապա գնաց ի Մակու՝ իւր հայրենի հաւատքն համարձակ պաշտելու համար։ Իրեն խորհուրդ տուին՝ թէ ուր կարծիք տուաւ ուրացութեան, հօն պէտք էր երթալ պաշտել իւր կրօնքը։ Նա դարձաւ ի Վան, սկսաւ յաճախել յեկեղեցին, իւր վրայ հրաւիրեց Տաճկաց ուշադրութիւնն ու ցասումը, որոնք անոր առաջարկութեամբ իսկ քարկոծեցին ու նահատակեցին զինքն 1418 թուականին[4]։

Բարերդի մէջ կար Շնորհաւոր անուն պարկեշտ կին մը, ամուսին ու մայր զաւակաց, որուն Տաճիկ մ՚աչք տնկեց ու սկսաւ հետապնդել։ Նա մերժեց ու ստիպուեցաւ իմացնել եղբօրը։ Անամօթը գիշեր մը կնոջ տունը մտաւ գազտնապէս. և անոր եղբայրը՝ որ դարանակալ նստած էր, դաշունահար ըրաւ զայն։ Տաճկին ազգականք հասան, և Շնորհաւոր ինք զինքն ամբաստանեց իբր սպանող։ Անոնք կատղած, զայն Բարերդի ամիրային տարին, որ դատաւորին յղեց ու մահապարտութեան վճիռ ստացաւ։ Իւր պարկեշտութեան պաշտպանութիւնն ոճիր մ՚էր այդ մարդոց համար. այդպէս կ՚ուսուցանէր անոնց ըմբռնած արդարութիւնը։ Իրեն

1. Նոր վկ. ա, 114–15. — 2. Անդ՝ 127–29. — 3. Աստ՝ 319. — 4. Նոր վկ. ա, 142–44.

առաջարկեցին ուրանալ՝ որպէս զի ազատէր. և երբ մերժեց, այլազգիք իրենց սրերով խողխողեցին զայն։ Այս եղաւ 1494ին[1]։

Երկտող յիշատակարան մը 1554 Թուականէն կը տեղեկացնէ՝ թէ «սիւիվրիւի խոռոմըն նահատակ արարին[2]». առանց յայտնելու՝ թէ ո՛վ էր Հռիփսիմէդ, ո՛ւր, ինչո՛ւ և որո՞ց ձեռամբ սպանուեցաւ։

Վայոց ձորոյ գաւառէն Ագիզ արբացի, դուստր Խաչկայ, 1669ին հաւանեցաւ Նախճաւանի իշխանին առնել, իւր խօսնայրին կողմանէ մայր եղած լինելու ամբաստանութեամբ։ Ատոնց բարոյականութիւնն ալ Շնորհաւորի դատաւորաց պահանջածին հակառակ ծայրն էր։ Իշխանին և հայ աղջկան միջեւ բանավէճ մը սկսաւ, որ վերջացաւ դատողին ուրիշ բարոյալից առաջարկութեամբ մը. կամ տաճկանալ կամ մեռնիլ։ Ագիզ ընտրեց վերջինը. և բարբարոսին հրամանաւ Տաճիկները գանակոծելով զայն, տարին կախեցին կենդանի՝ մկկթին աշտարակէն. և վերատին պահանջեցին ուրանալ, և կամ մեջքի պարանը կտրելով գահավիժիլ։ Պնդեց հայուհին արիաբար իւր հաւատոց հաստատութեան վրայ։ Այն ժամանակ սրի հարուած մը չուանին՝ զայն տապալեց ու ջաղջախեց՝ ի պարծանս իրեն և յամօթ իւր դահճաց։ Իսկ տեղւոյն քրիստոնեայք վկայական Թաղում մ'ըրին անոր[3]։

Գողթան Շաղկերտ գիւղին տանուտէր կարգուած էր Մալխաս, անզգամ և անիրաւ մարդ մը, որ գիւղացւոց պահանջներէն ազատելու համար՝ գաղտնի գնաց Նախճաւանի իշխանին՝ Մահմատ Ռզայ խանի Մարթուզայ Ղուլի որդւոյն հետ նշանեց իւր դուստրը Թամամ, որ հրաւիրուեցաւ իշխանին երթալու։ Աղջիկն ու մայրն՝ որ անտեղեակ էին այդ բանին, սարսափեցան և լաց ու կոծ ըրին։ Տաճիկները բռնի յերեւան տարին կոյսը, որոյ գեղեցկութիւնը տեսնելով խօսնայրը, զայն զարդարեց թանկագին զգեստներով ու պատրաստեց հարսանեաց։ Թամամ չէր ուտեր, չէր խմեր, և կը խորհէր փախչիլ։ Տնէն միակ ելքը բարձր պատուհանն էր, և ատոր քարեր, որոց վրայ նախընտրեց մեռնիլ քան սպրիլ ուրացութեամբ։ Խաչակնքեց, ընկաւ և ուշաթափ եղաւ. ապա սթափեցաւ, ելաւ ի ճանապարհ, խառնուեցաւ թուրք կարաւանի մը, և հասաւ Նախճաւան. մտաւ քրիստոնէի մը տունը, քահանայէ մ'ընդունեցաւ սխորհրդներն ու պատրաստուեցաւ անխուսափելի մահուան։ Գիւղին տաճիկ տէրն Ալդուրլու խնդրել, հրամայեց հետառնել ուր և կ'ուզէր. իսկ վատ հայ տանուտէրը Մահակ փութաց զգացնել իշխանին, որ հրամայեց անոր սպաննել կոյսը, օգնական տալով երկու Տաճիկ։ Գնացին կապեցին, հետացուցին գիւղէն, մերկացուցին զարդերէն. և Մահակ Տաճկաց

1. Նոր վկ. ը, 13–15. — 2. Անդ՝ 59. — 3. Անդ՝ 150–51.

առնապանները քակելով, անոցմով խժդժաբար խեղդեց աղջիկն ու քաղեց։ Յաջորդ օրն եկաւ անզգայ հայրը, նոյն Սահակայ հետ հանեց կուսին մարմինն ու փոխադրեց Յեղավարդ, ուր մարտիրոսի մեծահանդէս յուղարկութիւն մը կատարեցին անոր, դնելով եկեղեցւոյն որմին ներքեւ։ Եւ կը պատմուի գերեզմանին վրայ լոյս իջած։ Այս պատահեցաւ 1691 թուականին[1]։

Խամուրայ վիճակէն՝ ուրացեալ մօր մը բարեպաշտ զաւակն էր Խաճուհամ, զոր մայրը կը բռնադատէր հետեւիլ իւր օրինակին։ Կոյսն ընդդիմացաւ և խոյս տուաւ։ Զար կինը բռնել տուաւ զայն թուրք խուզարկուաց. և երբ Աբածանիէն կ'անցնէին, աղջիկը ջուրը նետուեցաւ՝ ապատելու համար. և կխաւխեղդ գնաց ընկաւ Մանազկերտի ափին վրայ։ Անգամ մայրն յաջողեցաւ ձեռք ձգել, և վերստին ստիպեց՝ առանց հասնելու նպատակին։ Այն ժամանակ խելագար մեգերային զայն չեխերու յանձնեց, որոնք բռնացան, չարչարեցին. և յօշոտելով անմեղ մարմինը՝ գազանաց ձգեցին։ Իսկ գիշեր մը Հայեր հաւաքեցին գթով վկայուհւոյն նշխարները ու հողին յանձնեցին[2] (1755ին)։ Բռնութիւնը գլացաւ անոր արժանաւոր թաղումն ալ լուսոյ մէջ։

Կարնոյ Դվնիկ գիւղէն և Զուրիկեանց տնէն լոյս տեսաւ վառվառ, չորեքտասանամեայ, «գեղեցիկ տեսլեամբ և նազելի, համեստ և երկիւղած Աստուծոյ», որ խօսեցեալ էր չինակից երիտասարդի մը։ Իրենց դրացի այլակրօն երիտասարդ մ'ալ զարնուած էր իրեն. և երբ լսեց՝ թէ պիտի հարսնացնէին, գնաց ամբաստանեց գիւղի թուրք իշխանին՝ թէ կոյսն ի վաղուց խոստացած էր թրքանալ և ամուսնանալ իրեն հետ։ Սուտ մը բաւական էր այդ արդարասէր իշխանաց՝ ժարդկային ամէն իրաւունք կոխելու համար։ Եւ նա հաւաքեց կրօնակիցները, յանձնեց երթալ բռնել աղջիկը, կրօնափոխ ընել ու զրպարտչին տալ։ Կոյսն երբ լսեց վտանգը, վազեց յեկեղեցին, աղօթեց, լացաւ, ընդունեցաւ ս. խորհրդներն ու պատրաստուեցաւ պատերազմին։ Այլազգիք եկան բռնեցին ու տարին Կարնոյ բդեշխին առջեւ, որոյ ամբաստանութիւնն և ապաուրացութեան առաջարկը մերժեց վառվառ, և յանձնուեցաւ դանիշմանին՝ որ ամէն հնարներով փորձեց համոզել զայն ի զուր։ Այն ժամանակ մերկացնել ու բրածեծ ընել տուաւ զայն արեամբ չափ, և կիսամեռ բանտեց։ Յետոյ վարսերէն կախել տուաւ իւր պարտիզի լճակին վրայ, մինչեւ ծնկները մխուած սառուցեալ ջրին մէջ, ուր ճեաց օր մ'ու գիշեր մը։ Ապա յաջորդեցին կրկին ձազկուածն, հրացեալ պայտեր լանջաց վրայ, և հուսկ չանթացած սաղաւարտ մը գլխին։

1. Նոր վկ. բ, 175–78. — 2. Անդ՝ 211–15.

Դահիճը զարմացած անոր հաստատամտութեան վրայ, դարձուց բղեշխին, որ զայն յանձնեց ուրիշ դանիչմանի մը, որոյ անօգուտ փորձէն վերջ սահմանեցին զինք քրիստոնեայ թողուլ և ամուսնանալ Թուրքին հետ, և բռնի տարին անոր տունը, որուն դիմադրեց կոյսը, ճարտարութեամբ փախաւ, ու գնաց ի կարին՝ պահուեցաւ Մարիամ անուն բարի կնոջ մը տան մէջ։ Թշնամիք ձեռք ձգեցին ու նահատակեցին աղջկան եղբայրը Գասպար։ Օր մ'ալ այլազգի կին մը, դրացի Մարիամու, կասկածելով մտաւ անոր տունը, տեսաւ զվառվառ ու մատնեց Թուրքաց, որ բռնեցին բանտեցին երկուքն ալ։ Մարիամ՝ մայր զաւակաց, երբ կը հոգար անոնց մասին, քաջարի կոյսը սրտապնդեց զայն մեռնելու Յիսուսի համար։ Յետոյ տարուեցան բղեշխին առջեւ, որ ի տես անոնց անվկանդ հաւատոց՝ մահուան վճիռ տուաւ, և կախուեցան միասին եկեղեցւոյն դրան դիմաց՝ 1810 թուին[1]։

Ահա գեղեցիկ չար մը մեր վկայուհեաց, որոց առաքինութեան և հաւատոց ամրութեան դէմ բախեցան ու խորտակուեցան՝ բռնութիւնը, չարութիւնը, չարչարանքն ու մահը գլխովին։ Որոնք գիտցան ըմպել քաջութեամբ դառնութեան բաժակը, իրենց արտօսրը, բողոքն ու արիւնն աւանդելով յաւիտենական արդարութեան ձեռքը։ Ի՞նչ պարծանք ազգիս համար այդ պայծառ հոգիները, զորս – պիտի կրկնեմ – մեր քով իշխող նախապաշարեալ կարծմտութիւնը չգիտցաւ պատուել արժանապէս[2], *և սահմանել անոնց հանդիսի և փառաց օրերը մեր տօնացուցին մէջ, նման ուրիշ սրբուհեաց՝ զորս կը տօնախմբենք։ Թող յիշուին ու մեծարուին անոնք գէթ իմ ընթերցողներէն, յիշեցնելով անոնց՝ թէ որքան բարձր էր կրօնից, առաքինութեան ու սրբութեան յարգն յաչս մեր հին հայուհեաց, որոց գովեստն յանձնենք մեր սրբազան քերդողին*[3].

«Ձմարիտ որթոյն Քրիստոսի չառաւիղք – եւ ողկոյզք ճմլեալք երկնաւոր մշակին, – Կոխեցայք ճգնութեամբ ի հնձանըս ձեր, – Զի ուրախ լինիջիք անմահական բաժակաւն։ – Շինուածք երկնաւորք ի յերկրի հաստատեալք – Եւ արձանք լուսեղէնք ի յերկինըս կանգնեալք։ – Ինքեանք ելին և այլոց ցուցին – Զճանապարհս ցանկալի զվերին երուսաղեմի։ – Վասն ձեր, երանեալ նահատակք, – Զօրք հրեշտակաց անմարմին զուարթնոցն – Ի յերկնից ի յերկիր հեղան, և մարդիկ – Խառնեցան ի գունդս զինուորաց Քրիստոսի Աստուծոյ»։

1. Նոր վկ. բ, 272–85։ — 2. Աստ՝ 145–46։ — 3. Կոմիտաս կաթողիկոս։

ԳԼՈՒԽ ԺԷ

Ա ԳՈՅ ՄԻՋ

Կ'ապրի, կը գործէ, կ'արդիւնաւորէ մարդը։ Բայց կու գայ օր մը, ուր հարկ կը լինի մահկանացու բնութեան՝ տալ իւր հարկը, ձգել վաթագոյր մ'արեւուն դէմ չողացող աչքերուն առջեւ, և դարձնել անոնց տեսութիւնն այլուր, թողլով իւր ետեւ սուգ մը՝ վշտահար կամ որբացած սրտերու։ Տիեզերական օրէնք մը, որմէ չէին կարող խուսափել հայն ու հայուհին եւս։ Ինչ որ առար մէջ կը հետաքրքրէ զմեզ, ցաւը չէ, որուն հանդիպեցանք եւս տեղ տեղ[1], այլ զայն կրելու և արտայայտելու եղանակն իսկ հայ կնոջ կոզմանէ, որ արժանի է առանձին ուշադրութեան՝ իբրեւ ազգագրական նիւթ և անոր կենցաղոյն անպակաս ու կարեւոր մէկ դրուագը։ Մահն իւր սարօք կը կարօտի յատուկ և ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը, զոր կատարած եմ, և դեռ անտիպ է. իսկ հօս յառաջ կը բերեմ այն մասերը միայն՝ որ կը պատկանին հայուհւոյն։

1. – Մեռելոց հետ. – Ա.կանատես եղանք Ա.րշակունի Գնելի անիրաւ սպանութեան[2]։ Ա.րշակ երբ լսեց՝ թէ իւր հրամանը կատարուած էր, կեղծաւորեցաւ իբր անմեղ՝ ըստ պատմչին, և պատուիրեց «կոծ մեծ և աչխար (ողբ) գնել» սպանելոյն դիակին չուրջ։ Գնաց նստաւ ինքն ալ «աչխարանին» կամ «կոծատեղւոյն[3]» մէջ, և «լայր զեղբօրորդին իւր»։ Այդ առթիւ ազնուականք ոչ թէ սովորական գահոյից վրայ[4], այլ գետինը կը նստէին ռամկին պէս, ինչպէս կը զգացնէ Ագաթանգեղոս, գրելով՝ թէ Գայիանէ ի լուր Հռիփսիմեի մահուան՝ «ի՛ջեալ նստէր ի վերայ գետնոյ, և լայր և ի սուգ մտանէր[5]». և Շուշանիկ ալ ամուսնոյն ուրացութիւնն երբ իմացաւ, «յերկիր կործանեցաւ[6]» ի նշան սգոյ։ Գնելի պարագային մեծագոյն դերն անոր մանկամարդ այրւոյն Փառանձեմի էր, որ ըստ սովորութեան ժամանակին մտած կիսամերկ վիճակի մը մէջ, որ բոլորովին հեթանոսական գոյն ունէր, «կոծէր, ձայն արկանելով ճչէր, յորս արտասուաց յաղիողորմ գուժի» զամէնքը կը լացնէր։ Երիտասարդին դիակէն աւելի այդ գեղանի սգաւորին գարձած էին չրջաքայից աչքերը, և յատկապէս երիտասարդ թագաւորին, դեռ ամուրի,

1. Ասա՝ 81, 85–86։ — 2. Ասա՝ 44–45։ — 3. Մեդ. 176։ — 4. Ասա՝ 17։ — 5. Ագթ. 160։ — 6. Սոփ. թ, 12։

որ հրապուրուած անոր փայլէն, հօն իսկ «տուփեր և ակն դնէր առնուլ գնա կնութեան», ինչպէս և ըրաւ[1]։ Նոյն ցաւէն բռնուած էր կանխաւ՝ և աւելի եւս հօդ՝ Գնելի դաւադիր Տիրիթն ալ, որ անմտութիւնն ունեցաւ՝ – գէթ ըստ պատմչին՝ – մեռելին քով իսկ մանկամարդին ականջէն հծծել տալու՝ թէ չատ մի չարչարուիր. ես գքեզ սիրեցի, և սպաննել տուի ամուսինդ՝ գքեզ ինձ առնլու համար։ Շահել կարծելով զայն, իր կորուստը պատրաստեց[2]։ Իսկ Աւրշակ զարմացած, իւր զղջումը կը յայտնէր կատարած սպանութեան համար, «ծափ զծափի հարեալ» ու խոստովանելով իւր կրած խարկանքը[3]։

Բոլորովին տարբեր հանգամանք ունի սուգը Մամիկոնեան տիկնոջ Դատրկան[4], ամուսնոյն պապին՝ ս. Սահակայ մահուան առթիւ, որ հրաժարած հոգմակոծ աթոռէն[5], առանձնութեան մէջ աւարտեց ու կնքեց իւր մահկանացուն։ Մեծ յուզարկաւորութիւն կատարուեցաւ՝ արժանի սրբոյ մը, մասնակցութեամբ իւր պաշտօնէից և յիշեալ տիկնոջ՝ իւր ընտանեաց կողմանէ, որոնք բացակայ կ'երեւին այդ ժամանակ։ Թաղեցին երանելին, կ'ըսէ պատմիչը, «հանդերձ աստուածասէր իշխանակնաւ միով, որ անուանեալ կոչէր Դուստր, որ էր կին Վարդանայ»։ Հօդ չի լսուիր տիկնոջդ ոդբը կամ կոծը. այլ կը հետեւի թաղումին Բագրեւանդէն մինչեւ ի Տարօն, «սաղմոսիւք և օրհնութեամբ և հոգեւոր բարբառով՝» որ կը հնչէին բոլոր բերաններէն[6]։

Սիւնեաց իշխանն Աշոտ երբ մեռաւ[7], անոր զուգակիցը Շուշան անձամբ դիտազարդեց զայն «արքունական ձեւով», կը գրէ իրենց պատմիչն՝ որոյ աղբիւրն յայտնի չէ. և աշխարհաժողով բազմութեամբ ու փողերգութեամբ «տարեալ հանդոյց» անոր մարմինը Տաթեւոյ եկեղեցւոյն դրան առջեւ, իւր սգոյն ներկայ ու մասնակից ունենալով Սմբատ Ա. Բագաւորն և իշխաններ եւս[8]։

Նոյն արքայի քոյրը Մարիամ՝ մատաղ հասակին մէջ կորուսած ամուսինը Վասակ Գաբուռ[9], նոյնպէս ամրացուց սիրտը. և ելաւ ինքնին պճնեց անոր դին «Բագաւորական զարդուք», արժանի մեծին Աշոտի փեսային. և ապա «անհուն ամբոխիւ և անչափ աղաղակաւ և ոդբերգական պարուք (խմբերով) փողոց և քնարահարաց», Զաքարիա կաթողիկոսին հետ տարաւ Բագեց հայրենի դամբարանին մէջ[10]։

Անոր երէց քոյրը Սոփի, տիկին Վասպուրականի, ինքն ալ կանխեց ոդբալ զեռ հազիւ քառասնամեայ[11] կենակցին տխուր վախճանը[12]։ Գոյժը

1. Ասա՝ 45։ — 2. Անդ։ — 3. Փաւս. 120-21։ — 4. Ասա՝ 93։ — 5. Ասա՝ 144։ — 6. Կոր. 25։ — 7. Ասա՝ 218։ — 8. Օրք. 134–35։ — 9. Ասա՝ 61։ — 10. Օրք. 126։ — 11. Արծ. 256։ — 12. Ասա՝ 46–47։

տակաւին իրեն չհասած՝ տարածուեցաւ քաղաքին մէջ, և բոլոր ժողովուրդն ի սուգ և կոծ մտաւ, որոց ողբերէն իմացաւ տիկինն իւր դժբախտութիւնը։ Ի սկզբան չուզեց հաւատալ. ապա ատուգեց, և ըստ սովորութեան իսկոյն ագով պատեց իւր անձն ու պալատը, որոյ հանգամանքները պիտի տեսնենք ատորեւ, և ողբեր յօրինեց[1]։ Ցետոյ երէց որդին Աչոտ գնաց բերաւ հօրը մարմինն Հերէ, ուր մահը դարանած էր անոր. և թաղեցին Աղբագի Ս. Խաչ վանուց մէջ[2]։

Նոյն տիկնոջ քեռաթոռն և իւր յիշեալ որդւոյն Աչոտի հարսը Սեդայ՝ երկու ծանր սուգեր ունեցաւ։ Մին իւր հօր սպանութեամբ՝ ամուսնոյն կուսակցաց ձեռամբ, որոյ ցաւագին յուղարկաւորութիւնն իրեն վիճակեցաւ. և որ բախտին հակառութեամբ՝ կը խզէր կենակցին շղթայքն և իւր առջեւ կը բանար Վասպուրականի տիկնութեան դուռը[3]։ Ապրումբուանի դուռտրը չկարողացաւ երկար վայելել և ոչ այդ սին մխիթարութիւնը։ Զուգակիցը մինչ օգնութեան կ'երթար քեռւոյն՝ Սմբատ արքայի, վանէն հազիւ ելած՝ սաստիկ խիթ մը բռնեց զինքը. և անլսող ազատանուոյն խորհրդոց, յառաջ գնաց մինչեւ ի Նախճաւան, ուր դժնդակ ցաւը քառասուն օր տանջեց զայն, և հուսկ խզեց անոր քսաներիննամեայ կեանքը[4]։ Նոր կակիծ ու նոր սուգ Սեդայի համար, որ վերստին պնդացուց սիրտը, վազեց ամուսնոյն քով, ողբաց, և «առեալ զդի նորա՝ տարեալ հանգուցանէ» վերոյիշեալ Ս. Խաչի մէջ[5]։ Աչխարհի փառաց վարագոյրը կը փակուէր նա և իրեն առջեւ, որ իւր տիկնութեան գահը կը յանձնէր Մլքէի, իւր ազգականին ու ներոջ և ապագայ թագուհւոյն[6]։ Միոյն արեւմուտքը միւսին արեւելքը կը լինէր։

Մահեր և սուգեր, կը կրկնեմ, ամենուն համար են անչուշտ։ Բայց մեր տիկնանց մէջ կան՝ որոց կեանքը շար մ'եղաւ սուգերու, և յաճախ գառն սուգերու։ Աւոցմէ էր մեծն Լեւոնի մայրը Ռիթա, որոյ ամուսնական կենաց առաջին մասն իսկապէս ողբերգութիւն մ'եղաւ։ Իւր կոթովի տագրը Թորոս Ե 1151ին գլուխ բարձրացուց Ցունաց հակառակ, երբ լսեց անոնց պատրաստած դաւն իւր անձին դէմ. սկսաւ զարնել զանոնք ու գրաւել անոնց գաւառները։ Ռիթայի հօրեղբայրն Օշին Ե՝ իշխան Լամբրունի, ի բնէ բարեկամ ու զինակից Ցունաց, նոյնպէս ալ Ճնաց. և նոյն տարւոյն մէջ քաղաքականութեան պահանջմամբ անոնց հետ բախելով Թորոսի դէմ՝ Մսիս քաղաքին առջեւ, կորոյս իւր եղբայրն ու Ռիթայի հայրը Սմբատ[7]։ Ծնողին մահը տագեր սրերով՝ առաջին և անշուշտ չատ կծու սուգն եղաւ տիկնոջդ սրտին։

1. Արծ. 299–301։ — 2. Նոյն՝ 257։ — 3. Աստ՝ 63։ — 4. Աստ՝ 304։ — 5. Արծ. 279։ — 6. Աստ՝ 64։ — 7. Աստ՝ 61։

Շատ բարի ծաղիկ մը չէր իւր ամուսինն Ստեփանէ իսկ, որ մի և նոյն ժամանակ զօրք հաւաքած, եղբօրէն անկախաբար և անոր կամաց հակառակ՝ կը կռուէր անոր բարեկամ Խլիճասլանի դէմ[1]: Իսկ 1165ին խաբուելով Ցունաց նենգաւոր կոչէն, զոհ գնաց անոնց ատելութեան, բռնուելով ու խժդժաբար խաչուելով եռացած կաթսայի մէջ[2]: (Չէ ըսուած՝ թէ խաչուածէդ արդեօք կերաՀն ալ խաչողները)։ Այսպէս Ռիթա երկրորդ հարուածը կ'ընդունէր իւր սրտին, որուն յետ երկու տարուոյ յաջորդեց երրորդը, մահն իւր յիշեալ տագեր Թորոսի, «մեծախորհուրդ և առատամիտ[3]», ինչպէս կը վարուէր նա և նուին և անոր որդւոց հանդէպ. և որոյ փոխան Ռիթա իւր դիմաց գտաւ անոր եղբօր Մլեհի ամեհի բռնապետութիւնը, որ նախ գաղտնապէս ջնջել տուաւ Թորոսի անմեղ մանուկը Ռուբէն[4], որ ապագային կրնար խոչընդոտ լինել իրեն. և ապա դարանեցաւ Ստեփանէի գաւակաց դէմ, ստիպելով իրենց մայրն ապաւինիլ իւր եղբօր քով[5]: Անոր սուգն ամոքեցաւ, երբ գաւակները տեսաւ Ռուբինեան գահուն վրայ. – թէպէտ անդրանկին խակութիւններն ալ վրդովեցին գինքը ժամանակ մը[6]. – և իսպառ փարատեցաւ՝ երբ համբուրեց կրտսերոյն թագապսակ և օծեալ ճակատը, որոյ վրայ կու գար հանգչել Հայաստանեայց փառքը:

Վչտահար կին մ'եղաւ նա և Մարիուն արքայամայրը, որ յետ վայելելու բաւական տարիներ բարեպաշտ ու հզօր ամուսնոյն Պաղտնի կենակցութիւնն ու մայրութեան քաղցրութիւնը[7], իրեն ալ հասան սեւ օրեր: Մարաջախտը Դ Լեւոնի կողմանէ պատգամաւոր գնաց Եգիպտոսի սուլտանին՝ բողոքելու Հալպայ Այթունապուղայ ամիրային դէմ, որ դրժելով դաշանց՝ յարձակած էր Կիլիկիոյ վրայ: Երբ կ'անցնէր Հալեպէն, կասկածոտ թշնամին բռնեց բանտեց զայն, գնաց գրաւեց անոր Նղիր դղեակը. և թշուառ իշխանն յետ եօթն ամիս հեծելու զնդանի մէջ, վախճանեցաւ հօն 1336ին: Մարիուն՝ որ հարկադրեցաւ նախ ահաբեկ խոյս տալ ու զրկուիլ սեպհական ամրոցէն, դառն արտասուօք ընդունեցաւ ապա լծակցին անչնչացած մարմինն ալ[8]: Իւր սիրտը վերստին ալեկոծեցաւ 1344ին՝ ի տես սպանութեանց իւր փեսային և Ֆիլիկի ամուսնոյն՝ Ռոհեմանդի, և անոր տագեր՝ Կոստանդին Բ արքայի[9], որոյ գահուն վրայ նստաւ խակոյն իւր որդին Կոստանդին Գ., և սպեղանի մը դրաւ մօրը ցաւերուն: Դիւրին է երեւակայել իւր ի բնէ զգայուն դառեր[10] վիշտն ալ, որ երեսուն տարի պահեց իւր այրութիւնը:

1. Տրգ. կիլ. 234–35. — 2. Անդ՝ 251. — 3. Առ՝ 101. — 4. Տրգ. կիլ. 258. — 5. Առ՝ 95. — 6. Առ՝ 295. — 7. Առ՝ 70, 102. — 8. Հէդ. յտ. 1337. — 9. Առ՝ ԺԲ, ա, ժ, 2. — 10. Առ՝ 102.

Ցեսանք հայ ծնողաց ոմանց զգեցած սուգն իրենց մատաղ մանկանց կորստեան համար, ինչպէս անոր յաջորդած սփոփումն ալ[1]։ Շատ աւելի խոր էր անշուշտ կսկիծը՝ զոր կը պատճառէր չափահաս զաւակաց մահը. ինչպէս Զորտուանելեանց հանգիպածները, որոց նկարագիրն հաստուցած է մեզ Ա.րիստակէս յիշատակագիրը կենդանի գոյներով։ Յետ կորուսանելու զանազան մանուկներ, որոց անուննները կը հրաւիրէ կարդալ «ի դպրութեան կենաց», Վիգէն ու Մկրտչքսի ծնողքին՝ կ'ըսէ՝ երեք զաւակներով. Զորտուանէլ, կատա և Վասակ, և ժամանակին կազմեցին առաջին երկուքին ընտանեկան երջանիկ բոյներն ալ, զորս մահը չուտով պիտի քանդէր[2]։ Նախ քան զայդ 1165ին ուրիշ ազէտ մ'եկաւ անոնց գլխին, յարձակմանց, աւերմանց ու գերութեանց ենթարկելով անոնց գաւառը. «և այն էր սկիզբն թանձրամած ազոյն՝ զոր ունելոց էր զմեզ և զնոսա», կը խորհրդածէ գրիչը։ Քիչ յետոյ՝ նոյն ամսոյն մէջ՝ մահը խլեց որդեգորով ծնողաց գահաժառանգը, գեղեցիկ երիտասարդը Զորտուանէլ[3], որ թողուց «չառաւիղ ազգի գլուսածաղիկ զաւական իւր, և մխիթարանք ծնողաց իւրոց»։

Մխիթարանք յետ իւր մեկնելուն. իսկ «զաղէտս տարակարծ դիպուածոյն, և զիրս անբաւ կոծոյն», զոր կատարեցին զանազան կողմերէ հաւաքուած ազատաց, տիկնանց, ծառայից և աղախնաց ամբոխը, և «զորս հօրն և մօրն և ամուսնոյ նորա (Վանիճեի), ոչ կարեմք զգրով արկանել», կ'ըսէ Ա.րիստակէս, ինքն իսկ վարանած անոնց վշտին սաստկութեան առջեւ։ Ժողովեցան քահանայից, կրօնաւորաց ու վարդապետաց բազմութիւն մը. և «զպակաս զգեղեցիկ մարմին նորա պայծառ և պատուական հանդերձիւք», տարին հանգուցին Վանոտիր ուխտին իրենց հայրենի տապանատան մէջ։ Տարաբախտ ծնողքն այնու հետեւ իրենց յոյսը դրին Վասակ մանկան և որբացած թոռներուն վրայ։

Ա.յդ բօթն զգուշութեան համար ծածուկ պահեցին փափկասիրտ կատաղի, որ յղի էր՝ Սաղուկ ամրոցին մէջ։ Դեռ տարի մը չէր անցած ծանր ազէտ, երբ առաքինի ու չնորհալի մանկամարդը[4] զոհ գնաց իւր մայրական պարտականութեան[5]։ Նոր ազէտ և ազիողորմ ողբեր տեղոյն վրայ. ապա պճնուճն եղկելոյն «պայծառ հանդերձիւք», և ամփոփուճն Ս. Փրկիչ մենաստանին մէջ։ Գոյժն հասաւ և ի Սասուն՝ ծնողաց ականջին, որոնք «յանհնարին սուգ տրտմութեան ընկղմեցան, և նորոգեցին զկեղեքուճն առաջին վիրացն, և այրուճն ի վերայ այրման»։ Մանաւանդ թէ մոռցան առաջինը, կ'ըսէ տեղեկատուն, «զորքայս խիստ համարելով», որ իրենցմէ հեռի վախճանեցաւ, և «ոչ տեսին զմահ նորա»։ Շատ

1. Ա.սմ՝ 85–86։ — 2. Ա.սմ՝ 41–42։ — 3. Ա.սմ՝ 136։ — 4. Ա.սմ՝ 133։ — 5. Ա.սմ՝ 81։

օրեր ողբացին, եւս աւելի մայրն՝ որոյ աչաց լոյսն էր Կատա[1]. և ապա ամոքեցին իրենց վիշտն հաւատոց ուժով, որ այնքան զօրաւոր էր իրենց հոգւոյն մէջ[2]։

Անձամբ կը նկարագրէ իւր սուգն 1214ի արձանագրին մէջ, ժուժկալ՝ բայց ազդու բառերով, վերին Խաչենոյ տիկինն Այզու խաթուն[3], որ իրա-րու քով չարած էր երեք գերեզմաններ. «առն իմոյ (Վախտանկայ), և զաւակաց իմոց, Հասանայ անդրանկին իմոյ, և Գրիգորի՝ որ ի տէր կէաօրեայ վաղճանելոյ. զի վասն մեղաց իմոց, – կ'ըսէ քրիստոնէական խոնարհութեամբ՝ որ յատուկ է իրեն պէս բարեպաշտ հոգիներուն[4], – խրատեաց զիս Աստուած, եւ եբարձ ի գլխոյ իմոյ զերկոսեան պսակն վայելուչս». անդրանիկը մեռնելով բարբարոսաց պատերազմի մէջ՝ «վասն քրիստոնէական հաւատոյս», և կրտսերն յետ երեք տարւոյ «ի տէր կո-չեցեալ... առ ի անմխիթար թողլոյ թշուառացելոյ մօրս իւրեանց[5]»։ Աւելի ծանր եղեր է որդւոց կորստեան հարուածը քան կենակցին. և այդ պատն կսկծին մէջ էր՝ որ ամրացուց արիւնոտ սիրտն ու կառոյց Դադի եկեղեցին[6]։

Լուռ է գրիչը, համր է գրոցը, և գերեզմանիկ մ'ինքնին կը խօսի Շիրակայ գեղեցիկ և ողբացեալ ոստանին մէջ, բացուելով ու բանալով մեր առջեւ իւց լերդը տոհմիկ ու մանկամարդ մօր մը, որ իւր գեղա-փթիթ ծաղիկը՝ դստրիկ մը, – գուցէ անդրանիկը, թերեւս միամօրը, – մահուան փոթորկէն բեկած ընկած ի գետին, չէ ուզեր յանձնել կտաւի մը ցուրտ ապիտակութեան։ Այլ կ'երթայ՝ վշտէն թուլացած ձեռքերովը դարս կը քաշէ իւր զարդերու արկղէն՝[7] չողշողուն ոսկեզրուագ տիկնունի քողը, որով կը նազէր չքեղասէր ընկերութեան առջեւ[8]. և զոր կը համարի արժանաւորագոյն պատանքն իւր սիրոյն։ Մայրենի ջերմ արտասուօք կը թրջէ աշխարհի ունայնութեան այդ խաւարած դիմակը, կ'ամփոփէ անոր մէջ անգին գոհարիկը, ի միասին ծրարելով իւր տիկնութեան փառքը, վայելչութիւնն ու ցնծութիւնն ալ. և այնպէս կը հանգուցանէ զայն փո-քրիկ փոսին մէջ, ինչպէս երբեմն իւր որորոցին, իւր օրօր՝ ազի ողբ մ'եր-գելով անոր վրայ. ուր և գտնուեցաւ մեր օրերուն՝ ինչպէս գետեղած դրած էր զայն մայրիկը ազաւոր[9]։ Ուրիշ մայր մ'իւր պատանեկին հետ միասին թաղած էր անոր սիրական խաղալիկները, վեցերով լի անօթ մը[10]։

2. – Կոծ եւ ողբ. – Մեք պէտք է մտանենք մեր նիւթին մանրամաս-նութեանց մէջ, և առ համար վերադառնանք յաշխարհը, որպէս զի

1. Առա՛ 86։ — 2. Հյգ. 393–95։ — 3. Առա՛ 24։ — 4. Հմմտ. առա՛ 201–2։ — 5. Արց. 204։ — 6. Առա՛ 223։ — 7. Առա՛ 19։ — 8. Առա՛ 116։ — 9. Ապ. 13 ապր. 1917։ — 10. Անդ։

լաւագոյն կերպով տեսանենք հայուհւոյն հօն ունեցած կարեւոր դերն՝ ըստ մեր հին բարուց։

Ննջեցեալը նախ կը լուացուէր. և եթէ կին մարդ էր, իր սեռակցաց ձեռամբ, ինչպէս եղաւ ս. Շուշանկան[1]։ Յետոյ կը զիսպարդէին զայն, զգեցնելով լաւագոյն հանդերձները, ինչպէս յիշուած տեսանք Վասակ Գաբուռի, Զորտուանելի ու կատայի վրայ[2]։ Ապա կը հաւաքուէին սգաւորները զիակին չուրջ։ Վշտին առաջին նշանը, զոր սիրելոյն կորուստը կը դնէր հայ կնոջ վրայ առաջին վայրկենէն իսկ, զգեստին փոփոխումն էր, ինչպէս բրաւ փառանձեմ[3]. և զոր կը վկայէ Մանդակունին եւս այս առթիւ. «հանդերձք պատառեալք» և անոնց փոխան «քուրձ զգենուլ[4]»։ Կամ ուղղակի հանելով սովորական հագուստը, և փաթթուելով «սոխագածի» կամ սփածանելւոյ մը մէջ, այնպէս որ մերկ կը մնային ուսերն ու բազկները. «զուսովքն մերկանալ» ըստ նոյն բեմբասացին[5]. և ատոր հետ փառանձեմ «մերկատիպ[6]» ալ էր կամ բաց բազկներով, որով կ'ենթեւէին ողբասացներն «անամօթապէս իգացեալք մերկանդամք[7]». այս ինքն իգութիւնը մասամբ ի տես դրած։

Այս կերպը կը չարունակէ նա և ապագային, որով Շնորհալին իրրեւ սգաւոր կնոջ մ'այսպէս ըսել կու տայ Եղեսիոյ. «Զքողս ի գլխոյս մերկանալով՝ – Զիմ պատառեմ զծածկոյթ զարդի[8]»։ Իսկ Վարդապատի ողբին մէջ Օրբելեանն «Զմայրըն լուսոյ Հայկայ զարմին» կը նկարագրէ «Մերկ խայտառակ ի բաթրոնին, – Զանձամբ արկեալ զքուրձ խաւարին[9]»։ Այդ վիճակին մէջ կը գտնուէին ննջեցելոյն բոլոր ընտանիքը. նոյն իսկ փառանձեմի նման գեղատեսիլ մանկամարդերն ալ, տարօրինակ հակասութեամբ մ'իրենց սովորական ամրածածուկ կեանց հետ[10]։ Անոր համար Մանդակունին կը պահանջէր՝ որ եկեղեցւոյ պաշտօնէից խումբը չմտնէր «ի գաւս մերկանդամ խայտառակելոցն[11]»։ Հօդ միանգամայն «կանայքն հերարձակ» են[12]. ինչպէս փառանձեմ ալ ունէր «զգեաս արձակեալ[13]». Դերենկան մահը կ'ողբային կանայք «բացագլխաւ» փողոցաց մէջ[14]. և 1449ին Մերտնոյ մահտարաժամէն կատարելոց վրայ ողբացող հայուհիք՝ «ոմանք հերարձակ, ոմանք սեւազգեաս և կէսք հրապարակ» կամ կիսամերկ էին[15]։

Այդ ձեւով զգեցման նպատակն էր անշուշտ՝ նախ անչքացնել մարմինը. և ապա դիւրացնել կոծերը, որ կը խառնուէին ճչերու, աղիողորմ

1. Սոփ. թ, 46։ — 2. Անա՝ 338, 341։ — 3. Անա՝ 337։ — 4. Մնդ. 176։ — 5. Նոյն՝ 175։ — 6. փաւս. 120. այդպէս, ոչ «մերկատիպ». Պտմ. տրգ. 300։ — 7. Մնդ. 177։ — 8. Ողբ, 21։ — 9. Օրբ. Ողբ. 25։ — 10. Անա՝ 16-17։ — 11. Մնդ. 177։ — 12. Նոյն՝ 176։ — 13. փաւս. 120։ — 14. Արծ. 299։ — 15. Հյպ. 576։

ձայներու և ողբերու հետ։ Այսպէս փառաւձեամ «գՀեր փեսէր, ճչէր ընդ կոծելն[1]». և Մանդակունին կը գատապարտէր «զփեսիւն վարսից և զխզել հերաց[2]»։ Նոյնը կ'երեւի նա և Եղեսիոյ և Էջմիածնի ողբերուն և բոլոր միջնադարեան մատենագրաց մէջ։ Եւ աւելի խորչելի տեսարան մը, «կանայքն, կ'ըսէ յիշեալ բեմբասացը, կանչիւք հերարձակ՝ զայտան ցտեն (կամ կը պատռեն եղնգով), զսինս կեղեքեն (նոյն կերպով), խզին և կոծին մոլեալով». և ատոր հետ «եղիճ՝ (որով կը խայթէին իրենց մարմինը), արիւն (ցտելով), և մոխիր» գլխին վրայ[3], վերջինս չատ սովորական[4]. այնպէս որ Հայրապետը կը վրդովէր ի տես այդ «անամօթ կանանցն հերարձակացն՝ արիւնաչաղախ խզելոցն և մոխրացանացն[5]»։ Այս բոլորին կ'ակնարկէր Փաւստոս, ըսելով՝ թէ «կոծ մոլութեան զդիակամբն ջայլէին» գնելի[6]։

Կ'անցնինք թ դար, ուր Դերենկի մահուան առթիւ՝ «ի կրծատեալ ճակատահար ձայթմանցն, և ի բարձրաձիչ աղաղակացն» փողոցաց մէջ ողբացող կանանց՝ «հնչեաց գուռն գարպատու» Սոփի տիկնոջ, որ աւելի տէր իւր անձին ու վշտին, բաւականացաւ՝ գլխին մոխիր ցանելով ու ծածկելով Թուխ «արկանելեօք», և երեսը գետնին դրած՝ կու լար լուռ[7]։ Ագաւորն Եղեսիա կ'ըսէր. «Քարամբք ձեծեմ զկուրծըս սրտի, – Բախեմ զերեսս իմ յապտակի[8]». և Էջմիածին՝ «Զկուրծքըն բախէր քարամբ ուժգին, – Առուք արեանց իջանէին. – Մոխիր կուտէր նըման բլրին, – Ցանէր ձեռամբն ի գագաթին[9]»։ Միջին դարն հնարեց նա և կանանց վարսից հատումը, յիշուած Ց. Գառնեցիէն՝ «կտուրս հերաց[10]». Մերոնոյ վերոյիշեալ ողբացողաց «ոմանք ծամակտուրք» կը տեսնուէին[11]. և Ն. Քուչակ կ'ըսէր սիրականին. «Ես մեռանիմ ի քո վերայ, դու զծամդ կտրես[12]»։

Երբ ցաւին առաջին սաստկութիւնը կը մեղմանար, կը յաջորդէին ողբերը։ Ա. այս կը հրաւիրուէին արուեստով պատրաստուած յատուկ եղանակարար, եղանակարար, ձայնարկուք կամ չալականք[13] կոչուած կանայք, որոց գլուխ կը նստէր մեռելին կինը կամ մայրը, որ լաւագոյն ճանաչելով անոր կեանքը, անոի և կամ մահուան հանգամանքներէն կը հանէր ողբերու նիւթն ու կու տար եղանակարց. ինք կը շարադրէր եղանակով, և միւսերը կը կրկնէին նոյնպէս եղանակով, – գուսանաց երաժին նման[14]. – ատոր համար ինք կը կոչուէր մայր ողբոց։ Այսպէս Գնելի

1. փաւս. 121։ — 2. Մնդ. 181։ — 3. նոյն՝ 276։ — 4. նոյն՝ 175, 176։ — 5. նոյն՝ 177։ — 6. փաւս. 121։ — 7. Աբծ. 299–300։ — 8. Ոդր, 21։ — 9. Օրբ. Ոդբ. 26։ — 10. Գան. խր. 147։ — 11. Հյգ. 576։ — 12. Քուչ. 53։ — 13. Ոսկ. Պօղ. ա, 380, փաւս. 121. Մնդ. 181։ — 14. Ասա՝ 270–71։

դիակին շուրջ փառաւձեալ «ի ձայնարկուքն ամենայն եղեւ նա մայր ողբոցն». և երբ խմացաւ Տիրիթի դաւը[1], զայն նիւթ առաւ, և «ձայնարկուքն ամենայն ի ձայն ողբոցն ակամն ևուշագիլ զիրան տրփանացն Տիրիթայ, զակն գնելն (նուին), զքաւթիւնն, զհնարս մահու նիւթել, զպանուճն, ձայնիւքն մրմնջոցն ի վերայ պատնելոյն ի մէջ կոծոյն բարբառէին գեղգեղեալ խանդագաստութեամբ[2]». և Մանդակունին կ'ըսէր՝ թէ «երգովդ էք նմանեալք Հրէից և հեթանոսաց[3]»։

894 *Թուին Դունի երկրաշարժէն կոտորելոց համար նոյնպէս «ազիոզորմ ձայնք երգեցիկ կուսանաց և սեւազգեաց կանանց և արանց վշտահար հեծութեամբ զգածելոց՝ մինչեւ յերկինս բարձրացեալ հասանէր՝» ըստ պատմչին[4]։ Դերենկան համար ողբացողները կ'ըսէին. «Վա՛յ, կորեաւ մեծանուն իշխանն, և անտերունչ ծնաց երկիրս Հայոց»։ Իսկ իւր կենակիցը Սոփի, կ'երեւի մտաւորապէս զարգացած՝ քրոջը նման[5], և անբաւական ամկական ողբերով, կը կոչէ «զգաստիս սգոյ, ողբոց յօրինէ կարգս», խմբերու կը բաժնէ, և դաս առ դաս «զթագաւորացն Խոսրովելի նուագել տայ զողբս[6]», որոցմէ յայտնի է Դաւթի յօրինածը Սաւուղի վրայ[7]։ Գէորգ կաթողիկոսի և Սիւնեաց Աշոտ իշխանի մահուան (897ին) «ողբերգական կանայք կականէին ասելով. Մի եկեսցէ և մի լիցի այսպիսի տարի ի վերայ երկրի որչափ ազգ մարդկան է[8]»։ Զէլմիածին՝ «երամք կանանց ճրչող լային՝ – Շուրջանակի զնա պարէին[9]»։ Մերոնոյ վերոյիշեալ աղետին առթիւ ալ ողբերն անպակաս էին. «յերեկօրեայ երգ տրտմութեան,... ի հաւախօսին կանայք լալականք, և ընդ արշալոյսն ողբերգականք պարաւորք[10]» կամ բազմախումբ։ Եւ 1506ին Ամասիոյ երեք նահատակաց համար «կանայք բազում ժողովեցան – Լալականիւ ողբերգական. – Շատ լացին զամենեսեան՝ – Մինչ սար ու ձոր ի լաց ելան[11]»։*

Վշտի այդ արտաքին սաստիկ ցոյցերն ու հասարակ հեթանոսութեան ծեսերն էին, որոց չէին հանդուրժեր եկեղեցական Հարք։ Մեծն Ներսէս՝ բարեկարգիչ Հայաստանի՝[12] ջնջեց զսոսոնք. և իւր կենդանութեանն «ոչ ոք իշխեր, կ'ըսէ պատմիչը, անյուսութեամբ՝ արտաքոյ կարգի կանոնի եկեղեցւոյ՝» լալ, կոծել կամ ողբալ մեռելոց վրայ։ Իսկ յետ իւր մահուան Նորոգուեցան վերատին[13]. այնպէս որ Մանդակունին հարկադրեցաւ ինքն ալ պատերազմ բանալ անոնց դէմ, ինչպէս տեսանք վերեւ իւր կծու բացատրութեանց մէջ։ «Զի այս ամենայն, կ'ըսէր, սատանա-

1. Ասա՝ 338։ — 2. Փաւս. 121։ — 3. Մնդ. 176։ — 4. Յհ. կթ. 205։ — 5. Ասա՝ 244–45։ — 6. Արծ. 299, 300։ — 7. Բ Թագ. ա, 19–27։ — 8. Կղն. 270։ — 9. Օրք. Ողք. 26։ — 10. Հյպ. 576։ — 11. Անդ՝ 590։ — 12. Ասա՝ 315։ — 13. Փաւս. 229։

յական է և հեթանոսական, զոր անմիտ կանայքն բարբառին ի ցոյց կեղծաւորութեան». զի չատեր իբր սովորոյթ կը կատարէին, և ոչ ճըշմարիտ ցաւով, «և զկուապաշտիցն զգործն գործեն ի վերայ քրիստոնէից», ողբալով, կականելով, ճչելով ու մարմինը կոծելով անյուսաբար[1]։ Սակայն սովորութիւնն աւելի բռնաւոր ու յաղթող ծնաց քան Հարց ձայնը։ Ապա միջին դարն յատուկ ողբեր ալ չարագրեց ու դրաւ սգաւորաց բերանը, դիւրացնելու համար անոնց գործը, և որոնք կը տեսնուին գըրչագրաց մէջ։ Նարեկացին կը վկայէ անոնց արուեստականութեան իւր օրերէն իսկ, ըսելով՝ թէ «ըստ ձայնից կոզկոզանացն և զրանիցն յարմարութիւն հանդերձեն, ի նոյն գիր բերեալ զաւարտմունս տանցն». այս ինքն տներն աւարտելով նոյն յանգով, «որովք, կ'ըսէ, առաւել սաստիկ մորմոքեալ ճմլեցուցանեն զաղէտս կարեացն սրտին ըղձից առ արտասուացն բղխմունս[2]»։

Գրաւոր ողբերէն՝ աւելի յուզիչ են յետնագոյն դարերուն չարագրուածները, որոց մէջ մերթ մայրը զաւակին կը խօսի, և մերթ զաւակը մօրը. կամ երկուքը խօսակից կը լինին, իրարու բանալով իրենց կսկիծը։ Եւ անոնց մէջ կը խտանան կենաց ու սիրելեաց կարօտ ծնացող աչքերու հառաչանքներ, մայրենի վշտակոծ սրտի մորմոքներ, մահուան խռովիչ ու ցաւագին պատկերներ, անպտուղ անցելոյն վրայ զղջումներ, աշխարհի ունայնութեանց դէմ բողոքներ, առաքինութեան յորդորներ, վերջին ողջոյններ, և աղաչանք անյիշատակ չմնալու։ Եւ բանաստեղծական ներշնչմամբ ու արուեստով՝ անոնց հետ կը հիւսուին ծով ծով աչեր՝ որ կը մարին. սիրուն բերաններ՝ որ կը փակուին. պիւլպիւլ լեզուներ՝ որ կը լռեն. ոսկի աղաւնիք՝ որ կը թռչին մայրերու ափերէն. քաղցրաձայն արտուտիկներ՝ որ յերկինք կը վերանան. կարմրացած խնձորներ՝ զոր գետին կը ձգեն. գեղեցիկ ծաղկեալ նռնենիք՝ որ տերեւաթափ կը լինին. կանաչ վարդենիք և անուշահոտ վարդեր՝ որ կը խամրին. և ուրիշ ինչ որ ցաւը, սէրն ու բնութիւնը կը թելադրէին։ Այդ ողբերը պիտի կարդացուին ամբողջութեամբ՝ նիւթիս առանձին ուսումնասիրութեան մէջ[3]։

Մեր եղարամարց հիւսած անապատ և սպառիչ ողբերն ու կոծեր պէտք ունէին վերջ մը դնելու։ Եւ առ այդ կը միջամտէին ննջեցելոյն բնատեաց բարեկամ ու մեծարոյ անձինք, որ իրենց մխիթարական խօսքերով կ'ամոքէին անոնց կսկիծը, և կը դադրեցնէին այն արտաքին ծանր ցոյցերը։ Չատոնք կը յիշէ Մանդակունին, ըսելով թէ սատանայն այնպէս կը կաշկանդէ սգաւորները, որ «ոչ տայ խոնարհիլ ի բանս մխիթարչացն և սիրտդողացն[4]»։ Բայց սոնք չատ անգամ կը յաղթէին սատանային,

1. Մծբ. 176։ — 2. Ներկ. 61։ — 3. Այս՝ 337։ — 4. Մծբ. 174։

Ասպէս Գերենկան առգին ժամանակ «ի մէջ կացեալ» եպիսկոպոսունք ու վանականք, «զարթուցանէին զմիտս կնոջն (Սոփեայ) և զայլոց կծծողացն յերկիւղն Աստուծոյ, և սակաւ մի փարատէին զաղէտ սգոյն դառնութեան»։ Գնաց նա և Աշոտ արքայն՝ «մխիթարել զդուստր իւր և զթոռունս[1]», թէպէտ կեղծ Շապուհ զայն մեռած կը նշանակէ նախ քան զփեսայն[2]։

Կանանց մխիթարիչ կը լինէին ընդհանրապէս իրենց սեռակիցներ, որոց տուած սփոփանքն էին յաճախ իրենց ցաւերուն յիշատակութիւնը, զգացնելու համար սգաւորաց՝ թէ իրենց պէս և աւելի ծանր ցաւահարներ ալ կային, ինչ որ աւելի եւս կը մորմոքէր զանոնք։ Այդ չաղակրատանքը մանր կը թուէ Մամբրէ։ Մին կ'ըսէր՝ թէ իմ եղբայրն աւելի մատաղ մեռաւ քան զայս. դեռ նոր հարս բերած էր, և անզաւակ մեկնեցաւ աշխարհէս։ Ուրիշ կին մը՝ թէ այրս մեռած է, քոյր և եղբայր չունիմ. միամօր որդեակ մ'ունէի, ծաղկի պէս թառամեցաւ մանուկ հասակին մէջ. յառագաստ չմտաւ, աշխարհիս վայելչութիւնը չտեսաւ։ Ուրիշներ աւելի յուզիչ դիպուածներ կը պատմէին, իրաւամբ դիտել տալով մեր մատենագրին. «Եթէ արժա՞ն իցէ այսպիսի բանից մխիթարութիւն ասել, ես ոչ գիտեմ[3]»։ Ոչ ալ մեք գիտենք, որ նոյնը կը տեսնենք դեռ այսօր չարունակուած։

3. – Յուղարկութիւն. – Ասոր մէջ ալ իր բաժինն ունէր հայ կինը. և նկատեցինք վերեւ Դուստր, Շուշան, Մարիամ ու Սեդայ տիկնանց հետեւիլն իրենց ննջեցելոց դագաղին մինչեւ ի գերեզման[4]։ Դարն ասոր հետ ուրիշ ժառանգութիւն մ'ալ պահած էր հեթանոսութեան չրջանէն. յուղարկաւորական պարը։ Թաբորին կ'ընկերէին փողեր, փանդռներ ու շիներ[5]. և անոնց ձայնով կ'ընթանային ամբոխն ու սգաւորները, այս վերջինք «զկոծան պարուցն կաքաւելով, զտիգան հառեալս (վիրաւոր բազկներով), զերեսս պատառեալս, արք և կանայք պղծութեամբ ճիւաղութեամբ պարուք դէմ ընդ դէմ հարկանելով», որ է քալելով իրարու հանդէպ, «և կամ ծափս հարկանելով», որ այդ չրջանին ցաւի նշան էր մեր քով[6], իսկ ժ. դարուն և յետոյ յիշուած իբր ուրախութեան[7]։ Ներսէս խափանեց և զայս, սահմանելով՝ «լոկ արտասուօք և ըստ արժանի սաղմոսիւք և օրհնութեամբ, կանթեղօք և մոմեղինօք» յուղարկել, ինչ որ տեւեց մինչեւ իւր մահը միայն[8]։ Բայց Մանդակունին իւր մանր նկարագրութեան մէջ յիշած չէ պարդ, զոր հաւանօրէն ջնջած էր և գարը. մինչ նուագարանք, կոծ և ողբ ծեացին միշտ՝ կանանց մասնակցութեամբ հանդերձ։

1. Արծ. 301, 257։ — 2. Աստ՝ 46։ — 3. Մրք. 42։ — 4. Աստ՝ 338–39։ — 5. Աստ՝ 265, 268։ — 6. Աստ՝ 338։ — 7. Ներկ. 388. ատտ՝ 263։ — 8. Փաւս. 229։

Ասպէս ըստ խորենացւոյն՝ Արտաշեսի դագաղին ետեւ կային «ձայնարկու կուսանք սեւազգեստք և աչխարոզ կանայք[1]». և Տրդատայ դագաղին հետ կը յիշուին անծանօթէ մը նոյնպէս «կուսանք ողբասացք[2]»։ Ասոնք տեղեկատուք հետի թագաւորներէդ, կը ցուցնեն գէթ իրենց ժամանակի սորովոյթը, որ կը չարունակուի յետոյ։ Որով երբ Աշոտ Ա. արքայի մարմինն ի Բագարան կը տանէին, «անդ էր ապա տեսանել՝ ըստ պատմչին՝ կուսանս և ողբերգակս և արտօսրաթոր կականուածն և աչխարանս տիկնացն և տանտիկնացն» ու ամբոխին[3]։ Շնորհալին կ'ողբար՝ որ Եդեսիոյ կոտորեալք տագնապին պատճառաւ «Եւ ոչ կոծովք յուղարկէին[4]»։ Գր. Տաթեւացին կը վկայէ՝ թէ «ամենեքեան առ հասարակ՝ այր և կին, ծեր և տղայ՝ արտասուելով ընթանան ի գերեզմանն՝» մեռելին հետ[5]։ Եւ 1704ին գրուած մաշտոցի մը մէջ նկարուած է քահանայապաղը՝ ճանապարհին վրայ, յորում տակաւին կան երկու ողբացողներ իբր օրինակ, այր մ'ու կին մը, վերջինս գլխարաց ու մազերը խզելով[6]։

4. — Սուգ. — Յետ թաղման կը սկսէր ազգ իսկական չրջանը, որոյ տեւողութիւնը փոփոխական եղեր է ըստ տեղեաց, անձանց ու ժամանակի. և որ հայ կնոջ համար, մանաւանդ զգայնոց, դարձեր է վիճակ մը բարոյական մեռելութեան, երբեմն ատարած իրականով։ Ազատուականի տիկինը Աոփի ուխտեց՝ որ սուգը չպիտի վերջանար, մինչեւ քաջարի որդւոց մին՝ իւր կենդանութեանը կամ գերեզմանին վրայ ատեխս բերէր՝ թէ հօրն արեան վրէժը լուծած էր[7]։ Իւր նուն Թամար-Մլքի՝ կենակիցին Գագկայ մահուան առթիւ «երեք տարի ազով ձեաց՝ մինչեւ ապա թագաւորեաց որդին Աշիրա Գորգին[8]»։

Եղիշէի բացատրութիւնն իւր նկարագրած տիկնանց համար՝ թէ «արտաքնոցն երեւէին իրրեւ այրիք ազատորք և չարչարեալք[9]», ակնարկութիւն է այն անչուք և անձուկ կենցաղին՝ զոր կ'անցուներ անոնք[10]։ Ըմբռնելու համար ազատոր հայուհւոյն հոգեկան վիճակը, կը բաւէ նայիլ անոր թուխ հանգերձին, որ կը ծածկէ մարմինն՝ իւր վշոին առաջին օրէն։ Աոփի ի լուր ամուսնոյն մահուան իսկոյն «զգեցաւ զսեաւս ի զգեստին[11]»։ Հանդիսացանք Գառնի ապառնելոց համար «սեւազգեաց կանանց և արանց». նոյնպէս և Մերանոյ մէջ[12]։ Զորոնանելիանք իրենց սիրելեաց կորսուեան համար «վաղվաղակի ազոյ հանգերձս զգեցեալ՝ ի թխութիւն դառնային[13]»։ Գր. Տղայի ողբին մէջ Երուսաղէմ կ'ըսէ. «Զգենում զսեաւս ընդ բեհեզին». և ողբասացը՝ թէ «Նստաւ ի տան որպէս զայ-

1. Խոր. բ, կ. — 2. Անդ. 392. — 3. Յհ. կթ. 181. — 4. Ողբ, 53. — 5. Բզդ. էմ. 249. — 6. Պատմ. տրգ. 371. — 7. Անտ. 300. — 8. Կճգ. 412. — 9. Եղշ. 158. — 10. Անտ՝ 311. — 11. Անտ. 300. — 12. Անտ՝ 345, 343. — 13. Հյդ. 395.

բին, – Ծածկեալ սեւօք դէմք երեսին[1]»։ Եւ որով հետեւ սգոյ զգեստը բաւական ծախս կը պահանջէր՝ ըստ Ցհ. Եղնկացւոյն[2], կային այրիներ՝ որ կը չատանային նատիլ «պատառատուն հանդերձիւ[3]»։ Իսկ ոմանք իրենց մարմինն աւելի տանջելու նպատակաւ՝ մազեղէն կը հագնէին ըստ Ա.ռ. Բազիշեցւոյն. «Քուրձ զգեցիր, եկեղեցի, – Այրի եղեր յանկարծակի[4]»։

Սգաւորաց հետ իրենց բնակարանն ալ սեւով պիտի ծածկուէր, դուրս վտարելով արեգական լոյսը։ Ոսկի խցեց իր պալատան պատուհաննեըն ու «խաւար ձեռագործ» ափռեց ներսը. իսկ սենեկաց կամարաձեւ ոսկեհուռ զարդերը սեւով փոխանակեց[5]։ Ա.բիւտակէս կը հաստատէ՝ թէ մեռելոց համար «ի խաւարի փակին[6]»։ Շնորհալւոյն ողբին մէջ Եդեսիա կ'ըսէ՝ թէ «Նստիմ ի սուգ ի տան մթին – Որպէս օրէն սգաւորի[7]»։ Եւ Տաթեւացին կը տեսնէր տակաւին «ի մութն» կամ «ի խաւար տունս» բնակիլը[8]։

Այդ թախծալից վայրին կամ կենդանի գերեզմանացման մէջ՝ այրին, «հրաժարեալ յամենայն վայելչութենանց կենցաղականացս՝» ինչպէս Ոսփի[9], կամ ըստ Ա.բիւտակեայ՝ նստած «անշուք, անզարդ, մերկացեալ յամենայն գեղեցկութենանց,... անկեալ ի պատուոյ՝[10]» զոր կը վայելէր յառաքելով ընկերութեան մէջ, «տխուր դիմօք[11]», կամ ինչպէս այրեալ Երուսաղէմ կ'ըսէր, «Նստայ միայն ի տան լռին, – Եղեալ զձեռս իմ ի ծնօտին[12]», կը մնար մինչեւ սովորական սգոյն վերջը, յորում զգայուն հոգիներ կը հալէին երբեմն իրենք ալ իրենց ցաւի բովին մէջ։ Այսպէս տիկին Ոսփի «ոչ ժուժեալ սրտին նեղութեան», յետ եօթն ամսոյ՝ ըստ անձանօթի մը, կամ քսան՝ ըստ Թովմայի, վախճանեցաւ ու գնաց հանգչելու ամուսնոյն քով[13]։ Եղան և ուրիշ գօրաւոր ու բարձր սրտեր, որ իրենց ճեպած օրերը նուիրեցին իրենց հոգւոյն խնամոց, այրութեան հանդերձը փոխանակելով հաւատաւորի աջեմով, կամ իւր տան մէջ ապրելով նոյն կեանքը, ինչպէս տեսանք խումբ մը մեր պատուաբուք տիկիններէն[14]։ Աւելի ծանր էր պայմանը չգաւոր այրիներու, զրկուած ոչ միայն կենակիցէն, այլ և ոգեպահիկ հացէն, որոց համար քրիստոնէական գթութիւնն «այրենոցներ» չհիմնել տուաւ ս. Ներսէս, ուր անոնք «հանգիստ և դարման» կը գտնէին. և զորս յետոյ անագորոյնն պապ ընդհց[15], եթէ ապագային հաստատուեցան և ուրիշներ, ինձ

1. Տգ. ողբ. 550, 561. — 2. Ցհ. Եգ. Խր. ե. — 3. Լսա. 76. — 4. Աղ. 174. — 5. Ակն. 299. — 6. Լսա. 77. — 7. Ողբ, 22. — 8. Հրց. 670. — 9. Ակն. 302. — 10. Լսա. 76. — 11. Ողբ, 14. — 12. Տգ. ողբ. 569. — 13. Ակն. 302, 257. — 14. Ասա՝ 158-63, 167-75. — 15. Փաւս. 77, 228. ասա՝ 315.

անձանօթ կը ձեան, մինչ անհատական օգնութիւնք բարեսէր անձանց կոզմանէ անպակաս եղեր են միշտ[1]։

5. – Յիշատակներ. – Սգաւորները միայն ողբալով չէին գոհանար. այլ կը ջանային գանազան բարի գործերով՝ մեկնող սիրելւոց անունը կապուած պահել իրենց անուան հետ, և միանգամայն նպաստել անոնց հոգեպէս։ Մեր Ը և ԺԱ գլխոց մէջ տեսանք այդ նպատակաւ կատուցուած եկեղեցիներ ու վանքեր, դրամական ու կալուածական պարգեւներ նոյն արքայդրէց, սպասներ ու գրքեր, սպասհարկութիւնք, հիւրանոցներ և այլ հանրօգուտ շինուածներ, որոց ամանց նպատակն ալ նշանակեցինք, և չատերուն գանց ըրինք՝ համառօտութեան համար, ըսա որում ամենուն մէկ էր. օգուտ հոգւոց։ Իսկ խաչքարեր ու կտակներ պատարագաց, հոգեւոր պաշտամանց և ողորմութեանց՝ ի հանգիստ ննջեցելոց, սփռուած Հայաստանի ամբողջ մէջ, քիւ չունին։

Նշանաւոր է մանաւանդ Գոմիտաս Գրիգորի առաստաձեռնութիւնն ի յիշատակ վաղամեռիկ ամուսնոյն Ասիոյի, որ իւր պարգեւաց հետ կը նուիրէ գոգցես ինք զինքն իսկ[2]։ Ընչկէն կամ Պեչգէն Օրբելեան, «անեալն արքունեամբ», ինչպէս կ'ըսէ յիշատակագիրը, «մեծուհւոյն՝ պարոն վասխախ[3]» գրկաց մէջ, և վաղաժամ կենակցին փաշայի կոչուածն գառնութիւնը ճաշակած, ի սփոփանս սրտին՝ 1338ին «մեծաւ տարփանօք» գրել կու տայ «ոսկեձաղիկ բազմաձախ անգին և անհամեմատ» աւետարան մը, նախ «ի վարժուհի և ի վայելս ներհուն և արքազան մատց իւրոց» և իւր միածնին. և ապա կ'ընծայէ զայն «ի յիշատակ գերեզմանի ազախնոյն Քրիստոսի և յոյժ չքնազագոյն փաշային», որ կը հանգչէր Տաթեւու գերեզմանին մէջ՝ «ոտից հատակաւ[4]»։ Տեսանք քան զայս աւելի գորովական յիշատակը Մելքսէթի սիկնոջ՝ իւր սիրական դստեր կատարի չիրմին նուիրուած[5]։ Այս օրինակները բաւական թող համարուին՝ ըմբռնելու համար այն սիրագեղ հոգին, որ գանազան եղանակաւ կը գործէր հայուհւոյն մէջ կամ առ հայուհին՝ մահուան սխուր բեմին վրայ։

6. – Դամբարանք. – Առանք էին անշուշտ ամենուն յատուկ, իսկայական ու ճեպուն յիշատակարանք, մեծագոյն խնամով պատրաստուած ազնուականացը, որոնք ունէին իրենց հայրենի սեպհական տապանաւանքն ալ մենաստանի կամ եկեղեցւոյ մը աւերը հովանւոյն ներքեւ, և ուր այրերն ու կանայք կ'երթային խնդրել իրենց վերջին հանգիստը։ Ո՞վ կարող է թուել անթաւութիւնն անոնց մահարձանաց, որոնք մեծ մասամբ քանդուած ու ջնջուած ալ են, իրր օրինակ յիշենք այդ չիրմաց

1. Առա՛ 208։ — 2. Առա՛ 42։ — 3. Առա՛ 228։ — 4. Հ*ռ. յտ։ — 5. Առա՛ 61։

ամենէն պերճախօսն ու անեղծն Հայրատայ մէջ, ուր կը ննջեն Աղուանից իշխեցող Կիւրիկեան Բագրատունիք, և որոց քարերուն վրայ կը խօսին նոյն տոհմին առնական ու կանացի անուանց խումբ մը[1]։

Եղեր են և տիկնայք՝ որ իրենց սիրտը կապեր են որ և է յատուկ դաստակերտի կամ նախասիրած տեղւոյ մը հետ, և հօն ալ ուզեր են հանգուցանել իրենց նշխարները, յաւէտ անբաժան մնալու համար իրենց երկնած կամ սիրած այդ նուիրական յիշատակներէն։ Այսպէս Կատրանիդէ Թագուհին իր շիրիմը չինած էր Անւոյ իւրակերտ կաթողիկէին քով[2]*, բաժնուած երկու մասանց. արտաքինը փոքր մատուռ մը. և ներքինը տապանատուն, իր և ամուսնոյն գերեզմանաց չափով, ինչպէս գտաւ Մատ անոր աւերակաց մէջ*[3]։ *Պահլաւունի Ապլղարիպ մարզպանի*[4] *կինը Շուշան՝ ուզեց հանգչիլ իր դստրկան հետ Ծաղկոցաձորի այրերէն մէկն մէջ, ուր գտնուեցաւ*[5]*, հետի ամուսնոյն ու զաւակաց տապանանէն*[6]։ *Աշոտ Ողորմածի դուստրը Հռիփսիմէ տեսանք թագուած Մաղարայ ախտին նուիրած իր կալուածին մէջ*[7]։ *Սիւնեաց տիկինը Մարիամ դրուեր է՝ – թերեւս ըստ իր կտակին՝ – Շողուագայի իւրաչէն մենաստանին մէջ*[8]*. և Վաչուտեան Մամա խաթունը՝ Տեղերի իր դաստակերտ եկեղեցւոյն մէջ*[9]։ *Ուրիշ երեք տիկնայք, Շուշանիկ ու Խորիշահ կրօնաւորք և Մարիւն՝ պանդուխտք յերուսաղէմ, հօն ալ վախճանեցան ու թաղուեցան*[10]։

Եւ անոնց դամբանաց ցուրտ քարերէն որպիսի՛ ջերմ հառաչանաց արձագանգը կը հնչէ՝ հողին մէջ պառկած կամ անոնց հողը թրջող արտեր, որոց բազմութենէն կը կոչեմ հօս զոմանս միայն՝ որ կը խօսին նոյն ինքն հայուհեաց տապաններուն վրայ, և կամ անոնց բերանէն։

Կան անոցմէ՝ որ պատմական ձեւով չարտայրուած են. և հնագոյն է յիշեալ երուսաղեմականաց առաջնոյնը՝ խճանկար յատակի վրայ. «Այս դիր է երանելւոյ Շուշանիկան մաւր Այտուսանայ. հոսի ԺԸ[11]*»*, *որոյ հատուածութեան մէջ կը ցոլանայ իր առաքինի կեանքը, ծանրութիւնը, և իշխանական պատիւն՝ որմէ հրաժեշտ տուած էր նախ քան մահը։*

Կարծես բողոքոյ ծածուկ ձայն մ՚է ամուսնոյն անիրաւութեան դէմ՝[12] *Սիւնեաց պատմչին մօր տապանագիրն 1286 թուականէն՝ – գուցէ չարտայրութիւն որդւոյն՝ – այսպէս. «Այս յարկ տապանի եւ դիր դամբարանի տիեզերաշուրջ կնոջ Այրուս խաթունի՝ դստեր Սադունի եւ աւագուհւոյ Տարսայիճ իշխանիին*[13]*»*, *որ կը շեշտուի ի յանդիմանութիւն անոր դժմտեան։*

1. Երզ. 22–23։ — 2. Անա՝ 220։ — 3. Ասպ. 13 ապր. 1917։ — 4. Անա՝ 222։ — 5. Ասպ. 13 ապր. 1917։ — 6. Շիր. 53։ — 7. Անա՝ 196։ — 8. Անա՝ 230։ — 9. Անա՝ 225։ — 10. Անա՝ 168, 171, 326։ — 11. Լուսանկարէ։ — 12. Անա՝ 52։ — 13. Սկ. 235։

Հայրենի մեծութիւնը կը քարոզուի նոյն իշխանին երկրորդ կնոջ դամբարանին վրայ Նորավանից մէջ, ուր գոգցես դիտմամբ անտեսուած է կենակցին անունը. «Ի թվին ՉԽԷ. Թագազարմ արքայուհին է, Միևայ խաթունն, դուստր մեծ կողմնակալին Աղուանից Ջալալին[1]» (1298):

Նոյն չունչը կը թրթռէ նա և հետագային մէջ. «Ջաշխարհաշէն դըշխոյափառ պարոն գԹամրայ խաթունն՝ մայր Բուրթելին՝ յիշեցէք. թվին ՉԿԱ[2]» (1312): Նոյն Տարսայիճի եղբօր Եւիկումի կինն էր, դուստր «Գրիգորոյ Մարծաննանց՝ որ յազգէ Մամիկոնէից համբաւի[3]». և չենք գիտեր յորմէ կը կայանար իր աշխարհաշինութիւնը, որոյ հետք կամ յիշատակ չգտայ. և եղածները միայնակ՝ չեն արդարացներ տիտղոսը:

Իր կրկնակ անուններըը, հայրենի փառքն ու կենակցին փայլուն անունը[4] կը ցուցադրէ Խաչենոյ ծանօթ տիկինն այս տողերուս մէջ՝ ի Հաղբատ. «Մամքան Շուշանիկն է, քոյր Ջարնի իշխանին Հաղբատայ, րոսն Բաղաց թագաւորի, կին Ջալալ իշխանին Խաչենոյ[5]»:

Հակադրութիւն մ'է երկու հզօր անուանց և իրենց փափկասուն հաբազատին ընտրած կենցաղին[6] մէջ՝ հետեւեալն ի Սանահին. «Ձգնաւորն պատրոն Ներսէհան է[7], քոյր պատրոնացն Ջաքարէի եւ Իւանէի[8]»:

Բնութեան երգը ցաւին հետ կը խառնուի ուրիշ տապանագրի մը մէջ՝ Մասիկ գրչէն. «Այս է հանգիստ գեղեցիկ ծին ժաղկածին ժաղկափրիր Աննա խաթունին. փոխեցաւ ի Քս. ՉԻՉ ամին[9]»: Մեզ աւելի ծանօթ քան անծանօթ ազատի մը դստրիկն է անշուշտ, որ կը հանգչի Սիւնեաց Լոր գիւղին մէջ՝ 1277 թուականէն:

Ընդ հակառակն պարզութիւն մը կը բուրէ այս տողէն. «Թվ. ՉՀԲ. Այս է հանգիստ խաւչին, դուստր Դոփենց պարոն Վահրամին[10]» (յեղեգիս Վայոց Ձորոյ): Ցիշատակը կը թուի կոկոնի մը, որ դեռ չփթթած խամրեր է (1333 թուին): Բայց Դոփեանց անունն խոկ մեծ էր հօդ և անկարօտ ուրիշ բանի:

Սա միւս տապանագրին մէկ մասին մէջ կը խօսի նոյն ինքն ննջեցեալը, առհասին մեծութեան հետ զգացնելով իր վիշտը՝ վաղ զառուելուն համար արեւէն ու սիրական գաւակներէն. «Այս է հանգիստ Սոփիայ աղախնոյն Քրիստոսի, կնոջ Վահրամա Պահլաւունւոյ իշխանաց իշխանի, դստեր Տիգրանայ Հայոց մարզպանի՝ տեառն Աղձնեացւոց մեծին Վասպուրականի: Կիսատրիս առ Աստուած փոխեցա եւ ոսդի զաւակս իմ տրտուր.

1. Ազ. հց. 1916, 88. տառ՝ 103։ — 2. Այհ. 192։ — 3. Օրբ. 292. տառ՝ 10։ — 4. Աստ՝ 103, 227։ — 5. Երզ. 54. տառ՝ 161։ — 6. Աստ՝ 171։ — 7. Վրիպակ է «պատրոնուկ Ներսէհ» բնթերցուածն ի Հյգ. 444։ — 8. Այհ. 30–31։ — 9. Ազ. հց. 1897, 162։ — 10. Այդ՝ 1916, 65. տառ՝ 35։

աղաչեմ յիշեսջիք զիս, եւ Աստուած ձեզ ողորմեսցի. թ. ՆԿԴ[1]» (1015ին, Մարմաշենի մէջ)։ Ազմագոռ ամուսնէն բաժանումը զինք չէ մտահոգած՝ ինչպէս աղածրի զաւակներէն, որոց տխրամած ու թաց բբերն իւր ետեւ սեւեռած կը թողուր։

Ուրիշ մը խծկօնից մէջ, որ գուցէ մեզ ծանօթ անուններէն մին է, հոգւոյն աչքերը դարձուցած տերունական զոհին, կը սպասէ անոր՝ որ պիտի գայ ցրուել մահուան խաւարը. «Ես Թադեայս՝ որ կարս առաջի սուրբ զնեաբանիս Աստուծոյ եւ սպասիմ գալստեան տեառն[2]»։

Տապանագրերէն ոմանք աղօթական ձեւ ունին. զոր օրինակ. «Քրիստոս Աստուած, ողորմեա Շուշանա աղախնո քո[3]», որ էր կենակից Վզբուզարիպ մարզպանին[4], Թաղուած Ծագկոցաձորի չուշանաց բուրերուն մէջ։

Տաղաչափեալ և աւելի ճոխ է հետեւեալ մաղթողականը Տարսոնի մէջ. «Որ վառն անչափ սիրոյ քոյին – Բանիդ ի կոչումն առեր մարմին, – Աղաչանաւք Աստուածածնին – Թող գյանցանս զԱյիժին, – Որ եւ հանգեալ ի մեծ բոյին – Չկ հնգին. – Յորժամ գայցես յաշխարհ կրկին՝ – Յարո զամս փառաւոր քոյին. ամէն[5]»։ Թուականդ (1316) չի յարմարիր մեզ ծանօթ Վասիններուն, բայց ի տարտնացի կուսէն՝ որ անթուական է, և յայտնի դէմք մ'էր գարձած[6]. գուցէ ինքն է հօդ։

Այն անուններն՝ որ իրենց ընդարձակ ու հանրածանօթ գործօնէութեամբ և կամ արքայական տոհմով յայտնի էին ամենուն, կամ գոնէ տեղւոյն վրայ, պարզապէս կը գրչմուէին քարերու երեսն՝ առանց որ և է յաւելուածի կամ բացատրութեան. անոնք իրենք զիրենք կը բացատրէին Զոր օրինակ՝ «Մամա խաթուն է[7]». կամ աւելի կարճերը. «Նանա. – Ռուսուդան. – Բաբիկայ. – Փոքրոսիան. – Թամար թագուհի[8]», անգամներ Կիւրիկեան տան[9]։

Վիշտ, կարօտ, հառաչանք, արտօսր՝ ամբուած հաւատոյ բաղատանով. ահա ինչ որ կը բղխեն հայուհւոյն դամբանէն, և մեր առջեւ կը նկարեն կենցաղոյս հրապոյրներուն անկայութիւնն և միանգամայն անոնց պահպանութեան անզօր բաղձանքն ու ճիգը, որ յաւտուկ է մարմնացեալ բնութեանս ու կը ճնայ՝ մինչեւ անոր նիւթեղինին աննիւթացման ցանկալի վայրկեանը։

1. Շիր. 149. — 2. Ազ. տճգ. 1916, 130. — 3. Անդ՝ 87. — 4. Աստ՝ 351. — 5. Սիս. 272. — 6. Աստ՝ 253. — 7. Աստ՝ 225. — 8. Երզ. 22. — 9. Աստ՝ 56, 221-22.

ԳԼՈՒԽ ԺԸ

ՕՏԱՐ ՊԱՏԱՍՏԱՆՅ ՄԻՋՈՑ

Ականալ վազագոյն ժամանակներէն՝ աշխարհավար քաղաքականութեան պահանջներէն մին եղեր է՝ ամուռնական կապեր հաստատել օտար արքայական կամ իշխանական հզօր տոհմերու հետ, և այդպէս չահիլ բարեկամութիւն և թիկունք։ Մեր նախնիք եւս զանց չըրին այդ օգտակար միջոցը, զոր կը տեսնենք ի գործ դրուած ի հնուց, և ասելի յայտնապէս Աբշականենաց օրով՝ Պարթեւաց ու Պարսից հետ, Բագրատունեաց ժամանակ՝ Արաբաց, և ասելի վերջ՝ Թաթարաց հետ, մերթ և Յունաց. իսկ ընդարձակագոյն չափով՝ Արեւմտեայց, երբ խաչակրութեան առթիւ նկան հաստատուեցան Լերուսաղէմ, Անտիոք, Եդեսիա, Յոպպէ և այլ կողմեր, հիմնելով արքայական և իշխանական գահեր, և զիւրացնելով և օգտակարագոյն ընծայելով իրենց կացորդութիւնքն Հայոց հետ։

Այդ խնամութիւնք, որոցմէ յիշուածները միայն գիտենք, և որոց ամանց անցագարձը ակնարկեցինք կանխաւ, մէկ առաքն էին հայ ազնուականաց միջև կատարուածին՝ զոր նկատեցինք[1]. բայց ասելի ետրդ, քան զոր հոդ հայտնին կ'երթար բնակիլ ազգութիւն, ազգարարդ և մերթ ազգերն յարկերու մէջ, ուր տեսած էր յարմարելու միջոցները հետ, որով կը գժուարանար իւր գերը։

Փոխագարձաբար առարուհիք եւս կը մտնէին երբեմն հայ պատանեներէն ներս, ամանք միայն բերելով իրենց հոգ բարքերն ալ, կամ նեղութիւն պատճառելով։ Այսպէս Արիմիի, զուտար Վանաց արքային, և իւր պետով շուտ ի Վրաստիս արքունիքը[2], հայ վիպասանութեան նիւթ տուաւ – մէկ այն չկերտաց – իւր անպարկեշտ պատմութիւն առ Վրաստան[3]։ Մեծն Տիգրան իրեն կին առնէր Պոնտոսի Միհրդատ արքային դուստրը Կղեոպատրա[4]. և անոր պաշտպանելու համար Հռոմայեցւոց դէմ՝ իւր գահը ցնցեց[5]։ Իւր համանուն որդին փեսացաւ Պարթեւաց Փրահատ Գ. Թագաւորին[6], և անոր յետոյ՝ հօրը դէմ ապստամբութեան պրոշ պարգեց[7], և աւարտեց տխուր վախճանով մը[8]։

1. Առ՝ 55–58. — 2. Առ՝ 36. — 3. Առ՝ 270. Խոր. ա, լ. ը, խթ. — 4. Առ՝ 111. — 5. Պլ. գ, 556 եւն. — 6. Առ՝ 321. — 7. Ագաթ. ը, 474. — 8. Առ՝ 321.

Սասանեանն Շապուհ Գ. իւր քոյրը Զրուանդուհիտ հարսնացուց մեր Գ. Խոսրովու, և ճեղքեց Հայոց թագաւորութիւնը[1]։ Որվիզդուհիտ, քոյր Բ Շապհոյ, կին տրուեցաւ ուրացող Մամիկոնեան Վահանայ, կամակից եղաւ անոր դաւերուն հայ հայրենեաց դէմ, և միասին պատժուեցան մահուամբ իրենց իսկ զաւակէն Սամուելէ[2]։ Ընդ հակառակն Արուս խաբուն այլազգի՝ բարեպաշտ ու տառապեալ ամուսին մը հանդիսացաւ Օրբելեան Տարսայիճի[3]։ Ամբատ Ա. Բագրատունի իւր Մուշեղ որդւոյն կին բերաւ Ափխազաց Դատա արքային դուստրը (քրիստոնեայ), անոր երկրէն բաժին մը գրաւելու նպատակաւ, ինչ որ սակայն զէնքով միայն յաջողեցաւ կատարել[4]։ Եւ Յովհաննէս Ամբատ արքայ ամուսնացաւ Կոստանդնուպոլսի Ռոմանոս Ա.րգիրոս կայսեր եղբօր դստեր հետ[5]։

Կրօնական լայն ըմբռնողութիւնը, որ նախ հայրապետական աթոռն և ապա գԿիլիկիա մերձեցուց արեւմտեան աշխարհին[6], աւելի լայնօրէն բացաւ հայուհեաց առջեւ անոնց արքունեաց, և անոնց դստերաց առջեւ մեր պալատանց դռները։ Եւ Ռուբինեանց տէմէն ներս մտան բազմաթիւ ու բազձալի հարսներ, տան եւրոպացի տիկնայք կամ թագուհիք, և երեք ալ հայ իշխանական տներու մէջ, որոց ցուցակը կազմած է Հ. Ալիշան[7]։ Անոնք ի միասին բերին իրենց բարուց նրբութիւնը, կրօնասիրութիւնը, մերթ ախտերն ալ, և նպաստեցին Կիլիկիոյ Հայոց սովորութեանց եւրոպականացման, որուն կ'ականատես կ'ըլլանք առ Լեւոն Թագին մէջ[8]։ Եւ իրենց երակաց մէջ հայկականին հետ եւրոպական արիւնն ալ կը կրէին մեր հայածին իշխողներէն՝ Թորոս Բ և եղբարքն Սահփանէ ու Մլեհ, Զապել թագուհին ու Լեւոն Գ. արքայ[9]։

Բայց թէ այս և թէ նախորդ օտարուհիք, ինչ տոհմէ ու կրօնէ և լինէին, իրենց խառնուածով ու դաստիարակութեամբ կապ չունէին մեր ազգին հետ. պարզ բառով՝ Հայեր չէին. որով աւելորդ կը համարիմ անոցմով զբաղիլ, բայց եթէ պատահաբար, զի մեր աշխատութեան ծրագրէն դուրս կը մնան, բացառութիւն կազմելով աղուանուհիք, ինչպէս ըսինք այլուր[10]։

Իսկ մեր հայուհիք ուր և գնացին, իրենց ազգային նկարագիրը միացին տարին և անով ապրեցան ու գործեցին. յաճախ օգտակարապէս ծառայելով նա և իրենց հայրենի աշխարհին։ Այս պատճառաւ յօժարութեամբ կը հետեւինք անոնց, նկատելու համար իրենց գործօնէութիւնն Հայաստանի սահմաններէն դուրս ևս, ուր հրաւիրեցին զիրենք՝ կամ

1. Փաւս. 261-62. — 2. Նոյն՝ 160, 179. ասա՝ 330. — 3. Ասա՝ 52. — 4. Շպ. 80–83. — 5. Զմշ. ե, 910. — 6. Ասա՝ 289–90. — 7. Ալխ. 371. — 8. Լրթ. Թգթ. 239–41. — 9. Ասա՝ 67–8, 48, 70. — 10. Ասա՝ 306.

մեր աչխարհին չահը, կամ իրենց համբաւեալ բնական ու բարոյական ձիրքերը[1]: *Այո, մեծապէս ուշագրաւ է՝ որ օտար իչխեցող տոհմեր իրենց աչքերը դարձնէին հայ ազգին դառերաց վրայ, և հրապուրուած անոնց վայելչութիւններէն, կամ անոնց հարց ազնուականութիւններէն ու զօրութիւններէն, տանէին անոցմով զարդարէին իրենց յարկերը. և որոցմէ ծանօթ են ինձ չխուն և եօթն անձինք. երեսուն և վեցն հարանացած քրիստոնէից, և քսան և մին այլազգեաց. չհաչուելով անոնց զաւակները, որոնք թէպէտ բաժին մ'ունէին հայութիւններէն, և իրենց մայրենի դաստիարակութիւններէն, որ որոչ կարեւորութիւն մ'ունէր անոնց կենաց մէջ, բայց հայրենի տոհմին կը պատկանէին: Այս պատճառաւ ալ մեք պիտի չիչենք զանոնք, առանց գրաղելու անոնց կենսագրութեամբ, բայց միայն ուր հարկաւոր է:*

Մեր այս վերջին գլխոյն մէջ չենք կարող նախորդաց ոճին հետեւիլ, այդ հայուհեաց նկարագրական տեղեկութիւնքը բաժնելով զանազան նիւթերու: Չի օտար արքունեաց մէջ անոնք նախ փոքրաթիւ էին, որով չեն կարող նկարագրական բաւական պաչար հայթայթել մեզ ըստ նիւթոց: Եւ երկրորդ՝ իրենց կարելի չէր ապրիլ զուտ ազգային կենցաղով. այլ ինչպէս ըսի, պիտի յարմարէին իւրաքանչիւրն իր յատուկ տեղւոյն հետ, որով և իրարու իակ աննման ընթացքով ու բարուք: Այսր համար ստիպուած ենք անոնց իւրաքանչիւրին կենսագրութիւնն ընել անջատաբար, ոմանցն համառօտ և ոմանցն ընդարձակ, ըստ չափու պատմական տեղեկութեանց՝ որ հասած են մեզ: Պարզապէս այս գլխոյս հասւածական նիւթ համարելու ենք՝ օտար պալատանց մէջ գտնուելու և գործելու պարագայն:

Եւ պիտի խօսինք նախ քրիստոնէից գնացած հարսերու մասին, որոց կեանքն աւելի ճոխ և ուշագրաւ է, անոնց ապրած միջավայրն ինքնին ընծայելով անոնց գործելու և վայելելու ազատութիւն և դիւրութիւն, թէպէտ ոչ միշտ այն յաջողութիւնն ու երջանկութիւնն ալ՝ զոր աւելի դիւրաւ կը գտնէին հայրենի աչխարհին մէջ: Ապա պիտի յիչատակենք հեթանոսաց հարանացածները, որոց կենցաղը շատ անձուկ և ազքատ եղաւ՝ գրեթէ ինչպէս նոյն տոհմերուն յատուկ կանանցն էր[2]*, զուրկ լինելով գործօնէութեան այն զանազան ասպարիզներէն՝ զոր կը չնորհէր իրենց քոյրերուն հայ աչխարհն ու քաղաքակրթութիւնը, կամ միւս քրիստոնեայ երկիրներ իրենց չափով: Ցաւելունք եւս՝ որ թէ մէկ և թէ միւս դասակարգի հայուհեաց ոմանց հօն անցուցած կեանքն աւելի տառապանք եղաւ քան վայելք:*

1. Աս՝ 133։ — 2. Աս՝ 5։

Մարիամ կայսերուհի Բիւզանդիոնի՝ կին Դիկեփորի (1078–1081), *նկարուած ի միսոխին, և տարած Վեռնոի բիւզանդական ժառանգաւորաց հրատարակութեան մէջ։*

Ա. – ՓՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՅԱՐԿԵՐՈՒ ՄԷՋ

Ա. – Բիւզանդիոնի գահուն վրայ. – *Կը սկսինք հնագոյն ու պայծառագոյն արքունիքէն, որուն մեր ազգն ընծայից եօթը կայսերուհի. և որոց առաջին վեցը թէպէտ ծագմամբ ու հայրենեօք Հայեր, – այն տոհմերէն՝ որոնք արտաքոյ բռնութենէն փախած ու յարած էին կայսերութեան, կամ հաստատուած անոր սահմաններուն մէջ, – բայց յաճախ մայրենեօք, ծննդավայրով, դաստիարակութեամբ, ոմանք թերեւս լեզուով ու բարուք ալ՝ յունացած էին աւելի կամ պակաս չափով. և հայկական զուտ նկարագիրը չէր՝ զոր տարին կայսերաց գահուն վրայ: Կը յիշենք միայն՝ մեր ազգին ճետ և պատմութեան առջեւ մեր ցեղին ներկայացուցիչ ծանուցուած լինելնուն համար:*

1. – Առաջին հայ կայսերուհին եղաւ Մարիամ Կաւատանդին Զ, հազիւ ութեւտասնամեայ պատանի մը, 788ին որդէն կայսր էր հռչ, յաջորդած իւր հօր և նշանուած մեծին Կարոլոսի դստեր Ռոտրուդայի հետ, ու պատկումը մօտ: Իւր մայրն Իրենէ, իշխանասէր և որդւոյն վրայ տիրապետող կին մը, չուզեց որ զաւակն այդ ամուսնութեամբ քաղաքական զօրանար, և լուծեց նշանը. զՌէտրուդէս յղեց պատուիրակ հիւսիսային Հայաստանի կողմերը, և Փիլարետ կոչուած ճոխ ու բարեգործ Հայու մը թոռը Մարիամ, գեղով զարմանալի, բերել տուաւ ու բանի պատկեց որդւոյն հետ: Կաւատանդին հպատակեցաւ. զաւակ մ'ալ ունեցաւ Եփրոսինէ անուն, բայց սիրտը չկապուեցաւ բռնադատեալ կնոջ հետ:

Իրենէի դաժան վարմունքն որդւոյն հետ՝ ապստամբութիւն յառաջ բերաւ Հայաստանի կայսերական բանակին և այլոց մէջ՝ նոյն կայսերուհւոյն դէմ, որ հարկադրեցաւ մեկուսանալ պահ մը. յետոյ դարձեալ հաշտուեցաւ որդւոյն հետ և վերստացաւ նախկին պատիւը: Կաւատանդին ինքն ալ սկսաւ տարապայման խստութիւններ ի գործ դնել, որով անսիրելի դարձաւ հպատակաց. մանաւանդ 792ի բուլգարական ձախորդ պատերազմէն վերջ: Դաւ գործուեցաւ իւր ազգականաց կողմանէ, և ըմբոստութիւն հայկական բանակէն, որոնք չարաչար պատժուեցան: Իրենէ կ'աշխատէր նոյնպէս աւելի ընծայել զաւակը, իւր դիրքն ամրացնելու նպատակաւ:

Երիտասարդ կայսրը աստիճկ զարնուեցաւ մօրը մէկ նաժշտին՝ Թէոդոտէի, և զայն առնելու համար որոշեց արձակել զՄարիամ, զոր քաջալերեց ջատուկ մայրն ալ: Ասոր համար բարեր մը պէտք էր. և լուր հանեցին՝ թէ հայուհին փորձած էր թունաւորել ամուսինը. կայսրը խուզեց

անոր վարսերը, և փակեց կուսաստանի մը մէջ (795ին)։ Այսպէս կը վերջանար Մարիամու կայսերական վրդովեալ փառքը, որ եօթ տարի միայն տեւեց, արքունեաց մը մէջ՝ ուր իւր առաքինութիւնն յարգ չունէր բնաւ։ Կոստանդին ձեռնարկեց ամուսնանալ Թէոդոտէի հետ, որոյ դէմ ըմբոստացան Տարասիոս պատրիարքն ու կղերը։ Բայց նա արհամարհեց զանոնք և հասաւ նպատակին. պատրիարքը լռեց, և միւսերը վերջացուցին բանտի կամ տարագրութեան մէջ։ Այս ամէնը նոր գէնք մ'եղան չարասիրտ մօրը ձեռքը, որ յետ երկու տարւոյ կաշառեց դաւադրեր բարձր զօրականներէն, բռնել և ի Կոստանդնուպոլիս դարձնել տուաւ որդին՝ երբ կը փախչէր, և հրամայեց քնոյ մէջ իսկ փորել տալ անոր աչքերը։ Այսպէս կը քաւէր Կոստանդին իւր անիրաւութիւնն հայուհւոյն դէմ։ Իսկ մայրն յետ հինգ տարւոյ միահեծան կառավարութեան՝ տապալեցաւ դաւադրութեամբ, և իւր յաջորդին Նիկեփորի հրամանաւ գնաց ապաշխարել չարութիւնքը Լեսբոսի դառն միայնութեան մէջ, ուր և չիջաւ ու սրբոց կարգը դասուեցաւ բարեսիրտ ցոյներէն[1]։

2. – Թէոդոսիա, երկրորդ հայուհին, դուստր էր արքունի գանձապետ Կամսարական Արշաւրի, և ամուսնացած Արծրունի Լեւոն իշխանին հետ, որ էր որդի Վարդի՝ հայկական բանակի զօրագլխոյն, և սպարապետ կայսերական արեւելեան բանակին. և որուն Թէոդոսիա պարգեւեց չորս կորիւններ. Սմբատ, Բարսեղ, Գրիգոր ու Թէոդոս։ Կայսերական գահուն վրայ կը նստէր յիշեալն Նիկեփոր, ընչաքաղց և յոռի նկարագրով, որոյ օրինակին հետեւեցաւ Լեւոն ալ իւր վարած նահանգին մէջ, նուիրուելով զբօսանաց ու հեշտութեան։ Սարակինոսք քալաւերուած՝ յարձակեցան և ի փախուստ մատնեցին զայն. որոյ ի պատիժ՝ կայսրը կոչեց զայն և յաքսոր յղեց։ 811ին Բուլգարաց դէմ մարտին մէջ ընկաւ Նիկեփոր. և իւր յաջորդը Միքայէլ Հռանգաբէ դարձուց աքսորեալը, և վերատին հաստատեց նախկին պաշտամանն մէջ։ Բայց նա ապերախտ գտնուեցաւ իւր բարերարին դէմ։ Ցետ արդարացնելու անոր վատահութիւնն 812ի պատերազմին մէջ Սարակինոսաց դէմ, յաջորդ տարին բուլգարական մարտին մէջ նենգութեամբ նպաստեց թշնամեաց յաղթանակին, և ապա Միքայէլի դէմ գրգռեց իւր զօրաբանակը, որ զինքը կայսր հռչակեց. և իսկոյն քալեց Բիւզանդիոնի վրայ, ուր Միքայէլ հրաժարեցաւ գահէն՝ խափանելու համար ներքին պատերազմը. մազերը խուզեց ու մտաւ մենաստան մը։ Հետեւեալ օրը Լեւոն ընդունեցաւ կայսերական պսակը Ս. Սոփիայի մէջ, և Արշաւրի դուստրը կը դառնար կայսերուհի։ Ցետոյ իւր մէկ նենգաւոր ու ձախող դաւովը Բուլգարաց Կրում արքային կենաց

1. Լբոյ, ժբ, գ. 66. Հմպ. ժբ, 583. ի, 938։

դէմ՝ անբաւ ճնաւուց և աւերմանց պատճառ եղաւ Լեւոն անոնց կողմանէ, և որոց վերջ դրաւ անողոք Բուլգարին յանկարծահաս մահը միայն, որուն յաջորդեցին երկու արիւնալից պատերազմներ եւս՝ պարտութեամբ Բուլգարաց։ Ապա եկաւ անդորրութեան երկար շրջան մը, որ գկայսրը մղեց պատկերաց պաշտաման վիճին ժէջ, պատկերամարտ մ'ընելով զինքը, հրաժարեցնել տալով ուղղափառ Նիկեփոր պատրիարքը, և ուրիչ բոնութիւններ ի գործ դնելով։

Այդ թերութիւններէն զատ՝ մեր Արծրունի կայսեր վարչութիւնը չատ կը գովուի պատմութենէն։ Բայց անդորր մահ մը պահուած չէր իրեն։ Անոր ի գահ ելնելուն մեծապէս նպաստեր էր Միքայէլ Թոթով, և մեծ պատիւներու հասած իր կողմանէ։ Յանդուգն և անպուտն բնութեան, կը կակծեցնէր անդադար գկայսրն ու կայսերուհին։ Լեւոն զպաշտօն անոր՝ որ պարտական էր պատուել զինքը, որ գիտէր և պատժել։ Չայն յարեւելս յղեց՝ քննելու տեղւոյն զօրապետերը. յետոյ կասկածելով ապստամբութենէ մը, յետ կոչեց, կչտամբեց և լրտեսաց հակողութեան ենթարկեց։ Փաստեր ելան իր դաւադրութեան, և ողջ այրելու դատապարտեցաւ։ Ծննդեան նախորդ օրն էր. Միքայէլ մահուան կը տարուէր, և կայսրն անոր կը հետեւէր։ Թէոդոսիա իմացաւ, տագնապած հասաւ, ամուսնոյն ոտքն ընկաւ ու գոչեց. «Կեցիր, իշխանդ. վաղը պիտի ընդունիս Փրկչին մարմինն և արիւնը. այսպիսի տմարդի տեսարանո՞վ մը կը պատրաստուիս անոր։ Յարգէ այս սուրբ օրը, մի պղծեր զայն այդպիսի սարսափելի տանջանքով մը։ Եթէ Միքայէլ յանցաւոր է, ներել չեմ խնդրեր. յապաղէ իր պատուհասը, և Թող Թշուառի մ'ազատակները մեր ուրախութեան երգոց սոսկալի նախերգանքը չլինին»։ Կայսրը յուզուած անոր խօսքերէն և արցունքէն, յետաձգեց ապանումն՝ ըսելով կնոջը. «Ահա կը կատարեմ կամքդ։ Դուն հոգւոյս փրկութիւնը կը խորհիս, բայց կեանքս կը վտանգես։ Դուցէ այս խղճահարութիւնդ ազետաբեր պիտի լինի քեզ ու զաւակացդ»։

Եւ այդպէս ալ եղաւ։ Միքայելի դաւակիցները մեծ ոտնին յաջորդ առաւօտը կանուխ խառնուած կղերական դասուն մէջ՝ անոնց տարազով, պալատան մատուռը մտան, ուր ներկայ էր կայսրը. և յանկարծ իրենց դաշոյններն հանած՝ յարձակեցան անոր վրայ. պաշտպանեց անձն որչափ կրցաւ, ու խողխողուեցաւ. և իսկոյն Միքայէլ կայսր հռչակուեցաւ։ Թէոդոսիա իր չորս զաւակներով ու կայսեր դիակին հետ նաւակ մը դրուեցան ու տարուեցան Պրոտէ կղզին. որդիքը ներքինացուեցան, որոց ցաւէն կրտսերը Թէոդոս մեռաւ, և միւսերն իրենց մօր հետ փակուեցան մենաստանի մը մէջ[1]։ Արշաւրի դստեր արեւը մայրը կը մտնէր։

1. Լբթ, ժբ, գ. 67. ժգ, գ. 68. Չ՚Ժգ. ԻԲ, 29. Վրդ. 77.

3. – Տեսանք վերոյիշեալ հայազգի Մարիամ կայսերուհւոյն դուստրն Եփրոսինէ, որ անոր պէս բռնի հաւատաուոր եղաւ. ապա երկրորդ ամուսին յիշեալ Միքայէլ Թոթովէ, և յետ անոր մահուան՝ վարիչ պետութեան ու խնամակալ անոր Թէոփիլոս որդւոյն ու յաջորդին: Սա արդարասէր երիտասարդ մը, հազիւ ի գահ ելած, առաջին գործն ըրաւ պատժել մահուամբ Լեւոն կայսեր դաւադրիչը, անուննկնդիր անոնց բոզոքին՝ թէ ի նպաստ իւր հօր՝ ուստի և իրեն իսկ՝ գործած էին. և զիսառասէր մօրուն դարձուց իւր նախկին վանական կենաց: Վիպական ձեւ մը տրուած է իւր ամուսնութեան: Մօրուն ուզելով անոր հարս մը գտնել, թեկնածուաց բազմութիւն մը հաւաքեց պալատան մէջ՝ կայսերութեան գեղեցկագոյն օրիորդներէն, ընտրութիւնը թողով Թէոփիլի, որ նախամեծար համբեցաւ զԿասիա. և ատոր անհաճոյ մէկ խօսքին վրայ՝ դարձաւ ընտրեց զԹեոդորա: Սա ծնած էր ի Պափղագոնիա, Սեւ ծովուն եզերքը (կայսերութեան սահմանաց մէջ), և ըստ յոյն պատմչաց՝ գուստր էր Մարինոսի և եղբօրդուստր ժամանակակից անուանի Մանուէլ զօրավարին, զոր Վարդան կը կոչէ «Մամիկոնեան[1]»: Ամուսնութիւնն օրհնուեցաւ արքունի մատրան մէջ, և կայսերուհւոյ պսակն ընդունեցաւ Թէոփիլոսի ձեռքէն: Ապա մեծ թաթոյով գնացին ի Ս. Սոփիա, և գեղեցիկ պարգեւներ բաշխեցին պատրիարքին, կղերին ու բոլոր ծերակուտին:

Առաքինազարդ կայսերուհի մ'եղաւ Թէոդորա, չնորհիւ իւր բարեպաշտ մօրէն Թեոկտիստէ ստացած դաստիարակութեան: Նա չմոռցաւ իւր տոհմակիցքն ալ, և զանոնք իւր շուրջ հաւաքեց՝ մեծամեծ պատիւներով ու պաշտօններով. Մանուէլ հօրեղբայրը բռնեց զօրավարութեան սուրը. մայրը կարգուեցաւ սենեկապետ տիկին դշխոյին. Վարդ եղբայրը կեսարի աստիճանն ընդունեցաւ, և Պետրոնաս՝ եղաւ պատրիկ ու հրամանատար կայսերական պահակաց: Իսկ ինք մեծ խնամով դաստիարակեց իւր հինգ դստերքը, Թեկղ, Անննա, Անաստասիա, Պուլքերիա ու Մարիամ, հետ պահելով պատկերամարտից մոլորութենէն՝ որմէ վարակուած էր իրենց հայրը, թէ և ատոր հետ բարեպաշտ էր նա, սիրող ուղղութեան ու խատաբարոյ: Կայսերուհին օր մը մեծ նաւով վաճառք բերել տուած էր իւր հաշուին: Թէոփիլոս իմացաւ, և զայն յոյժ սիրելով հանդերձ՝ նաւն ամբողջ վաճառով այրել տուաւ, անարժան համարելով այդ գործը դշխոյին:

Թէոփիլոս իշխեց տասներկու տարի, բաւական վրդովեալ վարչութեամբ մը սարակինեան պատերազմաց պատճառաւ՝ որոց մերթ յաղթեց ու մերթ պարտուեցաւ: Իւր յաղթանակները չահեցնողն եղաւ Թէոդորայի հօրեղբայրը Մանուէլ՝ Թէոփոբոսի հետ: Բայց հայ զօրավարը քիչ

1. վրդ. 77.

Ցեաց կայսեր անտեղի կասկածոտութեան զոհ պիտի երթար, ինք որ 835ի ճակատամարտին մէջ փրկած էր անոր կեանքը, եթէ չփախչէր տերու-թենէն, ուր յետոյ վերստին հրաւիրուեցաւ իւր զգաստացած իշխանէն, և 838ին երկրորդ անգամ ազատեց զայն մահուանէ, զոր հուսկ ջղային զառանցող տկարութիւն մը մերձեցուց անոր 842ին։ Եւ երբ մօտ էր աւանդել հոգին, բարեպաշտն Թէոդորա անոր համբուրել տուաւ Փրկչին և ս. Կուսին պատկերները, որոց հակառակորդ մ'եղած էր։ Մեռաւ, և իւր կտակով կայսերուհին վարիչ կարգուեցաւ պետութեան՝ մինչեւ իւր եռամեայ Միքայէլ որդւոյն յարբունս հասնիլը, իրեն խորհրդական ունելով զԹէոկտիստոս, Մանուէլ ու Վարդ եղբայրը։

Բանակն ու ժողովուրդն ուզեցին գահը Մանուելի տալ, զոր առաքինի գօրավարը մերժեց, և Թողուց վարչութիւնն իւր եղբօրդստեր, որ գիտցաւ իմաստուն առաջնորդ մը հանդիսանալ։ Հետեւող ու նախանձայոյզ ուղղափառ հաւատոյ, եկեղեցականաց ու ծերակուտականաց ժողով մը գումարեց՝ պատկերաց պաշտպան ու հակառակ կողմերէն միանգամայն, առանց Ցովհաննէս պատրիարքին՝ որ կատաղի թշնամի մ'էր պատկերաց. ազատօրէն վիճել տուաւ խնդրոյն մասին. հակառակ փաստերն հերքուեցան, ճշմարտութիւնն ընդունուեցաւ բոլորէն, և պատրիարքը փակուեցաւ մենաստանի մը մէջ՝ ապաշխարելու, և անոր տեղը նստաւ Մեթոդիոս։ Այսպէս Թէոդորա կը թաղէր ազանդ մը, որ հարիւր քսան տարի ապրած էր, և վրդոված եկեղեցին ու կայսերութիւնը։ Փառասէր և ապիկար Թէոկտիստոսի դրդած ու վարած պատերազմներն Ասպզիոյ, Կրետէի և Ասիոյ մէջ՝ ձախողեցան. բայց Սկլաւոնք, հաստատուած Պեղոպոնեսի մէջ, յաջողութեամբ նուաճուեցան։ Խազիրք խնդրեցին կայսերուհւոյն օժանդակութիւնը, և ընդունեցան քրիստոնէական կրօնքը Կիւրղի ձեռամբ (847ին), որ երկրորդ անգամ քարոզիչ գնաց Բուլգարաց, անոնց Բոգորիս արքային խնդրանօք, որոյ տենչանքն յարձակելու կայսերութեան սահմանաց վրայ՝ Թէոդորա իմաստութեամբ խափանեց, և նպաստեց անոր և ազգին՝ ընդունելու աւետարանի լոյսը։

Միքայէլ կայսրն 854ին արդէն հնգետասանամեայ, անձնատուր եղած էր շուայտութեան, – որ իրեն չահեցուց Ամբչիս մակդիրը, – ականջը խցելով մօրն ու խնամակալաց խրատուց դէմ։ Սիրահարած արքունի գանձապետին դստեր Եւդոքսիայ, մօրն ստիպման ներքեւ ամուսնացաւ ուրիշ համանուն օրիորդի մը հետ, սակայն առանց զատուելու նախորդէն։ Իւր ցոփութիւնը գայթագղութեամբ և աղմկով լցուց արքունիքը, և նենգաւորք պապարէզ գտան պղտոր ջրի մէջ որսալու։ Վարդ ցանկացող կայսերական գահուն, ձեռնարկեց ջնջել նախ անոր պաշտպանները։ Սկսաւ դաւել առաջին անգամ իւր հօրեղբօր դէմ, ստիպելով խոհական իշխանն

հեռանալ պալատէն իւր տան մէջ, զոր յետոյ նա մենաստանի մը վերածեց և հօն ալ վախճանեցաւ բարեպաշտութեամբ։ Իսկ Վարդ չարունակեց չարութիւնը, սպաննելով զԹէոկտիստ։ Թէոդորա դառնացած եղբօրը դէմ, գնաց յանդիմանութեան չանթեր թափեց անոր գլխին։ Եւ զգալով որ իւր դերը վերջացած էր, կանխեց հրաժարեցաւ խնամակալութենէն, և պալատէն մեկնեցաւ՝ ի խնդութիւն չարագործին և իւր իսկ անարժան որդւոյն, որ քոյրերէն երեքն անոր ուղարկեց, և մօր ամենէն սիրելին Պուլքերիա փակել տուաւ կուսանոցի մը մէջ՝ դառնացնելու համար ծնողը։ Յետոյ փորձեց մայրն և միւս քոյրերն ալ բռնի հաւատաւոր դարձնել, բայց պատրիարքը չհաւանեցաւ։ Ան ժամանակ գանոնք զրկեց ամէն պատուէ, հասարակ դասակարգին հաւասարեցուց (856ին). և Թէոդորա ապրեցաւ խոնարհութեամբ ու բարեպաշտութեամբ, և յետ մահուան՝ սրբոց կարգը մտաւ։

Միքայէլ և երկու քեռիները չարիք չմնաց որ չգործէին. իրենց օրով ու կամօք եղաւ Փոտի հերձուածն ալ, որ գլոյն եկեղեցին բաժնեց հռոմէականէն։ Բայց արդարութիւնն հուսկ ուրեմն հասաւ իրենց եւս. արքունի պաշտօնատար Բարդի սուրը տապալեց նախ զՎարդ. և ապա զկայսրը, ճաշի մը պահուն՝ անոր մօր ու քոյրերուն ահարեկ աչքերուն առջեւ, և յափշտակեց գահն 867ին։ Սա կը կոչուէր Մակեդոնացի, և ըստ աւանդութեան՝ հայազգի և բուն իսկ Արշակունի տոհմէն[1]։

4. – 912 Թուականէն Կոստանդնուպոլսի կայսր էր նոյն Բարդի թոռն ու Զ Լեւոնի որդին՝ Կոստանդին Ը Ծիրանածին[2], դեռ պատանի։ Օգտուելով անոր խակութենէն, երկու հզօրագոյն պաշտօնատարք, Լեւոն Փոկաս սպարապետ և Ռոմանոս Լեկապեն ծովակալ՝ աչք տնկեցին գահուն վրայ։ Վերջինը, որդի հայազգի Թէոփիլակտոս անուն գինուորին, որ Բարսեղ կայսեր կեանքը փրկելով՝ պատուոյ հասած էր, աւելի խոհեմ քան գլոյն մրցակիցը, և Զոյէ մայր կայսերուհւոյն ալ սիրական, յաջողեցաւ իրեն գրաւել արքունեաց վստահութիւնը, և հրաւիրուեցաւ պաշտպան լինել պատանի կայսեր։ Յետ մտնելու պալատան մէջ, ջանացաւ և ինքնակալին սիրտը կապեց իւր Հեղինէ դստեր հետ, որ հանճար ու գեղեցկութիւն միասին զուգած էր իւր վրայ. պսակն ալ կատարուեցաւ (919ին), և Ռոմանոս ստացաւ կայսերահայր տիտղոսը։ Ճարտարութեամբ լրեց Փոկասու, Զոյէի և այլոց դաւերն իւր դէմ. և հնգետասանամեայ կայսեր կոզմանէ նախ կեսար կոչուեցաւ, և քիչ յետոյ կայսերական պսակն ալ ընդունեցաւ։ Տերութեան իսկական գլուխն ինքն էր այնու հետեւ. և առաջին գործն եղաւ իւր ընտանեաց աստիճանները բարձրա-

1. Լբոյ, ծԳ, գ. 69, 70. — 2. Յն. Պորփիւրոգեննետոս։

ցընել. իւր Թէոդորա կնոջ տուաւ Աւգոստուհի տիտղոսը, և Քրիստոփոս անդրանիկը կայսր պսակեց։

Իւր փեսային ներքին դառնութեամբ կը տեսնէր այս ամէնը, և կը վախէր բողոքել։ Ուրիշ պալատականք դաւեր գործեցին, բայց ձախողեցան։ Ռոմանոսի կինը մեռաւ 922ին, և անոր տեղ կայսերուհի պսակեց իւր նուն ու Քրիստոփոսի ամուսինը Սոփիա, սառնց չքնաղագեղ դուստրը Մարիամ եւս 927ին ամուսնացնելով Բուլգարաց Պետրոս թագաւորին հետ։ Յետոյ Աւգոստոս ըրաւ իւր միւս երկու որդիքն ու մէկ թոռն ալ, փեսային անոնց ստորեւ կարգելով։ 931ին մեռաւ Քրիստոփոս, և իւր այրին հարկադրեցաւ հեռանալ արքունիքէն։ Հեղինէ 939ին առաջին անգամ մայր եղաւ Ռոմանոս որդւոյն, զոր հաւն յետ հինգ տարւոյ պսակեց Իտալիոյ Հուգոն թագաւորին ապօրէն դստեր Բերթայի հետ, և որ ամուսնութենէն հինգ տարի վերջ վախճանեցաւ։

Ռոմանոս թագաւորած էր 25 տարի, և արդէն ծերացած, և օրինաւոր կայսեր Կոստանդնի համբերութիւնն սպառած, որով խորհեցաւ տապալել զայն։ Յաջողեցաւ մտերմի մը բերանով անոր Ստեփան որդւոյն սրտին մէջ դնել՝ գահն հօրէն յափշտակելու բաղձանքը, որ վերջացաւ ծերունւոյն գահընկեցութեամբ և աքսորմամբ, որուն մասնակից էր Կոստանդին որդին եւս։ Այդ գործով երկու եղբարքն ատելի դարձան ժողովրդեան, որ փարեցաւ օրինաւոր կայսեր, և սա նոր սկսաւ իշխել Հեղինէի հետ, փոփոխելով պալատական ու պետական պաշտօնէութիւնն ալ։ Այս նոր յեղափոխութեան նախապատճառ ու վարիչ կը համարուի Ռոմանոսի խորագիտութեան ժառանգորդ դուստրը, որ նախամեծար համարեցաւ իշխել և միայնակ առաջնորդել իւր անկորով և ուսումնասէր ամուսնոյն՝ քան գործակցութեամբ իւր եղբարց։ Ամբաստանութիւն մ'ասնոնց մասին բաւական եղաւ կասկածոտ կայսեր՝ զանոնք բռնելու փակելու մօտաւոր կղզւոյ մը մէջ, և բռնի կղերականացնելու։ Կոստանդին այնու հետեւ նուիրուեցաւ ուսմանց բարգաւաճման քան պետական գործերու, որոց աւելի ուշ կը դարձնէր Հեղինէ՝ արքունի սենեկապետ Ռարսղի հետ, պաշտօնները վաճառելով անարժանից։

Իրենց որդին Ռոմանոս Բ՝ 948ին տակաւին իննամեայ՝ կայսր պսակուեցաւ, և ամուսնացաւ պանդոկապետի մը դստեր հետ, որոյ անսովոր գեղէն տարուած էր. հայրը զիջաւ, ու հարսին Թեոփանոյ անունը տուին։ Յաջորդեցին պատերազմներ՝ յեղյեղուկ բախտերով։ Ինը տարի անցեր էր գահաժառանգին ամուսնութենէն, և իւր կինը կը տապէր՝ կայսերուհւոյ գահը բարձրանալու տենչէն։ Դիւային գաղափար մ'ունեցաւ և համոզեց զՌոմանոս ալ. կաշառեցին տաճարապետը, և թունաւորեցին կայսրը՝ որ չմեռաւ իսկոյն, բայց անբուժելի տկարութեան մը մատնուե-

ցաւ, և յաջորդ տարին գերեզման մտաւ, գահը թողլով որդւոյն։ Պան-
դոկապետին դուստրը չբաւականացաւ կայսերուհւոյ պսակով. և ուզեց
որ պալատէն հեռանային մայր կայսերուհին և անոր դստերքը, որոց
ներկայութիւնն յանդիմանութիւն էր իւր նուաստ ծագման։ Ռոմանոս
ստիպաբար հնազանդեցաւ կնոջը, և հրամայեց անոնց վանք մը մտնել։
Գոռոզն Հեղինէ զայրացաւ, և այնպիսի կշտամբանք մը տեղաց որդւոյն
գլխին, որ նա սաքեցաւ և թոյլ տուաւ անոր պալատը ՃՇալ. բայց ոչ և
քոյրերուն, որոնք արտասուագին հեռացան։ Իսկ հայազարմ կայսերուհին
սրտին դառնութենէն յետ տարւոյ մ'ի հոդ մտաւ (961ին) չքեղ յուղար-
կաւորութեամբ մը, որ զաւակին վերջին նուէրն եղաւ անոր[1]։

5. – Հայածին Զմշկիկ կայսրը[2], որ Բիւզանդիոնի կորովի և ուղղամիտ
իշխեցողներէն մին հանդիսացաւ, 971 թուին իրեն հարսնացուց յիշեալ
Կոստանդին ու Հեղինէ հայազգի զուգին հինգ դստերէն մին՝ Թեո-
դորա, որ գեղով ոչ, բայց պարկեշտութեամբ և առաքինութեամբ նշա-
նաւոր էր։ Այս ամուսնութիւնը մեծ ուրախութիւն պատճառեց Յունաց՝
որոնք կապուած կը ՃՇային Կոստանդնի տան հետ։ Զմշկիկ կարճ թա-
գաւորութիւն մ'ունեցաւ, 975ին զոհ երթալով դաւադրութեան մը։ Ե-
ժամանակն անցուց պատերազմներով, որոյ համար Թէոդորա առիթ չու-
նեցաւ ցուցնելու իւր անձն արքունական կամ պետական գործոց մէջ[3]։
Ե՛ մեք իւր մասին ուրիշ ոչինչ գիտենք։

6. – Նախայիշեալ հայազգի կրտսերն Ռոմանոսի որդին էր Կոստան-
դին Ը, և սորը դուստր՝ Զոյէ։ Հայրն արու զաւակ չունենալով, օրհասի
պահուն գահն առաջարկեց վաթնամեայ Ռոմանոս Արգիրոսի, պայմանաւ
որ արձակէր իւր օրինաւոր կինն Հեղինէ, և ամուսնանար անոր քառաս-
նեւութամեայ դստեր Զոյէի հետ։ Ռոմանոս վարանեցաւ. բայց կենակիցին
պնդման վրայ, որ որոշեց կուսանոց մտնել, զիջաւ, ամուսնացաւ ու կայսր
պսակուեցաւ (1028ին)։ Իւր նոր կինը, նկարագրով փառասէր, օգտուելով
ամուսնոյն տկարութենէն, ձեռք առաւ արքունեաց գործերը։ Դուրս հա-
նեց կայսեր ընտանիքը. առ նախանձու հալածեց իւր կրտսեր և առաքինի
քոյրը Թէոդորա, որ արդէն առանձնացած կ'ապրէր. ի բացակայութեան
կայսեր՝ ձերբակալեց գահուն դաւադիր Կոստանդին Դիոգենէսը, որ անձ-
նասպան եղաւ։

Ռոմանոս ծեր, ցուրտ և հիւանդ մարդ, պաղեցաւ կնոջէն, որ փո-
խարէն կ'ատէր զայն։ Սիրահարեցաւ արքունի սենեկապետին եղբօր՝
Միքայելի. և զայն չուտով ի գահ բարձրացնելու համար՝ թունով մը
մօտեցուց կայսեր մահը, և հուսկ բաղանեաց մէջ հեղձուցանել տուաւ

1. Լբոյ, ԺԲ, գ. 73. ԺԲ, գ. 74։ — 2. Աստ՝ 210։ — 3. Լբոյ, ԺԲ, գ. 75։

(1034ին)։ Իսկոյն սեղեխին զգեցուց կայսերական հանդերձը, նստեցուց գահուն վրայ, և ինքն անոր քով, և զայն մեծարել տուաւ իբր կայսր, նոյն գիշերը կատարելով իրենց ամուսնութիւնն ալ։ Միքայէլ (Դ) լուսնոտ էր, և արտաքին գեղէն զատ ոչ մի յատկութիւն չունէր. որով Զոյէ փորձեց վարչութիւնն ամփոփել իւր ձեռաց մէջ։ Բայց քանի զինք խորամանկ հանդիսացաւ արքայեղբայրն Յոհան սենեկապետ, որ չընչեց կայսեր, և կայսերուհւոյն տուաւ կալանաւորի մը վիճակն արքունեաց մէջ։ Ապա յափրացած իւր զօրութենէն, փափաքեցաւ իւր անձին վրայ առնուլ պատրիարքութեան պատիւն ալ՝ առանց յայտնելու։ Մինչ այն՝ Զոյէ չէր ննջեր. ուզեց թունաւորել զայն իւր բժշկին ձեռամբ, բայց ձախողեցաւ։ 1039ին մեր մայրաքաղաքն Անի գրաւելու փորձը Միքայելի կողմանէ՝ Պահլաւունի Վահրամայ ջնջել տուաւ Յունաց հարիւր հազարնոց բանակը։

Կայսրը մեռաւ 1041ին, Յոհաննու թելադրութեամբ իրեն յաջորդ նշանակելով եղբօրորդին Միքայէլ Կալափատ, և որդեգիր Զոյէի։ Յետ մահուան կայսերուհին կը վարանէր թագը դնել անոր գլխին, առելով ամուսնոյն ամբողջ զարմը. մանաւանդ որ անոր յաջորդն սկսած էր արդէն ցոյց տալ յոռի նկարագիր մը։ Բայց ապա գիջաւ ասոր երդմանց։ Միքայէլ հազիւ պսակուած՝ սկսաւ ապերախտ լինել իւր հօրեղբօր, զայն փակելով վանքի մը մէջ, և միւս ազգականաց դէմ անգթանալով, բաց ի Կոստանդին հօրեղբօրէն, զոր իրեն խորհրդական ըրաւ, և անոր թելադրութեամբ զկայսերուհին գիշերայն փոխադրել տուաւ Իշխանաց կղզին ու վարսերը կտրել։ Աւուտտուն ժողովուրդն իմացաւ, զայրացաւ ու խուժեց պալատը՝ պահանջելով զկայսերուհին։ Միքայէլ զայն իսկոյն բերել տուաւ, զգեցուց պատուոյ տարազը, և ցոյց տուաւ ամբոխին, որ քարերով ու նետերով պատսախանեց։ Կայսրն ուզեց հրաժարիլ. իւր կուսակիցներն ընդդիմացան, կռուեցան ժողովրդեան հետ և շատ կոտորած եղաւ. ամբոխն յաղթող ելաւ, յարձակեցաւ և աւերեց պալատը. Միքայէլ ու Կոստանդին փախան Աստուածան վանքը, և զգեցան վանական ձեւը։ Զոյէ և իւր քոյրը Թէոդորա՝ միասին կայսերուհի հռչակուեցան. երկու փախստականք բռնուեցան, աչքերը պայթուեցան, և իրարմէ անջատ՝ ձգուեցան մենաստանաց մէջ։

Երկու դէմքոյ իշխանութեան ներքեւ պետութիւնն անցուց կարճ՝ բայց շատ խաղաղ շրջան մը։ Իսկ չարանախանձն Զոյէ չհանդուրժեց իւր բարեպաշտ քրոջ վայելած մեծագոյն սիրոյն՝ ժողովրդեան կողմանէ, և խորհեցաւ տապալել զայն։ Աւագանւոյն առջեւ դրաւ երկու կանանց իշխանակցութեան անտեղութիւնքը, և առաջարկեց՝ որ անոնց մին միայն իշխէ, ամուսնութեամբ գահակից մ՚ընտրելով։ Թէոդորա միշտ սիրող իւր կուսական վիճակին, ամուսնութեան պարտականութիւնը քրոջը թողուց,

որ 62 տարեկան հասակին մէջ վերատին պսակուեցաւ իւր ընտրած կոստանդին Մոնոմաքոսի հետ (1042ին), հանդուրժելով պալատան մէջ անոր Սկլերենէ հարճին, որ իրեն հետ Աւգուստա տիտղոսը կը կրէր։ Նոր կայսրը թոյլ և հեշտասէր մարդ մը, վատնեց տերութեան գանձը, և ունեցաւ երկար պատերազմներ՝ շատ ձախողուածներով։ Իւր օրով էր՝ որ Անին և անոր իշխեցողը Գագիկ՝ մատնութեամբ մեր ազգայնոց ընկան Յունաց ձեռքը[1] (1044ին)։ Նոյնպէս և Միքայէլ Կերուլարիոս պատրիարքը նոր բոգեց և յաւերժացուց Փոտի փորձած յունական հերձուածն հռոմէական եկեղեցիէն[2] (1053ին)։

Չոյէ տարի մը յառաջ արդէն մեռած էր, և կայսրը զայն սրբոց կարգը դասած. պատիւ մը՝ զոր շատ դիւրագին տեսանք միջին դարու Յունաց քով[3]։ Յետ երկու տարուոյ մեկնեցաւ աշխարհէս Մոնոմաքոս եւս, իրեն յաջորդ նշանակելով զՆիկեփոր։ Բայց զօրականքն և աւազանին վերատին պահանջեցին օրինաւոր ժառանգին Թէոդորայի գահակալութիւնը, որ երկրորդ անգամ դրաւ յոգնած գլխին փշոտ պսակը, որ զայն յետ տարուոյ մ'ի գերեզման տարաւ, թողլով պետութիւնն անդորրութեան մէջ[4]։

7. – Անինք և աւելի յաժարութեամբ կը յիշատակենք ուրիշ կայսերուհի մ'ալ, որ հայ ծնաւ ու ապրեցաւ հայ հողին վրայ, և գնաց պճնել յոյն արքունիքը։ Դա է Ռիբա-Մարիամ, դուստր Ռ Լեւոնի[5], որ վախճանած ու գահը թողած էր անդրանկին՝ Ռ Հեթմոյ։ Անդրանիկոս Ռ կայսր Կոստանդնուպոլսի՝ 1295ին իրեն գահակից հռչակեց իւր որդին Միքայէլ Թ, և նոյն տարին ուզելով ամուսնացնել զայն, բախեց այլ և այլ դռներ՝ առանց յաջողելու։ Այն ժամանակ դեսպաններ յղից Կիպրոսի արքունիքը՝ հարցնացու մը բերելու, պատուիրելով՝ որ ձախողելու պարագային անցնին Կիլիկիոյ արքայական տունը։ Այդպէս ալ եղաւ, և դեսպաններն եկան հասան Սիս ատեանը, ուր գտան չնորհագեղ և առաքինի կնասեի երկու մօրաքոյն դստերքը Ռիբա ու Թիֆանիս, հօրեղբայրանամեայ խնդիրներ[6], մի քան զմի չքնաղ։

Անոնց անդրանիկ եղբայրն Հեթում, որ վանական խաւրատին ներքեւ իւր աշխարհը կը կառավարէր, հաճութեամբ ընդունեցաւ առաջարկութիւնը, յուսալով իւր տերութիւնը զօրացնել այդ խնամութեամբ։ Դեսպանները չկրցան ընտրութիւն ընել երկու զոհարներուն միջեւ, և խնդրեցին երկուքն ալ տանիլ՝ ընտրութիւնը կայսեր կատարել տալու, և ապահովել միանգամայն երկու քուրերուն ապագայն։ Միաձայնեցան յուզարկումն

1. Ակս՝ 58, 298։ — 2. Ակս՝ 362։ — 3. Ակս՝ 358, 362։ — 4. Լբոյ, ԺԲ, գ. 77, 78։ — 5. Ակս՝ 70։ — 6. Ակս՝ 80։

եղաւ անոնց՝ Հայոց կողմանէ։ Ճանապարհին Ովթա հիւանդացաւ, և հանուեցաւ ի Հռոդոս կղզին՝ դարմանուելու համար։ Մոլեռանդ դեպպաններն երկու քուրերն ալ ստիպեցին հրաժարիլ հայ ծխէն, կրկին անգամ դրոշմեցին զանոնք, և անուններըը փոխեցին, առաջնոյն Քանեի և երկրորդին Թէոդորա։ Մեծ ընդունելութիւն եղաւ Ռակեղիր մէջ՝ երբ հասան օրիորդները. և տեսնելով զանոնք գեղով և արժանեօք հաւատար, կայսրը Ովթա–Քանէի տուաւ նախամեծարութիւնն իբրեւ նախածնի, և երեւելի չքով կատարեցին անոր հարսանիքն և Աչդոտա պատուոյն տուչութիւնը (16 յուն. 1296)։ Իսկ Թիֆանօ–Թէոդորա սահմանուեցաւ հարսնութեան՝ Կոմնենեան մեծանուն ընտանեաց պայազատ Յովհաննէս Դուկաս Անգեղոսի, որուն երբ հասնելու կ'երթար, նախանձոտ մահը ճանապարհին վրայ զայն իրեն հարսնացուց, և թագուեցաւ Թեսաղոնիկէի մէջ, պանդուխտ վիանգամայն իր հայրենի և հարսանեկան երկրներէն։

Ովթայի տիկնութիւնն սկսաւ ու չարունակեց փոթորկի մէջ, նախ վէնետաց ու Գենուացւոց ներքին արիւնալից կռիւներով, որ իրր դաշնակից մտած ու հաստատուած էին Կոստանդնուպոլսի մէջ, և ապա Թուրքաց յարձակումներով[1]։ Ամոնց վրայ յաւելցաւ իր հայրենի աշխարհին վրդովումն ալ։ 1297ին Հեթում և հարազատը Թորոս գնացին «ի քոյրն իւրեանց Ովթայն ի տես», Կիլիկիոյ կառավարութիւնը թողլով իրենց Սմբատ եղբօր, որ փոխանորդութիւնը վերածեց տիրապետութեան, և թագաւոր անգամ պսակուեցաւ[2]։ Երկու ուղեւորք վեց ամսէն երբ դարձան, փոխանակ իրենց եղբօր գրկին՝ իրենց դիմաց ցցուած գտան անոր նիզակները։ Վազեցին դարձան՝ հայցելու Անդրոնիկոսի օգնութիւնը, որ չուզեց պատերազմի մտնել, այլ դրամով միայն օժանդակեց։ Եւ մինչ անոնք կ'երթային Թաթարաց ձեռնտուութիւնը խնդրելու, Սմբատ հասաւ՝ ձերբակալեց զանոնք, սպաննեց զԹորոս, և Հեթմոյ աչքերը խարեց[3]։ Փառասիրութիւնը խլած էր անոր սրտէն ծնողական քաղցր աւանդները։ Անոր խժդժութեան դէմ վրէժխնդիր կանգնեցաւ միւս եղբայրը Կոստանդին, յաղթեց, բանտեց բռնակալը, և ինքն ստանձնեց վարչութեան ղեկը (1298ին)։ Քիչ յետոյ յանկարծ բացուեցան Հեթմոյ աչքերը, և վերստին ձեռք ձգեց գահը (1300ին), բռնեց գԿոստանդին, և Սմբատայ հետ յղեց քրոջը[4]. վրէժ չխնդրեց, այլ հեռացուց վտանգը։ Առաքինի Ե Լեւոնի անդրանիկն էր՝ որ կը գործէր։ Այսպէս Ովթա սատարեց իր հայրենեաց խաղաղացման, և հարազատաց մէջ ծնած նախանձուն չիջման։

Մայր եղաւ չորս զաւակաց. Անդրոնիկոսի, Մանուէլի, Աննայի և Թէոդորայի, Գատերքն ամուսնացան յետոյ կրկին անգամ. Աննա՝ երկու

1. Լբտյ, ԺԸ, էջ 370–79. — 2. Հյպ. 517. — 3. Մ. Տրգ. 126–27. — 4. Զմշ. գ, 297.

իշխանաց, և քոյրը՝ բուլգար երկու թագաւորաց[1]։ Անդրոնիկոս գահաժառանգն իւր հաւուն աչքի լոյսն էր, և ստացաւ լաւ դաստիարակութիւն մը. միանգամայն ունէր գեղեցիկ կերպարանք և ազնուաբարոյ նկարագիր։ Բայց յետոյ զոհ գնաց պալատականաց չար ազդեցութեանց, և անձնատուր եղաւ զբօսանաց ու հեշտախտութեան, որով հաւը պաղեցաւ իւրմէ[2]։ Զինքն ամուսնացուցին գերմանուհի Իրենէի հետ՝ Բրունսուիքեան տոհմէն. բայց նա յարեցաւ ուրիշ կնոջ մ'ալ, որ իրեն հետ ունէր նա և ուրիշ սիրականներ. և նախանձոտը զինուած դարանակալներ դրաւ անոր տան շուրջ։ Գիշեր մը Մանուէլ եղբայրը գնաց փնդռել զայն նոյն տան մօտերը. պահակները զինքը սեղեխ մը կարծեցին, յարձակեցան ու վիրաւորեցին ի մահ։ Սխալն իմացուեցաւ, պալատը տարին երիտասարդը, որ բոլոր արքունեաց հեծութեան մէջ աւանդեց հոգին։

Իւր հայրը Միքայէլ կը բնակէր Թեսաղոնիկէի մէջ։ Մղած էր զանազան պատերազմներ Թուրքաց դէմ, և բոլորն ալ ձախողած՝ իւր վատ խորհրդականաց պատճառաւ։ Թէ այս պարագայն և թէ պետութեան տագնապալից կացութիւնն ընկճած ու խանգարած էին իւր առողջութիւնը. և ասոր համար հեռացած կ'ապրէր մայրաքաղաքէն։ Կրտսեր որդւոյն եղերական մահուան բօթը չանթի մը պէս հասաւ իրեն, և ութ օրէն զինքն ի գերեզման տարաւ[3] (1320ին)։ Իսկ մօրը վիշտն այդ երկու ծանր կորուստներուն համար՝ պատմութիւնը մեզ կը թողու գուշակել կեռանի այդ զգայուն դատեր սրտին մէջ։

Անդրոնիկոս ատելի դարձաւ ամենուն. եւս առաւել հաւուն, որ որոշեց գահը թողուլ իւր Կոստանդին որդւոյն ապօրէն մէկ զաւակին, Միքայէլ Կաթարի։ Զայն առաւ կրթեց պալատան մէջ, թէպէտ բնաւ ուշիմութիւն չէր ցուցներ։ Անդրոնիկոս դառնացաւ ներքնապէս, և սկսաւ մեծ յարգանք ցուցնել հաւուն՝ ողոքելու նպատակաւ. բայց նա կը պատասխաներ արհամարհոտ լռութեամբ մը, և օր մ'ալ մերժեց երեսէն։ Իշխանին խորհրդականք խրատ տուին սպաննել զկայսրը, որուն չհաւանեցաւ նա. նոյնպէս և ոստանէն փախչելու խորհրդոյն՝ զոր տուին։ Կայսրը դատաստանի կոչեց զայն. և վախցած անոր կուսակցաց սպառնալիքէն, ներեց ու հաշտուեցաւ հետը։ Ապա ուզեց զատել զանոնք անորմէ. Անդրոնիկ փախաւ յԱդրիանուպոլիս, բանակ կազմեց. զօրքը կ'ուզէր մայրաքաղաքին վրայ քալել, և իշխանն ընդդիմացաւ, բայց ապա դիմաւ։ Կայսրը սարսափած՝ դարձեալ հաշտուեցաւ Թուան հետ, որ դարձաւ ուստի եկած էր։ Կոստանդնուպոլսէն հասած չար լուր մը ստիպեց զինք վերստին շարժել բանակն հաւուն դէմ. բայց զօրքերն յոգնած ու նեղուած, պա-

1. Լբոյ, ձթ, էջ 232. — 2. Անդ՝ 224–27. — 3. Անդ՝ 230–32.

հանջեցին իշխանէն հաշտութիւն խնդրել ու դառնալ. և ճանապարհին վրայ Անդրոնիկ ծանր հիւանդութենէ մը բռնուեցաւ։

Իւր մայրը Ռիթա կը մնար ի Թեսաղոնիկէ, ուր էր արդէն հանգուցեալ ամուսնոյն հետ։ Ծեր սկեսրայրը կասկածոտ նա և անոր մասին, իւր որդին Կոստանդին վարիչ ուղարկեց հօն, պատուիրելով բռնել զկայսերուհին և իրեն յղել։ Տիկինն զգաց իւր տագեր դիտաւորութիւնը, և փախաւ ապաստանեցաւ եկեղեցւոյ մը մէջ. ընկաւ Աստուածամօր պատկերի մ'առջեւ, և երդուաւ՝ որ այն տեղէն չպիտի ելնէր։ Կոստանդին հասաւ, և չկրցաւ համոզել զայն, բայց անօգուտ։ Այն ժամանակ հրամայեց իւր զօրականաց բռնի դուրս քարշել, և նետեց նաւու մը մէջ, որ բացաւ առագաստը դէպ ի Բիւզանդիոն։ Այս լուրն աւելի եւս խռովեց Անդրոնիկի հոգին։ Յաջորդ գարնան նոր բանակ մը կազմեց, և սկսաւ տիրել զանազան քաղաքաց։ Իւր կուսակիցներն յաղթեցին ու ձերբակալեցին Թեսաղոնիկէի մէջ իւր Կոստանդին հօրեղբայրը։ Թուրքեր միացած ու զօրացուցած էին ծեր կայսեր բանակը, որ սակայն չտոկաց Անդրոնիկի զօրութեան դէմ, և կայսրն ստիպուեցաւ վերստին հաշտութիւն խնդրել։ Իսկ թոռն աւելի մեծանձնութիւն ցոյց տուաւ, և առաջարկեց իւր բանակն ու գրաւած վայրերն հաւուն դարձնել, խափանելու համար քաղաքական պատերազմը։ Ծերն սքանչացաւ թոռան անչահախնդրութեան վրայ. երկու նաւ պատրաստել տուաւ, և զՌիթա պատգամաւոր ուղարկեց անոր՝ չնորհակալ լինելու իւր հպատակութեան համար, և ընդունելու անոր երդումը։ Տիկինն հասաւ որդւոյն, գրկախառնեցան ու լացին, մին իւր ամուսնոյն՝ և միւսն իւր հօր կորստեան վրայ, յետ որոյ դեռ զիրար չէին տեսած։ Դարձան ի Կոստանդնուպոլիս, և Անդրոնիկ մեծարանօք մօտեցաւ ու հաշտուեցաւ պապուն հետ։

Յաջորդեցին նոր պատերազմներ օտարաց հետ և յաղթանակներ Անդրոնիկէ, որ հաւուն փափաքով 1324ին կայսր պսակուեցաւ։ Եւ այրի ծնալով, յետ երկու տարւոյ վերստին ամուսնացաւ Յոհաննայի հետ՝ Սաւոյիոյ տնէն։ Խռովասէր քաուներ դարձեալ չարացուցին ծեր կայսրը թոռանը դէմ, ստիպելով զայն երկրորդ անգամ գէնք առնուլ ի պաշտպանութիւն անձին։ Գնաց գրաւեց զանազան քաղաքներ ու զԲիւզանդիոն՝ կայսերական գահուն հետ, զրկելով հաւն իշխանութենէն, բայց ոչ պատուէն[1]. և նա ապա ինք գինքը նուիրեց վանական կենաց։

Անդրոնիկոս 1330ին ծանրապէս հիւանդացաւ Թրակիոյ մէջ։ Իւր մայրը կասկածելով արքունական մեծ պաշտօնեայ Կանտակուզենի հարբասահարութենէն, որուն կրնար ենթարկուիլ յետ որդւոյն մահուան,

1. Լբոյ, ԺԹ, 234–85.

խորհեցաւ իրեն կուսակցութիւն մը կազմել՝ Սիւրկիանէս պալատականին գործակցութեամբ. և Թեսաղոնիկէի բոլոր բնակիչներէն պահանջեց զինքն իրենց տիկին ճանաչել ու հնազանդութիւն երդնուլ։ Սակայն որդին առողջացաւ, իր ծրագիրը խանգարուեցաւ, և գործակիցը դատապարտուեցաւ իրրեւ մատնիչ հայրենեաց, մինչ Ռիթայի անունը ծածուկ մնաց պատչաճութեան համար[1]։ Կեղծաւոր ու բանսարկու անձ մ'էր յիշեալ պալատականը, և ծեր կայսեր հրամանաւ բանտի դատապարտուած. այնպէս որ երբ յետոյ Անդրոնիկ զայն արձակեց, Ռիթա վչտացաւ այդպիսի վնասակար մարդու մ'ազատութեան համար, և գանգատեցաւ՝ որ այդ մասին իրեն խորհուրդ չէր հարցուած[2]։ Շահը պահանջեց՝ որ ապա ինքն իսկ անոր օժանդակութեան դիմէր։

Ինչպէս տեսանք, Բ. Լեւոնի այդ դատեր կեանքը բիւզանդական արքունեաց մէջ՝ աւելի չարչարանք եղաւ քան վայելք։ Մասնակցեցաւ նախ ամուսնոյն դժբախտութեանց, և ապա տանջուեցաւ՝ սկեսրայրին իր արդւոյն հանդէպ հետեւած խիստ և անիրաւ վարման համար։ Անդրոնիկոս ընդ հակառակն վչտացուց մայրը՝ ցուրտ և անտարբեր գնացքով մ'անոր հանդէպ, և հեռի պահելով զայն պետական գործերէ։ Յոգնած իր մըշտավրդով կենցաղէն, 1333ին թողուց այս աշխարհը Թեսաղոնիկէի մէջ՝[3] «բարի ճգնութեամբ՝ ամենամեծ թագուհին Յունաց», ինչպէս կ'ըսէ հայ գրիչ մը[4], 55 տարեկան հասակին մէջ։ Եւ Նիկեփոր Գրեգորաս անոր վրայ դամբանական մը խօսեցաւ ի մխիթարութիւն կայսեր, որ գետեղուած կայ անոր պատմութեան մէջ։

Բ. – Նիկիոյ գահուն վրայ. – Երբ Խաչակիրք 1204ին տիրեցին Կոստանդնուպոլսի, Ալեքսիս Գ. կայսեր փեսայն Թէոդոր Լասկարիս (Լաչքար) փախաւ ի Բիւթանիա, և յեղյեղուկ բախտով մը սկսաւ կազմել իրեն նոր իշխանութիւն մը։ Տէր դարձաւ Նիկիոյ, ուր դրաւ գահը, և ուր հաւաքուեցան յոյն աւազանուոյն ու կղերին մնացորդներն ալ. և 1206ին հանդիսապէս կայսր պսակուեցաւ, ու սկսաւ հետ զհետէ քաջութեամբ կամ ճարտարութեամբ տիրել Ասիոյ ծովեզերեայց. այնպէս որ 1222ին իր գաւազանին ներքեւ գրաւած էր արդէն ամբողջ արեւմտեան փոքր Ասիան, և հիմնած Նիկիոյ կայսերութիւնը, որ տեւեց մինչեւ 1284 թուականը՝ չորս կայսրներով։

Երբ մեռաւ իր ամուսինն Աննա Կոմնենեան, որ իրեն տուած էր երեք դուստր, «այն ժամանակ կայսրը Հայերէն կին առաւ. որուն հետ ապա գժտելով, ուղարկեց ի Կիլիկիա իւր հայրենիքը», և Իտալիոյ Ռոբերտ իշխանին քրոջ հետ ամուսնացաւ (1213ին), կը գրէ Գէորգ ակրո-

1. Լբոյ, ԺԲ, 413–22. — 2. Անդ՝ 392–93. — 3. Անդ՝ 456–57. — 4. Հյպ. 545.

պոլսեցին[1]։ Մերժեալ հայուհիդ էր մեծին Լեւոնի եղբօր՝ Ռուբենի կրտսեր դուստրը Ֆիլիպ, զոր հարանացուց նոյն ինքն Լեւոն[2]. և «եղեւ կին թագաւորին Ցունաց Լաչքարէ», կ'ըսէ Ռուբինեանց պատմութիւնը, «և ծնաւ որդի մի Կոստանդին անուն. այլ ոչ ժամանեալ ի մեծութիւն, վախճանեցաւ փոքր[3]»։ Ֆիլիպի այդ ամուսնութիւնը նուազ ծաղրական չեղաւ քան իւր նախորդը[4]։ Ի՞նչ էր բաժանմանդ պատճառը, և ինչպէս աւարտեց տարաբախտ տիկինդ իւր օրերը, կամ ո՞ւր թաղեց իւր հառաչանքը, անծանօթ կը մնայ։ Գուցէ աշխարհէս մեկնելէ յառաջ խոյս տուաւ զզուանօք անոր բեմէն ալ, որով այլ եւս չի տեսնուիր հօն։

Գ. – Ցոյն տներու մէջ. – Եկեղեցական հերձուածէն յետոյ անծանօթ, իսկ միջին դարուն շատ ցանցառ են Հայոց ընդ Ցունաց ամուսնութեան օրինակները, յիշեալ կայսերական խնամութիւններէն զատ։ Ոչ անշուշտ կրօնական հակառակութեան պատճառաւ[5], գէթ ի Կիլիկիա՝ ուր մարած էր այն, և ռուբինեան արքունեաց մէջ Հոռոմք ունէին «մուտ և ել, իշխանութիւն և պատիւ և ոռճիկս և սէր, և անընտրողաբար հաւասար Հայոց ընդունելութիւն[6]», այլ հաւանօրէն Կիլիկիոյ մօտ յոյն իշխանական տոհմերու նուազութեան համար։ Այսպէս բացառութիւն է Կիլիկեան Տարեգրոց յիշած մէկ օրինակը։ 1263ի կռուի մը մէջ, կ'ըսէ, քաջ կը հանդիսանայ «Բակուրնայ և Կոստանդեայ» եղբայրը Սմբատ, «որ էր ազգաւ յոյն,... ի զարմէ հօրն արքային Հեթմոյ». և զոր նոյն թագաւորահայրը Կոստանդին առատ պարգեւօք կը վարձատրէ ու կը դարձնէ իւր տունն «առ եղբարսն և առ մայրն իւր տիկին Շահանդուխտ[7]»։

Զարմով՝ ազգական կ'իմանայ. որով տիկինդ լինելու է՝ ըստ իս՝ համանուն ծանօթ դուստրը լամբրոնացի Ա. Կոստանդնի, որ իրեն անուանակից արքայահօր հետ երկու եղբարց թոռներ էին ուղիղ գծով. և Հեթմոյ հայրն իրեն ամուսին ունէր նոյն Կոստանդնի քոյրն Ա.ւիժ[8]. ուրեմն կրկնակի ազգականք իրարու։ Մեք տեսանք կանխաւ զՇահանդուխտ՝ յիշուած 1274ին իւր մէկ զաւակին հետ[9], որ սակայն ուրիշ երկու որդի ալ ունէր, յիշուած հօս Տարեգրքէն, որոնք գուցէ անծանօթ էին միւս յիշատակագրին։ Եւ ծնունդ էին յոյն հօր մը, որ հայկական Կիլիկիոյ սահմանակից իշխան մը կը թուի. և յայտնի է Լամբրոնացւոց առանձին ընտանութիւնն Ցունաց հետ[10], որ այդ խնամութիւնն ստեղծեց։ Իսկ տիկինդ ճշմարիտ սիրող իւր հայրենի ազգին, որդւոց հետ կապեր է տոհմային անուններ. և ի հարկին զանոնք օգնութեան եւս կը յղէ հայրենի աշխարհին։

1. Պատ. Բզդ. ժԲ, 11։ — 2. Տրգ. Կիլ. 311։ — 3. Պատ. Ուռ. 209. ամուսնութիւնդ կը յիշէ և Տոհմք, 445, 453։ — 4. Ասա՝ 65։ — 5. Ասա՝ 289–91։ — 6. Լմբ. Թղթ. 258։ — 7. Տրգ. Կիլ. 341–62։ — 8. Ասա՝ 69։ — 9. Անդ։ — 10. Ասա՝ 68։

Իշխանուհիք և որդիքը միանգամայն անյիշատակ կը մնան Հ. Աւիշանի քով Կոստանդնի գարմին մէջ. և այլուր չգտայ իրենց ուրիշ հետք, 1274ի յիշատակարանէդ զատ՝ որ անծանօթ էր նոյն Հօր։

Գ. – Գուգարաց տան մէջ. – Հայաստանի ու Վրաստանի միջեւ կը գտնուէր Գուգարաց նահանգը, որ մերթ Հայոց և աւելի յաճախ Վրաց իշխանութեան ենթարկուեր է, և ժողովուրդը նոյն ազգէն էր։ Ը Աւրշակաց օրով ապստամբած էր մեզմէ, և Մուշեղ Մամիկոնեան նուաճեց զայն[1]. իսկ Վարդանանց ժամանակ դարձեալ Վրաստանի մաս էր։

1. – Ե դարու կիսուն յայտնի դէմք մ'է «յաշխարհէն Վրաց բդեշխն Աշուշա», նոյն նահանգին տէրը, կամ «բդեշխն Վրաց Աշուշայ[2]». տարբեր դարուս սկիզբն ապրած համանուն «իշխանէն տաշրացւոց[3]», որուն կրնայ և տոհմակից լինել, նկատելով որ Տաշիրք կից ու խառն էին Գուգարաց հետ։ «Այր խելացի և խորհրդական[4]», կը գինակցի ու կը բախտակցի Հայոց, ոչ միայն քրիստոնէութեան պատճառաւ, որ հալածուած էր նա և իրենց աշխարհին մէջ, այլ զի «և ունէր կին յազգէն Արծրունեաց՝ գքենի մեծի տեսչին Մամիկոնէից» Հմայեկայ[5], որ էր Ամուշվառամ՝ դուստր Վասակայ[6]։

Աշուշայ ուղեկից ու խորհրդական էր Վարդանանց՝ Պարսկաստանի մէջ, ուր և պատանդ մնաց ուրիշ ոմանց հետ մինչեւ յետ պատերազմին, որուն այդ պատճառաւ չկրցաւ մասնակցիլ։ Բայց իրեն պիտի վիճակէր ուրիշ կարեւոր պաշտօն մը՝ յօգուտ մեր աշխարհին։ Ա.արայրի ճակատամարտէն չորս տարի անցած էր. անօրէնն Վասակ Սիւնի ներգութեամբ բռնած ի Պարսկաստան տարած էր Համայեկայ երեք մանր զաւակներն՝ «որպէս զորդիս մահապարտաց», որպէս զի ջնջուէին Աշուշայ փափաքեցաւ փրկել զանոնք ու վերականգնել Մամիկոնեանց նուաղած տունը, որոյ տէրերէ՝ Վարդան ու Հարազատներն՝ ընկած էին քաջարար։ Բացաւ իւր գանձը, և կուրացուց Պարսից ընչաքաղց ատենանուէն և մանաւանդ Միհրներսեհ հազարապետին մշտակոյր աչքերը, և արքայէն խնդրել տուաւ ու առացաւ երեք մանկանց ազատութիւնը։

Ո՞րչափ մեծ եղաւ ցնծութիւնը բդեշխին, կնոջը, և մանաւանդ քեռն Զուիկայ՝ երբ զաւակները բերաւ Թափից անոր մայրենի կարօտ ու դողահար պրկաց մէջ[8]։ Տեսանք մեր՝ թէ ինչպէս Աշուշայի յարկին ներքեւ ալ անան ու զաւտխարակուեցան Մամիկոնեան կորիւններէդ[9], որոնք Հայաստանի փրկիչ պիտի հանդիսանային։ Եւ այդ մեծ բարերարութեան

1. Փաւս. 159, 211։ — 2. Փրպ. 134, 148։ — 3. Կոր. 20։ — 4. Փրպ. 148։ — 5. Անգ. վրիպակաւ գրուած «Վարդանայ»։ — 6. Նոյն՝ 15, 335, 572. ասա՝ 93։ — 7. Աստ՝ 87։ — 8. Փրպ. 323-25, 335։ — 9. Աստ՝ 93։

մէջ ակներեւ է հայ բդեշխուհւոյն ազդեցութեան բաժինը, և Գուգարաց իշխեցողին հետ անոր լծակցութեան արդիւնքը։

2. – Աշուշայի յաջորդեց իւր որդին Վազգէն, որ պիտի արատաւորէր հայրենի և մայրենի անունն ու պատիւն իւր «լկտի և անառակ վարուք», և որ իրեն պիտի առաջնորդէր մեծագոյն եւս չարեաց։ Անձանօթ են մեզ իւր իշխանութեան առաջին տարիները. և ոչ ալ գիտենք՝ թէ երբ կապեց կեանքն իւր մօրաքրոջ տագեր դառեր՝ Շուշանիկան հետ։ Գուցէ իւր բարեացապարտ հայրն եղաւ այդ մամիկոնեան մարգարիտն իւր տունը տանող, նոյն տոհմին իւր ըրած երախտեաց փոխարէն։ Շնորհալի ծնունդ Աւարայրի անմահ նահատակին և «աստուածասէր» Դրստրրկան, որոյմէ ստացաւ խորհրդաւոր Վարդանի կոչումը, և որուն յետոյ ընկերութիւնը գուգեց սպիտակափայլ Շուշանիկն ալ, այդ կրկնագեղ ծաղիկը պատուաստուեցաւ Գուգարաց դժնկին վրայ։ Առաջին տարիներն անցան որ և է կերպով մը. և սրբասէր տիկինը, «բարեպաշտօն և երկիւղած յԱստուծոյ ի մանկութենէ իւրմէ», և վշտահար անոր անկարգ ընթացքէն, կ'աղօթէր անդադար անոր զգաստութեան համար[1]. ճիշդ հակապատկերն իրեն, որ կրնար սաղմոսերգուին հետ կրկնել առ Աստուած՝ թէ «ի մանկութենէ իմմէ զմեզս առեալ և անարգեցի, և զօրէնսքո սիրեցի[2]»։ Մայր եղաւ երեք որդւոց ու մէկ դստեր[3], որոց դաստիարակութեան մէջ կ'օրօնէր իւր դառնացած սրտին ախտանքը[4]։

Սիրող ու նախանձայոյզ հայրենի աւանդութեանց՝ որոց մէջ անած էր, և որոց համար կ'ըսէր՝ թէ «ոչ թողից զաւանդութիւն հարցն իմոց լուսաւորչացն Հայոց[5]», ուզեց Վրաստանի մէջ հիմնել հայ վառարան մը, և բդեշխութեան ցուրտաւ ոստանին մէջ հաստատեց իւր ազգին ծէսը, որով իւր բարեպաշտ հոգին աղօթից միշտ իւր մեծ հաւուն Սահակայ նուիրագործած բարբառով։ Եւ նոյն ծէսը մնաց հօն ընդ երկար. այնպէս որ տեղւոյն եպիսկոպոսաց մին՝ Մովսէս 606 թուին՝ «հայալեզու իշխանութիւն» կ'անուանէ տակաւին քաղաքիդ առաջնորդութիւնը, վկայելով՝ թէ հօն ուսած էր ինքն իսկ «գպրութիւն հայերէն և վրացերէն[6]»։

Աբրահամ կթղ. 608ին գրելով առ Կիւրիոն կթղ. Վրաց, կը յիշէ նոյն «զպաշտօնն հայերէն՝ արբոյ Շուշանիկան զկարգաւորեալն», զոր որպէս թէ Կիւրիոն վտարեր էր. յարելով՝ թէ «մեզ մահու չափ և եւս չարագոյն թուեցաւ գործդ այդ»։ Որուն կը պատասխանէր նա՝ թէ «մեր զպաշտօնն չէ փոխեալ». այլ որով հետեւ նոր եպիսկոպոսն երկու լեզուաց ալ տեղեակ է, «երկոքումբ գպրութեամբք պաշտօնն կատարի[7]»։ Ո-

1. Սոփ. թ, 11։ — 2. Անդ՝ 25։ — 3. Անդ՝ 13։ — 4. Առա՝ 93։ — 5. Սոփ. թ, 20։ — 6. Գր. բդր. 113, 110։ — 7. Անդ՝ 164, 166։

բութիւնն այդ էր, վրացերէնն հայերենի հետ։ «Ի Շուշանկանէ և այսր», կը յարէ, եղեր են այն տեղ զանազան եպիսկոպոսունք «ի Հայոց, և ոմանք ի Վրաց էին՝ ի Հայս ուսեալք գիտունք և վարդապետք». և թէ Վրաց հետ խնամեցած հայ ազնուականք «ի սրբոյ Շուշանկայ պաշտօնն գային[1]»։ Աբրահամ անհաւան պատասխանէդ, յետոյ իւր չրջապայականին մէջ կը կրկնէր՝ թէ Կիւրիոն «զպաշտօնն հայերէն՝ զոր սրբոյն Շուշանկան էր կարգաւորեալ, հակառակ մեզ խրոխտացեալ՝ ի բաց փոխեաց», Հայոց ի քաղկեդոնականաց անջատման պատճառաւ[2]։ Ստոյգ էր ամբաստանութիւնդ, թէ պտուղ նախապաշարման, երբ միւս կողմանէ կը հերքուի, և հերքուելն անկեղծ կը թուի։ Բայց Վարդանայ ազգասէր զաւակին կարգադրութիւնն արդէն տեւած էր աւելի քան մէկուկէս դար, ինչ որ պարծանք մ'էր իրեն համար, և արդիւնք իւր սրբութեան և համբաւոյն՝ զոր թողած էր Վրաց մէջ, և կը չարունակէր պահպանել անոր գործը, մինչ մեր հետագայ հայուհիք իրենք իսկ ընդունեցան իրենց օտար փեսայից ձէսը[3]։

Սակայն նախախնամութիւնը զայն սահմանած էր Գուգարաց տիկնութենէն աւելի բարձր պատուոյ մը, երկնից տիկնութեան, որուն զայն պիտի հասցնէր անգիտակցարար նոյն ինքն իւր անարժան ամուսինը Վազգէն, որ ի լրումն իւր յիշեալ անկարգութեանց՝ գնաց Պարսից դուռն և ընդունեցաւ մազդեզական կրօնքն ալ՝ «ի կամաց, և ոչ ի հարկէ և ի բռնութենէ»։ Ի՞նչ աւելի տռսկալի հարուած կրնար լինել հաւատոյ ախոյանին դառեր սրտին, քան տեսնել ամուսնոյն դարձը Պարսկաստանէ՝ ուրացութեան սեւ կեղտն երեսին, և անոր հետ նա և պարսիկ երկրորդ կին մը՝ յանձին Պերոզի զոքանչին։ Այց և աղօթք իրեն ու զաւակացն համար, որոցմէ ուստերքը պիտի ուրացնէր չարը, և դուստրը կնութեան առնուր պարսկական գարշութեամբ։ Վարդենի երես դարձուց վաստչուէր կենակցէն[4], որ գազանացաւ և անոր դահիճը դարձաւ. քարշեց, բրածեծ ըրաւ, նախատեց անոր աստուածատէր հարքը, որոցմով կը պարծէր սրբուհին՝ ըսելով, «որոց ես եմ զարմ»։ Եւ ամուր իւր հոգեւոր պատերազմին մէջ, հաւաքեց թանկագին հանդերձներն ու զարդերը, յղեց ուրացողին՝ որ այլ եւս իրեն չէր պատկաներ, որպէս զի զգեցնէր իւր պարակուհւոյն. և ինք հեռացաւ պալատէն, հագած «կրօնաւորական զգեստ» մը, և իրեն մխիթարութեան ապաւէն դարձուց զեկեղեցին։ Հօն ալ հասաւ գազանը, և սրբավայրին մէջ իսկ տեղաց անոր վրայ նոր և արիւնալից հարուածներ ու քարշանք, ի լաց և ի ճիչ շարժելով ներկայ ժողովուրդն ալ, և անոր բնակարան սահմանեց զնդանը։

1. Գր. բդ. 178. — 2. Անդ՝ 194. — 3. Համմ. ասա՝ 367. — 4. Ասա՝ 39.

Երկար տեւեց առաքինւոյն բանտի կեանքը, ուր զգեցած էր քուրձ ի մերկուց՝ իւր ընտրութեամբ, որպէս թէ իւր տանջանքները չբաւէին, և անոր վրայ անչուք պարեգօտ մը. բոկոտն, և ոտից չղթայ մը՝ պատին ամրացած. չղթայ մ'ալ Յիսուսի լծին բարձող փափուկ պարանոցին չուրջ՝ բռնելով ոսկի քառամանեկին[1] տեղը, և որ յետոյ վերցաւ՝ աղաչանօք իւր տագեր. մաչկեայ բարձիկ մը կը հանգուցանէր անոր յոգնած գլուխը. քովը փոքրիկ ազօթանոց մ'ու խաչ մը կը սփոփէին իւր հոգին. և գաբեհաց ու ջրի կուժ մը կը կազմէին իւր ոգեպահիկը: Վեց տարի կրեց երանելին այդ տառապանքը, մխիթարիչ ունելով զՍտուածած, և կարեկից՝ իւր բարեսիրտ տագրը Ջոլիկ ու դրան եպիսկոպոսն Յովհան:

Յաջորդեց Վազգենի քառամեայ բացակայութեան շրջան մը, յորում Գուգարաց տիկնոջ բանտն ուխտավայր մը դարձաւ բարեպաշտից, որոց ամենուն կ'օժանդակէր սրբուհին՝ աղօթիւք, բարի խորհրդով ու բժըշկութեամբ հիւանդաց, որոյ չնորհքը պարգեւած էր իրեն երկինք: Հասաւ անզգամը, և զայրացած՝ ամէն յարաբերութիւն խզել տուաւ անոր արտաքին աշխարհի հետ, կախարդ կնոջ մը ձեռամբ աշխատելով նա և բաժնել զայն իւր հաւատքէն, բայց ի զուր: Եւ Պարսից արքային աւելի հաճոյ լինելու համար՝ հասաւ այն վատութեան, որ ծանոյց անոր՝ թէ տիկինը «դուստր Վարդանայ է՝ որ ընդդիմացաւ արքային Պարսից», և ինքն ալ կ'անարգէ թագաւորին աստուածները. և այս պատճառաւ կը տանջեմ զայն: Պիտի տանջէր, բայց չպիտի յաղթէր անոր:

Եկաւ եօթներորդ տարին՝ խօթութեամբ մը, որ ազգարարն եղաւ վերին կոչման: Այդքան տարի իւր փափուկ մարմնոյն տակալն իսկ հրաշք մ'էր արդէն: Նոր ուխտադնացութիւն մը սկսաւ եկեղեցականաց, ազատաց ու տիկնայց Վրաստանի, որոնք կը խնդրէին անոր վերջին օրհնութիւնը, և իբր նչխար՝ իւր երկաթեայ չղթայքը, – որոց մեծարանքը սովորական էր Հայոց քով, ու կը յիշուի Դ դարէն՝ նա և համբուրմամբ[2]: – «Ես ոչ եմ այդմ արժանի, պատասխանեց Վարդենի, բայց կամք Աստուծոյ եղիցին, արարէք որպէս և կամիք»: Այս բարձրացուց հիւծեալ բազկները, օրհնեց զամէնը, իւր տագրը Ջոլիկ ու ներն ալ ի միասին, մինչ դեռ ծնրադիր իւր առջեւ՝ կ'արտասուէին յուզմամբ. և գոհացաւ Փրկչէն՝ հետեւեալ համառօտ և ազդու աղօթքով, յորում միանգամայն ի հանդէս կը բերէ իւր մտաց ծանօթ բարգաւաճութիւնը[3]:

«Գոհանամ զքէն, Քրիստոս, որ արժանի արարեր զիս անարժանութիւնս՝ կատարել ի հաճոյս քոյոյ տերութեանդ: Եւ այժմ պահեա զհաւատացեալս ընդ ամենազօր աջովդ քո. և զիմ գչարչարանս ընկալ ի հաճոյս

1. Աստ՝ 139: — 2. Սոփ. ը, 17. նմմտ. աստ՝ 145-46: — 3. Աստ՝ 238:

քեզ, բարեխօսութեամբ հարցն իմոց սիրողաց անուան քո, զի յամենայնի փառաւորեցի անուն քո սուրբ։ Եւ ես ի չնորհս քո աւանդեմ զհոգի իմ»։ Իւր երկրաւոր կենաց վերջին վայրկենին անգամ այդ ազնուական հոգին չի մոռնար իւր մեծ հարքը, Աւարայրի նահատակը, զա. Սահակ և անոր նախնիքը, որոց արեան, հաւատոց ու լեզուին ալ ժառանգն էր, և որոց յիշատակաւ ապրեցաւ միշտ։ Աղօթեց, փակեց աչքերը, և գնաց միանալու յաւերժաբար իւր Փրկչին ու սիրելեաց հետ։ Անոր փափաքին համեմատ՝ մարմինն հանգուցին այն տեղւոյն մէջ՝ ուր առաջին անգամ գանակոծ եղաւ, «տօն մեծ» կատարելով ու կրկնելով ամէն տարի[1]։

Ցունինք վկայաբանութիւն մ՚այնչափ իրական, բնական ու գորովիչ՝ ինչպէս սրբուհւոյս, որ գրուած է ճարտար ականատեսէ մը, և այլոց կրած երեւակայական անհեդեդ խանգարումներէն զերծ մնացած։ Հեղինակը չի խօսիր, բայց Վարդանայ դասեր այդ երկար մարտիրոսութիւնը ծածուկ չէր կրնար մնալ ի Հայաստան, մանաւանդ անոր կորովի հօրեղբօրորդւոց, որոնք նոյն հալածման ու կրծնական պայքարի մէջ էին Պարսից հետ, և չէին կարող օգնութեան հասնիլ իրենց տարաբախտ ազգականուհւոյն։ Այդ հոգեկան վիճակը կը զգացնէ մեզ Ղազար, պատմելով՝ թէ Վրաց արքայն Վախթանգ սպասամբութեան դրօշ պարզելով Պարսից դէմ՝ ի մեծ ուրախութիւն Հայոց, միանգամայն «սպանանէր զրգեչքն զանօրէնն Վազգէն[2]». ապացոյց՝ թէ Շուշանիկան դահճին նաեւ կեանքն ամբողջութեամբ յայտնի էր պատմչիդ ու Հայոց։

Ե. – Վրաց գաւուն վրայ. – 1. – Մինչեւ դարուն մինչ դեռ Բագրատունիք կ՚իշխէին Անւոյ, անոնց մէկ ճիւղն ալ կը տիրէր Վրաստանի, ուղիղ յաջորդութեամբ մինչեւ ցԴաւիթ Բ, զոր կը փոխանորդէ Գուրգէն Ա, անոր հօրաքեւորդին՝ ըստ կաթողիկոս պատմագրին[3], կամ եղբօրորդին՝ ըստ Վարդանայ[4]. և այս երկրորդ պարագային ուղիղ գիծը կը հանի ցԹամար, յետին ժառանգը նոյն տոհմէն, ծԹ դարու վերջերը. ուր Բրոսէտ կը հասցնէ աւելի կանուխ՝ ցԲագարատ Բ[5]։ Աւտոմէ միոյն կենակից տրուած էր ուրիշ հայասիրտ և հայալեզու Բագրատունի մը, Սոփի, որ Մրենի արձանագրին մէջ (ի Շիրակ) ինք գինքը կը կոչէ «գուստր մեծին Աշոտոյ չահնշահի, Հայոց եւ Վրաց թագուհի[6]»։

Այդ թուականին ու շրջանին Վրաց թագաւորն էր՝ յիշեալ Գուրգենի որդին Բագարատ Բ (958-994[7]), որոյ ամուսինը կը լինի Սոփի։ Գարու մ՚ընթացքին որ չափով հայ ճեացած էին առոնք՝ իրենց անուններէն գատ, չենք գիտեր։ Այդ պայմանի մէջ մեր հայուհին չէր կարող

1. Սոփ. թ, 11–47։ — 2. Փրպ. 358–59։ — 3. Ցհ. կթպ. 387։ — 4. Վրդ. 32։ — 5. Բրոս. ա, 281։ — 6. Ն. Սրգ. 197։ — 7. Բրոս. ա, 281։

թագուհի լինել և «Հայոց». և այս բառով ուրիշ բան չի ըներ՝ բայց չեչտել ու պարծիլ իր ազգով, անոր անունը վրականէն ալ յառաջ դաշելով։ Վրաց արքունեաց մէջ նա ամբողջ հոգւով կապուած կ'ապրի իր հայրենի տոհմին հետ, արձանագրելով հօրն՝ Աշոտ Ողորմածի գեղեցիկ անունը. և Ալամանայ ու Մրենոյ եկեղեցւոց մէջ (ի Շիրակ) երկու կտակ կ'ընէ իր և եղբօր «Գագկա շահանշահի արեւշատութեան» համար[1]. իսկ ամուսնոյն փնուն անգամ չէ յիշեր հօն. ինչպէս Վրաց պատմութիւնն ալ լռութեամբ անցեր է անոր գործոց վրայէն[2]։ Աշոտի դուստրն ամուսնութեամբ փոխած էր բնակութիւնն ու վիճակը, բայց ոչ ազգն՝ որ ծնաւ ու դաստիարակեց զայն։

2. – Նոյն արքունեաց հարս գնաց հայ Օրբելեան օրիորդ մ'ալ, Տարսայիճի կրտսեր դուստրը Մամքան, զոր հարազատներն յետ իրենց հօր մահուան՝ կնութեան տուին Դաւիթ Զ արքայի Մանուէլ եղբօր։ Տարսայիճ ինքն էր անուցած ու թագաւորեցուցած (1272ին) անոնց հայրը Դեմետրէ Բ, որ նոյն իշխանին խնամոց յանձներ էր իր տղայ զաւակներն ալ, Դաւիթ և անոր ապագայ փեսայացուն Մանուէլ[3]։ Մամքանայ եղբայրն ու պատմիչը՝ Նորավանից Ս. Խաչի յիշատակարանին մէջ (1294ին) իր հարազատաց հետ կը խնդրէ յիշել նոյն «գրարի» քոյրն ալ[4], որոյ ամուսնութեան յիշատակութիւնը կանխած է քան զայդ։ Տիկնոջդ զուգակից իր եղբօր գահակալութեան օրով անգամ մը Թաթարաց պատուիրակ գնացած կը պատմուի[5]. և բաց աստի՝ իր կամ կնոջ մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունինք։

3. – Ախխազեթի գաւառն վրայ. – Վերեւ յիշուած Գագիկ շահնշահի դառեր զաւակն էր Մարիամ, որ նոյնպէս կը պանծացնէ իր ցեղը նոյն Մարմաշենի արձանագրին մէջ, կոչելով զինքն «Ախազաց եւ Հայոց թագուհի, դուստր մեծին Սենեքերիմա (Աբծրունեաց) եւ թոռն Գագկա Հայոց արքայի[6]»։ Տիկինդ քոյր արձանագրիդ ժամանակակից էր Մարմաշենի հօր Սոսթենեսի, որ առաջնորդ կարգուած էր 1033 թուին[7]։ Իսկ Ախազք՝ ազգ և աշխարհ մ'էր Կովկասեան լեռներէն յայն կոյս, կոչուած և Լազկիք[8] կամ Սարմատացւոց աշխարհ[9], սահմանակից Վրաց՝ Սեւ ծովուն եզերքն և յայն դաւանութեամբ, որուն այդ պահուն կ'իշխէր Վրաց նախայիշեալ Բ Բագրատուոյ թոռը Սմբատ[10]։

Նոյն աշխարհին անուամբ կամ աւելի որոշապէս Ախազքի էր կոչուէր նա և Վրաստանի հարաւային մէկ մասը, սահմանակից մերս Վանանդայ[11]

1. Ն. Արգ. 197, 194։ — 2. Բրոս. ա, 281, 285, 286։ — 3. Օրբ. 311–12։ — 4. Նոյն՝ 358։ — 5. Բրոս. ա, 621։ — 6. Շիր. 149։ — 7. Անդ՝ 152։ — 8. Շապ. 80։ — 9. Ասպ. 172, 252։ — 10. Նոյն՝ 252։ — 11. Ջուղ. 109։

և Տայոց[1], – ուստի «Լիպարիտն Ափխազաց» բացատրութիւնը[2], – որուն առաջին թագաւորը կը թուի նոյն Ամբատայ եղբայրը Բագարատ Ա.[3], յիշուած իբր ժամանակակից Մարիամու հօր Սենեքերիմայ[4], և որ Բարձեղ Բ կայսերէն մեծարուեցաւ կիւրապաղատութեամբ, և վախճանեցաւ 1015 թուին[5]: Իրեն յաջորդեց որդին Գուրգէն կամ Գէորգ[6], որոյ կենակիցն եղաւ՝ – ըստ Վարդանայ անորոշ և Ջուանշիրի յայտնի վկայութեան, և երկրորդ ամուսնութեամբ՝ – Մարիամ[7], հայրենեօք Աբծրունի և մայրենեօք Բագրատունի[8]: Բարձեղ կայսրն ուզեց զատել այն հոդաբաժինը՝ զոր չնորհած էր անոր հօր: Բայց երիտասարդ թագաւորն հազիւ 21 տարեկան, և «ի մանկական տիան հպարտացեալ՝» ըմբոստացաւ, գրգռելով Յոյներն իւր դէմ[9]. և զանազան ընդհարմանց մէջ ծանր կորստներ կրեց անոցմէ, մինչեւ հուսկ հարկադրեցաւ հպատակիլ կայսեր, և իւր երեքամեայ որդեակը Բագարատ պատանդ տալ անոր[10]: Այս բոլոր ցաւագին պատահարաց ականատես էր մանկամարդն Մարիամ, անկարող սանձելու ամուսնոյն թափը, որուն փութաց վերջ դնել մահն՝ յետ տասնամեայ կարճ թագաւորութեան մը, դչխոյին խնամոց թողլով՝ յիշեալ որդւոյն հետ՝ զԴեմետրէ երէցը նախորդ կնոջէն, և երկու դուստր ալ երկրորդ ամուսնութենէն[11]:

Բագարատ (Բ), յետ երեք տարւոյ դարձած պատանդութենէն, և երկու տարի եւս ապրած հօրն հետ, յաջորդեց անոր ութամեայ հասակին (1025 թուին), փոխանակ իւր խորթ երէց եղբօր, և անչուշտ հնարագիտութեամբ իւր մօր: Բուն ժամանակն էր ի հանդէս բերելու իւր հայ հանճարը՝ Սենեքերիմի դստեր, որ տակաւին առոյգ հասակին մէջ էր, և իրր խնամակալ մատաղ որդւոյն՝ ձեռք առաւ երկրին վարչութեան ղեկը, – հետեւելով այդ մասին մէջ իւր համազգի միւս կորովի սեռակցաց[12], – և ամուսնոյն հակառակ ու խոհական քաղաքագիտութեամբ մը փութաց միանգամայն խաղաղել և ապահովել գահը: Ելաւ գնաց ի Կոստանդնուպոլիս, համոզկեր լեզուովը նորոգեց սկեսրէին կապած ու խզուած բարեկամութիւնը կայսեր հետ, «և երեր թուղթ գաշանց խաղաղութեան և պատիւ կիւրապաղատութեան որդւոյ իւրոյ». և քան սկեսրայրն աւելի ներքուստ մ'ամուսնին բերելով զաւակին գՀեղինէ՝ նոյն ինքն կայսերական տոհմէն, որ կարճակեաց պիտի լինէր: Այս յաջողութեանց չհանդուրժեց Բագարատի խորթ եղբայրը Դեմետրէ, և գահն իրեն անցուցանելու նպատակաւ դիմեց ի Բիւզանդիոն, ուր սակայն խոհեմութեամբ պահեցին

1. Լաա. 6։ — 2. Որբ. 275։ — 3. Ասղ. 276. Լաա. 4։ — 4. Ասղ. 277։ — 5. Նոյն՝ 276. Լաա. 4, 5։ — 6. Ջու. 110. Լաա. 5։ — 7. Վրդ. 82. Ջու. 111, 112։ — 8. Աստ՝ 61։ — 9. Լաա. 6։ — 10. Ջու. 110–11։ — 11. Անդ։ — 12. Աստ՝ 276–79, 291–93։

զայն անդարձաբար[1]։ Խորագէտ հայուհին հաստատուն հիմերու վրայ կառուցած էր իւր չէնքը։

Ցետոյ անգամ մ'ալ կ'երեւի դչխոյդ պատուով՝ քաղաքականութեան բեմին վրայ։ Տասնեւինը տարի անցեր էր որդւոյն թագաւորութենէն՝ երբ նա գնաց առաւ զՏփղիս, այն պահուն՝ ուր անոր տէրը Ջաւիր ամիրային մեռած էր[2]։ 1044 թուականն էր, և Գագիկ Ե Բագրատունի նենգութեամբ գերի բռնուած ցոյներէն[3]։ Անեցիք չփոթութեան մատնուած, կը խորհէին յանձնել ոստանը կամ Գագկայ աներորդւոյն Դաւիթ դուռնեցւոյ և կամ Բագարատայ[4]։ Հօդ յառաջ անցաւ դարձեալ արքայամայրը, որոյ լեզուն ու չուքը նոր յաղթանակ մը շահեցուցին իրեն, և «եւուն զքաղաքն Անի բնակիչք նորա ի թագուհին Մարիամ»։ Այդ տեղ Բագարատայ զօրագլուխը Լիպարիտ՝ խորհրդակցութեամբ ուրիշ ազատաց՝ փորձեց թագաւորեցնել զԴեմետրէ (Թերեւս Անւոյ վրայ), և զայն հրաւիրեց յունական զօրաց հետ, բայց «ոչ յաջողեցաւ». անկասկած անոր ծրագիրն եղծեց Սենեքերիմի ներքամիտ դուստրը։ Ցոյները մեկնեցան Թիկնաժուին հետ, և վեստ Սարգիս ոստանին ինը բերդերը Բագարատայ յանձնեց, մին միայն իրեն պահելով[5]։

Մինչ այն՝ Պետրոս Գետադարձ ու հայ մատնիչները կը բանակցէին կայսեր հետ՝ քաղաքն ու նահանգն անոր վաճառելու համար։ Յարմարեցան ու կնքեցին դաշինքը[6], որոյ առջեւ հարկ եղաւ Մարիամու և որդւոյն՝ նոյն տարին իսկ Յունաց յանձնել ոստանը՝[7] չխանգարելու համար իրենց բարեկամութիւնն անոնց հետ. և որուն յետ 21 տարւոյ պիտի տիրէին Ւրարները։ Այս Բագարատ վարչութիւնը թողով իր Գորգի որդւոյն, գնաց Մոնոմաքոս կայսեր, որ քաղաքական ծածուկ հաշուով մը զայն իւր քով բռնեց պատուով երեք տարի։ Այս անգամ յաջարէզ մաս Մարիամու մօրամոյն դուստրը Գորանդուխտ, – Թերեւս տկարացած կամ վախճանած լինելով մայրը. – գնաց աղաչեց կայսրը, և հանդիսապէս դարձուց եղբայրն իւր գահը, զոր նա երբ մեռաւ, թողուց յիշեալ Գորգի որդւոյն, զոր արդէն իշխանակից ունէր իրեն ի կենդանութեան[8]։

Իւր այրութեան և միանգամայն իշխանական զօրութեան մէջ էր Մարիամ՝ երբ 1033ին կ'արձանագրէր Մարմաշենի մէջ. և յորում իւր մայրենի հաւուն քրոջ պէս[9] ինք զինքն անբաժան կը զգայ իրեն կեանք տուող ազգէն, և միանգամայն անոր եւս թագուհի կը հռչակէ։ Այդ հոգւով նպաստներ կը կտակէ յիշեալ Սոսթենեսի՝ իւր Բագրատունի պապուն

1. Ջու. 111։ — 2. Նոյն՝ 112։ — 3. Ասա՝ 296։ — 4. Լ՚սա. 42։ — 5. Ջու. 112։ — 6. Լ՚սա. 42։ — 7. Ուռ. 96. ասա՝ 366։ — 8. Ջու. 112, 114։ — 9. Ասա՝ 376։

և անոր կենակցին համար[1]։ Կը յիշատակէ իր հայրն ալ։ և Սոփեայ պէս իր վրացած ամուսնոյն անունը կը ծածկէ խորհրդաւոր լռութեան մը ներքեւ, որպէս զի ներկայք և ապագայք՝ Աւխազեթի իւրմով փառաւորուած գահուն վրայ իր ազգին ու տոհմին փայլուն դրոշմը միայն տեսնէին իր ճակատին։

Ը։ – Օրբելեանց տան մէջ։ – *Այս վրացի տոհմը, յետոյ խառնուած մեր ազգին մէջ, և անուանի հանդիսացած, նոյնպէս ունեցաւ իր նախընթաց խնամութիւնքն հայ ազնուականութեան հետ։*

1. – *Շիրակայ տիրութիւնն յետ փոփոխակի անցնելու Աբաթց ու Վրաց, 1161ին վերջնոց Գէորգի թագաւորին ձեռամբ վիճակեցաւ Օրբելեան Սմբատայ որդւոյն՝ սպասալար ամիր Խաւանէի[2], որոյ «իշխանութիւն և երկիւղն» կը հասնէր նա և ուրիշ կողմեր, կը գրէ յիշատակագիր մը 1172ին[3]։ Անոր կենակից գնացած էր Զաքարեանց Բագրատունի, Զքսանից կիւրիկէ Գ. արքային դուստրը[4], որ այդ կերպով գոհունակութիւնն ունեցաւ իր հայրենի աշխարհին մէջ ապրելու՝ իբրեւ տիկինն անոր, գործելու և զարդարելու իր նախնեաց դաստակերտները[5]։ Իսկ իր դուստրը Խուրլու խարտուն հարսնացուց Վայոց ձորոյ տիրոջ՝ Պռոշի[6]։ Երջանիկ էր տիկինդ իր ասպարիզին մէջ, որ գժբախտաբար չտեւեց մինչեւ վերջ՝ ամուսնոյն անխոհեմութեան պատճառաւ։*

Խաւանէ 1177ին մխացաւ ազգակից իշխանաց հետ՝ Գէորգի թագաւորը գահէն իջեցնելու, և իշխանութիւնը տալու համար անոր եղբօրորդւոյն և օրինաւոր ժառանգին Դիմիայի, որուն խնամակալն էր ինք։ Դաւն յայտնուեցաւ մատնութեամբ մը։ Գէորգի վազեց ամրացաւ Տփղիսի բերդին մէջ։ Դաւադրեալն ամանք հետ գհետէ բռնուելոյն ու գնացին յաբեցան արքային, զօրացուցին անոր կողմը, և սկսան քալել Խաւանէի դէմ, որ ատիպուեցաւ ապաստանիլ ի Լօռէ։ Նոյն ինքն Դիմիայ դաւալից եղաւ և ապաւինեցաւ հօրեղբօրը, որ հրաւիրեց անոր խնամակալն եւս գինքն ընկերացնել, երթալով հաշտուիլ հետը։ Հաւատաց սպասալարն ու գնաց անոր. և հազիւ հասած՝ Գէորգի բռնեց ու փորեց անոր աչքերը, նոյն խժդժութեամբ վարուելով նա և գահաժառանգին հետ։ Խաւանէի եղբայրը, որդին և ազգականները կտտրել տուաւ. «նա և գկանեայն հետ առ հասարակ ջնջել և կորուսանել», անճախելու համար ամբողջ տոհմը[7]։ Բաբախտաբար Լօռեցւոյն սրծեր է, որով 1181ին Սանահնի գաւթին կառուցման մասնակից կը լինի. իսկ 1185ին արդէն կը հանդչի իր գերեզմանին մէջ[8]։ Ջայս նոյն համարեցանք համանուն հաւատարմութեան հետ[9]։

1. Աստ՝ 108։ — 2. Օրբ. 279։ — 3. Հյդ. 382։ — 4. Աստ՝ 57։ — 5. Աստ՝ 193, 221։ — 6. Աստ՝ 107, 207։ — 7. Օրբ. 280–85։ — 8. Աստ՝ 222։ — 9. Աստ՝ 170։

2. – Այդ կոտորածէն ազատեցաւ Իւանէի եղբօր Լիպարտի որդին Եւիկում, որ մտաւ Պարսից ծառայութեան, ու սիրելի դարձաւ անոնց։ Եւ չուզելով փեսայանալ ուրացութեամբ անոնց սուլտանին, ինչպէս կ'ա-ռաջարկէին, խնդրեց և իրր իշխանութիւն ստացաւ Երնջակայ բերդը, գՃահուկ ու Նախջաւանի մէկ մասը։ Իւր հին հայրենիքը Վրաստան այլ եւս իրեն համար չէր, և իրեն նոր հայրենիք ըրաւ գՀայաստան։ Կապուեցաւ հոգեպէս Սիւնեաց Ստեփանոս եպիսկոպոսին հետ։ Ցեղով ուզելով ամուսնանալ, հարանութեան խնդրեց գԽաթուն, դուստր նոյն եպիսկոպոսին քրոջ, որ կին էր ճահկեցի Աբաս անուն ազատին։ Այդ միութենէն ծնաւ Լիպարիտ։ Ապա Եւիկում օգնութեան երթալով սուլ-տանի որդւոյն ի Գանձակ, մեռաւ կռուի մէջ. և Խաթուն ու մանուկն անտէր մնացին։ Քաղաքացիք առին պահեցին զանոնք Նախջաւանի մէջ «ի պատանդի», անշուշտ անոր հօր իրենց դէմ մարտակցութեան պատ-ճառաւ։ Բայց յետոյ տաճիկ մը «բռնաբարեալ գԽաթունն՝ածէ ի տուն իւր և առնու զնա կին»։

Մանուկն աւելի քան տասը տարի մնաց հօն, մինչեւ Զաքարէ և Իւանէ ապառաժարնները փնդռեցին և իմացան անոր գոյութիւնը. և զգա-ցուցին եպիսկոպոսին, որ գնաց քաղաքին մօտ, համաձայնեցաւ բարե-կամաց հետ։ Եւ գիշեր մը մայրն ու պատանեակը կախաղանով իջուցին պարսպէն, և տարուեցան ի Վայոց ձոր. մայրը ծածկուեցաւ, – գուցէ ուղղակի յանապատ ուղեց քայլերը[1]. – և տղայն գնաց Իւանէի, որ պատուեց զայն և ուզեց փեսայացնել իւր Թամրի (կամ Թամթա) դստեր, – որուն ուրիշ յարկ մը պահուած էր։ – Իւր տան գործակալը Բուբա աւելի արթուն գտնուեցաւ, համոզեց զԼիպարիտ ու կապեց իւր դստեր՝ «ամենօրհնեալ և գեղեցիկ» Աւիսայի հետ, որոյ համար զայրացաւ Իւանէ, և ապա լռեց, թողլով երիտասարդին Սիւնեաց կողմերու իշխանութիւնը։ Այդ ամուսնութենէն ծնան հինգ որդիք, որոց մին էր Տարսայիճ, Սի-ւնեաց պատմչին հայրը[2], մինչ Աւիսայ կը վախճանէր 1263ին[3]։ Այսպէս Օրբելեանց տոհմը կը հաստատուէր ու կը շաղուէր Հայոց հետ՝ չնոր-հիւ մերա Խաթունի, և Սիւնեաց խաւարած աշխարհին կը վառէր նոր ու պայծառ ճրագ մը։

Վրաց հետ խնամութեան համեմատաբար ցանցառ օրինակներն են սոնք՝ զոր կը գտնենք յետ եկեղեցական բաժանման[4], որ կ'երեւի թէ բնական արգել մը կը կազմէր ընտանեկան միութեան։ Արդէն քաղկե-դոնականաց հետ ամուսնութեան արգելքներ ալ եղեր են մեր քով, թէպէտ ոչ միշտ յարգուած[5]. և Կիլիկիա կրօնական կրճիմը վերուց բոլորովին

1. Ասա՝ 171։ — 2. Օրբ. 287-91։ — 3. Օրբ. 305։ — 4. Ասա՝ 144։ — 5. Ասա՝ 371։

ու միացաւ արեւմտեան եկեղեցւոյ հետ[1]*. որով և իւր խնամեկան կապերն ալ աւելի բազմաթիւ են արեւմտեան իշխանաց հետ։*

Ը. – *Երուսաղեմի գահուն վրայ. – Հօն հաստատուեցաւ քրիստոնեայ թագաւորութիւնն* 1099 *թուականին, երբ առաջին խաչակիրք գրաւեցին զայն Արաբաց ձեռքէն, և իրենց քալ պետը Գոփրեդ, փրանկ ազգաւ, թագաւոր կարգեցին. գահ մը՝ որ կանգուն մնաց* 88 *տարի, մինչեւ Սալահատին տապալեց զայն։ Այդ չրջանին Հայաստան երեք թագուհի ընծայեց ս. քաղաքին. Արտա, Մորփիա և Ռիթա։*

1. – *Գահակալութեան երկրորդ տարին մեռաւ Գոփրեդ, և ազատանին անոր յաջորդ ընտրեց եղբայրն ու Եդեսիոյ կոմսը Բալդուին* (Ա.)[2]*, զոր և հրաւիրեց ու մեծ ընդունելութիւն ըրաւ, և նոյն տարւոյ Յունուարեան տօնին թագաւոր պսակուեցաւ. որով անոր կենակիցն ու հայազգին Արտա*[3] *եւս կոմսական պսակը փոխեց դշխոյականին։ Նորընտիր արքայն հետզհետէ ազատեց Պաղեստինի քաղաքներն այլազգեաց ձեռքէն։ Եգիպտոսի թագաւորը, որուն կը պատկանէր Պաղեստին, զայրացած՝ հզօր զօրութեամբ մը դիմեց Բալդուինի վրայ, որ թէպէտ տկար քան զայն, յաջողեցաւ չաղջախել ու ցրուել անոր բանակը. ապա իւր անձն ապահով զգալով՝ արձակեց զօրքերը։ Թշնամիք օգտուեցան այդ անխոհեմութենէն. վերստին կազմուեցան ու խուժեցին Բալդուինի վրայ, որ մահացու հարուած մ'ընդունելով իւր սակաւաթիւ զօրաց, մազապուրծ փախաւ հասաւ Յերուսաղէմ, զօրացաւ ու վերստին սկսաւ իւր յարձակումները*[4]*։*

Մարմնեղ ու բարձրահասակ մարդ մ'էր արքայդ, կ'ըսէ Տիւրոսի եպիսկոպոսը Վիլլերմոս. մազերն ու մօրուքը թուխ, սպիտակամորթ, արծուեռունգն, ծանրաբարոյ և հանդարտախօս. բայց ատրուկ հեշտախառնութեան՝[5] ի դժբախտութիւն Արտայի։ Ամուսնութենէն եօթ տարի յետոյ (1104ին) արձակեց, կը յարէ նոյն պատմիչը, իւր օրինաւոր կինը՝ հակառակ եկեղեցական կանոնաց, «առանց ծանուցուելու պատճառը, առանց համոզման և առանց խոստովանութեան» կնոջը. և բռնադատեց հաւատարար դառնալ Ս. Աննայի մենաստանին մէջ՝ ուր էր երբեմն Պրոպատիկէ աւագանը։ Այն տեղ կային նա և երեք կամ չորս աղքատ կանայք՝ նուիրուած հոգեւոր կենաց, որոց կենցաղը դիւրացուց արքայն՝ Արտայի պատճառաւ։ Արձակման մասին զանազան պրոյցներ կային. ըստ ոմանց՝ թագաւորին նպատակն էր աւելի ազնուական և հարուստ կին մ'առնուլ՝ ի դարման իւր տնտեսական անձկութեան. և ըստ այլոց՝ որպէս թէ թագուհին պակասած էր ամուսնական հաւատարմութեան դէմ։

1. Ասո՝ 289–90։ — 2. Ասո՝ հմ. ծ, 1։ — 3. Ասո՝ 400։ — 4. Հմմգ. Ե, 864–66։ — 5. Վիլ. 402–3։

Ա.յս վերջին պարագային՝ ապաքէն Բալդուին նախ ինք զինքն արձակելու էր. և պատմչաց անմիաբանութիւնն իսկ չի ապահովեր հայուհւոյն յանցաւորութիւնը։

Ցայտնի է սակայն՝ որ Ա.րտա չհաշտուեցաւ մենաստանի որմերուն հետ, թէպէտ և ի սկզբան կրօնաւորաբար և պատուով ապրեցաւ հօն։ Պատճառանօք խնդրեց երթալ ի Կոստանդնուպոլիս՝ իւր ազգականաց, որպէս թէ կուսանոցին համար նպաստ ժողովելու։ Ցետ այդպէս մեկնելու, «ձեռք զարկաւ, կ'ըսէ նոյն պատմիչը, ամէն անպարկեշտ և անմաքուր գործերու. հանեց վանական հանդերձը, անձնատուր եղաւ ամէն անցորդի, չակնածելով ոչ իւր պատուէն և ոչ արքայական բարձրութենէն՝ զոր ունեցաւ[1]»։ Իսկ Բալդուին չարունակեց իւր յաղթանակներն ու տիրապետութիւնը. և 1113ին խնդրեց Սիկիլիոյ ամենափարթամ այրի կոմսուհւոյն Ադելայդի ձեռքը, որոյ հետ կենակցեցաւ երեք տարի։ 1116ին ծանրապէս հիւանդանալով ու կասկածելով մահուանէ՝ զղջացաւ, և ըստ իրեն տրուած խորհրդոյն արձակեց զայն[2]. ապացոյց՝ թէ Ա.րտա կ'ապրէր տակաւին, և երկրորդ պսակն անվաւեր համարուած էր։ Իսկ յետ երկու տարւոյ արքայն իսկապէս ալ մեկնեցաւ աշխարհէս։

Ստոյգ է Տիւրոսի եպիսկոպոսին տուած տեղեկութիւնն անոր հայ կենակցին վերջին այսպանելի վարուց մասին, թէ նախորդ ամբաստանութեան պէս արդիւնք հակառակասէր գրոյցներու, որոց ծնունդ տուաւ անոր փախուստն իսկ. կամ ինչպէս անոր բարեպաշտ հայրը Թորոս Ա., որ այդ չրջանին կ'իշխէր ի Կիլիկիա[3], կրնար թոյլ տալ այդպիսի նախատինք մ'իւր տոհմին և անուան։ Ա.րդարեւ անհաւատալի կը թուի պատմուածդ։ Հայ բարուց դէմ երգիծական նպատակ մը ցոյց կու տայ նա և Ց.Հ. Վ.Խորխացւոյ պատմածը՝ թէ Թորոս դուստրը տալու համար պայման դրած էր փեսային՝ աճեցնել մօրուսը, որ սովորական էր Հայոց. և նա օր մը լուր կը յղէ անոնց՝ թէ պարտական ճնալով՝ ստիպուած է գերծել այտերը. որուն Թորոս կը փութայ 33,000 բիզանդ ոսկի յղել և ազաչել՝ որ իւր դաւեր խնայէ այդ նախատինքը[4]։ Ա.յս երգիծանքը կերտող միջնադարեաններէն ամէն խեղում կարելի էր ակնկալել. և մեք վերապահութեամբ լսելու ենք զանոնք։

2. – Վ.Իլլերմոս կը պատմէ՝ թէ Եդեսիոյ կոմսը Բալդուին (Բ), որդի Ռեթելի կոմսին Հուգոնի, և փառաւոր ու բոլորէն գովեալ մարդ մը, բարեպաշտ, քաջ առաջնորդ իւր ժողովրդեան և երկիւղալի թշնամեաց, լինելով դեռ ամուրի՝ իրեն կնութեան առաւ (1102ին), մեծ օժտով հանդերձ, զՄորփիա, դուստր Մելեաենոյ կոմսին Գաբրիելի, որ «ազգաւ,

1. Վ.Իս. 451–52. — 2. Նոյն՝ 506. — 3. Ա.սո՝ 101. — 4. Սխ. 47, ժԸ. 4.

լեզուով ու հանդերձով հայ էր, և հաւատով յոյն[1]», – Մա. Ուռհայեցին խաբիլ կոչուած յունական հնչմամբ. – և որ 1096ին խլիճասլանի յարձակման ժամանակ «ամենայն քաջութեամբ կացեալ ընդդէմ սուլտանին», ամօթահար իւր աչխարհը դարձուց[2]: Մեր առջեւ ունինք ուրեմն հարազատ հայ ընտանիք մը, և յանձին Մորփիայի՝ զուտ հայուհի մը:

Առաջին խաչակրութեան մասնակցած էր և Բալդուին, որուն վիճակեր էր Եդեսիա, յաջորդելով վերոյիչեալ համանուն ազգականին՝ երբ Երուսաղեմի թագաւոր եղաւ նա: 1104ին Բալդուին և իր զինակիցք յարձակում կրեցին Սարակինոսներէն, որոց նախ յաղթեցին, ապա պարտեցան. և Եդեսիոյ կոմսը գերի ընկաւ անոնց ձեռքը, տարուեցաւ ի Մուսուլ, ուսկից հօն չորս տարի, և մեծ փրկանօք ազատեցաւ (1108ին): Այդ բոլոր արկածից մէջ, որ վերջիններըը չեզան, Մորփիա տառապեցաւ հոգեպէս ամուսնոյն հետ. բայց իր տագնապները դիւրաւ մոռցաւ, երբ 1118ին Երուսաղեմի թագաւորը Բալդուին Ա. վախճանելով, անոր հրամանաւ ս. քաղաքի գահուն վրայ գնաց բազմելու ամուսնոյն հետ, որ յաջորդ տարւոյ զատկին օրը գլխին հանդիսապէս ընդունեցաւ թագը Բեթղեհեմի մէջ:

Սկսեալ իրենց միութենէն՝ հետ գհետէ անոնց ամուսնական յարկը զարդարեցին չորս դստերք, որոնք և կը յիշուին. Մելիսանդ՝ որ օր մը պիտի նստէր հայրենի ու մայրենի աթոռոց վրայ՝ Անգերսի[3] կոմսին Փուլկի հետ. Ալիժ՝ որ հարանութեան պիտի երթար Անտիոքոյ Բոհեմոնդ իշխանին. Հօտիսուտ, որ կեանքը պիտի կապէր Տրիպոլսի Ռայմոնդ Ա. կոմսին հետ[4]. և վերջինն Իւռս (կամ Ճաւիւ[5]), որ պիտի հիմնէր ու մտնէր Բեթանիոյ Ս. Ղազար կուսանոցը, վկայ հանդիսանալով այն բարեպաշտութեան՝ որ կ'իշխէր հայրենի տան մէջ, և որոյ կարեւորագոյն բաժինը կը պատկանէր անկասկած իր հայածին մօր:

Բալդուին հազիւ սկսած իւր նոր պաշտօնը, հարկադրեցաւ Ազոտի և ապա Անտիոքի մօտ ընդհարումներ ունենալ Արաբացւոց ու Սարակինոսաց հետ, զորս խորտակեց ու ցրուեց: 1122ին երբ վերատին կը խաղար անոնց դէմ, յանկարծահաս յարձակում մը կրելով անոցմէ՝ գերի բռնուեցաւ ու փակուեցաւ Խարբերդի ամրոցին մէջ: Երուսաղէմ մեծ վշտի մատնուեցաւ ի լուր այդ դժբախտութեան: Քիչ յետոյ իմացուեցաւ՝ թէ յիսուն Հայեր ծպտելով՝ բերդը մտեր, պահակապուներդը կոտորեր և ազատեր էին Հայոց փեսայ թագաւորն ու մեծ գերիները. բայց այլապիք խակոյն դարձեր ու պաշարեր էին բերդը: Այն ժամանակ ասպետաց բազմութիւն մը վազեց գնաց՝ զօրք ժողովեց Եդեսիայէն և Անտիոքէն. և մինչ

1. Վ. Խ. 437. — 2. Ուռ. 306. — 3. Angers. — 4. Հմդ. հյդ. ա, 177. — 5. Անդ.

*օգնութեան կը փութային, լսեցին բերդին անկումը, Հայոց կրած կո-
տորածը, և արքային փոխադրութիւնը Խառանի ամրոցին մէջ։ Յուսաբեկ՝
դարձան յԵրուսաղէմ, ուր ստիպուեցան ճակատիլ Ասկաղոնի Սարակի-
նոսաց դէմ, որ եկած պաշարած էին զՅոպպէ, պղտոր ջրի մէջ որսալու
նպատակաւ. և որոնք ծանր հարուած մ'ընդունեցան ու խոյս տուին կո-
րակոր։ Իսկ վենետական տորմիղը՝ Դոմինիկոս Միքիելի դքսին առաջ-
նորդութեամբ հասաւ ծովէն ու խորտակեց մահմետական նաւերը, որ ի
փախուստ կը դառնային։ Մօրփիա ամուսնոյն գերութեամբ համակուեցաւ
նոր վշտով մը, մինչեւ նա փրկանօք դարձաւ եկաւ յետ երկու տարւոյ
(1124), և չարունակեց իւր պատերազմները, այլազգիներն իսպառ հալա-
ծելու համար քրիստոնէից սահմաններէն։ 1131ին ալ կնքեց իւր կեանքը,
մեռնելէն յառաջ զգենլով Ս. Գերեզմանի եկեղեցւոյն կանոնականաց հա-
մազգեստը, և թաղուելով նոյն տաճարին մէջ։ Այս ամէնը մեզ կ'ա-
ւանդեն Վիլլերմոս և ուրիշներ*[1]։

*Հոգեպէս ու քաջութեամբ բարձր կենակցի մը վիճակած էր ուրեմն
մեր Մօրփիա, մինչ իւր գործօնէութեան ու վախճանի մասին ոչ ինչ
գիտենք պատմիչներէն։*

*3. – Երուսաղեմի երրորդ – բայց տիտղոսաւոր – հայ թագուհին
եղաւ մեծն Լեւոնի երէց դուստրը Մլիխա։ Բրիենի կոմսերէն նշանաւոր
է Յոհան, երրորդ որդի Ե Եդուարդի, զոր՝ յետ ժամանակ մը փոխա-
նորդաբար վարելու հայրենի գաւառը, ս. քաղաքին թագաւորութեան
պարոնայք հրաւիրեցին փեսայութեան իրենց հանգուցեալ Լիւսինեան
Գուիդոն արքայի մանկամարդ դստեր՝ Մարիամ թագուհւոյն։ Գնաց հա-
սաւ Յոհան յԱկքով, (ապա կոչուած Աքքա, կամ Ս. Յոհան Ակրայի,
և այժմ Ակրա), Սիւրիոյ քաղաքը, ուր այդ չրջանին հաստատուած էր
Երուսաղեմի խախտած գահը. և ընդունեցաւ նախ ամուսնութեան և
ապա արքայութեան պսակները Տիւրոսի մէջ՝ 1210 թուականին։ Հազիւ
երկու տարի ապրեցաւ Մարիամ անոր հետ ու մեռաւ։*

*Յոհան խորհելով նորոգել դչխոյին գահը, անտեսեց բոլոր լատին ար-
քունիքները, և ակնարկը դարձուց Հայոց հզօր Առիւծին տանը, ուր կը
ծաղկէր Ռիթա. և 1214ին, կ'ըսէ Կիւիկիոյ Տարեգիրքը, «ետ թագաւորն
Լեւոն զդուստր իւր զԸռիթայն թագաւորին Երուսաղեմի ըռէ Ճուանին,
որ էր այր սկայաձեւ և աստուածպաշտութեամբ կատարեալ, քաջամար-
տիկ և արիագոյն ի պատերազմ»։ Ա՛ս այս Հիւանդանոցի ասպետաց
առաջնորդն եկաւ նաւերով «ի յԱքքայոյ ի գետերեանն Տարսոնի, և*

1. Պատմ. Խչկ. ա, 443-44 եւն. գ, 409, 443 եւն. դ, 254, 614 եւն. Հմեգ. բ, 866–68. Սիս. 47. ժե. 5։

կապեցին զամուսնութեան պայմանն մայստռն և թագաւորն (Լեւոն). և առեալ տարան պսակեցին յԱքքա[1]»։ Ռուբինեանը դատեր օժիտ տուաւ արքայավայել ճոխութեամբ[2]։ Հերակլէս կայսեր պատմիչն Ստեփանի կը կոչէ զհարսնացուս[3], որ երկանուն կը թուի, մինչ Եռնուլ անանուն կը թողու[4]։ Մեր օրիորդն հօրէն արդէն անտեսուած՝ մօրը մեղաց պատճառաւ[5], իւր երջանկութիւնը գտնելու չգնաց Ակքայի այդ վաթսունեւվեցամեայ իշխեցողին կենակցութեան մէջ։

Ցոհան տեսնելով մեծութեան և իւր գահուն նախկին փառաց, հաւաքեց իւր շուրջ թագաւորաց և իշխանաց բազմութիւն մը, մեծ ապստամբութիւն մը կազմելու համար Եգիպտացւոց դէմ, որ գրաւած կը պահէին զԵրուսաղէմ. և յետ երկար պաշարման առաւ նախ Դամիատա քաղաքը (1219ին), որ Եգիպտոսի մուտքը կը բանար իւր առջեւ. բայց նախանձը՝ որ մտաւ իւր զինակցաց մէջ, խափանեց անոր ծրագիրը։ Նոյն տարին ձեռնարկեց նոր բախտախնդրութեան մը։ Երբ վախճանեցաւ անոր աները մեծն Լեւոն, գահը թողլով կրտսերոյն Զաքկի, Ցոհան խորհեցաւ՝ որ յաջորդութեան իրաւունքը կը պատկանէր անոր անդրանկին Ռիթայի. և հետեւաբար Կիլիկիոյ գահուն վրայ բազմեցնել ուզեց իրենց դեռաբոյս որդին Կոստանդին, և ինք խնամակալ լինել անոր, առ այս խնդրելով և ընդունելով նա և Ննորիոս Գ. պապին հաւանութեան գիրը. սակայն չհասաւ նպատակին[6]։ Ըստ Սանուդոյի՝ Ցոհան անձամբ գնաց ի Կիլիկիա՝ այդ գործին համար. և մինչ կը խորհէր հօն բերել կինն ալ, մեռաւ թագուհին, և տասնուհինգ օր յետոյ նա և որդին, ինչպէս կը գրէ Հերակլի պատմութիւնն եւս, որոյ տարբեր մէկ ընթերցուածը դուստր կ'ըսէ մանուկն Եռնուլի հետ. և Ռիթա որպէս թէ խափանելու համար անոր գահակալութիւնը՝ կը խորհի թունաւորել զայն. ի լուր որոյ թագաւորը զայրացած, կօշկին խթանով այնքան հարուածներ կու տայ կնոջը, որ կը մեռնի, և ինք ձեռնունայն կը դառնայ[7]։ Սակայն պատմչաց անմիաբանութիւնն իսկ անհաւատալի կը ցուցնէ երկու կողմանն վերագրուած անգթութիւնդ։ Միջին դարն հաճոյք կը զգար վիպեր ստեղծելու մէջ։ Յետ երկու տարւոյ թագաւորն երրորդ անգամ ամուսնացաւ։ Շարունակեց իւր պատերազմն Եգիպտացւոց դէմ, որ վերջացաւ իւր ձախողութեամբ։ Եւ իւր ծերացած սրտին վերջին մխիթարութիւնն եղաւ՝ Բիւզանդիոնի թագն իւր գլխին ընդունիլն 1230ին, և իւր յաղթանակը Նիկիոյ նախանձորդ յոյն կայսեր Ց. Վատակեսի դէմ, որոյ պատուէրն երկար չկրցաւ վայելել, վախճանելով 1236 թուին[8]։

1. Տրգ. կխ. 306։ — 2. Ասա՛ 36։ — 3. Հրկ. 313 եւն։ — 4. Եռն. 411։ — 5. Ասա՛ 48։ — 6. Մխ. 525։ — 7. Հրկ. 349, 344. Եռն. 427։ — 8. Հմգ. ը, 13–15։

Թ. – Կիպրոսի գահուն վրայ. – Երուսաղեմի պանդխտական գահն 1192ին Ակքովէն փոխադրուեցաւ ի Կիպրոս, ուր յաջորդաբար իշխեց՝ պատմութեան մէջ նշանաւոր գաղիացի Լիւսինեան տոհմը՝ մինչեւ 1489, և որոյ գահակալք կը կրէին կղզւոյն և միանգամայն Երուսաղեմի թագաւորութեան տիտղոսները։ Երկու հայուհի եւս ասոր նուիրեց մերս Կիլիկիա, Թեֆանիս և Ֆիւի. և երրորդ մ'ալ՝ Զապղուն, իբրեւ տիկին Տիւրոսի և ապրելով Կիպրոսի մէջ, որոյ կենսագրութիւնը ճոխ է արտաքին պատմչաց քով, և հայուհւոյն ժիր գործօնէութեան կատարեալ ծանօթութիւնը կու տայ մեզ։ Վերջապէս Կիպրոսի մէջ ապրեցաւ ու գործեց չորրորդ հայուհի մ'ալ, Ֆիւի[1], տոհմակից միւսերուն։

1. – Ցիշեալ Լիւսինեաններէն էր Հենրիկ Ա., որ իննամեայ հասակին կորոյս իւր հայրն Հուգոն, և ծնաց զանազան խնամակալաց ներքեւ, մինչեւ 1229ին ամուսնացաւ Մոնտսերրատի մարգիզին դստեր Ա.ւիսի հետ։ Իբլինացի Յոհաննու հետ միացաւ՝ ընդդէմ Փրեդերիկ Բ կայսեր, որոյ մասին պիտի խօսինք յետոյ. պատերազմ մը՝ որ նախ ձախողեցաւ, ապա յաջողութեամբ վերջացաւ։ 1232ին վախճանեցաւ կենակիցը. և յետ հինգ տարւոյ (1238ին) իրեն ամուսնութեան խնդրեց մեր Ա. Հեթմոյ քոյրը Ստեփանի[2] կամ ռամկօրէն Թեֆանիս, և «զայն Թագուհի պսակել տուաւ», կ'ըսէ Հերակլի պատմութիւնը։ 1246ին նաւատորմիղ մ'օգնութեան յղեց յԱկաղոն, Հիւանդանոցի ասպետաց՝ Սարակինոսաց դէմ, որոց տորմիղը փոթորկէ մ'ի ցամաք նետուեցաւ ու խորտակուեցաւ գիշերային, հարկ չթողլով քրիստոնէից բախելու անոնց հետ։

Թեֆանիս կարճակեաց եղաւ, և չենք գիտեր՝ երբ կնքեց մահկանացուն. մինչ ծանօթ են Թագաւորին երրորդ ամուսնութիւնն 1250ին, որ է մեր օրիորդին հետ պսակուելէն տասներկու տարի յետոյ, և արքային մահն՝ 1253ին[3]։ Նոյն տիկնոջ եղբայրն Յովհաննէս արքեպիսկոպոս 1263ին կը յիշէ յետ մահուան՝ «զերջանիկ քոյրն մեր զԹեֆանիսա արքայուհի զԿիպրուսացւոյ», և զկալամառի՝ որուն պիտի հանդիպինք յետոյ. և 1266ին դարձեալ՝ «զԹեֆանիսա դշխոյ Կիպրուսացւոյ», յանձնելով զայն ընթերցողաց աղօթից[4]։

2. – Հեթմոյ ժամանակագրութեան լրացուցիչն[5] ունի տեղեկութիւնս 1287 թուականէն. «ի սոյն ամի կարգուեցաւ պր. Թորոսի քոյրն ընդ Թագաւորն Կիպրացւոյ[6]»։ Թորոսդ, այդպէս սոսկաբար յիշուած իբր յայտնագոյն դէմք, անկասկած Բ Լեւոնի որդւոց մին էր, իշխանակից և ապա յաջորդ եղբօրն՝ Բ Հեթմոյ, որոց եօթը քոյրերէն երկուքը վա-

1. Աստ՝ 172. — 2. Սխ. 75. — 3. Հրկ. 360, 361, 367, 386, 392-401, 408, 433, 439, 441. — 4. Հտգ. յշտ. — 5. Աստ՝ 80. — 6. Ժմ. Օշհ. 100.

դամեռիկ եղան[1], *և երեքին կեանքը ծանօթ է*[2]։ *Որով կը Ջան Ֆիմի* (ծն. 1266ին) *ու Սպիլ* (ծն. 1276ին), *որոց ընկերական վիճակի մասին տեղեկութիւն չունինք, և որոց մին էր անկասկած արքայուհիդ. բնական՝ նօրէն առաջինը, որ այդ թուականին արդէն քսան և մի տարեկան էր, մինչ երկրորդն հազիւ մեռասանամեայ և բնական կարգով դեռ անյարմար էր ամուսնութեան։*

Իսկ Կիպրոսի գահուն վրայ այդ ժամանակ կը նստէր Հենրիկ Բ, որ 1285ին *յաջորդեց իր հանգուցեալ եղբօրորդւոյն Յովհաննու՝ միամեայ Թագաւորին. և հետեւեալ տարին վերափոխման տօնին՝ Տիւրոսի մէջ պսակուեցաւ արքայական Թագով*[3]։ *«Անգրծովեան տոհմերն» ոչ Լիւսինեանց և ոչ Ռուբինեանց ազգահամարին մէջ այդ Հենրիկի կինը չէ յիշած*[4]. *որով մեր ժամանակագրին տեղեկութիւնդ ոչ միայն չի հերքուիր, այլ և Թանկագին է։ Նոյն ինքն Հենրիկի մէկ կտակագրին մէջ* (1306էն) *իր հասարակ նշանակուած են՝ իր մայրը, քոյրերն ու ազգականք. իսկ կին և որդիք ոչ*[5]։ *Ակներեւ է՝ որ Ֆիմի անորդի եւած էր աչխարհէ, և նախ քան ամուսինը, որ ի Կիլիկիա աքսորէն* (1310էն) *վերջ վերստին ամուսնացաւ*[6], *և իր տկարութեան պատճառաւ անզաւակ Թողուց երկրորդ կինն ալ՝ զկոստանդիա, ինչպէս կը վկայէ անոր եղբայրն իսկ՝ Յակոբ Թագաւոր Արագոնի։ Բայց տիկինդ, որ յետ Հենրիկի դեռ մանկամարդ էր, և դարձեալ ամուսնացաւ մեր Դ Լեւոնի հետ*[7], *զոր եւս անժառանգ Թողուց։*

Թորոս իւր քոյրն Հենրիկի տալու ժամանակ՝ անոր Մարկիտ քոյրն ալ իրեն առած էր[8]։ *Կիպրոսի տէրդ լուանոտութեամբ վարակուած ու սիրող անզորրութեան, չատ չզրաղեցաւ երուսաղեմեան սահմաններով՝ որոնք տագնապի տղրիւր էին իրեն. և ամփոփուեցաւ կղզւոյն մէջ, Սիբիոյ վարչութիւնն յանձնելով իւր քեռւոյն՝ Փիլիպպոս Իբլինացւոյ։ Սակայն Կիպրոսի մէջ հանգիստ չԹողուց զինք Սարակինոսաց տուլտանը Քելաւուն, 1287ին գրաւելով անոր Ճեացած քաղաքներէն զԼաւոդիկէ, և յետ երկու տարւոյ զՏրիպոլիս։ Հենրիկ համակերպեցաւ բախտին, և Քշնամւոյն հետ կնքեց տասնամեայ զինադադար մը*[9]։ *Բայց իւր տղրերգութիւնն հոգ չվերջացաւ։*

ժ. – Տիւրոսի տան մէջ. — 1. – *Նոյն Թուականին՝ յիշեալ Փիլիպպոսի պաշտօնն յանձնեց Հենրիկ իւր կրտսեր եղբօր՝ Ամօրիկ կամ Ամալրիկոս անուն, որ իշխան էր Տիւրոսի (կամ Սրոյ), հին Փիւնիկիոյ*

1. Ակտ՝ 80. — 2. Ակտ՝ 70, 367. — 3. Մատ. ե, 475, 480. — 4. Տոմբ, 444, 445. — 5. Մատ. ե, 101. — 6. Բուս. 249. — 7. Մատ. դ, 718. ատտ՝ 48. — 8. Պոմ. Եր. 212. Տոմբ, 445. ատտ՝ 70. — 9. Մատ. ե, 481–84.

նշանաւոր քաղաքներէն մին՝ Սիրիոյ ափանց վրայ, և հօն կը նատէր[1]։ Քաղաքս 1124էն գրաւուած Եգիպտացւոց ձեռքէն, կոմսութիւն մ'էր՝ Երուսաղեմի թագաւորութեան ներքեւ, և տեարքը փոփոխական։ Սուրբ քաղաքին վախճանն հետ զհետէ կը մերձենար, և արքայն ձայն բարձրացուց յարեւմուտս, ուր միայն Նիկոդոս Դ պապը լսեց իւր կոչին, պատրաստեց ու յղեց վենետական տորմիղ մը. խրախուսեց զՀենրիկ չկորուսանել ի սպառ ս. քաղաքին արքայութեան ճնացորդը Սիրիոյ մէջ։ Բայց ի զուր. 1291ին քրիստոնէից մէկ անխոհեմ վարմունքը բաւական եղաւ Քեղաւունի՝ խզելու զինադադարը. և սկսաւ բանակ մ'ուղարկել՝ գրաւելու նախկին արքայանիստն Ակռով։ Ինք մեռաւ, և որդին Մելիք Աշրաֆ Խալիլ չարունակեց արշաւանքը։

Ամօրիկ ամրացած էր բերդին մէջ. իսկ քրիստոնեայք անմիաբան իրարու հետ, կը չանային դիմադրել որքան հնար էր։ Ամօրիկ վազեց իւր եղբօր, որ գնաց օգնութեան վտանգուած քաղաքին. բայց յուսահատ անոր փրկութենէն, գիշերային մեկնեցաւ ի Կիպրոս, և Ակռով ընկաւ Եգիպտացւոց ձեռքը. Կայփա անձնատուր եղաւ. Տիբրացիք լքին իրենց քաղաքն և ի Կիպրոս անցան. Սիդոն անոնց օրինակին հետեւեցաւ. Բեռութ նոյնպէս ընկաւ թշնամեաց հարուածին ներքեւ. Կարմեղեան լերան բերդն ու Տորտոս կղզիները նմանապէս նուաճուեցան։ Այս բոլոր անկումներն արագարար յաջորդեցին իրարու, և Երուսաղեմի թագաւորութեան տոկ անունը մնաց Կիպրոսի գահուն վրայ[2]։ Հենրիկ, «շատ խոհական անձ մը, արդար թագաւոր ու բարի քրիստոնեայ», ինչպէս կը վկայէ Բռուտրոն[3], համբերեց այդ բոլոր ձախողուածոց, որոնք նպաստեցին իւր վարկաբեկութեան, մինչ կրտսերն Ամօրիկ երթալով կը չահէր ժողովրդեան սէրը։

Զենք գիտեր՝ 1293 Յունականին մեր Յիսուսի թագուհին կ'ապրէր տակաւին, երբ Կիպրոսի արքայական տան մէջ երեւեցաւ երրորդ հայուհի մը, Ջապլուն (կամ Ջապէլ), նոյն դչխոյին քաւնամեայ կրտսեր քոյրը[4], հարսնութեան գալով նոյն Ամօրիկան[5], և տիտղոսաւոր տիկին կորուսեալ Տիրոսի. և որուն կարեւոր դեր մը պահուած էր նոյն արքունեաց մէջ։ Պապակը կատարուեցաւ չքեղութեամբ Սոյ մէջ[6]։ Եւ այս առթիւ իւր եղբայրն Հեթում, որ կրօնաւորելով հրաժարած էր գահէն ու թողած Տորոս եղբօրը, թախանձանօք նոյն հարազատին, նոր քեռայրին և սուրիշ հայ ու փրանկ իշխանաց՝ վերատին յանձն առաւ աշխարհին վարչութիւնը, նուաճելով իշխանաց ոմանց իւր դէմ լարած դաւը[7]։ Ջապլուն Ամօրկի

1. Մատ. ա, 485։ — 2. Անդ՝ 495–98։ — 3. Բռուս. 135։ — 4. Ատա՝ 85։ — 5. Ժմ. Օլճ, 100. Պամ. Որ. 212. Դրդ. 27։ — 6. Ջմ. գ, 293։ — 7. Ժմ. Օլճ, 100–1։

յարկը զարդարեց հինգ կօրիւններով, Հուգոն, Հենրիկ, Գուիդոն, Յոհան, Բոհեմոնդ[1] (կամ Պեմունդ). Ագնես աղաւնով[2], որ ապա իւր Թորոս քեռւոյն զաւակին՝ Գ. Լեւոնի հետ պիտի նստէր Ռուբինեանց գահուն վրայ. և անոր Ագնեսէ զուգակցով, որ խամբեցաւ գեռաբուսիկ[3]։

Սակայն Տիւրոսի նախկին տէրն ատով չբաւականացաւ։ Թագաւորն հիւանդ և անկարող էր կառավարելու. և Ամօրկան թելադրութեամբ իսկ աւագանին 1306ին գլուխ բարձրացուց, և պահանջեց տերութեան վարչութիւնն յանձնել եղբօրը։ Կիլիկիոյ արքայից դուստրն ու քոյրը ծածուկ բաժին մը չունէր արդեօք՝ ինչպէս յետոյ՝ այդ գործին մէջ, որ ամուսնոյն և իրեն կ'ապահովէր՝ ներկային գործնական, և ապագային իրական թագաւորութիւն մը։ Հենրիկ ընդդիմացաւ. բայց ի վերջոյ հարկադրեցաւ տեղի տալ[4] դաշամբ մը, որով պատճէնը կը մնայ ցարդ[5]։ Ամօրիկ հանդեաններ կազմեց ի պատիւ իւր անձին, և ապա առեւտրական դաշինք մը կնքեց Վենետկոյ հետ[6]։ Զար քսուներ գրգռեցին զայն արքային դէմ, զրպարտելով՝ թէ նա կ'աշխատէր վարչութիւնը վերստին ձեռք անցուցանել. և կասկածոտն Ամօրիկ հսկողութիւն հաստատեց անոր բնակարանին չուրջ[7]։

Այս տեղ յառպարէզ կու գայ մերս Հեթում պատմիչ, տէր Կոռիկոսի և սպարապետ Հայոց, — հուսկ վանական լատին մենաստանի մ'ի Կիպրոս[8], — նոր կերպարանօք։ Մաքերաս յոյն ժամանակագիրն ժն դարու՝ զայն կը նկարագրէ «չար մարդ մը, աքսորուած Հայաստանէն՝» Հեթում արքայի դէմ գործած ապիրատութեանց և անոր ու Թորոս եղբօրը միջեւ նիւթած բանսարկութեանց պատճառաւ. և թէ Հենրիկ Բ ընդունած ու խնամարկած էր անոր՝ կնոջն ու զաւակաց հետ ի միասին[9]։ Նոյն իմաստով՝ բայց աւելի մեղմօրէն կը խօսի անոր մասին Բուատրոն, ըսելով՝ թէ նա հակառակորդ Հեթում արքայի, և «փախստական Հայաստանէն, եկաւ ի Կիպրոս և եղբայր եղաւ Պիսկոպիայի» մենաստանին[10]։ Մեր պատմութեան մէջ չունինք — և աւելի հօն գտնուելու էր — անոր նենգութեանց, աքսորման կամ փախստեան յիշատակութիւնը, և կիպրական կարկատանք մը կը թուի այդ ամէնը։

Արդ ըստ Մաքերասի՝ Կոռիկոսի տէրդ կը լինի գրգռող Ամօրկան՝ եղբօրը դէմ. և ըստ Բուատրոնի՝ Տիւրոսի նախկին տիրոջ խորհրդակիցներէն մին էր նա, և գեսպան գնաց ի Հռոմ ու հակառակ վկայեց թագաւորին պատուիրակաց, որ հասած էին բողոքելու առ կղեմէս Ե՝ թէ

1. Դրդ. 27։ — 2. Բուս. 184։ — 3. Հյպ. 545։ — 4. Բուս. 138–40։ — 5. Ա Մաս. ը, 101։ — 6. Անդ՝ 102։ — 7. Բուս. 140–41։ — 8. Աստ՝ 100։ — 9. Մաք. 38։ — 10. Բուս. 162, 141։

Ամօրիկ արքայի լոկ անունն էր Թողած եղբօրը։ Հեթում թէպէտ և մեծաբուեցաւ բոլորէն, բայց Հենրիկի իրաւունք տրուեցաւ պապէն։ Մինչ այն՝ Ամօրիկ աւելի խստացուց իր հակողութիւնն եղբօրը վրայ, մինչեւ ստիպեց զայն երկրորդ դաշնագրով մ'իրեն թողուլ ցկեանս կղզւոյն վարչութիւնը[1]. այս եղաւ 1307 թուին։ Իսկ յաջորդ տարին խստացաւ արքային կուսակցաց դէմ, և գլխաւորները՝ Փիլիպպոս[2] ու Բադին իրենացիքն աքսորեց ի Հայս[3]։

Նոյն տարւոյն մէջ մեծ ողբերգութիւն մը պատահեցաւ ի Կիլիկիա։ Թաթարաց Պիլարղու զանն ատուար բանակով մ'եկաւ հօն չար նպատակաւ. զոր զգալով Հեթում արքայ, այդ ժամանակ լոկ խնամակալ գահուն, օգնութիւն խնդրեց իր քեռայր Ամօրիկէն։ Թաթարն երբ լսեց, փութաց ներգութեամբ հասնիլ նպատակին. բարեկամութեան դիմակով ի խորանն հրաւիրեց զՀեթում, անոր եղբօրորդին Լեւոն Գ. արքայն, Օշին սպարապետն և ուրիշներ, և բոլորը բռնեց խողխողեց։ Հեթմոյ եղբարքն Օշին և Ամինախ վրեժխնդրութեամբ լցուած, և զօրացած Կիպրոսէն հասած օգնութեամբ (1000 զինուոր և 300 ձի), կը պատրաստուէին զարնել դաւաճանը, որ զգալով վտանգը՝ կանխեց մեկնեցաւ, և Օշին նստաւ հայրենի գահը։ Եղբայրը Սմբատ, որ ի Կոստանդնուպոլիս վտարուած էր՝, երբ առաւ աղետալի լուրը, կամեցաւ որսալ պղտոր ջրի մէջ. և հաւաքած ցոյներ, դարձաւ գրաւելու պետութիւնը։ Հաւանելով Գաստրիայի նաւահանգիստը, իմացաւ եղբօր թագաւորելը, և զգաց՝ որ աւելորդ ու վտանգաւոր էր յառաջ տանիլ իր արշաւանքը. արձակեց Բիւզանդացիքը, և գնաց ի Փամագոստա, ուր ընդ առաջ եկաւ և ուրախութեամբ ընդունեցաւ Ջապլուն իր խեռ եղբայրը. տարաւ ի Նիկոսիա, հիւրընկալեց իր տան մէջ, ծանօթացուց աւագանւոյն ու թագաւորին, և այդ կերպով հնուի բռնեց զայն Կիլիկիայէն, ու մարեց տիրապետական ցանկութիւնն՝ որ բունած էր անոք սրտին մէջ[5]։ Մեր հայուհին այսպէս նստած ի Կիպրոս, կը ծառայէր նա և իր հայրենեաց չահերուն, և բոցերու վրայ ջուր կը թափէր, մինչ կրտսեր քոյրը Ռիթա նոյն օժանդակութիւնն հայրենի տան կանխաւ մատուցած էր Կոստանդնուպոլսէն[6]. և որմէ այդ անգամ ծածուկ գործած կը թուի Սմբատ։

Հետեւեալ տարին (1309) Օշնի արքունեաց մէջ երեւեցաւ ծանօթ հայուհի մ'ալ, բազմամեայ պատկառելի մայրապետ մը։ Արքային հօրաքոյր Ֆիմին էր, առաջնորդ Կիպրոսի կուսանոցին[7], որ եկած էր վիճնորդելու՝ գործակցութեամբ միւս եղբօրորդւոյն Ամինախի, որպէս զի Օշին քաղ-

1. Բուս. 151-53. Մաս. Բ, 110. — 2. Ամա՛ 388. — 3. Բուս. 158-60. — 4. Ամա՛ 367. — 5. Բուս. 156-57, 161-62. — 6. Ամա՛ 367. — 7. Ամա՛ 172.

ցրութեամբ ու պատուով պահէր յիշեալ երկու իրլինացի ազնուականները, որոցմէ Փիլիպպոս իւր թոռան Մարիամու ամուսինն էր[1]. և հասաւ նպատակին[2], այդպէս կատարելով իւր բազմածուփ ու բազմարդիւն կեանց վերջին գործը, և հաւանօրէն գանելով յետին հանգիստն ալ մայրենի աշխարհին մէջ[3]։

Ամօրիկ լրացնելու համար իւր յաղթանակը, բնակութիւնը փոխադրեց արքունի պալատան մէջ ու գրաւեց եղբօր ստացուածքը, և անոր կուսակիցներէն ուրիշ չորս ազդեցիկ ասպետներ եւս խաբէութեամբ աքսորեց ի Հայս[4]։ Ապա խորհեցաւ՝ թէ հանգիստ իշխելու համար՝ հարկաւոր էր հեռացնել գարբռայն իսկ. և ատ այս իրեն յայտնի գործակից առաւ իւր կինն ինքնին։ Զատկուն 1309ին (հոկտ.) Նիկոսիայէն մեկնեցաւ, ուղեկցութեամբ երկու ազատաց և իւր չորս զաւակաց, և երեք նաւերով հասաւ ի Կիլիկիա. ուր մխիթանած Հեթում պատմչին հետ, խնդրեց ու համոզեց իւր եղբայրն Օշին՝ ընդունել իրր կայսերաւոր Հինրիկ թագաւորը։ Ցետոյ իսկոյն դարձաւ ի Փամագոստա, և գրով իմացուց ամուսնոյն, ինք սպասելով հօն մինչեւ տագրը մեկնէր[5]։

Յաջորդ (1310ի) յունուարի վերջին գիշերն էր։ Ամօրիկ իւր միւս եղբօր ու քանի մը մարդոց հետ մտաւ թագաւորին բնակարանն՝ ուր կը ննջէր նաև Հենրիկի քոյրերը տարտափեցան, և մայրը Զապել նուաղեցաւ։ Սոխպատ հանեցին զթագաւորն անկողնէն. և խուլ անոր բողոքները, զգեցուցին, հեծելոց ջոկատով մ'առաջնորդեցին դէպ ի ծովեզրը, նաև դրին ու տարին հասուցին յԱյաս։ Հօն եկած էր Հայոց արքային կողմանէ՝ և երեսուն հեծելով՝ Կոռիկոսի երիտասարդ տէրն Օշին, որ յաջորդած էր կրօնաւոր ծնողին՝ Հեթմոյ։ Հենրիկ խոժռութեամբ նայեցաւ անոր՝ իրրեւ իւր թշնամւոյն զաւակին, և լռիկ հետեւեցաւ անոր։ Ընդ առաջ եկաւ Օշին արքային, ազնուութեամբ ու քաղցրութեամբ ընդունեցաւ. և յետոյ փակեց զայն Լամբրունի ամրոցին մէջ, որ արդէն արքունի ստացուածք էր եղած[6], ու պահ դրաւ անոր, խզելով ամէն հաղորդակցութիւն արտաքնոց հետ. և յաճախ կը տեսնէր զայն հատանելու Ամօրիկան ձեռքն վարչութեան։ Արտ ամսոյն մէջ դեսպան եկաւ ի Կիպրոս պապին սուգերէցը Նայմոնդ, որ մեծ պատուով ընդունուեցաւ իշխանէն, և զայն համոզեց հաշտութիւն արքայ հարազատին հետ, և այդ նպատակաւ գնաց ի Կիլիկիա՝ հաւանեցնելու նաև զՀենրիկ։

Բայց Ամօրիկան՝ այդ նոր Աբեսաղոմի շահատակութեանց վախճանն հասած էր արդէն։ Եկաւ հետագայ յունիսի 5ի երեկոյեան։ Նա յետ ըն-

1. Աստ՝ հմ. ծէ. — 2. Բուս. 161. — 3. Աստ՝ 173. — 4. Բուս. 181, 183. — 5. Նոյն՝ 184-85. — 6. Աստ՝ 66.

Թրեաց, որուն մանկակից էին քանի մ՝առպետներ և իր բարերարեան ու մեծիմը Սիմոն մենտուխիացի, երբ հիւրերը ցրուեցան՝ այս վերջինս միայն մնաց իշխանին քով, և յանկարծ դաշոյն մը հանեց, տասն հարուած տուաւ անոր, խողխողեց ու ձգեց փախաւ։ Աղաւօտուն երբ իշխանն ուշացաւ դուրս ելնել իր սովորական ժամուն, բախեցին սենեկին դուռը, և ձայն չկարաւ գնացին որոնել զայն Զապլունի սենեկին մէջ. նա կասկածեցաւ՝ թէ գուցէ փախած էր, լսելով որ նաւատորմիղ մը պիտի հասնէր՝ գործելու ի նպաստ Հենրիկի։ Ապա նշմարեցին արեան հետքեր, վազեցին խորտակեցին Ամօրկան դուռը, և զայն գտան տապատ ընկած գետնի վրայ՝[1] արեան ճապաղեաց մէջ։ Դիւրին է երեւակայել Զապլունի, զաւակաց ու ազատաւորաց սարսափը, լացն ու կոծը[2]։

Դաւաճանը փնդռեցին ու չգտան, զի փախած էր Նիկոսիայէն։ Անձի մը վկայութեան վրայ՝ թէ զայն տեսած էր «Տիւրոսի Աստուածածնի» (ըստ Բուսարոնի՝ «Ս. Գաղարու[3]») մեր Հենրիկէն վերաշինուած կուսանոցին պատուհանը, ամբոխն հօն խուժեց, պահանջելով չարագործը։ Մայրպետն էր Մարգարիտ իբլինացի, ազգականուհի և յաջորդ մերս Ֆիվեայ՝ յետ անոր վախճանին[4]։ Հարստահարութիւնք, մենաստանը կոտորածի ու հրդեհի մատնելու սպառնալիք, և մանր խուզարկութիւն մ՝անոր մէջ՝ դողահար ըրին բոլոր կուսանքը։ Մարգարիտ պապի նուիրակին պաշտպանութիւնը խնդրեց, և փոթորիկը մարեցաւ՝ կ՝ըսեն Ամադի[5] և Բուսարոն[6]։ Յաջորդ օրը փառաւոր թաղում մը կատարուեցաւ Ամօրկան, որ չորս տարի բռնակալած էր, և վարչութիւնն յանձնուեցաւ իսկոյն սպանելոյն եղբօր ու կամակցին Գուիդոնի[7]։ Միանգամայն արքային մօր և անոր հակառակորդ ազատաց մէջ պայման կնքուեցաւ՝ որ Հենրիկ պիտի ներէր անոնց[8]։ Մինչ այն՝ Զապլուն ամրացաւ իր պատան մէջ՝ եղբօրը կանխաւ յղած մարդոց հետ, կը գրէ Ստ. Լիւսինեան[9]։

Իսկ արքային կուսակիցներն ու ժամագոստացիք պահանջեցին անոր դարձը, և այդ նպատակաւ պատուիրակ յղեցին ի Հայս։ Օշին պատասխանեց՝ թէ իմացեր էր քեռայրին, քրոջ ու քեռորդւոց սպանութեան լուրը, և եթէ պատուիրակը կարենար նամակ մը բերել Զապլունէն, որ վկայէր իր և զաւակաց ողջութեան, կը յանձնէր անոր գկալանաւորը։ Դեսպանը գնաց ու դարձաւ՝ բերելով խնդրուած վկայութիւնը[10]։ Մինչեւ գործոյն կարգադրութիւնը՝ տիկին Զապլուն կասկածելով ժամագոստացի ասպետաց վրեժխնդրութիւնէն, որոնք ամուսնոյն զրկանաց ենթարկուեր

1. Ըստ Մաթիրասի՝ *հետքին մէջ*. 39։ — 2. Բուս. 188–99։ — 3. Նոյն՝ 211։ — 4. Աստ՝ 172։ — 5. Անդ. 144։ — 6. Բուս. 211։ — 7. Նոյն՝ 198. Դարդիլէ վրիպակաւ Ամօրիկ գրուած. 37։ — 8. Մաս. բ, 112։ — 9. Լիւս. 55։ — 10. Բուս. 199–203։

էին, պապական նուիրակին պալատը գնաց զաւակաց հետ, միասին տա-
նելով Թանկագին իրեղէնները։ Աթէն օգտուելով՝ առաքեալց խումբը
դիմեց նուիրակին, խնդրելով որ օգնական կանգնի իրենց, և տիկնոջ
գրել տայ իւր եղբօր՝ ազատել փութով Թագաւորը. սպառնալով՝ որ եթէ
անոր վնաս հասնէր, զտիկինն ու զաւակները բոնի կը տանէին ի Կի-
լիկիա և կը սպաննէին Հայոց արքային և ազգականաց աչքերուն հան-
դէպ։ Միանգամայն պահանջեցին՝ որ Զաքէոս ու տագրն աշխատին
դարձնել զՀենրիկ ողջ առողջ, զի իրենք եղան պատճառ անոր աքսոր-
մանն Գուիդոն ստիպուեցաւ զիջանիլ, և հաշտուեցաւ մօրն հետ[1]։

Մինչդորդութեամբ նուիրակին հաշտութեան ձեռք կարկառեցին իրա-
րու նա և մայր Թագուհին ու Զաքէոս, որ փափաք յայտնեց դառնալ
զաւակներովն ի Հայս։ Թագուհին ազատելու համար որդին, հակառակ
խորհուրդ տուաւ, խոստանալով պահել զինքն իբր դուստր, – իբր մաց
մէջ անչուշտ որպէս պատանդ, – և զաւակներն իրրեւ իրենը. և առա-
ջարկեց գրել եղբօրն՝ արձակել կալանաւորը։ Զաքէոս խոստացաւ, բայց
դանդաղեցաւ չկամութեամբ։ Այն ժամանակ գրեց Թագուհին՝ – որ ան-
համբեր կը սպասէր որդւոյն՝ – յանուն ամբողջ Կիպրոսի, և իրեն հետ
կնքեցին գայն բոլոր պարոններն ու բարձրաստիճան կղերը։ Իսկ Տի-
բոսի տիկինը մերժեց, պատճառելով՝ թէ կնիք չունի. և իրրեւ նոյն
նպատակով ու ծածուկ նամակով մ'երկու պատուիրակ յղեց եղբօրը, որոյ
հետ համաձայնած էր՝ որ զինք զաւակներովը գաղտնապէս փոխադրէր
ի Կիլիկիա, և չարձակէր աքսորականը։ Դեսպաններ տարին Թագու-
հոյն նամակն առ Օշին, որ նախ չուզեց ընդունիլ զանոնք. յետոյ առնելով
ու կարդալով քրոջ Թղթերը, խաղաղութեամբ խօսեցաւ դեսպանաց և երկ-
դիմի խոստմամբ մ'արձակեց։ Հենրիկի կուսակիցներն յուսահատ, որո-
շեցին բոնի տանիլ զՋաքէոս ի Կիլիկիա, որպէս զի կակղէր իւր եղբօր
սիրտը։ Յոհեմ Թագուհին զգուշացուց զանոնք բռնանալէ. և փորձեց
ինքն իսկ վերստին համոզել նուն յաժարակամ երթալ, աւագանւոյն հետ
խոստանալով՝ որ եթէ գնար և ազատէր գարքոյն, ինչպէս բանտարկել
տուած էր, ողջամբ կը դարձնէին զինքն ալ, և կը բնակեցնէին Նիկո-
սիոյ արքեպիսկոպոսարանին մէջ. հակառակ պարագային՝ բոնի պիտի
տանէին զինքը։ Տիկինն յանձն առաւ երդմամբ՝ գործել այդ պայման-
ներուն համեմատ, և մեկնիլ երեք օրէն։ Բայց ի տես անոր կրկին դան-
դաղման զանազան պատճառանօք, և պապի նուիրակին իսկ խորհրդով,
որ պարգևներ կ'ընդունէր տիկնոջէն՝ պաշտպանելու համար անոր դատը,
առաքեալները կոչեցին ու ստիպեցին նուիրակը Նայմանդ՝ ինքնին փութալ

1. Բուս. 207–10.

ի Կիլիկիա նոյն նպատակաւ, որուն հետ Զապլուն իրր իրեն փոխանորդ առաջարկեց ամուսնոյն խոստովանահայրը՝ Հ. Դանիէլ փրանկիսկեան, և մեկնեցան[1]։ Մինչ Օշին կը վարանէր ընդունել անոնց խնդիրն՝ առարկելով դժուարութիւններ, նուիրակն անոր առջեւ դրաւ Կիլիկիոյ վրայ համախումբ յարձակման մը հաւանականութիւնը։ Հայոց արքայն նախ խոժոռեցաւ այդ ապառնալեաց դէմ. յետոյ ի տես անոր հնարաւորութեան՝ զիջաւ, և արձակման պայմանագիրը կնքուեցաւ[2], որոյ բնագիրը Մաս Լատրի յառաջ կը բերէ[3]. և որ Զապլունի և անոր որդւոց կ'ապահովէր Կիպրոսի մէջ այլ և այլ իրաւունքներ և ազատութիւն։

Դեսպանները դարձան, և կարգն եկաւ Տիւրոսի տիկնոջ ու զաւակաց ուղեւորութեան ի Կիլիկիա՝ ազատելու համար զՀենրիկ, ինչ որ ազնուութեամբ զգացուցին Զապլունի, և օգնեցին իւր պատրաստութեանց։ Թագուհին իւր դստերօք մինչեւ ի Փամագոստա պիտի երթար՝ յուզարկելու զայն։ Տեսնելով անոր սովորական դանդաղումը, կանխեց գնաց հօն՝ փութացնելու համար գնուն, բայց ի զուր. և մեկնեցաւ ուրիշ կողմ։ Եօթ նաւեր պատրաստ էին տիկնոջ համար. որուն վերջին անգամ եկաւ ազդարարութիւն ըրաւ Հիւրանոցի ասպետաց պետը Գուիդոն Ալեբրակ՝ թէ բոնի նաւ պիտի դրուէր, եթէ չշարժէր։ Հայոց արքայաքոյրը, որ կ'ատէր այդ ասպետները, պատասխանեց խրոխտանօք. «Կ'արհամարհեմ զքեզ՝ եթէ չընես քան զայդ չարագոյնը՝ զոր կրնաս. վասն զի պիտակի մը չափ իսկ չեմ յարգեր զքեզ»։ Գուիդոն լուեց, և գնաց կարգադրել ուղեւորութեան պատրաստութիւնքը։ Տիկնոջ այդ վարանման մէջ Ա. Իւսինեան կը տեսնէր Օշնի մասը, որ «կ'ուզէր, կ'ըսէ, իւր քրոջ թագաւորելը[4]», ինչ որ սակայն բարոյապէս անկարելի էր։ Եւ Զապլուն, յետ այդպէս ընդ երկար խաղալու ամբողջ Կիպրոսի հետ, զգաց՝ որ անօգուտ էր շարունակել տակաւին։ Առաւ զաւակները, նաւ մտաւ իւր բոլոր շարժուն ստացուածով, և հասաւ յԱյաս։

Հայք ի տես այդ պատակառելի տորմղին՝ զանգակներն հնչեցուցին և աղմուկ յարուցին, զինուեցան և ի նաւահանգիստ վազեցին։ Խնդրեցին նաւերու հրամանատարէն՝ որ տիկնոջ նաւն ու մակոյկ մը միայն պահէ քաղաքին առջեւ, և միւսերն հեռացնէ, մինչեւ Զապլուն և որդիքն ի ցամաք ելլեն, և միանգամայն Հենրիկ ի նաւ դառնայ. ապա թէ ոչ՝ չպիտի արձակէին զայն։ Իրենց խնդիրն ընդունուեցաւ. և երբ Հայք յետ մեկնելու արքային ցամաքէն՝ փորձեցին վերստին բռնել զայն, չյաջողեցան։ Հենրիկ հասաւ ու ելաւ նաւուն վրայ՝ կիպրացւոց ցնծագին ազաղակաց մէջ. և Օշնի ու Զապլունի գաղտնի ծրագիրը կ'եղծանէր ընդ միշտ։

1. Բոա. 212-19, 223։ — 2. Նոյն՝ 227-29։ — 3. Մաս. բ, 111։ — 4. Լիւս. 55։

Տիւրոսի տիկինն իսկոյն փոխեց հօդ իւր քաղաքականութիւնը, ինչպէս պարագայն կը թելադրէր. և թոյլ տուաւ երէց որդւոյն՝ Թագաւորին նաեւ երթալ ու մեծարել անժառանգ հօրեղբայրը, որոյ աւագ եղբօր անդրանիկն ու գահուն բնական ժառանգն էր նա[1]: Գնաց Հուգոն, անոր ոտքն ընկաւ, հպատակութիւն յայտնեց, և խոստացաւ անոր՝ իւր հետ ի Կիպրոս դարձնել վեց պատանդները: Հենրիկոս գգուեց եղբօրորդին, քաջալերեց, յորդորեց ի բարին և արձակեց: Մայրն երբ լսեց տագերբարութիւնը, խրախուսուած, և անլսող իրեն տրուած զգուշացուցիչ խորհրդոց, ինքն ալ գնաց, մեծարեց զայն, թողութիւն հայցեց իրեն և ամուսնոյն համար, յարելով՝ թէ իւր մասին ըսուածներուն չափ յանցաւոր մը չէր, ինչպէս ինքն ալ պիտի տեսնէր յետոյ. և հաւատարմութեան երդում տուաւ անոր: Ապա բացաւ արկղ մը, զոր մինչեւ տարած էր, և հանեց Հենրիկի յանձնեց արքայական պսակը, գաւազանը, մատանին ու կնիքները՝ զորս Ամօրիկ յափշտակած էր գանձէն: Խոհական ու գործնական հոգին էր՝ որ կը գործէր Լեւոնի դատեր մէջ, օրինաւոր տիրոջ դարձնելով անոր պատուոյ զարդերն՝ որոնք այլ եւս չպիտի ծառայէին իրեն. և գուցէ օր մ՝իւր որդւոց պիտի անցնէին: Միանգամայն խնդրեց արքայէն պատուհասել ամուսնոյն սպանիչները: Ժամանակի ղութեան պատճառաւ նա պատասխանեց համառօտիւ, ներեց անոր, աւաղեց ամուսնոյն չար վախճանը, արձակեց գնուն, և նաւերը մեկնեցան յաղթանակաւ[2]:

Ցետ ամսոյ մը Զապլուն դարձաւ ի Կիպրոս, ինչպէս կը պահանջէին քաղաքական շահերը, միասին տանելով զաւակներէն երեք երիցագոյնները, զՓիլիպպոս իբլինացի և միւս պատանդները, որոնք խոստացան՝ թէ Հենրիկ պիտի յարգէր նուին և անոր զաւակաց մասին դրուած պայմանները. նոյնպէս՝ թէ բանտէն պիտի արձակէր Ամօրկան կուսակիցները, ինչպէս տիկինը կը խնդրէր: Թագաւորն իսկոյն կատարեց իւր հաւատարիմ ազատաց բաղձանքը[3], յորում անգամ մ՝ալ յաղթող կ՝ելնէր հայ տիկնոջդ քաղաքականութիւնը: Եթէ կարելի է հաւատալ Ստ. Լիւսինեանի վկայութեան, Հենրիկ հաստատուն պահելու համար բարեկամութիւնն Օշնի հետ, որոյ կինը Զապել վախճանած էր, անոր ամուսնութեան կու տայ իւր քոյրերէն մին[4]. և որ նոյնպէս կարճակեաց եղեր է, որով Օշին 1316ին դարձեալ ամուսնացաւ Յոհաննայի հետ[5]:

Զապլունի սիրտը չհանգչեցաւ Կիպրոսի մէջ, ու դարձաւ իւր եղբօր քով, հօն թողով անդրանիկը միայն՝ ակնկալութեամբ ապագային: Ապա

1. Դրդ. 35, 36. — 2. Բուս. 231–34. — 3. Նոյն՝ 242–43. — 4. Լիւս. 55. — 5. Ամս. 271, 543. ասա՝ 70.

կասկածելով կիպրացւոց յողդողդ նկարագրէն, զաւակաց հետ հրաւիրեց զայն իրենց տեսութեան՝ տարւոյ մ՚արձակրդով, և մնաց աւելի։ Այդ շրջանին մեռաւ Հենրիկ (1324ին), և Զապլունի որդւոց բացակայութեան պատճառաւ գահը վիճակեցաւ անոր տագեր որդւոյն Հուգոնի[1]։ Ամօրկան կինը, որոյ վերջին երազն ալ ցրուեցաւ, այլ եւս չտեսաւ իւր երկրորդ հայրենիքը. և մնաց ի Կիլիկիա, ոչ յուսացած ապահովութիւնը վայելելու համար միշտ այն տեղ, այլ օր մ՚ամուսնոյն պէս՝ երկու երիցագոյն որդւոց հետ մահահոտ ձեռքերու յանձնելու իւր արեւն ալ[2], ինչ որ յետոյ բաժինը պիտի լինի նա և անոր միւս երկու կրտսերաց։ Ո՞րքան արիւն չնորհափայլ կեռանի այդ դստեր տան մէջ։ Լեւոն Դ (թգ. 1320ին) հաւտոյց արդարութեան, դարձնելով անոր որդիքը, որ փախած և Յունաց կայսեր ծառայութեան մտած էին. Յոհանի տալով գունդստապլի պատիւը, և Բոհեմոնդի՝ իրենց մօր ու եղբարց դահճի ամրոցին՝ Կոռիկոսի կոմսութիւնը[3]։ Իսկ չարաբաստիկ հօրաքրոջ նչխարները փոխադրեց Դրապարկի մենաստանը[4], որպէս զի հանգչէին ու յիշուէին միւս Ռուբինեանց մեծարեալ ոսկրներուն հետ։

Մեր այս նկարագրութենէն յայտնի եղաւ՝ որ Զապլունի հետեւած քաղաքականութեան նպատակն էր՝ օգտուիլ տագեր մարմնական տկարութենէն, և գահն անցունել իւր ամուսնոյն. իսկ յետ անոր մահուան՝ իրեն, ի նպաստ իւր զաւակաց, որով զԿիպրոս օգտակար դարձնէր նա և իւր հայրենեաց։ Սակայն բախտը չօգնեց անոր նրբամիտ հնարագիտութեան, որով ձախողեցաւ. և Կիլիկիոյ չահերուն ծառայեց յետոյ չափով մը՝ ձեռամբ իւր զաւակաց։ Իսկ անոր կենսագրական տեղեկութեանց ճոխութիւնը կը պարտինք առաւելապէս կիպրացի Փլորիոս Բուստրոնի, որ կը գրէր ԺԵ դարու վերջը. և որոնք աւելի ընդարձակ են բնագրին մէջ, որմէ կարեւորը միայն քաղեցի ես հօս։

2. – Արդարեւ Զապլունի որդիքը, ի հօրէ Լիւսինեան և ի մօրէ ու սրտով ալ հայ, իրենց բախտը կապեցին մեր ազգին հետ։ Այդ կապն յետ ամաց աւելի ամրացուց Լեւոն Դ, Բոհեմոնդի (ըստ Դարդելի, և ոչ Յոհանի համանուն որդւոյն՝ ըստ Հ. Ալիշանի[5]) հարսնացնելով Պաղտին մարաջախտի դուստրը Ֆիմի[6] կամ Ֆիմիկ[7]. – Դարդելի քով վրիպակաւ Ռեմի (Remye) գրուած, և նոյնպէս կոչուած նա և Հ. Ալիշանէ կասկածանօք[8]։ – Պսակեալքդ արդէն իրարու տոհմակից ալ էին։ Բայց շատ երկար չտեւեց մանկամարդիդ երջանկութիւնն ու Կոռիկոսի տիկնութիւնը։ Ամուսինն իւր եղբօր Յոհանի խորհրդով պատուիրակ գնաց առ

1. Դրգ. 36։ — 2. Աստ՝ 66։ — 3. Դրգ. 31։ — 4. Հյպ. 545։ — 5. Դրգ. 31, 115. Սխ. 413։ — 6. Աստ՝ 70։ — 7. Հէք. յտ. 1319։ — 8. Դրգ. 115. Սխ. 227. 371։

պապն Յովհաննէս Ի՛ր, բողոքելու իրենց հօրեղբօրորդւոյն՝ Հուգոն արքային դէմ, որ Հենրիկ և Օշին Թագաւորաց դաշամբ[1] Կիպրոսի մէջ իրենց յատկացուած աւատը գրաւեր էր՝ օրինաւոր ժառանգաց բացակայութեան պատճառաւ։ Թախանձեց զՀայրապետն ու գրել տուաւ յիշեալ արքային, որ զիջաւ ու հրամայեց աւատին հասն ամ ըստ ամէ յղել ի Կիլիկիա։ Բոհեմոնդ, «այր իմաստուն և ճարտար», – Զապլունի դպրոցէն էր, – միանգամայն խնդրեց պապէն ու կարդինալներէն՝ օգնութեան ձեռք կարկառել հայ ժողովրդեան՝ որ կը տառապէր հեթանոսներէն. և ստացաւ դրամական նպաստ մը, որ գործածուեցաւ զինուց ու պատերազմական կազմածոց վրայ[2]։

Լեւոն արքայի մահուամբ՝ 1342ին Յոհան (փոխանորդաբար) և յաջորդ տարին իրենց հարազատը Գուիդոն (Կոստանդին Բ անուամբ) իրրեւ բնիկ ժառանգ՝ նստան Կիլիկիոյ գահուն վրայ, ինչպէս կտակած էր Լեւոն[3]։ Նորապսակ Թագաւորը Գուիդոն, «այր աստուածասէր և բարեպաշտ և քաջամարտիկ» ըստ հայ յիշատակագրին[4], մերժեց հարկ տալ Բաբելոնի սուլտանին. և «բուռն զօրութեամբ, կը շարունակէ Գարդել, վարեաց արքայ Գուիդոն զիւրն Թագաւորութիւն, առանց հատուցանելոյ ումեք սակս հարկաց, ոչ ծովու և ոչ ցամաքի, և առանց կորուսանելոյ թիզ մի հողոյ. և հզօր բազկաւ և խիզախ քաջութեամբ մարտնչէր ընդ թշնամիս իւր, և յաղթող հանդիսանայր հանապազ ի վերայ նոցա[5]»։ Իւր եղբայրն Յոհան, «իշխան և գանձատապլ Հայոց», վախճանեցաւ[6]։ Իսկ Լիւսինահայ հարազատաց այդ բարութեանց փոխարէն՝ մեր այլասերած իշխաններն 1344ին (նոյ. 17) յարձակեցան սպանեցին Թագաւորը, զԲոհեմոնդ և անոնց արեւմտեան գօրականը՝ «զուր տարապարտուց՝» ըստ փրանկ պատմչին[7]. իսկ ըստ Հ. Զամչեանի՝ իբր արդիւնք լատինականութեան տարածման ի Կիլիկիա[8], ինչ որ անապացոյց է և գուցէ ննջադրութիւն մ՚իւր կողմանէ. մանաւանդ որ արքայիս օրով ու հաճութեամբ խմբեցաւ Սսոյ ժողովն՝ որ հերքեց արեւմտեայց ամբաստանութիւնքն Հայոց դէմ։ Եւ այդպէս Բոհեմոնդի կինը Ֆիմիկ (ձն. 1326ին) իւր ութեւտասնամեայ հասակին այրի դարձաւ սգաւոր՝ ամուսնէն, որ սակայն հաւատարմութեան օրինակ մը չէր, և անհարազատ որդի մ՚ալ թողուց՝ Բարթողոմէոս անուամբ[9]։

Պաղտնի դուստրը պահեց այրութիւնն երկար[10], մինչեւ իւր տագեր Յոհանի (և վերջը արքայատոհմ Սուլթանի[11]) որդւոյն՝ վերջին Լեւոնի

1. Բուս. 230։ — 2. Դրդ. 37–38։ — 3. Նոյն՝ 32–33։ — 4. Հյպ. 545։ — 5. Դրդ. 33։ — 6. Նոյն՝ 50։ — 7. Նոյն՝ 49։ — 8. Զամչ. գ, 349։ — 9. Դրդ. 79։ — 10. Ասա՝ 340։ — 11. Դրդ. 31։

թագաւորութիւնը։ Երբ սա 1373ին Կիպրոսէն, ուր ապաւինած կը թուի հօրեղբարց կոտորածէն, հրաւիրուեցաւ ընդունելու Հայոց գահը, որ ազգականութեան կապով իրեն կը վիճակէր, մինչեւ իւր գալուստն երկրին վարչութիւնն յանձնեց խնամակալ ժողովի մը[1], որոյ անդամ նշանակած էր և գՖիմի[2]։ Յաջորդ տարին երբ Լեւոն կապեց գլխին Ռուբինեանց պսակը[3], իւր զինակիցը Սոհիէր Դուլկարտ կարգեց սպասէտ ու մարաջախտ Հայոց թագաւորութեան, և անոր կենակից տուաւ գՖիմի՝ որ արդէն քառասուն և ութ տարեկան էր[4]։ Տարի մը միայն տեւեց տարաբախտ կոմսուհւոյդ նոր երջանկութիւնն հայ հողին վրայ։ 1375ին Լեւոն մեր աւագանւոյն վատութենէն գերի բռնուած Մելիք ամիրայի ձեռքն ուրիշ ազատաց հետ[5], որոց մէջ և Սոհիէր ու Ֆիմի, տարուեցան ի Հալէպ, և անտի ի Կահիրէ[6], ուր Հայոց նիւթած սպանութեան փոխարէն՝ մարդասիրութիւն գտան այլազգի թշնամիներէն. և իրենց փափաքանաց համեմատ թոյլ տրուեցաւ երթալ բնակիլ Երուսաղէմ[7]։ Այնու հետեւ չենք տեսներ Պաղտնի դատեր հետքը պատմութեան մէջ. մինչ դեռ Զապլունի թոռան (Լեւոնի) մեռցած կեանքն ու վախճանն յայտնի է, Հայոց արքայութեան իրաւունքը փոխանցելով Կիպրոսի տան, որոյ վերջին պայազատը Կաստարինէ Կոռնարոյ կը հանգչի ցարդ Վենետկոյ Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն մէջ, շիրմին վրայ ծանուցանելով ինք զինքը «թագուհի Կիպրոսի, Երուսաղեմացւոց և Հայաստանի»։ Իսկ բուն թագաւորը Լեւոն, յետ իւր բազմավրդով և յեղյեղուկ կենաց Կիլիկիայէն դուրս, այժմ կը գտնուի կճացած – ու հեռի նչխարներէն՝ որ Կեղեաւինեանց վանքի մէջ են – Ս. Դիոնիսեայ կամարաց ներքեւ, քանի մը մղոն հեռի Գաղիոյ ոստանէն։

1933 Թուականին հօն հասայ երեկոյին մօտ։ Թափառեցայ սրտատրոփ տաճարին վեհապանծ ընդարձակութեան մէջ, որոնեցի անձկութեամբ՝ թագաւորաց չիրիմներու ամբոխի մը մէջ՝ Հայոց վերջին պսակաւորը, և գտայ զայն գրաւած պանդխտի մը մեկուսացած անկիւնը՝ դռնքաց խցկան մը ներքը։ Աւրձանացած կեցայ երկար իրեն պէս, խոկացի, յուզուեցայ, աւազեցի։ Ապա վեր նայեցայ և տեսայ՝ որ արեւն յետին նչոյլները կը հաւաքէր տաճարին գոթական կամարներէն ու մայրը կը մանէր, ինչպէս մտեր էր 1375ին Ռուբինեան գահուն արեւն ալ։ Եւ հեռացայ տխրութեամբ, շարունակելով թափառիլ մօտ Ս. Դիոնիսեայ արքայական պերճ չիրիմներուն մէջ, որոնք կը պատմէին ինձ պէսպէս փառաւոր գահերու մասին՝ որ շողշողեցան և ո՜չ եւս են։

1. Աս՝ 278։ — 2. Դր. 79։ — 3. Աս՝ 297։ — 4. Դր. 115։ — 5. Աս՝ 297-98։ — 6. Դր. 148, 151։ — 7. Նոյն՝ 153-59։

ԺԱ. – Եդեսիոյ տան մէջ. — 1. – Առաջին խաչակրաց առաջնորդներէն մին հանդիսացաւ Բալդուին[1], եղբայր քաջին Գոտփրեդի[2]։ Պատերազմող և իշխանասէր, և բազրատ անուն հայ շողոքորթի մը թելադրութեանց ենթարկուած, մղեց զանազան պատերազմներ՝ իրեն հզօր գահ մը պատրաստելու համար։ Շորթեց զԵդեսիա Յոյներէն, և անոր կոմս անուանուեցաւ, և հետ զհետէ ընդարձակեց իշխանութիւնն՝ օգնութեամբ Ռուբինեան Ա. կոստանդնի։ 1097ին վախճանեցաւ իւր ամուսինը, և յաջորդ տարին պսակուեցաւ նոյն Կոստանդնի թոռան և Ա. Թորոսի դստեր հետ[3], որուն Սեբաստ. Պաւղի կու տայ Արտա[4] անունը, մինչ ուրիշ գրիչներ զայն անանուն թողած են[5]։

Բալդուին 1099ին ընդունեցաւ՝ խաչակրաց ձեռօք Երուսաղեմի գրաւման լուրը, և դիմեց հօն, հարթելով ճանապարհին հանդիպած խոչընդոտները մահմետականաց կողմանէ, և ապա իւր աթոռը դարձաւ։ Չետեւեալ տարին վախճանեցաւ Գոտփրեդոս, և Բալդուին (Ա.) հրաւիրուեցաւ գրաւելու ս. քաղաքին գահը[6]. որով և մերս Արտա կոմսութենէն անցաւ թագաւորութեան, ուր կանխաւ տեսանք զինքը՝ դժբախտութեան մատնուած[7]։

2. – Ցիշեալ առաջին խաչակրաց մասնակցողներէն էր նա և Յոսլէն կորտենացի, ծնունդ տեղւոյն իշխեցող փրանկ ընտանեաց։ Ապա զինակցեցաւ նոյն Բալդուինի, և անոր Երուսաղեմի թագաւոր ընտրութենէն յաջորդեց անոր՝ Եդեսիոյ կոմսութեան մէջ։ Արաբաց դէմ իւր տարած յաղթանակներն իրեն շահեցուցին մեծ տիտղոսը։ Զախողուածոց եւս հանդիպեցաւ, երկու անգամ Թուրքերէն գերի բռնուելով, վերջին անգամ Բալդուինի հետ. և Եդեսիոյ Հայերն եղան՝ յիսուն հոգի, որ վանականի տարազով ու վաճառականութեան պատրուակաւ մօտեցան բերդին՝ ուր բանտուած էր, խաբեցին Թուրքերը, յարձակեցան և ազատեցին իշխանը։ Աւելի ուշ փրծաւ թագաւորն ալ։

Երեք անգամ ամուսնացած կը յիշուի իշխանդ։ Վերջին կինն էր վերոգրեալ Ա. Կոստանդնի դուստրը, անծանօթ մեր մատենագրութեան մէջ, և յիշուած Վիլլերմոսէ առանց անուան, – կոստաւիդիա կրնանք ըսել, – անոր համանուն (Յոսլէն) որդին ծնած նշանակելով՝ «քրոջէն իւր տերութեան մէջ հզօրագոյն մարդուն՝ հայ Լեւոնի[8]», որ էր նոյն Կոստանդնի որդին։ Իշխանն Յոսլէն 1131ին երբ պաշարած էր զՀալէպ, անոր աշտարակներէն մին փլաւ՝ ծանրապէս վիրաւորեց զինքը, և ապա ի գերեզման տարաւ։ Կոստանդնի դուստրն ամոքեց իւր վիշտը, տեսնելով զորդին յաջորդած հօրը, թէպէտ նա իւր երկրորդ ամուսնութենէն

1. Baudouin, — 2. Անտ՝ 382, — 3. Անտ՝ 67, — 4. Arda, — 5. Հմմտ. Ըճտ. 11, — 6. Հմգ. Ե, 864-65, — 7. Անտ. 382–83, — 8. Վխ. 610,

Հայ տիկին Նոր Ջուղայի, ըստ հրատարակութեան գաղիացի ու-
ղեւոր Լբբրտնի, 1704 թուականէն (տես՝ 431):

երկու որդի ունէր արդէն։ Հայուհւոյն ազդեցութիւնն զգալի է այդ յաջողութեան մէջ, և ապացոյց՝ թէ տիկինդ կենդանի էր. – Անփոփոխ դչխոյին պարագայն կը կրկնուէր[1]. – մինչ դեռ դուստրն Ագնէս ժառանգեց Երուսաղեմի դչխոյական գահն Ա. Ամօրկան հետ։

Հօրը պատուոյն հետ անոր քաջութիւնն ալ ստանձնեց կրտսերն Յոսլէն, բայց ոչ և անոր առաքինութիւնը, անձնատուր լինելով պագչոտութեան և արբեցութեան. որով և չկարողացաւ պաշտպանել զԵդեսիա Մուսուլի սուլտանին դէմ, որ զայն պաշարեց ու գրաւեց 1142ին։ Թըշնամեաց ի քաղաքը մտից առաջնորդ էր անոր հայ բնակիչ մը, որոյ պատուոյն վնասած էր իշխանը։ Յաջողեցաւ նա վերագրաւել զԵդեսիա, և դարձեալ կորոյս 1148ին, ինքն ալ գերի ընկնելով, և յետ երկու տարուոյ Հալեպի մէջ մեռնելով թշուառաբար[2]։ Որդւոյն այս ամէն արկածից ականատե՞ս էր արդեօք մայրը, չենք գիտեր։

Ժ-Բ. – Բիբլոսի տան մէջ. – Հինգերորդ խաչակրութեան (1217ին) քաջամարտիկներէն մին էր Բերտրանդ, որդի Հուգոնի, և կոմս հին Բիբլոսի կամ միջնադարեան Գիբելետի՝[3] Փիւնիկէի մէջ, որ 1109 թուին գրաւուեցաւ ու դարձաւ առանձին պարոնութիւն մը։ Յիշեալդ Բերտրանդ ժամանակ մը նա և Տրիպոլսի կոմսութեան վարիչ կարգուեցաւ, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ համարին մէջ. և այս է մեր բոլոր գիտցածն իր մասին։ Դիւկանգ անոր ամուսին կը նշանակէ զԴոլետ[4], զոր «Անդրծովեան տոհմերն» Ածոյշ[5] կ'անուանէ, և եղբօրդուստր կամ քեռադուստր (niesse) Լեւոնի Հայոց արքայի, ինչ որ Դիւկանգ կ'ուզէ երկրորդ իմաստով հասկանալ[6]։ Իսկ Հ. Ալիշան կը վերածէ զԴոլետ ու կը կոչէ «Տալիբա դ. Ստեփանէի[7]», որով նոյնպէս քոյր մեծին Լեւոնի։ Սակայն մեր մատենագրութեան մէջ անծանօթ է և շատ դժուարին արքայիդ քոյր՝[8] որով և քեռադուստր ունենալը։ Եւ ինչո՞ւ չլինի անոր եղբօր «դստերաց» մին, – յոգնակիդ Վահրամին է[9], – ինչպէս նշանակեցինք կանխաւ[10]։ Մայր եղաւ Հիւգոնի[11], և իր կենսագրութիւնն աղքատ է մեզի ամուսնոյն պէս։

Ժ-Դ. – Անտիոքայ տան մէջ. – Քաղաքս 1098ին խաչակրաց ձեռամբ ազատելով Սելճիւկեանց լծէն, կազմեց առանձին իշխանութիւն մ'իւր նահանգով հանդերձ, և տրուեցաւ Տարենտոնի նորմանդ իշխանին Բոհեմոնդի և սերնդոց ի ժառանգութիւն։ Աշխարհագրօրէն Կիլիկիոյ աւելի

1. Ասա՝ 378. — 2. Վրդ. 437, 443 եւն. Կաթ. 408, 409 եւն. Ընտ. 297–99. — 3. Biblos, Biblium կամ Gibelet. — 4. Dolet. — 5. Douce. — 6. Ընտ. 323, 487. — 7. Մխ. 371. — 8. Հմմտ. ասա՝ 95. — 9. Վրդ. 212. ասա՝ 96. — 10. Ասա՝ 68. — 11. Տոմար, 465.

մերձաւոր էր Անտիոք. այս պատճառաւ Հայոց աւելի օգտակար ու բաղձալի էր խնամեկան կապեր ունենալ անոր հետ։

1. – Նախ մեծն Լեւոն իրեն կնութեան առաւ Գ. Բոհեմոնդի աներորդւոյն դուստրը Զապլուռն[1]։ Ապա ձերբակալեց ու բանտեց նոյն իշխանը, որ կը մախաղ իւր սահմանաց մէջ անոր կատարած տիրապետութեանց դէմ, զայն բռնելով իւր դէմ լարած թակարդին մէջ։ Ցետոյ հաշտուեցան, դաշնադրուեցան. և վաղահաս մահուամբ իւր եղբօրդտեր Ալիծի ամուսնոյն՝ Հեթմոյ[2], զայն հարենացուց նոյն իշխանի երէց որդւոյն Ռայմոնդի[3]։ Սա 1187ին Երուսաղեմի թագաւորին օգնութեան գնացած էր Սարակինոսաց դէմ, պատերազմը ձախողած, և ինք խոյս տուած[4]։ Ապա հօրը ժերութեան պատճառաւ վարիչ էր եղած Անտիոքայ[5]։ Իւր այդ պատուոյն մէջ էր՝ երբ 1194ին ամուսնացաւ իւր հօր թակարդած Ռուբինի[6] դստեր հետ[7]։ Իսկ 1199ին կը վախճանի խելագարութեամբ՝ ըստ հրատարակչին Հերակլի պատմութեան[8], և նախ քան զՀայրը։

Ցետ այդ կարճատեւ ամուսնութեան երկրորդ անգամ այրի եղած դժբախտ Ալիծ՝ իբր 17 տարեկան, իւր յոյն հաստատեց նորածին մանկան Ռուբէն–Ռայմոնդի վրայ, որուն անկ էր Անտիոքայ իշխանութիւնն ըստ դաշանց։ Ակնարայրը Լեւոնի դարձուց զԱլիծ՝ զաւակին հետ. իսկ մանկան հօրեղբայրը Բոհեմոնդ օգտուելով հօրը ժերութենէն, փորձեց յափշտակել Ռուբինի իրաւունքը, որուն պաշտպան կանգնեցաւ Կիլիկիոյ գահակալը, պատերազմով հալածեց յափշտակիչը, և զքաղաքն յանձնեց եղբօր դստեր[9]։ Աւոր կ'ակնարկէ Ռուբինեանց պատմութիւնն ալ, երբ կ'ըսէ՝ թէ Լեւոն «առեալ զԱնտիոք՝ ետ նմա (Ալիծի) և որդւոյ իւրոյ[10]»։ Հօդ հայուհին խակապէս տիկին ու վարիչ եղաւ նոյն իշխանութեան՝ իբր խնամակալ մանկան։ Բայց Հայոց անժառանգ արքայն աւելի քան Անտիոքայ՝ իւր գահուն կամեցաւ եղբօրը գեղեցիկ թոռը. և Ալիծ ուրախութիւնն ունեցաւ զայն Հայաստանի թագով կանխաւ պսակուած անգամ տեսնելու, ինչ որ սակայն բախտին բերմամբ ձախողեցաւ[11]։ Աւոր փոխարէն՝ երկրորդ անգամ համբուրեց որդւոյն ճակատն 1216ին, բոլորուած՝ Լեւոնի հրամանաւ՝ Անտիոքայ իշխանական պսակով[12]։

Ալիծ, որ իւր կրկնակ ամուսնութեամբ ծառայեց հօրեղբօր քաղաքական շահերուն, ստիպուեցաւ երրորդ մ'ալ կնքել՝ խնդրով և ի նպաստ որդւոյն, Կոռիկոսի տիրոջ վահրամ մարաջախտին հետ, – որոյ հօր ազ-

1. Աստ՝ 48։ — 2. Աստ՝ 62։ — 3. Հրկ. 212, 228–29. Եռն. 320–21. Պտմ. Ոխ. 209։ — 4. Հրկ. 46, 64–5։ — 5. Նոյն՝ 207 եւն։ — 6. Աստ՝ 295։ — 7. Սխ. 441։ — 8. Հրկ. 46, ծն։ — 9. Նոյն՝ 313 եւն. Եռն. 321–22։ — 10. Պտմ. Ոխ. 220։ — 11. Աստ՝ 285։ — 12. Տրգ. Կխ. 306–8։

գութիւնն անծանօթ է[1]. – և որ առնլու համար Ռուբենի մայրը, արձակեց «զօրինօք ամուսինն իւր[2]» և դարձուց անոր եղբօր Լեւոնի, որ էր տէր Բերդկան։ Ցետոյ (1220ին) Ռուբէն ու Վահրամ միաբանած, և իրենց հետ խառնելով Տարսոնէն ուրիշ իշխաններ ալ, փորձեցին «արտաքս ընկենուլ զՋապէլ, զուստր թագաւորին Լեւոնի», որ տարիէ մ'ի վեր գրաւած էր հայրենի գահը, և տիրել Կիլիկիոյ։ Բայց թագուհւոյն ապագայ սկեսրայրը Կոստանդին պայլ ջաղջախեց զանոնք, և գնացին ամրացան Տարսոնի մէջ։ Հասաւ կորովի խնամակալը, բռնեց դաւադրեալներն ու բանտեց, ուր սպաւած իրենց երազներէն՝ մեռան[3], (Ռուբէն 1222ին)։ Արդեօք կամակից էր Ալիծ իւր հօրեղբօր դառեր դէմ լարուած այդ դաւին, չենք գիտեր. մինչ ատոյգ է՝ որ իւր երրորդ ամուսնութիւնն իրեն համար աղբիւր եղաւ կրկին ձանրագոյն կսկիծներու, կորսնցնելով միանգամայն զաւակն ու նոր ամուսինը, և իւր դեռ առոյգ հասակը դատապարտելով յաւերժ այրութեան։

Այդ պատահարներու մէջ Ալիծի դերը սոսկ կրաւորական համարելու չենք, այլ և ներգործական՝ ինչպէս Անտիոքայ վարչութեան մէջ։ Խոթագէտ ու գործօն Ռուբինեանց ճետ էր նա, և իւր ճարտարութիւնն ի հանդէս կը բերէ հետեւեալ պարագային մէջ եւս։ Իւր մայրը Ջապել՝ անզաւակ եղբօրէն ժառանգած էր Տորոն բերդը, որուն տիրացաւ Ալաէտինի։ Եւ երբ աւելի քան քառասուն տարի վերջ (1229ին) քրիստոնեայք ազատեցին զայն գաշամբ, և Տեւտոնեան ասպետները գրաւել կ'ուզէին, Ալիծ պահանջող կանգնեցաւ. և թէպէտ միայնակ մնացած, բողոքեց Երուսաղեմի բարձրագոյն ատեանին, ուր Բ Փրեդերիկի պայլն՝ իբրեւ փոխանորդ կայսեր՝ ասպետաց կողմը բռնեց։ Հայուհին գիտցաւ խաղալ անոր հետ ալ, Տորոնի վիճակին ճորտերն ապստամբեցնելով կայսեր դէմ, որ այդպէս ակամայ համոզուեցաւ՝ թէ տիկինն իրաւունք ուներ, և անոր դարձուց դղեակը[5]։ Անտիոքայ իշխանուհւոյդ վերջին ու կարեւոր գործն եղաւ Երուսաղեմի հիւանդանոցին նպաստը՝ զոր տեսանք[6]։

2. – Նոյն Անտիոքայ Բոհեմոնդ Ե իշխանի որդին էր հայրանունն Բոհեմոնդ Զ, որ 1251ին դեռ պատանի, յաջորդեց հանգուցեալ Ծնողին՝ մայրական խնամակալութեան ներքեւ, իբրեւ իշխան նոյն քաղաքին և կոմս Տրիպոլսի։ Հետեւեալ տարին ասպետական ասոխճանն ընդունեցաւ Գաղիոյ ս. Լուդովիկ արքայէն[7]։ Իսկ 1254ին ամուսնացաւ մեր Ա. Հեթմոյ դստեր Սպիլի հետ[8], ինչպէս կը յիշէ ու կը կոչէ զտիկինդ Ռու-

1. Սխ. 334։ — 2. Աստ՝ 55։ — 3. Պտմ. Ոպ. 209–10. — 4. Աստ՝ 68։ — 5. Սխ. 524։ — 6. Աստ՝ 208։ — 7. Հրկ. 440։ — 8. Նոյն՝ 442. Տրգ. Կիւ. 323. Ժմ. Օշճ, 98։

բինեանց տեղեկատուն ալ[1]. և որ ամուսնոյն պարգեւեց զԲոհեմոնդ Է[2], և երեք ալ դուստր. Զապել՝ մեռեալ ամուրի. Լուկիա՝ ամուսին Ներիոյի տուսեցւոյ՝ ծովակալին Սիկիլիոյ. Մարիամ՝ կին Նիկոլի, պարոնին Ս. Ոմերի, որոնք անզաւակ մնացին[3]:

1256ին՝ Սպիւի եղբօր ձիաւորութեան առթիւ՝ հայրն Հեթում «կոչեաց զիեսան իւր զՊեմոնդ բրինձն Անտիոքայ և կոմս Տրապոլսոյ, գալ առ ինքն հանդերձ կենակցաւն իւրով»: Հանդէսը կատարուեցաւ Նոյեմբերի 15ին Մսիսի մէջ, «և ուրախացաւ թագաւորն ուրախութիւն մեծ՝ հանդերձ հարբն իւրով և ամենայն զարմիւքն և ժողովն որ եկեալ էին[4]»: Յետ երեք տարւոյ՝ Բոհեմոնդի և անոր իշխանաց մէջ գժտութիւն ծագեցաւ, և անոնք երկու հարիւր հոգւով գնաց ի Տրիպոլիս, հաշտեցուց ու դարձաւ[5]: Իսկ տիկնոջ եղբայրը Լեւոն 1263ին կը գովէ զայն իբրեւ «զնմանութիւն ծնողին (Զապելի) բերելով յինքեան՝ գաստուածասէր բրընձէան Զապիլ՝ որդւովք իւրովք[6]»: Ընդ հակառակն ուշագրաւ ոչ ինչ ունի կեանքն ամուսնոյն, որ 1268ին կորոյս զԱնտիոք՝ Եգիպտոսի փնտուխտաւր (կամ Բիբարս Ա.) սուլտանին ձեռամբ, ամփոփուեցաւ Տրիպոլսի մէջ, և մեռաւ 1274 թուին[7], այն է իրենց ամուսնութենէն քսանեւչորս տարի վերջ:

Սպիւ այրի մնացած, առաջին գործն եղաւ զաւակն յղել եղբօրը Լեւոնի, որ արդէն կը գրաւէր հայրենի գահը, և ապետ ընել տուաւ և զայն տակաւին անչափահաս կամ անբաւական գտնելով՝ վարչութեան ղեկը ձեռք առնու, հարկադրուեցաւ ինք բռնել զայն, իրեն օգնական կոչելով Տօրտոսի եպիսկոպոսը Բարթողոմէոս[8], որոյ դէմ սակայն մեծ դժգոհութիւն ունէին ապետները: Յետ ժամանակի մը մեկնեցաւ եպիսկոպոսը, և Սպիւ միայնակ վարեց իշխանութիւնը: 1287 թուականն իւր սրտին նոր ու ծանր հարուած մը տուաւ, կորզելով գրկէն իւր ժառանգը: Բայց Հեթմոյ գաւեր համար չէր լքումը. պարտականութեան զգացումն ամրացուց անոր սիրտը. սթափեցաւ, վեր կանգնեցաւ ու վերստին մխրճեցաւ վարչութեան մէջ:

Ըստ տեղական սովորութեան՝ երիտասարդ Բոհեմոնդի մահուամբ իւր երէց քրոջ Լուկիայի կամ Լուկիանայի կը վիճակէր իշխանութիւնը, ոչ իրենց մօր: Բայց Տրիպոլսեցիք նախամեծար համարեցան ու խնդրեցին տիկնոջ առաջնորդութիւնը՝ քան անոր դստեր, որ հեռաւոր և անծանօթ էր իրենց: Մերժեցին հնազանդիլ վերջնոյդ կարգած փոխանորդին՝ բերտրանդի և Հայոց փեսային[9], և հնազանդութիւն խոստացան

1. Պամ. Ոչ. 211. — 2. Հրկ. 446. — 3. Ըմտ. 166. — 4. Տրգ. Կիլ. 325. — 5. Տրգ. Կիլ. 329. — 6. Հ. Ա. յբ. — 7. Հրկ. 446. — 8. Նոյն՝ 466. — 9. Ասո՝ 401.

Սպիւռ, որ յանձն առաւ յարգել անոնց քաղաքապետական կազմը։ Այս ներքին պայքարներէն օգտուելով Եգիպտոսի Քեղաւուն սուլտանը, եկաւ պաշարեց ու գրաւեց զԱւոդիկէ՝ որ Անտիոքի (յետ որոյ Տրիպոլսի) իշխանութեան կը պատկաներ Լուկիա չզգաստացաւ, և յաջորդ տարին անձամբ եկաւ յԱկռով՝[1] օգնութիւն հասցնելու Տրիպոլսեցւոց՝ որ նոյնպէս պաշարուած էին, և առնական կորովով ձեռք առաւ այդ գործին առաջնորդութիւնը, արտապնդելով ու զօրացնելով մարտնչողաց բազուկը։ Բայց իւր և եւրոպացւոց միացեալ դիմադրութիւնը չբաւեց Եգիպտացւոց մեծագոյն զօրութեան դէմ, որոնք գրաւեցին քաղաքը (26 ապր. 1289), և անտիոքեան նախկին իշխանութենէն Սպիւռի ձեռքը մնաց Բիբլոս միայն[2]։ Իսկ ասպետները ժժգոհ տիկնոջ վարչութենէն, պատճառեցին իւր սուգը, և խնդրեցին ուրիշի յանձնել պաշտօնը։ Նա գաղտնաբար գրեց Բարթողոմէոսի՝ դառնալ գալ վերստին. ասպետները բռնեցին թուղթը, և բողոքեցին իշխանուհւոյն։ Ապա խորհուրդ կազմեցին և իրենք առին կառավարութիւնը[3], վերջ դնելով մօր ու դստեր մրցակցութեան։ Ուրիշ տեղեկութիւն չունինք տիկնոջ մասին, որոյ որդին Անտիոքայ տերութեան վերջին իշխանն եղաւ, և ինք՝ վերջին իշխանուհին. իսկ իւր այրէն նուն Մարգարիտ անցաւ ի Գաղիա[4]։

ԺԴ. – Մարակլէայի տան մէջ. – Անտիոքայ քաղաքին՝ բայց ոչ իշխանական տոհմին հետ՝ կապած է իւր անունը նա և Ակռայ, դուստր սիր Պաղտին սպարապետին ու Շուշանայ[5], որուն կը հանդիպինք 1221ի յիշատակագրի մը քով. «տիկինն Ակռայ զփոխեալն առ Քրիստոս», և անոր հետ որդին՝ «զսիր Մանուէլ զգունդստապլ Աստուծոյ քաղաքին Անտիոքայ[6]». ուստի յայտնի է՝ որ տիկինդ հարենացած էր օտարի։ «Անգրծովեան ընտանեաց» մէջ կը յիշուի Ռինալդ բաւլացի[7] ազնուականը, որ Սիբիոյ Մարակլէա աւանին տիրոջ տիտղոսը կը կրէր, լինելով խնամակալ նոյն իշխանութեան տհաս ժառանգին Մեյլուրի. և որ տէր ալ կը մնայ անոր, յայտնի չէ ինչպէս, որով 1241ին նոյն աւատը կ'ընծայէ Անտիոքի Բոհեմոնդ Ե իշխանին, անշուշտ իրեն մեծագոյն չահեր ապահովելու նպատակաւ։ Իրեն ամուսին կը նշանակուի հօն Ակաս[8], ոչ սովորական անուն մը մեր կամ օտարաց քով, զոր ես նոյն անձը կը համարիմ մեր սխալագիր կամ սխալաձայն Ակռայի հետ։

Ակներեւ է հօղ Ռինալդի և որդւոյն Մանուելի փարուելն Անտիոքի իշխանութեան, որոյ ապարապետութեան հասած էր որդին. և ինք հայրն

1. Աստ՝ 385. — 2. Մաս. ս, 482–84. աստ՝ 401. — 3. Պտմ. Խլկ. Հայկականք, բ, 780, 800. — 4. Հրկ. 466, ծն. i. — 5. Աստ՝ 193. — 6. Հէք. յյտ. — 7. Renaud Barlais. — 8. Ըճտ. 518. Agasse, հասարակ խնամօտով՝ անծեղ կը նշանակէ.

ի նշան երախտագիտութեան՝ նոյն քաղաքին հետ կը կապէր Մարակլէայի բախտը, երբ հայ կենակիցը քան տարիէ ի վեր արդէն վախճանած էր։ Բաւլացի տոհմին մէջ Դիւկանգ չէ յիշած ոչ տիկնոջդ ազգը, և ոչ որդին, զորս մեք գիտենք հայ յիշատակագրէն, որ կը լուսաւորէ այս պատմական կէտը։

Ժե։ – Յոպպէի տան մէջ։ – Նշանաւոր էր միջին դարուն Իբլիճնացւոց տոհմը, որ խնամութեան կապեր ալ ունեցաւ Երուսաղեմի (ապա Կիպրոսի) թագաւորութեան հետ։ Անոնք այդ կղզւոյն և Սիրիոյ մէջ ԺԳ դարուն մեծ ազդեցութիւն ունեցան՝ աւելի քան թագաւորները, իշխելով զանազան քաղաքաց մէջ, ինչպէս Յոպպէ, Սիդոն, Բերութ, Ասքիւր և այլն։ Եւ յաճախ պայլեր կամ վարիչներ տուին Երուսաղեմի և աւելի Կիպրոսի, որոյ տկար պետութեան նեցուկներն հանդիսացան՝ անհատից և արեւմտեան քրիստոնէից ապաստնալեաց դէմ։

Բալիան գալիացի, եղբայր Կառնուլոնի[1] Գուլիելմ կոմսին, միւս ասպետաց հետ գնացած էր Երուսաղէմ. և տեսր քաղաքին թագաւորը Փուկ՝[2] Ռամլայի քով, ընդ մէջ Յոպպէի և Ասկաղոնի, կառոյց Իբլին ամրոցը, կասեցնելու համար Ասկաղոնացւոց արշաւանքը, և այդ նպատակաւ գայն յանձնեց Բալիանի և իր սերնդոց, որ կոչուեցան նոյն բերդին անուամբ[3]։ Հայկականն Կիլիկիա և Իբլինացիք շատ մտերմութեամբ կը նայէին իրարու, և զանազան խնամութիւնք ալ կնքուեցան իրենց միջեւ, անոնց իշխած գրեթէ բոլոր քաղաքաց հարաններ երթալով մեր ազգէն, որոց միոյն բարի համբաւը դուռ կը բանար միւսերուն։

Հայոց առաջին փեսայն եղաւ Յոհան, որդի Կիպրոսի պայլին Փիլիպպոսի, որ թոռն էր յիշեալ Բալիանի։ Իւր հայրը վախճանեցաւ 1228ին, իրեն թողլով Իբլինի իշխանութիւնը։ Գերմանիոյ կայսրը Փրեդերիկ Բ՝ 1231ին իւր Հռ. Փիլանգիերի սպարապետին առաջնորդութեամբ տորմիղ ու զօրք յղեց և յանկարծ գրաւեց զԲերութ։ Անոր տէրն Յոհան, հօրեղբայր մեր փեսայացուին, վազեց ի Կիպրոս, Ս. Հենրիկէն՝[4] օգնութիւն խնդրելց, առաւ նաւեր ու զօրք և մեկնեցաւ (1232ին)։ Տիւրոսէն անցնելու ժամանակ հարուած մը տուաւ Վենզոբարդացւոց՝ որ գարանած էին իւր դէմ. հասաւ պաշարեց իւր քաղաքը, և յաջողեցաւ ազատել։ Վենզոբարդացիք գիշերային յարձակեցան Տիւրոսէն, Յոհաննու գինակիցները խուճապի մատնեցին Կաստել Իմբերտի մէջ, և խոցեցին անոր երեք զաւակները՝ որ քաջաբար կռուեցան։ Շօն մեր փեսայացուն, դեռ շատ մատաղ, այնպիսի քաջութիւններ գործեց, որ «յետոյ իւր կենաց մէջ զովուեցաւ միշտ», կ'ըսէ Բռւստրոն։

1. Chartres։ — 2. Fouques, թգ. 1131–44։ — 3. Տ*ումբ*, 448։ — 4. Ա*մա*՝ 387։

Պատերազմը չարունակուեցաւ և Հենրիկ արքայ կարօտացաւ դրամի. երիտասարդն Յոհան վաճառեց Ակռովի մէջ ունեցած մեծ կալուածը, և դրամը փոխ տուաւ թագաւորին[1]: Իսկ 1249ին գնաց մասնակցելու ս. Լուդուիկի կազմած խաչակրութեան: Մասուրի ձախողուածէն գերի բռնուած նոյն արքային հետ, միասին ալ ազատեցաւ, և խորհուրդ տուաւ՝ որ խաչակիրք չթողուն գերուսաղէմ: Իբր 1251ին կոմս անուանեցաւ Յոպպէի և Ասկաղոնի: 1254ին պայլ կարգուեցաւ Երուսաղեմի թագաւորութեան, զոր յետ երկու տարուոյ յանձնեց իւր համանուն հօրեղբօրորդուոյն: Իսկ 1256ի պայմանագրութեան մը մէջ կը կոչուի «տէր Ռամլայի»:

Ֆաղաքականէն աւելի մեծ է իւր գրական համբաւը: Ցետ պատերազմաց դադարման՝ անձնատուր եղաւ «անդրծովեան» օրինաց քննութեան: Լայն ու խորաթափանց միտք մը, և վիճելու յոյժ ճարտար, անդրծովու նշանաւորագոյն օրենագէտն հանդիսացաւ: Այդ շրջանին յօրինեց Երուսաղեմի անսիզքը, որ յետ իւր մահուան ալ ճնաց նոյն թագաւորութեան օրինագիրքը[2]: Թողուց նա և Կոնրադի օրով ս. քաղաքին մէջ պատահած շփոթութեանց պատմութիւնը:

Չենք գիտեր՝ թէ ե՞րբ կատարուեցաւ իւր ամուսնութիւնը մեր կոստանդին պայլի դստեր՝ և Հեթում Ա. արքայի քրոջ՝ Մարիամու հետ[3], ինչպէս կ'աւանդէ Թադէոս վարդապետ[4], որուն և մերձաւոր ազգական կը թուի: Այս հաշուով՝ Յոհան քեռեկալ կը դառնայ իւր տիրոջ Հենրիկ արքային, որ փեսայացած էր Մարեմայ քրոջ Թեֆանոյի[5]: Իշխանս օրինագրոց մէջ կը պատմէ Հայոց նոյն պայլին կամ աներոջն իւր խորհրդոյն դիմելը՝ ժառանգական խնդրոյ մը կարգադրութեան համար[6]. բայց առանց ակնարկելու ազգականութեան, թէպէտ լռութիւնդ չի հերքեր՝ թէ արդէն կար: Մեր յիշատակարանաց մէջ Մարիամ կոչուած է միշտ Յոպպէի կոմսուհւոյ տիտղոսով, ուստի կարելի է հետեւցնել՝ թէ հօն իսկ հարս գնաց, որով և 1251էն կամ Յոհաննու կոմսութենէն յետոյ: 1256ին կը դառնայ մասնակցելու իւր եղբօրորդւոյն՝ Լեւոն գահաժառանգի ձիաւորութեան հանդիսին՝ զոր տեսանք կանխաւ[7], և որուն հրաւիրած էր Հեթում «նա և զգունթէս ձաֆուն[8]», որ է Յոպպէի կոմսուհին:

1262ին վերատին կը տեսնենք զինքն ի Կիլիկիա, որ սակաւ եղբայրն Յովհաննէս արքեպ. կը յիշէ զինքը, «բարեաէրն կալամաւի գունդէս ձաֆուն, որ զմագաղաթ ճառիս չնորհեաց, կ'ըսէ, կրաերիս իւր[9]»: Ոչ

1. Բուս. 81–89, 92. — 2. Հրկ. 203, 305 եւն. Պատմ. գրկ. Իա, 447–50. — 3. Ասա՝ 69. — 4. Սխա. 75. — 5. Ասա՝ 387. — 6. Պատմ. խլկ. Օրինգք, ա, 220. — 7. Ասա՝ 404. — 8. Տրգ. կխլ. 325. — 9. Հտգ. յլա.

առաջնոյն պէս ուրախ, այլ տխուր դարձ մ'էր այդ, ինչպէս կը գրէ Կիլիկեան տարեգիրքը՝ թէ «Կեռամատի... տրտմութեան ազգաւ եկեալ էր առ հայրն իւր Կոստանդին»։ Տրտմութեանդ պատճառ լինելու են քաղաքական տագնապները, որոց այդ ժամանակ ենթարկուած էր Կիլիկիա՝ խարաման սուլտանին երեսէն, և որոց մասին կը խօսի նոյն Տարեգիրքը[1]։ Անձնք բերին ուրեմն Յոպպէի տիկինը՝ մասնակցելու իր ընտանեաց ցաւերուն, և գոգցես փակելու համար նախ աչքերը ծերացած ծնողին, որ հանգեաւ հետագայ փետրուարին, և ապա իրենները. զի «հասեալ նմա օր մահուն՝ վախճանեցաւ ի բերդն Լամբրուն», որ այդ Թուականին արդէն ելած էր իւր բնիկ տերանց ձեռքէն[2], «և թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Սկեւռայն[3]», մինչ իւր ամուսինը կը կնքէր մահկանացուն յետ երեք տարւոյ (1266ին)։

Մայր եղաւ հինգ զաւակաց[4], որոց երէցը Գուիդոն յաջորդեց հօրը. իսկ միւսերն յարած կը Թուին իրենց մայրենի տոհմին, որով Յովհաննէս արք. 1266ին կը խնդրէ յիշել նոյն (վախճանեալ) կոմսուհին և զաւակներէն երկուքը Մարեմ ու Ֆիլիպ[5]։ Միւս դուստրը Մարգարիտ՝ մայրապետ տեսանք Կիպրոսի կուսանոցին[6]. և ասոնց եղբօր Հեթմոյ որդին Ռեմոնդ՝ սենեսկալ կը յիշուի Հայոց[7], հանին պատկանած ազգին։

Ժ.Զ. – Սիդոնի տան մէջ. – Իբլինացւոց իշխած վայրերէն մին էր նա և հինն Սիդոն (ապա Սայիտ) քաղաքը Սիրիոյ մէջ, որոյ առաջին տէրն եղաւ Բալիան, վերոյիշեալ Յոհաննու հօրեղբօրորդին, և անոր յաջորդից զաւակն Յուլիան։ Սա դեռ պատանի, 1252ին ամուսնացաւ յիշեալ Մարիամու եղբօր՝ Հեթում Ա. արքայի դստեր Ֆիլիպայ հետ, որ ըստ Հ. Ալիշանի հպիւ տասնուչորս տարեկան էր[8]։ Այս ամուսնութեան կը վկայէ Ռուբինեանց տեղեկատուն՝ թէ «Ֆիմին եղեւ կին Ճուլիան Սայիտոյ տիրոջն[9]»։ Մինչեւ մեզ հասած է այդ խնամութեան դաշնագիրը, կնքով ու ձեռագրով հարսին հօր, որ անոր օժիտ կը սահմանէ 25,000 տառակինեան բիզանդ ոսկի, հատուցանելի մեծ մասամբ դրամով և մաս մ'ալ գոհարեղէն և այլ գարդերով[10]։

Ֆիմի հարսնութեան կ'երթար՝ արտին մէջ տանելով տուգն իւր ցանկալի մօր Ջապելի, վախճանած հպիւ քանի մ'ամիս յառաջ. տուգ՝ որ նախատան պիտի լինէր հետագայ ցաւերու։ Սիդոնի պաշտպան ու խնամարկու էին Գաղիոյ ս. Լուդովիկ թագաւորն ու մերս Հեթում։ Սակայն Հալպայ նախանձոտ սուլտանը՝ Մելիք էլ Նասր Ցուսուֆ՝ ատելի յան-

1. Տրգ. կիլ. 336-42. — 2. Աստ՝ 66. — 3. Տրգ. կիլ. 344. — 4. Սխ. 102. — 5. Հտգ. յյտ. — 6. Աստ՝ 393. — 7. Սխ. 102, 132. — 8. Ցլկ. ը, 470. — 9. Պտմ. Ոթ. 211. Նոյնպէս ժմ. Օշկի, 98. Տոնմգ. 445. — 10. Պաւ. ա, 134.

դուգն ու ներկայ, Ֆիմեայ ամուսնութեան յաջորդ տարին եկաւ պաշարեց քաղաքը, առաւ, աւերեց, կոտորեց ու գերեց։ Հասաւ Փրանկաց սուրը արքային, բայց անագան. չինեց քաղաքին աւերածները, և սիպառեցաւ մեկնիլ իւր երկիրը։

Յաջորդեց անդորրութեան շրջան մը, յորում Ֆիմի կեանք տուաւ ու նախնական կրթութիւնն երեք զաւակաց։ 1256ին զինքն ալ ամուսնոյն հետ ներկայ կը տեսնենք Մախի մէջ՝ հօրն հրաւիրանաւ՝ եղբօր հանդիսին[1]։ Այս եկաւ թաթարական տիրապետութիւնը, որ հաշտութեամբ ակաւ քրիստոնէից հետ. սակայն սիդոնացի ասպետաց անխոհեմ վարմունք մ՚անոնց դէմ՝ կայծ տուաւ նոր հրդեհի մը. և Ֆիլիբուզա զօրավարն յարձակեցաւ և երկրորդ անգամ աւերեց զՍիդոն, որոյ ծովեզերեայ անառիկ բերդն անգամ մ՚ալ ապաւէն ընծայեց Ցուլիանի և ընտանեաց զոզոհար սրտերուն։ Երիտասարդ իշխանը տեսաւ՝ որ այդ քաղաքը պահպանելն իւր կարողութենէն վեր էր. և նորանոր փորձանքներէ ազատելու համար՝ իւր տերութիւնը վաճառեց Տաճարական ասպետաց, ինչպէս կը գրէ Կիլիկիոյ տարեգիրքը. «որ և յետոյ կորոյս զՍայիտէ՝ խաղով ի Ֆռւս. զոր և գնեցին խաչազգեստքն Դամիլցիք[2]»։ Այս վաճառումը, որ եղաւ 1260ին, մեծ հակառակութիւն յառաջ բերաւ Ֆիմեայ հօր Հեթմոյ և նոյն ասպետաց միջեւ[3]։ Ցուլիանի տունն այսպէս քանդուած, և Տաճարականաց հետ ինքն ալ անչուշտ չահած աներոջ բարկութիւնը, որ դիւրաւ չէր ներեր, իրեն ուրիշ ապաւէն չէր մնար՝ բայց եթէ նոյն ասպետաց քով, որոց ընկերութեան մէջ մտաւ։ Այսով ալ անբաւական, ուզեց իւր միխիթարութիւնն որոնել մենաստանի մ՚առանձնութեան մէջ, և մտաւ Երրորդութեան կարգը, ուր և վախճանեցաւ 1275ին ի Տրիպոլիս[4]։

Սիդոնի կորստեամբ՝ գործնականապէս վերջացած էր Ֆիմեայ տիկնութիւնն ալ։ Եւ փոխանակ հետեւելու դասալիք և անտուն ամուսնոյն, զաւակներով դարձաւ հայրենի յարկը, ինչպէս կը յիշատակագրէ իւր հարազատը Լեւոն՝ 1263ին՝ այսպէս. «Այսուամբաւեր և բարեփառ կայսերազին Ֆիլիպպոսդ՝ աստուածապահ քաղաքին Սահոյ տամ[5] Ֆիմի, դուստր բարեպաշտ թագաւորին Հեթմոյ, յաղագս աստուածային պատերազմացն եկն յաշխարհս կիլիկեցւոց առ հայրն իւր և աստուածասէր եղբարքն պր. Լեւոն և պր. Թորոս, ուստերովք իւրովք և դստերովք»։ Եւ կը մաղթէ գթածաբար՝ որ Աստուած «ըստ մարմնոյ եկեալ փորձութիւնն և զտրտմութիւնն ի բարին և յուրախութիւն աւարտեսցէ[6]»։ Իւր զաւակները ձեռացին ի Հայս, զորս իրենց քեռին Յովհաննէս արք.

1. Տրփ. կիւ. 325. աստ՝ 404. — 2. Տրփ. կիւ. 321. — 3. Հրկ. 445. — 4. Նոյն՝ 467. աստ՝ 172. — 5. Տես բառգ աստ՝ 122. — 6. Հէք. յշտ.

կը խնդրէ յիշել. «զՊալիան և զՃուան և զհեզանազն Մարկրուն[1]», որոց միջինը վախճանեցաւ ջրայեղց, բազմապատկելով զգայուն մօր կըսկիծը. իսկ միւսերն ամուսնացան. Պալիան՝ Բիբլոսի[2] տիրոջ Մարիամ դստեր հետ, որ քոյր կը թուի նոյն քաղաքի պարոնին Գուիդոնի. և Մարկրուն՝ այս վերջնոյս հետ[3]: Իսկ իրենց մօր այնու հետեւ վարած բարեպաշտ ու բարեգործ կենցաղը ծանօթ է մեզ[4]. ինչպէս և միջնորդութիւնն ի նպաստ կիպրացի աքսորականաց ի Կիլիկիա[5]. տեսնելով իր կորուսեալ քաղաքին վերջին անկումն ալ Եգիպտացւոց ձեռքը[6]:

Ժէ. – Բերութի տան մէջ. — 1. – Նոյն Ֆիմեայ քոյրը Մարիամ ալ հարանացաւ Իբլինացւոց, ինչպէս կը գրէ Ռուբինեանց տեղեկատուն՝ թէ «Մարիայն եղեւ կին Կի տը Պլնին[7]», որ է Գուիդոն Իբլինացի, թոռն Ցոպպէի մեզ ծանօթ տիրոջ Ցոհաննու[8] համանուն հօրեղբօր՝ զոր տեսանք վերեւ, և որ առաջին տէրն եղաւ Բերութի, ուր հաւանօրէն կը նստէր թոռն ալ: Այս ամուսնութիւնը կը հաստատէ նա և «Անգըծովեան տոհմերը», կրկնելով ապա՝ թէ «Գուիդոն, որդի Բալդուինի Իբլինացւոյ՝ սենեսկալին Կիպրոսի, ամուսնացաւ Հայաստանի Հեթում արքայի դստեր Մարիամու հետ», որ եղբօրորդի կը լինի Կիպրոսի գըշխոյին Թեֆանոյի[9], որով և Գուիդոն խնամի նոյն արքունեաց: Ունեցան երկու զաւակներ՝ Թորոս ու Ջապել[10]: Բաց աստի մեր այդ փեսային կենաց ու պաշտաման մասին տեղեկութիւնք կը պակսին: Իսկ Մարիամ 1263ին պարզապէս յիշուած է Լեւոն եղբօրէն. «զկրսեր քոյրն իմ զՄարիամ[11]», որոյ մասին նոյնպէս համր է պատմութիւնը:

2. – Իրենց յիշեալ որդին Թորոս իւր կարգին պսակուեցաւ ուրիշ հայուհւոյ մը, Սարվանդիքարի տիրոջ՝ Հեթմեան Օշնի դստեր Ջապելի հետ, և որդի ունեցաւ զԼեւոն և Դիֆա[12] կամ Ռիթա: Իսկ Թորոսի յիշեալ Ջապել քոյրը բոլորովին հայացաւ, կին երթալով Կոռիկոսի տիրոջ Հեթում պատմչին. և ծնաւ զՕշին, Կոստանդին, Լեւոն, Պաղտին, և դուստրը Դիֆա[13] կամ Թերեւս նոյնպէս Ռիթա: Օշնէն եղաւ մեզ ծանօթ անխիղճ բռնաւորը, որ ապարապետ կարգեց իւր եղբայրը Կոստանդին[14], և ապա երկուքը միասին ի մահ մատնուեցան[15]:

3. – Վերոյիշեալ Գուիդոնի համանուն հօրեղբօր ու Կիպրոսի գուն-դըստապլին հինգ որդիներէն էր Բալիան, որ անդրանկութեան իրաւամբ տէրն էր Բերութի, և միանգամայն սենեսկալ Կիպրոսի: «Անգրծովեան

1. Ֆ. Արգ. ո, 164. — 2. Աստ՝ 401. — 3. Տոհմգ, 456. Ըճտ. 167. աստ՝ 412. — 4. Աստ՝ 160, 172, 194 եւն. — 5. Աստ՝ 391. — 6. Աստ՝ 389. — 7. Պտմ. Ոիբ. 211. — 8. Աստ՝ 406. — 9. Աստ՝ 387. — 10. Տոհմգ, 445, 449. — 11. Հագ. յշտ. — 12. Diffa. — 13. Տոհմգ, 449. — 14. Սխտ. 340. — 15. Աստ՝ 66.

տոհմերու» անծանօթ հեղինակը կ'ըսէ՝ թէ այս «Բալիան ամուսնացաւ Ալիժի հետ, զատեր Լամբրոնի տիրոջ՝» Գ. Հեթմոյ և Թեւանուհի[1]. և ունեցան չորս զաւակներ, Գուիդոն, Մարիամ, Ջապել ու Մարգարիտ։ Իրրեւ հաւատարիմ ընկեր ամուսնոյն՝ Ալիժ կը հետեւի անոր. և 1287ին զայն կը տեսնենք Կիպրոսի մէջ, «սենէշալես Կիպրոսի» տիտղոսով[2]։

Կակծանօք ականատես եղան 1291ին իրենց քաղաքին Բերութի անկման Եգիպտացւոց ձեռքը[3]։ Ատոր փոխարէն՝ 1307ին Բալիան կը կոչուի իշխան Գալիլիոյ[4], որ պարզ տիտղոս մ'էր այնու հետեւ։ Իսկ 1310ին ուրիշ հինգ ասպետաց հետ պատանդ մնաց Հայոց քով, մինչեւ Կիպրոսի Թագաւորն Հենրիկ Բ գործադրեց մեր Օշին արքայի պայմանները[5]։ Եւ որով հետեւ Ամօրկան դաւադրութեան մէջ այս վերջնոյն կողմն եղած էր, և պահանջած նոյն Թագաւորին հրաժարումը վարչութենէն[6], յետ դարձին՝ բռնակալին միւս կուսակցաց հետ բոկոտն ու գլխաբաց եկաւ ծնրադրեց իր օրինաւոր տիրոջ ու քեռորդւոյն առջեւ, Թողութիւն խնդրեց ու բանտարկուեցաւ Կերինի ամրոցին մէջ[7], մինչեւ ներումն ընդունեցաւ արքային մեծանձնութենէն[8]։

Իսկ Ալիժ 1310ին դեռ կ'ապրի ի Կիպրոս, և ականատես է ամուսնոյն կրած նեղութեանց, որոնք կը վչտագնեն զինքը. որով առաքելական Թղթերը կը տանայ «ի մխիթարութիւն կենաց իւրոց[9]». և գրիչը կը խնդրէ յիշել զայն «հանդերձ ամենայն նախնիւքն իւրովք և ծննդովք», որոց մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունինք։

Ժ.Ը. – Ասիւրի տան մէջ. – Նոյն Բալիանի կրտսեր եղբայրներէն էր Փիլիպպոս, տէր Ասիւրի (այժմ Ասուճ)։ 1286 Թուին յաջորդեց եղբօրը՝ Կիպրոսի սենեկապետութեան մէջ[10], կամ իրրեւ վարիչ երուսաղեմի Թագաւորութեան, որուն կարգեց զայն Հենրիկ Բ, բնակելով Սիրիոյ մէջ[11]. և ըստ «Անդրծովեան տոհմերուն» նա և գունդատապլ էր Կիպրոսի[12]։ Անոր այդ յաջողութիւնք արդիւնք էին իր նկարագրին, որով կը սահմանուի «խորհրդական, հասուն, անկեղծ, իմաստուն և հաստատուն մարդ» մը[13]։ Երբ Հենրիկ կորսյս զՍիրիա[14], Փիլիպպոս Բալիանի հետ անցաւ ի Կիպրոս, և չարունակեց սենեկապետութիւնը։ 1306 Թուականին՝ արքային և Ամօրկան կնքած պայմանագրին[15] մէջ երկու եղբարքն ալ նշանակուած են անդամ տան ասպետաց խմբին, որ արքային «ընկերելու» պաշտօն ունէին[16]։

1. Անտ՝ 69։ — 2. Անտ՝ 242։ — 3. Անտ՝ 389։ — 4. Մատ. ա, 110։ — 5. Նոյն՝ 113, 114. ատտ՝ 395։ — 6. Անտ՝ 390։ — 7. Բուս. 151, 239–40։ — 8. Անտ՝ 396։ — 9. Անտ՝ 242։ — 10. Ընտ. 370, 687, 688։ — 11. Անտ՝ 388։ — 12. Տոհմք, 449։ — 13. Բուս. 135։ — 14. Անտ՝ 389։ — 15. Անտ՝ 390։ — 16. Մատ. բ, 102։

Փիլիպպոս ալ փեսայ էր Հայոց, ամուսին ունենալով՝ ըստ «Անդրծովեան տոհմերու» գրածին՝ «զՄարիամ՝ դուստր պարոն Վահրամի՝» Կոռիկոսի տիրոջ ու մարաջախտին Հայոց, որոյ հետ սակայն չկրցաւ երկար կենակցիլ, զի մեռաւ հայուհին. և 1309ին արդէն անոր տեղը բռնած էր Բիբլոսի[1] տիրոջ Գուիդոնի համանուն դուստրը Մարիամ, որ միանգամայն Սիդոնի հայազգի տիկնոջ Ֆիլեայ դստեր Մարկրուզիի զաւակն էր[2]. որով ունէր հայու նչոյլ մը՝ հայուհւոյ մը յաջորդելու համար. և զաւակներ ալ տուաւ Փիլիպպոսի:

Ամօրկան դաւին մէջ[3] Փիլիպպոս իւր եղբօր հակառակ ուղղութիւն բռնեց, փարելով Հենրիկի, որ «միշտ կը հետեւէր անոր, իւր այդ քեռւոյն խորհրդոց, կը մեծարէր միշտ զայն՝ թէ հասակին և ազգականութեան և թէ անձին բարութեան ու քաջութեան համար[4]»: Այս պատճառաւ ալ յաքսոր առաքուեցաւ բռնաւորէն, և ապա դարձաւ արքային հետ[5]:

Իբր ծանօթութիւն դիտել կու տամ՝ որ Հ. Ալիշան իբլինացի հարսերէն ոմանց նկատմամբ կը տարբերի իմ ըսածներէս, վերոյիշեալ Բալիանի կին նշանակելով զՋապել, դուստր (անծանօթ՝) Մառնիչոյ տիրոջ Օչնի, փոխանակ ասոր եղբօրդստեր Ալիծի[6]. այս վերջինը տալով բուն այս Փիլիպպոսի՝ փոխանակ Մարիամու[7]. և զայս՝ Փիլիպպոսի հօր համանուն հօրեղբօր Փիլիպպոսի՝ պայլին Կիպրոսի[8], որ մեռած է 1228 թուին[9], ինչպէս տեսանք և այլուր[10]: Բայց առով՝ նախ հեռացաւ այս տեղեկութեանց բուն աղբիւրներէն: Եւ երկրորդ՝ եթէ Մարիամու հայրը Վահրամ 1226ին դեռ մարաջախտ էր[11], ուրեմն ծերունի մը չէր. և իւր փեսային, իրեն համար որդւոյ սահմանի վրայ, և յետ իւր դստեր՝ անցած երկրորդ ամուսնութեան և հայր եղած երեք զաւակաց, զժուարաւ կրնար 1228ին մեռած լինել. այլ Մարիամու ամուսինը մեր նշանակած Փիլիպպոսն է, և Բալիանին՝ Ալիծ:

ԺԹ. – Մորէայի տան մէջ. – Աքերաս՝ ժե դարուն՝ հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տայ մեզ. «Օրիորդն Մարիամ, դուստր Տիւրոսի իշխանին (Ամօրկան), ամուսնացաւ Կանտակուզինեան Մանուէլի հետ, ինքնիշխան տէր Մորէայի, եղբայր Կոստանդնուպոլսի կայսեր[12]»: Երկու վրիպակ կայ հոս. նախ՝ Մանուէլդ կրտսեր որդին ծանուցուած է՝ ոչ եղբայր՝ Յոհաննէս և կայսեր, որուն վերջինս այցելութեան գնաց 1357ին ու մեռաւ իբր տարի մը[13]: Երկրորդ՝ Ամօրիկ երկու դուստր միայն ունէր՝ տարբեր

1. Ասա՝ 401. — 2. Տամիք, 449, 465. Բուս. 161. — 3. Ասա՝ 390 եւն. — 4. Բուս. 135. — 5. Ասա՝ 391, 396. — 6. Մխ. 85, 371. — 7. Անդ՝ 371. — 8. Անդ՝ 334. — 9. Հրկ. 365. — 10. Ասա՝ 406. — 11. Մխ. 485. — 12. Մաք. 39. — 13. Լբոյ, Ե, 377–78.

անուններով ու վիճակներով՝ որ յայտնի են մեզ[1]. որով չէր կարող նա աներ լինել Մանուելի։ Դարդել կ'ուզէ այս վերջին սխալը, գրելով՝ թէ 1367ին Կիպրոսի Պետրոս Ա. արքայն Մորէայի կարեւոր կեդրոնին՝ Մոթոնի մէջ, ուր էր իշխանական աթոռը, գտաւ «արենակից իւր զոմն կին, որ կոչէր տիկին Զապել Լիւսինեան, դուստր քաջակորով Թագաւորին Հայոց Գուի[2]», որ էր Ամօրկան ու մեր Զապուռնի որդին Գուիդոն[3]։ Տեսանք՝ որ վերջին տիկնոջդ զաւակներն իրեն հետ փոխադրուեցան ի Կիլիկիա, և հայացան բնակութեամբ, կենօք ու գործօնէութեամբ[4]։ Հետեւաբար յանձին Գուիդոնի գտեր ունինք մեք իրապէս հայուհի մը, և Հայոց արքային զաւակը, որ կենակից էր գնացած Մանուէլ կայսերորդւոյն և տիկին Մորէայի։

Դարդել կը շարունակէ պատմել՝ թէ Զապելդ ընդ առաջ ելաւ յիշեալ Պետրոսի, մեծարելով ու զեղեցիկ նուերներ ընծայելով անոր ու հետեւորդ պարոնայց։ Եւ երկու խնդիր մատոյց արքային. առաջին՝ որ իւր Յոհան հօրեղբօր որդին Լեւոն՝ – միակ մնացորդն իւր տոհմայնոց կոտորածէն՝[5] – Կիպրոսէն իրեն յղէ, որպէս զի երբ ինք վախճաներ, զայն ժառանգ ընէր իւր մեծ հարստութեան, (ապացոյց՝ թէ ինքն անորդի էր), և միանգամայն ճոխաբար ամուսնացնէր հօն։ Երկրորդ՝ Կիպրոսի մէջ իրեն փոքր աւատ մը շնորհէր, որպէս զի եթէ յանկարծ ամուսինը վախճաներ, իրեն կայան մ'ունենար այն տեղ։ Հաւանեցաւ Պետրոս, և անոր պապուն Ամօրկան[6] աւատէն[7] բաժին մը տուաւ, որ տարեկան տասներկու հազար արծաթ դահեկան կը բերէր։ Իսկ Լեւոնի ամուսնութեան համար դաշնադրեցան կղզւոյն իշխաններէն Կիրմաւրոսի հետ, անոր կատարինէ դստեր վրայ։ Դարձաւ արքայն ի Կիպրոս. և Լեւոն տակաւին չմեկնած ի Մոթոն՝ Պետրոս սպանուեցաւ իւր ազատանիէն, և խնամակալ կարգուեցաւ Յոհան Լիւսինեան, որ չնչեց նախորդին չնորհները. որով Լեւոն ճնաց ի Կիպրոս, և ամուսնացաւ Սուասոնեան այրի Մարգարտի հետ[8]։

Սպանեալ արքային յաջորդեց եղբայրը Պետրոս Բ, որոյ թագադրութեան ծանին գնաց Զապել, միասին տանելով «ընծայս մեծամեծս և պարգեւս ճոխաձիրս»։ Յետ հանդիսին յիշեցուց նորատապակ թագաւորին՝ եղբօր պայմանն աւատին համար, զոր նա նոյնպէս մերժեց՝ Յոհաննու խորհրդով։ Զապել դարձաւ պնդեց իւր իրաւանց վրայ, բայց ի զուր։ Այն ժամանակ սրտնեղած, չյանձնեց տարած պարգեւները. և նեւարկելու դիւրութիւն չունենալով, ճնաց հօն Լեւոնի քով ամբողջ ձմեռը։ Այդ

1. Աստ՝ 390։ — 2. Դրդ. 60-61։ — 3. Աստ՝ 398։ — 4. Աստ՝ 397-98։ — 5. Անդ։ — 6. Աստ՝ 389։ — 7. Աստ՝ 398։ — 8. Աստ՝ 326։

յապաղումը նպաստեց իրեն, և ընդ երկար հետամուտ եղաւ ու յաջողեցաւ նուերներով ու միջնորդներով համոզել զՊետրոս, տալու իրեն աւատէն մաս մը, որ տարին երեք հազար ոսկի դահեկան կը բերէր։ Իսկ ինք զայն Թոդուց Լեւոնի, իւր հօրեղբօրորդւոյն և Հայոց ապագայ Թագաւորին, ու մեկնեցաւ ի Մորէա[1]։ Իւր հանին Ջապլունի և հօրը կամքն ու կարողութիւնն էր՝ որ կը գործէր այդ տիկնոջ մէջ՝ յօգուտ իւր ազգականին ու հայրենի տան։

Եւ հօդ՝ Մոթոնի մէջ, հայ Ջապելի գահուն վրայ, Ս. Մարկոսի առիւծին թեւերուն ներքեւ՝ պիտի գայ բազմիլ օր մը վերածնեալ հայ հանճարն՝ առաջնորդութեամբ մեծ Սերաստացւոյն, զոր յետ տասներկու տարւոյ՝ հարաւէն չնչող խորշակը պիտի հալածէ կրկին անգամ դէպ ի հեռագոյն հիւսիս, ասպնջական անդորրութեան մէջ կղզեկի մը, որ պիտի հանդիսանայ աշխարհի առջեւ Հայաստանիկ մը՝ լուսոյ վառարան։

Բ. – ԱՅԼԱԿՐՕՆ ՅԱՐԿԵՐՈՒ ՄԷՋ

Եկեղեցին աններող եղած է միշտ օտար կրօնից կամ դաւանութեանց հետեւողաց հետ խնամութեանց, և օրինօք արգելեր է զանոնք, որ սկզբէն կային և մեր քով։ Ա.յոպէս ՅՀ. Մանդակունին Ե դարուն կը գանգատէր՝ թէ ոմանք «Ասուածոյ թշնամեաց» հետ սէր կը կապէին, ամուսնութիւն կնքելով Հրէից, հեթանոսաց ու հերձուածողաց հետ[2]։ Պարտաւոյ ժողովն (771ին) սահմանեց քահանայից՝ որպէս զի քրիստոնեայք «չառնացեն ընդ հեթանոսի զուգութիւն»։ զի այդ «չէ ամուսնութիւն, այլ անօրէն և պիղծ խառնակութիւն[3]»։ Նոյն արգելքը շատ անգամ կրկնեցին նա և մեր յաջորդ վարդապետները, Դաւիթ որդի Ա.ւսկայ[4], Մխիթար Գոշ[5], Մովսէս եղնկացի[6] և այլք, խիստ պատիժներ ալ կարգելով։ Մանդակունւոյն «հերձուածողաց» կարգը դրաւ Ա.բրահամ կթղ. քաղկեդոնականքն ալ, պատուիրելով այսպէս. «այլ և ամուսնութեամբ ամենեւին հեռանալ» անոցմէ[7]։ Նոյն կերպով կը խորհէր նա և Ա.նանիա կթղ. մոկացին, և Բագրատունի Ա.բաս արքային արգելուլ տուաւ անոնց հետ ամուսնութիւնն անոր իշխանութեան մէջ[8]. ապացոյց՝ թէ ուրիշներ, ինչպէս և Յունաց ու Վրաց գնացող հարսները՝ զորս տեսանք, չէին ճանաչեր կամ յարգեր այդ խորութիւնը. և որ ապա բոլորովին

1. Դրդ. 61–66։ — 2. Մանդ. 161։ — 3. կան. ժա։ — 4. կան. ի։ — 5. Պտս. 178. Ա.ակ. 105։ — 6. Մ. եզ. խր։ — 7. Ա.րր. 1897, 132։ — 8. Գր. բղբ. 195։

ջնջուեցաւ ի Կիլիկիա[1]։ Որով հօս պիտի նկատենք այլակրօնից հետ կատարուած խնամութիւնքը միայն։

Արդարեւ այդ վերջին խորչելի ամուսնութեանց մէջ անգամ օրէնքները կը կորուսանէին իրենց ոյժը, երբ յասպարէզ կու գային քաղաքական շահեր, և կը ստիպէին մեր իշխաններն անոնց հակառակ գործելու։ Այսպէս Դ դարուն և յետոյ եւս հանդիպեցանք Հայոց եկած պարսիկ կանանց[2], մինչ Պարսից կամ այլոց հարսնացած հայուհիք չեն յիշուիր մինչեւ ցարաբական տիրապետութիւնը, որ ստիպողական դարձուց խնամութիւնքը, նախ անոնց և ապա յաջորդ այլազգեաց հետ։ Մեր յիշածներէն զատ՝ ամիր Սարգսի որդին Խաւրաս երկու անգամ ամուսնացեր է պարսիկ ազնուական ու քրիստոնէացած կանանց հետ, Խութլու խաթունի և Զմրուխտ խաթունի[3]։ Զմոռնանք Հեթմոյ արաբ հարճը, և Զաքարեան Աւագի, Սմբատ գունդստապլի և Հեթմեան Սմբատայ օտար կանայքն ալ[4]։ Եւ եթէ արեւմտեան քրիստոնեայ արքունիքն ու պալատներ իրենց լուսաւոր կրօնիւք, նրբութեամբ, չքով և ընծայած պատուով հրապոյր մ'ունէին մեր օրիորդաց համար՝ որ անոնց սեմերէն ներս կը մտնէին, ընդ հակառակն զգուանօք կ'երթային անոնք հեթանոսաց յարկերը, ուր կը պակսէր ամէն հոգեկան ու բարոյական մխիթարութիւն անոնց զգայուն սրտերուն. և կրնային կրկնել Եսթերի հետ. «Ատեցի զփառս անօրինաց, և գարշեցեալ եմ յանկողնէ» նոցա։

Այդ զոհողութեան փոխարէն՝ անոցմէ շատեր յաջողեցան օգտակար հանդիսանալ իրենց ազգին, և ոմանք քաղաքականապէս ալ փայլեցան. մինչ ուրիշներ որ և է ազդեցութիւն չունեցան բռնաւորաց անզգայ սրտերուն վրայ, և մնացին աննշմար անոնց յարկերուն, այն կրօնական ու քաղաքակրթական դամբարանաց մէջ։ Իսկ ո՞վ կրնայ թուել ամբոխն այն անանուն հայ մանկամարդաց ու կուսանաց, որ գերութեամբ կամ յափշտակութեամբ գնացին փակուեցան և անյայտացան անոնց անպարկեշտ կանանոցաց մէջ[5]։ Չէ կարելի մօտենալ ատոնց. այլ տեսնենք զանոնք միայն՝ որ պաշտօնապէս կնութեան գնացին, և յիշուած են. և կամ որոց կենսագրական տեղեկութիւնք փոքր ի շատէ հասած են մեզ։

Ա. – Հեթանոսական շրջանին. – Կատարեալ ընելու համար մեր աշխատութիւնը, ստիպուած ենք յիշելու նախ այն հայուհիները, որ մեր քրիստոնէութենէն յառաջ կը պատմուին հարանութեան տրուած օտարաց, և որոնք՝ և կամ գէթ յիշուածները՝ շատ սակաւ են թուով, վկայելով սակայն՝ թէ այսպիսի խնամութիւնք սկսած են շատ վաղուց։

1. Աստ՝ 355։ — 2. Աստ՝ 355։ — 3. Նիւթ. 17։ — 4. Աստ՝ 50, 53։ — 5. Աստ՝ 5, 320–28։

Ես չեմ մօտենար անոնց՝ որոնք պատմութեան ապահով հովանին չունին իրենց վրայ, և որոնք մինչեւ ի հինն Եգիպտոս կը տանին զմեզ՝ խարխափելով։ Կան և կանայք, որոց մասին գրուածներն եթէ չենք կարող ճշդել, բայց իրենք գէթ իրր հայ յիշուած են։

1. – Ակսպէս զուտ աւանդական է այն տեղեկութիւնը՝ թէ մերս Տիգրան Ա. իւր քոյրը Տիգրանուհի կնութեան է տուեր Մարաց Աժդահակ արքային, և կատարեր փառօք տիկնութիւնը՝ մինչեւ ցսպանութիւն Աժդահակայ[1], ուր նա խաղաղութեամբ մեռած կը պատմուի[2]։

2. – Խորենացին Ա. Արտաշիսի հարանացնել կու տայ իւր դուստրն Արտաշատայ՝ վրաց Միհրդատ բդեշխին, անոր յանձնելով հիւսիսային լերանց ու Պոնտոս ծովուն կողմնակալութիւնն ալ[3]։ Բայց մեք չունինք և ոչ սոյն տեղեկութեանս վաւերացուցիչ արտաքին աղբիւրներ։

3. – Ընդ հակառակն ստոյգ է՝ թէ մեծն Տիգրան սկսելով իւր աշխարհակալութիւնը, Պարթեւաց ձեռքէն խլեց՝ բաց յայլոց՝ և միւին Ադրոպատէնը կամ Ատրպատականը, կ'ըսէ Ստրաբոն[4]։ Եւ այդ տիրապետութիւնն աւելի ամրացնելու համար՝ իւր դստերաց մին – Տիգրանուհի ըսենք – կնութեան տուաւ նոյն աշխարհի Միհրդատ արքային, ինչպէս կը զգացնէ Դիոն, նոյն թագաւորը կոչելով «փեսայ Տիգրանայ[5]»։

4. – Պատմական է դարձեալ նոյն հայ աշխարհակալի որդւոյն Ա. Տաւրոսի խնամութիւնը Պարթեւաց հետ։ Նա յաջորդած իւր հօր, և բարեկամացած էր Հռովմայեցւոց հետ, և այդ պատճառաւ թշնամացած Պարթեւաց, որոց արքայն Որոնդէս խաղաց բանակին մէկ մասին վրայ, և միւսը Սուրենի տուած՝ յղեց Հռոմայեցի զօրավար Կրասոսի դէմ։ Սա նեղը մտած, իրեն օգնութեան կոչեց զԱրտաւազդ, որ պատասխանեց՝ թէ ինք կը կարօտէր անոր օժանդակութեան։ Հռոմայեցին կուլ տուաւ դառնութեամբ այդ մերժումը, և քիչ յետոյ սպանուեցաւ թշնամիներէն։ Մինչ այն՝ Հայոց արքայն ամիպուեցաւ հաշտութիւն կնքել հզօր ախոյենին հետ, և իւր քոյրը՝ – զայս ալ Տիգրանակերտցի կոչենք – կնութեան տուաւ անոր Պակոր որդւոյն։ Ասոր յաջորդեցին երկուստեք խնճոյք և ընդունելութիւնք։ Բայց յետ սակաւուց Որոնդէս նախանձելով Սուրենի յաջողութեան, սպանեց զայն. ինքն ալ կորոյս իւր որդին, և ապա կեանքն ալ՝ Փրահատ զաւակին ձեռամբ[6]։ Եւ Տիգրանի դուստրը դարձաւ այրի մը։

5. – Միջնադարեան վկայաբանութիւններէ գիտենք, և հին պատմութեանց մէջ անծանօթ ու ստուգելի կը մնայ՝ անունը Մարիամու, որ

1. Խոր. Ա, իբ, իթ. ասա՝ 279։ — 2. Քանն. կիւր. Ա, և։ — 3. Խոր. Բ, ժա։ — 4. Ստ. Աշխ. ժԱ, ժգ, 15։ — 5. Ան Ստա. Բ, 455։ — 6. Պլո. Դ, 106, 112, 138-40։

կ'երեւի հայ քրիստոնէութեան սեմին վրայ, ցակօր մծբնացւոյ օրով, նշանակուած «դուստր նախարարաց Հայոց, տուեալ կին Ոտայեցւոց քրմապետի՝» Միջագետաց մէջ, որ էր տէր աշխարհին։ Մարիամ յաջողեցաւ դարձնել ամուսինն ի հաւատս, տալով Մարութա անունը, և կարգեց հօն եկեղեցի ու քահանայութիւն։ Երեք որդի ունեցան, որոց մին յաջորդեց հօրը, և երկուքն՝ եղան «զօրավարք թագաւորացն»։ Փափաքեցաւ, աղօթեց և ընդունեցաւ իւր անդրանկին զաւակը Մարութա Աստուծոյ նուիրելու չնորհքը, որ մինչեւ եպիսկոպոսութեան ալ հասաւ, և յետ բազմարդիւն քարոզութեանց ու հովուութեան վախճանեցաւ սրբութեամբ։ Գալով Մարիամու, թաղեց ամուսինը, ուխտի գնաց յԵրուսաղէմ, առատ ողորմութիւն տուաւ. և դառնալով՝ «ելանէ ի վանս իւր՝ զոր յառաջագոյն չինեալ էր, և անդ կրօնաւորէր բազում խստամբերութեամբ», մինչեւ վախճանեցաւ ու թաղուեցաւ իւր թոռան ձեռամբ[1]։ Այսու Մարիամ ճշմարիտ առաքելուհի մը հանդիսացած կը լինի, եթէ կարենայինք իրր պատմական ցուցնել իւր անձը կամ վարքը, որ չրջապատուած է անստուգութեամբք, յատուկ սրբոց կենսագրութեանց, որոց մէջ ստեղծական բաներ ալ շատ կան։

Բ. – Արաբ տներու մէջ. – Յայտնի են Արաբացւոց ասպատակութիւնք ու տիրապետութիւնը մեր աշխարհին վրայ, սկսեալ է դարէն[2]։ Շատ դառն եղաւ անոնց լուծը[3]. սակայն և այնպէս մեր իշխաններէն ոմանք գիտցան նուրբ քաղաքականութիւն մ'ի գործ դնել, և նոյն իսկ թագաւորական գահեր ալ հիմնել անոնց օրով։ Այդ յաջողութեանց մէջ բաժին մ'ունի և հայուհին, անոնց հետ իւր ամուսնութեամբ դիւրացնելով մեր իշխանաց գործը։

1. – Արաբացի ոստիկաններէն էր Մրուան՝ որդի Մահմետի, որ եկաւ 742 թուին, քաղցրութեամբ ընդունեցաւ նախարարները, և բազգրատունի Վասակայ որդւոյն Աշոտի տուաւ պատրկութեան պաշտօնն հայ աշխարհին վրայ։ Անոր ընդունած պատիւը նախանձու պատճառ եղաւ Մամիկոնեան Սմբատայ որդւոց՝ Գրիգորի ու Դաւթի, որոնք ատոր համար «յոյժ խեռութեամբ» կ'ապրէին Աշոտի հետ։ Մրուան լսեց ու բանտել տուաւ զանոնք Եմանի մէջ[4]։ Ատի մեծ հերձուած մը գոյացաւ երկու տոհմերուն միջեւ։ Նորընտիր Վէմի ամիրապետն արձակեց զանոնք. գարձան ու սկսան շարունակել իրենց բռնութիւնը նախ Վասպուրականի, ապա Աշոտի դէմ, դաւելով անոր կենաց, որոյ համար Դաւիթ ապաննուեցաւ Արաբաց ձեռամբ։ Իսկ Գրիգոր չանաց միաբանել հայ նախարարներն անոնց դէմ, և ի վրէժ եղբօրը գիշերային յարձակեցաւ՝ բռնեց

1. Վկր. Բ, 17 եւն. — 2. Ասա՝ 126. — 3. Ասա՝ 43, 212 եւն. — 4. Ղեւ. 112-13.

զԱշոտ և աչքերը կուրացնել տուաւ։ Ինքն ալ յետոյ մեռաւ՝ որովայնի հիւանդութեամբ մը[1]։

Անցան տարիներ, և Մրուանայ յաջորդեցին ուրիշ խուժդուժ իշխաններ։ Եզտի օրով հայ նախարարք վերստին գլուխ բարձրացուցին Արաբաց դէմ, նախաձեռնութեամբ՝ նախ Մամիկոնեան Արտաւազդայ, և երկրորդ անգամ՝ անոր տոհմակցին Մուշեղայ։ Յաջողութեամբ կըռուեցան. ապա պառակտեցան ըստ սովորութեան, քաշուեցան իրենց գաւառներն ու սկսան անջատաբար պատերազմիլ, որով տկարացան, պարտուեցան (772ին) և ընկան զանազան իշխաններ, որոց մէջ և յիշեալ Մուշեղը[2]։

Վարդան կը շարունակէ այս պատմութիւնը, գրելով՝ թէ նոյն Մուշեղ թողուց երկու որդի և չորս դուստր, որոնք յետոյ ապաւինեցան ի վասպուրական։ Մեհրուժան Արծրունի, – եղբայր Համազասպ ու Սահակ ս. Նահատակաց, որոց վախճանէն ուրացութեամբ ազատած էր[3], – բռնեց սպանեց նոյն երկու եղբարքը, փոխանակ իրենց հօր՝ որ պատճառ եղած էր աղիտաբեր ապստամբութեան։ Քոյրերէն մին, որոյ անունը դժբախտաբար անծանօթ է մեզի, որ կրնանք Մուշեղդուխտ անուանել, տեսաւ իր հայրենի գաւառին և իշխանութեան խաւարումը, և Բագրատունի ու Արծրունի մեծ տոհմերուն թշնամութիւնն իր տան դէմ. և առնական դատողութեամբ յանդուգն գաղափար մ'ունեցաւ ի փրկութիւն անոր։ Ը դարու վերջն և Թին սկիզբները Մանազկերտի մէջ կ'ապրէր ու կը գործէր Ջահապ արաբացին։ Խիզախ մամիկոնուհին խորհեցաւ շահագործել զայն ի նպաստ իր ծրագրին, և «ետ զինքն յամուանութիւն» անոր։ Եւ այդ կերպով «թիկունս առնելով զնա», Արաբացին սկսաւ ասպատակել, ու գրաւեց Արշարունեաց մէկ մասը, որ էր տիկնոջ հայրենիքն իսկ. «և խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին»։

Բայց Բագրատունիք չէին քնանար. և անոցմէ երկու եղբարք՝ Աշոտ Մսակեր ու Շապուհ՝ կանգնեցան Մուշեղդխտի խորամանկութեան դէմ։ Յարձակեցան գրաւեցին զԵիրակ, Աշոցքն ու Տայք՝ որ նոյնպէս մամիկոնեան սեպհուածք էին, և ի դերեւ հանեցին Մուշեղի դառեր վրեժխընդրական ծրագիրը։ Ջահապ չվքաւ. գնաց առաւ ու նստաւ Դուինի մէջ՝ իր Արգւայ (կամ Արգւմելէք) որդւոյն հետ. պատրաստուեցաւ, և հինգ հազարնոց բանակով մը խաղացին Բագրատունի եղբարց դէմ, որոնք հինգ հարիւր զինուորով զարկին չարդեցին անոնց մեծ մասը. և Շապուհ գնաց մինչեւ ի Դուին, մեծ աւար առաւ։ Թշնամւոյն զօրքն իրեն հետապնդեցան, որմէ քաղաքացիք քաջալերուած՝ սպաննեցին զԱրգւմե-

1. Ղեւ. 118–24։ — 2. Նոյն՝ 127–29, 137–51։ — 3. Նոյն՝ 162–63։

լէք[1], և զօրքը փախան ցրուեցան։ Այդպէս Մամիկոնեանց արի դասեր հաշիւներն ու ճգեր կ'եղծանէին։ Կրկնեց – մանաւանդ թէ կանխեց – Անձեւացի Հեղինեի խորագէտ փորձը, բայց չունեցաւ անոր բախտը[2]. և յայտնի չէ՝ թէ ինչ ըրաւ յետոյ։ Ջահապայ տնէն ուրիշ մարտիկներ կը յիշուին ապա Վարդանէն, բայց ինք եւս աներեւոյթ կը ծնայ։

2. – Նոյն Աշոտի իշխանութեան սկիզբն Հայաստանի մէջ կար Սեւադայ ոմն, պատմչներէն սահմանուած «ի պարսիկ տոհմէ[3]», կամ աւելի հաւանօրէն «ի տանէ Ջահապայ[4]» կամ «տաճիկ[5]». և համարուած որդի Աբդլ Համիդի[6]։ Ա 821ին ապստամբեց ի Հայս, և «յաւարի առեալ զաշխարհն ամենայն՝» դարձաւ և ամրացաւ Սիւնեաց կողմերը։ Այն ժամանակ Վասակ Սիւնի հրաւիրեց զԲաբան (կամ Բաբիկ) պարսիկ, որ եկաւ խորտակեց և ի փախուստ դարձուց զայն[7]։ Բայց Սեւադայ երկիւղալի էր միշտ Հայոց համար. և երկրորդ անգամ ցոյց տուաւ իր խայթոցը, չորս հազարի բանակով մը յարձակելով յիշեալ Աշոտի և անոր Շապուհ եղբօր դէմ։ Վերջինս ընկաւ մարտին մէջ, և յետ երկու տարուոյ եղբայրն ալ կնքեց մահկանացուն, որուն յաջորդեց որդին Սմբատ, – յետոյ խոստովանող, – որ հաշտութիւն կնքելով բռնաւորին հետ, ընդունեցաւ սպարապետութեան հայրենի պատիւը[8]։ Այս առթիւ կը թուի Սեւադայի ամուսնութեան տրուած «Արուսեակ ի Բագրատունի տանէ», յայտնի չէ որոյ դուստր. ամուսնութիւն՝ որ Աբասացւոյդ ալ շատ նպաստեց, և անոր շնորհիւ «զյոլով մասն երկրիս» բռնագրաւած կը տիրէր։

Որ մ'ամիրապետին կողմանէ ոստիկան եկաւ Հօլ, և գնաց հաստատուեցաւ Դունի մէջ։ Սեւադայ չուզեց հնազանդիլ անոր. և իրեն հետ միաբանած զԲագրատունին, Սիւնեաց տէրը Սահակ՝ վերոյիշեալ Վասակայ որդին, և ուրիշ ազատներ, զորս Արուսեակ յաջողած էր կապել անոր հետ, փորձեց բռնել կամ սպաննել զՀօլ։ Ա պատգամաւոր յղեց Սեւադայի և գինակցաց՝ զԴաւիթ Ե կաթողիկոս, խրատ տալով հանդարտիլ և իրեն թոյլ տալ մեկնելու. բայց լսելի չեղաւ։ Հօլ ոտիպուեցաւ բախիլ անոնց հետ, ջաղջախեց, սպաննեց զՍահակ, միւս երկուքը փախուց, և դարձաւ ի Դուին[9]։

863 թուին «Շահապ որդի Սեւադայի՝» – հաւանական չէ թէ Արուսեակէն՝ – մեծ բանակով մ'եկաւ աւերել ու գերել հայ աշխարհը։ Սակայն իւր դէմ գտաւ յիշեալ Սմբատայ որդին և Աշոտի (յետոյ թագաւորի) եղբայրն Աբաս սպարապետ՝ քառասուն հազարով, որ խորտակեց ցրուեց անոր բանակը, տալով սրոյ և երասխայ բերանը. և զՇահապ քանի մը

1. Վրդ. 76-78. — 2. Ասա՛ 284–85. — 3. Ցհ. կթ. 145. — 4. Վրդ. 79. — 5. Կդն. 263. — 6. Հայ Բգր. 46. — 7. Կդն. 263. — 8. Վրդ. 79. — 9. Ցհ. կթ. 144–46.

հոգւով մազապուրծ ի փախուստ դարձուց[1]. հասկացնելով այդ տաճկին՝ թէ Աբուսեկի տոհմայնոց հետ խաղալ շատ դիւրին չէր։

3. – Դէպ ի կէս թ դարուս Հայաստանի մէջ կը փայլէր Բագարատ իշխան Տարօնոյ և նոյն գաւառի Բագրատունեաց ճիւղէն, որդի Աշոտ սպարապետի, և յաջորդած իւր Սահակ եղբօր. անձ մը, որոյ վրայ կը ծանրանար գլխաւորապէս հայ քաղաքականութեան լուծը[2]։ Նանայի յիշատակարանէն կը նկարագրուի «մեծն և երեւելին այն իշխանն Հայոց վսեմամիտն, որ և զբովանդակ յանձին բերէր ունել զգիտութիւն որ ի Քրիստոս հաւատոցն». յանդիմանիչ լինելով հերձուածողաց[3], յորդորիչ ցովհաննու մեկնութեան նոյն Նանայէ[4], և կառուցող Մշոյ մեծամեծ ու բարձրաբերձ Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն[5]։ Այսպիսի մարդ մը՝ չենք գիտեր ինչ առթիւ՝ իւր քոյրը, – զոր կրնանք Աշոտդուխտ կոչել, – կնութեան տուած էր արաբացի Զօրահայի (կամ Զորաբայի) որդւոյն Մուսէի[6], որ այն ժամանակ կը տիրէր Արզն գաւառին և Աղձնեաց հարաւային կողման՝ որ մօտ էր Տարօնոյ։ Քաղաքականութեան պահանջն ուրեմն մղած էր զԲագրատունիդ կնքելու այդ խնամութիւնն երկիւղալի դրացւոյն հետ։

Ցետոյ եկաւ ի Հայս Ապուսեթ, և Հայաստանի վերակացութիւնն յանձնեց Մուսէի։ Սա ուզելով ամիրապետին աչքը մտնել, մոռցաւ ազգականութիւն և ամուսին, բարեկամութիւնը թշնամութեան փոխեց Բագարատայ հետ, և անոր դէմ պատերազմ բացաւ, որ վերջացաւ իւր կորակոր պարտութեամբ, և յորում տեսանք իւր հայ աղաւնոյն մարդաւէր և հաշտարար մեծ գործը[7]։ Անոր ձախողուածը դարմանելու համար՝ 851ին եկաւ Ապուսեթի որդին Ցուսուփ[8], որ բարեկամութեան դիմակով իրեն կոչեց զԲագարատ՝ անոր ազգակցաց և այլ իշխանաց հետ, շղթայեց ու յղեց ի Սամառայ. և ինք Մշոյ մէջ հանգիստ նստած կը ձմերէր, սպասելով գարնան՝ որպէս զի աւերէր զՀայաստան։ Սանեցիք ի լուր իրենց իշխանին գերութեան՝ լեռնէն վար թափեցան, պաշարեցին զՄուշ, ու կոտորեցին արար զօրքը։ Ցուսուփ սարսափահար՝ փախաւ մտաւ եկեղեցւոյն գմբեթին մէջ։ Սանեցիք հասան, ելան վեր, և նիզակի հարուածով մը տապալեցին զայն[9]։

Գալով Բագարատայ, հօն արաբական սպառնալեաց ներքեւ՝ այն քաղաքականութեամբ որով փեսայացուցած էր զՄուսէ, ընդունեցաւ նա և մահմետական կրօնքը, իբր օրինակաւ գայթագղութիւն լինելով միւս գերեկցաց եւս[10]։ Եւ իբր վարմունքն արդարացնելու նպատակաւ հանեց

1. Ապ. 110։ — 2. Աստ՝ 214։ — 3. Հյպ. 266։ — 4. Աստ՝ 144։ — 5. Արծ. 133։ — 6. Աստ՝ 215։ — 7. Աստ՝ 214–15։ — 8. Ըստ ցհ. կթ. 149՝ նոյն ինքն Ապուսեթ։ — 9. Արծ. 129–33։ — 10. Ներս՝ 177։

ծուռ վարդապետութիւն մը՝ թէ բռնութեան տակ կեղծ ուրացութիւնը ներելի է. ինչ որ Աբծրունեաց պատմիչն ստիպուեցաւ հերքել առանձին գլխով մը[1], իւր տոհմակիցներն զգուշացնելու համար։ Տարօնոյ տէրն իւր միւս քոյրերուն քաջութիւնն[2] անգամ չունեցաւ հօդ. ոչ ալ Աշոտ դըխտի զոհը կրցաւ պահել զինքն այդ աղետներէն։

4. – Ափշին, որդի Ապուսեճի, յետ նուաճելու Պարսկաստանի ըմբոստութիւնը, որոյ համար առաքուած էր ամիրապետէն, աչքը դարձուց Հայաստանի վրայ, և թղթերով սկսաւ հրաւիրել մեր իշխաններն իրեն հպատակութեան։ Անոր առաջին դիմողն եղաւ Վասպուրականի երիտասարդ տէրն Աշոտ Աբծրունի, որոյ դէմ Սմբատ Ա. արքայ զայրացած, գրաւել տուաւ անոր աշխարհը։ Այս լուրն հասաւ Աբաբացւոյն, որ զօրք տուաւ Աշոտի և յղեց տիրանալու իւր իշխանութեան. եկաւ և խաղաղութեամբ վերջացաւ գործը, մինչեւ յետոյ ինքն ու եղբարքը բռնութեան դաւով ու բանտարկուեցան[3]. և որոյ վախճանը տեսանք կանխաւ[4]։

Սմբատ արքայ տեսնելով Ափշնի երկիւղալից զօրութիւնը, և ինքն անօգնական մնացած իւր իշխաններէն՝ անոր դէմ ճակատելու համար, հարկադրեցաւ հաշտութիւն կնքել անոր հետ, «ակամայ կամօք» տալով անոր խնդրած պատանդները, և իւր Շապուհ եղբօր անանուն մէկ դուստրը – Շապհուհի կոչենք – «ի կնութիւն նմա[5]», ըստ Աբծրունեաց պատմչին՝ «յանօրէն ամուսնութիւն[6]»։ Ափշին, «այր խռովասէր, ատելոյ զխաղաղութիւն, անյագ առ արբուճն արեան մարդկան», իւր կողմն ունենալով հանդերձ Աբծրունի եղբարց հպատակութիւնը, խորհեցաւ յափշտակել զՎասպուրական, և բանակով մ'եկաւ անոր վրայ[7]։ Անոնք փախան ամուր կողմեր, և երկիրը գրաւուեցաւ Աբաբացիէն, որ զայն յանձնեց Սափի անուն ուրացող յունի մը, և իրենց դիմադրողք կը բռնուէին ու կը կոտորուէին[8]։ Տեսանք անոնց միոյն՝ Արշակ Վարաժնունոյ փրկութիւնը մահէն՝ Շապհուհոյ միջնորդութեամբ[9]։ Սակայն չկրցաւ տիկինդ ամոքել բռնաւորին գազանութիւնն իւր ազգայնոց դէմ. այնպէս որ նա վերստին փորձեց ձեռք ձգել զՍմբատ արքայ՝ առանց յաջողելու[10]։ Ապա երբ պատրաստուեցաւ երկրորդ յարձակման մ'անոր դէմ, մահացու ախտ մը զգետնեց զայն 898ին և ազատեց մեր աշխարհը՝[11] Բագրատունեաց դատեր հետ։

5. – Վերջերս Յ. Քիւրտեան հրատարակեց կենսագրական տեղեկութիւններ՝ մահմետականաց գնացած երեք հայ կանանց մասին։ Ես կը

1. Աբծ. 182. — 2. Աստ՝ 168, 331. — 3. Աբծ. 261–64. — 4. Աստ՝ 63. — 5. Յհ. կթ. 227. — 6. Աբծ. 271. — 7. Աստ՝ 211. — 8. Աբծ. 268–71. — 9. Աստ՝ 211. — 10. Յհ. կթ. 233. — 11. Նոյն՝ 237. Աբծ. 272.

կոչեմ հօս անոնց առաջինը միայն. ըստ որում արաբ պատմչներն անվիճաբան են երկրորդին հայութեան մասին, և երրորդն ալ դարու՝ շատ անագան է մեր նիւթին համար։

Արաբացին Ջալալեդին ալ Սուխուտի պատմելով Բաղդադի խալիփայ Ալ Կայիմ բի-Ամրիլլահի վարքը, կ'ըսէ՝ թէ «անոր մայրը գերեալ հայ հարճ մ'էր՝ Բադր ուն'դ Դուժա (որ է Խաւարի լիալուսին) կամ ըստ ոմանց Կադր ուն'դ Նադա (Ցօղակաթ) անուամբ»։ Ուրիշ պատմիչ մը, Աբուլ Փարաջ Բար Հեբրայոս, կը վկայէ նոյնպէս՝ թէ «այս կինն հայ էր ազգաւ», որ նախորդ վկայութեան համաձայն ձեւն է։ Տոհմիկ էր հայուհիդ թէ ոամիկ, երբ և իննչպէս գերի գնաց, մտաւ իբր հարճ Ալ Կադր Բիլլահ խալիփայի արքունիքը, և արաբացուց անունը, յայտնի չէ։ Խալիփայդ ծնած իբր ժ դարու կիսուն, 991ին յաջորդեց իւր գահակուրկ եղբօր, և մեռաւ 1031 թուականին։ Կը գովուի Բար Հեբրայոսէ իբրեւ ժուժկալ ու խաղաղասէր մարդ. և մեր հայուհին գէթ այդ մասամբ բախտաւոր էր, որով կարողացաւ նա և տիրել անոր սրտին, և ժառանգ կարգել տալ՝ – եթէ սակայն անդրանիկ չէր արդէն՝ – իւր իսկ զաւակն Ալ Կայիմ, որ ծնած էր 1000 թուին։

Թէ արքունեաց անդորը միջավայրը, և թէ մանաւանդ հայ մօր խնամոտ առաջնորդութիւնն՝ այդ պետին մէջ պատրաստած էին շատ գովելի անձ մը, ինչպէս կը վկայէ Իբն ուլ Ասիր՝ գրելով. «Վայելուչ էր, տեսլեամբ գրաւիչ, կենցաղով ժուժկալ, բարեպաշտ, ջերմեռանդն, գիտուն, ամբողջովին վստահ Աստուծոյ վրայ, ողորմասէր, համբերող։ Մշտական էր գրաւորական զարգացման մէջ, և գրելու ճարտար։ Անյապաղ՝ արդարութեան ու բարեգործութեան մէջ, բոլոր խնդիրները քննող, և յօժար կատարելու ինչ որ հայցէին իւրմէ»։ Անոր բարութենէն զեղծան Սելճուկեանք. և սկսեալ 1058էն՝ խառնակութիւն տիրեց անոր տերութեան մէջ մինչեւ մահը (1075ին)։

Ցիշեալ 1058 թուականին, կը գրէ Բար Հեբրայոս, բռնուելով աքսորուեցաւ ի Հափիտահ, և Եգիպտոսի Մուստանսիր խալիփայն տէր հռչակուեցաւ նա և Բաղդադի։ Իւր մայրը տակաւին կենդանի, տխրեցաւ ծածկուխ. և թաքստոցէն բանբեր յղեց որդւոյն զաւդրեբէն Բասասիրի՝ թէ «Անառապութենէն կը մեռնիմ, և կը խնդրեմ քեզմէ՝ որ գթասիրես»։ Նա մեծանձնութեամբ բերել տուաւ տիկինը, նստեցուց պալատան սենեկաց միոյն մէջ, և անոր սպասուր կարգեց երկու նաժիշտ։ Միանգամայն սահմանեց տալ անոր օր ըստ օրէ հարկաւոր անունդը։ Այսչափ են հայուհւոյս մասին հասած տեղեկութիւնք[1]։

1. Աճառ. 1937. *տպր.* 59–60։

6. – Դունի արաբ իշխեցողն Ապլասուար՝ 1072 թուականին գնեց զԱնի Ալփասլանէ, և անոր ամիրայ կարգեց իւր մանկահասակ թոռը Մանուչէ[1], որ իշխեց հօն 38 տարի (1072–1110), քաղաքն յետոյ ի ժառանգութիւն թողլով իւր սերնդոց[2]: Սա երբ զարգացաւ, իրեն ամուսին առաւ զկատայ՝ «ի տանէ Բագրատունի[3]». ամուսնութիւն՝ որոյ պարագայք անյայտ են: Կատայ՝ ձեռներէց և ազդեցիկ կին մը, յաջողեցաւ արաբ կենակցին մէջ պատրաստել հայասէր զգացումներ: Մանուչէ զօրացուց Անւոյ պարսպներն և ամրութիւնքը. խաղաղասէր հոգւով հաւաքեց հօն հայ իշխաններըը, և մասնակցեցաւ քաղաքի Բարսեղ արքեպիսկոպոսին ընտրութեան ի կաթողիկոսութիւն[4]: Կորովի երիտասարդ մ'էր. և լսելով՝ որ Ղզիլ սկիւթացի ամիրայն յարձակեր ու սպաներ էր իւր եղբայրը Դունի մէջ, գնաց զօրք գումարեց Պարսից կողմանէ, զարկաւ սպանեց զթշնամին, և քաղաքը Պարսից յանձնեց[5]:

Կատայի հետ ամուսնութենէն ծնաւ Ապլասուար, «այր անարի և կնամարդի», հետի իւր ծնողաց նմանութենէն, որ ուզեց զԱնի վաճառել Կարսի ամիրային: Ի լուր որոյ Հայք կոչեցին Վրաց Դաւիթ Գ. արքայն, և անոր յանձնեցին քաղաքը. նա ձերբակալեց և իւր հետ տարաւ զԱպլասուար՝ որդւոց հետ, որոնք հօն մնացին ու մեռան[6]: Որդւոց մին Փատլուն, որ կանխաւ ի Խորասան էր, իմանալով հօր գլխէն անցածը, դարձաւ՝ պաշարեց ու գրաւեց զԱնի[7], և խաղաղացուց երկիրը. առաւ զԴուին ու Գանձակն ալ[8]: Իւր ուրիշ մէկ պատանի եղբայրը, անունն անծանօթ, տեղեկանալով որ հանը քրիստոնեայ ու թագաւորազն էր, «խաղայր հոգի իւր ի սէրն Քրիստոսի». գնաց ի Սեպուհ, մկրտուեցաւ ու կրօնաւորեցաւ Դրազարկի մէջ, և հօն ալ վախճանեցաւ[9]: Այդպէս կատայ յետ իւր մահուան եւս կը շարունակէր ազնուացնել այդ բիրտ Արաբները:

7. – Զաքարեան եղբարք Զաքարէ և Իւանէ՝ անցած ի գլուխ հայ ու վրացի զօրաց, քաջարար կ'ոգորէին օտար թշնամեաց դէմ, և կը պահէին ու կը պայծառացնէին իրենց գրաւած բաժինն Հայաստանի մէջ: Կ'ուզէին առնուլ նա և Բզնունեաց Խլաթ քաղաքն Արաբաց ձեռքէն. և երբ Իւանէ մօտեցաւ անոր պարսպին, ձին ծածուկ խորխորատի մը մէջ ընկաւ և գինք ի գետին ձգեց: Թշնամիք իսկոյն յարձակեցան բռնեցին ու ներս տարին: Զաքարէ սպառնացաւ անոնց՝ որ եթէ եղբօր վտանգ մը հասնէր, քաղաքը պիտի անմարդացնէր: Անոնք դողացին, և խընդրեցին հաշտութեան գալ, և միանգամայն Իւանէի դուստրը թագրա ամուսնութեան տալ կուզ (կամ Աւագ Նեմջեդին) սուլտանին: Կ'երեւի

1. Վրդ. 103. — 2. Շիր. 98. — 3. Վրդ. 123. — 4. Նոյն՝ 103–104. — 5. Նոյն՝ 113. — 6. Նոյն՝ 119. — 7. Ասա՝ 307. — 8. Վրդ. 120. — 9. Նոյն՝ 123.

Թէ Զաքարեանք չահ ունէին հաւանելու մէջ, և Իւանէ զաւակն յղեց սուլտանին, – գուցէ յիկոնիոն, – և «եղեւ կին կզոյն[1]»։

Բայց օրիորդիդ ճակատագիրն էր շրջիլ հեթանոսաց խորշելի յարկեբու մէջ. և Գանձակեցին կը յարէ՝ թէ յետոյ կին եղաւ նա և Դամասկոսի սուլտանին Աշրափի[2]. ուր Վարդան կ'ուզէ՝ որ տրուած լինի՝ և ուղղակի՝ Խլաթայ Աշրափ իշխանին[3]։ Կիրակոս կը պատմէ՝ թէ «բազում օգուտ եղեւ գալ կնոջն ի տունս սուլտանաց», և շատ դիւրութիւն ընծայեցին իրենց հպատակ քրիստոնէից. մանաւանդ Տարօնի, որոյ մեծ նահատանաց հարկերը թեթեւացուցին կամ խափատ չնչեցին[4]. բարիքներ՝ որոց մէջ ակներեւ է մեր հայուհւոյն փրկարար ազդեցութիւնն այդ բռնաւորաց սրտերուն վրայ։

Ա.յւ անոր ապարէզն հօդ չվերջացաւ։ Թաթարները գօրացած, 1225ին խաղացին Խորասանի սուլտանին Ջալալադինի դէմ, և հալածեցին զայն, որ փախաւ յԱղուանս ու գրաւեց Գանձակ քաղաքը։ Անցաւ Կուռայէց գաւառը, ուր Իւանէ չհամարձակեցաւ ընդհարիլ անոր մեծ զօրութեան դէմ։ Ապա յառաջացաւ ի Խլաթ, պատերազմեցաւ Աշրափի հետ ու գրաւեց քաղաքը։ Հօն Ջնացած էր Թամթա, զոր սուլտանն «առ գնա իւր կնութեան». կամ լաւ եւս՝ «գերեցաւ[5]». և Ջալալադին գնաց աւերեց Ալաղին սուլտանին գաւառները։ Նա օգնութեան կոչեց Կիլիկիոյ հայ ու ծովեզերեայ փրանկ զօրքերէն, որոնք եկան ու ջաղջախեցին ասպատակողին բանակը, և ամօթահար դարձաւ յԱղուանս։ Հօն Թաթարները վերստին յարձակեցան ու փախուցին զայն մինչեւ յԱմիթ. հասան և հօն, կոտորեցին անոր զօրքը, և զինքն ալ ի մխասին[6]։ Ա.յդ տեղ Թամթա երկրորդ անգամ գերի ընկաւ Թաթարաց ձեռքը, որոնք զայն իրենց ղանին յղեցին, և Ջնաց հօն «գյոլով ամս», կ'երեւի իբրեւ պարզ գերի[7], մինչեւ վերստին դարձաւ ի Խլաթ, ուր տեսանք զինքը պատուով[8]։

Գ. – Թաթար տներու մէջ. – Ա.յդ ցեղին տիրապետութիւնը մեր աշխարհին մէջ սկսաւ ԺԳ դարուն և բաւական երկար տեւեց. և ինչպէս Ա.րաբաց, նա և ատոնց զօրութեան առջեւ մեր իշխանք ստիպուեցան խոնարհիլ։ Բայց ատոնց հետ կատարուած խնամութիւնք չատ ցանցառ են, դառելով գէթ մեզ ծանօթներէն՝ որոնք երեք են միայն։

1. – Անոնց հպատակութեան մտած մեր իշխաններէն էր Խաչենոյ աստուածասէր տէրն Հասան Ջալալ[9], որ յայտնի չէ՝ ինչ հարկեցուցիչ պարագայից մէջ՝ իւր դուստրը Ղուզղւրքան կնութեան տուաւ անոնց Զարմաղու մեծ իշխանին որդւոյն Բուրանուխնի։ Անոնց կողմանէ 1261ին

1. կիր. 80։ — 2. Անդ։ — 3. Վրդ. 138. կիր. 119։ — 4. կիր. 80–81։ — 5. Նոյն՝ 119, 161։ — 6. Նոյն՝ 119–21։ — 7. Նոյն՝ 161։ — 8. Ասա՝ 283։ — 9. Ասա՝ 103։

ոստիկան եկաւ չարաչէրն Աղուն, նուաճեց ու կողոպտեց զՎրաստան՝ որ ապստամբած էր։ Բռնեց ու կը նեղէր նա և զՋալալ, որոյ նախանձայոյզ կրօնասիրութիւնը լաւ էր. անոր կարողութենէն վեր հարկեր պահանջեց, նպատակ ունելով ուրացնել զայն, և տարաւ ի Խզուին։

Իւր դուստրը լսեց հօրը գլխին կախուած վտանգը, և դիմեց ոստիկանին տիրոջ՝ Հուլաւու (կամ Հուլաւ) դանին կնոջ միջնորդութեան, ազատելու համար հայրը։ Անօրէնն Աղուն իմացաւ. և վերին հրամանը դեռ չհասած՝ կանխեց ու գազանաբար յօշոտել տուաւ առաքինի ու բարեպաշտ իշխանը, որ այդպէս հաւատոյ նահատակ մը հանդիսացաւ[1]։ Իսկ իւր դստեր վախճանն անյայտ կը մնայ։ Կուլ տուաւ այդ դառն բաժակը, թէ վրէժխնդիր կանգնեցաւ հօրը մահուան, չենք գիտեր։

2. – Տեսանք այլուր[2] Զաքարեան և Օրբելեան տոհմերու պայքարն իրարու դէմ, որ աւարտեցաւ Օրբելեան Սմբատայ յաղթանակաւ, զոր չահեցաւ օգնութեամբ «մեծ խոջային սահիպ դիւանին», որ դիւանապետ եղած էր Ապաղայ դանին, և յաջորդած անոր ու ձեռացը մէջ ունէր անոր տերութեան բոլոր գաւառները։ Սմբատ իւր երախտագիտութիւնը ցուցնելու համար բարերարին, կրկնեց իւր անխրաւութիւնը Զաքարեան Աւագի դստեր՝ խոշաքի դէմ, որոյ իշխանութիւնն յափշտակած էր, և զայն կնութեան տուաւ խոջային։ Այս եղաւ 1269ին. և մեք դժբախտ հայուհւոյն մասին աւելի տեղեկութիւն չունինք, բաց այն պարագայէն՝ թէ կենակից գնաց դժոխային դիւանապետի մը, որ թունով սպանած էր յիշեալ Հուլաւու դանն և անոր ամուսինը Տողուզ (կամ Տավուս), երկուքն ալ սիրող ու պաշտպան քրիստոնէից[3]։ Իսկ ինչպէս վարուեցաւ արդեօք խոշաքի հետ, Աստուած միայն գիտէ։

3. – Յետ դառնանք պահ մը դէպ ի 1236 թուականը, ուր Թաթարները դեռ նոր սկսած են իրենց արշաւանքը։ Զաքարեան հզօրաց սուրը բռնած է Իւանէի որդին՝ յիշեալ Աւագը, որ սակայն զուրկ է անոնց կորովէն, թէպէտ նոր թշնամիներն ալ բազմամբոխ և զօրեղ են։ Աւագ սարսափած անոնց ասպատակութենէն, գնաց ամրացաւ Կայեան բերդին մէջ։ Թաթարներն եկան պաշարեցին զայն, և հրաւիրեցին իշխանը գալ իրենց ծառայութեան ու չվախել։ Նա կասկածոտ անոնց խոստման վրայ, և զանոնք շահելու նպատակաւ՝ մեծ վատութիւն մը գործեց. «տայ զդուստր իւր նոցա և ինչս բազում». իսկ անոնք ի փոխարէն աւելի եւս խստացուցին պաշարումը։ Պատմիչը չի ըսեր՝ թէ դուստրը, – զոր կրնանք Աւագուհի անուանել, – ո՛ր Թաթարին տուաւ. ոչ ալ՝ թէ պահանջեցին զայն իւրմէ. այնպէս որ ինքնակամ տուած կը թուի, որպէս

1. Կիր. 142, 228–30. — 2. Անա՛ 283. — 3. Մագ. 31–33. Օրբ. 306–7.

թէ իւր զաւակը չլիներ։ Ա.րդէն ինքն ալ խիստ բարոյականի տէր մարդ մը չէր[1]։ Ցետոյ յաջողեցաւ շահիլ անոնց դանին պաշտպանութիւնը, և Անւոյ կործանման մէջ գործակից էր անոնց[2]։ Իսկ այլ եւս չի տեսնուիր պատմութեան բեմին վրայ իւր երէց դուստրը[3], մինչ կրտսերը Թոշաք, հօրը մահուան ժամանակ դեռ «երախայ» կամ մանուկ[4], յետոյ բախտակից պիտի լիներ քրոջն՝ ինչպէս տեսանք։

Դ. – Թուրք տներու մէջ. – Միջին դարուն Թուրքաց ցեղեր իրենք եւս մրցակից եղած էին Թաթարաց, և մեր երկիրն ստիպուած էր երբեմն անոնց ոտքերուն ալ կոխան լինել, և հայուհին՝ սրտի դառնութեամբ երթալ սպասաւորել և անոնց։

1. – Մեծն Լեւոնի իշխանաց մէջ էր «պարոն կիւռ Վարդ», տէր զաւնագան բերդերու[5], և Սմբատ պատմչէն կոչուած «Ատոմայ Թոռն[6]», զոր Հ. Ալիշան կը մեկնէ[7] «որդի կամ Թոռն» Պաղրատայ տիրոջ սիր Ատանայ[8], ինչ որ հաւանելի չէ. զի Սմբատ կը գաղէ զԱտոմ վերջնէս, և գայս ժամանակակից կը դնէ Վարդի, որով սա չէր կրնար անոր Թոռը լինել։ Արեամբ և անուամբ զուտ հայ մ'էր ուրեմն Վարդ, որոյ օրով Իկոնիոյ գահուն վրայ նստաւ Ալահադին՝ Սելճիւկեան Թուրքերէն, ուսումնասէր ու չինարար մարդ, կամ ինչպէս Սմբատ կ'ըսէ՝ «այր իմաստուն և աստղաբաշխ», որ երկրին բարգաւաճման հետ զուգեց աշխարհակալութեան բաղձանքն ալ, և տիրեց Խաւրիայէն մինչեւ ցՍեւաւկիա։

Ա.յս վերջնոյս սահմանակից էր Վարդի երկիրը. և Ալահադին պահանջեց ու ստացաւ անոր Կալոնոոս բերդը, և անոր հետ նա և «զդուստր նորա ի կնութիւն՝ յոչ կամաց» հօրն ու զաւակին։ Հաւանական չէ՝ որ օրիորդ՝ – զոր կը կոչենք Վարդուհի՝ – տեսնուած և այնպէս խնդրուած լինի բռնաւորէն. այլ հայուհեաց համբաւն էր՝ որ պահանջել կու տար զանոնք։ Բռնի գնաց ուրեմն Վարդի դուստրն Ալահադնի, «և վասն քրիստոնէութեանն չհանգեաւ ի հետն աղջիկն[9]». այս ինքն չհամակերպեցաւ իւր վիճակին հետ, ու խոժոռ նայեցաւ միշտ այն հեթանոսին, ինքն իսկ այդպէս դժբախտ ապրելով։

Մերս Կոստանդին պայլ խոհեմութեամբ դաշնադրեցաւ անոր հետ, և հարկատու ըրաւ զԿիլիկիա։ Նա խորհելով՝ թէ դիւրին էր իրեն կուտալ մեր նոր Հայաստանը, ձեռնարկեց (իբր 1222ին) իւր ասպատակութեանց ու գրաւմանց՝ հնոյն մէջ։ Քիչ յետոյ սակայն Ջալալադին զօրացաւ քան զնա, և ինքն սկսաւ կրծել անոր առած երկրները, որով

1. Ասա՝ 26։ — 2. Կիր. 138։ — 3. Նոյն՝ 136–38։ — 4. Նոյն՝ 181։ — 5. Մ. Տրգ. 112. Մխ. 47։ — 6. Մ. Տրգ. 119։ — 7. Մխ. 313։ — 8. Ասա՝ 11։ — 9. Մ. Տրգ. 119։

ձախողեցաւ անոր ծրագիրը Կիլիկիոյ մասին, Ո՞ւր և ի՞նչպէս վերջացուց տարաբախտ Վարդուհին, պատմութիւնը կը լռէ։

2. – *Աղթամարայ աթոռին վրայ նստաւ Զաքարիա Ա. (1301ին), որ գիտցաւ խոհեմութեամբ և իմաստութեամբ վարուիլ տիրապետող Թուրքաց հետ. մանաւանդ «Աւի փաշային և այլոց նմանեացն նորա», որ կը խրոխտային քրիստոնէից դէմ, և յաջողեցաւ մինչեւ իսկ ապահարկ ընել մենաստանները։ Իւր քեռորդին կար, տէր Ստեփանոս, որ յանդուգն ու բախտախնդիր անձ մ'էր, և կը հետեւէր քեռւոյն հակառակ քաղաքականութեան մը։ Իրեն քաշելու համար այլազգիները, բարեկամացաւ անոնց հետ, և իւր քեռադուստրը Շահշայ խաթուն «տարեալ ետ այլազգեացն», անշուշտ անոնց պետերէն միոյն, «խառնելով զկաթն յարիւնս նոցա». այս ինքն զայն մայր ընելով անոնց զաւակաց. և ատով համարձակութիւն տուաւ անոնց խուժելու ներս ու տիրելու «գեղեցիկ և անառիկ կղզոյս Աղթամարայ», կ'ըսէ յիշատագիրը, սուգ և տըրտմութիւն պատճառելով վանքերու և եկեղեցեաց։ Զաքարիա վշտահար՝ վախճանեցաւ 1326ին։ Իսկ «յետ սակաւ ժամանակի» մեռան նա և Ստեփանոս ու քեռադուստրը, «բարձան յաշխարհէս և չոգան անդ՝ ուր ճշմարիտ դատախազքն և քննողքն և պահանջողք բանից, գործոց և խորհրդոց» են[1]։*

3. – *Նշանաւոր է իւր վաւաչոտութեամբ Իպրահիմ սուլտան (1642–48), որ այդ ախտին հետ կը միացնէր գեղխութիւն մը, անգթութիւն մը, և վարչական թուլութիւն մը, որով կորոյս պետական երկրներէն եաւ։ Օր մը մինչ դեռ կը շրջէր Սկիւտարի մօտ, փափաքեցաւ իւր հարճերուն մէջ ունենալ կին մ'ամենէն բարձր ու գէր։ Որոնել տուաւ, և իւր պատուիրակները գտան հսկայ Հայուհի մը, – այսպէս անուանենք զայն, – և պալատը տարին։ Այդ նոր հարճն այնպէս գիտցաւ իրեն շահիլ սուլտանին սիրտը, որ յաղթեց իւր մրցակցաց ամբոխին։ Խնդրեց ու ստացաւ սուլտանէն Դամասկոսի վարչութիւնը, զոր կատարեց պատուիրակի մը ձեռամբ, չկարենալով Իպրահիմ առանց իրեն ճնալ։ Սակայն նախանձոտ մայր սուլտանուհին չհանդուրժեց հայուհւոյն այդ տիրապետութեան, որ հետ զհետէ կը զօրանար արքունեաց մէջ։ Զայն օր մը ճաշի հրաւիրեց, և հօն խեղդել տուաւ, լուր հանելով՝ թէ կաթուածահար եղած էր, որուն հաւատաց սուլտանը, և անմխիթար ճնաց անոր կոթստեան համար[2]։ Այս եղաւ այդ հայուհւոյն վախճանն ալ։*

4. – *Պարսիկ տներու մէջ. – Յետ Սահաննեանց անկման՝ Պարսկաստան մերթ կը զօրանար՝ բնիկ կամ օտար իշխեցողաց ներքեւ, կ'ասպատա-*

1. Արծ. 365։ — 2. Հատր. ժ, 75–6։

կէր ու կը տիրէր, փոփոխակի զարնելով ու զարնուելով միւս տիրապետող ցեղերուն հետ։ Եւ հայուհին ստիպուեր է երբեմն ատոնց հետ ալ կապել իւր կեանքը։

1. – *Վերեւ յիշեցինք Բարան պարսկի ընծայած օգնութիւնը Սիւնեաց տիրոջ Վասակայ*[1]*։ Վերջինս վախճանեցաւ նոյն տարւոյն, և Բարան կնութեան առաւ անոր դուստրը, որոյ անունն յայտնի չէ, և կրնանք Վասակդուխտ կոչել։ Ցետ հինգ տարւոյ (826ին) Սիւնեաց բազք գաւառն ըմբոստացաւ, և իրենց ազատարարն անոնց դահիճը դարձաւ. եկաւ կոտորեց գաւառը, կին ու մանուկ ի միասին։ Յաջորդ տարին նոյն աւերը գործեց նա և Գեղաքունեաց մէջ, տասնուհինգ հազար կոտորածով, և այրեց Մաքենեաց նշանաւոր մենաստանը։ Եւ այս բոլոր վայրագութեանց մէջ Սիւնեաց օրիորդը չկրցաւ ողոքել այդ «անօրէն» գազանը, որ քսան տարի (817–837) Հայաստանի հետ վրդովեց զՍտրպատական և ուրիշ կողմեր*[2]*։ Հուսկ հայ քաջի մը վիճակեցաւ տալ անոր դասը. Սահլ Բագրատունի, որ 837ին յաջողեցաւ ձերբակալել զայն և յանձնեց Ափշինի*[3]*, ազատելով վիրագէն զաչխարհն ու Սիւնեաց օրիորդը, եթէ տակաւին ողջ Ձեացած էր անոր ճիրաններուն մէջ։*

2. – *Հայաստանի մեծագոյն պատուհասներէն մին եղաւ Աբփասեան սուլտանը, եղբայր ու յաջորդ սելճիւկեան Տուղրիլի. որ հազիւ ի գահ ելած, մեծ բանակով մը սկսաւ իւր արշաւանքն 1064ին։ Նախ հասաւ Այգուանա, և մահուամբ ու գերութեամբ ծածկեց զայն. և ի վարձ իւր անօրինութեանց՝ անոնց արքային՝ Բագրատունի Ե Կիւրիկէի դուստրը – Կիւրիկուհի ըսենք – կնութեան խնդրեց, «որ յաղագս ահին տուեալ եղեւ»։ Ի՞նչ սոսկալի վիշտ ու արտաճմլիկ տեսարան՝ հայ օրիորդիդ բաժանումն հայրենի յարկէն և մեկնումն ատելի լծակցութեան խուժդուժ բռնաւորին հետ։ Ատոր փոխարէն Աբփասեան «արար սէր և խաղաղութիւն յաւիտեան», կ'ըսէ պատմիչը, և մեծ պատուով ու նուէրներով յղեց զԿիւրիկէ ի Լօռէ՝ իւր քաղաքը։ Թէ և վայրագ, գիտցաւ գնահատել մեծութիւնն ու յարգն իւր ընդունած պարգեւին, որ կ'երեւի՝ թէ կրցաւ նուաճել հօդ անոր սրտին ըմբոստութիւնը։*

Ապա անցաւ բռնաւորն ի Վրաստան, և արեամբ ողողեց զայն, առանց խնայելու վիճակի ու սեռի։ Ցետոյ եկաւ մտաւ մեր աշխարհը, և «զաստուածատաստ բարկութիւնն հեզոյր ի վերայ տանն արեւելից, և արբուցանէր զմազձն դառնութեան իւրոյ ամենայն ազգին Հայոց... և լցաւ ամենայն տունն Հայոց արեամբ, սրով և գերութեամբ[4]*»։ Պաշարեց Եիրակայ չքնաղ ոստանը, զոր քսան տարի յառաջ նենգութիւնն յանձնած*

1. Աստ՝ 419։ — 2. կդն. 263–64։ — 3. Վրդ. 79։ — 4. Ուռ. 145–46։

էր Ցունաց[1], և ուր հաւաքուած էր հայ ազնուականութիւնն ալ՝ բիւրաւոր քաղաքացւոց հետ։ Ժողովուրդը սարսափի և յուսահատութեան մատնուեցաւ, և կառուղները քալարար դիմադրեցին ու լքուցին զՔՂՆամին, որ պիտի մեկնէր հեռանալ՝ եթէ ոտանին պահապան հոտում իշխաններըը վատ անվիաբանութեամբ չքալաերէին զայն, որ դարձաւ, առաւ քաղաքը, և այնպիսի ահաւոր կարդ մ՚ըրաւ, որոյ նկարագիրը չէ կարելի կարդալ՝ առանց ալեկոծելու հոգին։ Ախուրեան գետը, որ կը շրջապատէր ոտանին պարիսպը, կարմիր ներկուեցաւ[2]։ Ո՞ւր էր, ինչ կ՚ընէր, կամ մանաւանդ ո՞ր անկեան մէջ կը խորովէր իւր անչէջ կրակով՝ Կիւրիկէի դուստրն՝ ի լուր իւր հայրենեաց աւերման։ Գաղտնիք։

3. – Ջաքարիա սարկաւագ կը խօսի աստապատեցի Գօզալ անուն հայ մանկամարդի մասին, որ Շահաբասի ի Պարսկաստան վարած ժողովրդոց մէջ էր, և զոր առիթ ունեցանք յիշելու[3]։ Յետ այրի մնալու՝ չխորհեցաւ կրկին ամուսնանալ. և լինելով գեղատեսիլ կին մը, ինք զինքը վարձակութեան տուաւ։ Շահն օր մը մինչ Ջուղայի փողոցաց մէջ կը շրջէր, ամբոխին մէջ նշմարից զայն ու հրապուրուեցաւ. ներքինի մը յղեց քաղաքին աւագաց ու պահանջից զայն՝ իրեն հարճ ընելու համար։ Առաջին անգամ երբ իւր առջեւ տեսաւ, «խելագար ապուշ մնաց». չափազանց սիրեց, և իւր հետ կը տանէր երբ տեղ մ՚երթար. և շատ կ՚ուրախանար՝ երբ նա կը պարէր իւր առջեւ[4]։

Այդ վիճակին մէջ Գօզալ կը պահէր քրիստոնէական հաւատքը, և յեկեղեցին իսկ կ՚երթար երբեմն. բայց խիղճը կը տանջէր զինքն այդ անկանոն կենաց պատճառաւ, և կը բաղձար ազատիլ։ Երբ շահը գնաց զբաղդատ գրաւելու (1623ին), այդ անգամ Գօզալ յԱսպահան մնաց։ Յարմար առիթն էր. հաւատարմի զգեստ հագաւ, գնաց մտաւ կուսանոց մը, և սկսաւ ապաշխարել։ Դարձաւ շահը. և մինչ օր մը ձի հեծած կ՚անցնէր քաղաքէն, հանդիպեցաւ անոր, ճանչցաւ և ըսաւ. «Ով բոզ, մի թէ դու չիցես Գօզալն»։ Հայուհին պարզեց անոր իւր հոգեկան վիճակը, որոյ ի լուր զգածուեցաւ Շահաբաս, և զայն իւր պալատը բերել տուաւ։ Գօզալ գնաց լալով ու վշտով, կարծելով թէ իւր նախկին կեանց կը դառնար։ Ընդ հակառակն շահը վարձատրեց անոր վերստացած առաքինութիւնը. անոր ազատութեան թուղթ մը տուաւ հօն, որպէս զի ոչ ոք չնեղէր զինքը. նոյնպէս յիսուն ոսկի, և առատ պաշար իւր բնակած կուսաստանին համար։ Հայուհին երջանիկ էր այնու հետեւ։

Օր մը հանդիպեցաւ Վաղարշապատի Յովհաննէս վարդապետին, և յայտնեց՝ թէ քաղաքին քահանայք իրեն կը զանային ս. խորհուրդն

1. Աստ՝ 366։ — 2. Ոս. 148-49. Լստ. 110-11։ — 3. Աստ՝ 135։ — 4. Աստ՝ 264։

իբրեւ մեղաւորի։ Վարդապետը բարկացաւ քահանայից. յաջորդ օրն աբեղայի մը պատարագ մատուցանել տուաւ. և երբ աւարտեցաւ, կանգնեցուց զԳօզալ բեմին առջեւ՝ ի տես հաւատացելոց, քարոզ մը խօսեցաւ ապաչխարութեան մասին, և հաղորդեց հաւատաւորը, որ շարունակեց զղջական կեանքը՝ մինչեւ վախճանեցաւ[1]։

4. — *Շահաբաս* 1600ին *երբ ի Հայս եկաւ, Երեւանի նահանգին իշխան կարգեց Ամիրգունայ խանը*[2]։ *Զաքարիա զայն կը նկարագրէ արիասիրտ մարդ մը, քալէ պատերազմաց մէջ, չինարար ու սիրող քրիստոնէից. այնպէս որ հազիւ ստանձնեց պաշտօնը, շինեց ու բազմացուց քաղաքը գեղեցիկ տներով, պարտիզներով ու ջրերով։ «Ամէն և սիրեաց զազգս Հայոց», միշտ կը յաճախէր անոնց յարկերը, և ճաշակից կը լինէր*[3]։ *Հաւանօրէն այդ այցելութեանց առթիւ էր՝ որ ճանչցաւ նա և զՀոռոմիխաև հայուհին, քոյր Ամիրապահանի՝ որուն հանդիպեցանք կանխաւ*[4], «*մեծազգի*» *տան զաւակներ, և զայն կնութեան առաւ*[5]։ *Յետ հինգ տարուց նոյն իշխանին վիճակեցաւ Ամրարատի բնակչութեան տարագրութիւնն ի Պարսկաստան, որուն ընդդիմացան շատերը, և նա իւր ցեղին բնազդով թոյլ տուաւ իւր զօրաց ամէն խժդժութիւն Հայոց վրայ*[6]։ *Իւր հայ կինն հօդ ոչ ինչ կրցաւ ընել վերին հրամանին դէմ։ Պարսիկ իշխանդ մեռած կը պատմուի խոցուելով, և կամ սպանուած իւր որդիէն Թահմազէ*[7], *որ յայտնի չէ՝ ո՛ր կնոջ զաւակն էր։*

Ամէն ուրեմն այլակրօն յարկերդ մեր փափկասուն ու փափկասիրտ օրիորդաց համար եղան՝ քիչ բացառութեամբ՝ հեծութեան և արտասուաց հովիտներ, ուր անոնք զրկուած իրենց ընտանի հոգեկան մխիթարութենէն, ականատես հեթանոսական բարուց ու լկտութեանց, յաճախ անբաւական՝ իրենց զոհողութեամբ սուրն հեռի պահելու հայրենի սիրական աշխարհի գլխէն, և անոր հետ թերեւս իրենք՝ անոր դատերքն ալ՝ արհամարհուած և այպանուած, խորովեցան, մաշեցան ու մարեցան մահացուցիչ լռութեան մէջ այն անմատոյց մորիներուն։

1. Ձ.ք. պրկ. ա, 33–36. — 2. Պատ. 18. — 3. Ձ.ք. պրկ. ա, 45–47. — 4. Ասա՛ 173. — 5. Ձ.ք. պրկ. ա, 54. — 6. Ասա՛ 327. — 7. Ձ.ք. պրկ. ա, 62–63.

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Տեսանք լիովին ինչ որ հարկաւոր էր, կամ մանաւանդ ինչ որ անցեալը թողեր է մեզ՝ հին հայ կնոջ ծանօթութեան համար, և կը կնքենք մեր աշխատութիւնը։ Իւր տիտղոսին ու յառաջաբանին մէջ զգացուցի՝ թէ զհայուհին պիտի որոնէի և ցուցնէի լոկ պատմութեան մէջ. վասն զի այն տեղ միայն կարելի էր գտնել ճշմարիտ հայ կինը, մեր հին քաղաքակրթութեան պատրաստած հարազատ հայուհին։ Եւ նկատեցինք զայն հօն ստուգապէս իւր բարոյական բարձրութեան վրայ, ուր դարերով ճնաց անխախտ՝ իւր կենաց բոլոր պայմաններուն, պատահարաց և յեղաշրջութեանց, իւր ցնծութեան ու ցաւոց օրերուն մէջ անխտիր։

Դիտել տուի դարձեալ՝ թէ մեր ազնուական դասակարգին ջնջուճն և ազգիս բազմադարեան ստրկութիւնը քան զինք մեծագոր և անքաղաքակիրթ ազգերու՝ անչքացուց և նուաստացուց հայ կնոջ նկարագիրն ալ[1]։ Եւ որով հետեւ պատմութեան մէջ կը թափառինք, հօն կը տանի զմեզ տեսնելու, և ոչ մեր օրերուն միայն, անոր անկումն ալ՝ գաղիացի ուղեւորը կոռնել Լբրրուն, որ 1704 թուին կը հանդիպէր Նոր Ջուղայի մէջ, և այն տեղ գտաւ ու նկարագրեց նախկին այրարատեան հայուհւոյն[2] նոր ու խորթ կերպարանքը, զոր յառաջ կը բերեմ, որպէս զի ընթերցողներս տեսնեն համեմատութիւնն ատոր և հնոյն միջեւ, որոնք յանհուն հեռի են իրարմէ։

Աչք և կանայք, կ'ըսէ ուղեւորը, այդ պարսկական հայաքաղաքին մէջ կը զգենուին յար և նման Պարսից. կը նկարէ, և կանանց ձեւը կը բացատրէ մանրամասնօրէն։ Անոնք այդ նոր տարազին հետ երեսին ատորին կէսն ալ ծածկած կը պահէին բերանակապով մը, բոլորովին աներեւոյթ մեր հին կենդանագրաց մէջ, որպէս թէ բերանն ու լեզուն ամօթալի բաներ լինէին, – մերն է այս դիտողութիւնը. – կամ թէ զայն պատշաճօրէն գործածելու անկարող էին, որով և անգործ բռնելու՝ ճարտարապետ և իմաստուն հին հայուհեաց[3] այդ յաչորդները։ Գաղիացին կը յարէ՝ թէ աղջկանց հագածն ալ շատ նման էր կանանց զգեցածին, բաց ի գլխանոցէն ու բերանակապէն[4]. ուր հին հայ կինը մեծագոյն ազատութիւն կը վայելէր ընկերութեան մէջ՝ քան կոյսը[5]։

1. Աստ՝ 5, 7։ — 2. Աստ՝ 320։ — 3. Հմմտ. աստ՝ 213–15, 291–93, 378–79 եւն։ — 4. Լբր. ա, 233–34։ — 5. Աստ՝ 16, 113։

Երկու սեռերն ալ շատ մատաղատի ամուսնութեան պատճառաւ, – որ կար ի հնուց[1] և հետ զհետէ ընդհանրացեր էր ազգիս մէջ, – տակաւին անտեղեակ կենցաղական պահանջմանց, ծնող կը դառնան, կը չարունակէ Լըրբուն, զաւակաց՝ որոց դաստիարակութեան անփոյթ կը ձևան. և «որոնք յաճախ առնական տարիքը կը հասնին՝ առանց գիտնալու տերունական աղօթքն» անգամ։ Այսպէս այն հասակին՝ ուր պէտք էր ուսանիլ՝ տնական գործերով զբաղած, «ոչ մէկ հաւանականութիւն կայ՝ որ մայր մը, որ ոչ մի բան չէ սովրած, կարենայ, կ'ըսէ, լաւ կըրթութիւն մը տալ տղայոց»։ Անցեր գնացեր էին ուրեմն մեր հին աքանչելի դաստիարակ մայրերը, ոչ միայն իրենց զաւակաց՝ այլ և օտարաց, և անոնց պատրաստած պանծալի ուստերքն ու դստերքը[2]։

Այդ հոգեկան ամայութեան մէջ բուսած «կանայք, կը յարէ գաղիացին, չունին հօն ոչ միտք, ոչ հանճար, և բոլորովին զուրկ են հաճելութենէ»։ Մեռած թաղուած էր հին ուշիմ, գրագէտ, արուեստագէտ ու ներքաշուկ հայուհին եւս[3]։ Ճանապարհորդը զանոնք տեսեր էր բազմութեամբ յուզարկաւորութեանց մէջ՝ ըստ նախնի սովորութեան[4]. և «կը նմանին, կ'ըսէ, պառաւ տիկնանց՝ որոց ծաղիկն անցեր է, որքան և մանկամարդ լինին». ուր մեր հին բազմամեայ տիկնայք իսկ գիտէին ծածկել իրենց տարիքն արուեստով[5]։ Գան զանոնք վայելուչ, հաճելի ու շարժմանց մէջ ազնուական կը գտնէր մեր այցելուն՝ պարթիկ, քուրք և յոյն կանայքը, և գհայս՝ «անհաճոյ և նոյն իսկ խորշելի», և «սովորաբար կարճ ու քանձր», փոխանակ մարմնոյ չափակցութեան մտադիր ու շնորհալի հին հայուհեաց[6]։

Ընկերութեան հետ նախկին մտերիմ մերձաւորութիւնէն ու քաղաքավարոյ ներքութենէն[7] եւս հեռացած էին անոնք։ Երբ Ջուղայի մէջ, կը չարունակէ Լըրբուն, անոնց հանդիպիս, «անպակաս քեզ կը դարձնեն իրենց կռնակը, ինչ որ մահմետական կանայք չեն ըներ բնաւ։ Նոյն անկրթութիւնը կը ցուցնեն ընկերութեան մէջ եւս՝ իրենց մտաւոր ազգականաց, երբ իրենց գինւոյ գաւաթ մը տրուի, զոր անվրէպ կը գաւտարկեն՝ որչափ և մեծ լինի, յետ դառնալու պատին կողմը, և բանալու իրենց բերանը փակող կտաւը»։ Հուսկ կը գիտէ՝ թէ այր մարդոց առջեւ ծածկուելու այդ ձանքը, – զոր նուէր համարելու ենք մեզ իշխեցող օտար ցեղերու կեղծ համեստութեան, կամ թերեւս անոնց անհամեստութենէն խուսափելու հարկին, – խիստ պարկեշտութեան մ'արդիւնքը չէր. վասն զի են ակնածեր, կ'ըսէ, առնական զգեստով ձի հեծած՝ ի Պահան

1. Աստ՝ 30–32. — 2. Աստ՝ 90–104, 205–7. — 3. Աստ՝ 237–45, 252–71, 117–18. — 4. Աստ՝ 347–48. — 5. Աստ՝ 140. — 6. Աստ՝ 133–34. — 7. Աստ՝ 111–15, 117–18.

երթալ իրենց մայրերուն հետ. և դրժել իրենց ամուսնական հաւատարմութեան՝ դրամի փոխարէն, մինչ անոնց անպակաս աջողումն անխախտ առաքինութեան պատրանքը կու տայ իրենց այրերուն[1]. թէպէտ չենք գիտեր՝ ո՛րքան ապահով կամ ընդարձակ էր զեղծումդ, զոր նա լսած կը թուի քան տեսած։

Գովեստը կ'ընէ Սպահանի մէջ բնակող գաղիացի Կաստելենի կնոջ, ազնիւ տնէ և արժանաւոր անձ մը, որ տասնամեայ դատրկան հետ ներկայ էր միշտ ամուսնոյն սեղանին, որ բաց էր, կ'ըսէ, բոլոր եւրոպացւոց։ «Բայց երբ նա (Կաստելէն) այցելութեան կ'երթար Ջուղայեցւոց տները, անոնց կանայք անտես կը ձնային». և բաց ի հայերենէ՝ ուրիշ լեզու եւս չէին գիտեր՝ որով տեսակցէին[2]։ Ուղեւորն ինքն ալ այցելեր ու կը յիշէ զարմացմամբ Ջուղայի հայ աւագաց յարկերու նիւթական չքեղութիւնը[3], որոց մէջ կը բնակէր հայուհւոյն հոգեկան կամ մտաւոր աղքատութիւնն ու թարչամած վայելչութիւնը։ Ջգեստուց ու զարդերու արտաքին ճոխութեան ներքեւ անհոգի անմուունչ արձաններ, որոնք հարսանեկան հանդիսից մէջ անգամ այրերէն անջատ կը նստէին ըստ Տաւէռնիէրսի[4], և այլ եւս կապ չունէին ընկերութեան հետ։ Ա՛յս էր ձնացեր՝ իրենց ամուսնաց հիւրամեծար սեղանները զարդարող, իրենց տաճարներն ազատանուոյն առջեւ պերճօրէն բացող[5], օտարաց հետ անոնց բարբառներով բանակցող[6], և ընկերական բոլոր ասպարիզաց մէջ փայլող հին հայ տիկիններէն։

Ըսինք՝ թէ ռուբինեան գահուն անհանճար տապալումն եղաւ՝ որ պատրաստեց հայ քաղաքակրթութեան և հայուհւոյն մեծութեան քայքայումդ[7]։ Եւ այդ է՝ զոր կը գուժէ փրանկ ճանապարհորդը մեր անկախութեան կորստենէն երեք դար յետոյ. վիճակ մը՝ որ անկասկած քան զտեղեկատուդ չատ վաղուց սկսած էր։ Եւ ոչ լոկ Ջուղայեցի կնոջ յատուկ, այլ անոր բոլոր քուրերուն՝ որոց վրայ կը տարածուէր այլակրօն և այլաբարոյ ցեղերու նոյն խամրիչ տիրապետութիւնը։ Տաւէռնիէրա տեսաւ ու կը խօսի Կարնոյ հայուհեաց մասին. և նոյն անկումը կար ու կը տեսէր տակաւին մեր օրերուն գլխովին Հայաստանի մէջ՝ նախ քան անոր վերջին եղերերգութիւնը։

Փակենք, փակենք այդ տխուր պատկերը, և դառնանք մեր հուսկ մեծարանքն ընծայելու հին հայ կնոջ, որ իւր ցեղին պարծանքն հանդիսացաւ ու պիտի մնայ դարերուն հետ՝ պատմութեան շողշողուն էջերուն մէջ։

1. Լբր. ա, 236–37. — 2. Նոյն՝ 239. — 3. Նոյն՝ 233. — 4. Ա՛սա՝ 115. — 5. Ա՛սա՝ 117–18, 138–40. — 6. Ա՛սա՝ 111, 245, 281, 291–93. — 7. Ա՛սա՝ 298.

Ձեզ, ո՛ հայուհիք, որ ծնաք չուչաններու մէջ ու սնաք գորովաբոյր բազկաց վրայ, կենաց կցորդ ընտրեցիք ձեզ գիտութիւնն ու բարու-թիւնը, և ձեր ընդարձոյս վայելչութեան և առաքինութեան լուսովն եւլաք պայծառացուցիք հայ ընտանեկան յարկը, նազելաշուք ճեմեցիք պալատան մ՛ոսկեզօծ որմերէն ներս, կամ տքնեցաք տնակի մ՛աննշոյլ պարզութեան մէջ, ձեր սէրը ճրագ, ձեր ժպիտը վարդ վառելով հօն, և ձեր պարտականութեան գիտակցութեամբ չէն, անդորր ու զուարթ պահեցիք զայն, երջանկացուցիք և երջանկացաք,

Ձեզ՝ որ խնամոտ գթով ու նուիրմամբ պատրաստեցիք և ընծայեցիք հայ հայրենեաց՝ անբաւութիւն մ՛ընտիր հոգիներու, արքայից, իշխանաց ու տիկնանց, քաջերու, դիւցազանց, հովուաց և հովուապետաց, հանճարներու, առաքինեաց, սրբերու և սրբուհեաց, ձեր ընդունածը տալով անոնց հաւատարմութեամբ ու լիութեամբ, և յաւերժացուցիք ձեր ցեղին գոյութիւնը, քաղաքակրթութիւնն ու մեծութիւնը, որոց նուիրեցիք ձեր սիրտն ու տիրեցիք անոնց սրտերուն, սգով ի հող դնելով զանոնք՝ զորս մահուան բռնութիւնը տարաժամ կորզեց ձեր և ազգին գրկերէն,

Ձեզ՝ որ ազնուական չքով ու ձեր սեռին պատուով հանդիսացաք հայ ընկերութեան առջեւ, ձեր բարգաւաճանքը, իմաստութիւնն ու ճարտարութիւնը նուիրեցիք անոր օգտին ու բարձրացման, գորովալից ձեռամբ սպեղանի դրիք անոր պէսպէս ցաւերուն և դարման կարօտութեանց, կերտեցիք ու պճնեցիք հայ աշխարհն ու սրբարանները, կանգնեցաք ու մեծարուեցաք եկեղեցւոյ մէջ, և հանդուրժեցիք կամ ձեր մտաց լուսով առ ոտն կոխեցիք օտարամուտ տգիտական նախապաշարմունքը ձեր սեռին հանդէպ, պահելով զայն միշտ իւր բարձրութեան վրայ,

Ձեզ՝ որ առնական բազկով բռնեցիք արքունի կամ իշխանական լքեալ գաւազանը, և մայրենի գթով պահեցիք և առաջնորդեցիք ձեր խնամոց յանձնուած ժողովրդոց, մերթ առիւծացաք անոնց անօրէն թշնամեաց դէմ, զէն ի ձեռին կանգնելով ձեր պարսպաց, աշտարակաց կամ ճակատին վրայ, և մերթ մեծ ոգւով ողորմութեան ձեռք կարկառեցիք նոյն խաւարելոց, ամրացուցիք տատանեալ գահեր, ձեր ողջիչ ձայնով բացիք հզօրաց սրտերուն պողպատեայ դռները, կամ ձեր անձինքը գրաւական տուիք՝ անդորրելու համար անոնց կատածախռով մտքերը,

Ձեզ՝ որ ձեր վիճակին պարտուց հետ զուգեցիք սրբութեան սէրը, հրեշտակաց հետ միջեցիք առ պարզեւատուն ձեր չնորհաց, կամ երեւելի մեծութիւնքն ու վայելքը փոխանակեցիք աներեւութից հետ և ժամանակաւորը մշանջենաւորին, ձեր պալատները խրճիթներու վերածելով, կերպասեայ ոսկեշող պատմուճանը՝ խորգի, բազմախորհրդական սեղաններն՝ անապատութեան, և ցնծուն զրոյցները՝ մշտամրմունջ աղօթից,

Ձեզ՝ որ հրաւիրուեցաք ու տարիք կանգնեցիք հայրենի սահմաններէն դուրս՝ մեծապանծ, ներքապահանչ ու բազմազան արքունեաց մէջ՝ հայկական գեղը, զգաստութիւնն ու գործօնէութիւնը, և անոնց փայլով նուաղեցուցիք ձեր գլխին դրուած ականակուռ պսակաց շողիւնը, և կամելաք անձնուրացութեան վշտատոչոր սեղանին վրայ՝ փրկելու համար ձեր վտանգեալ հայրենիքը, տառապեցաք՝ ամոքելու անոր անհուն տառապանքը, և գիտցաք ամենուրեք բարձր բռնել Հայաստանի անունը, զոր անչինչ պահեցիք ձեր սրտին, լեզուին ու գործոց մէջ, և ցանկալի ընծայեցիք մերձաւորաց ու հեռաւորաց,

Ձեզ՝ որ Ցիսուսի մաքուր դրոշմը ճակատնուդ, և կառչած անոր նշանին, հայրենի հողին կամ օտարութեան մէջ միայնակ կամ գունդագունդ զոհուեցաք չարագործաց կրքերուն, մոլեռանդութեան, անգթութեան, և ձեր հաւատոց ու պարկեշտութեան նախանձով ոգորեցաք, ելաք ի կախաղան, խարուեցաք, խոցոտեցաք քարերէ ու սրերէ, ձեր ձիւնաթոյր մարմինները կարմիր ներկեցիք, չինչաք չղթայից կարծրութեան մէջ, թռաք անվեհեր անդնդներէն վար, խաւարեցուցիք ձեր կախարդիչ աչքերը՝ փրկելու համար ձեր պատիւն ու սրբութիւնը, և յաւերժացաք երկնից ու երկրի առջեւ,

Ձեզ ամենուդ՝ զորս կը պատէ պատմութեան լոյսը կամ մոռացութեան մռայլը, փառքը կամ անշքութիւնը, թող հասնի՝ ուր և ընկաք ու կը հանգչիք, գթած քարի մը ներքեւ կամ մայր հողին թաքուն ծոցին մէջ, ձեր ցեղին աքանչացումն ու արտազեղ անսահման անվախճան երախտագիտութիւնը, և թող ձեր կեանքն հանդիսանայ հայելի ու խրախոյս վերածնութեան ձեր սեռին և ազգին ի լոյս և ի մեծութիւն, ո՛վ սիրասուն դստերք անմահն Արարատի

ՓՈՓՈԽՄՈՒՆՔ ԵՒ ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՔ

Է՛Ջ	ՏՈՂ	
11	22	*Հերակլէ. – Հերակլի պատմութենէն*
17	27	*շարժականութիւնը. – յաւ. և ձգուիլը մահճի կամ գետնի վրայ.*
27	34	*դանդաղաշարժ. – յաւ. ուստի «յղեաց ծանրացելոց» հոմանշերն Ագաթանգեղոսի քով* (316)։
34	8	*քեռայր – յաւ. կամ փեսայ* (Փաւս. 243)։
»	ծ. 12	143 – 243
37	5	*չնչել խաթունի։*
»	32	*Սոփիայի – Ասփայի*
43	10	*յաւ. Հայուհին գիտէ շահիլ ամուսնոյն ծնողաց սրտերն ալ։ Ամիր Սարգսի որդին Խաւտազ Ա. իշխան այս փաղաքշական ձեւով կը յիշէ իւր նուն. «Սիրելի դստրեկի իմոյ Թայիկ Թագուհւոյ», որ էր անդրանկին Սասնայի կինը* (Նիւթ. 17. և աստ՝ 203–4)։
53	ծ. 4	*յաւ. Մաղ. 17.*
57	16	*աւելի ամրացուցին ապա, Հրահատայ – վերստին ամրացուց ապա իրենց յաջորդներէն Հրահատ, իւր*
60	31	*հօրեղբօր – ազգական*
66	5	*չմիներու – չմինելու*
»	22	*Սիդոնի – Տիւրոսի*
68	14	*Հիւգոնի – Բերտրանդի*
70	10	*Բոհեմոնդ Է – Բոհեմոնդ Ջ*
»	13	*Անդրոնիկոսի – Բ Անդրոնիկոսի որդւոյն Միքայելի,*
72	22	*երկուքին ալ, – յաւ. որ ըստ Լբբրունի էր «կանաչ սնդուսէ խաչ մը», զոր կը բերէին աղջկունք, ի ձայն թմբկի ու փողի պարելով ճանապարհին վրայ, և կը կցէին փեսային. յետոյ անոր վրայ կարմիր մ'ալ* (Ա, 235)։
73	24	*կը տեսնէր – կը տեսնէին իւրաքանչիւրին ձեռքը Տուռնփորտ ու Լբբրուն* (235)
»	ծ. 17	*չնչել 1216ի*
74	31	*պարանոցին. – յաւ. մինչ Լբբրունի օրով պատանի մը կը բռնէր խաչը պսակելոց գլխին վրայ* (Ա, 235)։
75	28	*երգելով. – յաւ. մինչ Լբբրուն կը տեսնէր պսակելոց առջեւէն քահանայից խումբը, թմբկներ, կոնքեր ու փողեր* (Ա, 235)։
80	27	*Աղբերաց – Աղբերանց*
100	8	*Կայենի... դուստրը – իրենց իշխանութեան մէջ գործող ամիր Սարգսի «բարեպաշտ» քոյրը Սահակդուխտ[2], (վրիպակաւ Կայենի տէր Վաչուտի կամ Վաչէի դուստր համարուած Կիրակոսէ, 108),*

Էջ	տող	
100	ծ. 2	*յաւ. Ներբ.* 16–17.
107	28	*չնչել՝ որ հօրաքոյրն էր յիշեալ Վաչէի. և 7 ժամն.*
108	35	*խանդաղատանքն է. – յաւ. և զտղայն կը հանգուցանէր «որորանի» մէջ (Մնդ. 75)։*
110	30	*Կապադովկացի – Ամասիացի*
118	14	*Շուշանիկ ալ։ – յաւ. Չեմ կասկածիր՝ թէ տիկնանց տուած խնճոյից եւս կը մասնակցէին իրենց ամուսինք։*
119	27	*ամուսինք – յաւ. կամ իշխանականաւք (կոր. 25)*
121	23	*Տարսայիճ։ – յաւ. «Ես Թայիկ բագուհի», դուստր Պահլաւունի Շարապիշահի (Ն. Սրգ. 158, 186), կամ «Թայիկ բագուհւոյ... որ է զարմ և շառաւեղ թագաւորացն Հայոց» (Նիւք. 17), գուցէ մօր կողմանէ։*
123	25	*Մամա – Մամաք*
126	27	*մեզ ծանօթ Վասակ նահատակին, – Վասակայ և Թոռն Վարդայ (Զմչ. Բ, 283)։*
135	7	*յաւ. Նոյնչափ վառ է, թէպէտ ոամկախօս, հայուհւոյն նկարագիրն ուրիշ եկեղեցականի մը՝ Ց. Թլկուրանցւոյ գրչին մէջ եւս՝ ժե–ժզ դարէն։ «Ծով ծով աչեր ու լուս քընար. – Ունքն է կեռեր քան զկամար. – Ձակատդ է լուս և լուսընքար, – Բոլոր լուսին, չամս ու ղամար։ – Վարսերդ ոսկի թելէ քաշած, – Վերայ մարմնոյդ եկեալ հաւսար։ – Երեսըդ վառ է ծիրանի, – Վարդ՝ ուհաճն ու նունուֆար։ – Ծոցդ է բաղչայ վարդով ի լի։ – Մարգրիտ ատամունքըդ չարէ շար. – Քո ձայնդ անուշ քաղցրեղանակ, – Բերնէդ ի վայր թափուի ջուհար։ – Այդ քո պատկերդ է լուսեղէն, – Այլ արեգակըն լուս չի տար։ – Մարմինդ քո ճոխ բուսեր չինար, – Կու ճօճկուտաս քան զուռ դալար» (Կ. Կոստ. Ց՛ի. Թղկ. և իւր տաղերը. 25)։*
138	28	*օթոցներով, – պատուռակալներով (Եփր. Դ, 193),*
144	10	*ինքօրինութիւն – ինքնօրինութիւն*
165	19	*իրէրն ալ, – յաւ. ինչպէս կապանքները (աստ՝ ժԸ, գ, 1)։ Դարձեալ*
166	29	*Գաւեղեանց – Գաւեղկեանց*
»	30	(1284) – (1248)
179	22	*կապադովկացին – ամասիացին*
»	ծ. 1	Ց՛հ. – Ց՛ն.
181	1	*կապադովկացիդ – ամասիացիդ*
189	20	*Խարազմն – Խորազմն*
190	8	*ժամանակագիրը – յաւ. Կոստանդնուպոլսէն,*
»	11	*հօն – Ադոստոյի մէջ*
194	27	Ա՛թապակ չահնչահ – Շահնչահ Գ Զաքարեան

Էջ	տող	
200	6	Աչոտոյ (Գ) – Աչոտոյ
226	27	Տուրխուշահի – Տաւրխուշահի
236	26	Մամա խաթուն – Մամ խաթուն
242	14	վիճաբանական գրուածը – զանազան գրուածները
262	4	յաւ. Հուսկ ՅՀ. Եզնկացին կը մեղադրէր՝ որ գուսանք ու վարձակներ մկրտութեան առթիւ ալ մինչեւ յեկեղեցին կ'երթային՝ պարելով ու խաղալով. և կը պատուիրէր տան մէջ կատարել զայն պատշաճօրէն (Խր. ժը)։
263	25	Երթալով։ – յաւ. Ինք կամ իւր ոճն է նա և Հերովդի դստեր այս նկարագրին մէջ. «Մեղմիկ շարժելով՝ յայս կոյս և յայն նայէր – Ցովածփելին իւր մահաբեր աչօքն, – կայթել կաքաւէր թմբկահարիկ աղջիկն» (Բզմ. 1850, 52)։ Ուրիշ անձանօթ մ'աւելի կ'ընդլայնէ և կը պճնէ նոյն նկարագիրն այսպէս. «Հերքըն ծալ ի ծալ առեալ՝ նմանեալ արքայ օձին, – Աչօքըն ծաւալ ծըփէր ծիրանի ծովու նըման։ – Ուլունքն ի վերայ լանջացն նըմանեալ լերանց ծաղկանց, – Եւ վարդ վառելով այտից՝ նըմանեալ խայծեալ նըռանց։ – Ոտնաձայն թնդիւն տաղից՝ նոյն և ի շարժիլ մատանց, – Նա դարձիդարձեալ մոլէր առաջի թագաւորին, – Ձեմս առեալ ճեպեալ ճեմէր, վազըս կաքաւիւք վազէր» (Բզմ. 1851, 343)։
269	19	ցնցուղ – յաւ. կամ խողովակ
274	21	չքեղութիւնը։ – յաւ. Գետկոյ զանգակատունը չինուեր է 1291ին՝ «ի պարոնութեան Խորիշ խաբուճիճի և եղբարց իւրոց Արղութին» են. և խաչ մ'է կանգնուեր «պարոնութեան Արղութին և Խորիշ խաթունին», որ էին մանծկերտացի ձարի համանուն թոռան զաւակները (Նիւք. Ա, 10)։
283	30	Չալաւու – Չուլաւու
331	21	Գրիգոր – Գագիկ
356	6	եօթն... վեցն – ութ... եօթն
357	3	եօթը – ութ
»	4	վեցը – եօթը
360	ծ. 1	Վրգ. – Վրդ.
380	22 26	Դիմնայ – Դեմնայ
383	25	ՅՀ. Վխտիացւոյ – Յկ. Վխտեցւոյ
408	19	Իբլինացւոց – Խաչակրաց
»	21	Բալիան... Ցուլիան։ – Գիրարտ իշխանորդի սիրիական կեսարու, որուն որդի ի հօրէ յաջորդեցին Ռինալդ, Բալիան և Ցուլիան։
416	22 30	Որոնդէս – Որոդէս

ԳՈՐԾԻՍ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

Աբս. — Աբուսահլ, ՚ի գ. պատմ. եկեղեցեաց և վանորէից եգիպտոսի. Վենետիկ, 1895։
Ագթ. — Ագաթանգեղոս, Ը–ե դ. պատմութիւն. Վենետիկ, 1862։
Ազ. հնդ. — Ազգագրական հանդէս. Տփղիս։
Ալա. — Դաւիթ գանձակեցի կամ Ալակայ որդի, ՚ի գ. պատասխանիք հարցմանց. գրչ. 511 Մ. Ղազարու։
Ալձ. — Սիմէոն եպ. Ալձնեաց, վասն գիտից խոտորաց եւն. գրչ. 633 Մ. Ղազարու։
Աճռ. — Հ. Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան. Երեւան, 1926 եւն։
Ամմ. — Ամմիանոս Մարկեղինոս, Ը դ. պատմութիւն (լտ.). Պարիս, 1855։
Այր. — Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ. Վենետիկ, 1890։
Անգ. — Ամիրդովվէթ. Անգիտաց անպիտ. Վիեննա, 1927։
Անլ. — Enlart, *L'Art gotique et la Renaissance en Chypre*. Պարիս, 1899։
Անծ. — Անծանօթ նկարագրող հարսանեաց. Բզմ. 1889, 232։
Անհտ. — Անահիտ, հանդէս Պարիսի։
Անյղ. — Դաւիթ Անյաղթ, Մատենագրութիւն. Վենետիկ, 1833։
Աշղ. — Տրդատ եպ. Պալեան. Հայ Աշուղներ. Զմիւռնիա, 1911։
Ապր. — Մխիթար ապարանեցի, ՚ի գ. Գիրք ուղղափառաց. գրչ. 334 Մ. Ղազարու։
Առ Աբ. — Յհ. երուսաղեմացի, Ը դ. Թուղթ առ Աբաս կրղ. Աղուանից. Վրաստ. 1896։
Առ. Սիւն. — տես Յակ. զդս։
Առկ. — Մխիթար Գոշ, ՚ի գ. Առակք. Վենետիկ, 1854։
Աստղ. — Ստեփ. տարօնացի Ասողիկ, ՚ի գ. պատմ. տիեզերական. Պետերբ. 1885։
Ասպ. — Ասպարիզ, լրագիր Փրեզնոյի։
Արեւ. — Արեւելք, լրագիր Կ. պոլսի։
Արծ. — Թովմա Արծրունի, Թ դ. պատմութիւն տանն Արծրունեաց. Կ. պոլիս, 1852։
Այր. — Այրարատ, ամսագիր Էջմիածնի։
Արց. — Մակ. եպս. Բարխուտարեանց, Արցախ. Բազու, 1395։
Բզմ. — Բազմավէպ հանդիսարան, ամսաթերթ Վենետկոյ։
Բուս. — F. Bustron. ՚ի գ. *Historia de Cipro*. Պարիս, 1884։
Բամ. — Կ. Բաստաջեան, Հայ. արձանագրութիւնք Անւոյ եւն. Պարիս, 1931։
Բ. Սրգ. — Հ. Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայ. ձեռագրաց Մ. Ղազարու. Վենետիկ, 1914։

Բրկ. — Brocardus, ՃԳ դ. *Veridica Terre Sancte.* Վ՚ենետիկ, 1519։
Բրոս. — M. Brosset, *Histoire de la Géorgie.* Պտրբրգ. 1849։
Բցտ. շրկ. — Հ. Գ. Ալեքսեան, *Բացատրութիւն շարականաց.* Վ՚ենետիկ, 1814։
Գեղուեի. — Գեղարուեստական հանդէս Վ՚ենետկոյ։
Գեւ. եզ. Խր. — Գեւորգ եզնկացի, ՃԳ դ. Խրատ վասն պատկի. գրչ. 1372 Ս. Ղազարու։
Գլզ. — Հ. Գելզեր, *Հետազօտութիւն հայ դիցաբանութեան.* Վ՚ենետիկ, 1897։
Գլն. — Կղ. Գալանոս, ՃԼ դ. *Միաբան. Հայոց ս. եկեղ. ընդ մեծի ս. եկեղ. Հռոմի.* Հռոմ, 1650։
Գոշ. — I. Goschler, *Diction. de la Théologie catholique.* Պարիս, 1858 եւն։
Գոն. Աղ. — Յոհ. Գառնեցի, ՃԳ դ. Աղօթամատոյց. Վ՚ենետիկ, 1911։
Գոն. Խր. — Նորին՝ Խրատ ոգեշահ առաքինյն վարդոյ. գրչ. 640 Ս. Ղազարու։
Գր. բղբ. — Գիրք թղթոց. Տփղիս, 1901։
Գր. Մագ. — M. Leroy, *Grég. Magistros* եւն. Բրիւքսել, 1935։
Գր. Տղ. — Գրիգոր կթղ. Տղայ, ՃՒ դ. Նամականի. Վ՚ենետիկ, 1865։
Գրչ. ար. — Գար. եպ. Յովսեփեան, Գրչութիւն արուեստը. Վ՚ղրշպ. 1913։
Գաստ. — Հ. Վ. Հացունի, Գաստիարակութիւնն հին Հայոց քով. Վ՚ենետիկ, 1923։
Գաւթ. — Աստիճ գաւրիժեցի, ՃԼ դ. Պատմութիւն. Վ՚ղրշպ. 1884։
Դիւ. — F. Macler, *Nouvel Archive.* Պարիս։
Դտս. — Մխիթար Գոշ, ՃՐ դ. Դատաստանագիրք. գրչ. 1237 Ս. Ղազարու, և տպ. Վ՚ղրշպ. 1880։
Դրդ. — Ցհ. Դարդել, ՃԳ դ. Ժամանակագրութիւն Հայոց. Պտրբրգ. 1891։
Դրմբ. — Daremberg et Saglio, *Diction. des antiq. grecques et romaines.* Պարիս, 1877 եւն։
եղշ. — եղիշէ, ե դ. Մատենագրութիւնք. Վ՚ենետիկ, 1859։
եպիփ. ծննդ. — եպիփանի ճառ ի ծնունդ Փրկչին, ի Հյկ. բռ։
Երն. — *Chronique d'Ernoul et de Bernard le trésorier,* ՃԳ դ. Պարիս, 1871։
երդ. — Հ. Վ. Հացունի, երդմունք հին Հայոց մէջ. Վ՚ենետիկ, 1932։
երզ. — Ոտանաւոր բէկ երզնկեանց, Տիղագրութիւն Հաղբատայ. Վ՚ղրշպ. 1886։
եւս. ժմ. — եւսեբիոս կեսարացի, Դ դ. Ժամանակագրութիւն. Վ՚ենետիկ, 1818։
եփր. — Ս. եփրեմ, Դ դ. Մատենագրութիւնք. Վ՚ենետիկ, 1836։
եփր. պհց. և ապշ. — Նորին՝ ճառեր պահոց և ապաշխարութեան, յիշուած ի Հյկ. բռ։
Զգօն. — Ընծայեալ Ցակ. Մծբնացւոյ. Կ. պոլիս, 1824։
Զեն. — Զենոբ Գլակ, Է դ. Պատմութիւն Տարօնոյ. Վ՚ենետիկ, 1832։
Զյր. — Զուարթնոց՝ հանդէս Պարիսի. 1930։
Զք. սրկ. — Զաքարիա սարկաւագ, ՃԷ դ. Պատմութիւն. Վ՚ղրշպ. 1870։
Զքր. — Զաքարիա կթղ. Թ դ. Ճառք. գրչ. 919 Ս. Ղազարու։

Ըլնտ. — Du Cange, *Les familles d'outre-mer.* Պարիս, 1869։
Թլկ. — Յհ. Թլկուրանցի. ած գ. Վասն Յովհաննիս Մկրտչի. գրչ. 171 Ս. Ղազարու։
Թոր. աղբ. — Գար. եպ. Սրուանձտեան, Թորոս աղբար. Կ. պոլիս, 1879։
Թ. Տրցյց — Թէոդիկ, Տարեցոյց։
Ժմ. Օշնի. — Ժամկգր. Հեթմոյ՝ ի Նկրգ. Ժամագրին Օշնի. Աբտ. արք. Սիսմէեան, Անթիլիաս, 1933։
Ժող. Զագայ. — Սահմանք ժողովոյն Զագայ, ի 1270. ի Ղևոնեան, կանոնագիրք Հայոց. Տփղիս, 1913։
Լալ. — եր. Լալայեան, *Album*, լուսանկարք երկու հատոր. Տփղիս։
Լբր. — Cor. Le Brun, *Voyage par la Moscovie en Perse* եւն. ամ 1704. Ամստերդամ, 1718։
Լբոյ. — Ch. Le Beau, *Histoire de Bas-Empire.* Պարիս, 1756։
Լիս. — Stef. Lusignan, ած գ. *Corografia.* Բոլոնիա, 1572։
Լծ. Ցոր. — Գրիգոր տաթեւացի, ած գ. Լուծումն Ցորայ. ամ 1407. գրչ. 1301 Ս. Ղազարու։
Լմբ. Թղր. — Ներս. Լամբրոնացի, ած գ. Թուղթ առ Լեւոն. Վենետիկ, 1865։
Լմբ. Պտ. — Ներսին՝ Մեկն. խորհ. Պատարագին. Վենետիկ, 1847։
Լոյս. — Հանդէս Կոստանդնուպոլսի։
Լստ. — Արիստակէս Լաստիվերտցի, ած գ. Պատմութիւն. Վենետիկ, 1844։
Լօր. — J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam.* Պարիս, 1919։
Խղբ. — Գար. արք. Յովսեփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք. Վրշպտ. 1928։
Խոր. — Մովսէս Խորենացի, ե գ. Մատենագրութիւնք. Վենետիկ, 1865։
Խսր. ժմ. — Խոսրով անձեւացի, ած գ. Մեկնութիւն աղօթից ժամերգութեան. Կ. պոլիս, անթուական։
Խսր. Պտ. — Ներսին՝ Մեկնութիւն աղօթից պատարագին. Վենետիկ, 1869։
Ծրծ. թղթ. — Զաքարիա ծործորեցի, ԺԲ–ԺԴ գ. Պատմ. թղթոյ առ Յովհաննիս Սիւնեաց եպս. գրչ. 13 Ս. Ղազարու։
Կադ. — Radolfus Cadomensus, ած գ. ի Պատմ. Խչկ. Գ։
Կար. խնդ. — Հ. Վ. Հացունի, Կարեւոր խնդիրներ հայ եկեղ. պատմութեան. Վենետիկ, 1927։
Կ. եզ. խր. — Կիրակոս եզնկացի, ԺԴ գ. Խրատ. գրչ. 96 Ս. Ղազարու։
Կիպ. — Բակուրան, Կիպրոս կղզի. Կիպրոս, 1903։
Կիր. — Կիրակոս գանձակեցի, ԺԳ գ. Համառօտ պատմութիւն. Վենետիկ, 1865։
Կղբ. — Եզնիկ կողբացի, ե գ. Եղծ աղանդոց. Վենետիկ, 1826։
Կղն. — Մովսէս Կաղանկատուացի, է գ. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. Մոսկուա, 1860։
Կմխ. — Գրիգոր Կամախեցի, ԺԶ–ԺԷ գ. Ժամանակագրութիւն. Երուսաղէմ, 1915։
Կնդ. կամ Կնդ. Աղ. – Կոնդակ Աղրամարայ, ի Բզմ. 1859։
Կոգ. — Հ. Ս. Կոգեան, Կամառաւականներն. Վիեննա, 1926։

Կոր. — Կորիւն, ե դ. Պատմութիւն Ս. Մեսրովպայ. Վենետիկ, 1833։
Համմ. — J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman.* Պարիս, 1839։
Հայ Բգր. — Յ. Մարկուարտ, Հայ բագրատուհիներ ձիւղագրութիւնք. Վիեննա, 1913։
Հեր. — Հերոդոտոս, ե դ. ն. Ք. Պատմութիւն (յն.). Պարիս, 1858։
Հմնգ. — *La Grande Encyclopédie.* Պարիս։
Հյկ. կամ Հյկ. բռ. — Բառգիրք հայկազեան լեզուի. Վենետիկ, 1836։
Հյկ. դրմ. — Կ. Բասմաջեան, Հյկ. բնդհ. Դրամագիտութիւն. Վենետիկ. 1936։
Հյկր. — Հ. Ղ. Ալիշան, Հայկաբանք. գրչ. Ս. Ղազարու։
Հյպ. — Ներսէն՝ Հայրապատում. Վենետիկ, 1901։
Հյրն. — Հայրենիք առնագիր՝ Բոստոնի։
Հնդ. առն. — Հանդէս առնօրեայ. Վիեննա։
Հնդ. հյգ. — Հանդէս հայագիտութեան. Մարբուրգ։
Հնխ. — Հ. Ղ. Ինճիճեան, Հնախօսութիւն Հայաստանեայց. Վենետիկ, 1835։
Հրկլ. — *Histoire de Eracles empereur եւն. ի Պտմ. Խչկ. Բ։*
Հրց. — Գր. Տաթեւացի, Գիրք հարցմանց, առ 1397. Կ. պոլիս, 1729։
Հէք. յշտ. — Հաւաքուածք յշտկրց. նախնեաց. գրչ. Ս. Ղազարու։
Ղեւ. — Ղեւոնդ, ը դ. Պատմութիւն. Պտրբրգ. 1887։
Ղրմ. Պս. — Յակոբ Ղրիմեցի, ԺԵ դ. Յաղագս պսակի առուրնացելոց. գրչ. 70 Ս. Ղազարու։
Ճաշ. — Հ. Վ. Հացունի, Ճաշեր և խնձոյք հին Հայաստանի մէջ. Վենետիկ, 1912։
Մաղ. — Մաղաքիա աբեղայ, ԺԴ դ. Պատմութիւն վասն ազգին Նահապետաց. Պտրբրգ. 1870.
Մամ. — Ցովհ. Մամիկոնեան, Ե դ. Պատմութիւն Տարօնոյ. Վենետիկ, 1832։
Մաս. — Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre.* Պարիս, 1861։
Մարկ. — *I viaggi di Marco Polo,* ԺԴ դ. Վենետիկ, 1847։
Մաք. — L. Macheras, *Chronique de Chypre,* առ 1458. Պարիս, 1882։
Մբր. — Մամբրէ վերծանող, Ճառք. Վենետիկ, 1833։
Մգ. Թղթ. — Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, ԺԱ դ. Աղեքսանդրապոլ, 1910։
Մ. եզ. Խր. — Մովսէս եզնկացի, ԺԴ դ. Խրատ. գրչ. 986 Ս. Ղազարու։
Մհկ. Մտ. — Տես Ցհ. եզ. Մտ։
Միխ. Աս. — Միխայէլ ասորի՝ ժամանակագրութիւն. Երուսաղէմ, 1871։
Միք. աս. — J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien,* ԺԲ դ. Պարիս, 1899–1910։
Մխ. ժմնկ. — Մխիթար այրիվանեցի, ԺԴ դ. ժամանակագրութիւն. խմբ. 19 Ս. Ղազարու։
Մծփ. — Թովմա մեծոփեցի, ԺԵ դ. Պատմութիւն Լանկթամուրայ. Պարիս, 1860։
Մմբ. — Տես Մբր։
Մնգ. — Ցհ. Մանդակունի, ե դ. Ճառք. Վենետիկ, 1860։
Մնզ. — Մանզուէլի հիքեար, լրագիր կ. պոլսի։

Մնկ. — Վհր. եպ. Մանկունի, Այրիվանք կամ Գեղարդոյ վանք. Վ.Պրշպտ. 1871։

Մնս. — J. Mansi, *SS. Conciliorum nova Collectio.* Փլորենտիա, 1759 եւն։

Մշկ. — Բարսեղ մաշկուացի, Մեկն. աւետր. Մարկոսի. առ 1325. Կ. պոլիս, 1826։

Մշտ. — Մաշտոց. գրչք. Ս. Պ.ազարու։

Ցհ. եզ. Խր. — Ցովհ. եզնկացի, ԺԹ–ԺԹ դ. Խրատք. գրչ. 1447 Ս. Պ.ազարու։

Ցհ. եզ. Մտ։ — Տես Շն. Մտր։

Ցհ. եզ. Քներ. — Նորին՝ Մեկնուրբիւն քերականի. գրչ. 174 Ս. Պ.ազարու։

Ցհ. կթ. — Ցովհաննէս կաթող. ԺԲ դ. Պատմուրբիւն Հայոց. Երուսաղէմ, 1867։

Ցձխ. — Ցաձախադպաւոյմ ձառք, Ե դ. Վենետիկ, 1838։

Ցշկ. — Հ. Պ. Ալիշան, Ցուշիկք հայրենեաց Հայոց. Վենետիկ, 1920։

Ցոկ. զդս. — Առաքել եպ. Սիւնեաց, ԺԵ դ. Վասն չատկացուցցանելոյ զդասս. գրչ. 363 Ս. Պ.ազարու։

Նիւթ. — Գ. արք. Ցովսեփեանց, Նիւթեր և ուսումն. հայ արուեստի և մշակ. պատ. Երուսաղէմ, 1935։

Նհպ. — Հ. Գ. Նահապետեան, Աւերակք Այրարատեան աշխարհի, լուսանկարք երկու հատոր՝ ի Ս. Պ.ազար։

Նոր վկ. — Մանանդեան և Ածառեան, Հայոց նոր վկայեալք. Վ.Պրշպտ. 1902։

Ն. Սրգ. — Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրուրբիւնք ի փոքր և ի մեծ Հայս. Վենետիկ, 1864։

Նրկ. — Գր. Նարեկացի, Ժ դ. Մատենագրուրբիւնք. Վենետիկ, 1840։

Նօտ. — Պ. Վ. Փիրզալէմեան, Նօտարք Հայոց. Կ. պոլիս, 1883։

Շիր. — Հ. Պ. Ալիշան, Շիրակ. Վենետիկ, 1881։

Շհխ. — Ցհ. եպ. Շահխաթունեան, Ստորագր. կաթողիկէ Էջմիածնի. Էջմիածին, 1842։

Շհպ. — Կանոնք ժողովոյն Շահապիվանի, 447 թուին. գրչ. Ս. Պ.ազարու։

Շն. Բրձ. — Ն. Շնորհալի, ԺԲ դ. Պատձառ Բարձրացուցցեացն. գրչ. 511 Ս. Պ.ազարու։

Շն. Մտթ. — Նորին՝ Մեկնուրբիւն ս. Աւետ. որ ըստ Մատթէոսի. Կ. պոլիս, 1825։

Շն. Նվկ. — Նորին՝ Նաւակատեաց. Վենետիկ, 1838։

Շն. Ձատ. — Նորին՝ Բանք չափաւոր. Վենետիկ, 1830։

Շն. սրգ. — Հ. Պ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր. Վենետիկ, 1873։

Շպհ. — Կեղծ Շապուհ Բագրատունի. Պատմուրբիւն. Էջմիածին, 1921։

Ոդր. — Ներս. Շնորհալի, ԺԲ դ. Ոդր եղեսիոյ. Տփղիս, 1829. և գրչ. 928 Ս. Պ.ազարու։

Ոսկ. Մտթ. — Ցհ. Ոսկեբերան, Ցաւետարանագիրն Մատթէոս. Թրգ. Ե դ. Վենետիկ, 1826։

Ոսկ. Պօղ. — Նորին՝ Մեկնուրբիւն թղթոցն Պաւղոսի. Թրգ. Ե դ. Վենետիկ, 1862։

Ուղղ. — Հ. Վ. Հաճունի, Ուղղագր. և առոգան. հայերենի. Վենետիկ, 1933։

Ուռ. — Մատթէոս ուռհայեցի, ձբ դ. ժամանակագրութիւն. Վ.ղրշպտ. 1898։
Զմչ. — Հ. Մ. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց. Վենետիկ, 1784։
Զօպ. — Ա. Զօպանեան, *La Roseraie d'Arménie*, հտ. Բ. Պարիս, 1923։
Պաւ. — Sebast. Paoli, *Codice diplomatico del s. ordine milit. gerusalemitano*. Լուկկա, 1733։
Պլտ. — Պլուտարքոս, ա դ. Զուգակշիռք. Վենետիկ, 1834։
Պղ. Օր. — Պղատոն, Տրամախօսութիւն, Յաղագս օրինաց և Մինովս. Վենետիկ, 1890.
Պտմ. Աղ. — Պատմութիւն Աղեքսանդրի մակեդոնացւոյ. Թրգ. ե դ. Վենետիկ, 1842։
Պտմ. բզդ. — *Corpus Iscriptorum historiae byzantinae*. Վենետիկ, 1729։
Պտմ. գրկ. — *L'Histoire littéraire de la France*. Պարիս, 1865 եւն։
Պտմ. եկ. — Եւսեբիոս կեսարացի, Դ դ. Պատմութիւն եկեղեցւոյ. Վենետիկ, 1877։
Պտմ. Լմբ. — Սամ. Սկեւռացի, ձԳ դ. Պատմ. վարուց Ղեւսեսի եպիսկոպոսի. ընդ Սամ. 224։
Պտմ. Խչկ. — *Recueil des Historiens des Croisades*. Պարիս, 1844 եւն։
Պտմ. Ռբ. — Պատմութիւն ազգին Ռուբինեանց, ձԳ դ. ընդ Սամ. 204։
Պտմ. տրգ. — Հ. Վ. Հացունի, Պատմութիւն հին հայ տարազին. Վենետիկ, 1924։
Ջալ. — Սրգ. ալք. Ջալալեանց, Ճանապարհորդ. ի վեցն Հայաստան. Տփղիս, 1842, 1858։
Ջու. — Ջուանշիր, Պատմութիւն վրաց. Վենետիկ, 1884։
Սամ. — Սամուէլ անեցի, ձբ դ. ժամանակագրութիւն. Վ.ղրշպտ. 1893։
Սբր. — Սեբերիանոս եմեսացի, Ճառք. Թրգ. ե դ. Վենետիկ, 1830։
Սեբ. — Սեբէոս, Ե դ. Պատմութիւն ի Հերակլն. Կ. պոլիս, 1851։
Սեդր. — Ար. Վ. Սեդրակեան, Հնութիւնք Երիջակու. Վ.ղրշպտ. 1872։
Սիոն. — Ամսագիր Երուսաղեմի։
Սիպ. — Հ. Կ. Սիպիլեան, Դասաւորութիւն Ռուբինեան դրաւոց. Վիեննա, 1892։
Սիս. — Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան. Վենետիկ, 1885։
Սհմ. դատ. — Առաքել եպս. Սիւնեաց, ձե դ. Սահմանադր. դատ. ևորաժեւեալ մանկանց. գրչ. 940 Ս. Ղազարու։
Սմ. Տրգ. — Սմբատ սպարապետ, ձԳ դ. Տարեգիրք. Պարիս, 1859։
Սմ. Օր. — Ներսին՝ Օրինագիրք. գրչ. 107 Ս. Ղազարու։
Սնհ. — Իս. Յարութիւնեան, Սանահին. Տփղիս, 1898։
Սնտ. — Ց. Վ. Սանտալճեան, *Histoire documentaire de l'Arménie*. Հռոմ, 1917։
Սուիդ. — Suidas, *Lexicon*, ձ դ. Փրանկոփորտ, 1857։
Սոփ. — Սոփերք հայկականք. Վենետիկ, 1853 եւն։
Սպկ. — Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսական. Վենետիկ, 1893։

Ստ. Աշխ. — Ստրաբոն, ա դ. Աշխարհագրութիւն (յն.). Պարիս, 1853։
Ստր. Ա. Վ. — Ստ. Վ. Մխիթարեանց, Ստորագրութիւն Այրի վանուց ս. Գեղարդոյ. Վզրշպտ. 1873։
Սրգ. — Սարգիս Վրդ. ծր դ. Մեկնուբ. ևօթն թղթոց կաթողիկէից. Կ. պոլիս, 1744.
Վալտ. — Walter Bachmann, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan.* Leipzig, 1913։
Վիգ. — Vigouroux, *Dictionnaire de la Bible.* Պարիս, 1895 եւն։
Վիլ. — Willermus, *Historia rerum in part. transmarinis gestarum,* ծԹ դ. ի Պտմ. Խչկ. Ա։
Վիմ. տրգ. — Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր. Պտրբրգ. 1918։
Վկբ. — Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց. Վենետիկ, 1874։
Վհր. — Վահրամ բաբունի, ծԹ դ. Պարիս, 1859։
Վատ. — Գիրք վասոակոց. Թրգ. իբր ծԹ դ. Վենետիկ, 1877։
Վրդ. — Վարդան վրդ. ծԹ դ. Հաւաքուելի պատմութիւնք. Վենետիկ, 1862։
Վրդ. Շնք. — Վարդան վրդ. Վասն շնութեան. գրչ. 1533 Ս. Ղազարու։
Վրդ. Քրզ. — Վարդան վրդ. Քարոզ. գրչ. 526 Ս. Ղազարու։
Վյր. — Ս. Բարսեղ, ճառք վասն վիցօրեայ արարչութեանն, Թրգ. ե դ. Վենետիկ, 1830։
Տակ. — Կուռ. Տակիտոս, ա–բ դ. Տարեգիրք. Վենետիկ, 1872։
Տաշ. Ցգկ. — Հ. Ց. Տաշեան, Ցուցակ հյր. ձեռագրաց մատենի. Մխիթ. ի Վիեննա. Վիեննա, 1895։
Տես. Առ. — Ներս. Լամբրոնացի, ծԹ դ. Մեկնութիւն Առակաց Սողոմոնի. գրչ. 1627 Ս. Ղազարու։
Տղ. ողբ. — Գրիգոր Տղայ, ծԹ դ. Բան ողբերգ. վասն առնանելն Երուսաղեմի. գրչ. 928 Ս. Ղազարու։
Տոհմք. — *Les Lignages d'outremer.* ի Պտմ. Խչկ. Lois, II։
Տուռ. — Tournefort, *Rélation d'un voyage du Levant.* Լիոն, 1718։
Տրգ. Կիլ. — Տաղերգիրք Կիլիկիոյ. գրչ. 1308 Ս. Ղազարու։
Տրց. հիւ. — Տարեցոյց ազգ. հիւանդանոցին Կ. պոլսի։
Ցգկ. Հյպ. — Արտ. արք. Սիւրմէեան, Ցուցակ հայ. ձեռագրաց Հալէպի. հտ. Ա յեղմ. 1935. Բ ի Հալէպ, 1936։
Փաւս. — Փաւստոս բիւզանդացի, Դ դ. Պատմութիւն Հայոց. Վենետիկ, 1832։
Փիլ. — Փիլոն հեբրայեցի, Բանք երկք. Թրգ. ե դ. Վենետիկ, 1822։
Փիլ. ճռ. — Նորին՝ ճառք. Վենետիկ, 1892։
Փիլ. Մնց. — Նորին՝ Մնացորդք ի Հայս. Վենետիկ, 1826։
Փրպ. — Ղազար փարպեցի, ե դ. Պատմութիւն Հայոց. Վենետիկ, 1873։
Քուչ. — Նահապետ Քուչակի երգերը. ԺԶ դ. Տփղիս, 1905։
Քսեն. կիւր. — Քսենոփոն, Դ դ. ն. Ք. Կիւրոպադիա (յն.). Պարիս, 1625։
Քսեն. Նիչ. — Նորին՝ Արշաւանք Կիւրոսի և նահանջ բիւրուն. անդ։
Քրզ. ամ. — Գր. Տաթեւացի, Քարոզք ամանաւոր. ամ 1407. Կ. պոլիս, 1741։

Ք.ղ. ձմ. — Գր. Տաթեւացի, Քարոզք ձմեռան. Կ. պոլիս, 1740։
Օձն. — Յովհաննէս կթղ. օձնեցի, Ը դ. Մատենագրութիւնք. Վենետիկ, 1833։
Օրբ. — Ստեփ. եպս. Օրբելեան, ԺԴ դ. Պատմութիւն տանից Սիսական. Մոսկուա, 1861։
Օրբ. Ողբ. — Նորին՝ Ողբ ի Ս. Կարողիկէին. Տփղիս, 1885։

Ծնբ. — Այն չհղացիր կոչումներըը, որ չեն նշանակուած ցուցակիս մէջ, Ատուածաշնչէն են։

Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Ա Ց Ա Ն Կ Ա Ն Ջ Ա Ն Ց

Աղաղրութիւնք. — արք. արքեպիսկոպոս. — դ. դուստր. — հղ. եղբայր. — հպ. եպիսկոպոս. — թգ. թագաւոր. — թգհ. թագուհի. — իշ. իշխան. — կ. կին. — կթ. կաթողիկոս. — կյս. կայսր. — կսհ. կայսերուհի. — հ. հայր. — հետ. հետեւորդ. — մ. մայր. — նհտ. նահատակ. — ո. որդի. — սլտ. սուլտան. — սպր. սպարապետ. — սրկ. սարկաւագ. — վրդ. վարդապետ. — ք. քոյր. — քհ. քահանայ.

Ա.քաս Բագր. ո. Աշոտոյ Ա թգ. 212
Ա.քաս Բագր. ո. Սմբատայ խոստով. 419–20
Ա.քաս թգ. Բագրատունի 97, 414
Ա.քաս թգ. Կարուց 169, 200
Ա.քաս թգ. Կիւրիկեան 37, 47, 57, 64, 129, 170, 235, 285–6
Ա.քաս հանկիցի 381
Ա.քաս ո. Կիւրիկէի Բ թգ. 57
Ա.քեղ Ագիզ արաբ զօրավար 331
Ա.քեւլայ ո. Ջահապի 418
Ա.քեղ Համիդ արաբ 419
Ա.քեղմելէք արաբ զօրավար 213
Ա.քեղ Մելիք ամիրապետ 330
Ա.քեղմանհ Ա.ծրուանի 67, 79, 99, 121, 135
Ա.քլաւոս անձնապահապետ կայսեր 52
Ա.քուլ Փարաջ Բար Հեբրէոս 422
Ա.քրահամ Ա կթ. 373–74, 414
Ագաթանգեղոս պատմիչ 132, 143, 164, 263, 337, 436
Ագնէս թգհ. կ. Ամօրկան Ա Երուս. 401
Ագնէս թգհ. կ. Լեւոնի Գ 70, 390
Ագելայդ թգհ. կ. Բալդուինի Ա 383
Ագարմիդուխտ թգհ. դ. Խոսրովու Բ Պարսից 272
Ագիզ դ. Ագվորի 195
Ագիզ կ. Գորգի քհ. 104
Ագիզ մ. Գրիգորի 195
Ագիզ նհտ. դ. Խաչկայ արբացւոյ 334
Ագիզ պաշտօնեայ Երջնի 207
Ագիզ սան Պռոշեանց 207
Ագիզբէկ իշ. Եղիվարդի 122, 162, 194, 203, 208, 232, 235, 275
Ագնաւուր քաղիշեցի 239
Ադաքակ ո. Հասան Ջալալի 52, 103, 227
Ադանագինէս ո. Յուսկան կթ. 33, 43, 156, 257
Ադայ մելիք 210
Ադժահակ թգ. Մարաց 279, 416
Ադահադին, Ադայեատին կամ Ադադին սլտ. Իկոնիոյ 60, 424, 426
Ադիքա Ա կյս. Բիւզանդիոնի 67
Ադիքա Գ կյս. Բիւզանդիոնի 370
Ադմունպուղայ ամիրայ Հալպայ 340
Ադի արաք ո. Ապումաարայ 46
Ադի փաշայ 427
Ադիծ դ. Պատրն մարաջախտի 80, 102, 122
Ադիծ թգհ. կ. Լեւոնի Գ 48, 66, 70
Ադիծ կ. Բալիանի՝ տէրոջ Բնբուժի 69, 122, 173, 194, 242, 411, 412
Ադիծ կ. Բոհեմոնդի Գ 384
Ադիծ կ. Հնձմոյ, Պայմոնդի և Վ.անրատայ 36, 62–63, 68, 96, 208, 285, 402–3
Ադիծ Նու թանգիրի 204
Ադիծ տարօնացի կոչս 253, 353
Ադինախ կամ Պուբէն ո. Լեւոնի Բ թգ. 80, 86, 391
Ադիշան Հ. Գ. 35, 62, 80, 99, 168, 169, 172, 205, 214, 235, 243, 244, 282, 283, 290, 293, 308, 331, 355, 372, 397, 408, 412, 426
Ադխ թգհ. կ. Հնրիկի Ա 387
Ադահվերտ խան պարսիկ 327
Ադ կադր Բիւսահ 422
Ադ կայիմ բի–Ամրիւսահ 422
Ադփասլան սլտ. սելճուկեան 325, 423, 428
Ախաթել այր Պուզուքանայ 246
Ախնի թռնդրակեցի 29, 188
Ակաց կ. Սիր Լիկոսի 69, 101, 122
Ակաց կ. Սահմանոսի ո. Թորոսի 104
Ակաց կ. Օշնի Գ լամբրոնացւոյ 69, 161
Ակայ կամ Ակաս կ. Ռինալդի քառլացւոյ 405–6
Ահմատ արաք զօրավար 211
Ադան Ա.ծրուանի 93, 206
Ադբերանց կ. Գնրգի 83 (436)
Ադբուղա Ա Ջաքարեան 122, 201
Ադբուղա Բ Ջաքարեան 233
Ադքսանդր թգ. մակեդոնացի 126
Ադուանք 55, 57, 124, 306
Ադուէթ խաթիուն վանեցի 239
Ադուտ կ. Սմբատայ Համազասպեանց 108, 197

Ազատրթան ո. Աբասայ թգ. կիւրիկեան 47, 64, 97, 286
Ազվոր հ. Ազիզի 195
Ախալխան կամ Ախանասխա կ. Յովհաննու եպիւանեցւոյ և հւտ. 173, 174, 430
Ախտի պատմիչ 172, 173, 393
Ախտին չահուռնեցի սպր. 228, 274
Ախտին ո. վարչամայ չահուռնեցւոյ 198
Ախբրոսխոս եպ. Մելիտենու 154
Ախէկ կ. Սարդսի 167
Ախիր երկաթ Պահլ. ո. Ազուզամրի Գ 99
Ախիր Չաւան Պուշեան 125
Ախիր Սարգիս 415, 436
Ախիրա Գորգի ո. Գադկայ թգ. Արծր. 348
Ախիրազին վարիչ Վանայ 332
Ախիրդունայ խան պարսիկ 308, 327, 430
Ախիրտուվէթ քժիշկ 28
Ախիքայ դայեակ Խորիշահի գ. Մարծպանայ 10
Ախմիանոս պատմիչ 52
Ախիկրատ հռետոր աթենացի 112
Ախիոն դիւցազն 268
Ախօրիկ Ա թգ. Երուսաղեմի 401
Ախօրիկ թգ. Կիպրոսի 48, 68
Ախօրիկ Լիւս. տէր Տիւրոսի 70, 122, 388-93, 396, 397, 411, 412–13
Այծեաձն անիկի 307–8
Անահիտ դիցուհի 110, 119, 179–80
Անանիա կթ. մոկացի 97, 275, 414
Անանիա նարեկացի 103
Անաստասիա գ. Թէոփիլոս կայսեր 360
Անաւթ գ. Ախօրկան Լիւսինեան 122, 390
Անդովկ տէր Սիւնեաց 40, 44, 52, 57, 132, 300, 323
Անդրէաս Ա թգ. Հունգարիոյ 59
Անդրէաս ո. Նորին 59, 68
Անդրոնիկոս Բ կյս. Բիւզանդիոնի 70 (436), 366–69, 370
Անդրոնիկոս Գ կյս. Բիւզանդիոնի 367–70
Անեցիք 379
Անիփիան կ. Հնճուպի 166
Անլարա կամիլ. արուեստաթօս 173
Աննա գ. Թէոփիլոսի կյս. 360
Աննա գ. Միքայէլի Թ կյս. 367
Աննա խաթիճան 352
Աննա կ. Բոսի Աուաւիզեան 216
Աննա Կոմնենեան կսհ. կ. Լասկարիսի 370
Անուշաւան ո. Արտայի 184
Անուշվոամ Արծր. կ. Աշուշայի Վրաց 83, 93, 205–6, 372–73
Անոխոքացիք 59, 115
Անոնիոս ժամանակագիր 133
Աշտադար հ. Աշհանի թգհ. 34
Աշէն թգհ. կ. Տրգաստայ 34, 48, 113, 119, 146, 157, 164, 273
Աշոտ Արծր. ո. Գնրունի Բ 45, 47, 214, 215, 285, 291, 292, 421
Աշոտ Արծր. ո. Գնրունի Գ 46, 63, 90, 278, 303–4, 339
Աշոտ Բագրատունի 80, 83
Աշոտ Ա թգ. Բագրատունի 26, 45, 46, 47, 60–61, 96, 135, 220, 244, 278, 284, 338, 347, 348, 419
Աշոտ Բ երկաթ թգ. Բագր. 292, 294–95
Աշոտ Գ Ողորմած թգ. Բագր. 57, 97, 169, 196, 199, 200, 230, 376, 377
Աշոտ Գ թգ. Բագրատունի 199, 269
Աշոտ Բագր. իշ. Տարօնոյ 168, 420
Աշոտ Բագր. կիւրապաղատ 211
Աշոտ Բագր. Մահկերտ 418, 419
Աշոտ Բագր. ո. Գաւթի կիւր. 61, 211, 212
Աշոտ Բագր. ո. Շապհոյ սպր. 294–95
Աշոտ Բագր. ո. Սմբատայ Գ 200 (437)
Աշոտ Բագր. ո. Վահակայ 317, 417–18
Աշոտ Բագր. պատրիկ 127
Աշոտ ո. երկաթի 197
Աշոտ ո. Ուփանայ Սիւնեաց 211–12
Աշոտ ո. Փիլիպպէի Սիւնեաց 37, 158, 218, 324, 338, 345
Աշոտ ուրացող ո. Օշնի Նպրկացւոյ 298
Աշոտգուխտ Բագր. կ. Մուսէի 214–15, 420, 421
Աշոտգուխտ թգհ. կ. Սմբատայ Ա և հւտ. 168–69, 331
Աշոտուհի կ. Վահակ Արծր. ուրացողի 303–4
Աշուշայ թգհիի Վրաց 372–73
Աշուշայ իշ. Տաշրաց 372
Ատրպատ իշ. Խլաթայ 282–83, 424
Ատրպատ սպա. Գամսականի 424
Ապաղայ դան Թամիարաց 425
Ապիրատ Պահլաւունի 98
Ապիրատ Ա. Պահլ. լծոն Գր. Մագիստրոսի 67, 98
Ապիրատ Գ Պահլ. ո. Վասլի 99
Ապլխարիպ Արծրունի 68, 69, 178
Ապհեմ Օրբելեան 307
Ապղարիպ Մարզպան Պահլ. 222, 351
Ապտուար ո. Մանուչէի 307, 423
Ապուգամր Գ Պահլ. ո. Վահրամայ 99
Ապուգամր Գ Պահլ. ո. Գրիգորի 108
Ապումնար արաբացի 46
Ապումրուան. տես Գագիկ Ապումրուան
Ապուսակր Վահունի 63
Ապուսայիտ դան Թամիարաց 312
Ապուսերհ այր Վախախի 107
Ապուսհէթ արաբացի 214, 420
Ապուսէհ հ. Ափշնի 421
Ապպհանոս պատմիչ 321
Առաքեալ քհ. ո. Հրահատի 106
Առաքել քաղիշեցի 349
Առաքել դաւրիժեցի պատմիչ 128, 191, 327
Առաքել եպ. Սիւնեաց 128, 130, 188, 262, 263
Առաքել սրկ. զրիչ 327

Ա.ոխած Գաւեղկեանց 166 (437)
Ա.ոխած Հոգեւորեանց 228, 234
Ա.սիլ այր Ըստուգ խաթիւնի 194, 209
Ա.սլանբէգ Համազասպեան 42, 125
Ա.սկազոնապիք 406
Ա.տղիկ. տես Ա.տ. Տարօնացի
Ա.տորիք 144, 147
Ա.տղիկ դիցուհի 110
Ա.տուածածառուր գրիչ 254
Ա.տուածածառուր (պարոն) 194
Ա.տիայ կ. Աւազ պարոնի 200
Ա.տիայ կ. Գրիգորի խաչենացւոյ 37, 42, 56, 106, 122, 162, 202, 203, 227–28, 236, 274, 350
Ա.տիայ կ. Լիպարտի Զ Օրքել. 37 (436), 381
Ա.տան սիր. տես Սիր Ա.տան
Ա.տամ իշխան հաւ կիու վարդի 426
Ա.տրնևրսեհ իշ. Սիւնեաց 229
Ա.րաքացիք 43, 126–27, 212, 214 եւն
Ա.րամ ո. Համազասպայ 246
Ա.րամազդ դիք 40, 179
Ա.րան խաչենացի 57, 223
Ա.րգաւան Մուրացան 354
Ա.րեւմտեաք 354
Ա.րզու խաթիւն կ. Ա.արգսի Ձօհականաց 228
Ա.րզու խաթիւն կ. Վախտանկայ Ք խաչենացւոյ 24, 201, 223, 226, 250–51, 342
Ա.րխատակէս գրիչ 94, 132, 341
Ա.րխատակէս լատինվերացի պատմիչ 15, 17, 29, 38, 89, 188, 261, 266, 325, 349
Ա.րխատակէս կիթ. ո. Լուսաւորչին 143
Ա.րծրունիք 58, 61, 84, 87, 93, 99, 206, 418
Ա.րզումի ո. Ճարի Ք 438
Ա.րզուն դան Թաթարաց 209, 283
Ա.րզուն ոստիկան 425
Ա.րմենոս իգ. Հայոց 39, 40
Ա.րշակ Ք իգ. Ա.րշակունի 18, 22, 33, 40, 44–5, 51–2, 71, 91, 113, 118, 126, 136, 137, 144, 183–84, 260, 276, 296, 300, 315, 321, 337–38, 372
Ա.րշակ Գ իգ. Ա.րշակունի 56, 72, 91, 92, 114, 277, 289, 296
Ա.րշակ վարաժնունի 211, 421
Ա.րշակունիք 15, 23, 53, 55, 88, 113, 127, 132, 143, 168, 182, 184, 255, 273, 278, 300, 301, 354
Ա.րշաւիր կամսար. գանձապետ 358
Ա.րշաւիր կամսար. երէցն 57
Ա.րշաւիր կամսար. կրտսերն 57
Ա.րուզ խաթիւն կ. Տարսայիճի 52, 351, 355
Ա.րուս խաթիւն կ. Հասանայ վաչուտ. 197
Ա.րուսեակ բագր. կ. Սեւադայ արաքացւոյ 419, 420
Ա.րջուկ այր Տիկնայց տիկնոջ 166
Ա.րսէն ս. Ցուսաբանէի 203
Ա.րսէն սան Ներջի 207
Ա.րսինոյէ իգ. Եգիպտոսի 271
Ա.րտ իգ. կ. Բալդուինի Ա 67, 382–83, 400
Ա.րտաշատայ դ. Ա.րտաշիսի Ա իգ. 416
Ա.րտաշէս Ա իգ. Հայոց 416
Ա.րտաշէս Ք իգ. Հայոց 36, 49, 133, 270, 287, 299–300, 348
Ա.րտաշէս Դ իգ. Հայոց 127, 144, 185
Ա.րտաշէս եպ. Կիւրոսի պարսկի 111, 305
Ա.րտաշէս Մամիկ. ո. Հմայեկայ 87, 93
Ա.րտաշիր Գ իգ. Պարսից 272
Ա.րտաւազդ իգ. ո. Ա.րտաշիսի Ք 270
Ա.րտաւազդ իգ. ո. ժեծին Տիգրանայ 29, 143, 255, 256, 416
Ա.րտաւազդ կամս. ո. Հրահատայ 34, 57, 282
Ա.րտաւազդ Մամիկոնեան 418
Ա.րտաւազդ Մամիկոնեան սպր. 58, 91
Ա.րտաւազդ Մամիկ. ո. Վաչէի 57
Ա.րտաւազդ Մանդակունի 136
Ա.րտաւան Արշակունի 168
Ա.րտաւան Արշակունի ո. Յովհաննու 168
Ա.րտաւան իգ. Պարսից 136
Ա.սող Ք Զաքարեան ո. Իւանէի 47, 53, 282, 283, 286, 293, 415, 425–26
Ա.սող դ. պարոն Մանիլայ 205
Ա.սող պարոն իշ. 200
Ա.սող տիկին կ. Խաչոտի Շնխեանց 36, 166, 199
Ա.սուսի Զաքարեան կ. Թամարի 425–26
Ա.տոխս գրիչ 37, 41, 80, 85, 114, 161, 208
Ա.տոխքեան Հ. Գաբրիէլ 244
Ա.փիճ դ. Հեթմոյ Ք Լամբ. կ. կոստանդին պայլի, մ. Հեթմոյ Ա իգ. 65, 66, 69, 80, 100, 122, 175, 241, 371
Ա.փիճ դ. Սիր Պատանի սպր. 243
Ա.ւչին կամ Ափչին ոստիկան 211, 292, 294, 303, 421
Ա.փխազք, Ա.խազք, Լազիք կամ Սարմատացիք 377–78
Ափչին արաք զօրավար 428
Ափրոդիտէ դիցուհի 179, 180

Բաբան պարսիկ 419, 428
Բաբգէն Սիւնի 83, 196
Բաբիկ Սիւնի 296, 330
Բագարատ Բագր. ուրացող՝ ո. Աշոտոյ 169, 214–15, 244, 291–92, 331, 420–21
Բագարատ Ա իգ. Ափխազհի 378
Բագարատ Բ իգ. Ափխազհի 378–79
Բագարատ Բ իգ. վրաց 376
Բագրատ չորքորթի 400
Բագրատունիք 15, 60, 61, 67, 84, 96, 121, 127, 132, 174, 193, 222, 244, 261, 288, 295, 298, 306, 376, 378, 418, 420
Բադին իբլիսացի 391
Բագր ու 'դ Պուժա հայուհի 422
Բալդուին Ա իգ. երուսաղեմի 67–8, 382–83, 384, 400

Բալգուին Բ թգ. Երուսաղեմի 383–85
Բալգուին իբլինացի սենեսկալ կիպրոսի 410
Բալիան տէր Բեռութի 122, 410–11, 412
Բալիան տէր Իբլինի 406
Բալիան տէր Սիդոնի՝ ո. Ինեալդի 408 (438)
Բախտիար պատրիկ 89, 93
Բախտիարեանք 94
Բակուր իշ. Ագձենաց 58
Բակուր նահապետ Սիւնեաց 49, 118, 260
Բակուրան ո. Շահանդխտի Լամբր. 371
Բակուրան տեղապիր 173
Բակուրան տէր Պապևոնի՝ ո. Սմբատայ 95, 295
Բամքիշն կ. Ամիանապինեայ և մ. ժեժին Նէրսեսի 44, 56
Բայազիդ Իլտրում սլտ. Թուրքաց 312
Բասասիր արաբացի 422
Բարխոդոմէոս եպ. Տարսոնի 404, 405
Բարխոդոմէոս ո. Բոհեմոնդի Լիւս. 398
Բասեղ արք. եպ. Հեթմոյ Ա թգ. 100
Բասեղ արք. Հաղբատայ 57, 221, 228
Բասեղ արք. ո. Ամիր Երկաթի 99
Բասեղ Ա կթ. 98, 423
Բասեղ Ա կյս. Բիւզանդիոնի 362
Բասեղ Բ կյս. Բիւզանդիոնի 209–10, 378
Բասեղ կենսաբացի 149, 154
Բասեղ մաշկուացի 75, 77, 117, 124, 131, 257, 262
Բասեղ ո. Լեւոնի Ե կյս. 358, 359
Բասեղ սենեկապետ Յոհաննոսի կյս. 363
Բաւրինայ դ. Կիւրիկէի Գ 222, 285–86, 353
Բբոր թգհ. կ. Խոռեմի Պարսից 272
Բեկզատայ դ. Սարգսի քհ. 328
Բերթա կ. Յոհաննա կայսերուհւոյ 363
Բերտրանդ կոմս Բիբլոսի 68 (436), 401, 404
Բիչկէն կամ Պիչդէն Օրբելեան 228, 350
Բիւզանդացիք 153, 270
Բիւրեղ տիկին Սիւնեաց 116, 281
Բլոտլ Ասուածատուր 328
Բոզորխ թգ. Բուլղարաց 361
Բոհեմոնդ Ա իշ. Անտիոքայ 401
Բոհեմոնդ Գ իշ. Անտիոքայ 48, 68, 295, 384, 402
Բոհեմոնդ Գ իշ. Անտիոքայ 59
Բոհեմոնդ Ե իշ. Անտիոքայ 403, 405
Բոհեմոնդ Զ իշ. Անտիոքայ 70 (436), 403, 404
Բոհեմոնդ Է իշ. Անտիոքայ 404
Բոհեմոնդ Լիւս. ո. Ամօրիան 70, 340, 390, 397–98
Բոհեմոնդ ո. Բոհեմոնդի Գ 402
Բուբա զորձակալ Իւանէի 381
Բուզբիքիր այլազգի 298
Բուլղարք 358, 359, 361
Բուղտայ արաբացի 43, 292, 324
Բուղդայ Օրբելեան 201
Բուսաբոն պատմիչ 172, 173, 389, 390, 393, 397, 406
Բուտ Ասաւելեան 216
Բուրանուին ո. Զաբմազուի 424
Բուրթէլ սպր. Օրբելեան 228
Բռնաւոր պատրոն 123, 164, 166
Բրաքիոն Նոտար 253
Բրիգիդա հատ. սրբուհի 169
Բրոկարդ ուղեւոր 21, 118, 209
Բրոսէտ պատմագէտ 376, 378
Բրունսուիկեանք 291, 368
Բրքիշոյ կթ. Հայոց 128

Գաբրիէլ կոմս Մելեանենոյ 383–84
Գագիկ Ապուսթրան Աբծր. 46, 61, 63, 278, 302–3, 331 (438), 339
Գագիկ թգ. Աբծրունեաց 15, 16, 37, 61, 63, 64, 90, 97, 135, 138, 141, 217–18, 261, 304, 348
Գագիկ Ա թգ. Բագրատունի 37, 61, 108, 124, 199, 200, 220, 351, 377, 379
Գագիկ Բ թգ. Բագրատունի 58, 127, 366, 379
Գագիկ թգ. կարուց 123, 293
Գագիկ Կամսարական 331
Գագիկ ո. Մուսէ ազուանի 219
Գայխանեանք նհոք. 154
Գայխանէ հատ. Աւետարանոցի 174
Գայխանէ մայրպետ Աւետարանոցի 153
Գայխանէ մայրպետ և նհտ. 146, 337
Գանձակեցի. տես Գաւիթ և Կիրակոս գանձ.
Գասպար նհտ. Զուրիկեան 336
Գաբիզին Ուչտունի 132, 330
Գաբիզոյն երէց 166
Գեղուացիք 367
Գեորգ վրդ. հղնկացի 71, 74, 77
Գէորգ ակնեցի 42
Գէորգ ակրոպոլսեցի 370
Գէորգ Բ կթ. Հայոց 345
Գէորգ այր Կասայի 226
Գէորգ կամ Գորգ քռնեցի 232
Գէորգի թգ. Վրաց 380
Գիսակ դայնկորդի Աբտաշիսի Բ 287
Գիրք այր Շաքարի 166
Գիւտ կթ. Հայոց 143, 144
Գնել Աբշակունի 16, 44–5, 51, 114, 116, 120, 182, 184, 321, 337, 344
Գոհար Երիզացի 204
Գոհար կնեաց 254
Գոհար հատ. չոռոմթեցի 253
Գող Վասիլ տէր Գնունոյ 68
Գոնցա կ. Ատպի Զաքար. 47, 53, 283, 286
Գոնցա կ. Զալալի Օրբելեան 228
Գոնցայ կ. Վարճառայ սպր. 166, 198, 228, 274
Գոշակատակ թգ. Գարբանդի 100
Գոբանգուխտ դ. Գաւրգինի թգ. Ախխազ. 379

Գորանդուխտ լծկ. կ. Գագկայ կարուց 83, 123, 293
Գորգ ո. Մլհէի Ռուբինեան 47
Գորգ քհ. եղ. Կոստանդնի Ա կթ. 104
Գորգի լծ. Ափխազեթի 379
Գորգիկ այր Թաճերի 199
Գուիդոն գունդաստապլ կիպրոսի 410
Գուիդոն եղ. Հէնրիկի Բ 393, 394
Գուիդոն լծ. Երուսաղեմի 385
Գուիդոն իբլին. տէր Ռևրութի 70, 410
Գուիդոն Լիւս. կամ Կոստանդին Բ լծ. Հայոց 70, 297, 340, 390, 398, 413
Գուիդոն ո. Բալիանի քերուեթցւոյ 411
Գուիդոն Սիւերակ 395
Գուիդոն տէր Բիբլոսի 410, 412
Գուիդոն տէր Յոպպէի 408
Գուլիելմ կառնուլոնացի 406
Գուլշատ խաթուն ոճ 239
Գուրգէն Անձևացի 63, 303
Գուրգէն Արծր. ո. Ապուպէլճի 60, 284–85
Գուրգէն Արծր. ո. Գերհնկան Բ 292
Գուրգէն Արծր. ո. Գերհնկան Գ 63, 90
Գուրգէն Բագր. ո. Աշոտոյ 211
Գուրգէն կամ Գէորգ լծ. Ափխազեթի 378
Գուրգէն Ա լծ. Վրաց 376
Գոփրէդ լծ. Երուսաղեմի 382, 400
Գրիգոր այր Շախփաշայի 205
Գրիգոր Ամատհաղայ Արծր. 64, 141
Գրիգոր Արծր. խոստովանող 331
Գրիգոր արք. ո. Ապիրատի Գ 99
Գրիգոր արք ո. Ապուպարբի Գ 99
Գրիգոր Բագրատունի պատրիկ 136
Գրիգոր Գերհն կամ Գերհնիկ Ա Արծր. 81, 105
Գրիգոր Գերհն Բ Արծր. 136
Գրիգոր Գերհնիկ Գ Արծր. 15, 31, 45–7, 60, 63, 127, 187, 261, 266, 278, 284–85, 302, 315, 338–39, 343, 344, 345, 347
Գրիգոր Ա Գոռհան 35, 56, 106, 122
Գրիգոր Բ Գոռհան 37. 42, 162, 199, 202, 228, 236, 274, 350
Գրիգոր եղ. Կոստանդնի Ա կթ. 104
Գրիգոր Եղուսար 37, 217
Գրիգոր եղ. Կամախեցի 189–91
Գրիգոր լծ. Գարբանդի 100
Գրիգոր Ա լծ. Սիւնեաց 37, 170, 231
Գրիգոր Բ լծ. Սիւնեաց 59
Գրիգոր լծ. Փառիսոսի 169
Գրիգոր Լուսաւորիչ. տես Լուսաւորիչ
Գրիգոր կթ. անաւարզեցի 332
Գրիգոր կթ. Ապիրատ 98, 176
Գրիգոր կթ. Մուսաքեցի 155
Գրիգոր կթ. Վկայասէր 41, 67, 98, 146, 147, 289, 293
Գրիգոր կթ. Տգայ 62, 69, 98, 99, 105–6, 176, 289, 312, 348
Գրիգոր կթ. Քարավէժ 98
Գրիգոր Համզէ Պահլ. 37, 132, 159, 193, 206, 207, 208, 209, 229
Գրիգոր Հ. Աշատայ ուխտին 81
Գրիգոր Հ. Դադի վանայց 170
Գրիգոր հիջուք Սակռեան 288
Գրիգոր հոհաոր քշնեցի 187, 255, 259
Գրիգոր Մագիստրոս Ա Պահլ. 12, 61, 67, 98, 99, 120, 127, 132, 135, 146, 159, 169, 189, 193, 207, 229
Գրիգոր Մամիկ. խչխանապետ 120, 124, 217
Գրիգոր Մամիկ. ո. Սմբատայ 317, 417–18
Գրիգոր մանիչ 308
Գրիգոր Մարծանեանց 352
Գրիգոր նարեկացի 82, 104, 125, 134, 142, 146, 253, 255, 263, 346
Գրիգոր ոճ 226
Գրիգոր ո. Ազիզի 195
Գրիգոր ո. Գորգի քհ. 104
Գրիգոր ո. Լիւնի եւ կյս. 358, 359
Գրիգոր ո. Կաստակալոսի խչ. 42
Գրիգոր ո. Չաստանայ համերքացւոյ 170
Գրիգոր ո. Վախտանկի խաչենացւոյ 342
Գրիգոր ո. Օշնի Բ Լամբր. 176
Գրիգոր Ա պապ 150
Գրիգոր Թ պապ 66
Գրիգոր ԺԱ պապ 291
Գրիգոր (պարոն) Շոմծոռկանց 124
Գրիգոր սան Կըլխի 206
Գրիգոր սարկաւագապետ 268, 270
Գրիգոր Սուփան. տես Սուփան
Գրիգոր վանեցի 205
Գրիգոր վրդ. սկեւռացի 270
Գրիգոր վրդ. տաթեւացի 31, 54, 71, 75, 76, 77, 128, 149, 152, 155, 253, 348, 349
Գրիգոր քհ. Արծրունեաց խոստովանող 331
Գրիգոր քհ. ո. Կոստանդնի Բ Լամբր. 23
Գրիգորեանց տոհմ 55, 144 184
Գրիգորիս եպ. Պիծակ Սարգսի 124
Գրիգորիս եպ. կարնոյ նշտ. 165
Գրիգորիս կթ. Աղուանից նշտ. 55
Գրիգորիս կթ. Եգիպտոսի 98
Գրիգորիս կթ. եպ. Շնորհալւոյն 98, 176, 289
Գօզալ Հարճ Շահաքասի և հտ. 135, 264, 429–30

Դանիէլ փրանկիսկեան 395
Դանիէլ քորեպիսկոպոս 182
Դապտայ խաթուն կ. Ութան Քարխարդինի 232
Դաստա լծկ. Ափխազաց 355
Դարգել պատմիչ 102, 277, 280, 281, 397, 398, 413
Դարհ լծկ. Պարսից 126, 299
Դաւիթ Բագր. կիւրապաղատ 61, 211
Դաւիթ գունեցի 379
Դաւիթ լծկ. Արծրունի 58, 91
Դաւիթ Ա լծկ. կիւրիկեան 221

Դաւիթ Բ թգ. Կիւրիկեան 57, 64, 170
Դաւիթ Բ թգ. Վրաց 376
Դաւիթ Գ թգ. Վրաց 307, 423
Դաւիթ Ե թգ. Վրաց 52
Դաւիթ Ջ թգ. Վրաց 377
Դաւիթ խաչենացի 57, 222
Դաւիթ կթ. Աղթամարեայ 99
Դաւիթ Ա. կթ. Հայոց 282
Դաւիթ Բ կթ. Հայոց 419
Դաւիթ Մամիկ. ո. Սմբատեայ 317, 417
Դաւիթ մարգարէ 163, 265, 268, 269, 345
Դաւիթ պատրոն Գնդևանից 288
Դաւիթ Սահառունի 123
Դաւիթ վրդ. դանձակեցի ո. Ալաւկայ 20, 28, 31, 32, 54, 72, 75, 88, 128, 130, 148, 149, 151, 152, 247, 249, 252, 262, 414
Դաւլաթ դ. Մելիք Պաղտն 240
Դեքովրա մարգարէ 271
Դեմետրէ ափխազեթացի 378, 379
Դեմետրէ Բ թգ. Վրաց 377
Դեշեայ ո. Դաւթի Դ թգ. Վրաց 380 (438)
Դեսումեանք 225
Դերենիկ Գրիգոր. տես Գրիգոր Դերենիկ
Դիոն Կասիոս պատմիչ 280
Դիոնեսիոս արիսպագացի 241
Դիոնեսիոս տել-մահրեցի 301
Դիւգանկ պատմագէտ 401
Դիֆա դ. Թորոսի քերթողացւոյ 410
Դիֆա դ. Հեթում պատմչի 410
Դոլետա կամ Անոյշ դ. Խութինի Բ, կ. Բերդերանդի 68 (436), 96, 401
Դոմինիկեանք 232
Դոմինիկոս Միքիելի դուքս Վենետացւոց 385
Դուզայ կ. Պաժաժի Օրբել 34, 166, 202
Դուփէն կ. Վարդանայ Անիքարիմ. 233
Դոփ կ. Հասանայ Վերին Խաչենոյ 35, 56, 100, 224
Դոփեանք 35, 203, 352
Դասրիկ կ. մեծին Վարդանայ, մ. Ս. Շուշանկան 93, 338, 347, 373
Դրաստամատ Ներքինի 18, 260

Եգիպտացիք 172, 308, 314, 326, 382, 386, 389, 405, 410, 411
Եդուարդ Բ կոմս Բրիենի 385
Եզդի ամիրայ 319
Եզիա արաքացի 418
Եղնիկ կողբացի 21, 54, 152
Ելիկում Օրբելեան ո. Լիպարտի Ջ 171, 283, 381
Ելիկում Օրբելեան ո. Տարսայիճի 122
Եղբայրիկ հ. Վահրամայ 225
Եղիշէ Երէց Նկարիչ 218
Եղիշէ պատմիչ 9, 10, 12, 15, 16, 18, 21, 23, 24, 25, 27, 38, 88, 114, 115, 117, 118, 141, 158, 237-38, 311, 316, 348
Եղիշէի տիկնայք տես Տիկնայք Եղիշէի
Եղիպատոսի եպս. Յովհաննէս 169
Եղիսաբեթ թգհ. Հունգարիոյ 169
Եղիսաբեթ հտ. բաբերդացի 254
Եղիսաբեթ մ. Յհ. կարապետի 148
Եղիսաբեթ Նհտ. խառաբաուսացի 332
Եղնիկ կ. Հայրապետի 83
Եպիփան կիպրացի 152
Երոսլ ժամանակագիր 386
Եսայի կթ. Հայոց 104–5
Եփթեր թգհ. Պարթից 119, 415
Երազմակ դահճապետ 45
Երանեակ կ. Տրգաստայ Բագր. 133, 137
Երանոս հ. Խորին ուխտին 204
Երատոյ թգհ. ք. Տիգրանի Դ 123, 272, 280
Երինի հտ. Շնհերի 253
Երիցակ եպ. Սիւնեաց 278
Երկաթի այր Որոտնայ 197
Երնջիկ տիկին Սիւնեաց 236
Երուանդ Բ թգ. Հայոց 287, 299
Եւդոքսիա բիւզանդացի 361
Եւդոքսիա կսհ. կ. Թառնակ կոմնենոսի 293
Եւդոքսիա կսհ. կ. Միքայէլ Արքւոի 361
Եւսեբիոս կեսարացի պատմիչ 143, 252
Եփրեմ վրդ. ասորի 22, 266
Եփրոսինէ կսհ. դ. Կոստանդնի Ջ, կ. Միք. Թոմծոլի 357, 360

Ջաքէլ դ. Բալխանի տիրոջ Բերութիի 411
Ջաքէլ դ. Բոհեմոնդի Ջ 404
Ջաքէլ դ. Կոստանդնի քհ. 253, 254
Ջաքէլ դ. Օշնի մաճախցւոյ 412
Ջաքէլ թգհ. դ. Լեւոնի Ա., կ. Փիլիպպէ և Հեթմոյ Ա. 11, 21, 25, 31, 37, 48, 51, 59–60, 68, 69, 80, 91, 101, 106, 118, 121, 151, 160, 161, 172, 194, 197, 207–8, 226, 233, 240, 273, 280–81, 285, 355, 386, 403, 404, 408
Ջաքէլ թգհ. կ. Հուգոնի Գ կիպրոսի 392, 393, 394, 395
Ջաքէլ կ. Թորոսի քերթողացւոյ 70, 410
Ջաքէլ կ. Հեթում պատմչի 410
Ջաքէլ կ. Մանուէլի Կանտակուզ. 413–14
Ջաքէլ կ. Խութինի Բ 68, 96, 403
Ջաքէլ թգհ. կ. Սմբատայ Կիլիկիոյ 53, 70
Ջաքէլ թգհ. կ. Օշնի 70, 81, 121, 161, 396
Ջաքիլ կ. Բոհեմոնդի Ջ. տես Սոքիլ
Ջաղման (Ա.) դ. Լեւոնի Բ թգ. 80, 85
Ջաղման (Բ.) դ. Նորին, կ. Ամօրկան Լիւս. և մ. Գաւիդոնի թգ. 66, 70, 80, 85, 122, 204, 297, 387, 389–97, 398, 414
Ջաղման դ. Հեթմոյ Ա. թգ. 84, 102, 160
Ջաղման թգհ. կ. Լեւոնի Ա. 48, 68, 96, 402
Ջահհ իշ. Հաղբատայ 352
Ջահանգուխտ թգհ. կ. Պապայ 35, 83, 91, 119, 277, 288-89, 317
Ջահանգուխտ կ. Տաճատայ Մամիկ. 25
Ջահանգուխտ Նհտ. ազգ. Անապարկոյ 329
Ջահանուէի կ. Հեթում զօրապետի 308

Ջաքարիանք 56, 84, 100, 174, 425
Ջաքարէ ո. Յակոբայ 223
Ջաքարէ ո. Շահնչանի Ջաքարեան 201, 283
Ջաքարէ ո. Սահիլ Դիւանի 286
Ջաքարէ ո. Վահճանկի խաչհնացւոյ 197
Ջաքարէ սպասաւոր 35, 56, 100, 107, 121, 201, 233, 352, 381, 423–24
Ջաքարիա արք. Ծորմորեցի 54
Ջաքարիա Ա. կթ. Հայոց 338
Ջաքարիա Ա. կթ. Աղձաւարացւոյ 427
Ջաքարիա սրկ. պատմիչ 210, 264, 429, 430
Ջաքարիա տէր Գագայ 225
Ջաքարիա Փահլաւունի հեճուպ 122, 239, 274
Ջենոք Գլակ պատմիչ 113
Ջիկ զօրավար պարսիկ 276
Ջմրուխտ խաթուն կ. Խաւտպի Ա. 415
Ջմրուխտ խաթուն կ. Ամբատայ Վաչուտեան 197
Ջոյէ կտ. կ. Լեւոնի Ջ 362
Ջոյէ կտ. կ. Յոհաննու Աբգէրոսի 364-66
Ջոյի կտ. կ. Միքայէլի Գ. 272
Ջոսիէ թգչ. կ. ժեժին Տիգրանայ 49, 321
Ջրուանդուխտ թգչ. կ. Խոսրովու Գ. 355
Ջօրավար կամ Շահան Պահլ. 33, 67, 69, 83, 98, 121, 176

Էշէի ո. Ամիր Հասանայ 125
Էլէին մամա անկիւրացի 150
Էլթի կամ Էլթիկ կ. Գէորգ քոնեցւոյ 232

Ըռոքէն ո. Լեւոնի Բ. տես Ալինախ
Ըռուզ խաթուն կ. Ասլի 194, 209
Ըռուզուքան կ. Պապաքի 228
Ըսպէլ կ. Գրիգորի քհ. Տարսոնի 166, 201

Թագէր կամ Մարիամ դ. Օշնի Բ Լաւրր. 69, 84, 121, 173, 176
Թագուհի թգչ. կ. Սմբատայ Գ Բագր. 200, 273
Թագուհի հատ. Երուսաղէմի մէջ 129
Թագուհի մլիճեցի 205
Թագուհի նհտ. բաղնացի 330
Թագէոս վրդ. ատն Հեթմոյ Ա. թգ. 407
Թաթար Վասիլ իշխան 53
Թաթարք 21, 53, 55, 100, 101, 133, 209, 227, 234, 282, 283, 293, 319, 327, 328, 354, 367, 377, 424, 425
Թաւմազ ո. Ամիրգունայ խանին 430
Թաւմազզուլի քէկ 327
Թաձնայ կ. Յովհաննու 229
Թաճեր կ. Ամիր Հասանի Պռոչեան 125
Թաճեր կ. Գորգկայ 199
Թաւրաւ նհտ. դ. Մալխասի 334–35
Թաւրաւ խաթուն կ. Հազարչահի 204, 239
Թաւրար (անձանօթ) 353
Թաւրար կամ Մլէք լթգ. տես Մլէք
Թաւրար լթգչ. կ. Կիւրիկէի Գ 97, 222, 353
Թաւրար լթգչ. Վրաց 272, 376
Թաւրար կ. Աղբուղայի Ա. Ջաքար. 122, 201
Թաւրար կ. հեճուպ Վահրաւայ 107
Թաւրար կ. Մարտիրոսի 226
Թաւրար կամ Գոհար նհտ. կ. Թուտայի 333
Թաւրէժ խաթուն կ. Եւկուժի Օրբէլեան 122, 352
Թաւրէժի կամ Թաւրէժ Ջաքարեան, կ. կգի, Աշրաֆի, Ջալալադինի 282–83, 286, 381, 423–24
Թաւրուբլանկ կամ Լանկթաւրուբ 284, 312, 316, 319, 326, 333
Թաւրսեր կ. Գաւրէթ պատրոնի 288
Թայիկ կ. Վահրաւայ ո. Եղբայրկի 37, 225
Թայիկ Պահլ. կ. Սահակի 198, 436, 437
Թանզեր կին կիլիկեցի 203
Թանկ խաթուն ումն 239
Թեկղ դ. Թէոփիլոսի կյս. 360
Թեկղ կոյս նհտ. 146
Թեւանու կ. Հեթմոյ Գ Լաւրր. մ. կնոջ դշխոյի և հատ. 69, 95, 122, 173, 194, 242, 299, 314, 411
Թեղանոյ կտ. կ. Յոհաննոսի Բ 363
Թեղանօ կամ Սահակի լթգ. կ. Հնբիկի Ա. 69, 84, 100, 387, 407, 410
Թեղանօ կ. Ճօճըի սարվանդեցւոյ 69, 70
Թեղանօ կ. Սմբատ գունդստապլի 53, 69
Թէնի կ. Մաթէի 235
Թէոդոս ո. Լեւոնի Ե կյս. 358, 359
Թէոդոս Զրքին Վաչուտեան 197
Թէոդոսիա կտ. կ. Լեւոնի Ե 358–59
Թէոդոսէ կտ. կ. Կոստանդնի Ջ 357–58
Թէոդոր Լասկարիս կյս. 68, 370–71
Թէոդորա դ. Կոստանդնի Ը կյս. 364–66
Թէոդորա դ. Միքայէլի Թ կյս. 267–68
Թէոդորա կայսերուհիք երկք 272
Թէոդորա կտ. կ. Թէոփիլոսի 360–62
Թէոդորա կտ. կ. Զմշկկի 364
Թէոդորա կտ. կ. Յոհաննոսի Ա. 363–64
Թէոդորոս Եչառնի 127, 294, 324
Թէոկտիստէ կ. Մարինոսի Մաւրիկ. 360
Թէոկտիստոս խորհրդական 361, 362
Թէոփանէս պատուիրակ 357
Թէոփիլակտոս զինուոր 362
Թէոփիլոս կյս. Յունաց 360
Թէոփոբոս զօրավար 360
Թիմուր. տես Թաւմուրլանկ
Թիֆանօ դ. Լեւոնի Բ լթգ. 80, 366–67
Թոխթիկ հ. Գլակայ վանուց 33, 147, 148
Թոնդրակեցիք 188–89
Թոռնիկ Աբծր. ո. Թագէոսի 99
Թոռնիկ Մամիկ. տէր Սասնոյ 41
Թոռնիկ ո. Զորատուանելի Բ 41, 86
Թովմա Աբծր. պատմիչ 15, 47, 64, 90, 116, 132, 220, 421
Թովմա Ժեծոփեցի պատմիչ 33, 155, 349

Թորոս Լմգ. ո. Լևոնի Բ 70, 80, 85, 102, 290, 367, 387, 388, 389, 390, 409
Թորոս Ս. Վասիլ 297
Թորոս ո. Գուիդոնի տիրոջ Բներումի 410
Թորոս ո. Հեթումոյ Ա Լմգ. 101, 172, 314, 409
Թորոս (պարոն) ո. Ռատիանէ խաթունի 195
Թորոս Ա Ռուբինեան 50, 67, 68, 101, 383, 400
Թորոս Բ Ռուբինեան 36, 61–2, 68, 69, 91, 101, 136, 240, 315, 319, 325–26, 339, 340, 355
Թորոս Ռոսլին գրիչ 160
Թորոս սրկ. գրիչ 314
Թորոս քհ. ո. Գորգի 104
Թուման այր Թամարայ Նհա. 333
Թումաս իշ. գաստխարակ Ռուբինի 91
Թուրվանգայ խաթուն 239
Թուրվանգայ մ. Ֆահրաժի 202
Թուրքմանք 172, 312
Թուրքք կամ Տաճիկք 193, 194, 325, 326, 327, 333, 334, 336, 367, 368, 369, 400, 426–27

Իլխնացիք 406, 410
Իքն ուլ Ակիր պատմիչ 422
Իլտրուտ Պիագիմ 326–27
Իկասիա հարսնացու Թէոփիլի կյս. 360
Ինճիճեան Չ. Պաւկա 180
Իննովկինա Գ. պապ 285
Իպրահիմ սլտ. Թուրքաց 427
Իսմայելացիք. տես Ագարացիք
Իսրայէլ հպ. Ագուանից 124
Իրինէ կայսերուհիք հին 272
Իրինէ կսհ. կ. Լևոնի Գ. 357–58
Իրինէ կսհ. կ. Անդրոնիկոսի Գ. 368
Իտանէ սպասապետ 35, 47, 53, 56, 100, 107, 121, 122, 189, 201, 282, 352, 381, 423
Իտանէ Օրբել. ո. Ալպհիմի 307
Իտանէ Օրբել. ո. Բուրմելի 228
Իտանէ Օրբել. ո. Սմբատայ 57, 107, 121, 193, 288, 380
Իւէտ հտա. դ. Բալդուինի Բ Լմգ. 384

Լաչքար կյս. Նիկիոյ. տես Թէոդոր Լասկ.
Լամբրունացի. տես Ներսէս արք. Լամբրուն.
Լաոինք 289
Լևոն Ա Լմգ. ո. Սահմանէի 11, 31, 36, 47, 51, 59, 61, 62, 65, 68, 69, 80, 87, 91, 95–6, 100, 101, 121, 151, 160, 178, 243, 280, 285, 305, 312, 371, 385–86, 401
Լևոն Բ Լմգ. ո. Հեթումոյ Ա 13 37, 51, 53, 60, 69, 70, 80, 85–6, 88, 101, 102, 106, 107, 123, 151, 160, 161, 164, 172, 203, 207, 241, 366, 367, 404, 407, 409, 410
Լևոն Գ Լմգ. ո. Թորոսի 70, 355, 391
Լևոն Գ Լմգ. ո. Օշնի 48, 66, 70, 81, 102, 340, 388, 397, 398
Լևոն Ե Լմգ. ո. Յովհաննու Լիւս. 70, 277–78, 291, 297–98, 308, 326, 398–99, 413, 414
Լևոն Ե կյս. Ալթթոռնի 358–59, 360
Լևոն Զ կյս. 362
Լևոն ո. Թորոսի Ա 50
Լևոն ո. Կոստանդին պայլի 72, 100
Լևոն ո. Կոստանդնի Ռուբինեան 400
Լևոն ո. Հեթումի պատմչի 410
Լևոն ո. Շահանդխտի Լամբր. 69
Լևոն ո. Օշնի սարվանդևցւոյ 410
Լևոն Ա Ռուբինեան 67–8, 325
Լևոն սիր. տես Սիր Լևոն
Լևոն սպր. ո. Սմբատ գունդստապլի 290
Լևոն տէր Բներդկան 403
Լևոն փոկաս սպր. 362
Լրբուն Կոռնել ուգևար 431–33, 436
Լրոյ բանաստէր 99
Լիկոս սիր. տես Սիր Լիկոս
Լխպարիա Ա Օրբել. 378
Լխպարիա Զ Օրբել. ո. Ելիկումի 37, 381
Լխպարիա զօրավար 379
Լխիկին կ. Հրահատայ քհ. 106
Լխնեհանք 102, 387, 388
Լնդոբարդացիք 406
Լուդուիկ Ս. Լմգ. Գաղիոյ 403, 407, 408, 409
Լուկիա կ. Նիբիոյի տուտեցւոյ 404–5
Լուկիա հտա. դ. Յովհաննու Կրետաց. 173
Լուկուլլոս զօր. հռոմայեցի 111, 321
Լուսաւորիչ Ս. Գր. 10, 43, 50, 78, 92, 98, 99, 105, 112, 113, 124, 143, 146, 147, 155, 163, 180, 202, 216, 251, 273, 306, 329

Խաղիրք 361
Խամուն դ. հեծուց Վահրամայ 107, 226
Խամուն կ. Ելիկումի Օրբել. և հտա. 171, 381
Խամուն կ. Զաքարիայի տիրոջ Գագայ 224
Խամուն կ. Խաւռասի Ա. տես Խումլու խամուն
Խամուն կ. Ռոսլենեան 246
Խալին կ. Յակոբայ 223
Խապրակիանք կամ Պոռչիանք 228, 229
Խանումայ Նհա. խամուբացի 335
Խաչակիրք 370, 400, 401, 407
Խաչիգրայր այր Սխամամի 223
Խաչենացիք Ներքին 84
Խաչենացիք Վերին 84
Խաչերէս լուսցի 236
Խաչիկ արքացի 334
Խաչիկ կմժ. Հայոց 293
Խաչոս Շնխեանց 166, 199
Խաչփոռվէ թգհ. Եգիպտոսի 271
Խարտանն սլտ. Ագուանից 408
Խաչ դ. Վահրամայ Ա. Պոռիան 35, 352
Խառապ Ա. ո. Ամիր Ռարգոսի 226, 415, 436

Խաւռազ կամ Խաւռաս Բ ո. Աառնայ Ա. 37 (436)
Խաւռազեանք 226
Խելմենիկ Արծրունի 36
Խիշա ո. Բակուրի Աղձնեայց 58
Խլիճասլան ազա. Իկոնիոյ 384
Խլիճասլան տէր Չանձլի 304, 340
Խոշակ կ. Իսանէի Ա. Զաքարեան 121, 189, 201, 293
Խոշաք դ. Ատպի Բ Զաքարեան, կ. Խոջայի 122, 283, 286, 425, 426
Խոջայ սայիկ դիւան 425
Խոռհամ թգհ. Պարսից 272
Խոռոմ նհտ. սելճուկեան 334
Խոսրովիկ Տարսիճեան 198
Խոսրէն Արծրունի 286
Խոսրով Գաբայեվեան 42
Խոսրով Գարդմանացի 260
Խոսրով նպ. Անձևացեաց 104, 255, 258
Խոսրով Ա. թգ. Հայոց 11, 83, 136, 144
Խոսրով Բ թգ. Կոռակ ո. Տրդատայ 22, 47–8, 57, 58, 182
Խոսրով Գ թգ. Արշակունի 92, 296–97, 355
Խոսրով Բ թգ. Պարսից 216, 272
Խոսրովանոյշ թգհ. կ. Աշոտոյ Գ. 83, 84, 120, 196, 199, 200, 230–31, 273
Խոսրովիդուխտ Երիզացի 204
Խոսրովիդուխտ հտ. դ. Խոսրովու Ա. թգ. 11, 83, 112, 113, 120, 146, 157, 164, 167, 273
Խոսրովիդուխտ (անպոյ) ք. Վահանայ պոլիտնացւոյ 244
Խորազին չահ Պարսից 189 (437)
Խորառու Բագրատունի հտ. 97
Խորէնացի. տես Մովսէս Խորէնացի
Խորիչ խաթուն դ. Ճարի Բ. 438
Խորիչահ կամ Արզու խաթուն կ. Զաքարեայի խաչէնացւոյ 197, 204
Խորիչահ կ. հիջուք Զաքարեայի փահլաւունւոյ 122, 239, 274
Խորիչահ կ. Չհառրու Օրբելեան 233
Խորիչահ կ. Վահտանկայ խաչէնացւոյ և հտ. 24, 56, 100, 103, 166, 171, 224, 351
Խորիչահ կամ Տաւրխուչահ դ. Մարթպանայ, կ. Քրդի Բ Վաչուտեան 10, 84, 226–27 (438), 234, 246
Խուանդ խաթուն կ. Քրդի Գ Վաչուտեան 197
Խուանդզէ կ. Շահնշահի Բ Զաքար. 37, 201
Խութլու խաթուն կ. Խաւռազի Ա. 415
Խութլու խաթուն կ. Պռոշի Չաղբակեան 107, 207, 222, 380
Խուշուշ կ. Տրգատ Երիցու 222
Խուշուշ խաթուն թգհ. կ. Անիքերիմայ Արծրունւոյ 61, 219
Խօշաք կ. Ահիկ Դիւանի 122
Կալաւմատի կամ Մարիամ դ. Կոստանդին պայլի, կ. Յովաննու տէրոջ Յոպպէի 69, 84, 100, 172, 387, 407–8
Կաղանկատուացի. տես Մովսէս Կաղանկ.
Կամարայ Թոնդրակեցի 29, 188
Կամեն իշ. Անուշ 42
Կաստաբականք 87
Կանտակուզէն պալատական 369
Կասանոս դան Թամթարաց 133
Կասսիէն գապիացի 433
Կաոս դ. Վիգենի, կ. Շահինշահի Դեզեաց 12, 42, 81, 86, 94, 121, 133, 159, 193, 341–42, 343, 350
Կաոայ Բագր. կ. Մանուչէի 423
Կաոայ թգհ. կ. Չասանայ թգ. Սիւնեաց 59
Կաոայ կ. Գէորգայ 226
Կաոայ կ. Մանաճիհրի 224
Կաոայ հտ. դ. Սեւադայի թգ. Ագուանից 120, 170, 196
Կաոակալոս իշ. ո. Կամենի 42
Կաոարինէ դ. Կիրմաւրոսի 413
Կաոարինէ Կոռնարոյ թգհ. Կիպրոսի 399
Կաոբանիդէ կամ Կաոս թգհ. կ. Գագկայ Ա. Բագր. 37, 84, 108, 120, 158, 199, 201, 220, 250, 273, 351
Կարապետ Երէց վանից 313
Կարապետ Ս. Յովհաննէս 147, 165, 233
Կարապետ քհ. մլիճից 205
Կարէն զօրավար Պարսից 276
Կարնեցիք 433
Կեռան դ. Կոստանդնի Ա. Լամբր. 69
Կեռան կամ Կիր Աննայ թգհ. կ. Լեւոնի Բ 19, 23, 37, 69, 70, 80, 85–6, 95, 102, 106, 107, 114, 121, 122, 123, 133, 151, 160–161, 164, 173, 203, 209, 242, 273, 290, 313–14, 366, 397
Կեսար եպ. Արիւսի 114
Կիս վարդ իշ. 426
Կիրակոս գանձակեցի պատմիչ 19, 24, 33, 55, 64, 161, 201, 208, 223, 238, 275, 283, 285, 424
Կիրակոս հ. Ս. Աստիփանոս վանից 308
Կիրակոս վրդ. եղնկացի 54
Կիրմաւրոս իշ. մօրէացի 413
Կիւրեղ աւետարանիչ խագրաց և Բուլղարաց 361
Կիւրեղ եպ. Երուսաղեմի 152
Կիւրիկեանք 56, 64, 84, 97, 98, 170, 351
Կիւրիկէ Ա. թգ. Կիւրիկեան 57
Կիւրիկէ Բ թգ. Կիւրիկեան 57, 64, 428
Կիւրիկէ Գ թգ. Կիւրիկեան 57, 97, 121, 170
Կիւրիկէ Դ թգ. Կիւրիկեան 97
Կիւրիկուէի կ. Ալփասլանայ սպա. 428, 429
Կիւրիոն կաթ. Վրաց 373–74
Կիւրոս Բ պարսիկ 39, 40, 111, 305
Կլաւիոյ դեսպան սպանեալք 284

Կղեմէս Գալանոս պատմիչ 133, 290
Կղեմէս Ե պապ 390
Կղէոպատրա թգհ. Եգիպտոսի 271
Կղէոպատրա թգհ. կ. ժեծին Տիգրանայ 49, 111–12, 354
Կոգեան Հ. Սհկ. 282
Կոմիտաս կմժ. 125, 336
Կոնբագ մարգիզ Մոնտգերբատի 407
Կոստանգ գրիչ 314
Կոստանդիա թգհ. կ. Հինրիկի Բ և Լևոնի Գ 48, 70, 388
Կոստանդիա կ. Յոպինի եղեսացւոյ 400–1
Կոստանդին աբգարայ գրիչ 102, 162, 194
Կոստանդին Դիոգենէս 364
Կոստանդին եպ. Միքայելի Գ կյս. 365
Կոստանդին Ա. թգ. ո. Լևոնի Բ 80, 86, 367
Կոստանդին Բ թգ. տես Գաւիդան թգ.
Կոստանդին Գ թգ. ո. Պատմին մարտչախտի 66, 70, 80, 102, 121, 122, 123, 129, 163, 236, 340
Կոստանդին Գ թգ. ո. Հեթմոյ նղբհցւոյ 69, 70, 277, 291, 297
Կոստանդին Ա իշ. Ռուբինեան 67, 101, 400
Կոստանդին Ա Լամբր. 65–6, 95, 175, 371
Կոստանդին Բ Լամբր. 23
Կոստանդին Ա կմժ. Հայոց 104
Կոստանդին Բ կմժ. 187
Կոստանդին Ե կմժ. 297, 298
Կոստանդին Զ կյս. Յունաց 357–58
Կոստանդին Է կյս. Ծիրանածին 362–64
Կոստանդին Ը կյս. Յունաց 364
Կոստանդին ժ կյս. Մոնոմաքոս 366, 379
Կոստանդին ո. Անդրոնիկոսի Բ կյս. 368, 369
Կոստանդին ո. Լաշքարի կյս. 371
Կոստանդին ո. Կեռանի Լամբր. 69
Կոստանդին ո. Հեթմոյ Բ Լամբր. 62, 173
Կոստանդին ո. Հեթում պատմչի 66, 410
Կոստանդին ո. Ճոֆրի սարվանդեցւոյ 70
Կոստանդին ո. Յովաննու թգ. Երուս. 386
Կոստանդին ո. Շահանդխտի Լամբր. 371
Կոստանդին ո. Ռոմանոսի Ա կյս. 210–11, 363
Կոստանդին պապ տէր Պապեռոնի 11, 48, 60, 65–6, 69, 70, 72, 80, 100, 171, 280, 371–72, 403, 404, 407, 408, 426
Կոստանդին քհ. բարձրբերդցի 253
Կոստաս կյս. Յունաց 52
Կորիւն պատմիչ 17
Կուզ սլտ. Թուրքաց 423–24
Կուլինաթ դ. Ալամանայայ 46, 47
Կուկ Սիւառեանց 166
Կունձուկ աբգարայ թոնդրակեցի 188
Կուտ ոմն 246
Կրաստս զօրավար հռոմայեցի 416
Կրում թգ. Բուլղարաց 358–59
Հազարաւուխտ զօրավար պարսիկ 323
Հազարշահ այր Թամամ խաթիճունի 204
Հազրպէկ ո. Թայիկի Պահլ. 198
Համազասպ Աբծր. նհտ. ո. Գագկայ 146, 418
Համազասպ Մամիկ. հրէից 9, 83, 120
Համազասպ Մամիկ. հ. ժեծին Վարդանայ 92
Համազասպ Մամիկ. ո. Վասակայ 206
Համազասպեան Մամիկ. հզ. ժեծին Վարդանայ 92
Համազասպեան Մամիկոնեան հրէից 120
Համազասպեանք 10, 42, 197
Համազասպուհի նհտ. կ. Գարեգնի Ինջուճեցւոյ 9, 34, 83, 87, 119, 132, 134, 329–30
Համայ դ. Մամիկոնի 203
Համասպրուհի դ. Բաբգենի Սիւնեցւոյ 83, 196
Համլիկ Համազասպեան ո. Սմբատայ 108
Համրէբէ տէր Տոլոնի 68, 208
Հայկ նահապետ Հայոց 135
Հայուհի հարճ Իպրահիմ սուլտանի 427
Հայր մարգպետ 58
Հայր մարգպետ այլ 300
Հայք 18, 40, 41, 45, 48, 50, 54, 55, 58, 59, 60, 110, 111, 114, 119 եւն
Հասան արաբացի 301
Հասան Աբծր. ո. Վասակայ 302, 303–4
Հասան Գնձունի 294
Հասան Դասումեան 225
Հասան Գ Դոփեան ո. Սարգսի 35, 199, 236, 274
Հասան թգ. Սիւնեաց 59, 103
Հասան Ա իշ. Համիերքոյ կամ Վերին Խաչենոյ 37, 57, 274
Հասան Բ իշ. թոռն առաջնոյն 35, 56, 342
Հասան կ. Տաւղանայ իշ. 224
Հասան Ա իշ. Ներքին Խաչենոյ 171, 224
Հասան Բ Ջալալ Դօլա նհտ. իշ. Ն. Խաչենոյ 52, 84, 103, 161, 166, 227, 229, 352, 424, 425
Հասան Սմբատեան 108
Հասան Վաչուտեան ո. Քրդի Բ 197
Հասան Տարսիճեան 198
Հեթմեանք զահակալք 70, 84
Հեթմեանք Լամբրունի 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68–9, 84, 94, 95, 108, 121, 161, 174, 241, 317
Հեթմեանք Պապեռոնի 67, 69–70, 95
Հեթում զօրապետ 308
Հեթում Ա թգ. ո. Կոստանդին պապի 21, 25, 31, 36, 37, 50–1, 60, 65, 66, 68, 69, 70, 84, 100, 101, 106, 118, 121, 151, 160, 194, 197, 207, 209, 240, 281, 293, 403, 404, 407, 408, 409, 410, 415
Հեթում Բ թգ. ո. Լևոնի Բ 66, 80, 85, 102, 165, 187, 290, 366, 367, 387, 389, 390, 391
Հեթում Ա Լամբր. ո. Օշնի Ա 67, 94

Հեմուտ Բ Լամբր. ս. Օշնի Բ 36, 62, 65, 68, 69, 94, 95, 98, 175, 177, 178, 242, 285, 305
Հեմուտ Գ Լամբր. ս. կոստանդնի Ա. 69, 95, 173, 411
Հեմուտ կամ Վասիլ ս. Զօրաւանկի Բ 41, 62, 68, 86, 402
Հեմուտ ս. Օշնի Գ Լամբր. 66
Հեմուտ պատմիչ կոսիկեցի 48, 66, 70, 86, 100, 133, 161, 390-91, 392
Հեմուտ տանուտէր 130
Հեղինէ թզհ. կ. Բազաբատայ Բ Ափխազիմի 378
Հեղինէ կ. Գրիգոր Մամիկ. իշխանապետի 120, 124, 217
Հեղինէ կ. Մուշեղի Անձեւացւոյ 284-85, 291, 419
Հեղինէ կ. Ռամանոս Արգիրոս կայսեր 364
Հեղինէ կսհ. կ. կոստանդնի Լ 362, 363, 364
Հեճուպ այր Անիփիանի 166
Հենրիկ Ա թգ. կիպրոսի 69, 387, 406, 407
Հենրիկ Բ թգ. կիպրոսի 48, 70, 388-97, 398, 411, 412
Հենրիկ ս. Ամօրկան Լիւսինեան 66, 390
Հեսեան կուսանք 180
Հերակղ Ա կյս. Յունաց 116, 281, 386, 387
Հերոդոս պատմագիր 180
Հերովդէս թգ. Հրէից 263, 264, 438
Հիւանդանոցի ասպետք. տես Հիւրանոցի
Հիւէին չահ Պարսից 328
Հիւրանոցի, Հիւանդանոցի կամ Տեառնեան ասպետք 60, 197, 207, 385–86, 387, 395, 403
Հմայեակ Մամիկոնեան հզ. մեծին վարդապետ 87, 92, 93, 168, 372
Հոնք 330
Հոռոմք. տես Յոյնք
Հովագիղ կին ոճի 129
Հուգոն թգ. Իտալիոյ 363
Հուգոն Ա. թգ. կիպրոսի 387
Հուգոն Գ թգ. կիպրոսի 397, 398
Հուգոն կոմս Բիբլոսի 401
Հուգոն կոմս Ռեթելի 383
Հուգոն ս. Ամօրկան Լիւս. 66, 390, 395, 396-97
Հուլաւու գան Թաթարաց 283 (438), 425
Հուսամիան կ. Ամիրզունայի 430
Հոխոխմեանք 164, 330
Հոխոխմէ խոսասվանող կ. Գեղեհիկան Բ Արծր. 34, 120, 215, 291–92, 331
Հոխոխմէ հատ. դ. Աչոցոյ Գ Բազր. 97, 169, 196, 351
Հոխոխմէ հատ. դ. կոստանդին պայլի 100, 171–72, 205
Հոխոխմէ հատ. և նհտ. 132, 146, 154, 251, 307, 338
Հոխոխմէ մ. Ֆիմի այսացոյ 108
Հոխոխմէ մայրապետ Հալիձորի 253
Հոխոխմէ մայրապետ Վահաբանոցի 174
Հոխոխմէ սրկ. Շնհերի 153
Հոքարդ Փիլանզիերի 406
Հոգոսի առպետ 66
Հոմայեցիք 20, 83, 117, 153, 354, 416
Հուբտիմ գ. Մելիք Պատան 240
Հրահատ կամսար. ս. կրտսեր Արշարի 41, 42, 57 (436), 119, 323
Հրահատ կամսար. ս. Ներսեհի 214
Հրահատ ս. Առաքել Բիւնեաց 37, 129, 195
Հրահատ քհ. կարնեցի 106
Հրանոյշ լմանդրակեցի 188
Հրանուշ դ. Գաւիթ Ա. Կիւրիկեան 221
Հրանուշ կ. Վահանայ Արծրունւոյ 61, 97, 120, 331
Հրեայք 27. 150, 414
Հոլ աստիկան 419
Հօտիարտ կ. Ռայմունդի Ա. Տրիպոլսի 384

Զուիկ կ. Հմայեկայ Մամիկ. և մ. մեծին Վահանայ 93, 205–6, 238, 372

Վաղար փարպեցի պատմիչ 10, 13, 16, 38, 39, 45, 90, 93, 112, 113, 114, 116, 143, 158, 164, 205–6, 238, 287, 376
Վամիր Շարար 200
Վեռնդ հրէց վանանդացի 238
Վեռնդիոս արք. Կեսարու 273
Վզիլ սկիւթացի 423
Վզար կ. Սհաւ Զաքարեայի 328

Ձար Ա. մանծկերտացի 103
Ձար Բ ս. Ռէմկի 438
Ձուան ս. Յուլիանի սիգոնացւոյ 88, 410
Ձօֆրի տէր Անավանդէքարի 69, 70

Մագիստրոս. տես Գրիգոր Մագիստրոս Ա.
Մամէ այր Թէոնեայ 235
Մալխաս չաղկերտացի ն. Թամամի 334
Մանդէ քուրտան 301
Մանտաս զօրավար արաբ 330
Մանտաս Ռզայ խան 334, 335
Մանմէա ն. Մրուանայ 417
Մանմէա ս. Ապուսաարի 46
Մամ խաթմուն դ. Խաչերեսի 236 (438)
Մամա դ. Վախտանկայ Բ Հաթերքոյ 251
Մամա կամ Մամքան դ. Կիւրէղէի Գ, կ. Հասանայ Ա. Հաթերքոյ և հտ. 37, 57, 84, 97, 121, 170–71, 274
Մամա խաթմուն դ. Քրդի Բ Վաչուտեան 29, 226, 234
Մամա խաթմուն կ. Գրիգորիսի 124
Մամա խաթմուն կ. Վաչէի Բ Վաչուտեան 107, 166, 196-97, 225, 226, 228, 246, 351, 353
Մամա խաթմուն դ. Հասան Ջալալի, կ. պարոն Ռէմկին 84, 103, 162, 238–39

Մատնք գ. Հատանայ (Գոփհան) 199
Մատնք կ. Վատակայ Պոռչհան 107–8, 123 (437)
Մարբրէ Վ. հրծանող 36, 268, 347
Մաւիկոն Ս. Հատայի 203
Մաւիկոնեանք 10, 25, 41, 42, 56, 87, 206, 287, 372
Մաւուկսէի գ. Վարչատայ (անծանօթի) 198
Մաւքան Բազրատունի հետ. 97
Մաւքան գ. Ներսէի Ջաքարեան 206
Մաւքան կ. Ամագինի սպր. 274
Մաւքան կ. Հաւիկի Հաւհաթապետանց 108
Մաւքան կ. Հատանայ Գ Գոփհան 199, 274
Մաւքան կ. Մանուելի ս. Գնժհորէի լթգ. Վրաց 56, 377
Մաւքան կ. Մարծպանայ 226
Մաւքան մ. Ապուզաարբի Գ Պահլ. 108
Մաւքան մ. Վարչատայ Շահուս. 228, 274
Մաւքան Շուշանիկ կ. Հատան Բ Ջալալի 103, 121, 161, 166, 227, 229, 238, 352
Մանաճիհր պաշտօնեայ Մարծպանի 224
Մանաճիրհ Ինջուսնի 165
Մանդու դան Թամթարաց 53
Մանդակունի. տես Յոհան կթ. Մանդ.
Մանդակունիք 136
Մանիլ (պարոն) 205
Մանուէլ կանտակուզեան 412–13
Մանուէլ կոմնենոս կյս. 289, 319
Մանուէլ Մամիկոնեան սպր. 56, 91, 114, 127, 277, 289, 296, 317
Մանուէլ Մամիկ. զօրավար 360–62
Մանուէլ ս. Գնժհորէի լթգ. Վրաց 377
Մանուէլ ս. Միքայիլի Թ կյս. 367, 368
Մանուէլ ս. Իննալդի. տես Ալր Մանուէլ
Մանուչէ ամիրայ տէր Անուց 423
Մաշթոց կամ Մեսրոպ վրդ. 22, 143, 154, 184
Մաշտոց կթ. 230
Մաս Նիկոդոս քանաչէր 159, 351
Մասիկ զրիչ 352
Մաս Լատրի պատմագէտ 395
Մասուս սլտ. Իկոնիոյ 304–5
Մասքէոս գպիր 253
Մասքէոս կապպացի 297–98
Մասքէոս ուռհայեցի ժամանակագիր 41, 113, 384
Մարգարէ վրդ. Յովհաննաւանից 129
Մարգարիտ դ. Բալիանի բերութիացւոյ 411
Մարգարիտ դ. Կոստանդին պայլի 100
Մարգարիտ դ. Յոհաննու սէդռնացւոյ, մայրապետ ի Կիպրոս 172–73, 393, 408
Մարգարիտ լթգհ. Սկովտիոյ 169
Մարգարիտ լթգհ. կ. Լեւոնի Ե 326, 413
Մարգարիտ կ. Բոհեմոնդի Ե 405
Մարեմ դ. Գագկայ լթգ. կարուց 123, 293
Մարեմ դ. Յոհաննու յոպպէացւոյ 408
Մարեմ դ. Օշնի Լատրբ. տես Թագկր
Մարեմ կ. Գարեգին Երիցս 166
Մարեմիկ կ. Վատի Պահլ. և մ. Գրիգոր Տպայի կթ. 67, 69, 79, 98, 304
Մարթա անհ 129
Մարթուզայ Վ. ուլի 334
Մարիա հարճ Հեթմոյ Ա. լթգ. 50
Մարիամ (անզոյ) դ. Ալեօրկան Լ իւս. 412
Մարիամ դ. Բալիանի բերութիացւոյ 411
Մարիամ դ. Թէոփիլոսի կյս. 360
Մարիամ դ. Հեթմոյ Ա. լթգ. կ. Գաւիդանի բերութիացւոյ 70, 102, 173, 410
Մարիամ լթգհ. կ. Գաւդինի Ափխազիթի 108, 120, 377–80, 401
Մարիամ լթգհ. կ. Յոհաննու Երուսաղեմի 385
Մարիամ լթգհ. կ. Պեմրոսի Բուլգարաց 363
Մարիամ կ. Ալբերնահի Աթծր. 12, 67, 79, 99, 121, 159, 193, 208
Մարիամ կ. Անուծի Գաւեղկեանց 166
Մարիամ կ. Գրիգոր Եղուարդի 37, 217
Մարիամ կ. Լեւոնի Ա Ռուբինեան 68
Մարիամ կ. Մարուխայի 416–17
Մարիամ կ. Յոհաննու յոպպէացւոյ. տես Կալամաոի
Մարիամ կ. Նիկոլի ոմերացւոյ 404
Մարիամ կ. Պալիանի սիդոնացւոյ 410
Մարիամ կամ Մարեմ կ. Վատակ Գաբուռի և հետ. 34, 61, 97, 120, 168, 208, 217, 230, 244–45, 279, 338, 347, 351
Մարիամ կ. Վարդ պատրկի Աթծր. 88, 118, 147–48, 150, 154. 165
Մարիամ Ա. և Բ կանայք Փիլիպպոսի արսիւրացւոյ 392, 412
Մարիամ կահ. կ. Կոստանդնի Ջ 357–58, 360
Մարիամ հետ. 253
Մարիամ հետ. դ. Թագկրի Լատրբ. 69, 173, 242
Մարիամ հետ. դ. Կիւրիկէի Գ 97, 170, 201, 221, 222
Մարիամ հետ. Շնհկրի 253
Մարիամ հետ. ք. Շնորհալւոյն 98, 171, 206
Մարիամ նհտ. կարնեցի 336
Մարիամ ոմն տիկին 238
Մարիամ Պարաքաչեան հետ. 245
Մարիանէ հետք. հրկու 253
Մարինոս Մամիկոնեան 360
Մարկոս կ. Պատմին մարաջախտի, մ. Կոստանդնի Գ լթգ. 70, 80, 102, 121, 123, 129, 162–63, 209, 340
Մարկոս դ. Հեթմոյ Գ Լատրբ. 69, 173, 290
Մարկոս լթգհ. կ. Կոստանդնի Գ 66, 129, 163, 277–78, 291, 326, 351
Մարծպան Հաճաղաապետան 10, 224, 226
Մարկիոնեանք 152
Մարկոս այր Շուշկան 166
Մարկոս Պոլոյ ուղեւոր 249
Մարկրէտ լթգհ. կ. Թորոսի 70, 388
Մարկրոսն կ. Գաւիդանի Բիբլոսի 410, 412

Մարճան գ. Յովհաննէս երիցու 328
Մարութիա եպիսկոպոս 417
Մարութիա ոսայեցի 417
Մարտիրոս այր Թասիրայ 226
Մարտիրոս սաղատաց 118
Մաքիրաս ժամանակագիր 390, 412
Մելժոպիոս պատրիարք Յունաց 361, 362
Մելգոն ո. Հելժոյ Ա. լծ. 233
Մելխանդ լծկ. կ. փուլկի Երուսղեմի 384
Մելիք ամիրայ 298, 326
Մելիք Աշրաֆ Խալիլ 389
Մելիք էլ Ղասր Յուսուֆ 408
Մելիք խաֆուն կ. Ագնաւուրի 239
Մելիք Պաղ հ. Գաւլաթի 239
Մելիք կին ոմն 166
Մելքիսեդեկ քհ. գրիչ 130
Մեծոփկին ոմն 129
Մեհնդակ Ոչաունի 58
Մեհրուժան Աբծր. ո. Գազկայ 418
Մեյլուր մարակլէացի 405
Մերուժան Աբծր. ուրացող 127, 144, 277, 313, 322, 329, 330
Մէլէքսէթ կ. Վխտենի Զորաւանելեան 41, 81, 86, 94, 121, 137, 159, 193, 208, 341-42, 350
Միխաոա գիցուհի 180
Մխիթար վրդ. Այրիվանեցի 416
Մխիթար լծկ. Ասրպատականի 416
Մխիթար լծկ. Պոնտոսի 111, 354
Մխրնեցեան հազարապետ Պարսից 372
Մինա խաֆուն ոմն 130
Մինա խաֆուն կ. Տարսայիճի Օրբել. 52–3, 56, 121, 162, 198, 200, 227, 232, 236, 288, 352
Մխայէլ Ա. Հոռանդաբէ կյս. 358
Մխայէլ Բ Թոխմով կյս. 359, 360
Մխայէլ Գ Ասրչիս կյս. 361–2
Մխայէլ Դ կյս. 364–65
Մխայէլ Ե Կալափաս կյս. 365
Մխայէլ Թ կյս. 366–68, 370, 436
Մխայէլ կաթար ո. Կոստանդնի 368
Մխայէլ Կերուլարիոս պարբք. 366
Մհի ո. Լեւոնի Ա. Որբինեան 47, 62, 91, 95–6, 315, 340, 355
Մհան կ. Ալանքեզի Համազասպեան 42
Մհան կ. Վասակայ 229
Մհէ կամ Թամար լծկ. կ. Գազկայ Աբծր. 37, 64, 84, 120, 141, 200, 202, 205, 217–18, 219, 339, 348
Մհի դ. Թորոս քահանայի 104
Մխարգրձէլ ո. Շամչադնի Զաքարեան 200
Մխիթար Հերացի բժիշկ 27
Մխիթար յանձխեցի ո. Սպրամկի 211
Մխիթար վրդ. այրիվանեցի 150
Մխիթար վրդ. ապարանեցի 150, 189
Մխիթար վրդ. Գոշ 21, 29, 30, 32, 36, 50, 54, 76, 128, 130, 148, 152, 153, 247, 414
Մխիթար վրդ. սեբաստացի 414
Մխիթար վրդ. տաշրացի 242
Մկրտիչ եպ. Ղազաչ 130
Մոնիժէ կ. Մխրգատայ պոնտացւոյ 111
Մոնոմաքոս կյս. տես Կոստանդին Մոնոմ.
Մովսէս եպ. Գուգարաց 373
Մովսէս խորենացի 11, 29, 49, 78, 83, 181, 241, 259, 261, 268, 270, 279, 296, 299, 330, 348, 416
Մովսէս կաղանկատուացի պատմիչ 18, 330
Մովսէս Բ կթ. եղիվարդեցի 144
Մովսէս վրդ. եղնկացի 15, 50, 72, 74, 414
Մովսէս վրդ. սիւնեցի, ապա կթ. 128
Մորփիա լծկ. կ. Բալգուինի Բ 382, 383–85
Մուհէտաք 280
Մուղալ խաֆուն ոմն 239
Մուշեղ Անձևացի 284
Մուշեղ Բագր. քանաստեղծ 244
Մուշեղ Բագր. ո. Սմբատայ Ա. լծ. 294, 355
Մուշեղ լծ. կաթուց 169
Մուշեղ Մամիկոնեան 294
Մուշեղ Մամիկ. այլ 418
Մուշեղ Մամիկ. սպասէ 39
Մուշեղ Մամիկ. սպր. ո. Վասակայ 116, 126, 276, 277, 301, 323, 372
Մուշեղդուխտ կ. Ջահապի 418–19
Մուշէ եպ. Սիւնեաց 278
Մուշէ կթ. Հայոց 278
Մուսէ արաբ զօրավար 214, 215, 420
Մուսէ իշ. ազուան 219
Մուտտանեբր խալիփայ Եգիպտոսի 422
Մրուան իշ. արաբացի 317
Մրուան ոստիկան ո. Մահմետի 417, 418
Մրջիւնիկ երէց 22, 183

Յազկերտ Բ լծ. Պարսից 57, 88, 144, 164, 311
Յակոբ այր Խալնի 223
Յակոբ գալիր կանոնագիր 253
Յակոբ եպ. գրիչ 161, 173, 273
Յակոբ Բ եպ. Սիւնեաց 196, 229, 274, 275
Յակոբ երէց Հռոմկլայի 233
Յակոբ Բ լծ. Արագոնի 388
Յակոբ Ա. կթ. Հայոց 288
Յակոբ Մծբնայ հայրապետ 165, 417
Յակոբ վրդ. գրիչի 54, 72, 74
Յակոբ վիսրիցի պատմիչ 383 (438)
Յակոբոս քհ. գրիչ 274
Յեզաբէլ լծկ. կ. Ակայաբու 271
Յեսու քհ. փիլիսոփայ 129
Յիմար Նհտ. վանեցի 330
Յիսէ ակէացի 303
Յոհան գամահակացի սուտ 149
Յոհան գրան եպ. Գուգարաց 375
Յոհան եպ. Մխայելի Գ կյս. 365
Յոհան եպ. սպասէս 13
Յոհան Գ եպ. Երուսաղեմի 144

Յոհան եպ. Մամիկոնեան պատմիչ 148, 264
Յոհան իբլին. տէր Յոպպէի 70, 100, 172, 387, 406-8, 410
Յոհան Լիւս. գունդաստապլ՝ ո. Ամօրկան 390, 397–98, 413
Յոհան Լիւս. խնամակալ Կիպրոսի 413
Յոհան կմ. քազարանեցի 145
Յոհան կմ. Մանդակունի 28, 39, 49, 54, 114, 155, 163, 185, 186, 187, 252, 255, 256, 257–58, 259, 261, 343, 344, 345–46, 347, 414
Յոհան սեպուհ Աղձեացի 120
Յոհան տէր Բերութի 406, 410
Յոհան տէր Յուանվիլի 269
Յոհաննա թգհ. կ. Օշնի թգ. և Օշնի կոթողեցւոյ 66, 70, 82, 163, 291, 396
Յոհաննա կահ. կ. Անդրոնիկոսի գ 369
Յոհաննէս թգ. Երուսաղեմի 68, 385–86
Յոյնք կամ Հոռոմք 20, 36, 40, 50, 58, 61, 111, 112, 115, 116, 117, 127 եւն
Յոսէն Բ իշ. Եգեսիոյ 67, 68, 304
Յոսէն Գ ո. Նորին 400–1
Յովհաննէս այր Թաձնայի 229
Յովհաննէս Արշակունի 168
Յովհաննէս արք. ո Կոստանդին պայլի 100, 101, 106, 160, 172, 194, 241, 314, 387, 407, 408
Յովհաննէս արք. Բաբիերդի 194
Յովհաննէս գրիչ 125
Յովհաննէս գրիչ ա՛յլ 239
Յովհաննէս գրիչ մխա 254
Յովհաննէս Դուկաս Անգ. կոմնիանեան 367
Յովհաննէս եպ. Արծր. խոսրովանող 331
Յովհաննէս եպ. Դոփեան 35
Յովհաննէս եպ. Նորավանից 148
Յովհաննէս եպ. Օրբելեան 274
Յովհաննէս երեւանեցի 173
Յովհաննէս երէց Քանաքեռի 328
Յովհաննէս թգ. Կիպրոսի 388
Յովհաննէս խաչենացի արք. Հաղբատայ 221
Յովհաննէս կմ. Թլկուրանեցի 264, 437
Յովհաննէս կմ. պատմիչ 47, 104, 116, 168, 218, 250, 255, 304, 324, 376
Յովհաննէս կմ. սանկի 48, 280
Յովհաննէս կմ. օձնեցի 78
Յովհաննէս Կիւրիկեան արք. Հաղբատայ 97
Յովհաննէս Բ Կոմնենոս կյս. 325
Յովհաննէս Ե Պալէոլոգ կյս. 412
Յովհաննէս Հ. Հաւուց պատկ ուխտին 274
Յովհաննէս Ոսկեբերան. տես Ոսկեբերան
Յովհաննէս ո. Խոսրովու եպ. Աղձնե. 104
Յովհաննէս Իբ պապ 291, 398
Յովհաննէս Ի պատրիարք Յունաց 361
Յովհաննէս Մարկաւագ վրդ. 76
Յովհաննէս Մրքաա թգ. տես Մրքաա Գ
Յովհաննէս Վանականն վրդ. 106
Յովհաննէս Վատակէս կյս. Նիկիոյ 386
Յովհաննէս վրդ. գառնեցի 108–9, 130, 210, 225, 256, 259, 344
Յովհաննէս վրդ. դասախարակէնեսեանի Լամբրունացւոյ 105
Յովհաննէս վրդ. հղնկացի 50, 54, 72, 74, 77, 89, 103, 152, 239, 349, 438
Յովհաննէս վրդ. ոսկ 129
Յովհաննէս վրդ. Վաղարշապատու 429–30
Յովհաննէս վրդ. քոնեցի 55, 232
Յովսէփ գեղեցիկ 102
Յովսէփ կրօնաւոր 130
Յուլիան տէր Սիդոնի 70, 172, 408, 409
Յուսիկ կմ. ո. Վրթանեսի 31, 33, 43, 50, 55, 135, 182, 257
Յուսուփ ասպիկան ո. Սահի 168, 250, 291–92, 294–95, 318, 324, 325
Յուսուփ ո. Ապուսեթի 420
Յուսթանէ դ. Արսենի 203
Յուսթանէ կ. Բլպուլի 328
Յուսթինէ հռ. ոսկ 253
Յուսթինիանոս Ա կյս. 36

Նազինիկ հարճ Բակուրի Սիւնւոյ 49, 118, 260
Նահապետ Քուչակ քերթող 344
Նանա թգհ. կ. Աբասայ Կիւրիկեան և հռ. 37, 47, 56, 57, 100, 129, 171, 231, 235, 286, 353
Նանայ կ. Վաթոտանկի Սմբատեան 108, 166, 201
Նանայ սրկ. ասորի 208, 244–45, 420
Նանէ դիցուհի 110
Նարեկացի. տես Գրիգոր Նարեկացի
Նեղոս Դոքսոպատրիոս գաւազանապիր 95
Ներսոյ տուտեցի ծովակալ 404
Ներսէհ թգ. Պարսից 300
Ներսէհ կամսար. ո. Արշարուի 41, 42, 57, 87, 119, 323
Ներսէհ կամսար. ո. Աբուաւաղդայ 214, 282
Ներսէս արք. Լամբրունացի 54, 61, 67, 94, 95, 99, 105, 121, 122, 154, 165, 173, 175–78, 241–42, 274, 289, 355
Ներսէս գրիչ անեցի 194
Ներսէս կմ. աշտարակեցի 21, 128
Ներսէս կմ. Շինող 124, 261
Ներսէս կմ. Շնորհալի 31, 32, 33, 41, 54, 67, 69, 77, 78, 95, 98, 101, 105, 140, 146, 152, 165, 171, 176, 178, 206, 254, 261, 271, 289, 304, 343, 348, 349
Ներսէս կմ. պարթեւ 21, 33, 44–5, 53, 135, 143, 145, 167, 182
Ներսէս կրաւնցի գրիչ 128, 129
Ներսէս քհ. գրիչ 207, 274
Ներսէս քհ. ո. Թադևրի Լամբր. 69, 173, 242
Ներսէս քհ. ո. Լեռնի Բ 80, 86, 102, 106
Նըսր ասպիկան արաբ 318
Նիկիփոր Գրիգորաս պատմիչ 370

Նիկեփոր զօրավար յոյն 366
Նիկեփոր Ա կայս. Յունաց 358
Նիկեփոր Բ կայս. Յունաց 210
Նիկեփոր պատրիարք Յունաց 359
Նիկոլ տէր Ս. Ոմերի 404
Նիկողայոս Գ պապ 290, 389
Նիկոտարիս թզկ. Ասորեստանի 271
Նորջուղայեցիք 430-33
Նուչիկ կ. Աղազարի 83
Նուսրի գ. Իսանէի Օրբել. ո. Սմբատայ 107
Նուսրի այլ 129
Նրջիս հատ. գ. Սարգսի Բ Զաքարեան 100, 108, 171, 206-7, 352

Շախփաշայ կ. Գրիգորի 205
Շահաքաս Ա. թգ. Պարսից 210, 308, 313, 320, 327, 328, 429, 430
Շահան Պահլ. տես Զօրավար
Շահանդուխտ գ. Կոստանդնի Ա Լամբր. 69, 371-72
Շահանդուխտ գ. Մելիք Պաղտն 240
Շահանդուխտ թզկ. կ. Գրիգորի Ա. Սիւնեաց և հատ. 37, 83, 120, 170, 196, 231
Շահանդուխտ թզկ. կ. Սմբատայ Սիւնեաց 37, 83, 196, 199, 231, 274
Շահանդուխտ հատ. գ. Վարազ Տրդատայ (Բ) 306-7
Շահանդուխտ կամ Մարիամ գ. Շահանի, կ. Օշնի Բ Լամբր. մ. Ներսեսի և հատ. 33, 67, 69, 80, 83, 94-5, 98, 105-6, 121, 122, 165, 173, 175-78, 193, 241
Շահապ արաբացի ո. Սեւադայի 419-20
Շահդիշէն կին վանեցի 239
Շահզաման գ. Բլպուլի 328
Շահինշահ ո. Գրիգորի, տէր Դեգեաց 42, 86
Շահմելիք ո. Նորին 81, 86
Շահնշահ Բ Զաքարեան 37, 201, 235
Շահնշահ Գ Զաքարեան 194 (437)
Շահնշահ ո. Զորտուանելի Բ 62, 86
Շամիրամ թզկ. Ասորեստանի 271
Շամշադին Սահիպ Դիւան Զաքարեան 201
Շամշայ խաթուն կ. Թուրքի 427
Շամչիզամար կին վանեցի 239
Շամունէ մ. Մակաբեանց 109
Շանուշ կ. Խաչերեսի 236
Շապհուհի բագր. կ. Ափշնի 421
Շապուհ Ամատունի 63
Շապուհ բագր. ո. Սմբատայ 418, 419
Շապուհ բագր. պատմիչ 244
Շապուհ բագր. սպր. ո. Հոռոմոյ Ա 61, 63, 211, 212, 217, 421
Շապուհ դաստիարակ Գաւթի Արծր. 91
Շապուհ թզ. Հայոց 260, 267
Շապուհ Բ թզ. Պարսից 40, 116, 126, 144, 183, 276, 289, 310, 321-23, 329, 355
Շապուհ Գ թզ. Պարսից 355
Շապուհ պատմիչ կեղծ 45, 46, 47, 215, 347
Շարաբէշահ Պահլ. ո. Ապիրատի Գ 198, 437
Շաւասպ Արծր. ո. Վաչէի 58, 87
Շաքար կ. Գրքի 166
Շաքար հատ. Երուսաղեմի 253
Շնորհալի. տես Ներսէս կթ. Շնորհալի
Շնորհաւոր բարձրբերդցի 204
Շնորհաւոր նհտ. բաբերդացի 333
Շուշան գ. Թորոսի քհ. 104
Շուշան թզկ. կ. Բագր. Աբասի 84
Շուշան կ. Հոռոմոյ ո. Փիլիպպէի և խոստովանող 34, 37, 120, 158, 218, 229, 318-19, 324, 338, 347
Շուշան կ. Պղտատիկ մարզպանի 351, 353
Շուշան կ. Արտաւազդ կամսարականի 34, 57, 282
Շուշան կամ Շուշիկ կ. Գրիգոր Չամչէի Պահլ. և հատ. 37, 84, 120, 132, 159, 169, 193, 206, 207, 208, 209, 219, 229
Շուշան կ. Ներսեհի կամսր. ո. Արտաւազդայ 37, 120, 208, 213-14, 282
Շուշան կ. Սիր Պաղտնի սպր. 121, 193, 208, 243, 405
Շուշան կ. տանուտէր Հեթմոյ 130
Շուշան հատ. գ. Օշնի Բ Լամբր. 94, 121, 175-78
Շուշան հատ. Շոռոթի 253
Շուշան մանազկերտացի 205
Շուշան նհտ. գ. Վահանայ կամսր. 331
Շուշան ոճն 166
Շուշանիկ մ. Արտաւանայ և հատ. 168, 351
Շուշանիկ ք. Կոստանդնի Ա կթ. 104
Շուշանիկ Վարդենի գ. մեծին Վարդանայ, կ. Վազգենի և խոստովանող 23, 39, 83, 84, 93, 118, 146, 154, 164, 238, 330, 337, 343, 373-76
Շուշանիկ տիկին Աղուանից 34
Շուշիկ կ. Գրիգոր Չամչէի. տես Շուշան
Շուշիկ կ. Մարկոսի 166
Շուշիկ կ. Վահրամայ, մ. Կոստանդնի Ա կթ. 104

Ոգոխի նհտ. ազգական Անանտրկոյ 329
Ոլիոն իշ. Բրունսուիկի 291
Ոլիոն կայս. Գերմանիոյ 285
Ողոմպի թզկ. կ. Արշակայ Բ 22, 52, 183, 252
Ոնորիոս Գ պապ 386
Ոսկեբերան Յովհաննէս 13, 16, 20, 21, 22, 76, 89, 90, 115, 116, 133, 134, 155, 185, 252, 257, 258, 259
Ոսկի գ. Մուսէի իշ. 219
Ոտուբաս կ. Սահմադին պատրոնի 200
Որմիզդուխտ կ. Վահանայ Մամիկ. 255
Որոգէս Ա թգ. Պարթեւաց 416 (438)
Ուլու խաթուն (պարոն) 122
Ուղուրլու տէր Շաղկերտի 334
Ումեկ ո. Ձարբի Ա 103

Ոստիանէ խալիճն գ. պարոն Աստուածատրի 194–95
Ոստիանէ ք. Աստուածատուր զրչի 254
Ուքան ո. Վահրամայ ե Պահլ. 228
Ուքան Փարխմադին 231
Ուքանանք 197

Զաղատա իշ. թաթար 293
Զամչեան Հ. Մխք. 57, 290, 292, 331, 398
Զարմաղան գան թաթարաց 315
Զարմաղու իշ. թաթարաց 224
Զեռար Օրբելեան 233
Զխի ն. Սարգսի 246
Զմշկիկ կյս. Յունաց 210–11, 264
Զորտուանելեանք 62, 341, 348
Զորտուանէլ Ա իշ. Սանոյ 41
Զորտուանէլ Բ ո. Վիգենի 41, 67, 86, 94, 136, 341, 343
Զորտուանէլ ո. Տաճատայ՝ աէր Տարօնի 25

Պալխան ո. Յուլիանի տիրոջ Սիդոնի 410
Պաճաճ Օրբել. ո. Լիպարտի 34, 166, 202
Պակոր ո. Որոգեան լիգ. 416
Պահլաւունիք 41, 61, 67, 84, 94, 97, 99, 120, 145, 159, 174, 241, 289
Պաղտին մարաջախտ աէր Նղրի 70, 80, 102, 340, 397
Պաղտին ո. Հեթումի պատմչի 410
Պաղտին սիր. տես Սիր Պաղտին
Պապ լիգ. ո. Արշակայ Բ 35, 52, 53, 56, 91, 92, 144, 184, 276, 277, 315, 349
Պապ ո. Յունական կլիմ. 33, 43, 50, 56, 257
Պապաք խաղբակեան 125, 228, 288
Պապքան Վախբատին 231
Պարիսիք 267, 354, 416
Պարկեչա հրէից 189
Պարսիկք 10, 11, 12, 38, 39, 40, 41, 45, 48, 50, 57, 58, 87 եւն
Պետրոնաս Մամիկ. ո. Մարիննոսի 360, 362
Պետրոս առաքեալ 178
Պետրոս լիգ. Բուլղարաց 363
Պետրոս Ա. լիգ. Կիպրոսի 413
Պետրոս Բ լիգ. Կիպրոսի 413–14
Պետրոս կլիմ. Գետազարձ 379
Պերոզ լիգ. Պարսից 144, 311, 374, 375
Պիագրիմ կ. Կոստանդին պապլի, մ. Հեթումոյ Ա. լիգ. 69, 80, 100, 106
Պլարդու գան թաթարաց 391
Պլուտարքոս պատմիչ 321
Պնաուխոսար սլտ. Եգիպտոսի 314
Պոմպէոս զօրավար Հռոմայեցի 321
Պուլքերիա դ. Թէոփիլոսի կյս. 360, 362
Պռոշ խաղբակեան ո. Վասակայ 107, 207, 222, 228, 283, 380
Պօղոս առաքեալ 54, 133
Պօղոս վրդ. մոկացի 128
Ջալալ Հասան. տես Հասան Ջալալ
Ջալալ Օրբել. ո. Տարսայիճի 198, 228
Ջալալադին սլտ. Խորասանի 424, 426
Ջալալիդին ալ Սուխուտի պատմիչ 422
Ջահապ արաբացի 418–19
Ջաղալի փաշայ 327
Ջաչուռ իշ. ո. Խաղբակի 203
Ջափր ամիրապետ 214, 324
Ջափր աէր Տփղիսի 379
Ջոլիկ ո. Աշուշայի վրաց 375
Ջուանշիր իշ. Բաղաց 275
Ջուանշիր պատմիչ 378

Հայմոնդ Ա կոմս Տրիպոլսի 384
Հայմոնդ ո. Բոհեմոնդի Գ 402
Հայմոնդ պատուիրակ 392, 393–95
Հեթում ո. Հեթումոյ յոպպէացւոյ 408
Հիմա կամ Ըռիմա կ. Կոստանդին սարվանդեցւոյ 70, 102, 122
Հիմա կ. Հեթումոյ Բ Լամբր. 36, 62, 65, 68, 69
Հիմա կ. Ստեփանէի Հուբինեան, մ. ժեծն Լեւոնի 68, 69, 95–6, 121, 285, 295, 305, 339–40
Հիմա կահ. դ. Լեւոնի Բ, կ. Մէքայելի Թ 70 (436), 80, 366–70, 391
Հիմա Ստեփանի լիգ. դ. Լեւոնի Ա, կ. Յովաննու Երուսաղէմի 36, 68, 87, 96, 281, 382, 385–86
Հինալդ բաուլացի 405–6
Հինալդ իշ. Անտիոքայ 325
Հչաունիք 58, 87, 119
Հոքերդ լիգ. Սիկիլիոյ 70
Հոքերդ իշ. Իտալիոյ 370
Հոմանոս Ա. Լեկապէն կյս. 362–63
Հոմանոս Բ կյս. 210, 363
Հոմանոս Գ Արգիրոս կյս. 355, 364
Հոմանոս ո. կոստանդնի Ը կյս. 363
Հոռուգա դ. ժեծն կարոլոսի փրանկաց 357
Հուբէն Ա. Հուբինեան 101
Հուբէն ո. Թորոսի Ա. Հուբ. 50
Հուբէն ո. Թորոսի Բ Հուբ. 91, 340
Հուբէն ո. Լեւոնի Բ լիգ. 80, 85
Հուբէն ո. Հեթումոյ Ա. լիգ. 101
Հուբէն Հայմոնդ ո. Հայմոնդի ո. Բոհեմոնդի Գ 280, 285, 402–3
Հուբէն ո. Ստեփանէի 62, 65, 68, 95–6, 101, 208, 295–96, 371, 402
Հուբինեանք 14, 59, 60, 61, 64, 65, 67–8, 84, 101, 121, 237, 240, 298, 355, 388, 397, 399
Հուզուքան կ. Ախաաեկի 246
Հուզուքան կ. Բուրանուինի 424–25
Հուզուքան կ. Երկաթի 197
Հուզուքան կ. Հասանայ Սմբատեան 108
Հուսուզան դ. կիւրիկէի Գ, կ. Իւանէի Օրբել. ո. Սմբատայ և հտ. 57, 97, 107, 121, 170, 193, 221, 222, 288, 353, 380

Ոստոսգնայ ք. Կիւրիկէի Գ 222
Ոստոստան Թգհ. Վրաց 272, 283
Ոստք 166
Ոտառակէս գրիչ 161

Ադոն Իշխան 283
Ադոն արաքացի 52
Ամֆինիկ Թգհ. կ. Աքտաշխի Բ 36, 120, 270, 354
Ամահատին սլտ. Եգիպտոսի 312, 382, 403
Ակռնանք 288
Անակ Աբծրունի 241
Անակ Աբծր. նհտ. ո. Գագկայ 146, 418
Անակ Աբծր. ո. Աշոտոյ 80–1
Անակ Բագր. ասպետ Երէց 56, 296
Անակ Բագր. ասպետ կրտսեր 38, 124
Անակ Բագր. ո. Աշոտոյ Ա. Թգ. 292
Անակ Բագր. ո. Աշոտի սպր. 301, 302, 420
Անակ հպ. դրան հայրապետին 318
Անակ կաթ. Գ 330
Անակ կաթ. պարիսպ 10, 83, 92, 143, 144, 164, 185, 238
Անակ կոշէն Իշխան 68
Անակ ո. Աշոտոյ Սիւնեաց 158, 229
Անակ ո. Խոսրովու հպ. Անձևացեաց 104
Անակ ո. Վասակ Գաբուռի 168
Անակ ո. Վասակայ Սիւնեաց 419
Անակ տանուտէր Եղիվարդեցի 334–35
Անակ փեսայ Օշնի Ա. Լամբր. 69
Անակականոյշ դ. Ա. Անակայ, կ. Համազասպայ, մ. ժեծին Վարդանայ 83, 92
Անակդուխտ կ. Արգսի Բ Զաքարեան, մ. Զաքարէի և Իւանէի 100 (436), 107
Անակդուխտ հետ. ք. Առիփանոսի Ա. հպ. Սիւնեաց 83, 174, 206, 243–44, 254
Անակիա տիկին Սիւնեաց 278
Անիպ Դիւան ո. Ասպի Բ Զաքարեան 47, 122, 286
Անկ Բագր. ո. Սմբատայ 428
Անմադին պատրոն Անուց 200
Ամուէլ անեցի պատմիչ 307
Ամուէլ հպ. Ապահունեաց 189
Ամուէլ Մամիկ. ո. Վահանայ 330, 355
Ամուէլ մարզպէտ 105
Ամուէլ սկեւռացի պատմիչ 176, 178
Անաստուկ Թգ. 145, 286–87, 329
Անգուխտ նհտ. դ. Անաստ. 145, 146, 329
Անգուպտ կ. Վարդանայ և Պահլ. 228
Անոստ կ. Խոսրովի Աբծր. 286–87
Անուգոյ պատմիչ 386
Առատ կ. Աբրահամու 161
Առատ խաթուն անկիւրացի 202
Առանեանք 427
Առնատ ո. Խաւտագի Ա. 226, 436
Առնեցիք 420
Արաքինոսք 358, 384, 385, 387, 402
Արայ Ամատունի 63
Արգիս աբեղայ Գլաձորի 129
Արգիս այր Աժիկի 167
Արգիս գրիչ հաղբատացի 288
Արգիս եպ. Խաչենոյ 106
Արգիս եպ. Սիւնեաց 232
Արգիս Բ Զաքարեան ժեծն 35, 56, 57, 107, 171, 206
Արգիս կոտեցի 308
Արգիս Համազասպեան 197
Արգիս հ. Գնգեվանից 218
Արգիս ճօճկանանց 228
Արգիս ո. Յակոբայ 223
Արգիս ո. Զիին 246
Արգիս պատմիչ 309
Արգիս Պիծակ նկարիչ 124
Արգիս վրդ. աշկրտ. Գր. կամախեցւոյ 190
Արգիս վրդ. ժեկնիչ 15, 188, 261, 266, 338, 373, 376
Արգիս վրդ. սեւանացի 244
Արգիս քհ. կարբեցի 328
Արգիս քհ. Մոզոնց 106
Արգիս քհ. ո Վասլի Պահլ. 98
Արգիսեան Հ. Ներսէս 223
Արկաւազ գրիչ 312
Արտաւ Ջղալ օղլի 313
Առուղ Թգ. Իսրայելի 345
Ափի յոյն ուրացող 421
Հաւ Զաքարիա այր Ղզլարի 328
Հերերիանոս եպ. եմեսացի 87, 265, 269
Հերէոս եպ. պատմիչ 272
Հեգա դ. Վասակայ Պահլ. կ. Վարդայ Պահլ. 37, 85, 121, 193
Հեգա կ. Առիժի Հոգեւորականց 228, 234
Հեգայ կամ Իսեգայ կ. Աշոտոյ Աբծր. ո. Դերենի Գ 63, 120, 211, 303, 339, 347
Հլամայ կ. Գաւթի խաչենացւոյ 223
Հլճիւկեանք 401, 422
Հնեքերիմ Գհաումեան 225
Հնեքերիմ Թգ. Աբծր. 58, 61, 91, 108, 377, 378, 380
Հնեքերիմ Թգ. Գարբանդի 100
Հնեքերիմ Թգ. Սիւնեաց 120, 170, 196, 231
Հնեքերիմ Թգ. փառեսոսի 169
Հնիերի Հ. Պ. 245
Հնէքաբրիանք 233
Հսագա Գհաումեան 225
Հսագա Թգ. Գարբանդի 100
Հսագայ արաքացի 419
Հսագայ Թգ. Ապուանից 170
Հսագայ իշ. Ապուանից 196
Հսագայ ո. Սմբատայ Թգ. Սիւնեաց 274
Հֆենդին տէր Ադմամարայ 36
Իմի խաթուն կ. Ադբուղայի Բ 233
Իմէոն այրիվանից 130
Իմէոն եպ. Ադձնեաց 82, 188, 257, 262, 263–64
Իմէոն սանահնից 230

Ամեն մոնոթելիթացի դաւաճան 393
Ամպել Թգհ. կ. Լեւոնի Ա, և մ. Ջապել դըշխոյին 48, 60, 68, 96, 160
Ամսամ կ. Խաչիկքայրի 223
Ամր Աման իշ. Պաղրատ 11, 280, 426
Ամր Լեւոն ո. տէր Լիկոսի 101
Ամր Լիկոս ո. Կոստանդին պայլի 69, 101
Ամր Մանուէլ ո. Ոիննալդի Անտիոքայ 205–6
Ամր Պաղտին սպր. 121, 208, 243, 405
Ամր Պաղտին տէր Մարաչի 243
Ամրամար կին ոճն 246
Ամրունիկ կ. Աանայի Խաւոազեան 83
Ամնիք 59, 84, 148, 281
Ամրկիանէս պալատական 370
Ամկաւոնք 361
Ամկիրենէ հարճ Մանոմաքոսի կյս. 366
Ամրատ Բագր. խոստովանող 96, 419
Ամրատ Բագր. կիւրապաղատ 212, 330–31
Ամրատ Բագր. ո. Բիւրատայ 83, 287, 299–300
Ամրատ Բագր. ո. Աահակայ արքայորդւոյ 292, 294
Ամրատ Բագր. սենեսկ 213
Ամրատ գունդատապլ տարեգիր 30, 32, 53, 60, 69, 70, 96, 100, 153, 176, 242, 415, 426
Ամրատ Թգ. Ապիսազայ 377
Ամրատ Ա Թգ. Բագր. 26, 46, 61, 63, 97, 168, 211, 244–45, 250, 292, 294, 303, 304, 315, 318, 325, 338, 339, 355, 421
Ամրատ Բ Թգ. Բագր. 33, 124, 196, 220
Ամրատ Գ Թգ. Բագր. 200, 355
Ամրատ Թգ. ո. Լեւոնի Բ 53, 70, 80, 85, 102, 367, 391, 415
Ամրատ Ա Թգ. Անիոյ 37, 199, 288
Ամրատ Թոնդրակեցի 188
Ամրատ Իշխան 283
Ամրատ Համազասպեան 197
Ամրատ Մամիկ. ո. Գայլ Վահանայ 264
Ամրատ Մամիկ. կրտսեր 417
Ամրատ ո. Աբոտոյ ո. Փիլիպպէի Անիոյ 37, 88, 158, 196, 218, 229, 275, 318–19
Ամրատ ո. Լեւոնի Ե կյս. 358, 359
Ամրատ ո. Կեռանի Լամբր. 69
Ամրատ ո. Շահանդխտի Լամբր. 371
Ամրատ ո. Անէկերթմայ Թգ. Անիոյ 59
Ամրատ Վաչուտեան 197
Ամրատ Ա. տէր Պապերոնի 61, 68, 69, 339
Ամրատ Օրբել. ո. Եւիկումի 283, 425
Ամրատաւոյչ դ. Ամրատայ ո. Բիւրատայ 83, 299
Ամրատուհի կ. Աահակայ Արծր. ո. Աբոտոյ 80–1, 83, 105
Ամրատուրհի դ. Ամրատայ ո. Բիւրատայ 83, 299
Անիէր Դուլկաբա 326, 399
Անոմէ դ. Հերովդի Թգ. 263–64, 438
Անոմն հպ. Անիոյ 129
Անսխենէս այր Խաթունի 246
Անսխենէս հ. Մարմաչէն ուխտին 377, 379
Անիգաս պատմիչ 287
Անլման կ. Յովաննու Լիւս. դունդս. 398
Անրէն զօրավար պարթեւ 416
Անրէն կամ Ձիւոր Վչնատպ 126
Անրէն մարզպան պարսիկ 277, 289
Անրմակ կթ. Հայոց 144
Անփան իշ. Անիոյ 61, 97, 211, 279
Անփի դ. Բագարատայ Բագր. 215
Անփի Թգհ. կ. Բագարատայ Բ Վրաց 200, 376–77, 380
Անփի կ. Դերենկան Գ Արծր. և մ. Գագկայ Թգ. 15, 31, 45–7, 60, 61, 63, 90, 97, 116, 132, 278–79, 284, 302, 338–39, 344, 345, 347, 348, 349
Անփիա կ. Ամրատայ Անիոյ՝ ո. Աբոտոյ 37, 88, 90, 97, 120, 158, 196, 218, 229, 275, 318, 324
Անփիա կ. Վահրամայ Ա. Պահլ. 352
Անփիա կ. Փրիսոփոսի 363
Անպանդարատ Կամսարական 29
Անպլ (Ա) դ. Լեւոնի Բ Թգ. 80, 85
Անպլ (Բ) դ Նորին 80, 85, 388
Անպլ կամ Ջապլ դ. Հեթմայ Ա. Թգ. կ. Բոհեմոնդի Ջ 70 (436), 84, 102, 403–5
Անրամ կ. Ատրներսեհի Անիոյ 229, 306
Անրամիկ մ. Մխիթարայ Յանձնիցւոյ 211
Անտիանէա կ. Կոստանդնի Ա. Լամբր. 69, 95, 161
Անտիանէ ո. Լեւոնի Բ Ռուբինեան 68, 69, 95, 325, 340, 355
Անտիանոս Ալուզ ո. Աբգարեհի Արծր. 99
Անտիանոս աշակերտ Մաշտոցի կթ. 230
Անտիանոս Գոյն կամ Գոյներ երիցանց 65, 173, 194, 242
Անտիանոս գրիչ 161
Անտիանոս գրիչ երուսաղեմացի 253
Անտիանոս հպ. աղթամարեցի 427
Անտիանոս հպ. ո. Գորգի քհ. 104
Անտիանոս Ա. հպ. Անիոյ 174, 186, 288
Անտիանոս Գ. հպ. Անիոյ 381
Անտիանոս Ե հպ. Օրբելեան պատմիչ 17, 52, 186, 187, 206, 230, 236, 243, 255, 283, 324, 343, 377
Անտիանոս Լիւս. տեղապիր 393, 395, 396
Անտիանոս ո. Թորոսի քհ. 104
Անտիանոս ո. Ոտմանոսի Ա. կյս. 363
Անտիանոս ո. Վարդ պատրկի Արծր. 88
Անեփանոս տաբօնացի կամ Ասողիկ 26, 220, 230, 255
Անտիանոս քհ. գրիչ ի Կիլիկիա 273
Անտիանոս քհ. մլիճեցի 204
Անրաքոն աշխարհագիր 110 (437), 179–81 (437), 416
Անքանդար Թգ. Պարսից 319–21

Վ. ազգէն քդ. չխ Գուզարաց 39, 373–76
Վ. ախախ կ. Ալիգքիկի եղիվարդեցւոյ 122, 162, 194, 203, 207, 208, 232, 235, 275
Վ. ախախ կ. Ապուսաիրճի 107
Վ. ախախ կ. Բուրթելի Օրբել. 228, 274, 350
Վ. ախթամանգ լծ. Վրաց 376
Վ. ախթամանկ ո. Մամաքայ դ. Հասանայ 199
Վ. ախթամանկ ո. Ոսմանկի 103, 239
Վ. ախթանկ Տօնկիկ իշ. Ներքին Խաչինոյ 24, 56, 103, 171, 224
Վ. ախտանկ Բ իշ. Վերին Խաչինոյ 223, 342
Վ. ախտանկ Սրքատեան 108, 166, 201
Վ. անապն դիք 270
Վ. անան Ամատունի 63
Վ. անան Արծրունի 61, 331
Վ. անան կաթողիկոսական 331
Վ. անան Մամիկ. ուրացող 322, 329, 330, 355
Վ. անան Մամիկ. սպր. ո. Հմայեկայ 38, 39, 41, 57, 87, 93, 113, 206, 287, 323
Վ. անան նհտ. զողթնացի 146, 244, 281–82
Վ. անրատ այսեցի 205
Վ. անրատ այր փառանցի 166
Վ. անրատ Գուգեան 35, 352
Վ. անրատ ե. կոստանդնի Ա. կթ. 104
Վ. անրատ (հեճուպ) 107, 226
Վ. անրատ ո. Եղբայրկան 37, 225
Վ. անրատ պահլ. ո. Աշոտոյ 37
Վ. անրատ Ա. պահլ. ո. Գրիգոր Համզէի 159, 219, 352–53, 365
Վ. անրատ Դ պահլ. ո. Վասլի 99
Վ. անրատ Ե պահլ. ո. Վասակայ 228
Վ. անրատ պահլ. վզուրկ յԵգիպտոս 98
Վ. անրատ վրդ. պատմիչ 160, 240, 378, 401
Վ. անրատ տէր կոռիկոսի 55, 280, 402–3, 412
Վ. աղաբչակ ո. Պապայ լծ. 56, 72, 91, 277, 289, 296
Վ. աղինակ Սիւնի 58
Վ. անանէ կ. Մխարգրձելի Ջաքարեան 200
Վ. աննեի կ. կուկի Սեւասեանց 122, 166, 202
Վ. աննեի ք. կոստանդնի Ա. կթ. 104
Վ. անէ կ. Ապիրատի պահլ. և մ. Գրիգորիս և Շնորհալի կաթողիկոսաց 98
Վ. անէ կ. Արանի խաչենացւոյ 57
Վ. անինէ կ. Զորաւանելի ո. Վիգենի 41, 67, 86, 341
Վ. աչէ Արծրունի 58
Վ. աչէ Մամիկոնեան 57, 58
Վ. աչէ Ա. կամ Վ. աչուտ Վ. աչուտեան 100 (436), 246
Վ. աչէ Բ Վ. աչուտեան 107 (437), 166, 196, 225, 226
Վ. աչուտանք 84
Վ. աջապան լծ. Դարբանդի 100
Վ. առվատ նհտ. Զուրիկեան 335–36
Վ. առվատէ հտ. ի Սիւնիս 253
Վ. առվատէ հտ. այլ 253
Վ. ասակ այր Մլքանայ 229
Վ. ասակ Արծրունի հ. Անուշվառամայ 372
Վ. ասակ Արծր. ուրացող 303
Վ. ասակ Բագրատունի 417
Վ. ասակ Գաբուռ իշ. 61, 230, 338, 343
Վ. ասակ լծ. Սիւնեաց 159, 274
Վ. ասակ Խաղբակեան 108, 123
Վ. ասակ Մամիկ. ո. Հմայեկայ 38, 87, 93, 120, 124
Վ. ասակ Մամիկ. ո. Վարդայ ո. Վասակայ 126 (437)
Վ. ասակ Մամիկ. սպր. 58, 91, 183–84, 276, 296, 329
Վ. ասակ նոր նհպտ. Սիւնեաց 129, 419, 428
Վ. ասակ ո. Դաւթի Բ լծ. կիւրիկեան 64
Վ. ասակ ո. Վասակ Գաբուռի 168
Վ. ասակ ո. փիլիպպէի Սիւնեաց 324
Վ. ասակ Զորաւանելեան 341
Վ. ասակ պահլ. իշ. Թևբայիդի 98
Վ. ասակ պահլ. ո. Ապիրատի. տես Վասիլ
Վ. ասակ պահլ. ո. Գրիգոր Համզէի 85, 193
Վ. ասակ Սիւնի ուրացող 45, 57, 87, 260, 317, 323, 372
Վ. ասակ տէր Ձանձոյ քերդին 100
Վ. ասակդուխտ Սիւնեաց՝ կ. Բաքրանայ 428
Վ. ասիլ Բ կյս. տես Բարսեղ Բ
Վ. ասիլ ո. Թորոսի 297–98
Վ. ասիլ ո. Զորաւանելի Բ. տես Հնձուտ
Վ. ասիլ կամ Վ. ասակ պահլ. ո. Ապիրատի 33, 41, 67, 69, 79, 98, 304–5
Վ. արաբ պարսիկ 118, 321
Վ. արաբ Տրդատ (Ա) իշ. Աղուանից 124
Վ. արաբ Տրդատ (Բ) իշ. Աղուանից 229, 306
Վ. արաբդատ լծ. Հայոց 20, 277, 288, 330
Վ. արաբդուխտ կ. Պապայ ո. Յուսկան 44, 56
Վ. արաբդուխտ տիկին Սիւնեաց 216
Վ. արաբվաղան Սիւնի ուրացող 45
Վ. արաբտիրոց մարզպան 216
Վ. արդ Արծր. զօրապետ 358
Վ. արդ Արծր. պատրիկ 88
Վ. արդ Մամիկ. ո. Հմայեկայ 87, 93, 437
Վ. արդ Մամիկ. ո. Մարինոսի 360–62
Վ. արդ Մամիկ. ո. Վասակայ 437
Վ. արդան Ա Մամիկ. 17, 18, 183–84, 296
Վ. արդան Բ Մամիկ. նհտ. 39, 57, 83, 87, 92, 93, 146, 168, 237, 372, 373, 375, 376
Վ. արդան Գ Մամիկ. 126 (437)
Վ. արդան Սենեքարիմանց 233
Վ. արդան վրդ. անծանօթ 50, 154
Վ. արդան վրդ. պատմիչ 170, 189, 220, 240, 293, 360, 376, 378, 418, 419
Վ. արդան վրդ. սեւլեանցի 242
Վ. արդան քհ. գրիչ 239
Վ. արդանանք 25, 87, 90, 92, 112, 116, 306, 310, 317, 323, 372
Վ. արդանդուխտ թգհ. կ. Արշակայ Գ 56, 114, 296
Վ. արդանոյշ կ. Արշաւրի կամբր. 57

Վարդանոյշ կ. Մանուելի Մամիկ. տպր. 83, 127
Վարդենի. տես Շուշանիկ Վարդենի
Վարդենի հատ. խոստովանող 332
Վարդուհի կ. Ալահադինի 426-27
Վարսամ հ. Մամուկսիմեայ 198
Վարսամ տպր. Շահուռնիցի 166, 228, 274
Վենետք 367
Վեհա Արգիա 67, 200, 298, 379
Վիզէն Ջորաուանելեան 41, 42, 67, 81, 86, 94, 138, 159, 341
Վիլհերմոս պատմիչ 382, 383, 385, 400
Վինկինա քիլովակիցի ուղեւոր 55
Վիրք 56, 57, 93, 121, 293, 372, 374, 376, 377, 380, 381, 414
Վլիմ Ա. ամիրապետ 330
Վլիմ Բ ամիրապետ 417
Վոնոն լծգ. Հայոց 280
Վռամ լծգ. Պարսից 144
Վռամշապուհ լծգ. Հայոց 185
Վովես լծոնգրակիցի 188
Վրմանէս կլծ. ո. Լուսաւորչին 31, 55, 57, 143, 181–82
Վրիկ ո. Պապայ ո. Յուսկան 50

Տաբարի արաբ պատմիչ 215
Տաճեացի. տես Գրիգոր տաճեացի
Տալիմա չիրակացի 226
Տալիմայ կ. Թորոսի ք. 104
Տալիմայ հատ. դ. Օշնի Բ Լամբր. 94, 175–78
Տակիտոս պատմիչ 272, 280
Տաճատ Աշոցան 136
Տաճատ իշ. Տարօնոյ 25
Տաճատ ո. Մհնդակայ Ինտունուց 58, 87
Տաճարական ասպետք 59, 167, 409
Տաճիկք. տես Թուրքք
Տայայէնք 301
Տարաւեոս պատրիարք Յունաց 358
Տարսայիճ Օրբելեան 52–3, 56, 121, 162, 198, 201, 202, 227, 232, 236, 288, 351, 355, 377, 381
Տաւգան իշխան 224
Տերենս յոյն զօրավար 265, 266, 315
Տեւտոնեան ասպետք. տես Հիւրանոցի
Տիգրան Ա. լծգ. 83, 135, 279
Տիգրան Բ լծգ. 29, 49, 111, 112, 225, 280, 321, 354, 416
Տիգրան Գ. լծգ. 272
Տիգրան Դ. լծգ. 123, 272
Տիգրան Ե լծգ. 280
Տիգրան մարզպան 352
Տիգրան ո. Արմենոսի լծգ. 40, 305–6
Տիգրան ո. Տիգրանայ Բ 321, 354
Տիգրանանոյշ կ. Պակուր պարթեւի 416
Տիգրանդուխտ կ. Միհրդատայ լծգ. Աբգարապատականի 416
Տիգրանհանք 142
Տիգրանուհի ք. Տիգրանայ Ա, կ. Աժդահակայ 83, 279, 416
Տիկնայք եպիչէի 9, 10, 14, 16, 19, 20, 21, 23, 24, 25-6, 38, 90, 92, 114, 115, 116, 117–18, 134, 136, 138, 141, 155, 158, 164, 238, 306, 310–11, 316, 348
Տիկնայք նշոց. Դ դարու 322, 329
Տիկնայց կին ոմն 129
Տիկնայց տիկին կ. Արջուկի 166
Տիկնայց տիկին կ. վեհա Արգիա 67, 121, 200
Տիրան (Ա) լծգ. 133
Տիրան (Բ) լծգ. 31, 43, 55, 58, 87, 118, 144, 182, 183, 300, 321
Տիրիթ Արշակունի 16, 44, 45, 71, 136, 338, 345
Տիրոտ հ. Շաղատայ ուխտին 148
Տղայ Վասիլ տէր Պետրոյ 68
Տղայ տիկին կ. Բռնաւորի 124, 164, 166
Տղուզ կ. Հուլաւուի 425
Տուղրիլ սլտ. սելճուկեան 428
Տուռնիորտա ուղեւոր 73, 115, 433, 436
Տրդատ Բագրատունի 137, 260
Տրդատ հրէից Արմոյ 222
Տրդատ լծգ. 11, 34, 50, 110, 113, 143, 146, 157, 164, 180, 181, 251, 273, 348
Տրդատ հարուստաշէն 220
Տրիբալ իշխան Հայոց 111
Տրիպոլսեցիք 404, 405

Փառագոստացիք 393
Փաչայ կ. Բիշկինի Օրբելեան 350
Փաչայ խաժուն կ. Ամիրազդնի 332–33
Փառանձեմ լծկ. դ. Անդովկայ, կ. Գնելի և Արշակայ Բ 16, 22, 33, 34, 40, 44–5, 51–2, 53, 71, 91, 114, 116, 117, 119, 132, 136, 137, 182-84, 276–77, 296, 300–1, 321–22, 337–38, 343, 344, 345
Փառանց կ. Վահրամայ 166
Փառնուհի լծկ. կ. Մուշեղի, և հիմնադիր ու մայրապետ Թրնի 169, 229
Փառուն ո. Ապլուարի 207, 423
Փարպեցի. տես Ղազար փարպեցի
Փաւստոս Բուզանդ պատմիչ 13, 17, 26, 34, 52, 53, 78, 118, 131, 132, 137, 141, 143, 181, 252, 256, 257, 260, 265, 270, 344
Փիլարետ հայ առհվիկ 357
Փիլիպպոս լծգ. Հայոց 11, 31. 59, 60, 68, 281
Փիլիպէ լծգ. Գաբբանդի 100
Փիլիպպէ իշ. Սիւնեաց 324
Փիլիպպոս իշ. Տարենտացի 291
Փիլիպպոս իբլին. տէր Աբտիրի 388, 391, 392, 396, 411-12
Փիլիպպոս պայլ Կիպրոսի 406, 412
Փնտուխտաւր սլտ. Եգիպտոսի 404
Փոռ պատրիարք Յունաց 362, 366

Փուլկ կամ Փուկ իմգ. Երուսաղեմի 384, 406
Փուրիմուխան գ. Ամանի խաչին. 223, 353
Փրայատ Գ իմգ. Պարիմեւաց 354, 416
Փրենգերիկ Ե իմգ. Ալկիվիոյ 48
Փրենգերիկ Ե կյս. Գերմանիոյ 387, 403, 406

Քաղկեդոնականք 381
Քարխատին ս. Ասիկի 103
Քելաւուն սլտ. Եգիպտոսի 388, 389, 405
Քիմքուզա իմամբար զօրավար 409
Քիւրտան Յար. 421
Քուպրիգուխտ կ. Հրահատայ իշ. Ալինեայ 37, 129, 195
Քուրդ Ե Վաչուտեան 29, 199, 226–27, 234, 246
Քուրդանք 301–2
Քահնափան պատմիչ 25, 26, 39, 49, 111, 316, 320
Քրիստինէ հտս. Կապնցկց 129
Քրիստոփոս ս. Յոհաննուի Ա կյս. 363

Օձնեցի. տես Յովհաննէս կիմ. օձնեցի
Օշին իմգ. ս. Լեւոնի Ե 66, 70, 80, 81, 82, 86, 102, 332, 391, 392, 393–95, 396, 398, 411
Օշին Ա. Լամբր. 66, 68, 69, 178
Օշին Բ Լամբր. 33, 36, 61–2, 65, 67, 68, 69, 80, 105, 175, 193, 326, 339, 410
Օշին Գ Լամբր. մաբաջախտ՝ ս. Կոստանդնի և տէր Մառնիչոյ 66, 69, 95, 290, 412
Օշին ս. Կեռանի Լամբր. 69
Օշին ս. Հևիմոյ Ե Լամբր. 62, 65, 94, 175
Օշին ս. Ճօճրի սարվանդեցւոյ 70, 410
Օշին ս. Օշին պայլի 100
Օշին պայլ ս. Կոստանդին պայլի 100
Օշին սպր. ս. Սիքաոտայ գունդստապլի 391
Օշին տէր Կոռիկոսի 48, 66, 163, 392
Օշինգուխտ իմգհ. կ. Կոստանդնի Գ 297, 298
Օտայ Ա.մահասնի 11
Օրբելեան. տես Սահփանոս Ե հպ. Օրբ.
Օրբելեանք հայք 56, 84, 283, 380, 425
Օրբելեանք վրացիք 381

Ֆահրատ բաղիչեցի 202
Ֆեհիվահեան Արչակ 253
Ֆելիպ կահ. դ. Հուքինի Ե, կ. Լաչքարի 65, 68, 96, 370–71
Ֆելիպ ս. Յոհաննու յոպպէացւոյ 408
Ֆիմի դ. Հևիմոյ Ա. իմգ. կ. Յուլիանի սիդոնացւոյ, և մայրպետ ի կիպրոս 36, 37, 51, 70, 85, 88, 102, 122, 160, 172, 173, 194, 207, 233, 240–41, 387, 391, 393, 408–10
Ֆիմի իմգհ. դ. Լեւոնի Ե իմգ. կ. Հնրիկի Ե 80, 85, 387, 388, 389
Ֆիմի կ. Վանրատայ այսացւոյ 108, 205, 243
Ֆիմիկ կամ Ֆիմի գ. Պատրն մաբաջախտի, կ. Բոհեմոնդի Լիտս. և Անտիոքի 70, 102, 129, 326, 340, 397, 398–99

ՅՈՒՅԱԿ ԳՐՈՅՍ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ. — *Կնոջ դերն ազգի մը կենցաղին մէջ, և հարկը քննելու հայուհւոյն անցեալը.* 5։ — *Անոր անտեսութիւնը մեր հին մատենագրութէն.* 5։ — *Ընդհանուր տեսութիւն մը հայ և օտար կանանց վրայ.* 6։ — *Մեր գործին նպատակն ու ծրագիրը.* 7։

ԳԼՈՒԽ Ա. — ԱՆՈՒՆԴ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ. 9։ — *Տոհմիկ գստրկան դիեցումը, ճնայուն կապն ստնտուին հետ, և սնունդը.* 9։ — *Անոր կրթութիւնն ու կրթիչներ.* 10։ — *Բարեպաշտութեան բաժինն անոր մէջ.* 11։ — *Ուսումն գրոց.* 12։ — *Խնամք արտաքին վայելչութեան.* 13։ — *Ոամիկ աղջկան դաստիարակութիւնը.* 13, 437։

ԳԼՈՒԽ Բ. — ԱՈՏՆԻՆ ԿԵՆԱՑ ՄԷՋ. 14։ — *Ազնուհեաց պալատները.* 14։ — *Կենցաղի տարբերութիւնք ըստ վիճակի անձանց.* 16։ — *Սենեկաց կազմն ու կարասիք.* 17։ — *Լուացմունք և յարդարմունք.* 18։ — *Կերակուր և նիւթերը.* 19։ — *Ճեմշի յօրինուածը.* 20։ — *Պատասուրք ու գերիներ.* 20։ — *Տիկնանց վարմունքն անոնց հետ.* 21։ — *Թագուհւոյն կեանքն առանձին էր՝ հանդերձ իւր դրան երիցով.* 22։ — *Տիկինը տէր և իշխան իւր տան մէջ.* 23։ — *Անոր օգտակար զբաղումները.* 24։ — *Ամառնային հովոցներ.* 25։ — *Շինական կնոջ կենցաղը.* 25։ — *Բժշկական դարմանումներ.* 27։ — *Հոգեւոր ու մնապաշտ միջոցներ առողջութեան.* 27։ — *Գստերաց ժառանգական իրաւունքը.* 29։

ԳԼՈՒԽ Գ. — ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ. 30։ — *Ցուսին տարիքն ու կամքը.* 30։ — *Դասակարգի խտրութիւն ընտրութեան մէջ, և զուգութիւնք արենակցաց միջեւ.* 32։ — *Կոչումներ նոր ազգականաց մէջ, և կինն ամուսնոյն մականունն առած.* 33։ — *Օժիտ և պարգեւներ հարսանեաց.* 35։ — *Տիտղոսներ՝ զոր կենակիցք կու տային իրարու.* 37։ — *Հայուհւոյն նուիրումն ամուսնոյն.* 38։ — *Սէր և հաւատարմութիւն հայ առն իւր կնոջ հանդէպ.* 39։ — *Սիրելութիւն հարսին և ամուսնոյն ծնողաց մէջ.* 436։ — *Զարթաստիկ ամուսնութիւնք.* 43։ — *Բազմակնութիւն և հարճակալութիւն ի Հայս.* 49։ — *Նոյնպէս ապահարզանը.* 53։ — *Խնամութիւնք պատուասիրութեան նպատակաւ.* 55. — *գինակցութեան համար.* 56. — *փրկելու գահեր ու տներ.* 58. — *նուաճելու ըմբոստներ.* 60. — *խլելու իրաւունքներ.* 63։ — *Բազմախնամի տոհմեր.* 67։ — *Հարսանիք ու նկարագիրը.* 71–79, 436։

ԳԼՈՒԽ Դ. — ՄԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ. 79։ — *Բազմորդութիւն հայ մօր.* 79. — *անզաւակութիւնը վիշտ անոր համար.* 80։ — *Մայրեր զոհ դժուարին երկանց.* 81։ — *Անուանադրութիւն նորածնին, և կանացի անուանք.* 82։ — *Ցաւ զաւակաց կորստեան.* 85։ — *Դիեցումն հեռի մայրենի գրկէն ու յարկէն.* 87։ — *Խնամք տղայոց կենաց ու պահպանակներ.* 89։ — *Մայրն հսկող անոնց կըր-*

թուխեան ու դաստիարակաց վրայ, և ատոր գեղեցիկ պտուղները. 89: — Ուրիշ քաջակիրթ ընտանիքներ. 96: — Ընծայումն որդւոց եկեղեցական ասպարիզին. 104: — Որդիական երախտագիտութիւն առ մարս. 106: — Թամկուհւոյն մայրութիւնը, և որորան մանկան. 108, 437:

Գլուխ Ե. — Ընկերութեան մէջ. 110: — Կնոջ վայելած մեծարանքն հայ դիցապաշտութեան մէջ, և ազատութիւնն հեթանոսական չրջանին. 110: — Նոյնն աւելի բարգաւաճ ի քրիստոնէութեան, և պէսպէս կցորդութիւնք ընկերութեան հետ. 112: — Տիկնանց տնէն ելնելու կերպերը. 115: — Ընդունելութիւնք արանց անոնց կողմանէ. 117, 437: — Տիտղոսներ՝ զոր ընկերութիւնը կու տար անոնց. 119, 437: — Հայուհւոյն կենդանագիրը դրամոց, քանդակաց ու նկարուց մէջ. 123: — Անոր ազդեցութիւնն ընկերութեան մէջ. 124: — Հասարակութիւնն հետաքրքիր անով և նախանձախնդիր անոր պատուոյն. 125: — Անոր հաղորդակցութիւնք կղերական դասին հետ. 127:

Գլուխ Զ. — Վաճելգատիտութեան մէջ: — Աստր տահմանն ու մեծ յարգը. 131: — Հայուհւոյն բնաւոր գեղեցկութիւնը. 131: — Անոր իմաստը նախնեաց հասկացողութեան մէջ. 133, 437: — Ցորո՞ւմ կը կայանար առնական գեղը. 135: — Արտաքին վայելչութեան կարեւորութիւնն ամուսնութեան մէջ. 136: — Ձաչակի նրբութիւնը տան, հանդերձից, կարասեաց և սպասներու վրայ՝ ընդունելութեանց առթիւ. 137: — Հայուհին սքանչացող բնութեան գարդերուն ու դարմանիչ ծաղկանց. 141: — Վայելչագիտութիւնը ոսկին մէջ. 141:

Գլուխ Է. — Եկեղեցւոց մէջ. 142: — Ցոյն և պարսկաստրի ազդեցութեանց ու քաղաքակրթութեանց պայքարն ի Հայս, աւարտած երկրորդին յաղթանակով. 142: — Կնոջ սեռին բարձրացումն յունականին՝ և անշքացումը պարսկաստրականին մէջ. 145: — Հայուհին արտաքսուած ինչ ինչ սրբարաններէ, և Արծրունի Մարեմայ եղերական վախճանը. 147: — Տակաւ բազմացումն տնապաշտութեանց հանդէպ կնոջ. 148: — Կանայք մկրտութեան ժամանակ. 151: — Մարկաւագուհիք ի Հայս. 152: — Կանայք աղօթատանց մէջ, անոնց աղօթական ձեւերն ու երգակցութիւնը. 153: — Ջեղծումներ եկեղեցւոյ մէջ. 155: — Կանայք մասնակից հայրապետական ընտրութեան մը. 155:

Գլուխ Ը. — Բարեպաշտութեան եւ առաքինութեան մէջ. 156: — Տիկնայք և օրիորդներ՝ սրբութիւնը զուգած իրենց վիճակի պարտուց հետ. 157: — Հայուհւոյն մեծարանքը խաչին, աւետարանին, սրբոց նշխարաց և ուխտատեղեաց. 163: — Հոգեւոր միաբանակցութիւն մենաստանաց. 166: — Գնուազգի հաստատուներ և կուսանոցներ. 167: — Լամբրունի Շահանդուխտ տիկնոջ ու դստերաց աշխարհէ հրաժարման յուզիչ տեսարանը. 175:

*Գլուխ Թ. — Զարութեան մէջ. 179: — Հայ օրիորդներ նուիրուած Անահտայ անպարկեշտ պաշտաման. 179: — Անհամեստ և ոճրագործ հայուհիներ Դ դարուն. 181: — Նոյն չարեաց մնացորդներ ե դարու մէջ. 184: — Նոյնպէս և յետոյ. սպանութիւն Սիւնեաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի, և այլ գեղծումներ. 186: — Ախտի տներ և մոլորելոց վարմունքը. 187: — Ուրիշ տեսակ չարիքներ. 189: — Խաբեբայ, «աւազակ» ու մարդակեր կանայք ԺԲ–ԺԷ դարուց մէջ. 1

Գլուխ ժ. — Բարեդարձութեան մէջ. 192։ — Ժանդակութիւնք եկեղեցեաց ու վանքերու. 193։ — Նուէրներ կալուածոց առ նոյնս. 195։ — Ապահարկութիւնք. 199։ — Պարգեւներ սրբազան սպասուց. 201. — Հոգեւոր մատենից. 202։ — Ուսուցումն պատանեաց. 205։ — Նպաստներ հիւանդաց. 207։ — Դարմաններ կարօտելոց. 208։ — Հիւրասիրութիւն. 209։ — Այլ և այլ օգնութիւնք. 210։ — Վեմ օրինակներ գթութեան առ օտար թշնամիս. 212։

Գլուխ ժԱ. — Շինարարութեան մէջ. 215։ — Կառուցմունք տիկնանց ձեռամբ կամ գործակցութեամբ՝ բազմաթիւ եկեղեցեաց. 216. — մենաստանաց. 229. — հիւրանոցաց. 232. — հիւանդանոցաց. 233. — մատենադարանաց. 234. — ջրմղներու. 234. — մշտատեւ կամրջներու. 235. — բերդերու և աշտարակաց. 236։

Գլուխ ժԲ. — Ուսումնասիրութեան մէջ. 237։ — Գիտութեան սէրն ի մեծն Հայաստան. 237։ — Նոյնը Կիլիկիոյ մէջ. 240։ — Մատենագիր հայուհիներ. 243։ — Գրականութեան օժանդակողներ. 245։

Գլուխ ժԳ. — Արուեստից մէջ. 246։ — Ոստայնանկութիւն. 247։ — Դերձակութիւն. 249։ — Ասղնագործութիւն. 250։ — Թափչութիւն. 251։ — Խոհակերութիւն. 252։ — Գրչութիւն. 252։ — Երգեցողութիւն. 254։ — Վարձակութիւն բեմի վրայ. 255. — կատակերգութիւն. 257. — պար և կաքաւ. 259, 438։ — Նոյնեն ուրիշ հանդիսից մէջ եւս. 259, 438. — նկարագրութիւն նոյն խաղերուն. 262։ — Մեր նախնեաց ծանօթ նուագարանք. 265։ — Անոնց նուագողները. 269։

Գլուխ ժԴ. — Քաղաքական կեանց մէջ. 271։ — Իշխանակցութիւն տոհմայնոց հետ. 272, 438։ — Փոխանորդութիւն. 276։ — Ցաջորդութիւն առ ի չգոյէ արու ժառանգի. 279։ — Հոգաբարձութիւն գահուն. 284։ — Տերութիւն սրբավայրից վրայ. 287։ — Կցորդութիւնք արտաքին իշխանութեանց հետ. 288։ — Միջնորդութիւնք օտար հզօրաց քով. 291։ — Պատանդ գնացող տիկնայք. 293։ — Քաղաքական դաւերու մէջ. 296։

Գլուխ ժԵ. — Քաջութեան մէջ. 299։ — Երդերու պահապան և հրամանատար կորովի տիկնայք. 299։ — Ձակատի վրայ կռուողներ. 305։ — Գազանաց հետ պայքարողներ. 308։

Գլուխ ժԶ. — Տառապանաց մէջ. 309։ — Նեղութիւնք և կոտրած հայուհեաց. 310։ — Անարգութիւնք ամբարշտաց կողմանէ. 315։ — Ապաստանարանաց մէջ. 316։ — Տարագրութիւնք յօտար երկիրներ. 320։ — Հայ վկայուհիք. 328։

Գլուխ ժԷ. — Սգոց մէջ. 337։ — Մեռելոց հետ. 337։ — Կոծ և ողբեր. 342։ — Ցուզարկութեան մէջ. 347։ — Սուգ. 348։ — Ցիշատակներ հանգուցելոց. 350։ — Դամբարանք ու տապանագրեր հայուհեաց. 350։

Գլուխ ժԸ. — Օտար գաւառաց մէջ. — Օտար հարսներ ի Հայս, և հայեր՝ գնացած օտարաց. և մեր ոճն անոնց նկարագրութեան մէջ. 354։

Ա. Քրիստոնեաց յաղկերոյ մէջ. — Բիւզանդիոնի գահուն վրայ. 357. — Մարիամ՝ Զ կոստանդնի հետ. 357. — Թէոդոսիա՝ Ե Լեւոնի. 358. — Թէոդորա՝ Թէոփիլոսի. 360. — Հեղինէ՝ Ը կոստանդնի. 362. — Թէոդորա՝ Զմշկկի.

364. — Զոյէ՝ Գ Ռոմանոսի և Թէոդոսյի. 364. — Ռիթա՝ Թ Միքայելի. 366։ — Ներիոյ գահուն վրայ. Ֆիլիպ՝ Լասկարի հետ. 370։ — Ցոյն տևերու մէջ. Շահանդուխտ՝ անծանօթի հետ. 371։ — Գուգարաց տան մէջ. 372. — Անուշվառամ՝ Աշուշայի հետ. 372. — Շուշանիկ՝ Վազգենի. 373։ — Վրաց գահուն վրայ. 376. — Սոփի՝ Բ Բագարատայ հետ. 376. — Մամքան՝ Մանուելի. 377։ — Աիխազների գահուն վրայ. Մարիամ՝ Գուրգենի հետ. 377։ — Վրացի Օրթոչնաց տան մէջ. Ռուստուգան՝ Իւանէի հետ. 380. — Խաթուն՝ Ելիկումի. 381։ — Երուսաղեմի գահուն վրայ. 382. — Ագտա՝ Ա Բալդուինի հետ. 382. — Մորփիա՝ Բ Բալդուինի. 383. — Ռիթա՝ Յոհաննու. 385։ — Կիպրոսի գահուն վրայ. 387. — Թեֆանօ՝ Ա Հենրիկի հետ. 387. — Ֆիմի՝ Բ Հենրիկի. 387։ — Տիւրոսի տան մէջ. Ջապլուն՝ Ամօրկան հետ. 388. — Ֆիմիկ՝ Բոհեմոնդի. 397։ — Եդեսիոյ տան մէջ. Ագտա՝ Բալդուինի հետ. 400. — Կոստանդիա՝ Յոսլենի. 400։ — Բիբլոսի տան մէջ. Գոլետ՝ Բերտրանդի հետ. 401։ — Անտիոքայ տան մէջ. 401. — Ալիծ՝ Բայմոնդի հետ. 402. — Սպիլ՝ Չ Բոհեմոնդի. 403։ — Մարաղկեացի տան մէջ. Ակսայ՝ Ռինալդի հետ. 405։ — Յոպպէի տան մէջ. Մարիամ՝ Յոհաննու հետ. 406։ — Սիդոնի տան մէջ. Ֆիմի՝ Յուլիանի հետ. 408։ — Բերութի տան մէջ. Մարիամ՝ Գուիդոնի հետ. 410. — Ջապել՝ Թորոսի. 410. — Ալիծ՝ Բալիանի. 410։ — Աքսիւրի տան մէջ. Մարիամ՝ Փիլիպոսի հետ. 411։ — Մորֆիի տան մէջ. Ջապել՝ Մանուելի հետ. 412։

Բ. Ազգագրօն ցարկերոյ մէջ. եկեղեցական արգելիչ օրէնքը. 414։ — Հերալնուական շրջանին. 415. — Տիգրանուհի՝ Մարաց Ամգահակայ հետ. 416. — Արտաշամայ՝ Վրաց Միհրդատայ. 416. — Տիգրանդուխտ՝ Ատրպատականի Միհրդատայ. 416. — Տիգրանանոյշ՝ պարթեւ Պակորի. 416. — Մարիամ՝ ոտայեցի Մարութայի. 416։ — Արաբ տևերու մէջ. 417. — Մուշեղդուխտ՝ Ջահապի հետ. 417. — Արուսեակ՝ Սեւադայի. 419. — Աշոտդուխտ՝ Մուսէի. 420. — Շապհուհի՝ Ամիշնի. 421. — Բագր ու 'ղ Գուժա՝ Ալ կադիր Բիլլահի. 421. — Կաւոյ՝ Մանուչէի. 423. — Թամթա՝ կգին. 423։ — Թարաբ տևերու մէջ. Ռուզուքան՝ Բուրանուինի հետ. 424. — Խոշաք՝ Խոջայի. 425. — Աւագուհի՝ անծանօթի. 425։ — Թուրք տևերու մէջ. Վարդուհի՝ Ալահադինի հետ. 426. — Շամշայ խաթուն՝ անծանօթի. 427. — Հայուհի՝ Խպրահիմ սուլտանի. 427։ — Պարսիկ տևերու մէջ. 427. — Վասակդուխտ՝ Բաբանի հետ. 428. — Կիւրիկուհի՝ Ամիրասլանի. 428. — Գօգալ՝ Շահաբասի. 429. — Հուսմիխան՝ Ամիրգունայի. 430։

Վերջաբան. Հայ կնոջ անկումը՝ տեսնուած ՅԴ դարու սկիզբը. 431։ — Հուսկ մեծարանք առ նախնի հայուհին. 434։

ՓՈՓՈԽՄՈՒՆՔ ԵՒ ՑԱՒԵԼՈՒԱԾՔ. 436։

ԳՐՔԻՑ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՔ. 439։

ԱՆՈՒԱՆԱՑԱՆՑ ԱՆՁԱՆՑ. 447։

20 ր

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0052736

ЦЕНА
Л 111
7731